

1879.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK

MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

PONORI THEWREWK EMIL ÉS Dr. HEINRICH GUSZTÁV

EGYETEMI TANÁROK.

HARMADIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST,
KNOLL KÁROLY, AKADEMIAI KÖNYVÁRUS.

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Ábel Jenő</i> , Janus Pannonius életéhez és műveihez	1
„ „ Az Anthologia Latinához	81
„ „ Pannoniai verses feliratok	175
„ „ A görög epikusok töredékeihez	303
„ „ A homercentók	585
<i>Bartal Antal</i> , A class. philologia művelése hazánkban	343
<i>Bászel Aurel</i> , Xenophon Hiero-ja I.	258
„ „ „ „ „ „ II.	314
<i>Binder Jenő</i> , Voltaire Zaïre-járól	592
<i>Csengeri János</i> , Catullus nászdala	624
<i>Csiky Gergely</i> , Sophokles	409
<i>Fináczy Ernő</i> , Julius Caesar (Gymn. classicusok I.)	137
„ „ Horatius (Gymn. class. III.)	276
„ „ Herodotus (Gymn. class. IV.)	480
<i>Gennetz Árvíd</i> , Két finn népmese	203
<i>Goldziher Ignác</i> , Ujabb mythologiai áramlatok I.	529
„ „ „ „ „ „ II.	532
„ „ „ „ „ „ III.	602
„ „ „ „ „ „ IV.	614
<i>Greguss Ágost</i> , Shakespeare magyar fordítói	297
<i>Heinrich Gusztáv</i> , Mészáros Ignác és Kartigánja	42
„ „ „Vitéz Francisco“ meseje	100
„ „ A Toldi-mondáról	152
+ „ „ <i>Herder</i> Cid-jének magyarázatához	468
„ „ A Cizio-Janus történetéhez	537
<i>Hoffmann Frigyes</i> , Gróf Teleki L. „Kegyeneze“	435
<i>Hunfalcy Pál</i> , Hogyan fejlődött a „turáni nyelvnek“ fogalma?	90
„ „ A nyelvek osztályozásáról	92
<i>Kont Ignác</i> , Gaius Lucilius	421
<i>Markovics Sándor</i> , Az ugor nyelvek elágazása I.	18
„ „ „ „ „ „ II.	188
„ „ „ „ „ „ III.	270
<i>Pauer Károly</i> , Volter és Grizeldis	332

	Lap
<i>Pecz Vilmos</i> , Plautus és Terentius (Gymn. classicusok II.) . . .	197
<i>Pozder Károly</i> , Néhány adat Cuius etym. művéhez . . .	368
<i>Simon J. S.</i> , Plato gondolatai a szépről . . .	233
<i>Tölgy Iván</i> , A görög világból, I. Saripolos Miklós Budapesten. Munkái. Nézete a színpadról, közoktatásról, Julián császárról. Bírálat a III. Napoleon Julius Caesarjáról. — Az athéni archaeologiai társaság. — Mansólás statistikája. Didot ajándéka. — Bernardakis szövegekritikája. — Moraitinis az új görög irodalomról . . .	32
„ „ A görög világból, II. Az athéni archaeolog. társaság ásatásai Athénben, Naupliában, Eleusisben a Delphiben. — Kumanídis az olympiai állítólagos szláv építményekről. — Sáthas a középkori görög színművekről. — Újabb eredeti s fordított munkák . . .	327
„ „ A görög világból, III. A chaeroneai oroszlány. — Egy eddig ismeretlen görög szó. — Marathóni templom. — Triantaphyllis Macchiavelliről. Cicero. Monti, Chateaubriand, a Korán görögül. Isokrates és Diodor kiadásai. Necrolog . . .	554
<i>Thewreik Emil</i> , Variae lectiones, XII. Festus Pauli 32, 10. — XIII. Ennius Ann. 524. — XIV. Anthol. lat. 394, 10. — XV. Neue, lat. Formenl. II. 412. — XVI. Liv. VIII. 20 . . .	30
„ „ Variae lectiones, XVII. Festus Pauli 77. 10. — XVIII. Festus Pauli 81, 12. — XIX. Pacuvius 387 R. — XX. Festus Pauli 109, 17. — XXI. Plaut. Pseud. I. 3, 32. XXII. Festus Pauli 77. 18 . . .	108
„ „ A Dies Aegyptiaci leideni hajstroma . . .	111
„ „ Variae lectiones, — XXIII. Varro sat. VII. — XXIV. Festus Pauli 91, 1. — XXV. marsupium. — XXVI. Festus Pauli, 315, 7. — XXVII. Cod. Bern. 236 f. 108. — XXVIII. Cod. Bern. 236 f. 91. — XXIX. Cod. Bern. 236 f. 57. — XXX. Cod. Bern. 236 f. 123 . . .	254
„ „ Egy új latin szó (laeter) . . .	256
„ „ Variae lectiones, XXXII. Cod. Bern. 236 f. 15. — XXXIII. Cod. Bern. 236 f. 147. — XXXIV. Cod. Bern. 236 f. 58. — XXXV. Cod. Bern. 236 f. 64. — XXXVI. Brannbach Hilfsb. 60. — XXXVII. Cod. Bern. 16 f. 110. — XXXVIII. 236 f. 101. — XXXIX. Cod. Bern. 236 f. 124. — XL. Cod. Bern. 16 f. 163. — XLI. Placid. 18. 7 . . .	311
<i>Wigand János</i> , A tűz. Schiller „Glocke“-jéből . . .	573

III. Külföldi irodalom.

	lap
Antoniadis B., Cicero Laeliusa görögül. <i>Télly J.</i>	396
Beulé, Augustus családja. <i>Pecz V.</i>	559
Boissier G., Ovidius száműzetése. <i>Pecz V.</i>	558
Bücheler Fr., Grundriss d. lat. Declination. <i>Theureck E.</i>	222
Carapanos C., Dodone et ses mines. <i>Télly J.</i>	395
Falke J., Hellas und Rom. <i>Sch.</i>	285
Fyffe C. A., A görög nép története. <i>Pecz V.</i>	559
Gubernatis A., Dizionario biografico. <i>P. E.</i>	286
Hagen H., Zur Geschichte der Philologie. <i>Latkóczy M.</i>	145
Kotzia N., A philosophia története (görögül). <i>Télly Iván</i>	396
Malingri C., Il carme orfico. <i>Ábel J.</i>	569
Maurokordatos Gy., Maurokordatos Sándor. <i>Télly I.</i>	571
Miklosich Fr., Altslovenische Lautlehre. <i>Wagner L.</i>	208
Müller L., Friedr. Ritschl. <i>Heinrich G.</i>	223
Reumont Alf., La Biblioteca Corvina. <i>A. J.</i>	570
Ribbeck O., Fr. Ritschl. <i>Fináczy E.</i>	516
Rohde Eruin, Der griechische Roman. <i>Ábel J.</i>	75
Stier G., Vorschule lat. Dichtung. <i>Latkóczy M.</i>	78
Sturm A., Arany, K. Buda's Tod. <i>Wigand J.</i>	565
Vámbéry H., Die primitive Cultur d. turk.-tatar. Volkes. <i>Pozder K.</i>	
Wiener Studien, <i>K.</i>	573

IV. Könyvészet.

Összeállítja Hellebrant Árpád.

I. Hazai irodalom	79, 149, 226, 288, 518
II. Külföldi irodalom	228, 290
III. Philologiai programmértekezések	521

V. Vegyesek.

A német philologusok utolsó gyűlése. <i>Hellebrant Árp.</i>	140
Plinius könyvéhez: Libri bellorum Germaniae. <i>Keleti F.</i>	151
Jelentések philologiai előadásokról	231, 293, 400, 575
Ki volt Montier asszony? <i>Riedl Frigyes</i>	232
Brankovics Gy. Athén 2240 év előtt. <i>Fináczy E.</i>	294

	Lap
Az Ipsambuli- ² zsoldosfeliratokról. <i>Ábel J.</i>	295
Programma certaminis academiae neerlandicae	399
A königsbergi töredék. <i>Thewrenk E.</i>	401
Rég véri már a magyart a teremtő, örményül <i>Szongott Kr.</i>	402
XV. századi német költemény egy bártfai kéziratban	523
Petőfi S., „Drága orvos ur“-a héberül. <i>Kirez Józ.</i>	524
Gubernatis Dizionario biografico-ja. <i>P. E.</i>	526
Magyar könyvészet 1860—1875	526
Vahlen néhány római költőnek Cicero idézte verseiről. <i>P. E.</i> . . .	526
Helyreigazítás Havasnak a 384-dik l. megjelent bírálatához . . .	528
Elnöki megnyitó beszéd. <i>P. Thewrenk E.</i>	577

VI. Nyílt-tér.

Okányi Pál és Keleti Vincze ellenbírálatai	402
Molnár J. J. és H. B. ellenbírálatai	630
Schürger F. és Heinrich A. „	637

JANUS PÁNNONIUS ÉLETÉHEZ ÉS MŰVEIHEZ.

Azon kiváló szerep, mely Janus Pannoniusnak részint ritka tehetségei, részint magas társadalmi állásánál fogva korának, és főleg hazánknak humanistái között jutott, hozza magával, hogy érdeklél fogadjuk mindazon adatokat, melyek hazai humanismusunk ezen legfényesebb képviselőjének a külföld humanistáival való baráti összeköttetéseire ha nem is vetnek új meglepő világot, de mégis az ezen tárgyról való eddigi ismereteinket gyarapítják. Ilyen adalékok akarnak lenni az e helyen legelőször nyomtatásban megjelenő költői és prózai művek. Jelentőségüket tárgyalni nem lehet e néhány bevezető sor feladata; legyen elég megjegyezni, hogy míg egyrészt egy mindeddig csaknem ismeretlen cseh-morva humanistáról, és ennek Janus Pannoniushoz való benső baráti viszonyáról tesznek egyetlen, de lehető leghitelesebb tanubizonyyságot, addig másrészt Janus Pannoniusnak a vele való összeköttetésről részben ismeretlen több olasz humanistához való viszonyát világítják meg, még pedig ez utóbbiakra meglehetősen kedvezőtlen fényt vetve, amennyiben élénk ellentétben tüntetik fel előttünk a magyar humanista főpap nemes baráti érzelmeit, és az olasz humanisták pénzvágó servilismusát.

Endlicher „Catalogus codicum philologicorum latinorum bibliothecae Palatinae Vindobonensis“ (1836) című művében találjuk tudtommal legelőször felemlítve, hogy a bécsi udvari könyvtárnak egy XV-ik századbeli codexében (Endlichernél nr. 343; most nr. 3204) Sidonius Appolinaris levelein kívül Galeotus Martiusnak, Mátyás király, Vitéz János, és Janus Pannonius meghitt barátjának öt levele foglaltatik, és ugyanezen adatot olvassuk a bécsi udvari könyvtár legújabb catalogusában a „Tabulae Codicum“-ban is. Mint látni fogjuk, ezen adat nem

egészen pontos. A kérdéses öt levél az említett codexnek f. 147. b—150. b levelein áll. Az első négy levél más kéz által van írva, mint a codex többi része; az ötödik levél, mely „ex praga 1111 Idus maij” van datálva, s melyben valakit felkér, segítene egy derék férfit, Mathias artium baccalariust a canonjogra vonatkozó tanulmányaiban könyvekkel stb. ismét más kéz által van írva, s minthogy sem tartalmánál fogva nem valószínű, hogy humanistáink valamelyikéhez van intézve, sem pedig felirattal nem bír, nem is fogom közölni. Az első négy levél közül egy-egy Galeotus Martinstól és Janus Pannoniustól bizonyos P. O. E.-hez van intézve, a másik kettő ezen P. O. E.-nek felelete az említett két levélre. — Sokáig törtem a fejemet, ki lehetett ezen Episcopus, Janus Pannonius fiatalkori barátja, s a levelek tartalmából csak azt birtam kivenni, hogy sem magyar, sem német ember nem lehetett. Végre szükségemben Dr. Fraknói Vilmos ő nagyságához felvilágosításért, ki azonnal a legnagyobb készséggel kegyeskedett kutatásainak eredményeként velem tudatni, hogy „Az idegen főpap, Janus Pannonius barátja és tanuló társa nem más, mint Procopius Episcopus Olomucensis, Podjebrad bizalmas tanácsosa, ki a Mátyás királylyal folytatott alkudozásokban mind végig jelentékeny szerepet játszik. Leveleit Brünnből írja”. Ez egyszer tehát ismét egy morva humanista köszönheti Fraknóinak, hogy a humanismusnak és hazája művelődésének történetében az őt megillető helyet elfoglalja!

A leveleket a codex orthographiája szerint adom, követve e tekintetben azon eljárást, melyet Fraknói Vitéz János beszédeinek, és Aeneas Silvius Vitézhez intézett leveleinek kiadásában követelt, és melyet a jelen levelezés kiadásánál is a legegyszerűbbnek tartok.

I. Galeotus Martius Procopius Olmücsi Püspöknek. (1461. márczius vége felé Budáról.) Galeotus Martius Narniensis Reverendissimo in Christo patri Domino P(rocopio) O(lomucensi) E(piscopo) Sa(lutem).

Nescio quibus verbis debeam meam rusticitatem purgare; iam enim triennium elapsum est et nullas Galeotti tui litteras vidisti. Nec confugiam ad illam vulgatum inertie purgationem, que ideo non scripsisse autumat, quia defuerunt nuncii. Tu enim

ita et familia et litteris et dignitate clarus es, ut multi etiam me invitarint et incitarint ad scribendum et fecerunt ut non daretur ad illud purgationis genus confugium, nec occupationes mee tanti fuerunt, ut me ab officio pietatis et observantie averterent. Sed unum me hucusque detinuit, hoc unum duntaxat sperabam propediem te videre; animo enim meo proposueram prius Hungariam et Quinque Ecclesiensem adire et mandatis insistere; postmodum ad te iter meum dirigere; — et quia homines etas et liberi et uxor reddunt tardiores impeditioresque et minus strenuos, dum me ad iter paro, dum familiam colloco, abiit annus et eo amplius. Quapropter vir excellentissime non potui id efficere, quod conditionem naturamque meam respiciebat. Non enim ita rerum sum ignarus ut hec non cognoscerem; scio enim quid est primarii viri et integerrimi et litteratissimi habere comertium. Nam deum testor postquam inter homines versatus sum, nescio quem viderim, quem tibi conferrem; et hanc opinionem meam auxit dominus Varadiensis qui te semper in ore habet, te semper nominat, te admiratur, adeo, ut sepe de te sit sermo. Laudat enim et lingue elimata elocutionem et vite integritatem et in agendis rebus solertiam et perspicacitatem, te semper patrie columen vocat et dicit, ego autem ea de te dico que sentio, sentio enim optima et maxime gaudeo mihi contigisse tanto viro fuisse adiumento. Nam lectionum mearum ruditatem acumen ingenii tui excipiebat et id efficit ut ingenium discipuli in laudem refundatur preceptoris. Multa legimus, vidimus multa simul, et paucos auctores dimisimus intactos. De hiis hactenus, vir prestantissime, supplico ut monumentum et pignus amoris a te habeam, et mihi de fortuna tua impartiaris aliquid, ut et mihi sis opulentus iam auxilio cum fueris in mediocri fortuna liberatissimus. Nam mihi iocundissimum erit, cum a te amari videar, non tantum ipso manere, quantum ex te dari, et cum in Italiam pervenero aliqua animi mei significationem (olv. -one) ostendam profecto recte et sapienter fecisse eos qui te coluerint et observaverint. Vale.

II. Procopius Galeotus Martiusnak felel. 1461. XV. Kal. Maias.
P(rocopius) O(lomucensis) E(piscopus) G(aleoto) M(artio)
N(arniensi) preceptoris suo sa(lutem).

Si te hoc preceptoris nomine inscribo ne erubescas. amantissime, nec mentem alio flectas, ad assentationem videlicet, sed me in hoc verbo ut ceteris metiaris. Dignitas enim in me nunquam tanta erit que efficere valeat ut immemor fiam mei tuique. Tenet me enim vulgata illa sententia diis, parentibus ac preceptoribus equale reddi non posse. Et mihi crede non esse, fuisse, nec contingere aliquam fortunam honoris aut emolumenti cuius tu saltem in mente particeps non efficiaris. Nunc ad litteras tuas, que mihi et ea die qua et nostri Quinque Ecclesiensis redditae sunt, quibus purgatione acuta more Galeotti uteris te ad me litteras non dedisse. Ego vero cui similia suffragari possent, ad ea confugere nolo, simpliciterque dicam me in ea parte, (utinam sic bene in ceteris) more egisse probi discipuli, qui preceptoris sui aut eius quem sequitur non tantum laudata, verum et aliqua vituperanda imitatur. Tu enim nedum in me, verum etiam in alios pestem illam non scribendi immisisti, qua detentus non scripsi. Volo igitur pro ea parte aliter me instituire, te ut similiter facias oro. Laudes tuas relinquo, pro tuis in me tibi grates habeo agamque ne dubites: monumentumque cum amoris pignore prestabo, tantum ad me veni: si autem venire non valueris mihi per cursores occurrentes notifica. Et cum intra me multa volvam qua re donatus a me contentus discedere valeas, nichil invenio preter aurum, quod tibi semper carum fuit. Nisi iam numerum per te et tibi destinatum complevisse, credo iam crescente familia crevisse et famem. Ut igitur illa ex parte expleatur, postquam venies, centum aureos tibi donandos mecum reperies, bonus vicinus(?) Quare vale. Ex B. XV. Kat. Mayas. M^o III° LXI°.

III. Janus Pannonius Procopiusnak Budáról. 1461. VII. Kal. Apriles. Jo(annes) E(piscopus) Con(firmatus) QuinqueEcclesiensis Reverendissimo domino P(rocopio) E(piscopo) O(lomucensi) Salutem.

Optavi iam dudum vir amantissime tecum aliquando versari conspectumque (igy!) tuo iocundissimo frui ut consuetudinis nostre vincula, que iam laxata videbantur, vehementius fortiusque retinerent (talán -entur) et nova quedam semina ac fundamenta iaceremus, ut cum scolastici olim coniuncti fuerimus,

etas iam et dignitas maior redderet coniunctiores. Sed aliis negotiis distracti non potuimus simul aliquando esse, quod mihi eo fuit molestius, quo meum hoc votum causam prebuit ut vicissitudo cessaret litterarum. Nullas enim ad te dedi sperans te vera voce sermoneque vivo alloqui et illam nostram ac veterem familiaritatem novo quodam gaudio novaque hilaritate et recensere et excitare; quod cum in presentiarum desperetur reliquum est, ut te ea qua possum voce alloquar hoc est litteris, que vicem sermonis apud te mei explebunt. Amice mi suavissime, plurimum tibi et debui et debeo, me enim ita laudibus ac preconiiis extollis ut omnes una voce et presertim Varadiensis predicent, nihil tibi me fuisse carius: quod quantum laudis afferat, testis est Oratius: Principibus placuisse viris non ultima laus est. Pro quibus omnibus tibi etiam atque etiam debeo; hec enim tanta benivolentia est, ut nihil addi possit. Quapropter huic rei non potero vicem reddere, nisi ea te benivolentia complecti qua tu me, et me ad ea parare, que tibi conducere arbitror. Ita debeo ita faciam. Namque a me unquam in te profecta sunt, officia, tua autem in me merita fuisse, quis dubitat, cum ex cumulo benivolentie in me tua exisse appareant? Vale. B(ude) VII. Kal. Apriles M III LXI°.

IV. Procopius felel Janus Pannoniusnak. 1461. XV. Kal. Maias. P(rocopius) O(lomucensis) E(piscopus) fratrem ac amicum carissimum do(minum) Jo(annem) Quinque Ecclesiensem salutat.

Littere tue Kalendis Aprilibus per tabellarium castellani Trenchini reddeite sunt, quibus respondere cum vellem, supervenerunt alie Regis mei, ut una cum collegis ad hoc deputatis in Bro. Nonis Aprilibus constituerer pro concludendis tractatibus inter se ac serenissimum Regem Hun(garie) habitis. Credens te in aliquo loco vicino offendi, rescribere tardavi: spe frustratus ut valeo scribo. Scribis te dudum optasse consuetudine nostra tam trita frui, ceteraque tue humanitatis verba. Non mihi opus est verbis, testes citare possum, quanto fervore ea ipsa desideraverim que per te narrantur; nec puto me unquam aliquem tibi notum vidisse, a quo non inquisiverim singula, que per te aut pro te agerentur. Scit ipse pater communis noster Varadiensis quantum illum oraverim, ut cooperatur, etsi non alia causa, saltem mei

contemplatione, te in aliqua legatione Regis tui mitti. Ego vero si etiam ad legationis officium pro eo tempore non essem designatus, efficere tantum vellem, ut tui gratia designarer. In hoc usque tempus nihil efficere valui, nec litteras saltem dedi, ut et ego ea te ipsa qua tu me voce alloquerer; non alia causa preter hanc rerum turbationem, quibus semper anxius fui, tum Regni christianissimi motu, tum amicorum in eo degentium gratia, vixque iam re perfecta altissimo cooperante respiravi. Quantum et ego tibi debeo mi amantissime Jeannes pro hiis que ultra debitum tuum in me accesserunt utque sileam participatas mecum litteras, labores cum vigiliis mecum tuos, hoc certe dicam monendo ut desiscas (sic!) qui me ultra merita mea singulis effers, tantique facis ut aput omnes efficiar minor ipsa infamia (insania?) vero. Vide igitur qui alterum amando superet: egone, qui vera de te predico, an tu qui de me falsa. Deus igitur optimus, qui nos etate dignitateque pares fecit, te virtute pretulit, amoremque hunc mentibus nostris infudit, conservare dignetur pro honore Ecclesie sancte sue. — Galeotum nostrum tecum esse ex litteris suis accipio, quare illi has ad te mitto. — Si habes *Elegantias* Laurencii Valle cum *Invectivis in Pogium*, quas mihi *Pattavii* accomodaveras, cum aliquo certo cursore aut alio trans mitte. — *Dominum Electum Nitriensem* non vidi; te si affuisses, vidissem. Vale et patrem nostrum *Varadiensem* saluta, ac mei ex parte ora, ut casum meum, qui mihi est cum legato Imperatoris Reverendissimo domino meo legato declaret ac supplicet: si ultra ea que hactenus in me facta sunt, quis temptare vellet, ut se mihi defensorem paret. Velant enim nomine culpam inobedientiam mihi ascribentes, res tamen animorum alia non est preter eam qua culpor amicie Regum inservisse. Iterum vale; me valere scias. Ex B. XV Kal. Mayas 1461°.

Ezen levelezésnél jóval korábbi keltű Galeotus Martiusnak egy költői levele, melyet akkor intézett Janus Pannoniushoz, mikor ez még a gyermekkor határait nem haladta volt túl, s melyet a bécsi udvari könyvtár 3449-ik számú codexéből, hol a 90-ik levél verso-ján foglal helyet, közlök hiven a codex olvasása szerint, kivévén hogy e és e helyett a kellő helyen ae-t írok.

Galeotus Martius Namiensis ad Joannem Pannonium.

- Docte salutatum vult te mea Musa Joannes
 Egregios inter connumerande viros.
 Multotiens volui dudum ad te scribere, si quid
 Temporis aut oci nactus et ingenii!
- (5) Sed doleo quoniam adversa valetudine pressus
 Conticui curis implicitusque meis.
 Nunc quia languentes animi curaeque parumper
 Casserunt aegris aspera turba viris.
 Ad te constitui, Musarum si quid Apollo
- (10) Dedit, hos versus litterulasque dare.
 Non quo noster amor possit cumulationi unquam
 Carminibus fieri, nec nimor ipse, meis;
 Nec mea quo fuerit tibi mens alienior unquam
 Carminaque exoptem nostra reconcilient.
- (15) Nil magis insulsi, nil est magis usque cavendum.
 Quam colere Aonios cum levitate viros;
 Praecipue mira vatem gravitate futurum.
 Dicere seu prosa carminibusque velit.
 Sed quoniam nequeo te visere care Johannes,
- (20) Officium faciat quo mea Musa meum
 Oscula mille tibi atque amplexus nomine nostro
 Ipsa daret iussi; — casta puella timet.
 Nimirum Musas omnes decet esse pudicas:
 Dedecet ignotis oscula ferre viris.
- (25) Ipse etiam iussi, nostra haec ut verba referret.
 „Salve spes Latii Pannoniaeque decus!
 Salve conspicuos inter celebrande poetas.
 Nobis qui curae Pieridumque choro!
 Et quem complexus miro Galeotus amore est
- (30) Martius Aonio deditus ipse viro.“
 Haec mea Musa feret docui; sed plura volebam
 Ni sermone meo longius esset opus.
 Ergo vale nostri requies portusque laboris,
 Vitae, Pannonie, spesque salusque meae!
- (35) Fata, precor, servate meum per secla Johannem
 Dimidiumque animae, tu quoque, Parca, meae.
 Nam puer, et tenero complentur stamine fusi
 Nondum maturum desine velle virum.
 Ut vobis possit, fuerit cum grandior aevo
- (40) Reddere pro meritis munera, thura, preces.
 Vale.

A Janus Pannoniushoz intézett, az imént közlötthöz hasonló költői levélben többel találkozunk a XV-ik század humanistikus irodalmában. Janus Pannonius műveinek utrechti kiadásába (1784. I. p. 414—415) a Sambucus-féle kiadásból át van véve egy „Ad Franciscum Durantum Fanensem” című elegia, melyben a költő nem győzi eléggé magasztalni Franciscus valamely előttünk mindedig ismeretlen költeményének fölülmulhatatlan szépségét. A mit az olvasó az elegia első versé-
neh alapján : „Quid tibi pro tali referemus carmine grates?” csak sejthet, hogy t. i. ezen elegiában Janus Pannonius udvarias köszönetet mond Franciscus Durantusnak egy hozzá intézett költeményéért, melyben, mint az ember Janus Pannonius feltűnően meleg magasztaló kifejezéseiből következtetheti, költőnk-
ről nagy elismeréssel nyilatkozott, megerősítést nyer Franciscus Durantusnak előttem csak egy modenai codexből (MS. IV. F. 22 fol. 40) ismeretes következő, különben elég gyenge költeményéből, mely főkép Janus Pannonius „Eranemos” című költeményének dicséretét tartalmazza :

Franciscus Durantus Fanensis ad Jannem (igy!) Pannonium.

- Volvebam quotiens veterum monumenta virorum
Et legerem Aonio carmina tincta lacu,
Inspicerem quotiens summorum numina vatum
Spem posui totiens posse redire modo.
- (5) Credulus ipse fui, Poenus quae dixerat ante,
Intentata quidem nullus adire potest.
Nunc ego quid credam, terres venerande poeta,
Me tibi tam docto non adhibere fidem.
Inde meum nollem penitus confundere mentem,
- (10) Cumque tuis ventis nostra carina natet.
Surgere iam video madefactum fonte Joannem
Fonte Guarineo terque quaterque bibit.
Qui cecinit ventos dictu sua iura tenentes
Aeolo et horrenda sceptrum tenente manu.
- (15) Multa quidem audacter multi cecinere poetae
His cytharam sensit nulla rigare manns.
Quam bene descripsit Boream pro laude furentem,
Rettulit et voto praemia digna suo.
Tum Zephyrum atque Notum madida cum veste reponit
- (20) Nec sine laude suum tam bene scribit opus.

- Mittit et ingentes currens de pectore voces,
 Viribus atque suis credere cuncta premit.
 Argumenta quidam nullis celebrata poetis
 Nunc video scribi tempora nostra dare.
 (25) Non opus Aonias posthac volitemus ad undas,
 Quaerere nec Clarii dulcia verba dei.
 Perge igitur: madidumque referte fonte Guarini
 Solvatur semper gratia magna sibi.

Több ilyen költeményt birunk Janus Pannonius tanárának, Guarinusnak fiától, Baptista Guarinustól. Janus Pannonius Utrechti kiadásában a „Carminum appendix”-ben csak két ily költemény van felvéve, úgy látszik a „Carmina Illustrium Poetarum”-féle gyűjteményből (Florenz 1719 V p. 370—375), mindkettő Baptista Guarinusnak már modenai kiadásában (1496) is meg van. Velenceben a Marciánában Baptista Guarinusnak részben sajátkezűleg írt „autograph-codexében” több hasonló tartalmat találtam, melyeket, minthogy, tudtommal legalább még nincsenek közölve, talán nem lesz érdektelen ide mellékelni. Az első megvan ugyan a modenai és utrechti kiadásokban is de oly lényegesen eltérő alakban, hogy csaknem fel vagyunk jogosítva e költeménynek velencei, akár korábbi, akár későbbi recensióját külön költeménynek tekinteni. A Velencei codexben (cl. XII. cod. 135) a költemény így hangzik:

Eusdem (t. i. Baptistae Guarini) versus ad Reverendissimum Dominum Janum Pannonium Episcopum Quinecclesiensem, pro equo dono dato gratias agit.

- Munere non tantum, praesul doctissime, laetor,
 Quantum iudicio gloriator ipse tuo.
 Jane pater, cuius meritis perstringere laudes
 Non valeat fontis vena maligna mei,
 (5) Tu Latiae Graiaeque simul spes optima linguae
 Te cuncti priscis dicimus esse parem.
 Pallada crediderim Phoebumque, novemque sorores
 Thraciaque arnifero qui terit arva pede,
 Ante Jovem tales quondam fudisse precatus,
 (10) Dum caneret vates bella futura Themis;
 Contra Turchorum populos, regemque superbum,
 Ut te pontificem saecula nostra darent

- Qui sevo regeres hosti contermina regna.
 Et forti premeres arma inimica manu
- (15) Facundus Latias posses legatus ad urbes
 Dicere pro sacra plurima verba fide.
 Credibile est igitur patrem mandasse supremum,
 Ortus Gradivo Mercurioque tuos.
 Nectare te parvum dulces aluere Camenae,
- (20) Nutricesque tulit docta Minerva manus.
 Firmior hinc aetas magno est commissa Guarino
 Ornandumque probis moribus ingenium.
 Nec te pulchra minus Ferraria gaudet alumno,
 Quam laeta est ortu Pannonis ora tuo.
- (25) Sic te nostra bonum viderunt tempora vatem
 Quales in caelum saecula prisca ferunt.
 Nam seu nobilius scribis connubia regum
 Funera seu ploras, seu fera bella canis
 Altisono quicquid celebrandum carmine sumis,
- (30) Noscimus eloquii flumina larga tui.
 Hinc te Pannoniae summo Rex clarus honore
 Afficit et procerum turba verenda colit
 Hinc urbs pontificem te Quinqueecclesia cepit
 Hinc bene divinae consulitur fidei.
- (35) Cum te consilio magnis ductoribus aequas,
 Et lingua promptus bella manuque iuves
 Tales sancta duces votis ecclesia poscit,
 Protegat ut miseros, debita cura, greges.
 Is mihi bellorum damno fuit unus in isto,
- (40) Quod vultus nostra conspicio urbe tuos.
 Quippe tuum laeto adventum sic vidimus ore
 Ut solet aethereo plaudere Creta Jovi.
 Ergo minus dono, quam doni auctore movemur
 Dantis honos pretium munere maius habet.
- (45) Cornipede in niveo cum me vaga turba videbit
 Pannonii vatem praesulis ire feret
 Verum opis haud nostrae est, dignas, pater optime, grates
 Solvere, nec meritis praemia iusta tuis.
 Mens tibi mercedem virtutis conscia reddit
- (50) Et quae respiciunt, numina sancta, pios.
 Illa tibi ad patrios salvum remeare penates
 Hosteque de tumido gaudia longa ferant!

Ugvanazon codexben néhány levéllel utóbb van Baptista Guarinusnak egy Janus nevű költőhöz intézett hosszabb költe-

ménye, melyet minthogy a codexben más Janusról említés téve nincsen, nem habozok Janus Pannoniushoz intézettnek tartani, bármennyire eltér is hangulatra és kifejezésekre nézve Baptista Guarinusnak Janus Pannoniushoz intézett többi költeményeitől:

Eiusdem carmen ad Janum quod sibi promissum librum non incipiat.

- Scribere te nostrum dixisti Jane libellum,
Cum sit nulla ¹⁾ tua charta notata manu.
Poscenti quid agis, scribam nunc hercule scribam
Adiuras equidem, nil tamen ipse facis.
- (5) Haec tua Jane fides? praebent hanc carmina mentem?
Hoc ne datur sacris vatibus officium?
Vatibus ipse reor fas esse in carmine tantum
Fingere, fingendo ducere materiam;
Non tamen his liceat vanas contexere fraudes
- (10) Molirive mala cum ratione dolos.
Scripturum festis spondes te Jane diebus,
Sed torpent digitis plurima festa tuis
Antiquum veteres Janum finxere bifrontam
Ut meminisse queat, praeque videre simul.
- (15) Non tamen ipse vides quaecunque futura trahantur
Si me perfidia fallere Jane queas.
Nam pater omnipotens parcarum foedere sanxit
Impune ut valeat solvere nemo fidem ²⁾
Testis adest Cadmi rexit qui perfidus aulam,
- (20) Qui nec germano debita regna dedit;
Ipse tamen vitam fraterno vulnere fundens
Foederis abrupti praemia digna luit.
Testis erit magno Traiectus ab Hercule Nessus
Dum fert te invito Deianira viro.
- (25) Albanum celeres lacerum sparsere quadrigae
Ausum Romani prodere signa ducis.
Haec igitur doceant dictis exempla manere
Te doceant inquam fallere nolle fidem.
Illum ego monimibus credo natum esse benignis,

¹⁾ Így a második kéz a sor fölött; a másoló *rara*-t irt volt.

²⁾ Eredetileg: *Impune et nemo solveret arte fidem*. A javító *tarte*-t alápontosította és *ut* és *nemo* közé *valeat*-ot szurt be, miért is *solvere*-vel és *nemo*-val helyet cseréltettem.

- (30) Si quem, aliena sui, Jane, pericla monent. ¹⁾
 Te quoque si pigeat, quod tardior ante fuisti
 Promissique velis iam memor esse tui
 Do veniam et supplex pia numina voce precabor,
 Ut fidei fractae crimina nulla notent.
- (35) Incipiat calamus niveam signare papyrum,
 Materiam ingenio suppeditante novam.
 Tempora iam precibus veniunt accommoda nostris,
 Nec dabitur votis iusta repulsa meis.
 Ecce tibi exacto iam temperat astra leone
- (40) Phoebus, et Jcariae ²⁾ virginis ora tenet.
 Cessant praetera studiis haec tempora nostris,
 Aptae quies operi commoda multa dabit.
 Tu modo pollicitis componere facta parato.
 Et quoniam doctis turpe carere fide!
- (45) Magna equidem surget post haec tibi gloria, Jane.
 Corpore mortalis, laude perennis eris.
 Scripta hominem faciunt longam per secula vitam
 Ducere et aeternos vivere posse dies.
 Scripta hominum faciunt totum volitare per orbem ;
- (50) Ireque doctorum cuncta per ora virum.
 Scripta hominis solida referunt in imagine mentem.
 Et quam non valeat rodere tempus edax.
 Eia igitur coeptis faveat Cyllenius istis
 Et mota calamus dirigat ipse manu.
- (55) Sit precor auxilio tibi Pallas : et aegide missa
 Adveniens magnum praeparet ingenium.

Ha az imént közlött költeményt illetőleg még némi kétség foroghatna is fenn az iránt, vajon csakugyan Janus Pannoniushoz van-e intézve, nincsen helye ily kétségnek a következő költeménnyel szemben, mely Baptista Guarinus által sajátkezűleg írva egy ugyanazon codexbe beleszabtott kis darab papirosra olvasható :

Jane pater multi donum suscepimus auri,
 Unde erit utilitas rebus honorque meis.
 Pro quo si nequeam meritas persolvere grates.
 Sit satis officiis mens mea grata tuis.

¹⁾ Így a javító eredeti *novent*-ből.

²⁾ A codexben *Jcareae* van.

- (5) Nunc contra nostros hilari cape fronte libellos
 Judicium atque animi pignora parta mei.
 Sic fiet dignum caris certamen amicis.
 Sed flat iusta conditione tamen.
 Tu numis certes, fulvoque potentior anno,
 (10) Ast ego codicibus carminibusque meis.
 Hoc mihi cuncta modo fient communia tecum
 Praecipit ut sanctae foedus amicitiae.

Az eddig e helyen általam közlött költemények, mind főleg csak annyiban tesznek tanúságot Janus Pannoniusnak az olaszországbeli humanisticus körökkel való összeköttetéséről, amennyiben olasz humanisták által vannak Janus Pannoniushoz intézve; ezeknél jóval érdekesebb és fontosabb Janus Pannonius saját több kiadatlan költeménye, mely nemcsak tartalmánál, hanem formai tökélye miatt is magára vonja figyelmünket.

Baptista Guarinus autographcodexében közvetlenül Janus Pannoniusnak Guarinus Veronensishez intézett panegyricusa után következik:

Tetrasticon Jani Pannonii in d. r. Guarinum Veronensem.

Interpres Graios transfers, Leonarde ¹⁾ libellos,
 Poggius Arpinae sectatur fulmina linguae;
 Blanda Panornigenam ²⁾ delectant carmine vatem
 At. Verona, tuus transfert, canit, orat, alumnus. ³⁾

A Velencei Marcianán „Class. XIV. cod. CCXIV” jelű papircodexének kézirati részében (fol. 32) Janus Pannoniusnak következő kiadatlan költeményei vannak, melyeket azonban úgy látszik már Janus Pannonius műveinek legujabb és legkitünőbb kiadója gróf Teleky is ismert, valamint a többi általam e helyen közlött Janus Pannonius-féle költeményeket és Guarinus leveleit is; a „Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék Pars III”-ban

¹⁾ Leonardus Aretinus.

²⁾ Antonius Panormita.

³⁾ Guarinus.

(Viennae 1811 p. 577., 578) azt olvassuk legalább, hogy a Marosvásárhelyi könyvtárban vannak „Carmina ineita ex Cod. MS. Veneto et Brixiano descripta. Accedunt eiusdem Epistola e in Historia Episc. Quinqu. editae et var. lect. Carminum aliquot editorum ex cod. MS. saec. XV cum Epistolis B. Guarini ad Janum ex eodem codice MS. in 40*.

Joannis Pannonii epitaphium in Leonellum Ferrariae Marchionem.

- Hoc decus Hesperiae Leonellus Marchio gentis
 Est situs in tumulo, quo sceptrum tenente quietem
 Omnis tranquilla populus sub pace tenebat,
 Et vetus astrifero remearet ab aethere virgo,
 (5) Infantes, pueri, invenesque virique, senesque
 Hunc lugete ducem, toto qui praesul in urbe
 Saecula per Latias diffuderat aurea terras
 Et clara priscos aequarat laude Quirites.

Threnos in eundem.

- Pallas et aurata testudine pulcher Apollo,
 Et quae Pieriam colitis Libetrides arcem,
 Et Pax, et mitis Pietas, et Vesta, Fidesque
 Squalentis laniate comas; Contundite pectus
 (5) Italiae lumen, princeps Leonellum, et ingens
 Iustitiae cultor, pius ac placidissimus heros,
 Condidit aeterno morientia lumina somno.
 Vester hic in tanto pugil invictissimus orbe
 Extitit. et summo vos semper honore colebat.

Eiusdem Tetrasticon in Borsum.

- Ipse suas laudes toto memoratus in orbe
 Ponat Alexander: ponat et ipse Titus.
 Gaude Estense genus! foelix Ferraria gaude
 Maior Alexandro, maior et ille Tito est.

Eiusdem epitaphium in Lazarum marchionem Malaspinam.

- Gente Malaspina deducens Lazarus ortum,
 Hac cubat in parva contumulatus humo;
 Qui quondam viridis primaevae in flore inventae
 Mortis inaudito procubuit genere.
 (5) Cum famulo nitidis sese exercebat in armis
 Nec galea, ut famulus, tempora tectus erat.

Curritur, et falsum pugnae certamen initur :

Corruit inflictis unus et alter equis ;

Pars galeae anterior ingulum perrupit herillem (igy !)

(10) Dum famulum praeceps desuper urget herus.

Legvégül álljanak itt a következő hendecasyllabusok a Marciana (el. XII. cod. LXXX-) jelű codexéből, hol Jovianus Pontanus költeményei között foglalnak helyet a 41-től 46-ig terjedő leveleken.

Janus Pannonius Joanni Sagundino suo salutem. Alloquitur Musam.

Joannem pete, Musa, Chalcidensem :

Pontani hendecasyllabos poetae

Ad nos mittere ne moretur insta :

Illos nam cupio videre plusquam

(5) Dilectam iuvenis cupit puellam ;

Ut non insipidos nec invenustos,

Sed quales tenero prius Catullo

Aut Marso lepidove Martiali

Dictavit locus et levis cupido.

(10) Quod si mittere forsitan gravatur

Pontani hendecasyllabos poetae,

Saltem mittere ne suos gravetur.

Joannes Sagundinus cl. viro Joanno (!) Pannonio. Alloquitur Musam.

Fer nunc, Musa, tuo meoque Janno (!)

Pontani hendecasyllabos poetae,

Quos ardet minimum videre : nuper

Ut nobis tepidae suae camoenae

(5) Docto pectore retulere ; Quales

Gallum composuisse ferridumve

Flaccum credimus ad suos amicos

Nam gemmas superant suo nitore,

Et splendent adeo sale et lepore

(10) Plenae : ut pulchrius elegantiusve

Illis non videatur esse quicquam.

Quae sunt mique fuere chariores,

Omni crisolitho magisque gratae,

Quam sunt molliculae procis puellae,

- (15) Mellitis simul anniunt (*olv.* annuunt) ocellis,
 Ultro et lacteolas ferunt papillas
 Perfusas Tyriae rubore conchae.
 Illis nec rennuunt utrasque collo
 Circumferre manus velut tenaci
- (20) Sublimes hedera implicantur alni,
 Inter quos Venus et puer Cupido
 Immiscent teneras ioco querelas,
 Et spirant pariter leves amores,
 Quos illi penitus foveant medullis.
- (25) Verum, Musa, tuus meusque Janus (!)
 De me non nihil usque te rogabit;
 Cui dicas precor in venustiore
 Me cunctis, quibus est potens amica
 Vitam perdere, non favente diva.
- (30) Diva, cui ferus est Cupido natus.
 Nam quot ne miserum dies amaros
 Quot plenas nivium geluque (!) noctes
 Consumpsi miserante dura longe
 Stratus limina ferreas puellae!
- (35) Heheu, quas ego non preces? quibus non
 Percussi liquidum aetherem querelis?
 Sed nihil (*olv.* nil) profuit et tamen futuri
 Prudens ipse mali perire persto.
 Heu demens in amore non secundo: et
- (40) Me possum minus inde summovere.
 Quare, Musa, tuum meumque Janum
 Doctum sumere barbiton precare.
 Quem tecum pariter tuae sorores
 Et frater prius Orpheo dederunt
- (45) Alcaevoque (!) Pindaroque magno
 Et plectro Aeolios modus eburno
 Quam prinsum retinet, quibus relictis
 Possim servitio gravi panumper
 Connexum miser expedire collum.

Janus Joanni Suo Salutem Alloquitur Musam.

- Unde huc laeta venis, Camoena? Numquid
 A nostro remeas Sagundineo?
 Agnosco in tenero sinu latentem
 Pontani lepidum tui libellum,
- (5) Qui (*olv.* Quae?) plusquam fueram peccatus (*olv.* precatus) affers
 Jannis (*olv.* Joannis) pariter gerens tabellas.

- O dulces lyricos et elegantes
 Ac plenos solet et facetiarum !
 Hos nobis dedit ille corrigendos ?
 (10) Hos lima putat indigere nostra ?
 Tam sunt iudicio in eo politi
 Tam belli ut merito pollitiores (!)
 Ac bellos magis edidisse nullum
 Nostris temporibus rear poetam.
 (15) Quod vero implacidae iugum puellae
 Captivo gemit imminere collo,
 Hoc fatum premit eruditiores,
 Scaevo (!) ut semper amore macerentur,
 Nec Phoebus magis aut pater Lyaeus
 (20) Illis quam puer imperat Cupido.
 Nec sane mea tam potens Thalia est
 Ut magnae Veneris levet catenas,
 Quae Martis validos ligant lacertos,
 Et telo spoliant Jovem trisulco.
 (25) Ipse, inquam, potius lyra sonanti
 Blandas, eia, iterum canat querelas.
 Exoret sibi que (*olv.* Exoretque sibi) suam puellam :
 Internum prece mitigavit Orpheus.

*Joannes Sagun. Janno (!) viro clarissimo Salutem. Alloquitur
 Musam.*

- O dulci mihi basio puellae,
 Longe dultior (!) o magis medullis,
 Ac plus luminibus meis amanda !
 Quosnuper mihi Musa, reddidisti,
 (5) Ut vidi hendecasyllabos, ut illos
 Laeto pectore centies relegi !
 Ut sum, Juppiter, osculatus illos !
 Nam magnum fuerant mihi levamen,
 Tantarum quibus hinc et inde curis
 (10) Infelix premorim potens : ali me
 Dilectae memorem nimis puellae
 Tórquet flamigero (!) Venus flagello,
 Et ametos docuere me labores
 Sub regno dominae pati potentis.
 (15) Hinc ardet miserabiles mihi meus
 Decantare elegos velut Tibullus
 Fecit. dum placitam sibi neheram
 Exorare suis cupit canoenis ;

- Ant quales Phaoni puella Sappho.
 (20) Ant quales cecinit tibi Corinna
 Indulgens nimium poeta versus.
 Aut illis similes, ubi Properti
 Tute Callimachum vocas dativum
 Verum quid properas Camena? Siste.
 (25) Nam quis muneribus quiove (*olv.* quibusve) donis
 Te donem meditor, nec, invenire
 Dignum quid meritis tuis queo; sed
 Te mentem accipias meam loco ampli
 Doni ac muneris instar obsecramus
 (30) Et grates referas, Camoena, Jano,
 Quod tantum tribuit meae Thaliae.
 Quantum nec mereor nec assequi me
 Unquam posse reor labore stili
 Non si Castalio liquore totum
 (35) Immergat mihi pulcher os Apollo.
 Finis.

Modena, 1878. 27/X.

Dr. Ábel Jenő.

AZ UGOR NYELVEK ELÁGAZÁSA. ¹⁾

I.

Általában nem nehéz több nyelvekben az eredeti egység jeleit fölismerünk. A laikus is belátja a német, dán, svéd és angol nyelvek összetartozását, ha csak szótárt is adunk kezébe vagy ha bizonyos kategóriába tartozó szavakat (pl. a számneveket, a testrészek neveit) sorolunk neki elő. Ha ezt tovább folytatva az egyezések egész sorát mutatjuk ki, mind a szókinésben, mind a grammatikai szervezetben, már akkor a nyelvtudós is behizonyítottan fogja tartani felvételünket. Ily tömeges egyezésekből közös eredetre következtetünk; de ha tovább menve megállapítjuk a közös és nem közös sajátságokat, s pl. azt találjuk, hogy a négy nyelv közül kettő több közös sajátsággal bír, mint mind a négy egymás között: mint következtetünk? Azt,

¹⁾ Über die Verzweigung der Ugrischen Sprachen. Von Jos. Budenz. Separat-Abdruck aus der Festschrift zum fünfzigjährigen Doctor-Jubiläum des Herrn Professor Benfey. Göttingen 1879.

hogy ezen két nyelv a többitől elszakadván egy bizonyos ideig még mint egységes töredéke a nagyobb egységnek létezett, s csak az első elválás után oszlott ismét ketté. Míg tehát a közös eredetre nézve az általános egyezések képezik a kriteriumot, addig a szorosabb egyezések a kisebb körbe tartozásnak képezik kriteriumát, s bizonyítanak az illető nyelvek későbbi elválása mellett. Egy egész csoport rokonnyelv lassankénti elágazását kutatván nem vezet célhoz az egyezések bármily nagy tömege sem; az egyes nyelveknek a különfejlődés folytán létrejött jellemző vonásait kell számba venni.

Az altaji nyelvek egyik főcsoportját az ugor nyelvek képezik. Hét ugor főnyelv van t. i. a magyar, a finn (nyugati- és keleti-finn v. karél, észt, vepszá, lív, vót), a lapp (finnmarki-, svéd-, Enare-melléki-, orosz-lapp), a mordvin (moksa-, erza-mordvin), a cseremisiz (erdei-, hegyi-cseremisiz), a zürjén-votják, az osztják-vogul.

Ezen hét főnyelv mind megannyi külön fejlődése a felveendő ugor alapnyelvnek. A különválás lassanként történt; mutatják ezt az általános egyezések mind a hét, a speciális egyezések egyik vagy másik nyelv között, s végre a különbözőek, melyek a különválás után való továbbfejlődés korából származván az egyes nyelvek jellemét képezik. Minden esetre érdekes, sőt a tovább folytatandó összehasonlító nyomozásra nézve fontos is az egy családba tartozó rokonnyelvek elágazásának kérdése; fontosak az ide vágó munkálatok, mert egyrészt megkönnyítik a keresést ez irányban, másrészt feltevéseknek szolgálnak alapúl, a melyek azután új fölfedezésekre vezethetnek.

Az ugor nyelvek elágazását akarom ismertetni, a mint az Budenz fent címzett művében le vagyon fektetve.

Az eddig felvett osztályozások *Castrén*-től és *Hunfalvy*-től erednek.

Castrén felosztása a következő:

1. ugor népek: magyar, osztják, vogul;
2. bolgár népek: cseremisiz, mordvin;
3. permi népek: zürjén, votják, permi;
4. finn népek: finn, észt, lapp.

Nyilván való hogy ezen, általánosan elismert, felosztás inkább ethnographiai mintsem nyelvészeti. Castrén nem akarja elválasztani az ugor nyelveket az ugor népektől, ez okból osztályozásában sincs meg a kellő nyelvészeti alap. Nevezetes, hogy a lappokat is a finnekhez sorozza. Felosztását sajátítá el Müller M., Müller Fr., Donner O., ki a lappokat már külön hozza fel.

Hunfalvy Pál két csoportra osztja nyelveinket: *nyugatiakra* (finn csoport): finn, észt, lapp: és *keletiekre* (ugor csoport): cser., mord., magy., zürj.-votj., osztj.-vog. Ujabbban azonban a *lappot* már a finn és ugor csoport közé állítja oda.

Ahlqvist Ágost finn nyelvész szintén nyugatiakra és keletiekre osztja nyelveinket. Donner O. összehasonlító szótárában (1874.) a „finn-ugor nyelvek“ nevezetet használja. Sőt maga Budenz is még ezt a nézetet követte a „Magyar és finn-ugor szógyezésekben“ (1868.), de már e mű átalakításában a „Magyar-ugor összehasonlító szótár“-ban (1872.) ezt a finn-ugor kettéosztást, mint nyelvészeti alaptalan nézetet elvetette.

A mi egyes ugor nyelvek szorosabb rokonságát illeti, szintén két nézettel találkozunk.

Az első a finn tudósoké (pl. Castréné) a lapp és finn nyelv szoros rokonságáról. Általánosan elfogadott nézet, különösen Castrén által fejtegetve.

A második Hunfalvy nézete a magyar s osztják-vogul nyelvek szorosabb rokonságáról. De vajjon elfogadhatók-e ezen osztályozások és szorosabb rokonítások? Vajjon merőben nyelvi alapon s döntő fontosságú jegyeken nyugszanak-e? Castrén így szól: „a finn népeket az ethnographusok négy csoportra osztják“ s ezzel bevallja, hogy nem nyelveket, hanem népeket classifikál. A finn-lapp szoros rokonságot nyelvészeti okokkal bizonyítgatja, de annak nem adja okát, hogy miért, mily közösen jellemző jegyek miatt sorozza egybe a mordvint a cseremiszzsel vagy a magyart az oszt.-vogullal.

Hunfalvy már nyelvészeti adatokkal bizonyítgatja kettéosztását. Szó- és alaktani egyezéseket mutat be, de melyekről bátran feltehetjük, hogy a másik csoport nyelveiben is megvoltak, csak hogy elvesztek, elejtettek. Hogy pl. a magy. *nyol-c-*

ban a vog. *ńala-lu*-ban (*lu* = 10) közös a *nyol-*, *nyala*, vagy hogy a magy. *húsz* megvan zürj.-votjákban, az osztj.-vogul- és mordvinban, még nem bizonyít e nyelvek egy osztályba (a keletibe) való sorozása mellett, mert hiszen akkor mért nincsen meg a cseremiszenben? (Nyolcz: f. *kahdeksa*, mord. *kafksa*, cser. *kandakše*, lp. *kaktse*, zürj. *kőkja-miš*, votj. *t'a-miš*, vog. *ńala-lu*, osztj. *nāda*, *nijil*.)

Különösen jellemzőnek tartja H. az ugor csoportra nézve a tárgyi igeragozás létezését, noha csak a magyar, osztj.-vogul és mordvinban van meg s nincs meg sem a cser.-ben sem a zürj.-votjákban; s a többi (finn) nyelvek is igen könnyen elejtették.

Budenz kiemeli, hogy e két osztályozás nincs tisztán nyelvi alapra fektetve, sem a felállított csoportok döntő s jellemző jegyek kimutatásával eléggé megokolva. Itt meglevő s ott hiányzó nyelvalkatrészek (mint történeti esetlegességek, tehát nem fontos sajátosságos jegyek) a felosztás alapját nem képezhetik. Ismeretes azon logikai szabály, hogy a jó osztályozás egyes részeinek egymást ki kell zárniok; továbbá hogy a felosztás alapjául valamely *sajátosságos* jegyet kell venni, mert csak ez esetben lehet jellemző fajokra osztani az egészet. A nyelvnek anyaga a hang. A nyelv változása, egyedi fejlődése a hangalakban mutatkozik, s nyújthat oly sajátosságos jegyeket, melyek csak egyes nyelvek, a szorosabban rokon nyelvek, tulajdonai.

A hangalak sajátosságaiban mutatkozik a különös szabás, melyet eredetileg azonos nyelvek kifejteni szoktak. Így jellemző a magyarra nézve a szókezdő *f* eredeti *p* helyett (*fél* = mord. *pele-*, f. *pelkää-*; *fon-* = f. *puno-*, mord. *pona-*, votj. *pun-* stb. l. M. U. Szótár), míg szókezdő *p* igen kevés van; vagy a kétféle *h*, egy gutturális-féle (*k*, *χ*-ból) és egy dentalis-féle (*s*, *z*-ből), míg a finnen csak ez utóbbi van meg. Csak a zürjén-votják körében váltakozik szókezdő votj. *ǰ* (*ds*) zürj. *r*-vel *ǰit* = *rit* este; *ǰomit* = *römid* szürkület).

Közösen jellemző néhány ugor nyelvre nézve az *egy*-féle szókezdő *explosiva* (többsnyire a kemény); kivételt csak a magyar és zürj.-votják képez, melyekben a *k*, *t*, *p* mellett szókezdő *g*, *d*, *b* is van.

A magyarnak és lappnak (kivéven az orosz-lapp dialektust) meg a zürj.-votjáknak közös sajátsága, hogy *g, d, b* előtt eredetileg megvolt nasalist rendszeren elejtettek.

A hangalak ily közös fejlődései több rokon nyelvben, szorosabb összetartozásra avagy további egységre mutathatnak; de előbb meg kell vizsgálni az egyes esetek fontosságát.

Igy pl. a magy. *három* és vog. *kórom*-heli egyező *r* nem bizonyít a magyar-vogul nyelvegység mellett, mert a vogulhoz közelebb álló osztjában *zulim* van (ugy mint a többi ugor nyelvekben: finn *kolme*), s csak a vogul-osztják elválta után keletkezhett a vog. *kórom*-ban *l* helyett *r*.

Ép így jelentéktelen a nasális elejtése a magyarban és lappban, mert egyik lapp dialektus még megtartotta. A *g, d, b* megörzése *k, t, p* mellett csak azt mutatja, hogy a lágy explosivák megkeményedése (általános hajlama az ugor nyelveknek) még teljesen nem történt meg a magyarban és zürj.-votjában.

Tehát ezen felsorolt sajátságok nem nyújtanak alapot a felosztás illetőleg közelebbi rokonságok megállapítására.

Feltűnő hangalaki sajátságot lelünk azonban a magyar, zürj.-votják, osztj.-vogul és lapp nyelvekben egyaránt, t. i. azt, hogy tiszta szókezdő *n* mellett dentipalatalis *ny* (*ń*) is van, mint egyszerű szókezdő consonans és pedig állandóan, különböző szavakban, nem pedig váltakozva *n*-vel egyazon szón; — szemben e nyelvekkel a finn, cseremis és mordvin csak tiszta szókezdő *n*-et ismernek (kevés kivétellel). Jésített *ń*, mint egyéb jésített dentális közönségesen *i*-féle (*i, e*) vocális előtt keletkezik. Különösen a sláv nyelvekben nagy szerepe jutott a jésítésnek pl. az oroszban, hol *e, i* előtt alig áll tiszta *n, t, d*. De van az oroszban mélyhang előtt is *ń* pl. *prínos*; a melyet régebben *prines*-nek ejtettek, s máig így írnak (принесъ). Ezen másodrangú, a reákövetkező vocalistól függő sláv *ń*-vel szemben a nevezett négy ugor nyelv *ń*-je annyiban sajátságos, hogy ép oly gyakori a mély-, mint magashangú vocálisok előtt, anélkül, hogy egy későbbi hangzócsereét vehetnénk fel (mint *prines*: *prínos*). Sőt a magyarban még több is a *ń*-vel kezdődő mélyhangú szó, mint a magashangú (25—14), nem számítva azon négy mélyhangú szótót, melyeknek első szótagjában a mélyhang megzava-

rodott egy későbbi *i* által. (*nyila*: * *nyola* helyett v. ö. *szilaj*: *szalad*; *nyílo*:- * *nyojlo*:-; *nyíro*:-, * *nyojro*:-, osztj. *ńogor*; *nyírok*: * *nyorok*, lp. *ńoro*- v. ö. *tit-ok*, *tit-ko*: * *tojt*- = vog. *tujt*- elrejtteni).

Tehát ezen ugor szókezdő *ń*, a mélyhangú szóokban a vocalistól egészen független fejlődéssel bír; de nincsen ily fejlődés kizárva a magashanguknál sem, noha egyes esetekben a rákövetkező *i*-féle, illetőleg magashangú vocalis eredménye. Ily másodrangú *ń* van a *nyőstény*-ben *ńőstény* mellett, azonban *ńő* és sohasem *nyő*; *ńő*, *ńől* mellett *nyől* (de *növel* és nem *nyövel*); a vogulban *ńilä* (4) mellett *ńilimen* (40); lapp S. *nelje* a lapp F. *ńállja* mellett; magy. *nyél* = vog. *ńáll*, osztj. *ńal*, lp. F. *ńadda* mord. *ńed*.

A többi ugor nyelvekben (finn, mordvin, cseremis) csak elvétve fordul elő szókezdő *ń* és fejlődése is egészen más. A cseremisben csak egy szó van *ńükt*, *ńökt*-deglubere (mord. nefte-, f. niittä-), de mellette *ńüz*, *ńőž*- scabere: tehát ez másodrendű *ń*. A mordvinban mindössze 5 *ń*-es szó van (50 *n*-es); mindannyia a moksza dialektusból való, s velők szembe az erzában *n*-es alakok vannak: *ńudi*, E. *nudej* nádsíp; *ńuńa*-, E. *ńuńa* himbálódzni, *ńurge*- lógni, *ńat* ezek, *ńaka* báb.

Felötlő, hogy mindannyia mélyhangú. Erre nézve számba kell venni, hogy a mordvinban (különösen a moksában) egyébként is az eredetileg magashangú szó olykor átesapott a mélyhangba, de e mellett több esetben a korábbi magashangúság nyomát a szókezdő consonans jésítésében őrzé meg (*t'*, *ś*, *ń*) pl. *tü* ez, iness. *t'asa*; *t'ala*: E. *tele*, čer. *tele*, magy. *tél*; *śoks*: f. *syksy* magy. *ősz*, čer. *šeže*. Ilyen fajta a *ńat*, gen. *ńätnen*: E. *net*. A mordvin nyelv az *ő*, *ü*-t egészen elejtette s *e*-, *i*-vel helyettesítette; az *ü*-t (az első szótagban) *u*-val, pl. *udime*: f. *üdime* (oszt. *vedem*, magy. *velő*: f. *küü* (*kyy*)): mord. *kuj*. Tehát a szókezdő *ńu* az ó-mordvinban *ńü* volt, s az *ń* itt is másodrangú.

A finn nyelvnek csakis keleti dialectusaiban, a vepszä és karél-ban találunk szókezdő *ń*-et, s itt még tiszta *n*-vel változik a tájejtésekben.

Vepszä: *ńäge*:- f. *ńäke*- látni, *ńem*: f. *ńieme* félsziget, *ńetse* ez, *ńoka*: f. *ńokka* csőr stb. Lönnrot az ojadi dialectusban csak

a *netse*-t ismeri *näge* mellett, noha a *netse* = *nüjet* (näget, näet „vides“) + *se*. (V. ö. francia *voi-là*, *voi-ci*.)

Genetz A. a Kieletärben több ily szót közöl; ő szerinte *netše* és *näge* is előfordul.

A karélban ugyanezen tudós szerint a szókezdő *n* egy palatalis vocalis hatása folytán keletkezett, néha azonban minden látható ok nélkül, pl. *norppa* (orosz *нѣрпа*) seehund, *nukku* elaludni, *nuppuže* bimbó, *neuwo* tanács, *nellä* négy, *nokku* csőr (de mindig: *näge*-, *neče*) stb. Ezen jésítés még nincs meg minden tájéjtásban s megjegyzendő, hogy az oroszúl is beszélő karél nép könnyen rá szokhatott a *na*, *no* ejtésére, noha az ó-finnben ilyen *n* nem létezett.

A mordvin, cseremisiz, vepsä és karél szókezdő *n* tehát másodrangú. A többi nyelvekben a szókezdő *n* jelentősége nem csak abban rejlik, hogy nagyobb számú mélyhangú szóokban lép fel, hanem különösen abban, hogy e szavak többnyire egyezők, közösek s nekik a finn, mordvin és cseremisiz nyelvekben tiszta *n* előhangú szók felelnek meg.

De szóljanak a példák :

I. Mélyhanguak :

1. *nyalo*- : vog. *ńaluj*-, lp. *ńolo*- || ellenben f. *nuole*-, mord. *nola*-.

2. *nyúzo*- : vog. *ńuj*-, lp. *ńuove*, ostj. *ńažs*- (*nyúz* : * *nyuvo-z*, mint *néz* : * *neje-z* = f *näge*-, mordv. *neje*-).

3. *nyál* : zürj. *ńult* békanyál, lp. *ńaule* limus || mord. *nolga* takony, f. *nuljakka*.

4. *nyül*- : vog. *ńűns*-, lp. *nuofča*-, zürj. *ńužöd*-.

5. *nyole* (**nyolonc*) : vog. *ńala-lu* (*lu* = 10), ostj. *ńigelaž*, *ńijil*.

6. *nyárs* : vog. *ńarši* „reisig“, ostj. *ńorsi* „gesträuch“.

7. *nyáj* : ostj. *ńogo* hús, test, vog. *ńovil* id., zürj. *jaj* id. || čer. *nogodo* „crassus“.

8. *nyom*- : vog. *ńalmt*- „quetschen“. (m e h. *lm*, pl. *szem* = f. *silmä*).

9. Lapp *ńuola*, oszt. *ńol*, vog. *ńal*, zürj. *ńöl*, magy. *nyil* || f. *nuoli*, mord. *nal*.

10. Lapp *ńommel*, magy. *nyül* (* *nyuvolo*, *nyumolo*) || mord. *numolo*.

11. Lapp *nuokčam* nyelv, oszt. *noxsēm* kopoltyú, vog *naχsem* id. || čer. *nošmo* „brauchia“.

12. Lapp *ńorga* „knorpel“; oszt. *ńor*, vog. *ńari* || čer. *nör-gäš* id., f. *norea* hajlékony.

13. Osztyják *ńogos*, vog. *ńoχs*, magy. *nyuszt*, votj. *niz* || észt. *nugise*.

14. Osztyják *ńorom*, vog. *ńurm* mocsár, zürj. votj. *ńur* || f. *nurmi*, észt. *nurm* szántóföld, mord. *nar* gyöp. (**ńor*-, lp. *ńoro*- magy. *nyírok* || f. *noro*, mord. *nurge*-, čer. *nör*-).

15. Osztyják *ńogor*- gyalulni, magy. *nyíro*- || mord. *nara*-.

16. Osztyják *ńavír* „schaum“, vog. *ńeür*, magy. *nyárla*- (*nyárlott bor*).

17. Osztyják *ńogom*- futni, vog. *ńov*- mozogni, lp. *ńolge*-traben || f. *nouta*- valamiért menni, čer. *ńod*- furtim accedere.

18. Votják *ńurt*- agyon nyomni, zürj. *ńaras*- birkózni, oszt. *ńort*- nyomni.

19. Osztyják *ńumír* gömbölyű, vog. *ńomr* „ovum“, magy. *gyomor*.

(Itt meg kell jegyezni, hogy a magyar nyelv az *ń*-et *gy*-vel cserélte fel; ép így váltakozik az ugor nyelvekben *n*: *d(t)* pl. f. *nouse*- = észt. *touze*-, lapp. *naste* és *taste* csillag; *m*: *b*-vel, pl. *mozog* = *bozog*.)

20. Osztyják *ńugom*- mondani, vog. *ńult*- esküdni, magy. *gyohon*-, *gyovon*-, *gyón*- || f. *nuhte* objurgatio, *nuhte*- schelten, észt. *nuhtle*-strafen.

II. Magashanguak:

1. *nyel*:- lp. *ńüle*-, vog. *ńalej*-, oszt. *ńel*-, zürj. *ńil*- || ellenben f. *niele*-, čer. *nel*-, mord. *ńile*-.

2. *nyelv*: vog. *ńelm*, *ńilm*, oszt. *nalem*, lp. *ńalme* || čer. *jilme*.

3. *nyer*:- osztj. *ńerem*- elvenni, vog. *ńir*- kitépni || mord. *nelye*- elvenni, čer. *ńil*-, *ńal*- id.

4. *nyers*: vog. *ńar* „roh, kahl“, oszt. *ńar*, zürj. *ńar* nackt.

5. *nyír* (fa): vog. *ńir* vessző, galy, oszt. *ńerem* id., votj. *ńer* zweig, zürj. *ńör* id. || f. *ńärehe* pinus junior.

6. *nyű* (*nyüve*-t): vog. *ńiñ* féreg, oszt. *ńink* id., lp. *ńavaluk*, *ńivn* „motte“.

7. Vogul. *háurem*, oszt. *háurem*, *háurem*, magy. *gyermek* (*d : ú*).

8. Ostják *hámitk* lágy, vog. *hámitš* vékony, magy. *gyenge*.

Ha már most tekintetbe vesszük, hogy 4 ugor főnyelvben vagy 20 egyező szótőn oly szókezdő *ú* lép fel, melynek a következő vocalis nem adja okát, — s néhány más ugor nyelvben ugyanazon szótöveken csak tiszta *u* lép fel : akkor a pusztá esetlegesség felvétele elesik. Kölcsönnek nem tekinthetjük e szavakat, mert a többi nyelv is kölcsön vehette volna, pl. a cseremisiz, mely ma is érintkezik a votjakkal, vagy a finn, mely úgyis szoros kölcsönzési viszonyban áll a lappal.

Csakis az illető nyelvek különválása előtt fejlődhetett ki ezen egységes hangsajátság. A *ú* előhanggal bíró nyelvek egységet formáltak valaha s szemben ezen egységgel a másik három ugor nyelvet is hajdani egységnek kell tekintenünk.

Ezek szerint az ugor nyelvek első elágazása a következő :

1. Északi-ugor ág (szókezdő *ú*) : lapp, zürj.-votják, osztj.-vogul, magyar ;

2. Déli-ugor ág (szókezdő *n*) : finn, mordvin, cseremisiz. A déli ugor nyelvek egykori egybetartozását is még néhány hangsajátság mutatja s bizonyítja :

1. Az önhangzó-illeszkedés (vocalharmonia) teljesebb megőrzése ; az északiak között egyedül a magyar őrzé meg.

2. A kizárólagosan kemény explosíva, szókezdethen ; míg a magyarban és zürj.-votjában *k, t, p*, mellett *g, d, b*, is van.

3. A nasalis megtartása szóközépi lágy explosíva előtt (*ng, nd, mb*), míg a magyarban, zürj.-votjában és lappban (kivéve az orosz-lappot) a nasalis eltűnt. A mordvin inkább az explosívát veté el (E. *mokšna* : M. *mokšinda*, čer. *moškundo* ; M. *oma* : E. *ombo*.)

4. Az eredeti szóközépi *d* megtartása ; ellenben *z*-re változtatta a magyar (részben a lapp is) és *l*-re valamennyi északi ugor nyelv, kivéven a lappot (*kéz* : f. *küde*, mord. *küül*, čer. *kid* ; *velő*, oszt. vog. *velem* = f. *üdime*, mord. *üteme*).

5. A magashangú mutató névmástő ketté válása (*te—se*), úgy hogy három fő lett használatossá : finn *tä, se, tuo*, mord. *tä, sä, to*, čer. *tä, se, tu*.

Már most nézzük, hogyan ágazódik tovább az északi ugarság.

A magyar, zürj.-votják, oszt.-vogul nyelvekben az eredeti ugor *d* *l*-re változott; ezen közös hangtörténeti vonással a lapp nem bír, mert mint a déli ugarság, ő is megtartá az eredeti *d*-t. Hogy a nevezett nyelvekben *l* van a déli ugor *d* ellenében azt szerzőnk számos példával bizonyítja (zürj. votj. *köl*, vog. oszt. *kel* magy. *telek* (strick) = f. *köüde*; vog. *ulom*, oszt. *olm*, magy. *álom* = mord. *ulomo*, lp. *odem*; *velő*, oszt. *velem*. = mord. *ul'eme*, f. *üdime*, lp. *addem*; abl. rag: oszt. vog.-*l* (*kamil* kívülről, *numel* felülről) magy. abl. rag-*l* (*öl*, *-ől*: *házól*) = déli ugor -*d* (f. -*da*, -*dä*: *ulkoa*, **ulgoda* kívülről, mord. -*da*, -*do*, -*de* (*vasoldo* távolról), lp. -*d*, -*t*.)

Azon *d*, mely a magyarban *z*-vé lett az oszt.-vogulban *d* maradt (*kéz*: *ket*, *kat*; *víz*: *vit*; *ház*: *zod*, *kvod*); ez tehát a magyarnak egy különfejlődése, de van az eredeti *d* (*d'*)-nek is nyoma: *vides*: *vizes*, *vigy*: *víz* (*Ecketeügy*).

Előfordul ezen változás elvétve más ugornyelvekben is, tehát pusztán e jelenségből szorosabb rokonságra következtetnünk nem lehet, hiszen egy gyöngén artikulált *d* igen könnyen átesap *l* vagy *r*-be (nyugati finn *malon*, *maron* e h. *malon*).

De fontos az, hogy az előforduló esetek mind a három vagy legalább is két nyelvben azonosak s a többi ugarságban megfelelőleg csak *d*-s alakjuk van meg.

Nevezetes, hogy a lapp mindazon esetekben az eredeti *d*-t őrzi meg. Elmaradása a többi északi ugornyelvektől e tekintetben csak úgy magyarázható meg, hogy a lapp nyelv legelőször szakadt el az északi ugarság egységétől s így az eredeti szóközepi *d*-t megtarthatta, míg a többi mindaddig egységet képezett, míg ezen *d*: *l* változás megtörtént.

Az északi-ugor ág első hajtása a lapp nyelv volt. Már most hogyan ágozódott tovább a mostani három főnyelvre? Erre nézve következő nyelvegységeket vehetünk fel:

1. Magyar + oszt.-vogul — szemben: zürj.-votják.
2. Magyar + zürj.-votják — szemben: oszt.-vogul.
3. Oszt.-vogul + zürj.-votják — szemben: magyar.

Az első Húmfalvy nézete. A magyar és oszt.-vogulban a *d*: *l* változás előbbrehaladt, mint a zürj.-votjában így pl. az ablativus ragja mind a kettőben *l*, a zürj.-votjában *d*; a 3. személy ragja a magyarban, *j*, (*ja*, *je*.) jobban illik az oszt.-vogul *d* és *l*-hez, mint a zürj.-votják *z*. *s*-hez, de a *z*: *j* váltakozás sem lehetetlen (oszmánli *bilmeziz*: *bilmeziz*, *ajak*: északi tör. *azak*, mord. *meze*: *meje*).

De a magyar és zürj.-votják közös tulajdona a kétféle szókezdő explosiva: *k*, *t*, *p*, — és — *g*, *d*, *b*.

Csupán csak a hangalaki fejlődés számba vévése ez esetben célhoz nem vezet.

Az oszt.-vogulban és magyarban meg van a tárgyi igeragozásnak nyoma, — de ezt a zürj.-votják el is veszthette.

A zürj.-votjában és magyarban egyezik az egyes 1. szem. ragja *-k*, *-g* (*tudok*; zürj. negatív ige *og*, votj. *ug*), és az infinitivus végzete *-ni* (*todni* = *tudni*). A vogulban meg van a magyar fosztó képző *tulan*, *-telen* = *tal* alakban; de nincsen a vogulban s megvan a zürj.-votjában s magyarban az igen használatos nomen possessoris képző *s* (*véres*, votj. *vires*, zürj. *virös*). Lexikális bizonyítékokat nem igen adhatunk, erre nem ismerjük eléggé e nyelvek szókincsét. Ha szemügyre vesszük a számnéveket, testrészek neveit, azt látjuk, hogy a magyar mindkét féllal egyenlően egyezik. Csak a vogulban van meg a magyar *nyolc*: *nala-lu*, *nol-lou*, vagy a *negyven*, *ötven*, *hatvan*: *näli-men*, *ätpen*, *katpen*, de a zürj.-votjában megvan a magyar *tíz*, *das* alakban s magyarázatát adja a *nyolc*, *kilenc*, *harminc*-nak tizet jelentő *mäs-jével*: *kökja-mäs*, *t'amäs* = 8, *ökms* = 9.

Magyar *lép* = zürj.-votják *lop* (másutt nincs meg), *torok* = oszt.-vogul *tur* (különben *k*-val: f. *kurkku*).

Idő előtti volna ezek szerint a magyarnak közelebbi rokonságát akár az oszt.-vogullal akár a zürj.-votjával kimondani.

Hátra van még, hogy a déli ugarság elágazásáról, mint azt Budeuz fejtegeti, szóljunk. A cseremisiz nyelv ugor szókinéséből igen sokat elvesztett s telve van csuvas szavakkal, tehát a nyelvegységi jegyek feltalálását igen megnehezíti. A mordvin

tárgyi igeragozásával pompáskodik; a cseremiszből és finnben nyoma sincs, de elveszhetett mint többi között a duális.

Fontosak azonban célunkra a hangalaki jegyek, melyek közösen mutatkozva egyik vagy másik nyelvpárban, nem tekintetők esetleges vagy önálló fejlődéseknek.

1. Mordvin-cseremiszi szóközépi *št* = finn *ht* (mord. *tüštü* = f. *tühte* csillag; čer. *leštaš* = f. *lehte* levél; čer. *mošt-*, mord. *mašto-* = f. *malta*-könnyen stb.) Az *št* fejlődése a mordvin-cseremiszen belül történt; szépen mutatja a mord. *müštü* = magy. *mell*, vog. *majl*, oszt. *meil* (ost. Irt. *mejet*); az ugor alak *megede* volt, a magyar-oszt.-vogulban a *d l*-re változott, míg a déli nyelvekben *megde*-vé vonatott össze s ebből speciális hajlamok szerint lett *mezte* (f. *müttähü* grumus, nom. *mütäs*), illetőleg *müštü*.

2. A finn szóközépi *sn* assimilálódik *ss*-vé (*toisena*, *toisna*, *toissa*; *pesenyt*, *pesnyt*, *pessyt* mosott), különösen az inessivus -*ssa*, -*ssä* ragjában -*sna*, -*snä* helyett (*s* a belsőség kifejezője, -*na*, -*nä* pedig a locativusrag; v. ö. elativusrag -*sta*, -*stü*: -*ta*, -*tü* = ablativus; illativusrag -*sehen*, -*sen*). A mordvin inessivusrag -*sa* (-*so*, -*se*) (elat. -*sta*, -*sto*, -*ste*; illat. -*s*, -*z*, -*zov*); de van nyoma az *sn* alaknak is ebben: *onsne* = álomban, de *onsto* is = álomban. Itt tehát egy *sn* : *st* változással találkozunk (magy. *disznó* : *disztu*; kojbal *agjas* gen. *agasteñ* e h. *agjas-neñ*). A cseremiszi inessivus rag is -*što*, -*šte* (ilat. -*ško*, -*ške*, elat. nincsen.) Ezen változás is a mordvin-cseremiszi egységének idejébe esik.

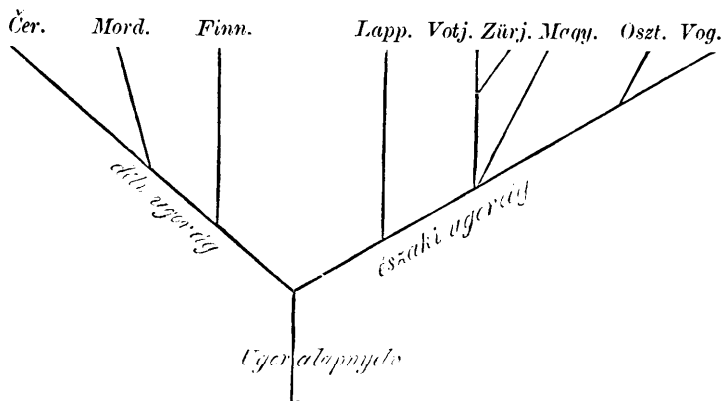
3. Közös *n* : *l* változás: mord. *leme*, cser. *liim* = f. *nime*, lp. *namma*, zürj.-votj. *nim*, oszt. vog. *näm*, magy. *név*.

4. Csak a finnek sajátja, hogy szókezdő dentális spiranst *h*-ra változtat = mord. čer. *š*, *č* (*happame* : mord. *šapama*, čer. *šopo* = savanyú; *hümy* : čer. *šeme*, mord. *šämen*, *čemen*; *hün* : mord. *son* = ő).

5. Oly esetek, melyekben ingadozó magas vagy mély vocalisatio mellett a mordvin-cseremiszi egyezően áll szembe a finnel : mord. *tele*, cser. *tele* = f. *talve*; mord. čer. *pele* = f. *puole*; mord. *sepe*, čer. *šekš* = f. *sappe*.

6. A finnben a tiszta igető egyszersmind indicativusbeli praesens-től is szolgál, a mordvin és cseremiszből azonban imperativus től.

Az ugor nyelvek tehát szerzőnk fejtegetései alapján következőleg ágazódnak el :

Markovics Sándor.

VARIAE LECTIONES.

XII. Festus Pauli 32, 10, *Bulimam* Graeci magnam famem dicunt, assueti magnis et amplis rebus praepondere βορ, a magnitudine scilicet bovis. Hinc est, quod *pueri βορπαιδας* appellant, et mariscam ficum βορσζον. Így Lindemann, így Müller.

E cikkben két hiba van: hibás a cikkszó, és hibás pueri.

Már Scaliger látta volt, hogy nem *Bulimam*, hanem *Bulimum*. De Müller így okoskodik: Sed poterat antiquior quidam poeta Romanus, substantivo nomine in adiectivum converso, *bulimam* dicere *famem*. Észre nem vette, hogy akkor az egész cikket másképp kellett volna szerkeszteni: akkor Graeci helyett a költő tulajdonneve állana, s csak utólag volna az a megjegyzés rá, hogy a görög bulimusnak nevezi a nagy éhséget. Hogy a Pauluscodexek archetypusában az *u* és *a* nagyon hasonló volt egymáshoz, úgy hogy a másolók nagyon könnyen összetéveszthették, bizonyítják a következő hibák: 14, 7. Avillas (olv. Avillus v. ö. Loewe, Prodr. 349.); 28, 6. Amutio (olv. Amatio): 34, 4. Balatrones alatt: ballas (olv. bullas); 65, 5. Capruli (olv. Capralia). 39, 1. Culabra (olv. Calabria). 50, 10. Capillatum (olv. Capillatam) stb.

Látni való, hogy Bulimam-nak Bulimum-ra javítása diplomatikailag igazolható. Ami pedig az emendatiót kétségtelenné teszi az, hogy „non desunt glossae ad bulimus quoque spectantes velut bulimus: fames magna et bulimus: vermis similis lacertae in stomacho hominis habitans.“ Mondja Loewe Prodr. 116. V. ö. olasz *bulimo* és *shulimo*.

A cikk másik hibája nem régi, hanem csak Lindemann-ejtette tollhiba, melyet Müller észre nem vett s így az ő kiadásába is bele került. Különös, hogy eddig még senkisémm ütközött meg rajta, pedig szemet szúr. Graeci . . . grandes *pueros* *βοῦταδας* appellant. Így van az hagyományozva, s csak így van értelme.

XIII. Ennius Ann. 524. közlönyünk II. 396. lapján azt bizonyítottam, hogy azt a verset így kell olvasnunk:

Aut permarceret paries percussus trifaci.

Most meg azt jelentem, hogy a *permarceret paries*-féle kitétel szakasztott mását találom Publilius Syrus eme versében (Ribb. p. 303.):

Luxuriae rictu Martis *marcent moenia*.

Úgy, hogy e szövegjavításhoz most már legkisebb kétség sem férhet.

XIV. Anthol Lat. 394,10 : Fundit et October vina Falerna *lakis*.

Lakis helyett *lacu* (vel *lacus*) *Heinsius fort. recte* mondja Riese. Szerintem nincs mit változtatnunk. Hogy *lacubus* mellett *lakis* is előfordul, bizonyítja Isidor. or. XIII. 19,5 est autem [sc. *lacus Tiberiadis*] in Judaea omnibus *lakis* salubrior. E 19. fejezetnek a czime is így szól: De *lakis* et stagnis. Ez is bizonyíték, föltéve, hogy nem új keltű, amiről a kiadások föl nem világosítanak. Holder Tac. Germ. 16. szövegébe is belejavitja a hagyományos *locis* helyébe: qui rigorem frigorum eiusmodi *lakis* molliunt. V. ö. Neue Lat. Formenl. I ² 523.

XV. Neue Lat. Formenl II. 412. Für pango war pago oder nach älterer Orthographie paco üblich. Uj adattal bizonyítom,

Festus Pauli 221 Paginae alatt a Monacensisben *pagendo* és *paguntur* áll, s ezt kell itt a szövegbe iktatni.

XVI. Liv. VIII. 20, 8 in sacello *Sangus* „diese Genitivform findet sich auch 32, 1, 10. [*Sangus aedes*]; Fest. p. 239. [olv. 241]: in aede Sancus [*scs* cod.] vgl. Plin. 8, 48, 74. mondja Weissenborn. Csodálom, hogy e nevezetes genetivusalakot se Neue se Buecheler nem említi. Egy eddig ismeretlen újabb nyomát lelem Paulusnál p. 345, 2: *Sanqualis porta appellatur proxima aedi Sanci*. Itt mind a Monacensis mind a Vossianus 116. mind a Guelferbytanus világosan *sancus*-t mond.

A legutóbbi kézirat javítója ketté vakarta ugyan az *u*-t és *ii*-t csinált belőle; de az mitsem határoz. Amit eddig tollhíjának néztek, ezennel hiteles alaknak bizonyul: Festus 241. a 2. sorában is nem *Sanci*-t fogunk ezentúl olvasni, amit Müller a *codex*beli *scs*-ban sejt, hanem *Sancus*-t, s Pliniusnál n. h. VIII. 48, 73. in templo *Sanci* helyett in templo *Sancus*-t, ahogy azt a IX. századbéli Riccardianus, s a 6797. számú XIII. századbéli Parisinus híven megőrizte.

Budapesten, 1878. decz. 31.

Ponori Thewrewk Emil.

A GÖRÖG VILÁGBÓL.

(Sarípolos Miklós Budapestén. Munkái. Nézete a szinpadról, közoktatásról, Julián császárról. Birálata III. Napoleon Julius Caesarjáról. — Az athéni archaeologiai társaságról. — Mansólas statistikája. — Didot ajándoka. — Bernardákis szövegkritikája. — Moraitínis az újgörög irodalomról.)

Sarípolos Miklós, a ki azelőtt az athéni egyetemen az alkotmány-, büntető-, s nemzetközi jog rendes tanára volt, de most mint ügyvéd foglalkozik, 1878. évi jnníus végével Budapestre jött, hogy velem személyesen találkozzék. Miután öt nagybecsű munkái következtében 1877-ben a politikai s erkölcsi tudományok akadémiaja Párisban, 1878-ban pedig az Institut du droit international. valamint a brüsseli és madridi aka-

demiai is tagjokul választották, Athénből utra kelt, hogy e tudományos testületek ülésén jelen legyen. Bécsből látogatásomra rándult le Budapestre s itt három napig tartózkodék. E rövid idő alatt megmutattam neki minden nevezetességünket s ő a legnagyobb mérvben el volt ragadtatva. Egyik munkája, mellyel egész Európában nagy nevet vívott ki magának, az alkotmányjogot tárgyalja öt kötetben. Czime: *Νισολόσιον Σαριπόλου πραγματεία τοῦ συνταγματιζοῦ δικαίου*. (Athén 1874—1875.)

Ebben a színházra és közoktatásra is terjeszti ki figyelmét. Hellas, így szól, a színház bölcsője, mert egész politikai élete dráma volt. Már Homér rhapsodiái nem valának egyebek, mint a dráma embriója, melyet Thespiis a világra segített, Aeschylus nagyra nevelt és Sophocles a tökély fénypontjára emelt. Az agora volt a mindennapi, a Pnyx pedig a politikai élet színpada.

A görögöknek e nemzeti jellemvonása fönmaradt még szabadságuk elvesztése után is. Ezt bizonyítják a görög szentatyák, kik a nép hajlamainak engedve, drámákban adták elő Üdvöztönnk születését s kinszenvedéseit. Ugyanezt a jellemvonást találjuk náluk a török szolgaság alatti korban is; mert történelmi népdalaik nem egyebek, mint kisebb mérvű drámák.

A közoktatásra nézve azt mondja Saripolos, hogy az államigazgatás kezdete az ifjak nevelése. Ezt már Pythagoras követői hangoztatták. Ugyan e véleményben voltak Plato és Aristoteles is, kik egész fejezeteket irtak e tárgyról.

A nevelés s oktatás nagy horderejét bizonyítja már az a körülmény is, hogy terjedésének arányában fogy a büntettek száma. Azért hagyta meg Görögország igazságügyi ministeriuma még 1838-ban az államügyészeknek, hogy a vizsgálat alatt állók s az elítéltek miveltségi fokáról szabatos jelentést nyujtsanak be.

Szerzőnk dorgálja azért Julián császárt, a hittagadót, a ki megtiltá a keresztényeknek a görög remekírók olvasását.

De szerzőnk dorgálása félreértésen alapszik. Julián császár csak a keresztény papokat tiltotta el a görög remekírók magyarázásáról a tanodákban; mivel nem hiszik azt, a mit Homér, Hesiod s mások az istenekről állítanak. Tanítsák ők Máté s

Lukács evangéliumait, de hagyjanak békét a görög remekíróknak. Ezt világosan mondja Julián 42-ik levelében.

A népoktatás, szerzőnk szerint, kivétel nélkül kötelező s a vagyontalanokra nézve ingyenes legyen. Azért rendelte már az ó-korban Charondas Thurii törvényhozója, hogy a polgárok összes fiai oktatásban részesüljenek, a tanítókat pedig az állam fizesse, nehogy a szegények, kik nem képesek tanpénzt fizetni, az oktatás gyümölcsét nélkülözzék. (Diodor XII, 12.).

Hozzátehetette volna szerzőnk, hogy Rhodus állama azért kapott Eumenestől nyolczvanezer kétszáz mérő gabonát, hogy annak az árát kamatoztassa és a kamatokból a gyermekek nevelőit és tanítóit fizethesse. (Polybius XXXI, 17. a.)

E tárgyat már 1868-ban érintettem Adalékok az attikai törvényhőnyvhez című akadémiai értekezésemben.

Sarípolos Miklós megbíralta Napoleon Julius Caesarját is e munkájában: *Νισολάου Σαριπόλου πολιτικὴ μελέτη ἐπὶ τῆς ιστορίας τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τῶν Ἑλλήνων Ναπολέοντος τοῦ γ' συγγραφείσης. Ἐν Ἀθήναις 1865.*

Melyik józan és szabadelvű ember, így szól, nem becsülné többre Aristides és Themistocles dicsőségét mint Julius Caesarét, s nem adna elsőséget Washingtonnak Napoleon fölött?

Julius Caesar végrehajtá hazája szolgaságát s előkészíté a Tiberiusok és Caligulák trónját. Washington pedig utánzásra méltó példája volt az utána következő elnökök hosszú sorának. Caesar politikájának eredménye volt rövid idő alatt Róma bukása; Aristides és Washington politikája pedig előidézte Athénnek és Észak-Amerikának fénykorát.

Az emberiség, folytatja bírálónk, az ó-korban Athén, a közép-korban Flórencz, a mult században Páris által több jótéményt élvezett, mint számos hódítók s nagy birodalmak fejedelmei által. Sesostris, Cyrus, Julius Caesar, Nagy-Károly és Napoleon hódításai mulandók valának; de Homér, Plato, Aristoteles, Dante, Montesquieu hódításai örökké fognak tartani.

Napoleon dicséri a régi római aristocratiát, mivel ugyanegy személy az akkor ismert összes tudományok birtokában volt; ma ellenben az egyház emberei elhanyagolják a politikai és haditudományokat, a kik pedig ez utóbi tudományok valamelyikével

foglalkoznak, megvetik a többieket. Erre azt válaszolja Saripolos, hogy az ó-korban könnyű volt az akkori összes ismereteket megszerezni, mivel nem valának oly nagy terjedelműek és sokféle elágazók mint napjainkban, hol a tudományok egyetlen egy ágát is alig tudja az illető szakember magának tökéletesen el-sajátítani. Különben az ó-korban sem tarták czélszerűnek a gondolkodó fők, hogy ugyanegy ember különféleekkel foglalkoz-zék. Ezt világosan kimondta Aristoteles (Politika II, 8, 8): *Φαῦλον δ' ἂν δόξειεν εἶναι καὶ τὸ πλείους ἀρχὰς τὸν αὐτὸν ἀρ-χεν . . . ἐν γὰρ ὅτ' ἐνὸς ἕντος ἔργον ἀριστ' ἀποτελεῖται.* Az az: azt is hibásnak lehetne tartani, hogy ugyanegy ember több hi-vatalt viseljen; mert egy munka csak egy ember által végezte-tik legjobban.

Nagyon tuloz III. Napoleon, midőn Nagy-Sándort össze-hasonlítván Róma aristocratiájával, ennek ad elsőséget amaz fölött.

Nagy-Sándor fölszabadítá Ázsia görög városait a perzsa iga alól, a meghódított népeket a görög polgárisodásra tanítá, Hyrcániában behozá a házasságot, másokat földművelésre okta-tott, a sogdiánokat megbízá, hogy ne öljék meg, hanem ápolják atyáikat, a perzsák fiait elszoktatta anyáik megfertőztetésétől. Ellenben Róma tönkre tette az általa meghódított népeket, meg-veté a görögöket, kiktől mindent tanult, a föld összes népeit minden erkölcstelenségre tanítá.

Azt mondja III. Napoleon, hogy Róma Hellas érdekében ment át az adriai tengeren. De a rómaiak valóságos czélja az volt, hogy Macedóniat Thrácia és Hellast Macedónia ellen hasz-nálják föl s hogy az achaeok és aetolok szövetséges államait egymás ellen ingerelvén, egymást öldököljék a görögök. És mind ennek daczára Napoleon a rómaiak iránti hálátlanságról vádolja a görögöket.

Szerzőnk elősorolja azután Julius Caesarnak számtalan erkölcstelen tetteit kora ifjúságától fogva. Nős korában botrá-nyos viszonyban élt Tertyllával, Crassus nejével, — Muciával, Pompeius feleségével, a ki ezért Caesart Aegisthusának nevezte, — Postumiával Servius Sulpicius nejével, — Serviliával ifjabb Cato nővérével s Brutus anyjával, s.at.

Proconsul levén Hispaniában pénzt koldulgatott a szövet-ségesektől, hogy magán adósságait kifizethesse. Lusitaniában és Galliában sok várost és templomot saját erszénye javára megrabolt. Róma közpénzéből sokat bujaságára költött el. Így Serviliának egy gyöngyöt ajándékozott, mely egy millio háromszáz-ezer drachmára (körülbelül 520,000 forint) becsültetett.

Ugyan e Serviliának s Tertia nevű leányának, kivel szintén tilos viszonya volt, ajándékozta a polgári háború alatt elkobzott jószágok nagy részét.

A Capitoliumon levő közkinestárból háromezer font tiszta aranypénzt (mintegy 1 millio forintot) vett ki s helyette rézzel hamisított aranypénzt tett oda. -

A szeptemberi füzetben röviden említém az athéni archaeologiai társaság tevékenységét. Miután a társaság elnöke szíves volt, az 1877—1878-ki jegyzőkönyvet (*Πρακτικά της ἐν Ἀθῆναις ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας ἀπὸ Ἰανουαρίου 1877 μέχρι Ἰανουαρίου 1878*) nekem megküldeni, közlök ebből is néhány érdekes adatot. Voltak 1877-ben is, kik nagyobb pénzösszeggel ajándékozták meg a társaságot; és pedig Achillópulos Evangelos Alexandriából 2000, Zaphirópulos Marseilleből 1120, Hephaestides Konstantinápolyból 1000, az athéni egyetem 1000, Kontogiannákis Szent-Pétervárról 560 drachmával. Rendes bevétele 4000, rendkívüli bevétele 4779 drachmát tőn. Azonkívül kapott a kormánytól 5000 drachmát. Részvényei s tőkéje után bevett 21,891 drachmát. Kisorsolt államkötelezvényekért kapott 60,583 drachmát. A museum belépti díja tett 2337 drachmát.

Ingatlan vagyona Athénben 14,500 drachmára becsültetett. Összes vagyona volt 303,262 drachma.

Kiadásai közül ezeket említém meg: az athéni museumokra 14,820, ásatásokra az Acropolison, Mycenében, Spártában és Tanagrában s régiségek vásárlására 68,885, földvétele ásatások céljából 20,523 drachma.

A megszerzett emlékek között a legnevezetesebb lelet a pythiai Apollo oltárának fölratos párkánya. Ezt az oltárt Hippiasnak, Pisistratus fiának, szintén Pisistratus nevű fia emeltette az Ilissus partján. A fölrat Thucydides szerint (VI, 54) ez volt:

*Μνημα τὸδ' ἦς ἀρχῆς Παιδοστρατος Ἰππίου υἱὸς
Θῆξεν Ἀπόλλωνος Πυθίου ἐν πεύκῃ.*

Az az: Uralkodásának ezt az emlékét emelte Pisistratus, Hippias fia, a pythiai Apollo ligetében.

A megtalált párkány fölirata tökéletesen összhangzik az-
zal, melyet Thucydides megőrzött.

A belépti díj csak a polytechnicumban elhelyezett ama mu-
seumra szorítkozik, melyben a mycénei és spártai régiségek van-
nak fölállítva. E museumot kétszer hetenkint díj mellett s egy-
szer hetenkint ingyen lehet meglátogatni.

Kalliphronas fivérek megengedték a társaságnak, hogy
szántóföldeiken ásátásokat eszközölhessen s a lelt tárgyakat
megtarthassa.

Régiségei jegyzékének készítésében a 8538-ik számhoz jött
a társaság. De a mycénei és spártai régiségek külön jegyzékben
vannak felsorolva.

Eleusisban 7 házat sajátított ki a társaság 13214 drachma-
ért, hogy lerombolásuk után ott ásátásokat eszközölhessen.

Három évvel ezelőtt a társaság nyereménysorsjegyek ki-
bocsátására kapott engedélyt. Ezekből három év alatt bevett
227,433 drachmát. A sorsjegyek nyomtatása, az eladók száztólíja,
a nyeremények ára került 100,805 drachmába. Maradt tehát
tiszta nyereségül 126,628 drachma.

Az 1878-ik évre a társaság elnökeül Joannu Philippos és
titkáraul Kumanudis István újra választattak meg.

Mansólas, a görögországi statistikai hivatal igazgatója a
belügyi ministeriumban, kiadta a következő munkácskát: La
Grèce à l'exposition universelle de Paris en 1878. Ebben
a török birodalomban élő görögök oktatási ügyéről is közöl ada-
tokat. Ezek szerint van görög

	tanoda:	tanuló:
Kis-Ázsiában	745	42,204
Epirushan	738	24,463
Macedoniában	329	15,554
Thráciában	192	13,584
Konstantinápolyban	107	12,000
Kréta szigetén	103	7,800

	Tanoda:	Tanuló:
Thessaliában	100	9,400
Jeruzsálemben	24	1,740
	2338	126,745

A többi szigetek, Syria, Egyptom görög tanodáiról azonban nem tesz említést.

A Didot-család Párisban, melynek könyvnyomdája s kiadó-intézete világhírű, mindig nagy szeretettel viseltetik a görögök iránt. Ezt minden alkalommal tettek által bizonyította be. A tavaly elhunyt Firmin-Didot Ambrust utánozza e téren az ő fia Alfréd, a ki a Didot-kiadásban megjelent összes görög és római classicusokat diszes kötésben ajándékuul küldte a görögországi képviselőház könyvtárának, s azonkívül atyjának életnagyságú, remek festményü arczképét. A képviselőház s az egész görög sajtó meleg hálát szavazott ezért Firmin-Didot Alfréd urnak.

A *Δελτίον ἑλληνικῆς ἀλληλογραφίας* 7-ik (juliusi) füzetében Bernardákis Gergely Alexandriából magyarázatokat és kritikai jegyzeteket közöl Plutarchusnak párhuzamos életrajzaihoz. (*Ἑλληνικὰ καὶ κριτικὰ εἰς Ἠλυντάρχου Παράλληλους Βίους*.)

Solon életrajzában (15-ik fej.) olvassuk, hogy Solon daczára a tyrannis megszüntetésének, nem járt el a legszelidebb módon, s törvényeit nem szerkesztette sem a hatalmasok iránti engedékenységből, sem választói iránti kedvezésből; de *ἢ μὲν ἀριστον ἦν* (vagy *ἢ μὲν ἀνεκτὸν ἦν*) *ὁὐκ ἐπήγαγεν ἱατροείαν οὐδὲ καινοτομίαν*. Azaz: hol azonban legjobb (vagy türhető) volt (t. i. az állapot), ott nem alkalmazott gyógyszert, sem újítást.

Bernardákis ur azt gondolja, hogy Plutarchus, ha csakugyan így irt, szószaporitást követett volna el, a mit róla föl nem tesz. Mert magától értetik, hogy Solon a *legjobbhat* vagy a *türhetőt* nem változtatta. Azért Bernardákis ur ezt az olvasatot ajánlja: *ἢ μὴ ἀνεκτὸν ἦν*, és ezt összeköti a 6 sorral később következő szavakkal: *ἐπομένονσι χρήσασθαι*, hol ő az *ἀνεκτὸν*-t *lehetségesnek* veszi s az egész helyet így magyarázza: *ἐνθα μὴ οἶόν τ' ἦν ὁπομένονσι χρῆσθαι τοῖς πολίταις, οὐκ ἐπήγαγεν ἱατροείαν*, azaz: „a hol nem volt lehetséges, hogy a polgárok neki engedelmeskedjenek, ott nem alkalmazott gyógyszert.”

De ez a szövegjavítás el nem fogadható, mert

1) *ἀρετῶν* sohasem jelent *lehetőséget*. A mi *tűrhető*, az *lehetséges* ugyan, de a mi *lehetséges*, az nem mindig *tűrhető*.

2) az *ὑπομένονσι χοίρασθαι* sokkal távolabb áll az *ἀρετῶν*-tól, semhogy azzal összefüggne. Plutarchus ugyanis e szavak után: „*hol azonban legjobb (vagy tűrhető) volt az állapot, ott nem alkalmazott gyógyszert vagy újítást*“, így folytatja: „*félve, nehogy mindent összezavarván, s az államot háborgatván, gyöngébb legyen arra, hogy ismét összeilleszse s legjobban rendezze. A miről pedig gondolta, hogy abban rábeszélés által engedelmeskedők, vagy kényszerítés által eltűrők leendnek* (*ὑπομένονσι χοίρασθαι*), azt tette.

3) A Bernardákis ur által kifogásolt *ἀρετῶν* helyett némely jó kiadásokban már régen *ἀρεσῶν* áll. (Plutarchi vitae. Secundum codices Parisinos recognovit Theod. Doehner. Paris Didot kiad. 1846.) E szerint tehát a kérdéses hely ezt jelenti: „a miben pedig a létező állapot *tetszett* (*ἀρεσῶν ἦν*), ott semmit sem változtatott.“

Ez oly világos, hogy itt semmi szövegjavítás nem szükséges

Moraitínis Péter, született görög, kinek atyja Hellasban egymásután a parlament, az areopag s a ministerium elnöke volt, nagybecsű munkát adott ki Athénben e czim alatt: „*La Grèce telle qu' elle est*. 1877. Ebben előadván Görögország szellemi és anyagi állapotait, figyelemre méltó fejezetet szentelt az uj-görög irodalomnak is.

Szembeszökő dolog, hogy sokan, kik az ó-görög irodalommal foglalkoznak, az uj görög irodalmat megvetik, csodálkozva, hogy a mai görögök görögül mernek írni s Homér, Sophocles, Plato, Demosthenes nyelvén költeni és szónokolni. Ha Sutzos vagy Rhankavis költeményeiről szólnak előttök, azt kérdezik, hogy mérköznek-e az Iliással? Ha azt mondjuk nekik, hogy Rhizos Nerulos és Vlachos csinos vigjátékokat irtak, fejükhöz vágják Aristophanes nevét. Ha uj-görög tragoediákról beszélünk, Aeschylussal és Sophoclessal állnak elő. Csak Christopulos Athanasiosra nézve tesznek kivételt, a kiről kegyesen megengedik, hogy ő második Anacreon.

E furcsaságokra szerzőnk szerint már Queux de Saint-Hilaire válaszolt (*Annuaire de l' association pour l' encouragement des*

études grecques en France 8-e. année. Paris 1874. a 409. lapon) mondván, hogy az új görögöknek nincsen sem új Homérjok, sem új Demosthenesök; de mutassátok meg, hol vannak a Homérek, Platók, Aristophanések, Demosthenesek egész Európának jelenkori irodalmaiban? Azért nem kell két különböző kort összezavarni, s a mostani görög irodalmat dicsőséges multjának súlyával összezúzni. A mostani görög irodalom új, mely a mai uralkodó eszméknek s érzelmeknek felel meg, mely a mai Görögország politikai helyzetéből keletkezett. Se tekintetben a meghazudtoltatás félelme nélkül állíthatjuk, hogy nincs talán ország Európában, Franciaországot sem véve ki, mely aránylag több híres férfit, több nevezetes költőt, több kitűnő prózairót hozott elő, mely nagyobb munkásságot, férfiasabb buzgalmat fejtett ki, mint Görögország.

Ezt nem mondja Moraitínis, a görög, hanem Queux de Saint-Hilaire, a francia.

De menjünk át a részletekre.

Galanos Dömötör negyven évig tartózkodék India brahmanai között, s ott görögre fordítá az indiai bölcsészet és vallás legnevezetesebb munkáit, melyek fordítása Athénben jelent meg.

Mustoxidis András († 1860.) megírta Korfu történetét és *Ελληνισμῶν* című gyűjteménye becses okmányokkal gazdagítá Görögország nemzeti történelmét.

Dukás Néophytos 70 kötetnyi munkákat írt, s kétszázezer francot szentelt görög tankönyvek nyomtatására s ingyenes elosztására.

Rhizos Nerulos († 1850.) munkái: a görög forradalom; -- tragoediák s vígjátékok és az új-görög irodalom története.

Gazís Anthimos alapította 1811-ben a *Λόγιος Ἐφηῆς* című folyóiratot, melyet a hellenisták nagyra becsültek.

Vamvas Neophytos († 1855.) munkái: a bölcsészet elemei, bölcsészeti erkölcsan, jegyzetek Demosthenes beszédeihöz.

Rhankavis Sándor, Boeckh és Letronne tanítványa, több udvarnál Görögország követe, a francia akadémia tagja, archaeologiai, nyelvészeti s költői munkái által nagy nevet vívott ki magának.

Brailas Armenis, a ki Görögországnak londoni és szentpétervári követe volt, irt az eszmék eredetéről, — bölcsészeti tanulmányokat, — Plato és Socrates bölcsészetéről.

Kumanúdis számtalan fölíratok kiadásai által első helyet nyert a tudományok köztársaságában.

Oeconomides János ritka ügyességgel magyarázta a lokrii fölíratokat s magyarázatait Ross Lajos németre fordította.

Myriantheus értekezést irt a kritikátlan mythológiáról. S Weber, berlini tanár azt nagyon megdicsérte.

Mavrophrydis Dömötör *Φιλίστωρ* czime alatt nagybecsű fölírat-gyűjteményt ad ki, s azonkívül kísérletet irt a görög nyelv történetéről. (L. Egyetemes philolog. közlöny. I. évfolyám 71. l.)

A népköltészetet illetőleg ma már általánosan el van ismerve, hogy a görögöké a leggazdagabb. Ez eredeti sugalmazás által a hősi érzeményeket, a szerelem gyöngédségét, a szenvedélyek tüztét, a szabadelvű lelkesedést, a nemzet fájdalmait s reményeit elragadólag fejezi ki.

A műköltészetben többet alkottak a néhány milliónyi új-görögök, mint az őket környező népek számtalan milliói.

Zampélios János tragoediáit elegendőleg magasztalták Francia- és Németországban.

Zalokostas költeményeinek olvasásakor együtt sirunk, együtt lágolunk föl, együtt szeretünk vele, s midőn a szabadságot hangoztatja, mi is fölkiáltunk: szabadság! szabadság!

Typaldos Gyula költeményeiről azt irták 1859-ben a németországi bírálók, hogy azok tökély tekintetében megközelítik az ó-kor remekeit.

Az állami, jogi, orvosi, hadi, matematikai tudományok mezején is oly munkákat mutat föl Görögország, melyek méltó helyet foglalnak el nyugati Európa hasonnemű munkái mellett.

A történetírásban is remekelnek a mai görögök. Trikúpis, az előtt Görögországnak londoni követe, megírta a görög forradalom történetét négy kötetben, *Ίστορία ελληνικής επανάστασεως*. (London, 1853.)

Philímon irt három kötetben ugyan e tárgyról. *Απομήτων περι της ελληνικής επανάστασεως*. (Athén. 1859.)

Mind e két munkát kiaknáztá Gervinus a *Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts* című munkájának 5-ik és 6-ik kötetében.

Paparrhigópulos öt kötetben adta ki a görög nemzet történetét (*Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*) a legrégibb időktől a jelenkorig, s a 6-ik kötetben, mely 455 lapból áll, összefoglalja a görög nemzet művelődési érdemeit.

Zampélios Spyridon megtámadta *Byzantini tanulmányjaiban* a görög középkorról elfogadott ferde nézeteket. Gibbon, Mably, Montesquieu csak a byzanti bálvány fejét, udvarát, felsőbb osztályát, az írók és theologusok táborát tanulmányozák, de a szívet, mely érez, a birodalom népét, a hellenismust, nem is vették észre. Zampélios ellenben bebizonyítja, hogy akkor is létezett görög nemzeti szellem, mely az alsó osztályokat lelkesítve, a bel- és külfelbomlás okainak ellenállva, túlélte a közcsapásokat. Ezen osztály értelmisége, munkássága, bátorsága, hazafisága megőrizte az egész görög középkorban a függetlenség érzetét, s a régi erények legnagyobb részét.

Sathas középkori görög könyvtáráról (*Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*) említést tettem e folyóirat I. évfolyamának 71-ik lapján. Sathást a középkori hellenismusra vonatkozó új iskola fejének nevezi Hertzberg a *Geschichte Griechenlands* (Gotha 1876.) című munkájában. S Moraitínis találóan mondja, hogy Sathas a középkor sötét vidékeinek legbuzgóbb Livingstoneja s hogy e középkori tanulmányok a leggyilkosabb fegyvert nyújtják a jámbor Fallmerayer scepticismusa ellen, kiről már most azt lehet mondani, hogy részint nagyon sok, részint nagyon kevés tudománya tévútra vezette.

Dr. Télfy Iván.

MÉSZÁROS IGNÁCZ ÉS „KARTIGÁM“-JA.

Toldy Ferencz (Magy. költ. tört., 2. kiad., 445. l.) a magyar prózai regényirodalomnak élére Mészáros „Kartigám“-ját állítja, mely 1772-ben a következő cím alatt jelent meg:

1. *Buda várának visszavételekor a keresztények fogságába esett egy Kartigám nevű török kisaszszonynak ritka és emlékezetes*

történeti, melyeket némely különös feljegyzésekből magyar nyelvbe foglalta Bodó-baári és Nagy-lítsei Mészáros Ignác. Pozsonyban Landerer Mihály betüivel. 1772. 8°, 6 számozatlan lap előljáró beszéd és 415 l.

Az előszó — mely „költt a régi Magyaroknál Arany Kertnek nevezetett Tsalló-Közben, Fel- vagy Bodó-Baár nevű helységben, 1772“ — nem szól a mű forrásáról. Mészáros hangsúlyozza az ily munkáknak tanulságos voltát, ami őt arra rábirta, hogy e történetet „magyar nyelvbe foglalná.“ E munkán ő annál nagyobb bátorsággal munkálkodott nemzetének mulatságos hasznára, mivel „e jelenlevő Historia sem botránkozásra vezérlő beszédek, sem, mint némelyeknek szép színekkel felruházott írásiban lappangani szokott, valami alattomban való mérget nem foglal magában.“

Toldy (i. h.), nézetem szerint, igen helyesen a regény erkölcsi eszméjében és irányában találja népszerűségének főokát. Hozzá tehetne volna a cselekvés kalandos tarkaságát, a nyelv és előadás új szépségét ¹⁾ és (legalább a történet bevezetésében) hazafias, nemzeti tárgyát. „Ez az erkölcsi irány, a nálunk új hang, mely a műben uralkodott (mondja Toldy) s a költészetet az élethez kötötte, nemcsak a családokba szolgált utlevélül a könyvnek, hanem a fiatalság szívéig is, s nem volt magyar leány, mely ne szégyenlettel volna Kartigámot nem ismerni, s mely annak szomorú énekeit ne dalolta volna. . . . Így Kartigám négy kiadásban, ²⁾ egy embernyomon keresztül a legkedvesebb olvasmány volt.“

A regény nagy elterjedéséről és népszerűségéről más bizonyítékaink is vannak. A múlt század végén, a jelennek elején ismételve bukkan a magyar irodalomtörténet buvára „Kartigám“ nyomdokaira. „Megjelene Kartigám,“ írja Kazinczy Fe-

¹⁾ „Mészáros Ignác a maga Kartigámjában 1769 táján elkezdé a magyarokat arra szoktatni, hogy írásaikban semmi idegen szót meg ne szenvedjenek,“ írja Kazinczy Ferencz Szentgyörgyi Józsefnek. levelei 27. lapján. „Jó szándék (teszi hozzá); de nem kellett volna ott megállani, hanem észrevehetően módon kellett vala bővitenünk a nyelvet.“

²⁾ Én csak három kiadását ismerem: 1772, 1780, 1795,

rencz egyik önéletrajzi töredékében ¹⁾, „az egész világ azt olvasta, s philosophiát tanuló ifjaink ebben lelék örömeiket.“

Toldy egyszerűen németből áttétetettnek mondja a regényt. „Az álnevű szerző Menandernek nevezi magát (teszi hozzá egy jegyzetben); s munkája Frankfurt és Lipcsében jelent meg 1723-ban.“ Hogy Toldy e megjegyzést honnan vette, vajjon ismerte-e a regény német eredetijét, összehasonlította-e a magyar művet az eredetivel — minderre nem tudok válaszolni. Tény, hogy Toldy a német regény címét nem közli, hogy a magyar és német feldolgozás viszonyáról nem szól, hogy az eredetire egyáltalában nem reflektál. És minthogy nálunk a hazai irodalomtörténetírás terén az a divat, hogy amit Toldy nem tett, azt mások sem teszik, azért hiába keressük a dolog nyomát másoknál.

Legujabban Halász Ignác tett említést a *Kartigám*-ról még pedig egy kissé sajátságos módon. „*Kármán József*“ cz. csinos tanulmányának (Budapest, 1878) 32. lapján kedve kerekedik, a regény német eredetijét egyenesen koholmányoknak nyilatkoztatni. A jegyzetben (i. h.) még elég óvatos. Kijelenti, hogy Menander regényét nem ismeri; „de annyi bizonyos (teszi hozzá), hogy Mészáros semmikép se fordította, hanem, ha már van köze hozzá, legfőlebb átdolgozta ezt a munkát.“ A szövegben azonban ez óvatosságát teljesen elhagyja, és azért mondja a *Kartigám*-ot figyelmenre méltónak, mert „az a legelső kísérlet az eredeti magyar prózai regényírás terén.“ Később is folyton Mészáros eredeti, önálló művének tekinti a regényt.

Pedig mégis csak igaza volt Toldynak; a német regény csakugyan megvan, csak hogy nem tudnak róla. Nekem sikerült a német munka címét kifürkésznem és a művet magát a berlini királyi könyvtár szivességéből megszereznem. Pontos címe a következő:

Der unvergleichlich schönen Türckin wundersame Lebens- und Liebes-Geschichte. Zur angenehmen Durchlesung aufgezeichnet von Menander. Zu finden in der Frankfurter und Leipziger

¹⁾ Kazinczy levelezése Kistfaludy Károlylyal és ennek körével, kiadta Kazinczy Gábor, Pest, 1860. 60. l.

Messe. An. 1723. A czimlap mellett egy török nő képe, 8°, 4 számozatlan lap előszó és 375 l.

A német munkáról nem tud egyetlen német irodalomtörténész. Csak *Weller Emil* tesz róla említést az álnevű szerzők szótárában (Index Pseudonymorum, Leipzig, 1862, 211. l. és Nachträge zum Index Pseudonymorum, 1857, 26. l.), ki *Menander* neve alatt még a következő két munkát említi fel:

Poetisch irrende Welt oder deutsche Gedichte, 1705.

Die Roemerin Clotildis, 1722.

Az álnevet Weller nem tudja megmagyarázni, bár egy helyütt azt állítja, hogy *Menander* a. m. *D. C. Walther*, a nélkül, hogy ez utóbbiról többet szólna.

A *Kartigám*-ot, melynek új kiadását (a Gyulai Pál szerkesztette *Olcso könyvtár*-ban) most készítem elő, legközelebb bővebben fogom jellemezni és viszonyát a *Menander* regényéhez behatóbban tárgyalni. Egyelőre csak aunity említék meg, hogy a magyar író pontosan, sok helyütt szóról szóra követi a német eredetit. Csak három pontban dolgozott szabadabban: először is a regény bevezetése önálló, azután a munka befejezése előtt sző be egy kis epizódot (404—413 l.), mely *Menander*nél hiányzik, ¹⁾ végre szabadabban, részben igen szabadon bánik el az elbeszélésbe felvett költeményeknek ²⁾ lefordításában, illetőleg átdolgozásában.

De mind erről, mint említém, legközelebb behatóbban szólok. ³⁾ Ez alkalommal még összeállítom az anyagot Mészáros

¹⁾ Mind a két önállóbb részletben Magyarországról szól bővebben.

²⁾ A *Kartigám*-ban, nem számítva három verspárt (a 138., 302. és 383. lapokon), mindössze öt költemény van: 1. Ha még benned él szíves kegyelem, 129. l. (*Menander*nél 110. l.). — 2. Im, Egek, látjátok szívemnek hajjait, 165. l. (M. 146.). — 3. Ne kételkedj szavaimban, 169. l. (M. 150.). — [A 184-dik lapon a magyar munka II-dik részt kezd, míg a német (a megfelelő 163. lapon) minden megszakítás nélkül folytatja az elbeszélést]. — 4. Tenger búknak közepette (M. 191.). — 5. Nincs szebb vígság, mint egymást szeretni (M. 240.). — *Menander*nek egy költeményét (229. l. *Verhängniss, ändre deine Zeiten*) nem fordította le Mészáros.

³⁾ Mellesleg megemlítem, hogy részemről *Menander* regényét nem

Ignác életéről és többi műveiről, a mennyire az jelenleg — még elég töredékesen — rendelkezésemre áll.

Mészáros Ignác életéről igen keveset tudunk, s minden utánjárással sem voltam eddig képes, ismereteink öregbitésére új anyagot lelnem. *Danielik József* ismeretes Életrajz-gyűjteményében (II-dik kötet, 1858, 197. l.) az író halála évét sem leljük. Az egész életrajz ennyiből áll: „Született 1721. Pozsonymegyében, a Csallóközben. A gymnasiumi tanulmányokat Pozsonyban, a bölcsészetiakat Győrben végezte; Bécsben pedig a jogtudományok és német nyelv megtanulása végett időzött. Iskolái bevégeztével elébb a gróf Battyányi család kegyes alapítványai actuariusa, majd gróf Battyányi József kalocsai érsek titkára lön. Később Budán magányban élén, az irodalomnak szentelé idejét.” Ezen adatok elég szerények, pedig ezek is teljesen és szóról szóra Horányi Elek ismeretes művéből (*Memoria Hungarorum* stb., 1776, II. 607. l.) származnak. Danielik a Kartigamon kívül felemlíti Mészáros két további könyvét (l. alább) is, de természetesen nem tud azok forrásairól, tartalmáról stb. *Wurzbach* (Biogr. Lexicon des Kaiserthums Oestereich, XVII, 1867, 456. l.) kiírja Danielik könyvét; mások pedig még ennyit sem tesznek; a Szt. Istvántársulat nagy encyclopaediája pl. egyszerűen fel sem említi.

Mészárostól a *Kartigam*-on kívül még két munkát birunk:

2. *Montier aszszonynak a maga leányával elférjzett* ***
Mark-grófnéval közlött tanulságos igen jeles, és mindenféle úri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas levelei. Németből magyarázta Bodó-Baári és Nagy-Lutséi Mészáros Ignác. Pesten, Trattner Mátyás betűivel, 1793. 8°. VI számozatlan lap „Rövid emlékeztetés” és „Elöl bocsátott tudósítás a következő levelekről,” és 320 lap. Végül „Emlékeztetés” a sok sajtó hibáról és három oldal „a nyomtatásban esett hibák.”

E könyvről csak Danielik és Wurzbach tesznek említést; ez utóbbi egyszerűen azon véleményének ad kifejezést, hogy

tartom német eredeti munkának, hanem azt hiszem, hogy az egy francia műről alapszik. Talán sikerül ezt be is bizonyítanom. A dolog ez oldala különben annyiban kevésbé fontos, mert Mészáros maga (l. alább Montier leveleit) kétségtelenül a német munka után dolgozott.

Mészáros ezen németből fordított könyvének eredeti forrása valószínűleg *Françoise d'Issembourg d'Happoncourt de Graffigny* (szül. 1694. Nancyban, megh. 1758) asszonynak „*Lettres d'une péruvienne*“ cz. ismeretes könyve volt, mely szerint 1749-ben jelent meg először s később egy „*Lettres d'Aza*“ czimű toldalekkel (melynek szerzője *Lamarche Courmont* volt) új meg új kiadást nyert s németre is lefordítottatott. Mészáros ilyen bővített német fordítás után dolgozott volna.

Ez oly furcsa nézet, hogy egy kissé bővebben kell tárgyalnom.

Graffigny asszony igen ismeretes író, ki a dráma terén is működött (*Oeuvres de théâtre*, Paris, 1766); egyik művét: *Célie, pièce en V. actes*, Paris, 1751, ¹⁾ Lessing is ismerteti a Hamburgi dramaturgia 22. és 53. darabjában, ki igen jó (*vortrefflich*) drámának nevezi, melynél csak kevés predikációt becsülhet többre.

Mint regényíró 1745-ben lépett fel a *Recueil de ces Messieurs*-ben *Nouvelle espagnole* cz elbeszélésével, mely tetszést aratott. Leghíresebb és igen elterjedt műve voltak a *Lettres d'une péruvienne*, Paris, 1747, mely a XVIII. században még három kiadásban (1749, 1751 és 1798) és csakhamar angol (1775), olasz (1759), spanyol (1823) és német fordításokban (1801 „Zilia“ cz. alatt) is jelent meg.

Graffigny ²⁾ asszony e híres regénye (mely némelyek véleménye szerint a legrégibb francia regény levél-alakban) Montesquieu³⁾ egyik legszellemesebb műve, a *Lettres persannes* befolyása alatt, ill. mintájára keletkezett, de sokkal inkább közelíti meg a mai regény alakját, mint Montesquieunek egészen más czélu irányműve. A *Lettres d'une péruvienne* (előttem egy Avignonban An. XI. [t. i. 1803.] megjelent kiadása fekszik) rövid

¹⁾ Ugyanezen évben másodszor is jelent meg *mise en vers par Montier des Longs Champs*. Graffigny asszony összes művei Párisban 1788-ban jelentek meg négy kötetben. Új kiadásuk 1821.

²⁾ Mellesleg megemlítem, hogy ugyanezen Graffigny asszony szerzője azon, mindenféle mendemondában és kétes értékű hírből gazdag könyvnek, melyet Dubois de Carouge csak 1820-ban adott ki e czimmel: *Vie privée de Voltaire et de Madame Duchâtelet*.

tartalma a következő: A perui leány, ki a regény hőse, Zelia, az Inkának (perui fejedelemnek) menyasszonya. Épen összekelésők napján elrabolják őt a spanyolok; a hajó azonban, melyen Európába viszik, a francziák hatalmába kerül. Párisból, a hová viszik, leveleket ír vőlegényének, melyekben az europai szokásokat (Montesquieu szellemében) leírja és bírálgatja. Ez alatt a francia hajó parancsnoka megszerette Zeliát, de nemes gondolkozásánál fogva elősegíti összejövetelét az inkával, ki menyasszonyát keresve Spanyolországba érkezett. A perui fejedelem azonban azalatt már megváltoztatta hajlamát és vallását, úgy hogy Zelia szabad, de végre sem fogadja el a francia hajó-parancsnok kezét.

E rövid tartalom is elegendő lesz arra, hogy olvasóim, ha még egyszer elolvassák Mészáros könyvének fent pontosan közlött czimlapját, minden tévovázás nélkül felismerjék, hogy e két könyvnek egymáshoz legkisebb köze sincsen. — Wurzbach könyve annyira el van terjedve és — általában méltán — az alaposság és megbízhatóság oly hírében áll, hogy e sajátzerü nézetének czáfolatát, ha egy kissé hosszadalmas lett is, mégis elmulaszthatatlannak tartottam.

Wurzbach nézete annál sajátzerűbb, mert Mészáros e könyvének forrása nem is oly nagy ritkaság. Előttem a következő kiadásban fekszik:

*Lettres de Madame Du Montier à la Marquise de *** sa fille, avec les réponses. Où l'on trouve les leçons les plus épurées et les conseils les plus délicats d'une Mère, pour servir de règle à la Fille, dans l'état du Mariage; même dans les circonstances les plus épineuses; et pour se conduire avec religion et honneur dans le grand Monde. L'on y voit aussi les plus beaux sentimens de reconnaissance, de docilité et de déférence d'une Fille envers sa Mère. Francfort et Leipsic, chez Knoch et Eslinger, MDCCLVII, 8° 415 lap.*

A német fordítás, melyet én eddig nem ismerek, két kiadásban jelent meg:

*Der Frau du Montier lehrreiche Briefe an ihre Tochter, die Marquise von M**, nebst den darauf erteilten Antworten. Frankfurt am Main, 1771 és 1784, 8°, 2 kötet.*

A munka szerzőjéről, a legszorgalmasabb kutatás daczára sem tudhattam meg semmit.

Mészáros a „Rövid emlékeztetésben“ maga mondja el e könyv czélját. „Kartigámnak történeti (így írja) oda példának voltaképen, minő okossággal kell a hajadon személynek egy férfiuval való ismeretségbe, szeretetbe és házasságba ereszkedni. Mindennek mestere, a természet, ugyan a két nemet egymásnak rendelte, és az Isten is egymás számára teremtette; de az emberi állatban eszes lelket adott, hogy tudnia illik a természete indulatit tudja észszel kormányozni és az igaz földi szerencsével, mely az egyértelmű, hű, jó s okos házasságban gyakrabban találhatik, egyenlő ékes varráshoz bevirágoztatni. Ha egy dologban az embernek fel kell szemét, eszét nyitni, bizonyára kell élete párjának keresésében, hogy egyik vagy másik, vagy mind a kettő meg ne csalatkozzanak; mert ha egyszer házasságba lépven egymásnak magokat lekötöztették, itt vagyon azután az a pont, melyben az eddig élt madári szabadságok megszűnnek s azok helyébe szoros kötelelességek következnek. És ugyanazon kötelelességeket akarom én itt Montier aszszony leveleiben előadni, melyekkel házasságba lépett egy személy (ha az Istent mindenkor úgy szeméi előtt viseli, mint e könyvben megírt ifju Mark-Grófné viselte) férjéhez való okos magaviselése által igaz földi szerencséjét lelki vigasztalásával együtt szerezheti. Éljen hasznodra, ékes nemű olvasó! azon tanácsokkal, melyeket e eredete szerint ugyan franczia könyvecskében találsz, és fogod tapasztalni, hogy azok a te szivedet és elmédet sokféle előkerülendő körülállásokban megkönnyebbitik és tégedet az okos világ előtt becsületbe öltöztethetnek.“

A munka keretje elég egyszerű. Montier kisasszony régi zászlós, de szegény családból származott. Kitünő anyja a legnagyobb gonddal nevelte. „Nem is esett porba pecsenyéje; mert Montier kisasszony már tizenhétéves korában oly élemedett észszel és magaviseléssel bírt vala, melyhez hasonlót jó darab földről összekerekedett jeles társaságokban is és több esztendőknél forgásával is találni ritka madár.“ Egyszer a *** Mark-Gróf, ki Montier ur ifjusági barátja volt, ennek háza közelében felfordult kocsijával és kifecizmitotta a lábát. E miatt

tizennégy napig feküdt Montier házában, megismerkedett a kis-asszonynyal, megszerette és nőül vette. Az anya épen akkor „törvényes pörének folytatása miatt” távol volt. A grófnak rögtön haza kellett sietnie s magával vitte fiatal hitvesét is, ki a távolba ment, mielőtt anyja hazatért. A Mark-grófné azonban annyira szerette és tisztelte anyját, hogy neki mindent elbeszért s tőle mindenben tanácsot kért. Levelezésük (mindössze 66 levél) képezi a könyv tartalmát. Nem regény ez, bár nem hiányzanak belőle a regényszerű elemek sem; de kikerekített cselekvése nincsen. A Mark-gróf hűtlen lesz és a Mark-grófné kegyét férjének egyik barátja keresi. De minden jól végződik, az anya bölcs tanácsai segítségével.

3. *Minden esetre elkészült Magyar Szekretarius, ki örrendes és szomorú, bajos és peres, s külömb-külobb más környüllálásokban és alkalmokban naponkint elő-kerülő leveleknek irására némely elkészített példát közönségessé téssen. Ki-bocsátotta Bodó-Baári és Nagy-Lutséi Mészáros Ignácz. Pesten, Nyomt. Trattner Mátyás betüivel, 1793. 8° VI oldal „előljáró beszéd” és „a levelek mivoltának részeire vezető lajstrom. A mint rendszerént következnek,” — és 452 lap.*

E könyv Danielik szerint (i. h. 198. l.) „a maga idejében nagy hiányt pótol.” (E megjegyzést pontosan lefordítja Wurzbach, i. h. 457. l.).

Az előszó szerint Mészáros eltökélte magában, „hogy efféle alkalmas és példás leveleknek kiadásával, mind azért hogy az hasznosnak is, mind pedig hogy méltó dolognak is láttatnék, hazafiúi buzgóságát nyilvánítaná és azzal kellemes szolgálatot tenne. Ily szándékkal azért (folytatja) elkezdtem, elvégeztem és kibocsátottam e munkámat és, mennyire cselekedhettem, azt naponkint minden Rende között előkerülhető alkalmasosságoknak és környüllállásoknak minémüségéhez alkalmaztattam. . . . Éljen azért vele hasznodra, kedves olvasó! (így végzi) tarts meg pedig engemet kedvedben, ki néked idővel és kedvezendő szerencsével még *más kész munkámmal* is kedveskedni igyekezni kívánok.”

Vannak a könyvben „hivatalbéli tudósító, mentegető, hirdató, szerencséző, üdvözlő, különféle kéreményű, ajánló, kö-

nyörgő, megköszönő, vigasztaló, emlékeztető, bizodalmas, tiszteességes szerelemről szóló levelek,* és végre: „különb-különbféle alku és más mivoltú leveleknek formái.“ A művelődés történelem barátja sok érdekes, a kor különböző viszonyait igen tanulságos módon megvilágító adatot találhat e könyvben, mely különben a magyar nyelv és írály történetének szempontjából is figyelemre méltó.

Mészáros Ignác nem tartozik irodalmunk nagy vagy fontos alakjai közé, hiszen eredeti művet nem is ismerünk tőle s németből átdolgozott két regénye is feledésbe ment már. De tény, hogy *Kartigám*-ja megnyitja a magyar regény történetét, — tény, hogy e mű a kortársak nagy tetszésében részesült, — és tény, hogy Mészáros hazai nyelvünk fejlődésére is befolyással volt. Ezen tények, úgy hiszem, eléggé indokolják azt, hogy vele behatóbban foglalkozzunk, s hogy művét a mai olvasó közönségnek is újra hozzáférhetővé tegyem.

Dr. Heinrich G.

H A Z A I I R O D A L O M.

Az új Petőfi-kiadás.

A legújabbat, a „népszerű“ kiadást értjük. Felelni akarunk egy kérdésre, a mely különösnek tetszhetik sokak előtt, de mi azt hisszük természetes, és philológjainkat, sőt irodalmunk minden barátját a legközelebbiről érdekeli. Petőfi nevében oly hüverő rejlik, hogy figyelem, majd a láz fokáig szálló figyelem tárgyává avat mindent, a legcsekélyebb dolgot is, a mihez hozzáfűződik. A németek Goethét, a francziák Béranger-t, az angolok Burnst emlegetik: nekünk Petőfit adta az ég, ő a magyar genius törül szakadt képviselője, mondhatni incarnationja, a specificus magyar dal megteremtője.

Petőfi költeményeit ime kiadja hazánk legelső, leggazdagabb irodalmi intézete, az Athenaeum. A kiadás teljes, olesó, elég csinos és könnyen kezelhető. Ugy látszik minden föltétel meg van arra nézve, hogy — magyar szójárás szerint — „a pártolást megérdemelje“. De kérjük, megüti-e a „népszerű“, az „olesó“ Petőfi, mely az intézetnek ezeket jövedelmez, a jó kiadás mértékét? megüti-e azt a mértéket, a melyet nagy classicusok kiadására alkalmaznak? azt a mértéket, a melyet egy Petőfi-kiadásra *kell* hogy alkalmazzunk?

Azt a mértéket — nem! Igaz meggyőződéssel mondjuk: nem. és százszor nem! Nem feszegetjük a technikai hibákat: ez a typographia szakembereinek dolga, csupán azt keressük, jó-e a szöveg, melyet a „népszerű” kiadás elébünk ad? Valóban rossz, botrányosan rossz; be van szennyezve legiónyi sajtóhibával, melynek csak árnyéka is non-sens más nemzetek classikus kiadásaiiban. Alig akarunk hinni szemünknek, ha egy pár ívet végigfutottunk! Ez Petőfi? Ez a népszerű Petőfi? Így nyomatják Petőfit? Ilyen gondot fordítanak Petőfire? Ilyen lelkiismeretességgel bánnak Petőfivel? Nem! Lehetetlen. Hisz ez a „Napló” valamelyik esti vagy reggeli lapja, a melynek kiváltsága *cset* helyett *csetet*-et, *irodalom* helyett *birodalmat* írni! Hisz ez a *hiratalos lap*, a melynek szörnyűségeit annyiszor elzöngöttek már! Hisz ez egy vidéki nyomda idéetlen szülötte, nem a gazdag, fényes Athenaeumé! Hisz ez minden egyéb, csak nem Petőfi!

Fájdalom, az, és, fájdalom, az Athenaeum czége alatt megy világgá. Hát olyan rossz példák vannak az Athenaeum szeme előtt? Olyan rosszak a mi classikus kiadásaink? Hány hibát tudnánk felföldözni a Toldy-féle editiók akármely kötetében? hányat Arany, Vörösmarty, Tompa, s mások műveiben? hányat a legközségesb olcsó füzetkében? Ugy hiszem mindig, mindenütt igen kedvező percentre jutunk. Csak Petőfit ne lehessen bosszúság nélkül olvasni? s épen a „népszerű” Petőfit, mely a legszelebb elterjedésre tart számot? Vagy azt hiszi a tisztelt intézet, hogy a „népszerű” és „olcsó” a „rossz”-szal egyet jelent? Tessék csak egy felshillinges Shakspeare-t venni, meglátja ép oly jó és hibátlan szöveget kap, mintha tizannyi értőt vett volna. Hisz a rosszat nem „virtus” olcsón adni! Az ár csekélységét bőven paralyssálja a *minőség* csekélysége, s a rossz elvégre sem lesz jó, bármilyen olcsó is.

En csak egy óra hosszat, és először vizsgáltam komolyan e kiadást, s legott *hetven* botrányos sajtóhibát szedtem össze, ilyeneket is, mint *hajhász* e. h. *hajszás* (300); *parimíd* e. h. *piramíd* (329); *ninesen-e* e. h. *nines-e* stb. Ha a rendetlen interpunctiót, a rövid és hosszú hangzók gyakori felcserélését, s általában a teljesen bitangjára hagyott orthographiát figyelmen kívül hagyjuk is, maga e hetven sajtóhiba elítéli az „olcsó és népszerű” Petőfit, a mely a kiadói gondatlanság és lelkiismeretlenség kiáltó és elszomorító példája, s valamennyi Petőfi-kiadás közt eddig a legrosszabb, a legmegbizhatatlanabb.

A teljes bünlajstromot, a melyhez még gyűjtjük az adatokat, a jövő füzetben közöljük.

Háhn Adolf.

Régi magyar könyvtár. Az 1531—1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Irta *Szabó Károly*, a m. tud. akadémia r. tagja stb. Kiadja a m. tud. akadémia. Budapest, 1879. Lex. 8. 751 lap. Ára 4 frt.

E monumentalis munka, melyet senki sem nélkülözhet. a ki hazánk régibb irodalmával foglalkozik, tudományos irodalmunk legfontosabb és legértékesebb termékeinek egyike. A régi magyar irodalom története csak ezentúl, csak Szabó Károlynak bámulatos szorgalommal, szakismerettel és megbízhatósággal dolgozott e munkája alapjáú, fog életteljesebb alakot nyerhetni.

A munka eredetéről, előzményeiről, már megjelenése előtt gyakorlott befolyásáról — mert a lelkes szerző már másfél évtized óta közli minden szakférfiúval összegyűjtött kincseit — legjobban értesít a szerző maga, kinek előszavából az általános érdekű s irodalomtörténeti szempontból is figyelemre méltó bekezdést a következőkben teljesen közlöm:

„A magyar irodalom történetének megírásában *Czittinger Dávid* 1711-ben megjelentűtöről kísérlete után, a múlt században több tekintélyes tudósunk, mint *Bod Péter*, *Benkő József*, *Horányi Elek*, *Veszprémi István*, *Haner György*, *Jeremiás*, *Seibert János*, *Molnár János*, *Wallaszky Pál* dicséretes buzgósággal s irodalmunk akkori állásához képest nevezetes sikerrel fáradozott.

„Az ő munkáikban találtató könyvészeti adatokat, valamint a *Cornides Dániel*, gr. *Teleki Sámuel* és gr. *Széchenyi Ferencz* könyvtárainak egészben vagy részben megjelent s némely más könyvtárak kéziratban lévő czímtárait használva szerkesztette s adta ki Győrött 1803-ban *Sándor István* „Magyar Könyvesház“ czímnű munkáját, melyben a magyar nyelvű nyomtatványokat 1533-tól bezárólag 1800-ig időszaki rendben röviden elősorolja. Ez volt első s ez maradt maig egyetlen egy magyar könyvészeti kézikönyvünk, mely az újabb időben annyira megritkult s oly keresetté vált, hogy többszörös áron is nehezen lehetett megszerezni.

„Ha méltó elismeréssel tartozunk is *Sándor István*-nak, ki akkori irodalmi viszonyaink közt annyi nehézséggel küzdve megalkotta a magyar könyvészet ez alapmunkáját, mégis, a nélkül, hogy a valódi érdemet kisebbitnők, ki kell mondanunk, hogy e munkában sok a hiány, sok a pontatlanság, föltűnő tévedések is találhatók s ennél fogva az a tudomány mai álláspontjának és követeléseinek nem felel meg. Vannak ugyanis abban fölhozva oly munkák, melyek nyomtatásban soha sem jelentek meg, néhány latin könyv magyar nyomtatványnak van kiadva, több kivált XVI. századi munkánál az íratás éve hibásan nyomtatási évnék van fölvéve, azon egy munka két különböző czím alatt

van leírva, a nyomtatási években gyakran találkozunk egy századnyi, több vagy kevesebb évtizednyi, s még inkább évszámbeli vétséggel, még a szerzők neveiben is fordul elő néhány tévedés, a nyomtatási hely néhol mellőzve, néhol hamisan van adva, a hely és év nélkül megjelent könyvek meghatározása meg sincs kísértve stb.

„Mind e hiányok s tévedések menthetők ugyan azzal, hogy *Sándor István*-nak akkor még, midőn hazai könyvtáraink legnagyobb részében a buvárkodás oly nehéz és csaknem lehetetlen volt, kivált a ritka régibb nyomtatványokból igen kevés foroghatott kezében, és így ő régibb íróink s különösen a kéziratban használt hibás és pontatlan czímtárak botlásait, ha a példányokat nem láthatta, ki nem kerülhetette: de minél inkább gyarapodott irodalomtörténeti ismeretünk, minél több új meg új adat került napfényre, minél több tévedést lehetett kimutatni és helyre igazítani, annál föltünőbbekké válván az előbb észre sem vett hiányok és botlások, annál élénkebbé kellett lenni az óhajlásnak, bár valahára mutathatnánk föl a tudomány mai színvonalán álló, nemzeti irodalmunk méltóságának megfelelő magyar könyvészeti kézikönyvet.

„A legújabb korban, midőn *Toldy Ferencz* magyar irodalomtörténeti nagy becsű munkái és tanulmányai, s mások, mint *Lugossy József*, *gr. Kemény József*, *Révész Imre*, *Fraknói Vilmos*, *Eötvös Lajos* többnyire folyóiratokban szétszórt könyvészeti közleményei mind több ismeretlen adattal s számos kétes kérdés eldöntésével gazdagították e szakbeli irodalmunkat, midőn könyvtáraink rendezésére s azok kincseinek használhatókká tételére országsszerte oly öröndetes mozgalom indult meg, elérkezettnek mondhatjuk az időt, hogy avatott szakembereink nemzeti irodalmunk egyes ágainak tudományos vizsgálatát, régi nagy íróink munkáinak, szellemi irányának és hatásának bírálati tanulmányozását tegyék feladatukká és így nemzeti művelődésünk multját teljes valóságában s igazi világításban állítsák a nagy közönség elébe. E cél elérhetésének pedig egyik főfeltétele, egyik legfontosabb segédeszköze a lelkiismeretes pontossággal szerkesztett, lehetőleg teljes és hibátlan magyar könyvészeti kézikönyv, melynek szüksége ugy a tudományos irodalom művelőire mint a könyvtárak kezelőire nézve ma már igazán égető.

„Régen éreztem magam is egy ily megbízható kézikönyv hiányát, midőn az 1859 végén alakult erdélyi múzeum-egyesület könyvtárnokának megválasztatván, a *gr. Kemény József* nagybecsű hagyatékából és az edélyi hazafiak tömeges adományaiból alakult s csakhamar 20.000 kötetre szaporodott s ma már mintegy 40.000 kötetből álló erdélyi múzeumi könyvtár czímtáráza-

sával és rendezésével foglalkoztam. Az ezen munka közben szerzett tapasztalatok ébresztették föl bennem a gondolatot, hogy magyar könyvészeti irodalmunk hiányait pótolni, tévedéseit kijavítani igyekezzem, s e végre minden általam megkapható magyar könyvről teljes betűliw czímnást vegyek, kiuerítő könyvészeti leírást szerkeszszek, és azt a szükséges tudományos jegyzetekkel kísérem.

„Azonban mindjárt a munka kezdetén be kellett látnom, hogy ily módonban szerkesztett magyar könyvészeti kézikönyv megírása, a legújabb korig lehozva, egyes ember erejét fölmúló vállalat. Azért csak irodalmunk régibb korszakára szorítkoztam, csak a bezárólag 1711. évig megjelent magyar könyvekre terjesztettem ki kutatásaimat, nehogy, a köz példabeszéd szerint, sokat akarva markolni keveset szorítsak. Elégnek tartottam, ha a maga elébe tűzött föladatot szerencsésen végrehajthatom; különben is megvoltam győződve, hogy ifjabb írói nemzedekünk tehetséges tagjai közül akadni fognak. kik a megkezdett munka folytatására erőt és kedvet éreznek magokban, a kik kintartó szorgalmának sikerülni fog megkezdett munkámat befejezni, s egy teljes magyar könyvészeti kézikönyvvel az európai tudományos világ figyelmét nemzeti szellemünk legigazabb kifejezője a magyar irodalom iránt felkölteni s annak részére a megillető elismerést kívívni.“ . . .

Eddig az előszó általánosb érdekű része.

A „Régi magyar könyvtár“ kellő méltatása nem foglalható egy ismertető czikkbe; a legőszintébb elismerés és dicséret nem adhat kellő kifejezést azon hálának, melylyel e szép mű szerzőjének tartozunk. Legjobb méltatása, Szabó K. értelmében is, kétségtelenül azon fokozott munkásság lesz, melyet e megbecsülhetetlen kalauz a régibb magyar irodalom felkutatása, ismertetése és tárgyalása körül ébreszteni fog. Az „Egy. Philol. Közlöny“ dolgozó társai, úgy hiszem, számtalanszor fognak alkalmat találni, Szabó K. művére, sokszor annak adatait kiegészítőleg vagy czáfololag is, reflektálni.

Most még csak néhány érdekesebb statistikai adat ¹⁾.

Az 1531—1711 közti időszakból szerzőnk 1788 (számszerint 1793-at, de az előszó és a pótlék szerint öt mű, a 366., 502., 640., 789. és 1109 sz. alattiak törlendők) magyar nyomtatványt sorol fel, beleértve a Nürnbergben 1484-ben létrejött legrégibb magyar nyomtatványt (Imádság és ének sz. István ki-

¹⁾ L. *Fraknoi* V. ismertetését a Magy. Könyvszemle 1878. VI. füzetében, 303. l., ki azonban észre nem vette, hogy a 640. sz. alatti mű is törlendő, mert azonos az 1792. számuval.

rály jobb kezének megtalálásáról), melynek ma tudtunkkal egy példánya sem létezik. E művek a felvett időszak egyes évtizedei közt így oszlanak meg:

1531—1540	megjelent 14 mű	1621—1630	megjelent 88 mű
1541—1550	" 10 "	1631—1640	" 115 "
1551—1560	" 18 "	1641—1650	" 132 "
1561—1570	" 41 "	1651—1660	" 130 "
1571—1580	" 95 "	1661—1670	" 139 "
1581—1590	" 58 "	1671—1680	" 143 "
1591—1600	" 81 "	1681—1690	" 149 "
1601—1610	" 55 "	1691—1700	" 172 "
1611—1620	" 81 "	1701—1711	" 178 "

Ez 1788 munka közül 1342 eredeti, 446 fordított mű; tudományszakok szerint következőleg csoportosulnak:

Hittudomány . . .	798	eredeti,	251	fordított,	össz.	1049	mű.
Szépirodalom, költészet	297	"	68	"	"	365	"
Naptárak	—	"	—	"	"	153	"
Tankönyvek, szótárak	47	"	56	"	"	103	"
Történelem	29	"	13	"	"	42	"
Természettudományok	20	"	12	"	"	32	"
Jogtudomány . . .	1	"	15	"	"	16	"
Latin remekírók . .	—	"	—	"	"	10	"
Görög remekírók . .	—	"	—	"	"	2	"
Bölcsészet	3	"	4	"	"	7	"

Ezen munkák közül többen értek két és több, egy (Molnár Albert Zsoltárfordítása) éppen 31 kiadást! Fraknói áttekintése szerint

2 kiadást ért 114 mű	8 kiadást ért 3 mű
3 " " 38 "	9 " " 4 "
4 " " 19 "	13 " " 1 "
5 " " 11 "	14 " " 1 "
6 " " 5 "	15 " " 2 "
7 " " 3 "	31 " " 1 "

A nyomdákat véve tekintetbe az 1788 műből a hazában nyomtatott 1566, a külföldön 222. A hazai városok közül legjobban vannak képviselve Kolozsvár (327 munka), Debreczen (262), Lőcse (237), Nagyszombat (144), Bártfa (74), Kassa (72); hely nélkül jelent meg 89 munka. A külföld nyomdái közül első helyen áll Bécs (111); azután: Krakkó (22), Utrecht (14), Amsterdam (12), Hanau (7), Leyden s Nürnberg (6—6) stb. Teljes áttekintést ad Fraknói, i. h. 305. l.

A Szabó Károly által felkutatott s összeállított munkákból 193-nak csak címét ismerjük (irodalomtörténeti munkák fellejegzéseiből), 620 pedig unicum, azaz csak egyetlen példányban

ismeretes. Ezen unicumokból legtöbb t. i. egy negyedénél több, a magyar nemzeti muzeum könyvtárának birtoka, t. i. 168 munka; azonkívül található a magyar tud. akadémia könyvtárában 66, az erdélyi muzeumában 61, a budapesti egyetemében 43, a sárospataki ref. collegiumában 23, a budapesti ref. főgymnasiumában 21, a kolozsvári collegiumában 18 unicum. Külföldi intézetek közül legtöbb magyar unicum van a bécsi theresianum és a londoni British-Muzeum könyvtáraiban t. i. 8—8 mű.

* * *

A remény, hogy Szabó Károly alapvető műve megindítja lesz a legbuzgóbb mozgalomnak a régiebb magyar irodalom és könyvészet terén, máris kettős irányban nyert igen örvendetes megvalósulást.

Egy oldalról Szabó Károly maga a leglelkesebben folytatja kutatásait, melyeknek eredménye gyanánt a „*Magyar könyvszemle*“ e. i. (III.) évfolyamának V. és VI. füzetében máris ötvenöt magyar nyomtatványt ismertet a XVI. és XVII. századból, melyeket nagy műve befejezéseig még nem ismert volt. Ezekkel együtt irodalmunk termékeinek összege 1711-ig 1843 nyomtatványban foglaltatik.

Sokkal fontosabb ennél Fraknói Vilmos legújabb munkássága, melyről fáradhatatlan történetbuvárunk a történelmi társulat 1878. december 5. tartott ülésében (Magy. Könyvszemle, VI. füz.) előadást tartott. ¹⁾ Fraknói ugyanis a XVI. és XVII. századbeli könyvek kötéseinek tábláiban tett kutatásokat, melyeknek jelentőségét már csak azon egy tény is fényesen mutatja, hogy ez úton egyebek közt *negyvenöt* oly XVI. és XVII. századbeli magyar nyomtatvánnyal gazdagította irodalmunkat, a melyek ekkorig egy példányban sem voltak ismereteseek.

A Fraknói által talált munkák közt philologiai s különösen költészet történeti szempontból legérdekesebbek:

1. *Sztárai Miklós* éneke „A vízözönnek historiájáról“ az eddig ismert kiadásnál (1581, Szabó K. 182. sz.) régiebb alakban.

2. *A czegei nértelen* műve, mely (mivel eddig czimét nem ismertek) Szabó Károlynál 367. sz. a. mint „Odatis és Zariadres szerelme“ fordul elő (L. Toldy, Magy. költ. tört. 2. kiad. 121. l., hol tévesen áll *czegei* e h. *czegei*; e latin dal magyar átdolgozója ugyanis Czegén, Erdélyben, volt iskolamester). Fraknói megta-

¹⁾ Csinos különnyomatban a Magyar-Könyvszemléből: *Könyvtáblákban fölfedezett magyar őnyomtatvány-unicumok, Fraknói Vilmostól, Budapest, 1879. 52 l. két igen csinos hasonmással.*

lálta e mű czímlapját: „Effectus Amoris. Az szerelemnek ereje, kit Achenensből magyar rithmusba szerzettenek atyáknak, anyáknak tanulására, mense Julio Anno Domini 1587. Debrecenbe Anno Domini 1588.“

3. *Kőröspataki János* éneke: „A havasalföldi harcztérről való historia“ Lőcse, 1656. Eddig teljesen ismeretlen volt. I. Magy. Könyvszemle I. 320.

4. *Europa elragadtatásáról*. Ének töredéke a XVII. századból. Valószínűleg lőcsei nyomásu, mert betűi azonosak az előbbi műével. Eddig ismeretlen volt.

5. *A leányok kiházásításáról*. Ének töredéke, mely egy király történetét adja elő, ki leánya házasságát ellenezve, ennek halálát okozta, s oktatásokat ad a szülőknek, mikép járjanak el leányaik kiházásításánál. Eddig ismeretlen volt.

6. *Comico-tragedia* 1646-dik évi váradi kiadása. Eddig ennek 1683-diki lőcsei kiadását (Szabó K. 1305. sz. a.) ismertük legrégibbnek.

Azonkívül számos prognosticon, naptár, álmoskönyv stb., melyek mind irodalom- s főleg művelődéstörténeti szempontból felette érdekesek és értékesek. Philologusaink érdekelni fogja, hogy Fraknoi több ismeretes és ismeretlen latin nyelvtanból is talált különböző töredékeket ¹⁾, többek közt egy kétségtől kizárólag katolikus iskolák használatára készült XVII. századi latin nyelvtan végső leveleit, melyekről az iskolai imádságokat — kuriozum-képen — közlöm:

I. Tanulás előtt való Könyörgés.

Mivel hogy ő világosságnak Attya, a te világosításod és Isteni hatalmad nélkül semmi jó nincs az emberekben: világosíts meg kérlek az én elmémet, az te igaz bölcsességednek sugárival és fényességével. Adj meg az én tanulásiomat, és munkáimat. Erősítsd és élesítsd az én elmémet, elmélkedésimet, és ítéletimet. Engedj jó értelmet a Deáki tudományokban, és azokkal igazán való léést. Öntözd meg az én elmémet a te ismere-

¹⁾ Fraknoi ez alkalommal (i. h. 258. l.) a következő figyelemre méltó megjegyzést teszi: „Az iskoláink használatára készült régibb tankönyvek — kivéve a magyar nyelvtanokat — ekkorig kevésbé voltak magokra szakfértaiink figyelmét. Pedig a hazai tanügy és műveltség történetében érdekes fejezetet képeznének. Örömmel jelenthetem, hogy Szily Kálmán a magyar számtani iskolai kézi könyvek tanulmányozását már megkezdette. Főleg az volna kíváncsi, ha philologusaink a magyarországi latin nyelvtanok ismertetésére vállalkoznának. Ezek ugyanis a régibb tanulmányi rendszerben a legfontosabb helyet foglalták el.“

tednek harmattýáival. Adgyad hogy az Isteni félelemre tanító igaz tudományokat igazán gyakorollyam, a te nevednek dicsőségre és egyebeknek éppületekre, Amen. Mi Atýánk etc.

2. Tanulás után való Könyörgés.

Hálákat adok tenéked kegyelmes Isten, hogy az én elmémnek homályos kódeit el-oszlatád. Kérlek tégedet alázatosan, hogy a te kiváltképpen való irgalmasságodert. az én tanulási-mat ugy igazgassad, hogy mindenkor szemeim előtt forgassam ama mondást: Az Isten —

De befejezem már is hosszúra nyúlt ismertetésemet; a kérdéses munkákra és munkásságra különben is ismételve fogunk visszatérni. Szabó K. és Fraknói V. minden szakférfit öszinte elismerésére és meleg hálájára tarthatnak számot fáradhatatlan működésükért, melynek a jövőre is az eddigiekhez hasonló fényes eredményeket kívánunk.

Dr. Heinrich G.

— — —

A babylóniai amórák agádája, adalék az agáda történetéhez és a babylóniai talmudba való bevezetéshez. Irta *Dr. Bacher Vilmos*. (A budapesti országos rabbiképző intézet értesítőjében 1877/78. tanévről.)

Dr. Bacher tanár értekezése, melyben egyszersmind a budapesti rabbiképző intézet legelső irodalmi életjelet üdvözljük, a zsidó tudomány történetének egy fontos, s eddig irodalomtörténeti szempontból alig ismertetett részével foglalkozik, t. i. az ugynevezett tradicionális tudománnyal, mely a Chr. u. első századokból származván, nem maradt fel külön álló irodalomban, hanem elszórva a roppant talmudi irodalomban található. Tartalmára nézve ez irodalom két részre oszlik, a mennyiben a *halácha* a vallásos törvényekkel s gyakorlatokkal, a családi élettel s a társadalommal. — az *agáda* pedig a zsidó nép múltjával, istenre s az istenhitre vonatkozó nézeteivel, erkölesbölcseletével, s általában a zsidó nép világi tudományával foglalkozik. Dr. Bacher czélja ezen agádák feldolgozásánál első sorban az volt, hogy a tudomány történetének személyi oldalával megismertessen, hogy ezen, sok tekintetben oly bonyolódott hagyományból az egyes tudósoknak tulajdonított mondásokat, valamint a tudósokra magokra vonatkozó életrajzi adatokat összegyűjtse, feldolgozza, s azokból együttesen minden hiresebb rabbinak teljes jellemzését adja. E feladat nehézségeit azonnal felismerjük, ha meggondoljuk, hogy ez értekezésnek anyaga szétszórva van az egész babylóniai s palaestinai talmudban, és hogy a midrasim roppant irodalma tisztán agádai jellemű. Dr.

Bachernek teljesen sikerült a fennmaradt aphorismákból való hű képét adni azon férfiak tevékenységének s szellemi életének, kiknek nevéhez a zsidó történetnek egy fontos korszaka fűződik. Fokozza a munka értékét, hogy szerző ezen egyes személyeket nem emelte ki az általános cultur-mozgalom folyamából, hanem ezzel együtt chronologiai rendben adja az egész babyloniai amorák agádistáit, kimutatván egyszersmind a babyloniai iskolának, s azok tudósainak szerepét a Chr. u. második s. kk. századokban.

A tudós alapon nyugvó tanulmány azonban nem csak Dr. Bacher széles tudományosságáról, hanem egyszersmind éles ítélletéről és kombináló tehetségéről is tanuskodik. Végre különösen kiemelendőnek tartjuk szerzőnknek magyaros, könnyed, izléses irányát, mely e műnek, a szakférfiak szűk körén kívül is fog olvasókat hódítani.

Dr. H. K.

Quintus Horatius Flaccus Epistolái. Fordította s az eredeti szöveg kíséretében jegyzetekkel ellátta *Csalomjai*. Balassa-Gyarmat, 1877.

Az ókori klasszikusok közül talán egynek sem volt újabb irodalmunkra nagyobb hatása, mint Horatiusnak. Például elég Berzenyit meg Virágot fölemlitenem. Több mint száz éve foglalkozunk Horatiuszal, s régen birjuk már fordításban az egészet. Mind a mellett az epistoláknak jó modern fordítása igen nagy nyereség lenne irodalmunkra nézve. Sajnálattal kell kijelentenem, hogy a *Csalomjai* nem az. Es ha összehasonlítjuk a Kis János 1811-iki rimes alexandrinokban (s nem *jambus*-ban — mint a fordító mondja) irt fordításával, ezt a maga nemében határozottan jobbnak, s már irányánál fogva sem oly „túlhaladottnak” kell itélnünk, mint *Csalomjai* úr hiszi. *Csalomjai* úr fordítása mellé oda tette az eredetit is, még pedig a legpragmatikusabb szövegben. Kár volt vele a bizonyára laikus közönségnek szánt fordítást megdrágítani, az ugy sem nézi meg; a szakembernek pedig van ennél jobb szövege is.

A fordítás verselése gyarló, minden horatiusi finomság nélkül való, telve döcögős hexameterekkel; p. o. I. 1., 51: „É díjt úgy könnyű szerrel megnyerni lehetne.” II. 1., 18: „Ámde ez a nap” (— — — —) stb., s idézhetnék akárhányat. A fordító elve, hogy a latin neveket latinos időmértékük szerint használja. Ez jó, csak hogy akkor ne írjon ilyeneket: Pacuv, Afran, Ferenc; vagy ha igen, akkor egy pár szónál hódoljon a nálunk szokásos kiejtésnek, s ne mérje röviden ezeket: Cato, Venus. Andronicus pedig latinul Andronicus. Nagyon nagy ferdeség, hogy a voca-

tivusban álló neveket latin vocativusi alakban használja: Tibulle, Torquate, Numici, Bullati, Ieci; sőt így is: Aristim, Quinctim, meg: „maxime Lolli.” —

A fordításban nincs semmi csínosság. Rendesen 3—4 sorral hosszabb egy-egy epistola, mint az eredetiben. Nagy hibák is vannak benne, p. o. I. 2, 1 „amíg te *Homért* Rómába szavallod” — (dum tu declamas Romae), dehogy *Homért*? hisz ügyvédi beszédre céloz! — I. 11, 13 nec qui frigus collegit (= a kit a hideg megvett), furnos et balnea laudat; Csalonjai: „valamint a kályha s a fürdő sem netovább annak, kit e két tárgy (!) fölmelegíte.” — I. 18, 14 „avvagy a színésznek szerepét ha susogja (!) a sűgő” (partis tractare nimium secundas). Sűgő a régieknél nem volt; az eredeti a mímusokra vonatkozik, hol egy olyan Bajazzo-féle a főszemélynek minden mozdulatát s szavát utánzá. — II. 1, 265 „S a mint bántana torz-alakom szemlélni az utezán” — e mellé csakugyan jó volt oda tenni az eredetit: „ac neque ficto in peius voltu proponi *cereus* usquam opto.” — Sok helyt ott tér el az eredetitől, hol épen nem szükséges p. o. I. 17, 62 „Szánjon meg, ki elött hiteled van” („quaere peregrinum”). — II. 1. 220 „és itten magamat vádlom be először” (ut vineta egomet caedam mea = *hogy magam alatt rágham le a fát*). — II. 2, 4 „jól termett körme hegyéig” (a vertice — ad imos = *tetőtől talpig*) stb. stb. Más helyt ügyetlenül szó szerinti p. o. I. 15, 39 „omne verterat in fumum et cinerem”: „*fűstté, hamuvá* tön mindent”; magyarosan: felfalt mindent, hogy *hűre, hamva* se maradt.

A mi a nyelvezetet illeti, ebben a fordító a romlott magyarságot teljesen absorbeálta. Ime a kőpadra vont szók: bizonylja, szégyenlje, tudaklja, jelznek, panaszlja, értni, észlem (= észlelem?), menekni, törekjünk; — az ember nem hinné, ha nem látná! Aztán az ékes új magyar szók: lovar, előny, gyógykezelek, mezőny (mező helyett), végkielégítsen (!), igénylünk, ítész, rény, csatár, indok, bírvágy stb.; sőt két saját alkotás: *halnok* (dux) és *gyásznagy* (funcrator)! Magyartalanságok: hogy leendjünk, — a melynek nem biztál, — *meghagyva* lőn, — kis majorom, kicsi bár, de *a mely* öt tüzhelyet ellát, — magadnak előnyös lenni kívánsz, — a *természet* és sorstól egyaránt kedvez-ményczettnek mondatik Horác által (!) (a jegyzetekben). „A mik” — folyvást e. h. „a melyek”; — „*nehogy* hirtelen csorbítani akarni láttassam” (!) „Még se tehettem magamnak lélekismeretet abból”. A *vates*-t *bárd*-dal fordítani: minő anachronismus! stb. stb.

A jegyzetek nagyon primitívek. A 94. l. azt mondja, hogy

Archilochus versméréte iambusnak is mondatik; hát még hogy? — 132. l. „Thessalia a macedon birodalom kiegészítő része, különben (!) önálló tartomány (?)” — 118. l. „Dossenus vígjátékíró”; nem az a, hanem komikus személy az atellánákban.

De elég ebből ennyi; a kinek több kell, nyissa fel a könyvet, s minden lapon tollózhatsz még utánam. És igazán avval a reményel vettem azt a kezembe, hogy majd jó fordítást olvasok: mert hisz a fordító azt mondja az előszóban, hogy „az ő csekély-sége fordítása közzétételére oly férfiak helybenhagyó nyilatkozatai által bátorították, kiknek illetékessége a klasszikai (sic!) irodalomban minden kérdésen fölül áll”: azonban sajnálattal tapasztaltam, hogy a Csalmójai ur fordítása semmi tekintetben sem mássa az eredetinek, úgy hogy a ki Horatiust eredetiben nem olvashatja, inkább mondjon le róla, s ebben a fordításban ne olvassa: mert nagyon rossz fogalmat szerez magának az igazi Horatiusról: vagy olvassa el inkább azt a „túlhaladott” Kis János-féle fordítást.

Csengeri János.

Latin Mondattan. Írták *Bartal Antal és Malmosi Károly*. Budapest, Eggenberger. 1878. 8°. 256 l. ára 1 frt 50 kr.

Ezen mondattannak célja világos és látszólag egyszerű és szerény is; a szerzők t. i. a mondattant — ép úgy, mint az alaktant — mondattani alapon akarják tárgyalni, nem pedig, mint eddig történt, az alaktan kategoriái szerint. A cél világossága tekintetében nem lehet kételyünk; a kidolgozás egyszerű volta már más kérdés. A paedagogia már régebben elismerte, hogy az alaktan tárgyalásának alapjául a mondattan vendő; elég csodálatos, hogy e mellett mégis a mondattant folyton az alaktanra alapították, a mennyiben a beszédrészek egyes nemei s alakjai adták a rendszert, s így a jelentés az alakban kereste magyarázatát, nem pedig annak mondathelyi helyzetében — vagyis: az eddigi syntaxis csak *beszédrészekkel* s azoknak alak szerinti csoportosításával, nem pedig *mondatrészekkel* foglalkozott. A helyett tehát, hogy a grammaticai csoportok szerint tárgyalnók a nyelvi jelenségek mondattani oldalát, szükséges, hogy ellenkezőleg a jelenségek mondattani szerepéből induljunk ki, vagyis, hogy azon törvények szolgáljanak alapul a mondattan rendszerénél, melyek szerint általában a mondatban nyilvánul a gondolat: t. i. a *syntactikai kategoriák*. Ezzel szemben az alaktani csoportok a *logikai kategoriákat* adták, már pedig Humboldt Vilmos óta tudjuk, hogy ezen kategoriák nem voltak a nyelvalkotás előtt készen, hanem avval együtt fejlődtek ki, hogy tehát a nyelvnek syntactikai jelenségeit senki sem szorította és nem

szoríthatta kész rendszerbe, hanem külön-külön szabályok szerint szabadon egyszerű „instinctív” módon képződtek. Természetes tehát, hogy a mondattani anyag csoportosításánál ezen utóbbi törvényeket kell kiinduló pontnak venni, hogy ezek rendszeresítésével egyszersmind a velük párhuzamosan kifejlődő mondattani jelenségek rendszerét nyerhessük.

Szerzőink, minthogy az imént kifejtett elvekhez hasonló alapon dolgozott latin alaktanuk általános elismerésnek örvend, és legközelebb már harmadik kiadásban fog világnak indulni, kötelességüknek tartották, a latin mondattan terén is oly érezhető hézagnak pótlását megfelelő vállalatban megkísérteni, annyival inkább, mert Bartal Antal latin mondattanának harmadik kiadása (1875) is elfogyott már. A mennyiben tehát a jelen könyv a régibbnek harmadik kiadására támaszkodik, amazt emennek negyedik kiadásának lehet tekinteni, de ismételjük, hogy a szerzők a fent jellemzett álláspontot foglalják el, s hogy a munka ez új szempontok szerint teljesen megváltozott, — a könyv minden tekintetben új.

Hogy mennyiben változott a könyv az új szempontok következtében vagyis, hogyan érvényesítették szerzőink új nézeteiket az anyag feldolgozásánál, azt csak néhány példában akarom feltüntetni. A könyv értékéről aztán alig marad mit mondanom. — A régibb könyv még szokott módon tárgyalja az alanyt s állítmányt, a congruentiával, továbbá az egyes grammatikai alakok (az esetek) használatát (esettant), a praepositiókat, a pronominákat, szóval, mint említettük, az egész anyagot a grammatikai csoportok szerint. Az új könyv *ennek nagy részét a bevezetésbe foglalta*, s ottan röviden, de áttekinthetően tárgyalja 30 lapon! Es vajjon miért? Mert ez nem valódi mondattan, nem is annak része, hanem csak az alaktan kiegészítője lehet. Itt felsorolják szerzőink, hogy mire szolgál a főnév, mire annak egyes esetei, ide vonják a numerusnak különös használatát, itt ismerkedünk meg az egyes szó-nemek és szó-alakok mondatbeli szerepével (csak az ige névszóalakjának használata van itt már mondattanilag feldolgozva.)

A munkának főrésze a tulajdonképi mondattant tárgyalja, s itt találkozunk *szerzőink fontos és kitűnő újításával*.

E szétosztásnak gyakorlati haszna természetesen nagy, különösen ha arra vagyunk tekintettel, hogy szerzőink a nyelvi oktatást az olvasmányon kezdik, s e mondattan a folytonos használatnak van szánva az olvasmány mellett; de tudományos szempontból — miután új systemájuknak meg van biztos ratiója, mert hisz a szerzők folytonosan a nyelvtörténet alapjára építenek, — e szétválasztás talán nem lett volna éppen szükséges, ha

szerzőinket azon gondolat nem bírta volna rá, hogy ama régi, elavult szendszer annyira „belénk rozsdásodott.” Ezen elválasztásban ugyanis, melyben a grammaticai csoportok a syntacticaiak mellé vannak állítva, némiképen átmenetet találunk a régiből az újba, s evvel a szerzők az utóbbinak megértésén akartak könnyíteni.

A fő rész első szakasza az alanyon és állítmányon kezdődik, a congruentia bő tárgyalásával. Az állítmányhoz közvetlenül csatlakozik az idők- és módok tana, melyek tehát itt nem mint igei alakok jelennek meg, hanem mint *állítmány*. Nagyon üdős az alany s állítmány közti viszony tárgyalásánál az, hogy szerzőink folyton az activ s passiv konstrukciók viszonyára utalnak; vagyis hogy az alany különböző szerepeit cselekvő és szenvedő mondatokban tüntetik fel. Látszik tehát már itt is, hogy a kiindulási pont mindig a gondolat, és soha sem az alak. — A régibb rendszer szerint szerkesztett mondatnak az alany-állítmány után az esettant szokták tárgyalni. Szerzőink azonban a mondatból indulván ki, az állítmányhoz legközelebb álló mondatrészre térnek át, — a *tárgyra*. Külön áll itt (70 §.) az állítmány értelmét kiegészítő állítmányi tárgy (obiectum praedicativum), hasonlóan az állítmány névszói részeként tárgyalt állítmányi alanyhoz (subiectum praedicativum 39 §.). Tovább is az állítmányból kiindulva könyvünk legérdekesebb, legnehezebb, de egyszersmind legszebb részéhez érkezőnk, t. i. a *határozók*-hoz. Itt bőven s gazdagon összegyűjtve találjuk a nyelvkincset, melyet mondattanaink eddig az esettan-, s a praepositiók fejezetében, némelyek pedig már az alaktanban adni szoktak.

Szerzőink a határozókat három csoportra osztják,¹⁾ a szerint, amint: I. a helyet, II. az időt, III. a körülményeket fejezik ki. Mint a nyelvalkotás maga, úgy mondattanunk is a helyi fogalmakból indul ki, s e szerint a három határozó csoportokban egyenkint még 3-féle határozót különböztet meg, a szerint, a mint 1. a „*hol?*” kérdésre felel („nyugvópont, a hol, a mikor, a hogyan van valami”); 2. a „*honnan?*” kérdésre („kiinduló pont, a honnan, a mióta, a miért, a miből jön vagy ered valami”); 3. a „*horá?*” kérdésre („a végpont, vagy irány, a mely felé, a hová, a meddig, mely czél felé, a mire törekszik valami”). E szerint tehát 9 határozót találunk: 3 hely-, 3 időhatározó; a körülmények határozatánál pedig 1. a *hol?* kérdésnek megfelel a mód és

¹⁾ A határozók tana nagyjában összeesik Dr. *Simonyi Zsigmond* kitűnő magyar nyelvtanának magyarázataival, mi annak tulajdonítható, hogy mindkét könyv ugyanazon tapasztalatokkal s sok tekintetben közös megbeszélés alapján (l. az előszót) készült.

állapothatározó; 2. a honnan kérdésnek az ok és eredethatározó, s 3. a hová kérdésnek a cél és véghatározó. Könyvünk itten, mint több helyen, igen ügyes táblázat ¹⁾ által könnyíti meg a megértést és az emlékezetet.

A határozók mindegyike természetesen a határozószók (adverbia) tárgyalásával kezdődik, mihez a névszók használata járul, s pedig mindig először a névszó maga, azután a névszó praepositioival. Sok nehézséggel kellett itt a szerzőknek küzdeniök. Oly mélyen be kellett hatolniok a nyelv természetébe, hogy nem csodáljuk, ha itt-ott még némi ingadozás vagy ellenmondás mutatkozik, épen itt, hol egy-egy latin esetalak sokszoros szerepe, és a szerepek felcserélése nem ismer határt. Hogy mégis mennyire sikerült a szerzőknek az anyagot teljesen feldolgozni, azt csak a határozók legnehezebbikén, a mód- s állapothatározón akarom megmutatni. Az ide tartozó határozószók kétfélek, 1) névmásból, 2) névszóból lett adverbium. Továbbá itt találjuk még azon határozókat is, melyeket az igenlésre s az állítás erősítésére, mint p. o. *profecto, nae (ne), sane* etc. etc.; — az állítás magyarázására (*videlicet, nempe* etc.); — a határozatlan állításnál (*paene, fere, tantum non*) s a kétely vagy bizonytalanság kifejezésére használunk, végül pedig a tagadó szokat a kettős tagadással együtt. — Schultz, Madwig s mások igen elterjedt tankönyvei ezen lényeges, s az oktatásban oly nagy nehézségekkel járó részleteket rendszer és szempont nélkül az alaktanban adják, sőt még a Lattmann-Müller-féle „*Lateinische Schulgrammatik*“ (Göttingen, harmadik kiadás, 1872), mely nemcsak philologiai és paedagogiai szakavatottsággal s tapasztalattal, hanem valóban szellemesen s ritka tapintattal van irva, e határozószóknak mondattani helyét nem találta oly biztossággal, s mondatbeli használatát nem tárgyalja oly elevenen, oly szemléltethetőn, mint Bartal-Malmosi könyve.

A névszónak használata — mint a többi határozóknál — úgy itt is, majd praepositioval történik, majd anélkül. Ez utóbbi helyen fordul elő az ablativus modi, instrumenti, mensurae és pretii. Különösen kiemelendőnek tartom itten azon pontosságot, melylyel szerzőink az ablativus modinál ennek az állapothatározókkal való sok érintőpontját tárgyalják; de még lényegesebb, s az egész könyv helyes módszeréről tanuskodó az ablativus

¹⁾ Helyén tartom, itten egy zavaró sajtóhibát kijavítani. E táblázat ugyanis a harmadik csoportban (Körülmény) a cél s véghatározót a 2. sorban mutatja, tehát megfelelőleg a „honnan“ kérdésre; az ok és eredet határozót pedig a 3. sorban, tehát a „hová“ kérdéssel párhuzamos; már pedig ez meg van fordítva. minthogy ok és mód „honnan“-ra felel, és vég s cél „hová“-ra.

instrumentiról szóló fejezet. hol ezen régi terminus csak a tulajdonképi eszköz kifejezésére használtatik, holott a sok hozzá hasonló, de a magyar felfogástól egészen eltérő, s eddig vele egybefoglalt kifejezés külön mint egyszerű módhatározó szerepél (például *pluere, suadere, uti, instruere* stb. igeek mellett). Szerzőink tehát mindenképen kibontakoztak a régi felfogásból, s végképen lemondtak a *latin* nyelv feldolgozásánál a *magyar* gondolkodástól, mi azonban nem csak elv náluk, hanem mint láttuk, a gyakorlatban is lépten nyomon érvényre jut. Mindazonáltal a latin kifejezést folyton összevetik a magyarral, hogy az eltérések kiderüljenek. E tekintetben előnyösen eltérnek az eddigi grammatikusok eljárásától, kik soha sem tudtak következetesen a latin nyelv szelleméből kiindulni, hanem folyton saját anyanyelvük rendszerébe szorítják az idegent. Hiszen még *Drueger* maga is, ki hatalmas művében (*Historische Syntax der lateinischen Sprache*, Lipcse, 1872—78) ugyanazon elvet vallja, mégis, az igenévi szó szerkezetekről szólva, gyönyörű naivsággal hozzát teszi, hogy azok a római nyelvérzék folytán az esettanba tartoznak: „nur weil sie von dem modernen Sprachgefühl als verkürzte Nebensätze empfunden werden, und bis jetzt wohl überall als solche untergebracht sind, sollen sie auch hier noch als letzter Theil der Syntax figuriren“. Igen szembetűnő még könyvünkben az *eredelhatározó*, mely elnevezés alatt az eddigi eljárással szemben — össze van foglalva az ablativus originis, materiae (quidquid auro argentoque constat), copiae et inopiae (opus ezt és hasonló kifejezésekkel), az ablativus comparationis, limitationis, és az ablativus auctoris. Elhez járul még némely kifejezés a genitivussal. — A határozók nagy fejezetének igen fontos és becses toldaléka pedig egy nagy táblázat, mely az összes praepositioik áttekintését adja a határozók általános beosztása szerint, melyből az egyes határozók közti viszonyoknak eleven képét nyerjük. E táblázat a gondolatot s a kivitelt tekintve mindenképen szerzőink érdeme, mivel eddigi tankönyveink ilyféle czélszerű segédeszközzre még nem sok gondot fordítottak.

A határozók befejeztével könyvünk áttér a jelzőre, melylyel a főrésznek első szakaszát — t. i. a mondatrészeket — elvégezte. A jelzők tárgyalásáról csak ismételtetiük a fent mondottakat, hogy t. i. az anyag szintén teljesen és teljes pontossággal van feldolgozva, s hogy szerzőink itt is ép úgy, mint a már jellemzett részekben, elveikhez hiven ragaszkodnak, s azokat következetesen mindvégig alkalmazzák.

A főrész második szakasza a mellékmondatokat tárgyalja, és pedig a megelőző szakasz alapján, a mennyiben t. i. a mellékmondatokat az egyes mondatrészek önállóbban kifejtett helyet-

tesítőinek magyarázza: legalább azt hisszük, hogy úgy értendő szerzőink kissé furcsa kifejezése: „A mellékmondat oly szorosan tartozik a főmondathoz, hogy annak mindig egy *mondatrész* képezi”. — Magából e felfogásból következik azután a mellékmondatok természetes felosztása, t. i. alanyi, tárgyi, határozó és jelző mellékmondatokra. De már a bevezető §§-ban hangsúlyozzák szerzőink a mondatok *értelmi* viszonyának nagy fontosságát s befolyását a syntaktikai viszony mellett, s csak ezeknek megbeszélése után adják a mondatok pontos felosztását. A mellékmondatok ezen értelmi viszonya azonkívül még alkalmat ad a módok és idők használatának tárgyalására. „Az idők a mellékmondatban” (180. s. k. §§.) a könyv legszebb fejezeteinek egyike. A *consecutio temporum* — épen a syntactikai és értelmi viszonyra alapítva — bő, gondosan és gazdagon gyűjtött példákra támaszkodó magyarázatot talál, egyes pontokba s világos sémákba foglalva, minőket más tankönyvben alig találunk.

De elég ennyi. Ez ismertetésemnek nem lehetett célja, hogy szerzőinknek eljárását lépésről lépésre pontosan kövessem; csak a könyv általános beosztását akartam ismertetni, s az új módszernek kezelését néhány példán feltüntetni. Ha most szem előtt tartjuk, hogy szerzőink minden előmunkálatnak hijában voltak, hogy ez új rendszerük tehát nem változtatás, melynek fejlődése, története van, hanem hogy az hirtelen szakítás a régi-vel, akkor a könyvet valódi fontos ujtásnak kell tekintenünk. Igaz, hogy a külföldi nyelvészek — mint Humboldt, Steinthal és mások — már régebben pengették azon nézeteket, melyeket Bartal és Malmosi most művök elveivé tettek; de hogy azok a nyelv tárgyalásánál érvényre jutottak, az tagadhatatlanul szerzőink érdeme.

Hogy ezen feltétlen, őszinte dicséret mellett miért nem hoztam fel az itt-ott észlelt hiányokat, annak oka egyszerűen az, hogy ez ujtás fontossága és a rendszer szilárdsága mellett szívesen elnézzük az ujtás nehézségeiből folyó kisebb tévedéseket és ellenmondásokat, melyeknek javítását nyugodtan a szerzőkre bízhatjuk. Ezért befejezésül csak azt kívánhatjuk, hogy a könyv annyi barátira találjon, a mennyit fönnebb jellemzett mivoltánál fogva megérdemel, hogy szerzőink nagy fáradságukért a szakférfiak elismerésében találják méltó jutalmukat.

Dr. Heinrich Károly.

I. Görög-magyar szótár. Etymologiai csoportok szerint rendezve, elkészítették *Vida Aladár* és *Lévay István*, eperjesi kir. főgymn. tanárok. Budapest, Lampel R. könyvkiadása. 1878.

Tudva van, hogy a szók rendjét illetőleg a szótárírók kétféle úton járnak, a szerint a mint vagy a szók kezdőbetűjéből indulnak ki, vagy pedig az adott töszó mellé hozzátartozó származékait is teszik. Az utóbbi mindenestre a tudományosabb mód, a mennyiben nem egymagában állónak tekinti a szót, hanem kapcsolatba hozza azt a rokon szókkal és ez által jobban enged betekintenünk a nyelv belszerkezetébe. De az alphabetikus rendszernek is van előnye, és ez abban áll, hogy általa hasonlíthatatlanul könnyebben és gyorsabban kereshetjük föl az ismeretlen szokat. Minthogy pedig nálunk a görög nyelv tanítása — elég sajnos — csak az ötödik osztályban kezdődik és a két első év többnyire az alaktan és a főbb mondattani szabályok begyakorlására fordítatik, önként következik, hogy a még fennmaradt két évben arra kell törekednünk, hogy minél többet olvassunk. Ez okból az etymologiai csoportok szerint rendezett szótárt egyelőre nem tartom célszerűnek; mert, hogy csak egy példát említek, melyik hetedik osztálybeli tanulóról tehetjük föl, hogy ἀγγί-(fény)-t ἄω (lélekzik, lehel) alatt fogja keresni?

A mi az előttem fekvő etymologiai szótárt illeti, elismerem ugyan a szerzők buzgóságát, de kénytelen vagyok egyszersmind kijelenteni, hogy a következetesség ellen igen sokszor vétenek. Ez állításomat néhány példával illusztrálom:

δημαγωγός és ψυχγωγός. Az első δῆμος, a második pedig ἄγω alatt áll: holott mindkettőben ἄγω az alapszó.

Καχοποιέω egészen hiányzik a szótárból καχοποιός pedig kétszer fordul elő: καχός és ποιέω alatt. Hogy ez nem tévedésből történt, abból tűnik ki, hogy ποιέω alatt καχός-ra utal a szótár. Az etymologia szerint csak ποιέω alatt keresendő a szó. Még az sem következetesség, ha egyszer ártalmas, kártékony. máskor pedig rosszattervővel fordítjuk a szót.

ἀνδοπαντοποιός ανδοιός alatt áll: holott ποιέω-nál volna helye.

βδέω. A rokонтörzsű βδύλλω valamint βδελύσσω kimaradtak; hanem ott van βδελύσσομαι.

πάλλω és πέλω el vannak választva egymástól, a rokon törzsnek dacára.

εὐώψ vagy εὐώπης (εὐώπις nőn.). Ebből azt is következtethetni, hogy εὐώψ csak a himnemnek szól, a mi nem áll. A zárjel csak εὐώπης-re vonatkozzék.

ρεωζόρος és ρεωζορέω ραός alatt állnak. Helyesen ρορέω alatt. Az ilyen összetételek egyáltalában az alapszó, de nem a határozó alatt keresendők. Ez okból δημαγωγός és ψυχγωγός ἄγω-nál álljanak; καχοποιός és ανδοπαντοποιός ποιέω-nál.

Ugyanezen okból téves, ha e szótárban *ἐρώρεα ἐρώρες* alatt, *ἐρώρεω* pedig *ὅτ* tönél áll.

ἀπαλλάσσω: eltávolít, visszatart! Valóságos csodabogár!

A könyv használhatóságát a sok sajtóhiba is csökkenti.

2. Magyar-görög szótár. Ugyanazon szerzőktől. 1877.

Összehasonlítván ezen, irodalmunkban első magyar-görög szótárt az idevágó német munkákkal, azt tapasztaltam, hogy a cikkek nagyobbára Schmidt tönymatu kis szótárából kölesnőzvék. Ez nem akar szemrehányás lenni, annyival kevésbbé, mivel gymnasiumi ifjúságunk tökéletesen beérhetné a nevezett lipesei szótárban nyújtott anyaggal; de más oldalról kétséget sem szenved, hogy az ilyenmü szótárt nem lehet lefordítani, hanem hogy azt derekasan át kell dolgozni.

Az előttünk fekvő szótár csak úgy hemzseg a hibáktól. Álljanak itt a következő példák:

Inger: *χάρις, κάλλος, τερπνόν, παγωγή, θέληγηρα*. Ebben egy szó sem igaz; a nevezett szók nem *ingert*, hanem *báj*-t jelentenek. A szerzők lefordították a német-görög szótárban — *Reiz* — alatt álló cikket és elfelejtették, hogy a német szó a *báj* és *inger* jelentésével bir.

Eljátszani: *ἑρπάζειν, ἑρπάζειναι*. A benható értelmü *eljátszani* csak akkor használtatik, ha azt akarjuk mondani, hogy valaki bizonyos ideig játszik, pl. *el-eljátszik*. Az egész cikk hü lefordítása a német *Verspielen* — szónak, mely ezt is teszi: vesztességben vagyok.

Malomkö (alsó): *ὄρος*. A görög-magyar szótárban *örög* alatt ez áll: felső malomkö; tehát épen az ellenkezője. Hol itt a következetesség? Igaz ugyan, hogy a tudósok sincsenek még tisztában e szót illetőleg (l. *Passow* *örög* alatt; továbbá *Rich*, dictionary of roman and greek antiquities, *catillus* alatt); hanem az még nem jogosítja föl a szerzőket, hogy ugyanazon szót egyszer így, máskor amúgy magyarázzák.

Lerél. Minden jelentésben ott van, csak az eredeti jelentésben hiányzik. A szerzők megfeledkeztek a *fa* leveleiről.

Hallgat: *σιωπᾶν, ἡσυχάζειν, ἡσυχίαν ἔχειν, σιγᾶν, ἀποπαύεσθαι*. Egy sereg görög szó minden megkülönböztetés nélkül. *Ἀποπαύεσθαι* inkább *elhallyatni* értelmében használtatik. Jól mondja tehát a német szótár: *schweigen (ganz still sein)* — *σιωπᾶν*; (*nicht mehr sprechen*) — *ἀποπαύεσθαι*.

Tölt: *λείβειν*. A német *giessen* megfelel a magyar *önt* és *tölt* szóknak. *Önt* és *tölt* között az a különbség, hogy az utóbbi az olyan *öntésről* mondatik, melynek célja a *töltés*. Minthogy *λείβειν* akkor használtatik, mikor nem szándékunk valamit meg-

tölteni, pl. δάξονα λείβειν, önként következik, hogy λείβειν nem tölt, hanem önt alá tartozik.

Jut: συντελέω ἔσο τι. συντελέω nem annyit jelent: valahová v. valamire jutni, hanem = *valahivel együtt* valamire jutni.

Utód: ἀκόλουθος, διάδοχος, ἑξοχος, ἀπόχορος. Megint egy sereg görög szó az árnyalatok megkülönböztetése nélkül. A két első szó németül = *Nachfolger*, a két utolsó pedig = *Nachkommen*, a mi jelentékeny különbség.

Dönt: „Határoz“ értelmében nincs meg a szótárban.

Cél: τέλος, τέρα, πέρα, καιπήρ. Καιπήρ = fordulat a pályafuttatásnál, s átvitt értelemben: καιπήρ τοῦ βίου = fordulat az életben, midőn a test ereje hanyatlik. Tehát az élet vége, de nem célja.

Durva. Az egész pont zavaros fordítása Schmidt ezen cikkének: *Rauh*, (eig. u. fig. von Menschen) τραχύς, σκληρός, σκληρός, (hart von Menschen) ὠμός, (von der Stimme) ξερχαλός, ξερχνόδης, rauhe Stimme: τραχυφωνία, ξερχασμός. — Magyarul: durva, τραχύς, σκληρός, σκληρός, (az emberről) ὠμός, (a hangról), ξερχαλός, ξερχνόδης, τραχυφωνία (!), ξερχασμός (!), ἄδρός, ἄδρομερός. — Egy tanuló sem fog eligazodhatni a fő- és melléknevek e chaoszában.

Szűk: εὖ προσαρμόζων, ἐδάρμοστος, προεσταλμένος. Szűk a magyarban mindig valami hiányt fejez ki; ezért szűk ruha az olyan, mely nem, vagy csak nagynehezen képes befogadni a testet. Egészen más a testhez álló (*passend, anliegend*). Az említett görög szók tehát nem azt teszik: szűk, hanem hozzá illő, (a ruháról) *testhez álló*.

Íny. E szó nem csak foghúst, hanem szajpadlást is jelent. Az utolsó értelemben hiában keresünk görög szót e szótárban.

Érni. Mit ér? — nem ér semmit-féle jelentéseiben kimaradt a szótárból.

Ha még hozzáteszem, hogy a jelen szótár teli van sajtóhibákkal és hogy a magyarázó-zárjelek következtelenül majd a magyarázandó szó előtt, majd utána állnak, úgy hiszem, teljes joggal mondhatom, hogy e mű, a nehézségek legméltányosabb tekintetbe vétele mellett sem ajánlható.

Schill Salamon.

A török népdalról. Irta Dr. Krásmárik János. Jelígeje: Va 'innamâ al-sîru lubb ulmar'i (Valóban a költészet a férfiu legjava), *Haszszân Bin Thâbit*. Budapest, Tettey Nándor és társa 1879. Ára 60 kr.

Mindenek előtt örömemet akarom kifejezni a felett, hogy K. ur oly szép és hálás, s mégis oly kevésbé feldolgozott tárgyról, minő a török népköltészet, ilyen beható tanulmányra és önálló

kutatásra mutató műveeskét irt. Önálló kutatást mondok, mert a 24 lapra terjedő bevezetés után 18 *eddig kiadatlan* török népdalt közül a szerző, szemben mindegyikkel hű magyar fordítását adva. A 4. és 18. darabot ütemes versekben fordította. A szerző halvány körvonalokban párluzamot von a magyar és török népköltészet képei és hasonlatai közt; azt hiszem, ha több török *sarkit* sikerül népköltésünk nagy gyűjteményeivel összehasonlítani, e hasonlóság még nagyobb mértékben fog mutatkozni. Már Vámbéry a Budapesti Szemle új folyama XI. köt. (1868.) 416. l. mondja, hogy a népdal olyszerű kezdete, mint a magyarban: *Három alma meg egy fél*, vagy: *Nagypénteken mossá holló a fűt*, az egész keleten el van terjedve. Néhány képlet meg éppen minduntalan fordul elő a keletiek költészetében, pl. K. ur értekezése 7. lapján: *Sírásra fakasztja szemeimet s vérrel festi és: Vír lett szememnek könyűje*, Firdüszinál is megvan: *Vérbe merült szegény szívem s szemem vérrel te't cala*; hasonló ugyanannál: (Szívem) *szemem útján önte könyvet, mint a gránát virága* (esk csún gulnár), l. Egyet. Philol. Közl. II. 31. 34. l. Hogy a kintől a szerelmes belseje meggyuladt és sültté égett, szintoly képlet, mely a perzsa költészet legkiválóbb alakjainál, Firdüszinál, Hâfiznál, Dsâminál gyakran előfordul, l. e. közl. II. 36. l. 2. jegyz. De a harag is égetheti sültté az ember szívét, így a hormuzszi geti lakosok egy dala szerint:

dil-i dusmen ber men kebâb heszt

kih girdâgird-i men derjâ heszt,

azaz: *Ellenségem szíve miattam sültté lett, mert körülöttem a tengeter van*. Teixeira, Relacion de los reyes de Harmuz (Amberes 1610.) így fordítja spanyolra: El coraçon de mi enemigo se abraza, porque me vé estar cercado de la mar. Ennek nyomán közli Ouseley, Travels in various countries of the East, more particularly Persia (London 1819—23.) I. 158. l. jegyz. V. ö. Zenker, Dictionnaire turc-arabe-persan 735. l. és értekezésünk 41. l. A 8. lapon: *Azt hiszem, hogy a heggek felhők*; ilyen kifejezés az öntudatlanságról Firdüszinál: *Nem tudtam, mi láb s mi czipő, hol a fej, s hol turbánja!* L. e. közl. II. 31. l. 6. jegyz. A tudatosság a jobb és bal megkülönböztetésével kezdődik:

csû deszt-i csep zi deszt-i rászt dâniszt

reh u reszm-i niseszt u chaszt dâniszt,

azaz: *Midőn a bal kezét a jobbtól megkülönböztette, az ülés és fölkelés útját módját megtudta*, l. Dsâmi, Jûszuf u Zalichâ, Rosenzweig kiad. (Bécs 1824.) 163. l. Qâ'ideh-i niseszt u ber chaszt-nak, az ülés és fölkelés szabályának nevezik mai nap is az illemet Perzsiában, l. Malcolm, Sketches of Persia (új kiad. 1861.) 62. l. -- A 10. lapon: *Lábához dörzsölje arczát, szemét, s a 33.*

lapon: *Lábához dörzsölném arczomat* — ilyen Firdüszinál: *És alig hogy érintettem szememet kis lábához*, l. e. közl. II. 32. l. 3. jegyz. Az elválás, kedvesétől való elszakadás Firdüszî lantjából is két szép dalt csal: az 1. és 7. számot e közlöny fordításában. A szerzőnek teljesen igaza van, midőn a 21. lapon azt mondja, hogy a *nâzenin* szó nem más, mint *nâzenin*, délies kiejtéssel: Onseley, Travels I. köt. XIV. s köv. l. szerint Perzsia déli részein az affectálók, a *sirin* (édesen) beszélők az *ân* és néha *âm* szótagot *im*-nak, *âm*-nak mondják, pl. *imediid* e h. *âmediid*, jöttetek; *dsân* e h. *dsân*, lélek stb. v. ö. u. o. I. 202. 271. 404. 405. l. II. 19. 69. 94. 121. 141. 179. 188. 212. stb. l. Onseley szerint ez már régi kiejtés, mert a Talmudban (Kr. u. 200—500) már e perzsa szót: *derchâneh*, fejedelmi udvar, így találjuk: *דרכנה*. Az ujjperzsa nyelvjárásokban is gyakran *â*-vá lesz az *â*; pl. e tális dalban, Chodzko Grammaire persane 79. l.

Qâljünem kiok okerdi i teniö

dilem szûteh kebâbi i teniö,

azaz: *Pipámat* (e h. qâljânem) *egy ember számúra töltöttem, szivem egyért lett sültté*. A Ztschr. d. DMG. XVII. 695. l. szerint egy berlini Ch'ândemir-codexben a *dsân* s több eféle szó a és u hangzó jegyével van jelölve, hogy mély ö-val mondják ki. — A 32. lapon: *kara bachim*, balsorsom, szószerint: *fekete sorsom*; a *feketének* rossz, gondteli, a *fehérnek* jó, örömteli értelmében való használatáról a perzsában s magyarban l. „A tudomány rózsaviránya“ (különnyomat e közl. II. 5. 6. és 7. füzetéből) 24. l. — Ugyanott: *nâr-i 'ainim*, *szemem fénye*, a perzsában *nâr-i csemmem*, pl. Chodzko Gram. pers. 149. l. A 42. lapon: *chatira gelmek*, eszébe jutni, eszébe jönni, így a göcseji népdalok 143. számában (Aigner Magyar könyvesházában):

Eszembe sem jöttél volna,

Soha semmi gondolatba.

Szakasztott olyan mint a török s magyar a perzsa: (*der*) *châtir âmeden*; inkább a német *einfallen* kifejezésére vall a perzsa *der châtir uftâden*: az eszébe esni, pl. Dsâmi id. h. 16. l. turâ esün ma'nâji der châtir uftêd, azaz: *Neked ha egy gondolat eszedbe jut*, a 103. l. merâ der châtir uftâdeh eszt kâri, azaz: *Eszembe jutott egy dolog*.

Ime egy kis szerzelék K. ur érdekes dolgozatához. A füzet kiállítása csinos; a török szöveg is meglehetősen jól van szedve; értelemzavaró sajtóhiba a 15. l. 1. sorában agjâz e h. agjâr, és a 19. l. jegyz. versirója e h. versioja. Dr. Pozder Károly.

1. Bánkban a német költészetben. Irodalomtörténeti tanulmányok. Irta Heinrich Gusztáv. Budapest, 1879. Franklin. Ára 1 frt.

2. Bács megyeinek győtreime. Németből átdolgozta *Kazinczy Ferencz*. Bevezetéssel és jegyzetekkel *Heinrich Guszávótól*. Budapest, 1879. Franklin. Ára 30 kr. (Olesó könyvtár 60 sz.)

Csak néhány szóval akarom e közlöny t. olvasóinak figyelmét fent nevezett két kis könyvemre irányozni, — nem első sorban azért, hogy tudomásuk legyen e munkáimról, bár megkövetelhetik tőlünk, hogy philologiai s irodalomtörténeti irodalmunkkal megismertessük, — hanem inkább azon czélból, hogy e tanulmányaim irányát megjelöljem, és, ha lehet, másokat is az általam nyitott vagy művelt ösvényre csaljak.

A magyar és német irodalom kölcsönhatása azon tér, melyen én a legnagyobb örömmel, tudatosan és következetesen működöm. Hogy a német irodalom hazai irodalmunkra fő befolyással volt, hogy hazai költészetünk fejlődését a német irodalom történetének tanulmányozása nélkül meg sem érthetjük, hogy más irodalmak (pl. a román népeké, a keleti, sőt részben az óclassica is) színtén jó részben a német irodalom közvetítése útján hatottak a miénkire, — ezek oly tények, melyeket ma már senki sem von kétségbe. De mindezt inkább egész általánosságban sejtjük, sem hogy pontosan átlátnók, valósággal tudnók, — mert nincsenek elég számmal e körbe eső irodalomtörténeti monographiáink, melyek, mint más téren, úgy e kérdésekkel szemben is egyedül képesek az általános tudást pontos és alapos ismeretté átalakítani.

Ily monographikus tanulmány tárgyává tettem Kazinczy híres, és nyelv- meg irodalomtörténeti szempontból felette fontos regényét, melyet ezen új kiadáshoz irt terjedelmes bevezetésben egyrészt német eredetijével (*Idols gesammelte Briefe*) hasonlítottam össze, másrészt pedig értékét, hatását, kettős (1789. és 1814. évi) alakját illetőleg önálló vizsgálat alá vettem. Csak ha irodalmunk főbb termékeit, melyek külföldi minták után vagy általában idegen munkák befolyása alatt létrejöttek, hasonló módon fogjuk monographikus vizsgálat tárgyává tenni, nyerhetjük a külbefolyások helyes képét, — csak azután leszünk képesek a magyar irodalomtörténet tudományos megírására. Ez irányban már van egy-két jeles tanulmányunk (pl. Imre Sándortól *Himfy és Petrarca*, vagy Arany Jánostól *Zrínyi és Tasso*), de távol sem elegendő arra, hogy irodalmunk minden korszakát, vagy legfontosabb jelenségeit kellőleg ismerhetnők, helyesen jellemezhetnők.

Ez irányban tehát tanulmányaim kitünő elődök nyomdokaiba lépnek. Egészen új ösvényt nyitok a megfordított irányú tanulmányokkal, melyekben a magyar irodalom befolyását a németre, vagy jobban mondva a magyar elem szerepét a német irodalomban kutatom. Hazai nemzeti költészetünk gyakorolt

befolyást más népek teljes költészetére is, pl. a tótokéra, vagy az oláhokéra. A *német* irodalommal szemben nem beszélhetünk ily általános értelemben hazai költészetünk befolyásáról vagy hatásáról. De tény, hogy a németek nyertek tőlünk költői tehetségeket, köztük kiválóbbakat is, hogy nyertek tőlünk tárgyakat, köztük némi előszeretettel feldolgozottakat, hogy németre fordított kiválóbb költőinkből (főleg Petőfiből, népdalainkból s Jókaiból) nyertek új képeket, alakokat, tárgyakat. Ezt nevezem én *magyar elemnek a német költészetben*. és ez az, a mit szintén tanulmányaim tárgyává tettem.

Bánk-bán-könyvemben e magyar tárgy német költői feldolgozásait állítottam össze és jellemeztem. Van ilyen mindössze öt: 1. Hans Sachs tragoediája (1561); 2. Müller-Csery regénye (1782); 3. Nicolay balladája (1795); 4. Albrecht drámai jelenetei (1796), és 5. Grillparzer tragoediája (1826). Bevezetésül közlöm Bonfini legrégibb német fordításának (1545) elbeszélését, mely az anyag első költői feldolgozójának forrásul szolgált. befejezésül pedig egy magyar ifjúnak, Lakfalvy Edének (Sopron, 1793. május 11. kelt) levelét, melyben Schillert felszólítja, hogy írjon magyar tárgyú darabokat, és e célra más tárgyak közt Bánkban történetét is ajánlja neki. A felsorolt öt német Bánkmű közül eddig csak Grillparzer tragoediáját ismerték; a többiekét én fedeztem fel és tárgyaltam először. E művek közül Hans Sachs, Nicolay és Albrecht darabjai, úgyszólván teljesen hozzáférhetetlenek; azért ezeket teljesen közlöm is. Müller-Csery regénye elég könnyen kapható, a Grillparzer tragoediája pedig közkezen forog. A tárgyalás, kivéve ez utóbbi színművet, sehol sem aesthetikai, hanem első sorban mindig történeti. Abszolút költői érteke úgyis csak Grillparzer darabjának van, és ez sem állítható, egyes szépségei daczára is, közvetlenül Katona József remek tragoediája mellé.

Nem szükséges bővebben kifejtenem, hogy az ilyen tanulmányok mily érdekesek és értékesek tisztán nemzeti szempontból is; — csupán azt akarom megjegyezni, hogy az ily tanulmányokra gazdag anyagot nyújt a német irodalom: csak utána kell járni, nem kell sajnálni az időt, a fáradságot, és — a költséget, mert e tanulmányok, a szükséges eszközök hozzáférhetetlenségénél fogva, sajnos! néha sok pénzbe kerülnek.

Igen örömdetes volna, ha a kitűzött feladatok megoldását megnehezítő mindenféle akadályok e téren is azt eredményeznék, mit az élet minden más feladatával szemben: ha a legjobb erőket vonzanák, és a leglelkesebb munkásságot ébresztenék!

Dr. Heinrich G.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

Der griechische Roman und seine Vorläufer. Von *Erwin Rohde*. Leipzig. Breitkopf und Härtel. 1876. Ára 11 márka.

Ha a görög irodalom azon egyetlen termékét nézzük, melyet egyedül vagyunk kénytelenek ókori műkifejezés hiánya miatt modern szóval elnevezni, csodálkozással fogjuk tapasztalni, hogy mily kevésbé antik jellemű ezen kérdéses műfaj. Költészet akar lenni és prózában van írva, egyes termékei nyelvezetök és a benők feltüntetett külső sceneria által antikoknak akarnak feltűnni és mégis a legmodernebb sentimentalis szerelem a meséjük főrúgója és csaknem egyedüli tárgya. Egy vonás jellemzi mindezen műtermék meséjét Jamblichustól Constantinus Manassesig: egy szerető pár erőszakosan el lesz választva egymástól; hosszú bolyongásokon rablóktól, zsarnokoktól, féltékeny és szerelmes emberektől, tüztől víztől ültöztetve és fenyegetve mégis változatlanul hű marad egymáshoz a két szerető míg végre egyesülnék és boldog életet élnek. —

Mint Athene Zeus fejéből úgy ugrik elő a görög regény a Chr. utáni első századok irodalmának termékei közül: bámulattal veszi észre az olvasó, hogy egy új műfaj előtt áll, melynek keletkezését látszólag eloszthatatlan homály fedi. A görög novellából nem lehet származtatni a görög regényt, mert amazt Boccacciora emlékeztető realismus, emezt a legalakalanabb idealismus jellemzi; arra sem lesz egyhamar hajlandó valaki, hogy a semmi reális alappal nem bíró görög regénynek kútfejét Villemainnel az új vígjátékban ismerje fel, mert hisz ez Cicero szerint „imitatio vitae, speculum consuetudinis, imago veritatis“; nem fog tehát egyéb hátra maradni, mint Buttmann nyomán a görög regényt egy oly költészeti fajból származtatni, mely bár költői formában szintén a szenvedélyes szerelem viszonyosságainak előadásával foglalkozott. A szorosabb értelemben vett classikus költőknél alig találkoznunk mélyebb szerelem nyilatkozataival; Homeros az idealistikus rajongásnak még csak látszatával sem bír, Aischylos büszkén emlegette, hogy szerelmes nőt sohasem hozott a színpadra, Sophoklesnél pedig csak nagy ovatosan mutatkozik az Antigonében. Euripides volt az ki e tekintetben is új, járatlan utakra vezette az antik költészetet. A Polydektesben, Meleagrosban, Protesilaosban, de főkép a Phaidrában a szerelemnek legkülönbözőbb stídiumait és nyilatkozatait látjuk feltüntetve, s azon nagy befolyásnál fogva, melyet Euripides a későbbi görögségre gyakorolt, természetesennek fogjuk tartani, hogy az újabb költők lelkesedéssel követték nagy

mintaképök példáját, főleg miután a régibb klasszikus költészet éltető szelleme, a mythos, a hideg skepsis befolyása következtében a leghevesebb támadások és gúny tárgya lett és a költészetben való helyettesíttetését tette szükségessé. Az alexandriai költők a régi mythost vagy csak pusztá hideg formalitásnak nézték már, mint pl. Kallimachos fagyos hymnosaiban, vagy pedig, s ezt tették rendesen, csak azon alkatrészeit választották ki és dolgozták fel, melyeknél az emberi szenvedélyeket, első sorban pedig a szerelmet ecsetelhették. Ehhez járult még azon körülmény, hogy ama számos népmondában és regében, melyekkel e korszak költői régészeti kutatásaik alkalmával megismerkedtek és melyeket aetiologikus költeményeikben (v. ö. Kallimachos *Itira*-ját) feldolgoztak, szintén az erotikus elem volt a túlnyomó. Mind ennek következtében természetes, hogy az alexandriai költészetben az erotikus elbeszélés, kevésbbé a szerelmi lyra játszotta a főszerepet, mint azt nem csak abból következtethetjük, mit Hermesianax, Philetas, Kallimachos és több más költő munkásságáról tudunk; hanem még inkább az ezen kor költői műveinek Ovidius *Metamorphosese*iben, a pseudovergilikus *Ciris*ben, és Tibullus Catullus Propertius előttünk fekvő utánzásából.

Az alexandriai költészet erotikus elbeszéléseinek utánzása szolgáltatta a görög regény főmótorát, de még sem volt képes, mint az modern regénynél nem volna lehetetlen, az egész regény materiális tartalmát is képezni. A görög regényírók sokkal ügyetlenebbek, sokkal prózaikusabbak voltak, semhogy képesek lettek volna psychologikus regényt írni, az ember belső életének feltüntetésére szorítkozni; egész psychologikus tudományuk abból áll, hogy két szép embert belé szerettettek egymásba s hogy aztán a legkülönbözőbb szenvedések által a legmonotonabb fájdalmakat éreztetik át velök. Csakhogy jól érezték, hogy az ilyen tárgygyal nem bírnak egy egész regényt betölteni, hogy kell az érzelmek ecsetelésén kívül még valami, mi az olvasónak figyelmét egész erővel megragadja. Ezen benső szükség következtében történt, hogy a görög prózai erotikus elbeszélésekkel ugyanaz történt, mint a hasonló tartalmu orientalikus elbeszélésekkel, t. i. egyesültek az ethnographikus regékkel, melyeket főképp Hekataios- és Euemerostól ismerünk, és ezen egyesület az, mit görög regénynek nevezünk. Eleinte ugyan még csak tapogatództak az írók az erotikus és ethnographikus elem vegyülésénél, majd az utóbbi a túlnyomó, mint pl. Antonius Diogenesnél, majd az előbbi szorítja le szövetségesét pusztá élénk háttér szerepébe mint ephesusi Xenophonnál, de végre még is megtalálják az írók a nekik helyesnek látszó középutat, melyen főképp Jamblichost, Charitont és a byzantinusokat látjuk ballagni.

Azonban még most sem bírunk teljes ismeretével a görög regény minden elemének: a legkésőbbit, de nem a legkevesbbé fontosat csak akkor ismerjük meg, ha szorosabban szemügyre vesszük Antonios Diogenes előadási módját egyrészt és utódaiéét másrészt. A mint a Photios és Porphyrios által reánk maradt adatokból világosan kivehetjük, Diogenesnek „Thulén túl levő csodáiban” nem fordultak elő sem pathetikus beszédek, sem édes levelek, sem műtárgyak szellemidúsának feltűnni akaró leírásai (*ἐξγοιδία*). Már pedig éppen ez jellemzi azon görög regényeket, melyek a Kr. utáni 2-ik század közepe óta keletkeztek s melyekben éppen a nyelvezet ékességére van a főszó fektetve. Az említett időtájban keletkezett ugyanis az ugynevezett második sophistika, mely a hajdani asianus ékesszólással kapcsolatban rövid idő alatt a szellemi élet központjává lett és annyira elhatalmasodott, hogy minden költészetet el akart nyomni és minden költészeti fajt magában egyesíteni. Míg egyrészt a „tragoedia” szülötte volt, másrészt a könnyebb fajtájú erotikus mesék feldolgozásában” gyakorolta magát, a régi hősmonda erotikus elbeszéléseit iparkodott „kijavítani” és a modern izlésnek megfelelően átalakítani; majd az iskola számára retorikai gyakorlat kedvéért erotikus vonatkozással bíró themákat adott fel, pl. mit mondana egy kedvesétől erőszakos módon elválasztott ifjú; míg végre odáig jutott, hogy az ilyen kísérleteket nem csak előszóval tette meg, hanem az utóvilág számára is igyekezett fenutartani az által, hogy majd levél (pl. Alkiphronnál és az ugynevezett Aristainetosnál), majd elbeszélés (v. ö. Amphipolisi Philippos „Rhodosi elbeszéléseit”) alakjába öltöztette őket. S valóban azt tapasztaljuk, hogy ha a többi költészeti műfaj felett csak rövid tartamú volt is a sophistika uralma, a regényt mindjárt elejétől kezdve mindvégig hatalmában bírta. Meg is látszik a görög regényen ezen hatalmas befolyás: a sophistika első virágzó korszakában, mely Alexander Severus kormányzásával végződik, Jamblichos és ephesosi Xenophon által, második korszakában, melyet a hanyatlás korszakának nevezhetünk s a harmadik század második feléig terjeszthetünk ki, Heliodoros által; harmadik korszakában pedig, melyben a sophistika rövid időre újra felvirágzott, Achilles Tatios által olyformán van képviselve, hogy a közte és a sophistika között fenn forgó szoros viszonyról élénk tanúságot teszen. Sőt még végső letűnése után is megmaradtak a görög regényben a sophistika befolyásának világos nyomai. A szellemtelen byzantin írók, mint Eustathios, Makrembolita, Theodoros Prodromos, Niketas Eugenianos és Konstantinos Manasses a második sophistika korának regényíróit a classikus remekekkel egy rangba helyezték, példányképeikül tekintették, s innét

van, hogy regényeikben, szintén képviselve találjuk úgy az erotikus és ethnographikus, mint a rhetorikus elemet és hogy minden elemek a középkori, s közvetve a modern regény fejlődésére is befolytak.

Dr. Abel Jenő.

Vorschule lateinischer Dichtung. Für den Gymnasialunterricht zusammengestellt von G. Stier, Direktor des Herzogl. Francisceums in Zerbst. Erster und zweiter Theil: I. Elemente der Prosodik nebst Formenlehre. II. Elemente der Metrik. Zweite umgearbeitete und vervollständigte Ausgabe. Zerbst. 1878. Verlag von E. Luppe's Buchhandlung. 8°. p. 80.

Sajnálattal tapasztaljuk napjainkban, hogy hazánkban a rhythmikus érzék főleg a fiatalabb nemzedékben kivesző félben van. Nálunk az antik formát, melyet a régi iskolából kikerült veteránjaink (Tamaskó, Budavári, és mások) oly könnyűséggel kezelnek, egy emberöltővel előbb megszólalt költőink pedig anyanyelvükön a legnagyobb tökélyvel honosítottak meg, már nem értik, a magyar rhythmust pedig, mely minden hibánál köpönyegül szolgál boldogtalannak, még meg nem tanulták. Így lehetséges azután, hogy Arany János szép formái mellett olyan költemények hallatszanak fülünkbe, melyek harmóniára nézve inkább közelednek a Scipiók sírfelirataihoz, mint a Vörösmarty, vagy Berzsenyi-féle költeményekhez.

Meg vagyok győződve, hogy a „Pannónia megvételéről szóló ének” szerzője több rhythmikus érzékkel bírt, mint a legtöbb modern poéta, ki még a boldog önképzőköri subjectivismus formáit kultiválja. Eszem ágában sincs a nemzeti versidom jogos és szükséges voltát tagadni, de egyrészt nem képzelhetek művelt embert, a ki az antik költőket a formára való tekintet nélkül élvezni tudja, másrészt csak úgy választhatunk két forma között, ha mindkettőt ismervén, azoknak hasznos voltát saját érzékünk alapján tanultuk ismerni. A ki sem az egyiket, sem a másikat nem ismeri, az nem válogathat, mert nem tud semmit, semmiből pedig pedig semmi sem lesz.

Ezen szomorú korszakban, melyben a leghivatottabb egyrének a „nonum prematur in annum” elvét talán nagyon is lelkiismeretesen tartják meg (Ponori Thewrewk Emil várva várt rhythmikáját értem), örvendetes jelenség a fentebbi munka, mely Lucianus Müllernek latinul írt compendiuma mellett, hasznos kézikönyvecskéül szerepelhet.

A szerzőnek a magyar irodalom külföldi ismertetése körül kétségtelen érdemei vannak, értem a magyar népköltés köréből és egyéb magyar költőkből vett fordításait, jóllehet ez csak

hozzájárul ama kedvező benyomáshoz, melyet a munka önmagában véve felkelthet, és fel kell hogy keltsen.

Első jelessége az, hogy mint minden jó bevezető tankönyv, rövid. E rövidség azonban nem kihagyásokon, nem erőszakos rövidítéseken, hanem az anyagnak czélszerű csoportosításán alapul, és e tekintetben nem tudok hamarjában kézikönyvet, mely az érthetőséget oly virtuózitással tudná a rövidséggel összekötni.

Második haszna az, hogy latin prosodiai kérdésekben mindenütt a görög nyelvre való tekintettel hozza le a tételeket, és így az összehasonlítás eredményeit elsajátítván, képessé teszi a tanárt, hogy e kis munka fonalán a prosodia alapelemeit már az alaktan oktatásánál beleoltsa a tanuló emlékezetébe.

Harmadik haszna az, hogy az előtte megjelent összes irodalmat, tehát különösen Corssen munkáit (a prosódiában) felhasználta; negyedik előnye, hogy t. i. mindenütt a latin példa mellett németet is hoz, nem annyira reánk, mint a németre nézve az, de magyar nyelven irandó kézikönyveinknél mindenestre utánzásra méltó példa.

Ezekből kitetszik, hogy e kis könyvet, mely négy év alatt két kiadást ért, bárkinek ajánlhatjuk, bár kívánatos, hogy saját szakembereink tudományos alapon készült metrikában hozzanak egy kis világot ezen rhythmus nélkül való világba.

Latkóczy Mihály.

KÖNYVÉSZET. ¹⁾

Összeállítja : *Hellebrant Árpád.*

I. Hazai irodalom.

Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1879. A m. tud. Akadémia könyvkiadó hivatala. 518 l.

E kitűnő gyűjtemény gazdag tartalma a következő: A magyar verselésről (A magyar nemzeti versidomról. Valami az asszonanczról). — Naiv eposzunk. — Zrínyi és Tasso. — Bánkbán-tanulmányok (1. A történet. 2. A mese lényege. 3. Bánk jelleme. 4. Gertrud jelleme. 5. Vázlatok). — Irói arczképek (1. Gyöngyösi. 2. Orczy L. 3. Gvadányi. 4. Szabó J. 5. Ráday G.). — Irányok. — Visszatekintés. — Bírálatok (1. Merényi eredeti népmeséi. 2. Vas Gereben, A vörös atyafiak. 3. Bulcsú K. költeményei. 4. Hebbel Fr., Anya és gyermeke. 5. Frankl L. Hősök és dalok könyve. 6. Wittgenstein, Hadshi-Jurt). — Arany J. tanul-

¹⁾ A hazai philologiai irodalmat *teljesen* közöljük; a külföldi irodalomnak körünkbe tartozó jelenségeiből csak a fontosabbakat, s figyelemre méltóbbakat jegyezzük fel.

mányai folyóiratokban és lapokban elszórva alig voltak hozzáférhetők: most együtt találja azokat az olvasó, ki helyes ízlést, önálló gondolkodást és remek stílust szeret. Arany nemcsak költőink, hanem esszistáink közt is a legjelesebbek egyike.

Bacher Vilmos dr. A babyloniai amorák agádája. Adalék az agáda történetéhez és a babyloniai talmudban való bevezetéshez. — Bpest, Aigner, 1878. (N. 8-r. XVI. 142 l.) — 1 frt 50 kr.

Eredetileg a budapesti kir. rabbi-képző intézet ez évi értesítőjének értekezése. Megjelent németül is Trübnernél Strassburgban. Ismeretétését l. fent az 59. lapon.

Bánóczi József. Révai Miklós élete és munkái. A m. tud. akadémia által a Fraknoi-Horváth díjjal jutalmazott pályamű. Bpest, m. tud. Akad. könyvkiadó hivatal. (8-r. IV. 416 l.) — 2 frt 60 kr.

Legközelebb bővebben ismertetjük.

Bayer Ferencz. Bacsfányi János. Irodalomtörténeti tanulmány. Bpest, Grimm. 1878. (K. 8-r. 248 l.) — 1 frt 50 kr.

E könyvről bővebben írunk; egyelőre csak annyit jegyzünk meg, hogy szerző a Kazinczy-korszak e nagy tehetségű, sokat hányatott íróját nagyobbnak tünteti fel, és működését is fontosabbnak tartja, mint valóban volt. Szerző nagy mulasztást követett el, hogy az Akadémia birtokában levő kéziratokat nem vizsgálta át, pedig ezek nélkül meg sem kezdhetne volna e mű megírását. A könyv egyik legérdekesebb része az, melyben a szerző meg akarja czáfolni a Kazinczy által följegyzett azon véleményt, hogy Napoleon 1809-iki schönbrunni proklamációját „A magyarokhoz“ Bacsfányi fordította magyarra.

Csokonai Vitéz Mihály. Ódák. Két könyvben. (1794—1804.) (Olesó könyvtár 65. sz.) Bpest, Franklin társ. 1879. (86. r. 84 l.) — 20 kr.

Dayka Gábor költeményei. (Olesó könyvtár 59. sz.) Budapest, Franklin társ. 1879. (16-r. 112. l.) — 20 kr.

Bevezetésül Dayka életét Toldy Ferencz költészeti kézikönyvéből közli. Talán érdemes lett volna Daykát mint embert és költőt önálló új tanulmányban ismertetni.

Gyulai Pál, Vörösmarty életrajza. Második javított kiadás. Vörösmarty arcképével. Budapest, 1879. Franklin társulat, 311 l. — 2 frt. Legkitünőbb irodalomtörténeti monographiánk, mely szakismeret, ítélet, compositio és stílus szempontjából egyaránt remek munka.

Halász Ignác. Kármán József, Irodalomtörténeti tanulmány. Bpest, Eggenberger, 1878, (k. 8-r. 64 l.) — 50 kr.

E csinosan kiállított füzet teljes életrajzot tartalmaz, és főleg terjedelmesebben foglalkozik Kármán legjelesebb művével, Fanni hagyományaival, melyet behatóbban hasonlít össze Wertherrel és Foscolo Ortisével. A munka e része a legsikerültebb. Főhiánya a tanulmánynak, hogy egyszersmind nem befejezett, kerek jellemzés. Kármán személyisége nem domborodik ki, munkássága nem tűnik föl egységesnek. — Irodalomtörténeti monographiáink közt, melyeknek száma éppen nem áll arányban értékükkel, a legjobbak egyike.

Heinrich Gusztáv. Bánk-bán a német költészetben. Irodalomtörténeti tanulmányok. Bpest, Franklin társ. 1879. (8-r. 136 l.) — 1 frt. L. a szerző önismeretétését fent a 72-dik lapon.

(Folyt. követk.)

AZ „ANTHOLOGIA LATINA“-HOZ.

Az „Anthologia Latina“ czim alatt ismeretes érdekes gyűjtemény lehetőleg emendált alakban való kiadására irányult legújabb törekvések ismertetése alkalmával (v. ö. e „Közlöny“ II. évfolyamának 191—193 lapjait) felemlítettem már, hogy a benne foglalt költemények még nagyon is rászorulnak arra, hogy mind a coniecturális kritika segítségével, mind új kézirati anyag gyűjtése által iparkodjunk őket az újabb kiadók kritikai kísérletei daczára bennök elég számban található hibáktól megszabadítani. Nálunk mindeddig csak P. Thewrewk Emil közlött kritikai észrevételeket az Anthologia Latinához („Magyar Tanügy“ V. 353. ff. v. ö. „Egy. Phil. Közl.“ I. p. 143) az ő példáját követve, hozok fel egyet-mást az épen kezemnél levő anyagból.

Az Anthologiának „Vespae indicium coqui et pistoris“ című költeménye (nr. 199 R.), melynek több romlott helyét legújabbban Thewrewk szerencsésen helyreütötte, még mindig nem ment minden hibától. Pl. 1244 :

Miror enim (fateor) et iam vix credere possum
 Quod cocus iste mihi sit respondere paratus
 De cuius manibus semper fit panis † sadullus.

Igy adja e helyet Riese, ki a jegyzetben *sadullus* helyett *adustus*-t ajánl, a mi az értelmet illeti, kétségtől helyesen. Minthogy már a versmérték is arra mutat, hogy *sadullus*-ban az első s csak dittographiából keletkezett (v. ö. pl. Anth. Lat. 180, 3 R. : thalamus sidippum), csak *adullus* marad hátra, miből egy helyes értelmet adó szót kell alkotnunk. Ugy hiszem a codex írásmódjához közelebb jár, mint Riese *adustus*-a, a latin költőknél szélitiben használt *adoleo* (= comburo) igének Priscianustól Valerius Antiasból idézett particium perfecti passivije : *adultus*, mely elavult alaknak egy későbbkoru költőnél való előfordulása talán nem feltűnőbb mint az *ascia* (balta, fejsze) szónak az Anthologia Latina 231-ik számú költeményének (8-ik sor) szerzője által való használata, bár megvallom, hogy az *adultus* alaknak az adott összefüggésben semmiféle élczes pointet nem tartalmazó kétértelműsége szerfeletti ritkaságával együtt nagy

érv gyanításom ellen, mihez még azon körülmény is járul, hogy az Anthologia Latina codexeiben gyakran a leghasználtabb szavak hihetetlen módon el vannak romolva, s ennek következtében nem vagyunk feljogosítva bennök érthetetlen alakokban a codexek olvasásához ugyan közelebb járó, de máskülönben szokatlabb szavakat felismerni.

Ugyanezen költemény 29-ik versét a kéziratok így adják: „Nil sine quo (scil. sine pane) tua jura valent ingrata culmina“ Riese a romlott „culmina“ alak helyett minden indokolás nélkül a sehol elő nem forduló „cumine“-t veszi fel a szövegbe, mint nekem megírta, azon hiszemben, hogy a pék a szakácsot, ki gyakran használta fűszerül a *cuminum*-ot, *cuminus*-nak szidta. Ezen correcturánál és magyarázatnál úgy hiszem még Rivinus „culina“-ja is tetszetősebb, de talán ez egyszer mégis a sokat gyalázott Barth találta el a helyeset a „*cylindre*“ gyanításával. Azt hiszem ugyanis, hogy itt egy Plautusi reminiscentiával van dolgunk, és hogy Plautus „Menaechmi“-jének szakácsa e költeményünkben mint a szakácsrend tipikus képviselője szerepel. Hogy egy vándorló tudós sophista, mint a milyennek magunknak Teuffel fejtegetései után Vespát képzelünk kell, Plautus darabjait ismertette, nem szorul bizonyítgatásra, hogy pedig tényleg ismerte és utánozta is, azt költeményünk 31. és 32-ik verseiből:

Quem docuit notus cerealis fingere panem
Urbe Placentinus, cunctas qui tradidit artes

vélem kivehetni, melyekben a „placentinus“ szóval való szójáték nézetem szerint nem más, mint a Plautus Poenulusában előforduló „Placentini milites“ kifejezésnek ügyesen alkalmazott utánzása.

Költeményünk 44-ik sorában a pék az istenekkel közös kiváló tulajdonságai között azt is felemlíté, hogy

Thyrsides satyros, facio et saturos ego plures,
hol a Thyrsides alak a codex Salmasianus „tyrsiden“-je és a codex Thuaueus „tyrsit ten“-je helyett Riesenek Teuffel által is elfogadott coniecturája, melyet azonban ugy látszik sem Riese, sem Teuffel nem értett. *Thyrsides* ugyanis nem jelenthet mást, mint egy bizonyos Thyrsosnak fiát, már pedig az összefüggés

mutatja, hogy a codexek „tyrsiden“ vagy „tyrsitten“-ében Bacchusnak, ki nem volt egy „Thyrsos“ fia, valamely mellékneve rejlik. Barth „thyrsiden safyros“ helyett „Thyrsigen et satyros“-t, Wernsdorf „thyrsigeren satyros“-t irt, de mindkét olvasást az *et*, illetőleg *en* particula alkalmatlan volta hibásnak bizonyítja. — Tekintetbe véve, hogy, mint a Riese által kiadásának prolegomenáiban összeállított esetek mutatják, a codex Salmasianusban gyakran találunk *t* helyett *d*-t írva, *tyrsiden*-ben (cod. B: tyrsit-ten) Bacchusnak egy közönséges melléknevét *thyrsites*-t fogjuk felismerni, vagy ha sulyt akarunk fektetni azon körülményre, hogy szövegünk romlott szava mindkét codexekben *n*-re végződik, *thyrsitenens*-t, mely szó ugy viszonylik az Orpheusnál és az Anthologia graeca-ban előforduló *Θυρσοφόρος*-hoz, mint *arcutenens* a *ροξοφόρος*-hoz, és a későbbi időből való latin költeményben (v. ö. Burmann-féle Anthológiát I. p. 4) csakugyan elő is fordul.

Költeményünk 30-ik stb. sorát a codexek így adják :

Provocar ut dicam miltonem tu roso temptas

(Quem docuit notus Cerealis fingere panem)

A „miltonem tu roso temptas“ romlott szavak helyett Barth „miles turone saperda“-t, Wernsdorf „Milonem tu Thraso temptas“-t, Riese „mihi panem tu coce temptas“-t ajánlott. Én részben Riese javítását fogadván el, inkább „mihi panem rodere temptas“-t írnék, s felteszem, hogy Vespa a *rodere* igét e helyen eredeti értelmében is (rágni), és átvitt értelmében is (rágalmazni; v. ö. „absentem rodere amicum“-ot — patre libertino natum rodere“ Horatiusnál) akarta értetni.

A 91-ik versben a szakács azok közt, kiknek étvágyát képes kielégíteni, felhozza Philoctetést és Jearust is :

Pluma Philocteta * meruit, rogat Icarus alas.

Igy adja e sort Riese; értelmét helyesen írja Barth körül e szavakkal : „Plumam Philoctetae se daturum ait ob sagittandi peritiam, ut is videlicet primas inde sagittis suis aptet“, de szerencsétlen Barth correcturája „Pluma Philocteten meruit“, mi aligha van helyesen mondva a helyett, hogy „Philoctetes plumam meruit. Rivinus és Lemaire olvasása „Pluma Philocteten omni sit,“ valamint Riese javaslata „Pluma Philocteten reficit“

szintén részint nem ad helyes értelmet, részint nagyon is eltér a hagyományozott szövegből. Kielégítőbb talán a „Pluma Philoctetae servit“-féle olvasás, melyre csaknem egy időben Thewrewk Emil is, meg én is rájöttünk.

Az Anthologia Latina f. 33-ik számú költeményét, melyben különféle állati hangok elnevezései vannak versbe foglalva, Riese két kézirat alapján adta ki, az első, melynek szövege a hitelesebb, a Guelferbytanus (August. 10, 3), melyet a X-ik századból valónak, vagy még régibbnek tartanak; a másik a Thuanus (Bibl. Nat. Paris. Ms. Lat. nr. 8069) a X-ik század végétől való. Az előbbi Riese maga nem látta, az adatokat, melyeket belőle közöl, Klein Józsefnek köszöni, ki e kéziratot a „Rheinisches Museum“ 23-ik kötetében (1868. p. 378—379 „Zur lateinischen Anthologie“) tüzetesen ugyan, de meglehetősen felületesen leírta. Mikor a kérdéses codex, melynek legnagyobb részét Paulus Diaconusnak excerptumai foglalják el, nemrég collationálás végett P. Thewrewk Emilnél volt, alkalmam nyílt Thewrewk ő nagysága szivessége folytán a codexnek végén álló költeményt még egyszer collationálni, és Klein adatait helyreigazítani. — A költemény helyét illetőleg Klein azt mondja, hogy a Festus Pauli szövege után következik, és „an das Gedicht selbst schliessen sich . . . Glossen von Thierstimmen an . . . Nach *jubilant* steht noch folgendes in grosser Schrift: „Et cetera similia. haec genera vocum non ad iocum pertinebunt sed discretionis gratia prolata sunt.“ A dolog így áll: A Festus Pauli szöveg után következnek a Klein említette glossák, melyek „*jubilant et caetera similia*“-val végződnek. Csak „*haec genera*“-tól kezdve van a többi idézett szó nagy betűvel írva. Mindez ugyanazon kéztől van, mint a codexnek a Festus Pauli szövegét tartalmazó része; költeményünket egy ettől elütő, de egyenkoru kéz írta, nem a Festus Pauli szöveg és a glossák közé, mint Klein állítja, hanem a glossák után a codex legvégére. A mi a költemény szövegének Klein által eszközölt collatioját illeti, ez szintén nem egészen megbízható; a 7-ik versben nem *improba* áll a codexben, hanem *inproba*, a 10-ikben nem *hic*, hanem *hinc*, mely utóbbi olvasás

talán a helyesebb; a 4-ik sorban hasonló összefüggésben egyhangu hagyomány alapján Riese *hinc*-et vett fel a szövegbe. Különben megjegyzem, hogy nekem úgy tűnt fel, mintha codexünkben (a 10-ik versben) *hinc*-ben az *n* alája helyezett pont által fölöslegesnek volna feltüntetve. Ugyanott Klein állítása, hogy *turdus* előtt *ti* áll rasurában, oda igazítandó ki, hogy *turdus* előtt egy *u* (vagy *ti*?) ki van vakarva. A 11-ik sorban nem *improbus*, hanem *inprobus* áll a G-ben, a 14-ikben nem *iterire*, mint Riese állítja, hanem, mint Klein is mondja, *iter ire*, a 14-ikben *ferarum* után pont van. Legfontosabb azonban azon tény, hogy a 6-ik sorban nem „*plipiant* (*a ex u*)“ van, mint azt Klein nyomán Riese állítja, hanem „*plipiant* (*a ex u*)“, s ezen alakot kell a szövegbe a régibb Guelferbytanusból felvenni, nem pedig a gyarlóbb Thuaneus *piplunt*-ja alapján *piplant*-ot, mint azt Riese teszi. Suetoniusnál is (fragm. p. 251 ed. Reifferscheid) a legrégebb és legjobb kéziratok szerint „*accipitrum plipiare*,“ nem pedig *piplare*. — A mi a codex Thuaneust illeti közlöm szövegének a Riese szövegétől való eltéréseit, a mennyiben azokat Omont H. úr szíves tudósításából ismerem. Valami nevezetesebbet az új collatio nem derített fel: 3. *tantis*; 6. *piplunt, longo*; 7. *grandit*; a *t-t* az első kéz keresztül húzta, minek folytán úgy tűnik fel, mintha az *i* után még egy *e* állana. A 8-ik és 9-ik sor helyet cserélt. 9. *parvis*; 11. *vigilat*; 13. *N auculus*; — *iter ire*, 15 *linces*.

Az „*Epitaphium Terentii*“ czimű epigrammot Riese kiadásában a 734-ik szám alatt a következő alakban közli:

Natus in excelsis tectis Karthaginis altae
 Romanis ducibus bellica praeda fui.
 Descripsi mores hominum, iuvenumque senumque,
 Quicumque et servi decipiant dominos,
 Quid meretrix, quid leno dolis et fingat avarus.
 Quae quisquis tentat, hic puto cautus erit.

Ezen epigrammot a kéziratok rendesen magának Terentiusnak tulajdonítják: így a Parisinus 8191-ben (s. XIV.) Terentius életrajzához e szavakkal van hozzáillesztve: „*Reliquit et epitaphion suum tale*“; a budapesti egyetemi könyvtár Corvin-

féle Terentius codexében (s. XV.) „Epitaphium secundum Terentium“-nak van címezve (*secundum* compendiummal van írva, melyet Csontos úr nem birt feloldani) a Parisinus 7907 A-ba (s. „XIV exeuntis) Terencii epitaphium“; a Par. 16235-ben (s. XI) Epitaphium Terentii.“ Par. 3761-ben (s. XIII) „Epitaphium Terentii“; Par. 7902-ben (s. XI) „Terentiu“; a Bruns által kiadott Halensis- (s. X—XI) ben „Versus ipsius Terentii“ címet visel; a Vindob. 85-ben (s. XI) a cím rubrummal „Terentii versus“-nak van írva, mihez a margón ugyanazon kéz jegyezte, hogy „Epitafium Terentii“. — Riese, mint apparatus criticusából kivehetjük, ezen epigrammot csak két kézirat után adja, az egyik a Parisinus 7859 (s. X), a másik a Parisinus 3761 (s. XIII). Én a fentebb felemlített codexeken kívül még a következőket használhattam: a Magyar Nemzeti Muzeum 196. és 2637. számú codexeit, mely mindkettő a XV-ik századból való; a Par. 7904 (s. XII) és Par. 17895 (s. XIV); és a Vindob. 3210 (s. XV); a budapesti és bécsi codexekeket magam láttam, a párisiakat illetőleg pedig Omont úr volt szíves kimerítő felvilágosításokkal szolgálni. A Par. 7902-ben és 7904-ben az epigramm szövege nincsen vsrsekre felosztva; a Par. 16235-ben pedig egy Omont ur szerint a XI-ik századból való kéz által később lett hozzáadva. A mi a Par. 7899-et (s. X) illeti, Riese, ki a kéziratot nem látta, hanem Umpfenbach Terentius kiadásából (p. XXV) veszi, az ezen codex olvasásaira vonatkozó adatait Umpfenbach nyomán, ki azonban szintén nem látta a codexet, hanem csak „relata sibi ab Augusto Fritschio refert“, azt tartja, hogy az epigramm benne ugyanazon kéztől van írva, mint a codex többi része, pedig már Geppert figyelmeztetett volt a „Serapeum“-ban (1851 p. 371) arra, hogy e codexben „finden sich die ersten vier (!) Verse des Epitaphs von späterer Hand unter dem Personenverzeichniss zur Andria“, mely utóbbi tényt, ha Geppert nem is említette volna Umpfenbachnak, ha nem hitette volna el egészen tévesen magával és mind a többi Terentius-kutatóval, hogy Terentiusnak codex Basilicanusa (s. XI. egyszerű másolata a codex Vaticanus 3868-nak (s. X) gyanítás alapján következtetnie kellett volna azon tényből, hogy a kérdéses epigramm ugyeme Vaticanusban, mely Umpfenbach szerint is (p. XXVI) „ex

eodem quidem exemplari atque Parisinus 101. descriptus est“, mint az említett Basilicanusban, melyről talán nem sokára lesz alkalmam ugyanazt bebizonyítani, hiányzik. — Omont ur tudósítása szerint a Parisinus 7899-nek Terentius szövege a X-ik század elejéről, az epigramm pedig az egyik könyvtárnak, Deprez úr véleménye szerint is ugyanazon század végéről való. —

[Meg van ez az epitaphium egy a X-ik századbéli lipcei codexben is. Váriánsai: 1 v. excelsae tectis kartaginis altis 2 preda 4 qualiter et servi 5 quid leno dolis cum fingat avarus, wonach zu schreiben sein dürfte, mondja Baehrens, dolis confingat avarus. 6 hec quicunque legit sic puto. Közli Baehrens a *Fleckeisen-féle Jahrb.* (1872.) 105. k. 362 l. — P. T. E.]

Az epigramm kiadásánál Riese azon elvet követte, hogy ott, a hol csak lehetett P. (a Par. 7859) olvasásainak adott előnyt még ott is, hol a többi codex olvasása lehetősebbnek tűnik fel, ott pedig, hol P. is meg Q (Par. 3761 s. XIII) is romlott szöveget adnak, nem keres más codexek olvasásaiban javítást, hanem coniecturához folyamodik segítségért. Nézzük mennyire vitte ezen elvet. Az epitaphium első sorában P, a Vindob. 85 és Par. 7904 *Kartaginis*-t, Q, *Carthaginis*-t; Par. 7909 A, 16235, 7902, és a Halensis *Cartaginis*-t adnak. — Riese helyesen *Karthaginis*-t ír. — Ugyanott Riese P, és egy XV-ik századbéli Mediceus nyomán „in excelsis tectis Karthaginis altae“-t, nem pedig Q-val „in *excelsae* tectis Karthaginis *altis*“-t, bár ez utóbbi olvasás Q-n kívül Bruns Halensisében, a Vindob. 85-en és a Par. 7907 A-ban is találatik, tehát elég régi olvasásnak bizonyul. Különben a Riese által elfogadott olvasást, mely szintén oly jól van hagyományozva és kevésbé keresett, mint a másik, én is jobbnak tartom. Az 5-ik és 6-ik sor Par. 7904-ben, a 4-ik és 5-ik sor P-ben hiányzik, az utóbbihoz megjegyzi Riese: „fortasse recte“, s nem veszi észre, hogy ha „Descripti mores hominum, juvenumque senumque“-re közvetlenül akár „Quae quisquis tentat, hic puto cautus erit“ (igy Riese), akár „Haec quicunque legit sic puto Cautus erit“ következik, sem *quae*-t, sem *tentat*-ot, sem *haec*-et nem tudjuk mire vonatkoztatni. — A 4-ik sorban Par. 7907 *decipiant* helyett a hibás *decipiunt*-ot adják, Riese pedig az ő kiadását megelőző kiadások „qualiter et servi *decipiant*

dominos“ helyett „*quicunque* e. s. d. d.“-t ad, azért mert Q-ben, mely Riese kéziratai kívül egyedül tartalmazza e verset, Q^{uē} áll. Csakhogy az én kézírataim közül valamennyi, még a XI-ik századból valók, tehát Q-nál jóval régiebbek is, *qualiter*-t ad, és mi a legmulatságosabb, magában Q-ben is Omont ur tanúsága szerint nem Q^{uē}, mint Riese hibásan olvasta, hanem Q^{līt}, azaz *Qualiter* áll. Riese különben is alig érthető *quicunque*-je tehát ugyancsak gyenge alapra volt építve. — Az 5-ik sorban valamennyi kiadás és codex „*Quid meretrix quid leno dolis confingat avarus*“-a helyett Q-ban „Q. m. q. l. d. et signat a.“ van, mi Büchelernek okul szolgál *confingat* helyébe „*designat*“-ot, vagy „*effingat*“-ot, Riesenek „*et fingat*“-ot conjiciálni, illetőleg a szövegbe felvenni, pedig ha már változtatni akarunk a hagyományozott szövegen, világos, hogy Pithoeus gyanítása „*quid fingat avarus*“, mint a *quid*, s *quid*-nek egyedül megfelelő, a legtetszetősebb. Nem látom azonban, mit lehetne a legrégebb kéziratok *confingat*-ja ellen felhozni, mely azon előnnyel is bír, hogy *avarus*-t *leno*-ra vonatkoztatja, míg ha akár *et fingat*-ot, akár *quid fingat*-ot írunk, nem bírjuk megmondani, ki legyen az a Terentiusi személy, kit olvasásunk alapján az epigramm szerzője *χαρ' ἔξοχῃν avarus*-nak nevezhetett el. — A 6-ik sorban P-n kívül valamennyi általam ismert kézirat így adja : „*Haec quicunque legit sic puto cautus erit*“ (Corv. *legerit*; Par. 7907. A : *leget sit*); Riese állítólag P-ből „*Quae quisquis tentat*“-ot vesz fel e helyett a szövegbe. Hogy a többi codex *legit*-je jobb értelmet ad, mint P. *tentat*-ja, úgy hiszem kétséget nem szenvedhet; hogy „*haec quicunque*“ szebben hangzik, mint a megelőző „*juvenumque senumque*; *qualiter* . . . *quid* . . . *quid*“ után a fület elég kellemetlenül érintő „*quae quisquis*“ szintén világos, hozzájárul még, hogy Riese rosszul ismerte P. olvasását. Már Umpfenbach kiadásában is „*Que (?) quisquis tentat*“ van P-ből idézve, kérdőjellel, Omont ur pedig határozottan azt állítja, hogy P-ben „*Quicquis quis teneat*“ áll. Ha még ezután meggondoljuk, hogy P. az 1-ső sorban *exelsis*-t, a 3-ikban *desscripsi*-t, a 6-ik *puta*-t, a 2-ikban *puta* fu-t (!) ad, s hogy azonkívül az epigramm 4-ik és 5-ik sorát feledékenységből, nem pedig helyszükéből kihagyja, nem fogunk habozni a *quicquis quis teneat* olvasást is pusztá tollhibá-

nak nézni, melyre coniecturát alapítani nem szabad. Riese utolsó coniecturája „hic puto“ „sic puto“ helyett, melyben a mutató névmás *quicumque* után kitéve amugy is visszatetszik, szintén fölösleges, ha „sic puto“-t „ugy hiszem“-vel fordítjuk.

Az imént elmondottak után tehát az „Epitaphium Terentii“-t ismét csak a régi alakban fogjuk olvasni :

Natus in excelsis tectis Karthaginis altae
 Romanis ducibus bellica praeda fui.
 Descripsi mores hominum, iuvenumque, senumque,
 Qualiter et servi decipiant dominos ;
 Quid meretrix, quid leno dolis confingat avarus,
 Haec quicumque legit, sic puto, cautus erit.

Végül álljon még itt két kiadatlan vers, mely ha nem is Riese Anthologiájának, de legalább Hagen „Carmina medii aevi“-jének kiegészítésül szolgálhat. A Magyar Nemzeti Múzeum Cod. MSS. Lat. 3 jelű X-ik századbeli codexében, mely egy „de quatuor disciplinis mathematicae“ című munkát (Boëtius és Cassidorius) tartalmaz, az utolsó lapra egy kürtbe fújó, lóháton ülő, lovas ember, s valamivel lejjebb egy madár van festve. A ló körül egy Csontos ur meghatározása szerint a XI—XII-ik századból való kéz a következő verset írta :

Pictus eques pictum minat ascendendo caballum,
 Quem pictor digitis finxerat, heu, tremulis,
 Non quicquam melior voluit quem ludere scriptor,
 Cui placuit positos ponere versiculos.

Egy más vers valamivel lejjebb halványabb tintával van írva :

Ales, eques sonipes manibus depicta periti
 Pictoris; quamvis rustica sunt nimum.

Velencez.

Dr. Ábel Jenő.

ÉSZREVÉTELEK A MAI NYELVTUDOMÁNYNAK NÉMELY NÉZETEIRE. ¹⁾

I. Hogyan fejlődött a „turáni nyelvek“ fogalma.

De Lagarde: „A német birodalom jelenlegi állapotáról“ című művében (Göttinga 1876. 9. 10. l.) mondja, hogy ő már 1853-ban hangsúlyozta physikai korát a magyar nemzetnek, mely épen oly kevésbé képes politikailag szerepelni, mint aggok képtelenek gyermekeket nemzeni és családot alapítani. Erre azonban Bismark sem 1864-ben, sem 1874-ben nem látszott figyelmet fordítani. De Lagarde tehát ujjal (1876) figyelmeztet, hogy a magyarok oly régi korba nyúlnak vissza, a mely az indogerman és sémi népek műveltségét megelőzte. Ezt 1843-iki november és december havában Berlinben, Müller Miksával együtt Rückert Frigyesről, a nyelvészek legszellemesbikétől tanulta volna, ki felolvasásaiban: „az eszményi rokonságot a déliindiai és középpázsiai (Hochasien) nyelvek közt megmagyarázta“. — Azon állítás, hogy rokonság létezzék a Dravidák és középp-ázsiai népek közt, úgy a nyelvtudományban, mint az ethnographában, föltűnést keltett. Nemcsak mi, hanem több külföldiek is azt hittük, hogy e nézet Müller Miksától ered; most azonban rájutunk, hogy Rückert Frigyes már 1843-ban kifejtette. Jó tehát utána nézni, hogyan jutott Rückert hozzá.

Alig csalatkozunk, ha Rask Rasmus Keresztélyt, a híres dán tudóst, tartjuk az említett nézet atyjának. Rask Europa és Ázsia nyelveit főleg sarmatra (ma árja v. indogerman), scythára (ma finn-ugor vagy röviden ugor) és sémire osztotta; a scythá-

¹⁾ Ezen észrevételek eredetileg egy levélnek képezték tartalmát, melyet az igen tisztelt szerző úr Müller Miksához intézett, ki. felolvasásainak XII-dik kiadását sajtó alá rendezendő, némely kérdésekre vonatkozólag Hunfalvy Pál úr véleményét kikérte. Nagy köszönettel tartozunk e levél írójának, hogy közérdekű és épen reánk magyarokra vonatkozólag igen tanulságos megjegyzéseit folyóiratunknak átengedni szíves volt.

ban a finn, ugor (magyar, vogul és kondai nyelv ¹⁾, permi csoportokat különböztet meg. Keletindiai útja alkalmával írta 1821. július 30-án Madrasból, hogy saját tapasztalatai szerint kényszerítve van a: Telegu, Tamul, Karnatak, Malejalim és Tuľuvi nyelveket (ma dravida nyelvek), a skytha nyelvekhez számítani és e nézetét öt okkal támogatja. L. *Samlede tildelt forhen utrykte Afhandlinger af R. K. Rask II. Kobenhavn 1836. A 323. 324 l.* Már ezelőtt sorolta volt az említett három csoporton kívül a kantaberi, siberiai, beringia, eskimo, kaukazi, tatár és mongol nyelveket a scythához, és mondta ki azon véleményt is, hogy az úgy nevezett scytha nyelvosztály nyelvei a legrégibb elterjedt nyelvek voltak egész Ázsiában és Európában.

Rask 1823—1831-ig élt és működött Kopenhágában ²⁾. Európai hírű ember lévén, hihetetlen, hogy Rückert róla és munkáiról tudomással ne birt volna. A scytha (turán) nyelvek fogalmának atyja tehát bizonyára Rask R. K.

De bármint legyen is a dolog eredete, a „turán nyelvek“ fogalma Müller Miksa által lett általánosan ismertté, a ki 1853-ban a Bunsen, „*Outlines of the philosophy of universal History*“ című munkájának második kötetében olvasható egy hosszú és kimerítő levelet írt: „*A turán nyelvekről*“. Müller Miksa ismétlé nézeteit az általánosan ismert és Simonyi Zsigmond által magyarrá is lefordított „*Lectures on the science of languages*“-ben (London, 1861), melyek ily úton az egész olvasóvilág tudtára jöttek. A „*Comparative grammar of the South-Indian family of languages by Rob. Caldwell, London, 1856*“ megerősíté a turán theoriát, mert Caldwell, jöllehet Raskhoz csatlakozik, mégis Müller Miksa nézeteiben osztozik. A dravida népek az árja népek bejövetele előtt Előindia birtokában voltak, és mivel nyelvileg Közép-Ázsia népeivel rokonok: kell tehát, hogy velők a történet előtti időben geographiai összeköttetésben álltak legyen, — így szól a nézet.

Ide járulnak még az ékiratokból megfejtett nyelvek is.

¹⁾ Rask idejében a kondai nyelvet, mely csak északi dialectusa a vogulnak (l. Konda-Vogul nyelvtanomat, Budapest, 1872.), külön nyelvnek tartották és az osztját alig is ismerték.

²⁾ Rask 1787-ben született és meghalt 1832-ben.

Westergaard : „A második achæmeniai vagy mediai-féle nyílfejú írás megfejtéséről (*On the deciphering of the second Achaemenian or Median species of arrowheaded writing*) című értekezésben (1845-ben) kísértette meg először az ékfeliratok második osztályát olvasni, és ő azt Rask fölfogása szerint scytha nyelvnek ismeri föl. Norris E., „*Memoir of the Scythic version of the Behistun inscription, 1852**” című művében már Westergaardra hivatkozik. Az ékiratok megfejtése gyorsan halad; Rawlinson, Oppert, Hincks, Sayce, Lenormant, Schrader sokat tettek, s immár arra jutunk, hogy a sumirok vagy akkadok egy régi művelt turán nép, mely az ékirást feltalálta, és melynek civilisációját a későbbi sémi népek és a még későbbi iránok (perzsák) örökölték. A sumir vagy akkad nyelv a fejtegetők véleménye szerint inkább ugor, mintsem török vagy mongol ¹⁾.

A turanismus történet-előtti uralmának teoriáját az ékiratok fényesen bizonyítják, és ez értelemben de Lagardnak teljesen igaza van, hogy *a magyarokat Europa legrégibb népének tartja.*

II. A nyelvek osztályozásáról.

Müller Miksa kétféle osztályzási szempontot vesz föl: morphologiait és genealogiait. Az első szerint három féle nyelvek vannak: egytagú v. elszigetelő (isolating), ragozó (agglutinativ) és hajtogató (inflexional) nyelvek. Az elszigetelő nyelvekben nincsen hangromlás (phonetic corruption); a ragozó nyelvekben a gyökben nincs hangbeli romlás, de van a határozó elemekben (személyragokban és képzőkben). Végre a hajtogató nyelvekben mind a gyök, mind a határozó elem jut hangromlás alá. Én nem találhatom szabatosnak e jellemzést, mert téves fölfogásra ad alkalmat a nyelvek történetére vonatkozólag.

Müller jellemzése szerint ugyanis azt hinnők, hogy az elszigetelő nyelvek és a ragozó nyelvek gyökei nincsenek hangváltozásnak alávetve. De maga Müller idézi Edkins bizonyítékát, hogy a sinai nyelv is szenvedett hangváltozást, hangfogyatko-

¹⁾ Lásd: *Sayce, On Akkadian grammar, Journal of Philology, 1870.* — *Lenormant, Étude sur quelques parties des Syllabaires Cunéiformes. Essai de Philologie Accadienne et Assyrienne. Paris, 1877.*

zást. A *ragozható nyelvek* hasonló sorsban részesültek; pl. a finn: *sydäm* vagy *syöm*, a vogulban *sim*, a magyarban *sziiv* vagy *sziü*. Osztjákban *jögot*, vogul *jaut* és *jajt*, a finnben *jout-se*, a magyarban *új* és *ív*. Az osztjákban *kauh*, *kouh*, *keu*, vogul *kav*, *käv*, finnben: *kivi*, magyarban *kő*, *köv*. Hangváltozás vagy hangfogyatkozás bizonyára minden emberi nyelvben volt és van; e történeti hangváltozásban minden nyelvek egyenlők.

Létezik ezen történeti hangváltozáson kívül egy *grammatikai* hangváltozás is, mely alapja lehet (fundamentum divisionis) a nyelvosztályozásnak.

Én e szerint *négy* nyelvfokot találok:

I. *Az elszigetelő fokot*, mint Müller.

II. Itt a gyök nem képzelhető hangzó nélkül, mely hangzó *szabály szerint* változatlan marad a hozzá járuló ragok és képzők előtt, melyek hangzói szabály szerint változnak, azaz, a szó-tők hangzóihoz alkalmazkodnak. Például a magyar *szív* szív-nek, *hó* hó-nak, a finn *sydäm* sydäme-llä, *kuu* kuu-lla; a török *jürek* jürek-ter, *iaj* aaj-lar.

III. Itt sem gondolható a szótő hangzó nélkül, azonban e hangzók a hozzájuk illeszkedő képzők és ragok előtt *nem* maradnak változatlanok, úgy hogy itt inkább a rag és képző uralkodik a szó-tőn, mint a szanskrit, görög, latin, szláv, germán, stb. nyelvekben.

IV. E fokon a szó-tő *hangzó nélkül* jelenik meg, mert itt a magánhangzók már bizonyos grammatikai kategóriákat fejeznek ki; a képzők annnyival inkább függetlenek a szó-tő hangzótól, mert ilyenek nincsenek; pl. a héber, arab stb. nyelvekben.

Ami a képzők és ragoknak a szó-tökhöz való hozzájárulását illeti, arra nézve én semmi különbséget sem találok a II., III. és IV. fok között, különösen az igeekre vonatkozólag. *Bopp* sem talál különbséget p. o. a *τυφθίσομαι* alak s akármely szó-ragozás közt az úgynevezett ragozó nyelvekben. Müller azt állítja, hogy a ragozó nyelvek egy rossz mozaikhoz, a hajtogatók ellenben egy tökéletes mozaikhoz hasonlítanak. Ez helyes sok, de helytelen nem kevesebb esetben. Tud-(o)-k és tud-sz ige-alakokban az elemekre bontás nem bajosabb, mint a latin *sci-s* és *sei-t*

alakokban; tud-(o)-*m* és tud-(o)-*d* alakokat pedig ép oly bajos taglalni, mint a sci-o-t.

Az elsőnek *m* és *d*-jében nemcsak a személyrag, hanem a tárgymutató, tárgyi rag is rejlik, mint a scio o- jában az *m* személyrag rejlik. A vogul *kietves* (a. m. *missus* est) oly teljes mozaik, mint a megfelelő latin szó; a magyar és vogul *húsz, kuszo*, bajosabban elemezhető, mint a sanskrit *vincati* stb. Azért helytelennek tartom, hogy a ragok illeszkedését a szavakhoz a fentebbi nyelvcsoportok III-ikában flexionak, a II-ikban pedig agglutinationak magyarázzák. Ez oly előítélet, mint sok más, amely előbb ítél, mielőtt megokult volna. *Új tudományok rendszere* új előítéleteknek a szülői; a *fle.cio* fogalma új előitélete az új nyelvtudományoknak.

De a szóképzést illetőleg, lényeges különbség létezik. A IV-dik fok mereven elkülönzi magát a II. és III-iktól, ellenben az utóbbi kettő annyira érintkezik, kölcsönösen oly gyakran áthatja egymást, hogy nem választhatók el egymástól.

Magának a szótőnek változatlansága sincs meg kivétel nélkül a II. fokon; pl. a vogulban *mi* (adni), *vi* (venni), *te* (tenni) a parancsolóban: *majen*, *tajen*, *vajen*; az osztják *jank* (szög) és *jinke-m* (szögem)!! Ha azonban mégis a flexiót, hajtogatást akarjuk osztályozási alapul megtartani, alkalmazzuk a szóképzésre, és különböztessük meg az igeragozás és névragozásban egyaránt ragozó nyelveknek következő három fokát:

a II. fokot kevés flexióval (hajtogatással).

a III. „ több „ „

a VI. „ teljes „ „

Müller gyakran hivatkozik a Bunsen: „*Outlines*“-ében megjelent „*Letter on Turanian languages*“-ra, a melyben az elszigetelő nyelveket *háznépi*, a ragozókat *nyájörző*, a hajtogatókat *állami* nyelveknek nevezi el, és ebből fontos következtetéseket származtat. A nyájörző népek (turán) nyelvei szinte semmiféle hagyománynyal sem bírnának, hiszen egy nemzedék alig örököl valamit a másiktól; a turán ember nyelvének minden hangjáról számot akar magának adni, a mely okból az előtte ismeretlent elhullatja és újat teremt magának, a mit ismer. Az állami nyelveknél mindez egész másképen van.

Ezen felfogás nem áll a jól ismert turán nyelvekre nézve. A magyar ép oly kevésbé ismeri szavainak etymológiáját, mint az angol vagy hindu, és csak a tudomány igyekszik a szóképzés titkaiba behatni ¹⁾. Müller szerint franczia *áge*-féle szó a turán nyelvekben elő sem fordulhatna. Dehogynem! Hiszen az *isten*, *ember* szavak mostanáig is megmagyarázhatlanok nyelvtudományunk előtt, csak annyit sejtünk, hogy összetételek. Az észti *pole*, *olen*, nincs, *polnud*, nem volt; ezekről a tö: e (a. m. non esse) leesett; *en*, *et*, *ep*, én nem, te nem, ő nem; az *ep* (*eb*)-ből a 3-ik személy exponense marad meg csak és *eb-ole* a. m. non existit, *eb-olnud* a. m. non fuit helyett csupán ezt mondják: *pole*, *polnud*. Ezt az észti ember nem tudja és ép úgy nem töri a fejét rajta, mint a közönséges franczia az *áge* szó-n.

Azt állítja Müller, hogy ilyen alakok, mint a hindosztán: *hun*, *hai*, *hai*; *hain*, *ho*, *hain* lehetetlennek volnának a turán nyelvekben, mert ezekben a többesrag nem hiányozhatik. Az észti ember gyakran hallja a templomban: „*tuliva targa*“ és így érti: „a bölcsek jönnek, mi a finnben *tulit* (tulivat), *tietäjät* (targat). A dorpai észti nyelvben *käe* mind genitivus singularis (finnben: *käden*), mind nominativus pluralis (finnben: *küdet*).

A finnben és magyarban a többesrag: *k*, *h*, *t*, mely hogy sokaságot jelent, a functióból és nem az eredeti értékéből tudjuk. Épen annyira van a nyelvtudomány a szanszkrit, latin és görög többesi *s*-sel is.

Müller azt véli továbbá, hogy a turáni a passivumot csak úgy képezheti hogy e szavakat „enni“ „járni“ mint képzőt alkalmazza.

De ez a finn-ugor és török nyelvekben ismeretlen. És ha elő is fordul más nyelvekben, azért őrizkedni kellene az általánosítástól.

Ép oly kevésbé lehet azon jelenséget a turanismus jellemző vonásának tekinteni, hogy az amerikai vademberek minden generációja új nyelvet teremt magának. Előbb meg kellene

¹⁾ Nem behatolni, mint ujabbán szeretik írni. Van-e lát, lát-olni; ír, ír-olni? Ily helytelen a hat, hat-olni képzés is.

tudni, vajjon az európai „szelidek“, azaz műveltek, valóban megértik-e ama vadembereket?

Több helyen találkozunk azon állítással, hogy a turán nyelvekben synonymákból lett homonymák nem létezhetnek, mert a turán ember semmiféle homályt sem tűr el a nyelvben. Azonban tűri, mert a vogulban: *ur*-erdő, *ur*-mód, *ur*-öriz, *ur*-vár, *ur*-ég; a magyarban: vár-erősség, vár-exspectat, ver-ég (verő fény, verő malacz, ver-ejték), ver-ütöget. A finn *kuu* hold-magyar *hó* haj és vese; továbbá a magyar *hó* nemcsak holdat, hónapot, hanem *hó*-t (nix) is jelent. A vogulban *sau* csillag, *sau* bőr, *sau* pázsit, *sau*-int szenved. E szerint vannak a jól ismert turán, nyelvekben is nem kevés számú homonymák.

Müllert Gyarmathy vezette tévútra, ki az észet *leian*, *leiad*. *leiab* alakokat a magyar *lelem*, *leled*, *leli* alakokkal állítja szembe. Azonban ezek volnának összehasonlítandók: magyar: *lelek*, *lelsz*, *lel*, és észet: *leian*, *leiad*, *leiab*, alakok; mert mind a két alakban csak a pusztá személyragok állnak egymással szemben, a magyarban a harmadik személy alakon elkopott. A *lelem*,⁴*leled*, *leli* a pusztá személyragokon kívül a tárgyra mutatást is magában rejt, melyet az észet nyelv nem tud kifejezni. Gyarmathy nem ismerte a tárgyas alakok analysisét. A finn nyelv is, a kareliai dialectusban (a Kalevala nyelve), mutat a reflexiv igéknél hasonlatosságot a tárgyas alakokkal, p. o. *siira-i-me*, *siira-i-te*. Az *atyamék* alakot is balul fogta föl Gyarmathy; *atyamék* az atyámhoz tartozók közönséges többes. Végre nem szabatos a beosztás *nyájörző* és *államnyelvekre* azért is, mert mind az írja, mind a sémi nyelvek is a társaság primitív állapotában keletkeztek, a menyinyiben akkor államról szó sem lehetett.

Minden nyelv-csoportnak, tehát minden nyelv-törzsnek egy és azonos az eredete: de viszontagságaik különbözők.

A sémi nyelveknek jelenleg nincs már államuk és nincs remény, hogy Nabukodenezarok vagy csak Dávidok is újra keletkezzenek. Ha egyáltalában *államnyelvekről* lehetne szó: a sinai nyelv volna az leginkább.

Főleg feltűnő azon állítás, mintha a *genealogiai* (származásbeli) vagy a Bopp-féle *methodus a turán nyelvekre nem volna alkalmazható*. Ellenkezőleg, csakis ezen módszer tudományos, és

alkalmazható a mi nyelveinkre is. Ha valaki bármely turán csoportot vesz közelebből szemügyre, gyorsan arra jut, hogy a nyelvekkel a genealogiai módszer szerint kell elbánni. Bármily nagy vagy kicsiny legyen a mindent magában foglaló turán nyelv morphologiai (alakítani) hasonlósága, mégis különböző és elválasztott nucleusokat (kezdeteket) kell a turánságban találnunk.

Az ugor (finn-ugor) nyelvek egy közös, a szamojéd nyelvek egy második, a török nyelvek egy harmadik kezdetből veszik eredetüket stb., vagy olyanra utalnak vissza, hogy csak ezen három nyelv-csoportot említsük, melyek földrajzilag szomszédok. Vessünk pl. egy pillantást a számnevekre, és kénytelenek leszünk a csoportok különböző eredetét elfogadni. Ugyanez áll a dravida nyelvekre nézve. A török nyelvek egysége nem lazább a germán nyelvekénel; de a török nyelvek nem hozhatók oly szoros rokonságba a finn-ugor nyelvekkel, mint a germán nyelvek a szláv nyelvekkel. Az egyes turán csoportok nem állnak egymástól oly távol, mint a sémi és árja nyelvek, de oly közel sem állnak egymáshoz, mind a német a szlávhoz. A melyet Müller alkalmas módszernek tart a turán nyelvek tárgyalására, az könnyelmű eljárásra bátorít, mely mindent mindennel magyaráz; így pl. Taylor Izsák az etruszk nyelvet az ugor nyelvekkel illusztrálta.

Mindenik turán nyelvcsoporthoz a genealogiai módszer szerint kezelendő. Vajjon ezen csoportok mögött észrevehető lesz-e egy összekötő nemcsak morphologiai, hanem szorosabb genealogiai egység: az majd azután kitűnik. És vajjon különbözni fog-e ezen egység attól, a melyet az árja és sémi nyelvek közt sejtenek: az is akkor lesz látható.

A különböző turán csoportok különböző genealogiai (származásbeli) eredetre mutatnak vissza, mind a mellett, hogy köztök morphologiai egyezéseket találunk. Ilyet csak kettőt említek itt. Tudva van, az ugor nyelvekben a számnevek 1—7-ig egyszerűek, 8, 9 pedig összetételek (subtractio) útján 2—10, 1—10; ezen nyelvű népek tehát legeleinte hetes rendszerrel éltek volt, és csak azután fogadták el a tizedes rendszert. De ugyanezt a szám-összetételt találjuk a szamojéd, török, dravida és vask nyelvekben is. Én ezt a holdváltozásnak tulajdonítom;

azért fordul elő oly nyelvekben is, a melyek *nem* vezethetők vissza genealogiai egységre. Az árja *octo*, *aštau*, *ὀγδω* stb. szintén dualis-képűek, mintha itt is a „kettő“ működött volna közre.

Egy másik morphologiai hasonlatosság még sajátságosabb. A kéznek negyedik ujja a magyarban *nev-etlen*, vogulban *näm-tal*, finnben *nime-tön*, mordvinban *lem-ftema*, észtben *nime-tse*, szamojedben *nim-djeda*, szirjenben *nim-täm*, votjákban *nim-tem*, tatárban *at-siz*, jakutban *atata-suoh*; tehát mindenütt *név-telen* jelentésű. A szanszkritban is: *anaman* = *anonymus*. Böttlingk „*A Jakutok nyelvéről*“ című munkájában (a szótár 3 lapján) azt mondja, hogy a tibetek és mongolok is „névtelennek“ mondják ezen újat, az ind példa után. Honnan ered ez? Talán mythologiai képzelethől?

Mínthogy a turanismus tág mezején különböző indulást vagyis különböző genealogiákat vagyunk kényszerítve elfogadni, a kérdés az lehet: vajjon a finn-ugor nyelvek a dravida nyelvekkel egykorúak-e, unius ætatis, mint de Lagarde bizonyítja? Erre a mai tudomány *nem* felelhet, minthogy nincsen módunk, eszközünk az ugor nyelvek történeteinek a keletindiai dravida nyelvekével való összekapcsolására.

Mégis azt hiszik, hogy a finn-ugor népek tekintendők Európában őslakóknak, azaz olyanoknak, melyek Közép-Észak-Európában minden más őslakót megelőztek.

Találtak ugyanis Franciaországban és Belgiumban néhány őskoponyát, melyek az ujkori finn-észt koponyákhoz hasonlók. Ezen tényből azon következtetéseket vonták azután, hogy Közép-Európa legősebb lakosai finnek voltak, melyek rénszarvasaikkal, a műveltebb bevándorlók (kelták, germánok, szlávok) által észak felé szorítottak, hol mai napság is élnek.

A történelem-írók kapva kaptak e hypothesisen, és ily módon egy második előítélet keletkezett a tudományban: *hogy egy mongol, sötét bőrű, ritka szakállú finn-nép volt Közép-Európa őslakossága*, mely azonban ma már nagyon apadásnak indult. A magyarok ezen néphez tartoznak, így tehát Európa legősebb lakói (török rokonaikkal, a kiknek most: circumdederunt-ot énekelnek), következésképp kell, hogy a magyarok is minél előbb

kihajlanak, a mint azt de Lagarde kimutatta. Fogadjuk el ezen következtetést, hiszen igaz a német közmondás: „Junge können, Alte müssen sterben“.

De az előzmények, melyekből ily következtetést levontak, sok tekintetben kérdőjel alá esnek. Azt állították, hogy a finnek és észtek kerékfejűek (brachykephalek); azonban e nézet már nem áll oly szilárd alapon, a mennyiben Virchow hosszúfejű (dolichocephal) észteket is talált; de fogadjuk el, hogy az észtek kerékfejűek, mint a feltalált őskoponyák is, a melyek szóban forognak — ámbár ugyanígyi hosszúfejű őskoponya is van ugyanazon vizsgálók szerint — kerékfejűek. Úgyde ama kerékfejűek ma finnül beszélnek, tehát kell, hogy a francia kerékfejűek is finnül beszéltek legyen. Az ilyen philosophia szerint a koponya és a barna bőr együtt járnak a nyelvvel; e szerint „*a nyelv a koponyával vele születik*“. Ezen anthropologok és historikusok, kik elfogadják a finnek őslakosságát Európában, ismétlik a Psammetich tudósainak bölcsességét, melyről Herodotból tudunk. — Az ethnologok a mongolidákat ritka szakállúaknak mondják, s miután a magyarok és törökök is oda tartoznak, tehát nekik is ritka szakállúaknak kell lenniök. (Csak az a baj, hogy esetleg a legsűrűbb szakállal birnak Európában; azonban erről mit tehetnek az anthropologok! — miért nem alkalmazkodnak az illoyalis szakállak a tudomány elméletéhez?)

A világtörténet tapasztalata arra tanít bennünket, hogyha valamely nép, bármely esemény következtében, leszorítottatik a történeti szereplés színpadáról, mint olyan soha többé újra föl nem léphet. Az etruszkok, rómaiak, hellének stbiek sohasem léptek föl ismét, mint etruszkok, rómaiak, hellének. Vajjon tehát a gyenge finnek ezen általános tapasztalatot megingathatnák-e? Miután ugyanis, a közönséges felfogás szerint, a kelták, germanok s végre a szlávok berohanását 3000 éven át megállották, s miután ezt kiszenvedtek, újra összegyűltek a szlávok és germánok mögött, és ott mint autochthonok egész összefüggő sor népeket alkottak, mythológiát és népeposzt teremtetek, s ezután még mint hódítók is a magyarok képében törtek elő. Egy szóval ők mint ifjú nemzetek sűrűnek, forognak, nem pedig mint kiélt aggok. Egyet mást nélkülöznek, de hiszen a Ladoga-

tó fölött nem is terül el az ióni ég, sem a karthagóbeliek és phöníciaiak sémi civilisatioja nem terjedhet a botniai tenger-öböl körül.

Elég az hozzá: a mi nem sikerült a rómaiaknak, hogy újra lábra álljanak és a X tabularum s az Ennius korszakát visszavarázsolják, könnyen sikerült volna a mongol finneknek. De ezen nézet minden történeti alapot nélkülöz.

A valódi történet, a mennyire ismerjük, ép az ellenkezőt bizonyítja, tudniillik azt, hogy a finn népek és velök a magyarok is Europa legifjabb lakói, mit már ősi hazájuk természete is maga hirdet.

Hunfalvy Pál.

„VITÉZ FRANCISCO“ MESÉJE.

Tizenhatodik századbeli költészetünk termékei közt nem költői érték, hanem meséjének érdekességénél fogva igen figyelemre méltó azon költői elbeszélés, mely — az utolsó versszak szerint — 1552-ben készült, de csak egy 1574-iki (és néhány későbbi ¹⁾ kiadásban) maradt reánk. Legrégibb kiadásának címe (mai írással):

„Egy szép historia az vitéz Franciscorúl és az ő feleségéről. Debreczembe, Nyomtatattot Komlos András által. Anno 1574.“ A szerző nevét, valamint a mű keletkezése idejét, az utolsó versszakból ismerjük. Emez, mint említém, 1552, amaz az 1574-iki kiadás szerint *Vasfay Gáspár*, a későbbi kiadásokban (pl. már az 1579-iki kolozsváriban) *Ráskay Gáspár*. Ez utóbbi alak úgy látszik a helyes; amaz talán csak sajtóhiba (?), mint az 1574-iki kiadás általában csak úgy hemzseg a legfuresább sajtóhibáktól.

A munka, mint említém, nem költői értékénél fogva érdekes, mert e tekintetben még kora mértékével mérve is igen gyarló. Főleg kezdetleges és elégtelen verselése, általában alakja. Annál érdekesebb a meséje. Ime rövid tartalma:

¹⁾ Kettőben: Kolozsvár 1579 és u. itt 1601. — A Toldy (M. költ. tört. 2. kiad. 110. l.) említette 1578-iki kiadás ismeretlen. L. Szabó Károly, R. magyar könyvtár, 108, 157. és 375. számok alatt.

Vitéz Francisco, Zebernik várának ura, igen boldogan él szép és hű nejével. Ekkor Béla király, Budán nagy vigszágban élván, meghívja fő vitézeit, köztök Franciscot is :

Vitéz Franciscónak irata levelet,
 Udvarba sietne, ne tenne egyebet,
 Ha venni akarná királynak kegyelmét.¹⁾

Francisco nagy bánattal bucsúzik el nejétől és siet Budára, hol „számtalan vitézek öklelnék vala.“ Francisco megérkezéig Kassander volt a nap hőse, ki a többiken győzedelmeskedett. Most Francisco legyőzi Kassandert, ki e miatt halálos ellenségévé lesz, és lesi az alkalmat, hogy Franciscón bosszút állhasson.

A lovagjátékok után a királyi palotában gyűlnék össze a vitézek, kik különböző jelességekkel, birtokokkal stb. kérkednek egymás előtt. Francisco is kérkedik várának szépségével, saját vitézségével és neje hűségével. Az első kettőt senki sem vonja kétségbe, a harmadikat tagadja Kassander, és kész állításának bebizonyítására. Megállapodnak abban, hogy Kassander Zebernik várába megy, és a nő hűtlenségének bizonyítékai gyanánt elhozza annak gyűrűjét és arany handzsárját. Francisco fejével és jószágával kezeskedik neje hűségeért.

Kassander Zebernik várához érkezik, de még látni sem tudja a vár úrnőjét. Özélját azonban eléri — elég primitiv csellet : megvesztegeti az úrnő egy vén cselédjét, ki a gyűrűt és a handzsárt ellopja, és Kassandernek átadja. Ez visszatér az udvarhoz, — diadalmaskodva Francisco felett, kinek a király megkegyelmez azon feltétel alatt, hogy várába soha többé vissza ne térjen. A vitéz elhagyja Budát, de egyszersmind elküldi hű apródját Zebernikbe, hogy nejével tudassa hűtlensége következményeit. Az úrnő megrémül a történetken, rögtön elhagyja a várat, melyet Kassander (ki az áruló cselédet nőül vette) elfoglal, és ura apródjával együtt, barátokruak öltözve, útnak indulnak, hogy a vitézt megkeressék, ki bujdosni ment a nagy világba. Egy egész évig hiába keresik Franciscot. Ekkor az asszony leventének öltözik, és elmegy a király udvarába.

¹⁾ Idézeteimet a mű első kiadásából veszem, de előttem fekszik a dunamelléki ref. egyházkerületi Ráday-könyvtárból az 1601-iki kolozvári kiadás is.

Asszony önön magát hivattatja vala,
 Az ifjú Lorántnak neveztetik vala.
 Indiából jöttek magát mondja vala,
 Sem atyja, sem anyja nem volna, azt vallja.

Loránt felajánlja a királynak szolgálatját, és ez igen megkedveli a „nagy szép vitézt“ és „komornikjává“ teszi. Sőt a királyi pár fiának fogadja, mert nincsen magzatjok. Loránt királyfiú, trónörökös lesz.

Egyszer ablaka alatt „kemény ütközet.“ párviadal vala. A mint Loránt ezt ablakából nézi, észrevesz lent egy szegény katonát, a ki azt mondja : „nem úgy kell ütközni.“ Loránt rögtön felismeri a katonában sokat siratott urát; felhivatja, és kérdi, vajon ki ő, hogy így mer szólni?

Igen nagy igazán ő azt mondja vala,
 Hogy mi renden való ember ő volt volna,
 Szerelmes társától megsalatott volna,
 O miatta most is bujdosásban volna.

A nő felszólítja, hogy öltözzék fel, üljön lóra, és győzze le az „ütköző“ vitézt. Ura megteszi, mire Loránt őt testőrei közé felveszi.

Kassander, ki ezalatt nádorispán lett, igen keresi az „ifjú király“ kegyét, és meghívja magához Zebernik várába. Oda indul Franciscoval együtt. A lakoma alatt kérdi a fiatal király Kassandertől, vajon miképen jutott a vár birtokába, mire Kassander nyiltan elmondja a történeteket.

Ifjú király e szökat hogy hallotta volna,
 Asztaltól uraknak ő azt mondja vala :
 „Vagyon-e köztetek oly ember (így szóla),
 Ilyen nagy árulást hogy ki hallott volna ?

„O mely igen jámbor király ő felsége.
 Ki engemet úgy tart, mint önön gyermekét,
 Volnék asszonyomtól királyé ő felségeé,
 Holta után lennék mint ő örököse.

„Vélhetjük, hogyha ő így értette volna.
 Ily namis dologhoz ő nem állott volna,
 Vesztét ártatlannak nem akarta volna,
 Istennek haragját inkább félte volna.

„Azért azt akarom ily nagy hamisságért,
 Hogy feje vétessék ily nagy álnokságért,
 Vele egyetemben felesége, ravaszságáért,
 Hogy ily hamisságot többé ne tehessen.“

Az ifju király rögtön lefejezteti Kassandert és nejét — Franciscoval. Később az ifju király megismerteti magát férjével, és tudatja a királylyal és az udvarral, hogy Francisco él, és hogy ő annak neje.

Az felséges király, hogy hallotta vala,
 Mondják, hogy oly igen csudálkozott volna,
 Asszonyban hogy olyan okosság lett volna,
 Hogy ő házastársát ő meglelte volna.

Ilyen nagy hűségen álmélkodik vala,
 Kít még térfiban is nem sok ember látna.
 Azért örökkössé király hagyta vala,
 Halálának utána ötet hagyta vala.

Azért minden ember kiki mind meglássa,
 Hogy ő kebelében kigyóját ne tartsa ;
 Hú embert ha talál, ő azt ugyan tartsa,
 Mint annyi aranyat azt ugyan böcsülje.

Gyakorta mondani szokták közpéldában,
 A szentírásban is vagyon említetben,
 Az jámbor emberrel lehet jól éltében, ¹⁾
 Gonosz ember leszen sok éktelenségben.

Christus urunk után, kit vallunk hitünkben,
 Ezer ötszáz ötven és két esztendőben,
 Immár hogy írának az első időben, ²⁾
 A Vasfay Gáspár szerzé ezt énekben.

Evvel végződik a mű, melynek költői szempontból teljes értéktelenségét a cselekvés rövid elbeszélése, és a közbeszótt versszakok kétségtelenül eléggé feltüntetik.

A költemény oly gyenge, hogy igazat adok Toldynak (Magy. költészet tört., 2. kiad., 111. l.), ki nem tartja valószínű-

¹⁾ A kolozsvári (1601) kiadásban : *Az jámborral élhet ember jól éltében.*

²⁾ Ugyanott : *Immár hogy írának, az első (alsó ?) Linduában.*

nek, hogy a szerző irott műből kölcsönzötte volna tárgyát. Ugyancsak Toldy figyelmeztet (id. h.) Boccaccio Decameronjának egy elbeszélésére (II. nap, 9. elbeszélés), mely szerinte „hasznó eszméjü rege, de váltig különböző kivitellel.“ A mesék behatóbb összehasonlításába nem bocsátkozik Toldy, pedig a magyar költemény annyi valószínűtlen és feltűnő elemet foglal magában, és oly lényeges pontokban egyezik is, meg különbözik is az olasz novellista elbeszélésétől, hogy a tárgy behatóbb kutatása nagyon is indokolt. Toldy — talán félrevezettetve az elbeszélésnek hazai viszonyokra átvitele által, mely pedig nem ritka régebbi irodalmunkban — „valamely hézagosságnak“ származásának, s így tehát voltaképen *magyar népmesének* gondolja a historiát; — de én ezen nézetet egészen alap nélkül valónak tartom, és részemről meg vagyok győződve a mese idegen származásáról.

Lássuk mindenek előtt az elbeszélés legismertebb alakját, Boccaccio gyűjteményében, melyet a XVI-ik században — csekély túlzással mondhatni — az egész világ ismert és olvasott. A „Decameron“ következőleg adja elő a történetet:

Párizsban olasz kereskedők vacsora után a nők hűségéről beszélnek, — mindnyájan kevés tisztelettel. Csak a genuai Bernabo Lomellin esküszik, hogy az ő hitvese oly hű, hogy egyáltalában el nem csábítható. Ambrogiulo Piacenzából kételkedik ez állítás helyességében, vita támad, mely fogadással végződik. Ambrogiulo ezer forinttal ötezer ellenében fogadja, hogy Bernabo nejét elcsábítja, és diadalát kétségbe vonhatatlan bizonyítékokkal fogja megerősíteni. A piacenzai kereskedő Genuába megy, és gyorsan meggyőződik arról, hogy fogadását csalás nélkül meg nem nyerheti. Azért cselhez fordul: szekrényben beviteti magát az úrhölgy hálószobájába, hol, midőn amaz elaludt, kilép a szekrényből, jól megtekinti a szobát és annak minden egyes bútordarabját, magához veszi a nő egy tárczáját, gyűrűjét és övét, sőt még felemeli az alvó hölgy takaróját, és észreveszi, hogy bal melle alatt anyajegye van; mire a szekrénybe visszatér, és másnap kiviteti magát a házból.

Párizsba visszatérve, összehívja kereskedő társait, és előterjeszti diadalának bizonyítékait. Bernabo kifizeti az ötezer

forintot, és telve dühvel és boszuvágygyal haza indul Genuába. De nem a városba megy, hanem egyik jószágára, s oda hivatja nejét. Inasának azonban, kit nejéért küld, megparancsolja, hogy azt utközben meggyilkolja. Az inas elhívta a nőt és tudatta vele férje parancsolatát, de megszánta és elbocsátotta. Urával elhittette, hogy neje meghalt, és hogy holttestét a farkasok felfalták.

A nő ezalatt férfinak öltözik, és Sicurano név alatt mint matróz szolgálatába lép egy kereskedőnek, ki Alexandriába megy, hogy a szultánnak sólymokat vigyen. Itt a szultán elkéri, és megkapja Sicuranot, kit igen megszeret, és egy alkalommal felügyelőnek Acriba küldi, hol nagy vásár volt. Itt egy kirakathban sok ékszer közt, ráismer saját pénztárczájára, gyűrűjére és övére, melyeket csodálatos módon elveszített volt. A kereskedő (Ambrogio volt) észrevette, hogy e tárgyak a császári felügyelőnek tetszenek, ajándéknak adja oda neki, s egyszersmind elbeszéli, hogy miképen jutott azokhoz. Sicurano most végre megérti férje tettét, és hogy boszút állhasson Ambrogion s hogy férjét saját ártatlanságáról meggyőzze, genuai kereskedők segítségével Alexandriába csálja Bernabot, mire a piacencai kereskedőt kényszeríti, hogy kalandját Bernabo és saját maga jelenlétében a szultán előtt elmesélje. Most bevallja Sicurano nemét és nevét, mire férjével kibékül, míg Ambrogio a szultán parancsolatára kinos halált szenved.

Kétséget nem szenved, hogy Bernabo és Francisco története ugyanegy, — csak az a kérdés, egyenes és közvetlen forrása volt-e Boccaccio a magyar költőnek.

Tekintsünk csak egy kissé körül a rokon mesék terén.

Az ártatlanul hűtlenséggel vádolt nő történetének egyik legismertebb és legérdekesebb feldolgozását tudvalevőleg Shakespeare-nél találjuk. *Cymbeline* cz. színműve, a nagy költő egyik legkésőbb (1610, vagy 1611-ben) készült, és nézetem szerint leggyengébb drámája, kétségtelenül Boccaccio Bernabo-jának történetét tartalmazza. ¹⁾ Leonatus, Jachimo és Imogen a *Cymbeline*-ban teljesen megfelelnek az olasz Bernabo, Ambrogio és

¹⁾ Ugyanezt feldolgozta Hans Sachs is: *Comedi, die unschuldig Frau Genura*, 1548. márczius 6.

Sicuranonak. A nevek különbözők az olaszban, angolban és magyarban — a mese, az alakok, az eszme ugyanaz.

A „Cymbeline“ cselekvése két, eredetileg egymástól teljesen független elemből áll. Az egyik, az angol-római háboru, brit mondán alapszik; forrása, legalább részben, Monmouth és Holinshed krónikái, Shakespeare meséinek e dúsgazdag tárházai. A másik, Imogen története, olasz novellából, talán egyenesen Boccaccioból származik. Feltűnő az, hogy a „Cymbeline“-ban megváltoztatva találjuk a historia összes neveit, de nem latin nevek helyettesítik Boccaccio elbeszélésének neveit, mint az olasz történetnek az angol-római háboru meséjével történt összefüzése megkövetelné, hanem ismét csak olasz nevek. (Leonatus és Imogen a brit mondából származnak.) Ujabb kutatások kétségtelennek tekintik, hogy ezen voltaképen teljesen összeférhetetlen két elemnek kombinációja *nem* Shakespeare műve, hanem hogy a nagy költő az antik-római és modern-olasz dolgok e furcsa vegyülékét már készen találta az irodalomban, akár (Simrock szerint) egy népies regényben, akár (mint Hertzberg véli) egy már régóta ismeretes és kedvelt szindarabban.¹⁾ Hogy „Cymbeline“ Shakespeare egyik leggyengébb darabja, mely folyton az ókori és a modern világ momentumait összezavarja, mely tele van ellenmondásokkal, hosszadalmas elbeszélésekkel, és végre is nem nyugtatja meg az olvasót: azt első sorban nem annak kell tulajdonítanunk, hogy a két elem egyáltalában összeférhetetlen volt, mert Shakespeare, a milyen mesternek ismerjük, képes lett volna e kombinatio sikeres keresztülvitelére; — alapszanak e hiányok abban, hogy Shakespeare e vegyüléket készen találta, és nem mert rajta erőlesen változtatni. „Cymbeline“ nem is érthető meg helyesen, ha fel nem tesszük, hogy az egy kész irodalmi terméknek (akár regénynek, akár drámának) átdolgozása, melyben persze Imogen bájos, megragadó alakja minden mozzanatában a nagy költőre vall.

Imogen történetét Shakespeare kétségtelenül Boccaccio-

¹⁾ Coleridge, Tieck, Knight és Ulrici ifjúkori kísérletnek tekintik a darabot, melyet a költő később, pályája utolsó éveiben átdolgozott, és javított.

ból vette. Így ítél John Dunlop (*Geschichte der Prosadichtungen, aus dem Englischen von Felix Liebrecht. Berlin, 1851. 214 l.*) is. kinek véleménye szerint Shakespeare a szép olasz novellát teljesen elrontotta. Egészen megfoghatatlan, hogy *Grimm*¹⁾ miért tagadja ezt (minden további indokolás nélkül) oly határozottan, holott legfeljebb arra nézve térhetnek el a vélemények, hogy Shakespeare valjon nem a Boccaccio forrását használta-e? E forrás valószínűleg egy latin elbeszélés volt, mely jelenleg ismeretlen, de úgy látszik azon német (dán és svéd) népkönyvben maradt fenn,²⁾ mely a mesét nem oly művészi alakban, mint a „Decamerone“, de különben minden lényeges elemével tartalmazza. *Grimm* (i. h., 35—66. ll.) közli e mesének egy költői feldolgozását, mely e cím alatt: *Von zwein Kaufmann* (egy gothai XV. századi kéziratban) a XIV. század elejéből fennmaradt. *Grimm* valószínűnek, én kétségtelennek tartom, hogy e költemény egy eddig ismeretlen francia forráson³⁾ alapszik. Ez elbeszélésben a csábítót a hű nő rokonai is támogatják, megvesztegetve sok kincsétől. Az asszony végre úgy menti meg becsületét, mint (más helyzetben) Isolde a Tristaneposzban: komornája fekszik helyette Hogier (ez itt a fogadó kereskedő neve) mellé, ki reggel, midőn elválnak a nőtől, emlékül ennek kis újját metszi le, mely azután természetesen a historia kedvező lefolyását eszközli. *Grimm* (i. h.) egy walesi kelta elbeszélésre utal, melyben a levágott kisújj ugyanily szerepet játszik.

Számos olasz, francia, görög, német és más alakjait ez elbeszélésnek közli, illetőleg jellemzi *Simrock*, *Die Quellen des Shakespeare in Novellen, Märchen und Sagen. 2. kiad. Bonn, 1870, I. 271—288. l.*

¹⁾ *Altdeutsche Wälder. Herausgegeben durch die Brüder Grimm. 1. Cassel, 1813. 67. l.*

²⁾ *Ein liebliche Histori und Warheit von vier Kaufmenden, s. l. et a. 4°. — És később: Ain lipliche Historie von vier Kaufleuten, Nürnberg, 1499. — A dán és svéd népkönyveket idézi *Grimm*, i. h., 68. l.*

³⁾ A mondának igen számos, de egyes részletekben eltérő alakjait ismerjük. L. *Simrock*, i. h. 279. l. — különösen ismeretes Gybert de Montreuilnek *De la violette ou de Gerard de Nevers* regénye, melyet némelyek a Boccaccio forrásának tekintenek.

De térjünk vissza a magyar költeményhez. Ez kétségtelenül a tárgyaltunk mese köréhez tartozik, de részben más alakban tünteti fel az elbeszélést. A fogadás megvan, megvan a csábító csele, a férj bujdosása, a hű nő férfiúnak öltöztetése, s végül a hűség diadala is. De hiányzik a szekrény, Alexandria, a szultán stb. Nem ismerjük a mese egyetlen feldolgozását, mely Ráskai-ével *teljesen* egyeznék, — de már a magyar költemény szereplőinek *nevei* is bizonyítják, hogy a költő idegen, még pedig valószínűleg olasz forrást használt, — ha nem is közvetlenül. A magyar költemény a hűséget dicsőíti, — de sem oly szépen, sem oly mély felfogással, mint azt más feldolgozásokban, például Boccacionál vagy Shakespearenél, találjuk. Érdekes a történetnek hazai viszonyokra alkalmazása, mely az események valószínűségét épen nem emeli, mert ez a magyar Béla király, kinek nincsen fia, és ki azért egy Indiából jött ifjút, és utóbb, midőn ez nőnek mutatkozik, az asszonyt is utódjává kinevezi, oly alapot ad a történetnek, mely a tisztán költött háttérnél jóval rosszabb. De a XVI. század magyar olvasóközönsége úgy látszik szerette, kívánta ezt; sok példa van ez időből az idegen mesék ilyen localizációjára, mely itt-ott valódi *nemzeti*, azaz idővel teljesen *népiesekké* vált történetek megalkotására vezetett. De erről más alkalommal.

Dr. Heinrich Gusztáv.

VARIAE LECTIONES.

XVII. Festus Pauli 77, 10. Egeriae nymphae sacrificabant praegnantes, quod eam putabant facile conceptam alvum egerere.

Müller ezt jegyzi hozzá: conceptam alvum] conceptum mg. A. Aug. conceptum alvo corr. Turneb. Advers. III, 5. Mihi illud ita defendi posse videtur, ut alvus pro infante nondum nato habeatur, ut ventrem Praetor in possessionem mittit.

Hiába való védelem: a cikk valódi emléke fényesen igazolja Turnebus emendatióját. A Guelferbytanusban, s a vele rokon Vindobonensisben conceptum alvo áll. A Mon. és Leid. conceptum alvumnak mondja; de ez még a conceptum miatt is lehetetlen; mert ha volt is himnemű a régi latinságban alvus

(v. ö. Neue Lat. Formenlehre I, 650). Festus csakis nőneműnek használhatta (8, 2. *alvus . . . est enim generis feminini.*) Kétségtelen tehát, hogy a czikk kérdéses mondatát így kell olvasnunk: *quod eam putabant facile conceptum alvo egerere.*

XVIII. Festus Pauli 81, 12. *Equiria ludi, quos Romulus Marti instituit per equorum cursum, qui in campo Martio exercebantur.* 131, 13. *Martialis campus in Coelio monte dicitur, quod in eo Equiria solebant fieri, si quando aquae Tiberis campum Martium occupassent.*

E lóverseny nevét valamennyi kiadó egy r-rel írja: a hagyomány két r mellett bizonyít. Az első cikkben *Equirria* Mon. Leiden. Guelf. Vindob. Csak a Trecensisben van *Equiria*. A másik cikkben a Trecensis is *equirriának* írja. (A Vindob. nem terjed odáig.)

V. ö. C. I. L. I, 388. *Equirria sive ecurria* (sic enim cum r litterae geminata scribendum esse ostendunt lapis Vaticanus [lásd u. o. 322.] Varronisque liber scriptus). Varro 6, 13. (secundum cod. Flor). *Ecurria ab equorum cursu; eo die enim currunt in Martio campo . . .*

Ily nyomós bizonyítékok mellett bátran állítjuk, hogy Ovidiusnál is Fast. 2, 859 és 3, 519 az eddigi *Equiria* helyett *Equirria* irandó.

XIX. Pacuvius 387 R. *consilium cicur.* Ribbeck szerint: *consilium vulgo, concilium libri.* Tudtommal csak Lindemannál és Muellernél *concilium*: a kéziratok, a hányat csak ismerek M. L. T. G. V. mind *consilium*nak mondják. E szerint a Ribbeck-féle szöveget az összes hagyomány igazolja.

XX. Festus Pauli 109, 17. *Impite: impetum facite.*

Mennyit vesződtek e hibás cikkszóval, mutatja Müller jegyzete, mely így szól: *dubium, imperativusne positus fuerit a Festo impite, (quod etiam poterat esse impite vel impitte, ut*

Doederlin. Syn. et Etym. T. VI. p. 106 autumat, qui cettē et fertē comparat), quae Scaligeri est sententia : an ablativus impete, quem Glossar. Labb. interpretantur ὁρμηδόν, ac proxima verba mutanda sint in : impetu facto, ut censet Lind. Illud tamen probabilius est. *Impete, impetum face* coni. Dac.

Amit Lindemann javasol, arra még legszivesebben állanék rá, mert mind a Labbeo-féle glossa, mind pedig az, mit Gellius XIX. 7, 7 mond „magno impete“ pro impetu az ablativus mellett szól : csakhogly olyan javítás, mely mind a cikkszón, mind a magyarázaton változtat, legalább is kétes. Hát még ha azt látjuk, hogly a hagyomány nem is azt mondja, hogly Impite, hanem azt, hogly Inipite.

Inipite : impetum facite. Igy M. L. T. G. V. Loewe Rhein. Mus. 1876 56. lap. helyesen állítja, hogly Placidusnál impitus : implicatus vel inretitus helyett inipitus stb. olvasandó.

Ez az ige apere composituma, amely apere Festus Pauli szerint azt jelenti, hogly comprehendere vinculo (Apex alatt.) vagy prohibere, compescere (Ape alatt). Ime két különböző emléke egy oly szónak, mely eddigelé ismeretlen volt. Az értelembeli és alakbeli nehézségekre (utóbbiról Loewe az idézett h.) ezennel nem reflektálok.

XXI. Plaut. Pseud. I, 3, 32 (= 263.) Ritschl a kéziratok alapján poriciam-ot ír a Beroaldus óta közkeletű porriciam helyett. Hogly helyesen, azt Festus Pauli is bizonyítja, ki 219, 4 nem Porriciam porro iaciam-ot ír, mint a kiadásokból következtetni, hanem Poriciam porro iaciam-ot, mint azt a hiteles hagyomány bizonyítja. Poriciam L. T. G. Poritiā M.

XXII. Festus Pauli 77, 18. Everriator vocatur, qui iure accepta hereditate iusta facere defuncto debet; qui si non fecerit, seu quid in ea re turbaverit, suo capite luat. Id nomen ductum a verrendo. Nam exverrae sunt purgatio quaedam domus, ex qua

mortuus ad sepulturam ferendus est, quae fit per everriatorem certo genere scoparum adhibito, ab extra verrendo dictarum.

A hagyomány nem azt mondja hogy exverrae, hanem exvernae. Igy M. L. T. G. V. De Bugge abban a gyönyörű értekezésében, mely a Flekeisen-féle Jahrbücher 105 kötetében (1872) jelent meg, a 96—97. lapon azt bizonyítja, hogy exverriae-nak kell olvasnunk. E javítást palaeographiai okkal is támogatjuk. Codexeink anyacodexe minusculákkal volt írva, s a minuscula írásnál gyakran megesik, hogy a másoló az n-et és ri-t összetéveszti, s a mi codexeink csakugyan több helyütt mutatják ezt a hibát. Conivoli * alatt in arigustum (in angustum) Mon. Eamus alatt iomeri Guelf. iomeri Vindob. (iomen helyett mint M. L. T.) Gingrire alatt gingririae (gingrinae helyett Guelf.) Bugge javítása e szerint kézzelfoghatólag helyes.

Budapest, 1879. jan. 31.

Ponori Theurewk Emil.

A DIES AEGYPTIACI LEIDENI LAJSTROMA.

Felolvastatott a philol. társaságnak 1879. febr. 5-én tartott ülésében.

Hogy a római nép mennyire babonás volt, azt a nem-philologus is tudja, ki Forbiger „Hellas und Rom“-ját, nevezetesen az I. r. II. köt. 192—221. lapjait elolvasta. Valamint a mai világ babonás fia a pénteket szerencsétlen napnak tartja: úgy a rómaiak (a Philocalus-féle naptár szerint) az év következő napjait: jan. 2. 6. 16.; febr. 7. 25.; mart. 3. 24.; apr. 3. 21.; jun. 7. 20.; jul. 6. 18.; aug. 6. 21.; sept. 2. 19.; oktob. 3. 20.; nov. 2. 24.; dec. 4. 14. aegyptusiaknak nevezték, a mely elnevezést az Anthol. Lat. 736. 5—6. verse így magyarázza:

Si tenebrae Aegyptus Graeco sermone vocantur,
Inde dies mortis tenebrosos iure vocamus.

De valódi okát úgy hiszem Mommsen találta el, ki Corp. inscr. Lat. I. 374. ezeket a napokat is felsorolja, s nevükről, s a babona keltéről így nyilatkozik: Superstitio haec ab Aegyptiis nomen traxit non aliam ob causam opinor, quam quod mathematicam doctrinam omnem bonam malam Aegyptiis acceptam

referre solebant veteres ; hoc certissimum est, ortam eam esse in ipsa urbe neque ante aetatem imperatoriam, cum mirum in modum dies Aegyptiaci senatus legitimi ab Augusto demum ordinatos sequantur stb. Ujabban foglalkozott e tárggyal Dr. Wilhelm Schmitz és Jules Loiseleur. Utóbbi a Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France, XXXIII. kötet, 198—253. lap. (Paris, 1872.) Schmitz a Rhein Nus. XXII. (1867.) XXIII. (1868), XXIX. (1874), XXXI. (1876) köteteiben, újra : Beiträge zur lateinischen Sprache und Literaturkunde von Dr. Wilhelm Schmitz. Leipz. 1877, a 307—320. lap. A Mommsentól C. I. L. I. 374. és 411. lapjain, s a Schmitztól i. h. összeállított Dies Aegyptiaci-féle lajstromokhoz ezennel egy eddig ismeretlen lajstromot csatolok. Ezt az emléket egy régi leideni codexben találtam, melynek neve cod. Vossianus 116. Szövege fol. 106 v. és 107-r. áll, és így szól :

HIC COMMEMORANTUR DIES

aegyptiaci qui eo modo In anni cir
culo sunt observandi ne In his san
guis minnatur aut potio ad sol
uendū praelib&ur

In principio mensis Ianuarii dies
primus. & ante ei' exitū dies VII'.

An principia mensis februarii dies
III'. & ante ei' exitum dies tertius.

In principio mensis martii dies pr^m.
& ante eius exitū dies quartus

A principio mensis aprilis dies X^{mus}
& ante ei' exitū dies undecimus.

A principio mensis ^{mai}_{iu} dies tertius
& ante ei' exitū dies VII'.

A principio mensis iunii dies X'.
& ante ei' exitū dies XV'.

A principio mensis iulii XIII.
& ante ei' exitū dies X.

In principio mensis augusti dies I'
& ante ei' exitū dies II'.

A principio mensis septēbris dies III.

& ante ei' exitū dies X.^{us}

A principio mensis octobr dies III

& ante ei' exitū dies X.

In principio mensis nouemt dies V.

& ante eius exitū dies III.

A principio mensis decēbris dies XII'.

& ante ei' exitū dies XVII'.

Sup hos oms hi observa^{biles}_{ndi} sunt &ia ab Initio mensis augusti pri'm dies lunę. Insup &ia de martio & decēbrio novissimi ei'de ferię In quib; & esus anseris cuiuslib& prohib&ur.

His diebus aegyptiacis nullo modo p aliqua necessitate licet homini t animali sanguinē minuere. nec medicinā inpendere. Nam sup omā observandi sunt isti dies per annū; Septimo Kat aprit ille dies lunis. Intrante augusto ille dies lunis. Exeunte decēbrio ille dies lunis. Cum magna cautela st observandi quia uenę plenę sunt. Qui istis dieb; hominē Inciderit. aut alicuius animalis uenas-aut statū uita deced& aut ad diem quartū ut septimū n ptinget. Et si his potionē acceperit aute dies quindecī moriet. Si de ansere id ÷. auga manducauerit. ante dies XL morietur. Si masculus aut femina his diebus tribus nat' fuerit mala morte morietur cū labore; si tam uerū ē quod in descriptū In libris autenticis legit.

E lajstrom szerint tehát az egyiptusi napok ezek : jan. 1., 25.; febr. 4., 26.; mart. 1., 28.; apr. 10., 20.; máj. 3., 25.; jun. 10., 16.; jul. 13., 22.; aug. 1., 30.; sept 3., 21.; okt. 3., 22.; nov. 5., 28.; dec. 12., 15.

A többi emlékekkel való egybevetés azt mutatja, hogy a miénk egy nap kivételével a Parisin. Lat. 1338-val egyez. Csak az október másik napja nem vág össze. A Parisin. szerint oktob. 31. a mi codexünk szerint oktob. 22.

De ansere idest auga-ra nézve megjegyzem, hogy a középkori latinságban a ludat auca-nak hítták, s így spanyolul, provenç. és churwälsch. oca spanyol. olasz. s portug. oie franc. V. ö. Diez Etym. Wörterb. d. roman. Sprachen. 4. kiad. 226. lap. — A régi magyar törvény a „ludas“-t aucarius-nak fordítja. Lásd

Tripart. Part. II. tit. 30. Unde justa Dei et humano iudicio, quilibet fidefragus et perjurus (quem nos communi vocabulo Aucarium hoc est Ludas vocamus) acriter est puniendus. A Corpus juris 1822. évi kiadása 65. lap. ez a jegyzet van hozzá csatolva: Ex voce Hungarica Óke, sive Eoke, qualiter Anseres, in quibusdam Regni partibus, ad pabulum vocantur: Inde vulgari-ter Ludas, id est; Anserini dicti, ob garulitatem et lubricam fidem. Hogy ez az etymologia helytelen, azt a román nyelvek bizonyítják.

Budapest, 1879. jan. 24.

Ponori Thewrewk Emil.

H A Z A I I R O D A L O M.

Az uj Petőfi-kiadás.

II.

Teljes bűnlajstromot ígértünk; most megvalljuk, hogy ilyet adnunk, e közlőny terjedelmét tekintve, lehetetlen; de nem is szükséges. Annak kimutatására, hogy e kiadás a lehető legkevesebb kritikával készült, hogy tömve van sajtóhibákkal, a melyek nemcsak aesthetikai érzékünket bántják, hanem gyakran a szöveg értelmét is elferditik, s egy-egy verssor szótagjai számát hol megtoldják, hol megesonkitják, legyen elég ime jókora fogást egybeválogatnunk a legkiválóbb példányokból:

11 (1, 27) ¹⁾	Lyányokra	Lyányokra nézve
	nézve, <i>mi</i> Jancsit illeti:	<i>a mi</i> Jancsit illeti.
20 (2, 18)	<i>Társaságotokba</i>	<i>Társaságotokba</i> stb.
	beállok ebédre:	
23 (1, 36)	<i>csag</i> :	<i>csak</i> .
23 (2, 21)	<i>óperenciás</i> :	<i>óperenciás</i> .
5 24 (2, 19)	<i>S nincs ott nap</i>	<i>S nincsen ott nap</i> kelte,
	kelte, nap <i>lenyugrása</i> :	nap <i>lenyugorása</i> .
27 (2, 43)	<i>kötelen</i> :	<i>kötélén</i> .
30 (1, 29)	<i>mindenek</i> :	<i>mindennek</i> .
31 (1, 23)	<i>érzetének</i> :	<i>érezetének</i> .
41 (2, 19)	Hogy <i>keblemben</i>	Hogy <i>kebelemben</i> stb.
	hézag támadott:	

¹⁾ Az első szám a kiadás lapszáma; a zárjelben levők a hasáb és a sor számát jelölik. A lapszámon az itt közölt hibák számát mutatjuk fel.

- 10 42 (2, 4) *Leirhatlan* édes *Leirhatatlan* stb.
 érzeményt :
 42 (2, 29) *szóll* : *szólt.*
 46 (1, 14) *kételkedel* : *kételkedel.*
 46 (1, 53) *vigyorgna* : *vigyorgna.*
 46 (2, 17) *percze* : *perczre.*
 15 47 (2, 35) *áll* : *állt.*
 59 (2, 26) *születtem* : *született.*
 65 (1, 27) *mosolyg* : *mosolyog.*
 66 (2, 32) Meghajtá magát
 vagy *tán* meg sem hajtá talán : Meghajtá magát vagy
 meg sem stb.
 68 (2, 35) *haraglámg* : *haragláng.*
 20 74 (1, 11)) Üres-puszták *Üres-puszták* voltak
 voltak *mint meder* : *mint a meder.*
 80 (2, 43) *ő* : *őt.*
 92 (2, 29) *ökvet* : *követ.*
 95 (2, 8) *gondolkodni* : *gondolkodni.*
 101 (2, 12) *emberségébül* : *emberségébül.*
 25 104 (1, 29) *kitudta* : *ki tudta.*
 105 (1, 1) *lehel* : *Lehel.*
 114 (1, 5) E falattal nekem
 adtad *telkedet* : *telkedet.*
 119 (2, 6) *életem* : *életem.*
 128 (2, 9) *miért* : *mért.*
 30 131 (2, 20) *madárajkról* : *madárajakról.*
 143 (2, 25) *oblivisnálnak* : *obliviscálnak.*
 151 (1, 25) *kaptam* : *kaptam.*
 155 (2, 36) *Miképen* teszen
 szert öltözetre : *Miképp* stb.
 156 (2, 34) Nem volna *olyan* *Nem volna oly* stb.
 nagyon megsértve :
 35 164 (2, 23) *tisztel honfitás* : *tisztelt honfitárs.*
 174 (1, 9) Mint a repkény a
 fákat, a remény : *Mint repkény* stb.
 179 (2, 31) Azt hiszed hogy
 dieséretedre : *Azt hiszed hogy én* stb.
 183 (2, 3) *pártját* : *pártját.*
 193 (1, 30) Daczoltam sors-
 sal s világgal : *Daczoltam sorssal*
 és világgal.
 40 (204 (1, 7) *halljak* : *haljak.*
 210 (1, 24) *veres* : *véres.*
 212 (2, 44) Mely'k milyen
 épület ? *vár* avagy csárda : *Mely'k milyen épület ?*
vár-e avagy csárda ?

- 213 (1, 18) Ott *lélek*, test- Ott *léleknek*, testnek szolgált
nek szolgált itt enyhére : itt enyhére.
- 230 (1, 36) S *mosolygjon* S *mosolygjon* újólág.
újólág :
- 45 232 (2, 40) Rothadt szag a Rothadt szag a
sír nyilásibul : sírok nyilásibul.
- 234 (2, 22) *szetnék* : *szeretnék*.
- 244 (2, 4) *viszontlás* : *viszontlátás*.
- 251 (1, 42) *kazaszeretet* : *hazaszeretet*.
- 252 (1, 10) A szomszéd bo- S szomszéd stb.
kornak fészkeiben :
- 50 252 (1, 36) Megvetést s Megvetést és inséget lát.
inséget lát :
- 252 (1, 43) Adjátok rám Adjátok rám áldástokat
áldástokat és én : s én.
- 253 (2, 11) S megtestesíté S megtestesíté a *múzsza* stb.
őt a *múzsza*, ki téged úgy :
- 256 (2, 23) *halott* : *hallott*.
- 266 (2, 8) *bajtódni*ál : *bajlódni*ál.
- 55 273 (2, 8) *juliskámat* : *Juliskámat*.
- 288 (1,30) Tudom *én felőlem* Tudom, *felőlem* álmodik.
álmodik :
- 292 (2, 11) *kopogtanak* : *kopogtatnak*.
- 298 (2, 44) *Nincsen-e* még *Nincs-e* még meg stb.
meg minden régi baj :
- 300 (2, 18) *hajhász* : *hajszás*.
- 60 300 (2, 23) *károm* : *három*.
- 304 (1, 40) *kicsiny* : *kicsiny*.
- 304 (1, 23) A köszönet, hála A köszönet, a *hála* stb.
szavait :
- 320 (2, 44) *Naholnap* : *Maholnap*.
- 329 (2, 7) *parimíd* : *pyramid*.
- 65 332 (2, 42) *Had* : *Hadd*.
- 334 (2, 13) Ezután is jó Ezután is jó légy *Morzsa*.
légy *morzsa* :
- 334 (2, 10) *veted* : *veled*.
- 352 (2, 35) *lejár* : *eljár*.
- 352 (2, 39) *kelyet* : *helyet*.
- 70 364 (2, 27) *gyászdogol* : *gyászdolgot*.
- 373 (2, 6) *komlokod* : *homlokod*.
- 376 (2, 36) *hosszában* : *hosszában*.
- 395 (1, 22) És az ott — És az ott — mely rózsaszál.
mely a rózsaszál :

405 (2, 7)	És az <i>ily</i> önző nemzet :	És az <i>ilyen</i> stb.
75 406 (1, 10)	<i>hanem</i> :	<i>ha nem.</i>
406 (2, 1)	<i>honderű</i> :	<i>Honderű.</i>
408 (1, 1)	<i>illetlenység</i> :	<i>jellemtelenség.</i>
409 (2, 6)	<i>kétségbeesett</i> :	<i>kétségb'esett.</i>
411 (1, 34)	<i>Brusus</i> :	<i>Brutus.</i>
80 411 (2, 33)	<i>hittem</i> :	<i>hittem.</i>

Az „*Erdélyben*“ című költeményt a népszerű kiadás is *egy tagban* adja, pedig tudnivaló, hogy, bár nincs versszakokra osztva, mégis vannak benne egyes nyugvó pontok, a hol egy gondolat-kör be van fejezve, s új gondolat-kör indul. Például:

Mely ördög súgta, hogy kettészakadjunk?
 Hogy szétrepeszszük a szent levelet,
 Mit diadalmas őseink irának,
 Szívök vérebe mártván kardjokat?
 Kettészakadtunk, és a szép levélből
 Rongyok levének, miket elsodort
 És sárba dobott a századok viharja.
 Lábbal tiportak bennünket. Könyűket
 És jajkiáltást küldöttünk az égbe,
 De panaszunkat az be nem fogadta.
 A rabszolgákat nem hallgatja az meg :
 Mert a ki jármot hagy nyakába tenni,
 Méltó reá, hogy azt hurezolja is,
 Míg össze nem dől a korbács alatt.

(Itt kikezdésnek kellene lenni).

Tartottunk volna össze! a világ most
 Tudná hírünket stb.

Nevezetes különben az is, hogy' kezdődik itt a költemény :

Barangol és zúg, zúg az őszi szél.
 Mint rab kezén a megrázott bilincs.
 Csörögnek a fák száraz lombjai.

Olvasd a következő rendben :

Barangol és zúg, zúg az őszi szél,
 Csörögnek a fák száraz lombjai,
 Mint rab kezén a megrázott bilincs.

De vessünk véget a böngészetnek. Az Athenaeum, szeretjük hinni, helyre fogja ütni a hibát, s egy új kiadás rendezésével avatottabb kezeket bíz meg, legalább is olyanokat, a milyenek első díszkiadása közrehocsátásában fáradoztak. Mi az Athenaeumtól várjuk — mástól kitől is várhatnók? — Petőfinek nemcsak legszebb, de legjobb kiadását is, mielőtt a 30 éves forduló elkövetkeznék; azután, mikor már, minden valószínűség szerint, annyi lesz a „népszerű,” „olcsó,” és „képes” Petőfi, a hány a kiadó széles e hazában, bizony bajosabb lesz majd egy kritikai, egyuttal természetesen „olcsó és népszerű” Petőfi-kiadással boldogulni.

Háhn Adolf.

Spicilegium.

Dr. Ábel Jenőnek „Janus Pannonius életéhez és műveihez” című cikkét nagy élvezettel és figyelemmel olvastam. A cikk nem csak azért érdekelt, mert Janus Pannoniusnak egynehány meghitt barátjaihoz való viszonyairól nyújt újabb adatokat, hanem azért is, mert a kedves költeményeknek nemcsak a nyelvezete, hanem főleg alakja olyan, hogy önkénytelenül felhívja az olvasót kritikai nyomozásra; mert ugyanesak tanulságos anyagot szolgáltat azon módnak megfejtésére, melylyel a régi codexek készülhettek, és sok, magát kitüntetni akaró philologusnak megbecsülhetetlen alkalmat szolgáltatottak tudományukat a textus kritikájában kitüntetni, és így halhatatlanságukat biztosítani.

Valóban ezen cikken praegnansan fel van tüntetve a c - dexek története; a különbség csak abban áll: hogy míg amazokat a régi pingáló világban a scriba, ezeket a typographus hozta létre. Itt is, ott is a szem és a kéz okozója a nagy zavarnak, és ha arra vállalkozom, hogy a kétes szövegű helyeket orvosoljam, ha az egész tudományos apparatust: a divinatíót, a combinatiót mozgásba hozom, nem várok egyéb jutalmat, mint: hogy a szedő és a revisor, megemlékezvén ezen cikkekre, jövőre ne adjon alkalmat egy különben nyugodt polgárnak arra, hogy boszankodjék. De térjünk a tárgyhoz:

Mindjárt az i. költ. egyet. közl. 7. l. 8. sorában áll: Casse-
runt e. h. cesserunt, u. o. a 12. sorban nimor e. h. minor. 8. l. 5.
sor alulról manns e. h. manus. 10. l. 15. sor felülről nobilius e. h.
nobilium. 11. l. 1. sor alulról monimibus e. h. ominibus. 13. l. 4.
sor fel. sed flat e. h. fiat; u. o. 6. s. anno e. h. auro. 14. l. 17. sor
al. princep Leonellum e. h. princeps Leonellus. 15. l. 20. s. al.
locus e. h. Jocus és u. o. 9. s. al. ferridum e. h. fervidum. A 16.
lapon már nagyobbak a corruptelák, így pl. a 33. és 34. vers így

van adva: Consumpsi miserante dura longe, Stratus limina ferreas puellae. Hic Rhodus hic salta! Ez ugyancsak nem tréfa, ember legyen a gáton, aki azt megérti, míg végre nyitjára találtam, hogy itt a szerelmesnek kell antichambrirozni, tehát így irtam: Consumpsi miser ante dura longe, Stratus limina ferreae puellae. Szebb még a következő u. o. 47. sor. Et plectro aeolias modus eburno, Quam *prinsum retinet*. Itt ugyancsak megakadtam, bántott az *Aeolias* és a sajátságos *prinsum retinet*; az első okvetlen Aeolius-nak olvasandó, míg a másik *primum recinet*-re javítandó. A 17. l. 2. sorban ezt olvassuk: Ac plenos solet et facetiarum. Itt helyén lesz *solet* helyett: *salis*. Érdekes u. a. lapon 9. s. alulról: Infelix *premorim* potens: *ali me*. Olvasandó: *premor impotens*. U. o. a 6. s. alulról *ametos* talán *amatas*. Befejezésül van szerencsém jelenteni, hogy Tibullus megsértve érezné magát, ha olvasná, hogy u. o. a 2. sorban al. az ő kedvese, Neaera, *nehera* mythicus alakban t. i. szerepeltetik.

Evvél befejeztem spicilegiumomat, reménylve, hogy evvel a szerző kedves, de eltorzított gyermekét egy kissé rendbe hoztam.

Bartal Antal.

Római régiségtan, a római irodalomtörténet vázlatával. *Bojesen-Hoffa* nyomán, a gymnasiumok felsőbb osztályai számára, és magánhasználatra. Atdolgozta *Okányi Pál* tanár. Budapest. Franklin-társulat 1879. 8-ad rét XVI és 159 l. 108 ábrával. Ára 1 frt 40 kr.

Bojesen-Hoffa könyve ¹⁾ két czélnek akar megfelelni. ²⁾ A gymnasista számára összefüggésben nyújtja azt, mit a klasszikusok olvasásánál jegyzetes kiadásában magyarázva talált, a philológiát tanulóknak pedig repetitorium akar lenni. Ezen czéloknak a könyv németországi viszonyok között meglehetősen megfelel. Ott ugyanis bőviben vannak a tudományos capacitások

¹⁾ Handbuch der röm. Antiquitäten von Bojesen-Hoffa, 3. Aufl. bearbeitet von prof. dr. W. Rein (ennek halála után Otto Kohl-tól). Wien, 1866.

²⁾ Dem Gymnasisten bieten zwar jetzt Weidmann'sche und Teubner'sche Klassikerausgaben in Einleitungen und Anmerkungen Genügendes für Einzelheiten aus den Antiquitäten. Demungeachtet dürfte es nicht unnütz erscheinen, wenn die Schüler bei der Lectüre in den betreffenden Paragraphen des Handbuchs das Einzelne im Zusammenhange eines grösseren Ganzen nachsehen müssten. Ausserdem sollte das Handbuch den Studirenden der Philologie theils als erste Übersicht dienen, theils als Leitfaden zum Repetiren, theils zum augenblicklichen Nachschlagen bei der Lectüre der Klassiker, wenn sie kein grösseres Werk zur Hand haben. Vorwort p. VI.

által készített önálló beccsel bíró jegyzetes kiadásoknak, hol minden pontot töviről hegyéig megvizsgálunk, úgy hogy az olvasmány befejeztével az említett compendiosus kézikönyv csoportosítás tekintetéből, apróságokat nézve még kiegészítésképen is jól használható. Az egyetemi hallgató pedig forrástanulmányai között szívesen látja a vezérfonalat, melyben kerek egészre talál. Más kérdés az, vajjon megfelel-e a mi viszonyainknak e könyv, vajjon oly jó szolgálatot fog-e tenni a magyar tanulónak is mint a németnek? Erre azt felelhetjük, hogy bizony nem, és pedig azon egyszerű okból, mert a tanuló vagy nem fogja érteni, vagy ha érti, keveselni fogja a magyarázatot. A mi gymnasistánk nem rendelkezik oly forrásokkal, melyekből minden egyes dologra nézve bő felvilágosítást nyerhetne, nincs realis encyclopaediája, melyet készüléskor felüthetne, legtöbb esetben nincs jóra való jegyzetes kiadása, mely utbaigazítaná, a tanár élő szava pedig könnyen érthető okokból még akkor sem pótolhatja a tanuló hiányos készültségét, ha még oly helyesen is van adva. Ha a tanuló most a szóban forgó régiségtanhoz fordul, legfőlegbb általánosan érintve találja a tárgyat, holott neki első sorban részletes, az illető klasszikus helyhez való magyarázat kellene. Így áll a dolog ugyszólva elvben a könyvre nézve; de vajjon mikép fogunk itélni hasznavehetőségéről, ha megtudjuk, hogy a meg nem felelő tartalomhoz eltorzított, majdnem eljlesztő külalak, sőt többször az eredetinek elferdítése járul? De lássuk a könyvet közelebbről.

Az előszóban a szerző azt mondja: „A könyvnek (t. i. Bojesen-Hoffáénak) tárgyfelosztásában nem tettem változást, azonban a szorosabb régiségi anyagot jobbnak láttam az előszóban foglaltak értelmében kibővíteni, ugyszintén figyelmem kiterjedt azon klasszikus írók kimerítőbb jellemzésére, kiknek egyes iratai a gymnasiumokban leginkább olvastatnak.“ Habár elég furcsán hangzik, ha az ember körülbelől 40 soros előszóban mondotakra hivatkozik, úgy még furcsábban illeti meg az embert, ha látja, hogy az illető helyen erre nézve semmi határozott nyilatkozat nincs, mert az csak nem nevezhető kimerítő felvilágosításnak, ha ezeket olvassuk: „Az iskolai kézikönyvek keretében alig foglalhatnak helyet p. o. az előnevek rövidítései, a családi élet és foglalkozás különböző stadiumai“; a naptár, időbeosztás, pénznemek, temetkezések stb. A szótár — nem kimerítő volta miatt — nem is foglalhat magában minden elgondolható szót vagy szólásmódot, p. o. *si terra levasset mancipabat* — *alibi dies festos celebrant* — *candidati*; *ascendens* és *descendens*, *collaterales*; *agnati*, *consanguinei*, *cognati* stb. Ezek után az ember azt várná, hogy felsorolja hol, mennyit, és mily források alapján

bővitett,¹⁾ ez utóbbit annyival inkább, mert szerző „Hogy e kézikönyvet jártasabbak és a római régiségek iránt előszeretettel viseltetők is sikerrel használhassák, nem tartotta fölöslegesnek itt-ott az egyes specialis munkák megemlítését.“ Csakhogy az az itt-ott annyi, mint semmi, mert az efféle német tudományos munkákból készített idézeteknek vajmi kevés hasznát vehetjük; sokkal jobb lett volna, ha szerző minden egyes szakaszánál következetesen az illető főmunkákra, mint Lange, Becker-Marquardt, Preller, Guhl és Koner stb.-re utal. Ezen munkák megfelelő szakaszaiban az olvasó ugyanis megtalálja, valamint a szerző is a specialis munkák sorozatát.

Horatius azon mondása alapján, melyet Rich is kitett, képes szótára²⁾ czimlapján (A. P. 180.) a szerző „szükségesnek tartotta e kis kézikönyvet legalább néhány ábrával ellátni.“ Szóljunk legelőször ezen ábrákról. Legnagyobb részben nem is állanak a szöveggel összefüggésben, magyarázat vagy nincs vagy nagyon száraz; elől az ábrák jegyzékében, a forrás, melyből kölcsönözve vannak, nincs megnevezve, ámbár könnyen megfeythető t. i. Rich és Guhl-Koner, olykor meg Lübker Reallexikona. Az egyedüli ábra, mely nagyon helyén van, az Róma tervrajza, és pedig p. 5. R. a köztársaság éveiben kicsinyben, a könyv végén Róma a császárok alatt nagyobb mértékben, mindkettő Kiepert után.

A szerző annyira német chablon szerint dolgozik, hogy még egyes kiváló alkalomnál sem tartja érdemesnek nemzeti muzeumunk műkincseire figyelmeztetni a tanulót, mely mulasztás azonban fájdalom! nemcsak a szerzőnél, hanem más philologusainknál is meg van.³⁾ Nézzük az ábrákat egyenkint. Mindjárt az első ábra fölösleges, mert magában nem mutat semmi nevezettest, a szövegből pedig, melyben különben csak említve van Pompeji, magyarázatot nem nyer. A 2. ábránál (cölöphid) felrajzolja szerző Caesar hidját a Rajnán, a mint az Caesar leírása

¹⁾ Szerző bővítései a következők. (Megjegyzem, hogy egy-két-soros hozzáadásokat itt mellőzök). P. 1. A régiségtan meghatározása. P. 2. Egy „Észrevétel“ a régiségek történeti tárgyalását illetőleg. P. 28. Jegyzet. A „detestativ sacrorum“ magyarázata. P. 36. Korteskedés a rómaiaknál. P. 52. Jegyzet. A mancipatio magyarázata. P. 54. A házassági szertartások. P. 56. A római férj hogyan vált el feleségétől. P. 57. Elődök, utódok és collaterales táblázata. P. 108. A római naptár táblázata meg a római hónapok nevei. P. 114. Jegyzet. Hogy osztották fel a rómaiak a napot. P. 120. A rómaiak ételei. P. 122. Halotti szertartások és különösen az apotheosis. Végre az irodalomtörténet több helyen.

²⁾ Ill. Wörterbuch d. röm. Antiquit. von Arth. Rich. Ford. dr. Müller K. Lipce 1862.

³⁾ Mily tanulságos lett volna p. o. pénzeknél (111), a lámpáknál (117), leginkább pedig a viaszkos tábláknál (146) muzeumunkra utalni!

szerint (B. G. IV. 17.) a Kraner-féle (Weidmanniana) kiadásban rekonstruálva van. Nincs egészen helyén, hogy a szerző a Rómában létezett *pons sublicius* említésénél (4. l.) ezen ábrára utal. 5. ábra. A pompeiusi fürdő tervrajza, helyesebben a Pompeiibeli f. t., a mint az olvasható a szövegben (6). Sajátságos eljárást követ szerző a 16. és következő, fegyvereket mutató ábrákban. Bismarck szárnyra kelt mondásának csekély változtatásával „onnan veszi az ábrákat, a hol éppen találja,“ akár illenek a római régiségtanba, akár nem. Ezen ábrák (16—43.) majdnem kivétel nélkül a Vollbrecht Anabasisához (Lipce, Teubner) mellékelt könyomatú táblákból vannak véve, és úgy természetesen görög fegyvereket ábrázolnak, a mi azonban a szerzőt semmi kegy sem zavarja. A 17. ábrában lerajzolt pilumot természetesen nem találhatta Vollbrecht-nél, tehát Guhl és Koner munkájához ¹⁾ flyamodott, az ott a 735. lapon lerajzolt pilumot azonban oly szerencsétlenül adta vissza, hogy inkább fogpiszkálóhoz hasonlít, mint a rómaiak félelmetes fegyveréhez. A 18—22. ábrák görög sisakokat mutatnak. A rómaiakat látni Guhl és Konernál a 753. lapon. A 32. ábra a jegyzékben mint „domborpaizs“ van felhozva, holott az semmi egyéb, mint az ugyanott (30., 31. ábra) lerajzolt kerek paizs oldalvást nézve. Hogy minő helye van az Amazonpaizsnak (34. ábra) a római régiségtanban, és vajjon hogy érte a fiu ezt a kifejezést, nem tudom. Sokkal jobban tájékoztatják az embert a római paizsok dolgában azon rajzok, melyeket Rich után Ponori Thewrewk Emil adott Vergil kiadásában. ²⁾ A szöveg 88-ik lapján látható Hyginus-féle tábor, ³⁾ csak zavarólag hat a tanulóra, ki a sokféle hadtesteket sehogysem tudja összeegyeztetni azon leírásokkal, melyek olvasmányaiiban előfordultak.

A 76. és 77. ábrán görög színházakat mutat szerző, jóllehet a római, melynek alaprajzát Pompejiből szintén jól ismerjük, lényegesen különbözött. ⁴⁾ A 106. lapon levő ábrák az ara (79. ábra) kivételével nincsenek éppen semmi összefüggésben a 147. §. tartalmával (szent helyek és tárgyak), egyszersmind fényes világot vetnek a szerzőnek megbizhatóságára, mert az ábrák jegyzékében majd mindenik tárgy másnak van mondva, mint a mi

¹⁾ Das Leben d. Griechen und Römer J. kiad. Berlin. Weidmann.

²⁾ P. Verg. Maronis. Aeneidos lib. II. ed. E. Thewrewk de P. A függelékben (ad v. 309.).

³⁾ Talán nem lett volna fölösleges legalább röviden megemlíteni, ki volt az a Hyginus, és mikor élt. [Hyginus Gromaticus (mérnök) körülb. 100. évben Kr. után írt két munkát: Liber Gromaticus és De limitibus constituendis].

⁴⁾ Rich h. v. Theatrum.

valóban. Lássuk egyenként (80.) „cserépedények,” csakhogy görög alaknak GK. 169. l., (81.) csiszolt ércedények, valóságban görög vása GK. 166. l., (82.) „drágakövekből készült edények,” valóságban ércből való állatfejalakú ivóedények. GK. 176., (83.) „borostyánkőből vagy elefántsontból készült edények,” hogy honnan vette azt szerző, nem tudom, GK-nál 174. l. ugyanezen alak phiolénak (talczának) van mondva. (84.) E helyett: edények folyékony tárgyak megőrzésére, egyszerűen azt lehetett volna mondani: „tömlő.” A 94., 95. és 96. ábrában görög ruhadarabokat látunk anélkül, hogy szerző megmondaná, minő viszonyban vannak ezek a római ruhákkal.¹⁾ Egy füst alatt megemlítem, hogy a 68. ábra, mely vitorla-bontást²⁾ ábrázol, az ábrák jegyzékében hiányzik, és tévesen állott 68. templom stb. Ennyit az ábrákról, melyek eszerint aligha fogják a hallott dolgok észben-tartását közvetíteni.

Áttérek a könyv szövegére. Nyelvezetéről később szólok, most csak a realis dolgokat vesszük szemügyre. Mindjárt az első lapon a szerző szükségesnek tartotta B. H. meghatározásán kívül (mik a régiségek?) egy másikat is adni (mi a régiségtan?), mi nézetem szerint szószaporítás, mert csak laposra üti azt, mit B. H. a következőkben világosan és helyesen mond, és a mit a szerző is lefordít. A görög írók felsorolásánál, kik a római régiségekre nézve forráskul szolgálhatnak, jó lett volna megmondani, hogy minő műveket irtak: mert az ilyenek nálunk egészen terra incognita.

P. 4. A basilicának azon meghatározása, melyet a szerző ezen lapon a jegyzetben ad, nem egyezik avval, mely p. 5. a szövegben olvasható, jó lett volna megmagyarázni a basilica nevét és (az *ἄρχον βασιλείς* székhelyéről *στοά βασιλείος* Athenben).³⁾

P. 20. A patres et conscripti említésénél fel kell hozni, hogy későbbi időben az et kötőszót kihagyták, és úgy mondták, hogy: patres conscripti.⁴⁾

P. 24. „peregrinus (régibb időben hostis)” így magában nem érthető; rá kell utalnunk, hogy az a „hostis,” elnevezés melylyel minden kívülről jövőt illettek, a nép eredeti szűk körű felfogásában rejlik, mely minden idegenben ellenséget lát. Hogy

¹⁾ Erről bőven Rich h. v. tunica.

²⁾ U. a. h. v. velum.

³⁾ Guhl u. Koner 3 p. 498.

⁴⁾ L. a magyarázókat Liv. II. 1. hez.

hostis eredetileg csakis idegent jelentett, bizonyítja a német *Gast*, mely *hostis*nak etymologiailag megfelel.¹⁾

P. 30. Az ezen lapon olvasható jegyzet szerkezeténél fogva nevezetes. Ez ugyanis így szól: Dies festos celebrant albatu voltak az öröm és vigság napjai, melyeken fehér öltözetben (alb.) jártak.

P. 39. A *quaestiones perpetuae* élén a praetorok állottak mint vizsgáló bírák, *quaesitores*, nem pedig mint szerző B. H. félreértésével írja, mint *quaestores*, mely név egészen más (t. i. pénzügyi) hivatalt jelent.

P. 40. Meg kellett volna mondani, ki volt két ízben censor, úgyszintén azt az új performát megmagyarázni, melyet Cícero Milo pörében kísértett meg, p. 64.²⁾

P. 54. A házassági szertartásoknak jobb helyük lett volna a magánrégiségek között.

P. 64. „*Equuleus* faló-alaku kínvallati gép.” Hogy honnan veszi azt szerző, hogy falóhoz hasonlított, nem tudom, hacsak a nevet nem magyarázza szósz szerint. A mit az *equ.*-ről tudunk, azt megmutatja Rich s. v.

P. 92. Jupiter nevét úgy látszik *iuvans* paterből magyarázza; az efféle *Ennianus* etymológiáknak most már egészen ki kellene pusztulniuk a könyvekből.

P. 109. A vízi órák a görögöknél nemcsak a szónoklattanároknál voltak használatosak, hanem jelentékeny szerepet viseltek a törvényszéki *praxis*ban.³⁾

P. 111. a 152. §-ban a pénznemekről szól a szerző. B. H. a pénzekről röviden ugyan, de igen érthető világos módon szól (p. 119). A szerző, ki olykor B. H-t meg akarja pótolni, ezáltal csak zavartta teszi az előadást, sőt olykor egyenesen az igazság ellen is vét. Így a német szerző világosan megkülönbözteti az *as*-t és részeit mint mértékegységeket, azoknak pénzértékétől: *Die Hauptnomina* war der *as*, anfangs gleichbedeutend mit *libra*, ein *Pfund* (ungefähr $\frac{2}{3}$ *Vereinspfund*), und wurde in 12 *unciae*

¹⁾ Corssen, Ueb. Aussprache, Vokalismus und Betonung der lat. Sprache. I.²p. 158.

²⁾ Két ízben volt censor C. Marcius Rutilus 489. a. u. c. L. W. A. Becker, Handbuch der römischen Alterthümer II. Theil. 2. Abth. p. 194. A mi Pompejus eljárását a Milo-féle pörben illeti, az a következő volt: P. mint dictator törvényt hozott, hogy Clodius megöletése tárgyában vizsgálat indíttassék meg, továbbá hogy a pör tárgyalása előtt három napon át a tanukat hallgassák ki, és a bírák jegyezzék fel azok vallomásait. Ítélet mondása előtt a vádlónak és vádlottnak szabadságában állott minden rendbeli bírák közül ötöt-ötöt visszautasítani. A bírák pedig a senatorok, lovagok és tribuni aerarii rendjéből valók voltak.

³⁾ J. Telfy, Corpus Juris Att. index s. v. *clepsydrae*.

getheilt . . . Als Münzen existierten aber von diesen As-theilen bloß uncia, sextans, quadrans, triens, und semis. A szerzőnél ez a hely így szól : Az első ércpénz volt az as, eredetileg mint libra, egy font, mely 12 unciára osztatott, egy uncia 2 latot, és így tehát egy font 24 latot nyomott; sextans = 2 uncia, vagy $\frac{1}{12}$ pengő krajczár stb. Helyesebben egy libra = as, eredetileg 0.5847 osztrák font, pénzértéke pedig 23 krajczár. ¹⁾ De a pénzértékről itt nem is kellett volna szólni, elég ha a szerző világosan előadja az itáliai duodecimalis rendszer egységeit. Hanem jönnek még czifrább dolgok is. Megint ide iktatom a német eredetit, és a szerző szövegét. Von grösseren Münzen gab es decussis = 10, tripondius oder tressis = 3, und dupondius = 2 asses. Die ältesten asses waren also asses librales (aes grave); späterhin erlitten sie aber verschiedene Reductionen, wodurch sie stufenweise herabsanken, bis sie zuletzt (durch lex Papiria 89) nur $\frac{1}{2}$ uncia Kupfer blieben. Erst seit der Reduction des as auf den sextans wurden sämtliche Nominale geprägt, früher wenigstens die grösseren gegossen. Nagyobb pénzekből léteztek : decussis = 10 as; tripondius vagy tressis = 3 as, és dupondius = 2 as. A legrégibb assisok tehát asses librales (aes grave) voltak; aes grave pedig nem egyéb, mint a régi teljes súlyú itáliai pénz, melyből egy as egy fontot nyomott. Egy as értéke osztrák pénzszerinti 75 krajczár (osztrák értékben), később az as súlyát apasztották, míg végre a lex Papiria (89) folytán értéke csak egy fél uncia réz volt. Csak az as-nak sextansra való apasztása óta az összes névértékek (nominale sic!) verettek, előbb, legalább a nagyobbak csak öntettek.

Az *as libralis*nak súlya 10 uncia, értéke 23 krajczár, később *trientalis* lett, azaz csak 4 unciát nyomott, értéke 9 krajczár. Később sextantarius lett, melynek súlya 2 uncia, értéke 4 krajczár, utóbb még alább szállott. 10 sextantarius ast foglal magában a legrégibb denarius, mely e szerint körülbelül 40 krajczárt ért, ²⁾ nem pedig 30-at, a mint szerző mondja. Helytelenül mondja továbbá szerző : „quinarius, mely victoriatasnak is nevezetett a reá nyomott győzelmi jeltől,“ mert azon épen ülő Victoria volt. A sestertiusnak értéke eredetileg 7 krajczár volt. Helyesebben : értéke $2\frac{1}{2}$ as trientalis, vagyis 23 krajczár rézben, ezüstben 9 krajczár. Megjegyzem, hogy a pénzek értékét csak kerek számokban adom, (a mint azt az iskola praxisa kívánja). A sestertius jelét sokkal czélszerűbben a két ast (egész)et jelentő 2 függélyes huzásból (||), és a féluek jegyéből (S) szár-

¹⁾ P. Thewrewk Emil: Római és gör. pénzszerinti. Pest, 1868. p. 4.

²⁾ Thewrewk p. 6.

maztatjuk, mint szerző szerint! — S-ből. A sestertius, sestertium stb. használatára nézve a szerző ép oly homályosan szól, mint legtöbb iskolai grammatikánk. Egészen kézzelfoghatólag adja elő a dolgot Thhewrewk, ¹⁾ a kire az olvasót utalom. Az aureus értékét sem határozza meg a szerző helyesen; mert 25 ezüst denár, azaz 100 sestertius nem egy arany, hanem körülbelül két osztrák császári arany (10 frt 88 kr.).

A következő, 153. §-ban a szerző a mértékekről szólván, iparkodik azoknak neveit magyarra fordítani. E helyett jobb lett volna, ha az azoknak megfelelő méterrendszerbeli számokat adja.

Áttérek most a könyv utolsó részére, az irodalomtörténetre. A szerző itt, a mint az előszóban meg is mondja, nem ragaszkodott B. H.-hoz, hanem az ismeretesebb klasszikusoknál bővített. Bevezetőleg szól a szerző a latin irodalom fejlődéséről, és a latin nyelvről a szokásos phrasisokban, melyek egy szóban foglalhatók össze: durvaság mindenben, a nyelvben, az irodalmi termékekben a göröghöz képest. Nézetem szerint nagyon rosszul vezetünk be valakit akármely nemzet irodalomtörténetébe, ha már előre is gyengéit számláljuk fel. Egyszerűen vázolni kellett volna a rómaiak nemzeti irodalmát azon pontig, a mikor a görög befolyás kezd érvényesülni. A tények úgy is megadták volna a kellő ítéletet, úgy hogy az irodalomtörténet végén, ha már egészen áttekintettük a rómaiak szellemi életét, meg lehetett volna mondani, mi a sajátos, mi nem, és minő okból. A könyvben folytatólag szól az irodalom első korszakáról (a. u. e. — 240 Kr. e.). Ezen fejezetben feltűnt nekem az a passus, melyben a salii papok énekeiről azt mondja, hogy commentár nélkül nem lehetett azokat érteni, de elfelejti megmondani, hogy mikor? t. i. Augustus korában! A versus fescennini itt „felváltva énekelt népies kördalok, melyek izetlen gúnyt, és pajkos trágárságot tartalmaztak.” P. 55. pedig a házassági szertartások leírásánál azt mondja: „a gyermekek lakodalmi verset énekeltek. (Carmina fescennina).” p. 127. a fescenninok az itáliai eredetű drámái költészethez tartoznak.

A 126. lapon a második korszakot jellemzi (240 — Ciceróig), semmit sem mond rövidségben, mert mi hasznunk van abból, ha Róma híres szónokai neveit két sorban olvassuk, köztük olyan neveket, mint Cato, a két Gracchus, Qu. Hortensius Hortalus, vagy hasonlóképp jegyzetben azt találjuk. Mint bölcsészek említethetnek p. o. az ifjabb Scipio, Laelius Sapiens, P. Rutilius Rufus és mások. Pedig éppen ezen „említett” Laelius szájába adja Cicero egyik az iskolában sokat olvasott magasztalt, de

¹⁾ Thewrewk u. o.

fájdalom, kevéssé értett dialogusát; folytatólag „az ezen korszakban eszközölt iratok“ között halljuk a *satura* nevét is, melynek meghatározására nehéz saturát nem írni. Halljuk: Inkább függetlenül fejlődött a *satira* vagy *satura*, a mindenféle gyümölcsesel telerakott tál, azután a mindenféle egyveleg, vegyes tartalmu költemény, különösen a római mimusjáték rögtönzött párbeszédéből eredett tréfás versezet, drámai formában ingerkedő, s vig váltogató dalok. P. 127. Magyar neve természetesen gunyor. Ritka madárnak látjuk feltűnni a 129. lapon Ribbeck gyűjteményes munkájának nevezetét. Efféle rövid kis bibliographia bizony nem ártana, természetesen ha következetesen és pontosan volna keresztül vive. Például szolgálhatna kimerítő rövidség tekintetében a Freund J. irodalomtörténeti táblázatának hátulsó lapján található jegyzék. p. 132. Vergilius jellemzése így szól: V. külsején bizonyos falusias bátortalanság vala föltetsző, különben sovány termetű, beteges kinézésű, tiszta erkölcsű, s azok egyike volt, kiket már első látásra megszoktunk kedvelni. Magas kothurnuson lépdégl a szerző, midőn Horatius satiráit következőkép jellemzi: Benne a napi életben szokásos beszélgetési hangulatot majd magán, majd párbeszédi modorban követve érzelménybensőséggel, hanem derült kedélyesen, s magas tapintattal szórja csipős czélzatait stb. Ovidiusról való ítélete (p. 135.) a következőkben tetőzik: A költői tárgyakat kerülven, csak versfaragó maradt; miért is, habár Augustus kartársai közül (itt kimaradt a „való“) mégis sokan azon írók közé számítják őt, kiket a hanyatlás ideje szült. Mint kuriosumot említem, hogy p. 137. Cicero összes beszédeit 7 sorban sorolja fel, természetesen csak a neveket, és azokat is elferditve (l. a sajtóhibák jegyzékét.) p. 138. Laeliust a dialogusok főbeszéltetőjének, Caesart pedig követhetlennek nevezi (ez utóbbi a német unnachahmbar akar lenni). Hogy szerző a könyvczimeket sem idézi pontosan, arra szolgáljon két példa, p. 139. Sallustius munkája *Catilina*, e. h. *de coniuratione Cat.*, p. 140. Livius munkáját *annales*-eknek czimezi, p. 144. Plinius Sec. „nyelve folyékony, előadása gyöngéd, érzelmetességgel vonzatos.“ Minél jobban sietünk a könyv vége felé, annál szárazabb lesz a *nomenclatura*, végre a VI. korszakban, mely 8 sorban leli sirját, egészen elszárad. Az irodalomtörténeti szakasz feletti ítéletünket a következőkbe foglalhatjuk össze: Van egy kis része, mely hasznavehető, ámbár az is szükségli a simító kezét, a többi vagy száraz *nomenclatura*, vagy aesthetikai szófecsérlés. Azt az *universalis* szempontot, melyet a középtanodai tanuló az egyes klasszikusok olvasása után oly anyyira szükségel, itt hiába keresi.

A mi a munka nyelvezetét illeti, ugy azt mondhatjuk róla,

hogy valóban botrányos. Elferditések, magyartalanságok, szabatságot nélkülöző kifejezések csak úgy hemzsegnek a szövegben, melyet még tetemes számú sajtóhibák is tarkítanak. Hadd álljon itt állításom bebizonyítására egy kis florilegium, a hibák szeriut osztályozva. Első sorban említjük azon helyeket, hol a szerző a német szöveget elferdíti:

In diesem weit ausgedehnten Reiche ging die Leitung aller Gewalt von Rom aus (B. H. p. 3). Ezen roppant nagy kiterjedésű birodalom határain belül minden igazgatás Rómában történt. (O. p. 3).

Der gallische Brand zerstörte die Stadt bis auf das Capitolium. (4). A gallusi tüzvész elpusztította a várost egész a Capitoliumig (3).

Antiochthon roszul van fordítva bennlakónak (7.), inkább „odavaló.“

Homo novus nem annyi mint „szerencsefi“ (12. jegyzet).

Endlich machte das in einer Republik allgemeine Interesse an Staatsangelegenheiten, die grosse Oeffentlichkeit und die Concentrirung aller Staatsfunctionen in Rom, es sowohl den Einzelnen leichter, sich vorzubereiten, als auch dem Volke seine Wahl zu treffen, bei der man auch in wichtigen Fällen besondere Vorsicht gebraucht, z. B. bei der Dictatorwahl, oder bei Cicero's Consulwahl (40). Végre a köztársaságban az államügyek iránti általános érdeklődés a nagy nyilvánosság és minden állami foglalatosság-nak Rómában való összpontosítása, részint a népnek is, hogy választását megtegye, melynél fontos esetekben, mint p. o. a dictator választásánál, vagy Ciceronak consullá való választásánál kiváló óvatosság kívántatott (35).

... ergriffen allmählig die Initiative zu Gesetzesvorschlägen (50). elsajátították a törvényjavaslatok elsőségét ... (43).

Späterhin ward die Dictatur beschränkt; diese Tribunen konnten sich dem Missbrauch ihrer Gewalt widersetzen (51). Később a dictatori méltóság megszorított; a tribunok hatalmukkal visszaélését ellenezhették (44). A magyar szövegből azt értjük, hogy a tribunok ellenezhették, ha a dictator saját hatalmukkal visszaélt, ez pedig képtelenség.

Ausser dem Gericht der Praetoren wird ein Centumviralgericht genannt, ohne Zweifel ein sehr altes, in der Kaiserzeit fort-dauerndes Gericht für Civilsachen (59). A praetorok törvényszékén kívül egy centumviri törvényszék is emlittetik, kétségkívül még az igen régi időben fennálló törvényszéki magánügyek számára (50).

Cautions formulare (59). Óvatossági minták (51).

Dominium, Ausdruck der Kaiserzeit (60), dominium kifejezés is császári időből való (51).

Quod di bene vertant formulát p. 54 ezzel fordítja a szerző, hogy „eljen,” sokkal jobb volna : „sok szerencsét!”

A következő nem B. H. szövegének fordítása, hanem a szerző bővítése : férje által eloldandó gyapjuszövetből övet tőnek derekára, pompás öltönyben és lefátyolozva jelent ez meg (55). Épen ilyen a következő : Romulus adott ugyan a férjnek törvényes jogot az elválásra, mégis oly tiszteletben tartatik az első a rómaiaknál (56), ahol hiányzik az alany : a házasság.

Indicien = bemondások (64).

Legaten (a proconsul melletti segédeket érti B. H.), a szerző követek (72 és 138).

Conventus (a proconsul által évenként tartott törvénylító nap), nem annyi mint országgyűlés (73).

Ehrenvoll nem annyi, mint tisztességes (75), hanem annyi mint tisztelettel járó. Ugyanezt a szót tévesen használja a szerző még a következő összeköttetésben : A vestaszüzeknek tisztességes helyük volt a színjátékban (100). *Sie hatten . . . einen eigenen Platz* (108).

— *Zur Abwendung dessen, was drohende Vorbedeutungen verkündeten . . .* annak elhárítására, a mi vészthozó jeleket jövendőlt (91).

Templum ist jede nach den Vorschriften der Auguraldisciplin ausgeschiedene und zu den Auspicien bestimmte Stätte, auch der Himmel selbst, der durch den lituus in gewisse Regionen getheilt wurde (106). Templumnak neveztetik minden az augurok tana szerint felszentelt hely, melyet az augur (gondolatjában) bizonyos határok közt kinézett, hogy abban auspiciumokat szemlélessen ; sőt az ég maga is stb. (98).

Még többet hozhatnánk fel, hanem sietnünk kell a szerzőnek specialitásához, mely abban áll, hogy majdnem hihetetlen módon kever össze latin és magyar képzőket és ragokat, úgy hogy némelykor valódi szörnyek keletkeznek. Példák erre névze : Diodor Siculust, Halicarnassi Dionysiuszt (1). Palatinusi (3). Gallusi tűzvész (3), háboru (25, 41), patriciusi gentes (17), plebejusi senatorok (21), plebejusi consularis tribunoktól (39). Curulisi és plebejusi aediles, egy fejezet címe (41). Vestali szüzek (92, 100). ogulni törvény (97). pari, penteli, hymetti márvány (115), massikói, falernumi, caecubi (120), a stoikus Diogenes, a peripatetikus Kritolaus és az akademikus Karneades (126. jegyzetb.). — Következetlenség van a latin nevek írásában következő helyeken : Mattius (130). Matius (154), solistimum (97), solistimum (158). Vergilius (131). Virgilius (159). — Rosz

magyar szavakat is használ a szerző, ámbár nem tagadjuk, hogy egy részük olyan, mely más könyvekben is kísért: sikerdúsan (e. h. sikeresen). Előszó, szakma u. o. védőfödél (e. h. védő födél) (84), lovardák! (5). Gyűlhely (e. h. gyűlő hely) (6), szabadék (commercium) (15), öblöny (e. h. vása) (115), dombérozások (Gelage) (126), mimészek (sic! 120, 121), létvagyó (127), írmodor (127), nedély (128), gunyor (passim) stb. — Egyáltalában a szerző majdnem mindig szolgálai módon adja vissza a német szöveget, ha mégannyira ellenkezik is fordítása a nyelv szellemével. Ide tartoznak az efféle kifejezések: Előjöttek (66), magasán fizetett (hoch bezahlt) (67), volt gond fordítva (86), történik említés (90), hagyott következtetni (117), mezőlakok (115), elérugó (*vorspringend*) (115), meglakott (*bewohnt*) (142) stb. — Használja továbbá szélitében az „egy“-et, természetesen a németnek révén, hol az határozatlan névelő; az i-képzőt akárminő ragos szóhoz teszi (iránybani, kellőképeni stb.); a hol a német a szenvedő alakot használja, ő is hűségesen utána teszi.

Nem idézek erre nézve példákat, akár hol nyissa fel az olvasó a könyvet, talál egy csomó efféle nyakatekert kifejezést, csak a szenvedő alak használatára nézve felhozom a következő a fülnek sortűzeléshez hasonlító passust: Ennek tulajdona elvétethetett, a zsákmány az államkincstárba jutott, vagy a katonák közt való kiosztásra eladathatott, az istenek evocaltathattak, a szántóföldek ager publicussá változtathattak, az emberek rab-szolgákká tétethettek, vagy sub corona az állam részére eladathattak (66).

A könyv külső alakja csinos. Az ábrák nagyrészt sikerültek, némi kivételt képez Róma tervrajza, mely tisztább is lehetne.

Sajtóhibák szép számmal vannak; én következőket találtam, melyekhez még a 94. lapon előforduló dittographiát is sorozom: „mely háromszor évenként háromszor.“ A sajtóhibák ezek: *διαρώματα* e. h. *διαζώματα* IX., valódi horrendum monstrum a következő Corpus inscriptionum Latinorum (1). Eturiaba e. h. Eruriába (4). Acodyterium e. h. Apodyterium (6). nobilitas e. h. nobilitas (20), peregrini e. h. peregrini (23), vállott e. h. váltott (27), erdetileg e. h. eredetileg (29), napirradtakor e. h. napvirradtakor (30). actoritas e. h. auctoritas (31), hatalomma e. h. hatalommal (38). A praecundo e. h. praeundo (38), aequum e. h. equum (40), quaetores patricii e. h. quaestores patricii (41). Caeraris e. h. Caesaris (42), trolaticium (48), tralaticium (152) e. h. tralaticium. 813. évb. e. h. 313. évb. (53). — Hasonló a megértést zavaró hiba fordul elő a 94. lapon, hol 205. (dik) év helyett 205 áll a pont elhagyásával; levassset e. h. leviasset

54. jegyzetb., fetiales e. h. fetiales (66), pabidamentum e. h. paludamentum (78). Aclustre e. h. aplustre (90) az ábránál. Appolinales e. h. Apollinares (sajtóhiba ez?) (103). Taliarchus (120), pro Deiotano e. h. Deiotaro (137), ardinanda e. h. ordinanda (139). Ponegircius e. h. Panegyrikus (144), tcherrel e. h. teherrel 28. jegyzet. Pautia e. h. Plautia (15), suffeclus e. h. suffectus (38). Justimanus e. h. Justinianus (49), librigens e. h. libripens (52), in unde e. h. is unde (60), proeurates e. h. procuratores (62), subscribtores e. h. subscriptores (64), atya e. h. atyja (110), szinmedence e. h. szénmedence (116). Ribeck e. h. Ribbeck (129), elegarium e. h. elegiarum (134).

Röviden összefoglalva a mondottakat: Okányi ur könyve, mely segiteni akar a régiségek tanításán, czéljának meg nem felel, és pedig mind eredeti minőségénél fogva, mind pedig azon gyarló, minden tekintetben elhibázott alaknál fogva, melyben azt az átdolgozó nyújtja. Így e könyv csak azon gyárilag készült, és könnyelműen a könyvpiacra vetett tankönyvek számát szaporítja, melyekről egy tanügyi hatóság legújabb időben oly szégyenítően nyilatkozott.

Budapest, 1878. deczember 4-én.

*Keleti Vincze.*¹⁾

Régi magyar költők tára. Kiadja a M. T. Akadémia. Első kötet: *Középkori magyar költői maradványok, közléteszi Szilády Áron*. Budapest, 1877. Akadémia könyvkiadó hivatala. N.-8-r. 390 lap. Ára csak 2 frt.

Egy kissé későn, de közönségünk könyvvételi kedvét ismerve, mégis elég korán ismertetjük e munkát, mely újabb irodalomtörténeti jelenségeink közt a legfontosabbak egyike. A mi eddig szétszórva könyvekben és folyóiratokban, nehezen hozzáférhető, részben ismeretlen, részben helytelen alakban ismerte volt, nemzeti multunk egy egész nagy korszakának költői irodalma, — ezt most e kötetben gyönyörű kiállításban, tudományos készség nélkül is élvezhető alakban, kitünő nyelv- és irodalomtörténeti apparatussal, és oly áron veszi az olvasó, mely a könyv megvételét azt mondanám minden művelt magyar embernek, de minden esetre *minden magyar nyelv- és irodalomtanárnak valóságos kötelességévé teszi*, — de nemcsak megvásárlását, hanem becsületes tanulmányozását is, hogy végre a magyar irodalomtörténeti tanulmány is nyerjen egy kissé tudományosabb és biztosabb alapot.

¹⁾ Felolvasta a budapesti philologiai társaság havi ülésében.

Régi költőink új gyűjteményes kiadásának eszméje Gyulai Páltól származik, ki evvel 1871-ik évi december havában lépett fel. Az Akadémia ez indítványt örömmel megragadta, s Toldyt bízta meg a gyűjtemény szerzésével, a kinél, saját nyilatkozata szerint, a régi magyar költők tárához szükséges anyag legnagyobb része másolatban máris összegyűjtve volt. Midőn irodalomtörténetünk megalapítója és fáradhatatlan munkása 1875. december 10-én jobblétre szenderült, az Akadémia e gyűjtemény szerkesztését Szilády Aronra bízta, ki feladatát kitünő szakismerettel, helyes ítélettel, és, a mi nem mellékes dolog, izléssel oldotta meg.

A kötet tartalmát *irodalmunk összes, u. n. középkori, azaz 1526 előtt keletkezett költői termékei* képezik, — a himnuszokon kívül, melyek egy külön codex hymnologicusban fognak közrebocsáttatni. A sorrend, melyben a költői maradványok egymás után következnek, eshetik kifogás alá, de mindössze nem lényeges, mert végre is csupa XV-dik (és egy pár XVI-dik) századi emlékről — talán összesen Mátyás és a Jagellók korából — van szó; — a helyesírás, melyben Szilády közli, a ma szokásos, mit annyiban helyeselhetni, mivel e költemények legnagyobb része a *Nyelvemléktárban* is fog, természetesen betűhíven közöltetni.

A kötet első fele (3—224 l.) mindössze 71 kisebb-nagyobb (2—4073 versre terjedő) költeményt tartalmaz, melyekhez a 227—385. lapokon igen terjedelmes, az egyes darabok eredetére, nyelvezetére, forrására stb. vonatkozó jegyzetek járulnak. Igen becses, három hasábos szómutató (386—390), és a javítandók jegyzéke (391. l.) zárja a tartalmas kötetet.¹⁾ Kár, hogy a kiadó bevezetést nem csatolt a munkához; — hiszen az előadás, melyet Szilády az Akadémia 37-dik (1877-dik évi) közülésén tartott (*Költészetünk I. Mátyás király idejében*), valóságos bevezetése e kötetnek,²⁾ mely értékben kétségtelenül tetemesen nyert volna, ha amaz előadást is magába foglalná.

Szilády ezen előadásban néhány érdekes és találó vonással jellemzi a Mátyás-korabeli költészetet, és annak legfontosabb termékeit. Helyesen hangsúlyozza e kor *latin* költészetének is fontosságát és érdekét. Nem a hazafi érzület gyengesége, nem is a nemzetiség megvetése, hanem csupán azon kornak ilyen divatu szokása. és a tudós hivalkodás járványszerű nyavalyája mellőzte az anyanyelvet. Ennek ma a feledés a büntetése, csak-

¹⁾ És ilyen kitünő munkát *irtalomjegyzék és lapfők nélkül* küldik világgá, hogy az ember majd megőszül, míg valamit megtalál!!

²⁾ A magyar tud. Akadémia évkönyvei. XVI-ik kötet, első darab. Budapest, 1877, 4°, 83 lap. Ára 1 frt. Ebben 37 56. lap.

hogy sokkalta súlyosabb, mint akár ők érdemelték, akár a jelen nemzedék és tudomány érdekei szempontjából helyeselhető volna. Meg kell nekik bocsátanunk, s a mi szépet és igazán költőit latin nyelven irtak, irodalmunk iránti kötelesség, nyelvünkre visszaváltani“ (39. l.).

Mátyás király idejébeli magyar nyelvű költészetünkről bizonyos az, hogy mind a népies, mind az úgy nevezhető műköltészet egyaránt virágzott. Ezt a különböztetést a reánk maradt töredékek alapján joggal tehetjük, ha a kettő közt valami magas válaszfalat nem is emelhetünk. Mert kevés maradt reánk és e kevés sem hasonlítható a korabeli latin költészet dugsgazdagságához. Két hiányzó vonását nemzeti költészetünknek azonban helyesen hangsúlyozza Szilády: „Egyik az, hogy a görög és római mythologia alakjaival való kaczerködésnek sehol se hire, se nyoma, — a másik azon, a cynizmus nevezettel még nagyon kiméletesen illelhető póriasság, melyben a XV. század legkiválóbb latin költői is igyekeztek magukért minél inkább kitenni. Eme merőben hiányzó két vonás helyett komoly vallásos hangulat és tiszta erkölcsi érzet hatja át az ezen korból ránk maradt töredékeket“ (41. l.) — Az egyes emlékek csoportosítása és rövid jellemzése visszavezet bennünket az előadástól a könyvhöz.

A 71 darab, mely ennek tartalmát teszi, nem mind egyformán érdekes vagy értékes. Irodalom- és nyelvtörténeti szempontból ugyan felette fontos mindegyikük; költői vagy aesthetikai jellem és becs tekintetében azonban igen különböznek egymástól. Főleg figyelemre méltók (a középiskolai oktatás szempontjából is): 1. Emlékezzünk régiekről. 2. A történeti (Mátyásra vonatkozó) darabok, köztök a Szabács viadala. 3. Both János veszedelme. 4. Apáti Ferencz feddő éneke. 5. Szent-László-hymnus. 6. Nyelv és verselés tekintetében egy pár fordított hymnus. (Couditor. Ex more docti. Vexilla regis. Pange lingua. Ave maris stella.) 7. A Szent-Bernát-hymnus, és 8. Szent-Katalin legendája. Szűk tertünkhöz képest a következőkben csak néhány megjegyzésre szorítkozunk.

A *Pannonia megvételéről* szóló éneket, melyet Pray felfedezett és először ismertetett 1775-ben, Szilády a XV. század végére teszi. Az ének tartalma nyomról nyomra megegyez a bécsi krónika szövegével, melyet Sz. a 229. lapon közöl. A költeménynek reánk maradt másolata igen hanyag; innen a bábeli helyesírás és a sok kétes szó meg kifejezés, melyekben a dal bővelkedik. Toldy azon nézetével szemben, hogy ezen ének „egyáltalában nem a történeti népköltészet, hanem a barát-irodalom körébe tudandó“ (Ir.-tört. 3. kiad. I. 184), Sz. határozottan Arany János nézetét pártolja, a ki szerint az éneket, úgy a mint reánk maradt,

valami tudákos szerző dolgozhatta újra; de eredetileg mind tartalma, mind verses alakja népköltészi maradvány. Az ének és a krónikák viszonyát szerzőnk igen helyesen úgy állapítja meg, hogy a dal „mostani szerkezetének összeállítója előtt a krónikák előadása lebeghetett, de ismernie kellett az ének eredetibb alakjának is legalább töredékeit. Amazt követhette, emezekből alig mentett meg valamit, de ez a kevés elég arra, hogy a *Pannonia megvételéről* szóló ének eredeti szerkezetű példányát tartsuk valamennyi krónika forrásának.“ A nyelvi magyarázatok itt is, mint a gyűjtemény minden darabjánál kitűnőek, és annál értékesebbek, mert Sz. valóban bámulatos anyagot hord össze, és számtalan példával világosit fel minden egyes esetet.

A *Mátyásra vonatkozó darabok* közt legérdekesebbek a király halálára vonatkozó dal (a Gyöngyösi codexből) tiszta, erőteljes nyelvvel, és a *Szabács viadaláról* (1476) szóló ének, melyet csak 1871-ben fedeztek fel az ungmegyei Csicsery család levéltárában. A történeti esemény elbeszélése leginkább Curaeus (*Annales Silesiae*) leírásával (Hunyadiak kora IV. 441) egyez meg; több mint valószínű, hogy a dal a benne megénekelt eseménynyel egykoru. „A költemény nyelve, előadása egyszerű, természetes; minden szószaporitástól ment tömörsége, szabatos kifejezései és rímei határozottan arról győznek meg, hogy azon korbéli költői irodalmunk sokkal magasabb fokán állott a fejlettségnek, mint a melyenre XVI. századi költőink műveiből ítélve, következtetni lehetne“ (285. l.). Szilády elfogadhatónak tartja Toldy azon véleményét, hogy ezen ének egyike azoknak, melyekről Galeotus írva hagyta, hogy népmzeti nyelven a nagy király hős tetteiről, ennek asztalánál énekeltek.

A *Siralomének Both János veszedelmén, Gergely deáktól* kétségtelenül Mátyás korából való, ha nem is tudjuk, melyik Both Jánost siratja a költő. Az igaz hűség hangján búsongó ének szerzőjének neve „Gregori(us)“ a versfejekből tűnik ki. Hihető, hogy végéről két vagy több versszak is hiányzik. Érdekes a siralomének alakja: a 13—14 szótagból álló 4—4 tagu ütemekre oszló sorok hármanként alkotnak egy rímet pendülő versszakokat. Ezt a formát XVI. századi íróink közül többen használták, különösen kedvelte Pesti Gábor, ki meséinek erkölcsi tanuságát szinte kivétel nélkül ily hármasokba foglalta össze. Szintén Mátyás korába helyezi Szilády *Apáti Ferencz feddő énekét* (a Per-codexből), melyet Toldy, s utána mások is „kétségkívül a Jagyellók korából valónak“ tartanak. Szilády azt hiszi, hogy a költeményben rajzolt állapotok inkább I. Mátyás korára vallanak. Ez jó részben felfogás dolga, de magam is Szilády né-

zetét tartom helyesebbnek. A szöveg helyreállítása különösen e dalnál volt igen nehéz.

E világi daraboktól a *Szent-László-Énekek* képezik a legjobb átmenetet a *hymnushoz*, melyek közül egy pár, daczára annak, hogy csak fordítások, nyelvezet és verselés tekintetében figyelmet érdemel. Főleg tanulságos e költemények verse és versszaka. A hymnuszok legrégibb magyar fordításaiban rimekkel a fordítók még nem igen törődtek, de folyvást szem előtt tartották a iambicus dimetert, melyet Ambrosius (340—397) ültetett át az egyházi költészetbe. Ezek a nyolcz szótagu iambicus sorok már Ambrosius idejében divatos formái voltak a latin költői irodalomnak, s eredetöket, Ebert állítása szerint¹⁾, az ős pogány korig fel lehet vinni. Általánosan népszerűvé Ambrosius tette e formát az által, hogy négy soru strophákra szaggatva írta rá hymnusait. Ettől az időtől kezdve terjedt ez a versalak a kereszténységgel együtt minden felé, s az egyházi latinság csatormáján szivárgott az ezt elfogadó népek nyelvébe. Tény, hogy legrégibb verses maradványaink legnagyobb része nyolczas sorokban szállott reánk, a miből nagy valószínűséggel lehetne (és Szilády megteszi, 354. l.) a keresztyén hymnuszok túlon túl erős befolyására vonni következtetést.

Az 1526 előtti egyházi tartalmu darabok közt a legfontosabbak a *Szent-Bernát-hymnus* és a *Szent-Katalin legenda*.

Szent-Bernát hymnusának fordítása két alakban (az 1513-diki Czeh-, és az 1531-diki Thewrewk-codexben) maradt reánk. Mindkét szöveg azonban ugyanazon fordítást tünteti elő, s az eltérés inkább csak egy-egy szó kicserélésében, s egy-egy sor átalakításában nyilvánul. A magyar hymnus nem szó szerinti fordítás, hanem inkább szabad utánzás, melynek szerzője bizonyos tekintetben önállóan dolgozott. Szilády a 256. lapon a latin szövegből annyit és oly rendben közöl, a mennyit és a milyen sorban abból a magyar fordító felhasználott. Ez eljárást nem helyeselhetem; hiszen most az olvasó éppen nem látja, hogy a magyar átdolgozó mennyiben tért el az eredeti szövegtől. Igaz, hogy Szt.-Bernát hymnusa könnyen kapható; — de azért e híres ének teljes eredeti szövegének közlése csak emelte volna gyűjteményünk értékét. Szilády e hymnust is Mátyás korába helyezi, nézetem szerint igen helyesen. Igen jól mondja régi költői maradványaink korának meghatározását illetőleg a 273. lapon: „Volna csak a XIV. században egy olyan fogódzónk, mint a milyen „Szabács viadala“ a XV. században, mindjárt könnyebben szólhatnánk

¹⁾ Geschichte der christlich-lateinischen Literatur von Adolf Ebert. Lipcse, 1874. 173. l.

a kettő között, vagy mindkettő kora előtt létezett magyar verselésről, s nem lenne oly nehéz, a ránk másolatokban maradt költői művek szereztetésének idejét meghatározni! *Addig, míg a nélkül vagyunk, véleményem szerint leghelyesebben tesszük, ha ezen bizonyos kelctü legrégibb verses maradvány előtti időkre döntő bizonyítékok nélkül semmit sem utalunk.* Különben Sz. e hymnust a nyelv sajátosságainál fogva is teszi Mátyás idejébe. Hogy a hymnus e magyar átdolgozása a maga korában mily népszerű volt, mutatják a *Szent lélekről való imádság* (159. l.) és az *Igen szép imádság szent léleknek* (217. l.) czimű darabok is, melyekben több sort találunk a Szent-Bernát hymnusából.

A régi magyar irodalom legterjedelmesebb maradványa a 4073 versre terjedő *Alexandriai Szent-Katalin legendája*, melyet régebben (1855) már Toldy kiadott és magyarázott, és melyvel most Szilády is igen behatóan foglalkozik. Sövényházi Mártha, clarissa-apáca, ki 1530—31-ben az érsekújvári codexet, mely a 447—520. lapokon e művet tartalmazza, másolta, ujitotta a nyelvet, és kevésbé ügyelt az egy folytába irt versek épségére. Katalin-legendákat minden népnél találunk; a mi verses legendánk teljes tartalmának megfelelő történetet már Toldy lelte meg Temesvári Pelbárt XV. századi Ferenczrendi szerzetesnek „*Sermones Pomerii de SS.*” czimű munkájában, a hol e legenda a második rész 99-dik prédikációjában olvasható. Pelbárt forrása (*Legitur in historia ab Alphorabio descripta*) ma ismeretlen. Alphorabius egy X. századi hirneves muhamedán bölcse, kinek munkáit Dukes és Steinschneider 1868-ban pontosan összeállították. E sorozatban nem találjuk Szt. Katalin életét; nem is valószínű, hogy ő mint Muhamed követője, s az aristotelesi philosophia buzgó hive, ilyet irt volna. Alphorabiusnak hívják különben azon csillagjóst is, ki a Katalin-legendában magában szerepel.

Szilády kétségtelen bizonyosnak tekinti, hogy a debreczeni és Erdy-codexbeli Katalin-legenda szerzői mindketten Pelbártból merítették. „Azon körülmény, hogy az érsekújvári codex, melyben (a verses legenda) ránk maradt, Pelbártnak néhány prédikációját is foglalja magában, s egy azok közül közvetlenül épen a verses legenda után következik: hihetővé teszi, hogy ennek is Pelbárt a szerzője” (308. l.). Megvallom, hogy én ezen indokolatlan következtetésen nem tudok eléggé csodálkozni. Akadémiai előadásában (Költészetünk Mátyás király idejében, i. h. 52. l.) Szilády a Bernát-hymnust összefoglalta a Katalin-legendával: „Nyelvezetők, a későbbkori másolók által esett hibák s elkövetett újítások daczára is egyidejűnek bizonyul: szerzőjöknek Temesvári Pelbártot tartom.” A Bernát-hymnusra vonat-

kozólag már feladta Sz. e hypothesisét; a Katalin-legendánál még ismétli, pedig a mit a 308—310. lapokon nézete megindokolására felhoz, mind csak azt bizonyítja, hogy a verses legendának Pelbárt igenis *forrása*, de nem azt, hogy *szerzője*. Sajnálom, hogy Sziládynak „Temesvári Pelbárt élete s munkái“ cz. tanulmányát, melyet ő az Akadémiában felolvasott, de eddig még ki nem adott, nem ismerem. Talán sikerül neki ebben hebizonyítania véleményét, melyet eddig, nézetem szerint, valószínűvé is alig tudott tenni. A legenda szó- és tárgymagyarázata különben minden tekintetben kitűnő munka, mely a kiadó tudományáról, éles elméjéről és helyes ítéletéről fényes tanuságot tesz.

Kitűnő az egész mű, melyet olvasóinknak, főleg a magyar nyelv és irodalom tanárainak mint nélkülözhetetlen, dús, gazdag forrásmunkát ismételve igen melegen ajánlunk.

Dr. Heinrich G.

A GYMNASIUMI CLASSICUSOK.

I.

Julius Caesar.

Ezennel egy összefüggő cikksorozatban röviden végig akarunk menni az iskoláinkban olvastatni szokott összes görög és római classicus írókon, a végből, hogy a reájok vonatkozó irodalmi eszközöket, tehát szöveg — és magyarázatos kiadásokat, szótárakat és más segédkönyveket egybefoglalhassuk, a mennyiben újak, ismertethessük, s egyuttal a figyelmet felhívassuk mindazon egyes munkákra, melyek segélyével a tanár az illető classicust a tanuló ismeretköréhez és gondolkozásmódjához legközelebb hozhatja. Leginkább a vidéki gymnasiumoknak óhajtunk ez által szolgálatot tenni, melyek a központtól vagy nagyon távol esnek, vagy gyakran szűk anyagi körülmények miatt a nevezetesebb tudományos folyóiratokat is nélkülözik. Nem szándékunk tehát terjedelmes és szerves egészet képező bibliographiát adni; csak per apices akarunk rámutatni mindazon munkákra, melyek a tanárnak biztos hermeneuticai alapot szolgáltatnak. Első sorban természetesen hazai kiadásainkra leszünk tekintettel; a hol pedig ezek nem látszanak elegendőknek az ür betöltésére, külföldi munkákra fogunk utalni.

Cikksorozatunkat Julius Caesárral nyitjuk meg. Ha szöveget akarunk, *Bartl A.* kiadása, mely 1867-ben jelent meg Pesten. teljesen elegendő; ha azonban az azóta történt szövegjavítás!

felhasználásával készített szövegkiadást akarunk a tanuló kezébe adni, *Dinter* legújabb kiadását (Lipce, 1873) ajánlhatjuk. De Caesar nem az az író, kinek a munkáit kimerítő commentár nélkül haszonnal olvashatná a tanuló. A nehézségek nem grammaticaiak, mert Caesar stilusa néhány nehezebb hely kivételével (minő pl. a rajnai hid leírása) elég egyszerű arra, hogy a grammatica becsületes elsajátítása után egy negyedik osztályu tanuló megérthesse. A nehézség itt a reáliák magyarázatában rejlik. *Gyuris* kiadása (1864), *Kramer* és *Doberentz* kitűnő kiadásai után készült, s más jobb kiadás hiányában használható. *Budaváry* (1872) kiadása (mindig csak a bellum Gallicum-ot értjük, mint a mely iskoláinkban leginkább szokott olvastatni) commentárral, szótárral, geographiai lajstrommal, és egy térképpel van ellátva, de különben majdnem tisztán csak a grammaticai és syntactikai sajátságok megvilágítására szorítkozik. E tekintetben tehát jobb és kitűnőbb kiadást nem ismerünk, mint a valóban meglepő eleganciával kiállított, s Németországban tankönyvül használt *Reinhard-féle* munkát, mely 1878-ban második kiadást ért (Stuttgartban). Minthogy a könyv nálunk ugy is ismeretlen, ezuttal megragadjuk az alkalmat, és röviden ismertetjük.

Főérdeme e kiadásnak az, hogy az összes reáliák magyarázatával, s ahol csak lehet, szemléltetővé tételével, lehetőleg tiszta képet nyújt a tanulónak a római hadi tudomány keretébe vágó összes anyagról, amennyiben az a bellum Gallicum megértésére szükséges. A szerző *Göler* (Caesar's Gall. Krieg in den J. 58 bis 53 v. Chr. Stuttgart, 1858), *Köchly* és *Rüstow* (Einleitungen zu Caesars Commentarien über den gallischen Krieg. Gotha, 1857) e téren tett munkálatait mind felhasználta és értékesítette. Napoleonnak e téren történt fellépése óta (Précis des guerres de César. Paris. 1835) tömérdek azon munkálatok száma, melyek részint a theoriában, különösen franczia tudósok czikkei által, részint a praxisban, Franciaországban történt ásatások és helyrajzi kutatások utján, Caesar e munkájára nagyobb világot vetni íparkodtak. E kutatásokat kiadónk mind felhasználta. De amiben a Reinhard kiadása kiválóan különbözik minden megelőzőtől, az, hogy *illusztrációi* oly nagy számban vannak, mint eddigelé egy Caesar-kiadásban sem. A munka elején egy finom könyomatu, és egy fametszetű táblában megismerkedünk mindavval, a mi az akkori római hadviselésre és hadakozási módra vonatkozik. Nevezetesen: Római hadsereg vonulóban, egy allocutio a suggestusról (VI. 3), a legió sasa, sacellum, pilum, gladius Hispanicus, scutum, clipeus, parma, cassis, funda, arcus, sagitta, a római tábor, catapulta, balista, onager, gall bástya (VII. 23), tűzjelző

torony, plutei, turris ambulatoria, vinea, testudo, tabernaculum, glans fusili ex argilla (V. 43), testudo arietaria, Caesar rajnai hidja stb. Erre következik a szöveg (a *Nipperdey*-féle) és a commentár. Az utóbbi az eddig történt munkálatokat mind fölülmulja, és a maga nemében páratlan. Fel vannak használva Polyaeus és Vegetius, mint régi strategicusok, értékesítvők az egész görög és római irodalom mindazon helyei, melyek az illető tárgy felvilágosításához csak némileg is hozzájárulnak, — sőt, ami több, még az összehasonlító nyelvtudományra alapított következtetések is tekintetbe vétetnek (különösen *Glück* munkája: *Die in Caesar vorkommenden keltischen Namen*, München, 1857), mindenütt, ahol szükséges, az illustratiókra történik hivatkozás, végre a legnehezebb helyekhez paraphrasticus fordítás van csatolva. (Igy pl. a rajnai hid leírásánál IV. 17. a szükséges magyarázatokon kívül még az egész fejezet le is van fordítva.) Mindezek a jegyzetek magokban véve rendkívül becses kis értekezések, melyek mindig az iskola igényeinek szemmeltartásával, s anélkül, hogy tulságos hosszúakká válnának, mindazt összefoglalják, amit az eddigi kutatások mint biztos eredményt szolgáltatnak. — A szöveg és a commentár után következik egy betűrendben összeállított geographiai lajstrom, s egy tárgymutató. A kiadást beárják a nagy gonddal készített, és gyönyörűen kiállított kőnyomatu hadi tervek, (összesen 13, t. i. a következő helyekhez : I. 8, 42 kk; II 8 kk, 19 kk, 29 kk; III 12 kk; VII 17 kk, 36 kk, 59 kk, 66 kk, 69 kk; VIII 7 kk; 32 kk; azonkívül : pons a Caesare in Rheno factus (IV 17 kk) és egy térkép: Gallia C. Julii Caesaris tempore.

Tisztán csak a tanuló kezébe való kiadás akar lenni, magának a kiadónak szavai szerint, a *Doberentz*-féle (6. kiad. Lipcsében, Teubn. 1874), főtekintettel a grammaticára és syntaxisra. Hármias a cél, melynek elérésére törekszik e kiadás: 1) a tanuló grammaticai ismereteit megszilárdítani és kiszélesíteni; 2) érthető és világos fordításban utmutatóul szolgálni; 3) egyes utasításokat adni a jó latin stilus elsajátítására. A kiadás végéhez a szokásos Caesar-függelékek kivételével még grammaticai lajstrom is van csatolva. Végre nem hagyhatjuk szó nélkül a minden igényeket kielégíteni iparkodó *Kraner*-féle kiadást (Lipcsében, Teubnernél, már 9-ik kiadásban) kitűnő bevezetésekkel, s valamint a grammaticai sajátságokra, úgy a reáliák magyarázatára kiterjeszkedő jegyzetekkel.

Findáczy Ernő.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

A német philologusok utolsó gyűlése.¹⁾

A német philologusok és tanférfiak 1878-dik évi XXXIII-dik gyűlése Delbrück jenai tanár és Grumme gerai gynm. igazgató elnöksége alatt sept. 30-tól okt. 3-ig tartatott meg Gerában. Összesen csak 356 tanár jelent meg, mely szám az előbbi gyűlésekéhez képest csekélynek mondható.

Mint máskor, most is osztattak ki értekezések, melyek közül e lapok olvasóira nézve érdekesebbek: 1) *Grumme*, De Iliadis prooemii versu quinto et de parataxis Homericae quodam genere. 8. l. 4°. — 2) *Schneider G.*, Das Princip des Masses in der Platonischen Philosophie. — 3) *Kvicala*, Vergil-studien nebst einer Collation der Prager Handschrift. — 4) *Buchholtz H.*, Oskisches perfectum in lateinischer Inschrift. — 5) *Hercher A.* Über den Gebrauch des Accusativs bei Sallust.

Az első összes ülést (sept. 30-án) Grumme igazgató-elnök nyitotta meg a *humanismus és realismus törekvéseiről és kölcsönös viszonyáról* szóló beszéddel. Szerinte a humanismus és realismus, gymnasium és reáltanoda, hivatva vannak, hogy egymást jövőre is kölcsönösen segítsék és kiegészítsék. De ennek elérésére szükséges, hogy mindkettő természetök által meghatározott téren tovább fejlődjen és mindegyik a maga nemében nagyobb tökélyre jusson. A tanításnak a várakozást ki nem elégitő sikere fölött sok és régi a panasz, azonban e sikertelenség a kor szellemének tudandó be. Mindenki kevés fáradtsággal lehető kényelmes és élvezetes életet akar magának teremteni. Ez a kor jellemző vonása, és e világnézet az ifjúságot is magával ragadja. A nyilvános életben, főleg a sajtóban csupa panasz hallatszik a tanulók túlterhelése fölött; a hatóságok az állítólagos túlterhelés ellen működnek, mit szintén a napi lapokból tud meg a tanuló, kinél már most nem csodálhatjuk, ha ön magát teszi a dolgok mértékévé és ellenőrzi tanárai követeléseit. Ez a nyilvános megvitatás ártalmas oldala, mely az eredeti bajt t. i. a munkakedv hiányát, növeli. Előadó szerint a gymnasiumnak és a reáltanodának vállaltatva kell a közös ellenség ellen küzdeniök, és iparkodniök, hogy a komoly munka szelleme az ifjúságban gyökeret verjen. Ez hivatásuk az egybegyűlteknél, kiket örömmel üdvözöl.

Ezután kegyelettel emlékszik meg azon férfiakra, kik a mult évben meghaltak, és a kiknek nevei hazánkban sem lesznek

¹⁾ A *Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik* tudósítása után.

ismeretlenek a philologus előtt. Ezek: Baiter, Heimsoeth, Dobrenz, H. Fritzsche, Teuffel, Forbiger, Hercher, Kühner, Lehrs, Weigand és Rüstov.

A gyűlés további folyamában (Delbrück jeni tanár elnökelete alatt) a következő nyocoz philologicus tartalmu vagy irányu előadás tartatott:

1. *Windisch*, lipcei tanár: *Az ó-ír monda és az Ossián-kérdés*. Értekező az ó-ír mondának eddigelé még kevésbé ismert körét és jellemét akarta tárgyalni. E célból a legrégibb és legterjedelmesebb mondaszövegből, a *Táin Bo Cúalgne*-ből (a cualgnei marha-lopás), melynek Cuchulinn a hőse, adott elő egy nagyobb összefüggő részletet. Irlandban a keltaság aránylag sokáig maradt tiszta és zavartalan, s azért az ó-ír mondák a kelta ó-kornak jelentékeny forrásai. A későbbi mondakörökből legnevezetesebb a */en*, melyben Finn és fia Ossin (Ossian) a főhősök. Be van bizonyítva, hogy ezen mondák Irlandban voltak otthonosak, s csak később vándoroltak át Skótországba. Ossián valósággal nem volt költő; de könnyen észlelhetni, hogyan támadt Ossian költő alakja. Itt tekintetbe veendő az ó-ír monda külső alakja; ez nagy fontosságu, mert előfok gyanánt tekinthető az epos fejlődésében. Macpherson Ossian-költeményeiben a régi mondának ujab, sokszorosan elváltoztatott, s idegen elemekkel kevert alakját birjuk. Különösen idegenszerű itt a skandináv alakoknak és elemeknek túlságos szerepe. De nem indokolt eljárás, ha minden ujab elemet, mely Macpherson költeményeiben az ó-ír mondákkal szemben foglaltatik, egyszerűen Macpherson hamisításának tulajdonítanak.

2. *Gelser* báseli tanár: *Byzancznak culturtörténeti jelentősége*. Byzanczról s a keletrómai császárságról csak megvetéssel szoktak beszélni. Folyton rothadó, hanyatló államnak tekintik, pedig egy évezredig állott fönn. Felolvasó e nézetet egyoldalunak s túlzottnak tekinti, és számos példával kimutatja, hogy Byzancz katonai és politikai tekintetben kitűnően igazgatott állam volt. Harczai az ellene induló barbar népek, később az izlam ellen nagyszerűek. Nem is a tehetetlen fejedelmek ártottak a birodalomnak, hanem éppen Justinianus császár külsőleg fényes országlása, mely túlságos terheket rótt a népre, czélszerűtlen egyházi politikát üzött és tarthatatlan terjedelmet adott az országnak. Az állam fénykora a macedoniai uralkodóház országlás 867-től 1015-ig. Természetes, hogy az állam, mely folyton háborut viselt és szakadatlanul védő helyzetben volt, tisztán katonai állam volt. — Előadó ez alkalommal még csak az egyházi viszonyokat vázolja behatóbban. A keletrómai egyházi életet három dolog jellemzi: az összes nép minden rétegének szenvedélyes érdeke theo-

logiai viták iránt; a csodák határtalan hite, melyet a kétely legcsekélyebb színe sem bántott; végre a nemzet nagy hajlama az askesishez. De voltak a byzantinus egyháznak fényoldalai is. — Érdekes tény, hogy az egyház és állam viszonya úgy volt rendezve, hogy az előbbi ez utóbbinak teljesen alá volt rendelve. Az úgynevezett „képostromlók harcza“ csak látszólag vonatkozott a képekre; főcélja az egyháznak az állam főhatósága alól kieszközlendő felszabadítása volt. A császárok itt is erélyes és eszélyes politikát űztek. — Byzancz kulturélete a görög-római világnak részben szolgálai utánzása, részben egyenes megkövülése volt. Az irodalom terén csak a történetírók bírnak nagyobb jelentőséggel, kik a „világtörténelem“ fogalmát kifejtették.

3. Dr. Glaser, giesseni tanár: *Vergil II. IV. és X. eclogái*. Ezeket ő humoristikus és parodikus dictióval és irányzatos színezettel bíró praktikus alkalmi költeményeknek tartja. Ezen esetben megsemmisül az eddig általánosan elfogadott nézet, hogy görög minták utánzatai. Mert midőn Vergil itt görög verseket kölcsönzött vagy utánzott, ezt azon tudattal tette, hogy a költemény olvasója ama versek vonatkozásait jól ismeri. Ezen idyllek azért korántsem úgynevezett „Theokrit-tanulmányok.“ Különösen kifejtette Glaser e nézetét a II. eclogára, a Corydon-idyllre, vonatkozólag. Szerinte helytelen Schapernek és a legtöbb korábbi magyarázóknak véleménye, kik abban vagy Corydonnak szerelmét egy rabszolgája iránt látták, vagy tisztán iskolai gyakorlatnak vették a költeményt. Az első felfogásra vonatkozólag csak nem képzelhetni, hogy Vergil egy igazi szerelmi viszonyt Theokritos szerelmes Cyklopsa szavaival akarhatott volna nemesnek feltüntetni és ajánlani. A nevezett ecloga parodia, melyben Vergil Pollioval szemben jókedvű fictióval és kellemes módon dicsőítette a mezei életet és a vele összekötött idylli költészetet. Hasonlóan magyarázta a IV. eclogát, melyből minden mystikust és allegóriafélét kizár, és tüntette fel a X-dik eclogát is tisztán parodizáló költeménynek.

4. Zacher hallei tanár: *Menyiben beszélhetünk a görög drámában a choreuták magánélőadásáról?* Nehéz kérdés az, miként voltak a görög drámában a karnak szánt részek előadva. Utóbbi időben nagy kutatások történtek e téren; azonban előadó kétli, vajjon sikerült-e ezen kutatóknak a χορηγεῖον-ba behatolni. Ő nem a kartechnika egész jelenkori theoriája ellen kel ki, hanem annak csak azon nézete ellen, hogy számos karéneket az összes egyes choreuták adtak volna elő, olyformán, hogy azok egymásután, mindegyik az egésznek egy részét mondták volna. E nézet Gottfr. Hermannról származik. E század első harmadában Lachmann, Boeckh és mások elfogadták és Bamberger rendszerbe

szedte azt. Heimsoeth könyve megsemmisítette, de csak egy időre, mert e decenniumban ismét kedves tárgygyá vált. Az előadó 3 részre osztja előadását, melyet azonban nem ismertetek, mert mint felolvasó mondja, „az eredmény tisztán tagadó; a legtöbb esetben épenséggel nem adhatni tiszta képet a kar előadásáról.“ E három rész a következő: 1) mely bizonyítékok vannak az egyes choreuták felléptére? 2) Egy χοροζόν-ban több egyes choreuta felváltotta-e egymást? 3) A χοροζόν szétosztása az összes choreuták közt.

5. Osthoff heidelbergi tanár: *A physiologiai és psychologiai momentum a nyelv alakok képzésében és azoknak kölcsönös viszonya.* A nyelvképzés két alapelve: 1) A nyelv alakok történeti változása az idő és hely ugyanazon korlátai között kivétel nélkül működő törvények alapján történik (physiologiai momentum). 2) A hangfejlődés minden szabálytalansága csak látszólag az, mert ezek azon alapszanak, hogy a physiologiai törvények működése a psychologiai mozgalommal találkozik. Pl. a german *h* ezelőtt *ch*, mely az indogerman *k*-ből származott, jelenleg már csak a spiritus asper hangértékével bír; miut véghang azonban megtartja régi hangértékét; tehát: „*hoch*“, de már „*höher*.“ Ugyanezen törvény alapján lett az ófn. *rah*-ból újf. *Rauch*. Ezen hang-törvényileg keletkezett alak Luther nyelvében meg van még. (Esau war rauch von fell). Most még csak e szóban „Rauchwaaren.“ Ha ma „*rauh*“-t mondanak, azt nem úgy kell tekinteni, mintha ama törvény kivételt szenvedett volna; mert ez csak psychologiai uton keletkezett, a mennyiben a régi „*rauch*“-ra befolyással voltak a hajtogatott alakok, mint „*rauher*, „*rauche*, „*rauhes*.“ A görögben *εα* lesz *η*-vá (*γένεα*-*γένη*). A szigorú hangtörvénynek megfelelő accusativus alak tehát Σωζοάτη. Σωζοάτην alak másféle, nem hangtörvény-szerinti. Az eszmetársulás ezen szót Φιλοζήτης, Σπαρτιάτης szók analogiájához csatolta. Ezen alakokat „alakátviteleknek“ (Form-übertragung), „analógia szerinti képzéseknek“, majd „eszmetársulási képzéseknek“ nevezik. A „hamis analógiai képzés“ kifejezése helytelen, mert félremagyarázható. A régiek metaplasmusnak nevezték. Psychologiai momentumok befolyása alatt támadt alakképzésnél vagy az anyag hat társulás útján, vagy alaki kiegyenlítés áll be. Az előbbi esetben a hanganyagnak közössége az agens, pl. *rauh* *rauch* helyett, *schuh* *schuch* helyett stb.; a másodikban az alak (functio) egyenlősége, így Σωζοάτην-nél, egy *ης*-re végződő alaknál, mely a nominativus ragja szerint ép úgy a 3-ik mint 1-ső declinációhoz tartozhatik. Ide tartozik a metaplaszmák és heteroklisiák nagy száma, valamint minden átmenet az egyik declinációból vagy conjugációból a másikba.

Néha a kiegyenlítés mindkét neme működik egy és ugyan-

azon szóban; így keletkezett pl. a *stellen* igéből a *bestellen* és *bestallen* kettős alak. E teljes kiegyenlítésen kívül van még részleges kiegyenlítés is; ide tartozik *ζῶσα*-nak *ζῶσα*-ba való összevonása.

6. *Weissenborn* erfurti tanár: *Középméretország legrégibb egyeteme (az erfurti)*. Az erfurti egyetem matriculáinak kiadásán dolgozik s most csak némely forrásoknak, melyek hiányzanak, felkutatására kérte fel a jelenlevőket.

7. *Dr. Lewy Berlinből: A görög és római ókornak nyoma a Talmudban*. A talmudi irodalom alapja a halacha a. m. menet, vezetés, használat. Ez évszázadok folyamában a gyakorlati élet szigorú szabályává lett, és mint mischna hagyományilag maradt reánk (mischna, ebből מִשְׁנָה ismételni, kívülről tanulni). Ezen gyűjteményből bírjuk a Jehuda patriarcha által 205—215 közt bevégzett, szorosb értelemben vett mischnát és a valószínűleg R. Chija által nem sokára a mischna szerkesztése után készített és ehhez függetlenül szolgáló tosifta-t. A halacha mellett képződött a haggada. A tanulmány központja később mint előbb a mischna volt; és miután ez nem sokára behatóbb magyarázatot igényelt, létre jött a két talmud: a palästinai v. jeruzsálemi Palästinában a 4. sz. végeig, és a babyloniai a partusok földjén a 6. századig. Ezek mind kizárólag vallásos érdekűek; talmudi körből a profán irodalomra vonatkozó munka nem is maradt reánk. Hiszen más tudományokkal való foglalkodás sem volt mindenkor megengedve. A leányoknak a görög nyelvet megtanulni nem volt szabad; de ezen tilalom nem nyert általános érvényt. A görög költészet nem volt ismeretlen. Görög és latin kölcsönzött szót nagy számmal találni a talmudi irodalomban. — A Palästinában elterjedt pogány istentisztelet a zsidó nép figyelmét fölgerjesztette a pogány cultus alakjai és szokásai iránt. Figyelemre méltó, hogy a zsidók mikép magyarázták ezen cultust zsidó szempontból. — A mischnában ez áll: „Ha valaki egy eszközt talál, mely a nap, hold vagy sárkány képével van ellátva, az dobja azt a holttengerbe“. A mischnában említetnek pogány ünnepnapok, a melyeken a közlekedés zsidók és pogányok közt megszűnik, így a calendák, saturnaliák stb.; a Mercur szobrai is található koszorúknak és más áldozati ajándékoknak használata azonban meg volt engedve. — Priapus tisztelete néhol meghonosult, Venusképek egyes helyeken felállítottak, mint pl. Accoban. Meg volt tiltva színház és circus építése és látogatása, melyeket Heródes a jámborok bosszuságára Palaestinában építtetett. — Hellén nézetek és római életmód, ha a zsidó szellemmel ellentétben állottak, nem fogadtattak el; de nem mindennek, mi Rómából és Hellasból származott, volt pogány vallásos jelleme.

8. *Bernardakis*, Athénből: *A sinaiticus kéziratokról*. B. kétszer látogatta meg a sinai hegyet, először 1874-ben, hogy az ottani könyvtárt átkutassa, és 1875-ben mint Arthur angol herceg kísérelője. A Sinai klastroma, Justinianustól a 6. sz.-ban alapítva, csak igen kis részben maradt fenn eredeti állapotában. A földszinten van három szoba a könyvek föntartására. A könyvek nagy része nyomatott; kéziratok sokkal kisebb számmal vannak; sokat ezekből elloptak. Az idegenek lapokat vágtak ki, sőt egész kéziratokat is tettek félre. A mióta azonban Tischendorfnek sikerült, a híres codex Sinaiticus-t magával hozni, a szerzetesek óvatosak az idegenekkel szemben. A kéziratok száma körülbelül 2000, többnyire görög codexek, de vannak arab, syr, kopt, szláv, és örményül írottak is. A codex Sinaiticust a kriptában találták. B. könyvtáblákban is talált igen fontos és érdekes kéziratokat: azt hiszi, hogy e kutatás másutt is vezethet szép eredményekre. Figyelmeztet, hogy nemcsak a görög kéziratokat vegyék szemügyre, hanem a más nyelven írottakat is, különösen az olyanokat, melyeknek bekötése újnak látszik.

A legközelebbi 1879-iki XXXIV-dik gyűlés Trierben lesz.

Hellebrant Árpád.

Zur Geschichte der Philologie und zur römischen Literatur. Vier Abhandlungen von Herman Hagen. Berlin. Verlag von A. Calvary et Comp. 1879. 8° X és 317 l. Ára 8 márka.

Ezen négy értekezésből álló gyűjtemény már megjelent munkákat foglal magában, melyek azonban részint alkalmi gyűjteményekben lévén kiadva, részint igen kevés példányban nyomtatva, ¹⁾ a nagyobb körű tudományos közönségre nézve jóformán hozzáférhetetlenek voltak, és azért öszinte örömmel üdvözljük azoknak újabb kiadását annál is inkább, minthogy annak egyik része, a melyre azonnal rátérek, hazánkat és annak XVI—XVII. századi viszonyait közelről érdeklő adatokat foglal magában.

A gyűjteményt képező értekezések, a czimnek megfelelőleg, két kis csoportba oszthatók: kettő a római irodalomtörténetre, kettő a philologia újabbkori történetére vonatkozik.

¹⁾ Az első értekezés: „Der Jurist und Philolog Peter Daniel von Orleans“ megjelent 1873-ban a berni egyetem alapítása emlékünnepe alkalmával; a második: „Jacobus Bongarsius“ czimű megjelent ugyancsak Bernben az 1874. évi husvétii programmban; a harmadik: „de aliquot anthologiae latinae carminibus“ czim alatt 1877. nyarán jelent meg a Rettig-féle doctorjubilaum alkalmából, végül az utolsó „de Oribasi versione latina Bernensi“ a berni egyetem alapítása emlékünnepe 1875-ben. (Az illető bírálatokról terjedelmesen megemlékezik a szerző az előszóban.)

Azon értekezések közül, melyeket a philologia ujabbkori történetének legérdekesebb termékei közé bátran sorolhatunk, a második, vagyis Bongarsiusról szóló érdekel bennünket közelebbről, és ha nem volna szándékunk róla egy, különösen hazánkhoz való viszonyát megvilágító terjedelmesebb tanulmányt írni, akkor nem tagadhatnók meg magunktól ezuttal is terjedelmesebb ismertetését adni. Hogy azonban az olvasó figyelmét felkeltsük, és várakozását némiképen addig is kielégítsük, röviden megemlítjük azt, a mi Bongarsius élete történetében hazánkat érdekli.¹⁾

Bongarsius a régibb philologusok között kiváltképen azok egyike, akik a szigorú philologiai módszert, amennyire annak csirái már ama korban kifejlődhettek más tudományok, különösen a per excellentiam rokon, és a philologia által helyreállított vagy helyreállítandó emlékeken alapuló tudomány, t. i. a történelem javára értékesítették. Az ő fáradozásának köszönheti a hazai tudomány nemzeti történetünk emlékeinek első gyűjteményét²⁾,

¹⁾ Sz. 1554. mh. 1612. Párisban. Mint IV. Henriknek sokszoros megbízottja, egyszersmind fontos *politikai* szerepet játszott. De téved Hagen, hogy ha azt hiszi, hogy a hamis adatok, melyek a régibb életrajzokban benn vannak, mind csak Bayle által jutottak bele a tradícióba. Benn vannak azok már Le Long, Lengler és Buder műveiben, különösen azon az 57. lapon annyira ostorozott állítás, hogy Bongarsius Bernben halt meg.

²⁾ A gyűjtemény czíme : „Scriptores Hungarici“, megjelent 1600-ban s a következő kútfőket foglalja magában : 1) Joannes de Thurocz. 2) Joannis de Kikullew chron. Ludovici regis. 3) Epistola M. Rogerii super destructione regni Hungariae per Tartaros facta. 4) Epitome rerum Hungaricarum auctore Petro Ranzano. 5) Vita sancti Stephani ab episcopo Chartuitio conscripta. 6) Vita s. Emerici beati Stephani F. 7) Filippi Callimachi libri IIII de rebus gestis a Vladislao Polonorum atque Hungarorum rege. 8) Regis Hung. Mathiae nuptiae et coronatio Reginae a Palatini comitis legato descripta. 9) Galeoti Martii de dictis Mathiae regis. 10) Belli Pannonici per Fridericum com. Pal. contra Solimanum gesti libri II. auctore Melchiore Soitero a Vida. 11) Jo. Martini Stellae de Turcarum in regno Hungariae successibus a. 1543 et 1544 epist. IV. 12) Rei contra Turcas gestae a 1566 descriptio brevis Wolf. Lazio auctore. 13) Rerum contra Turcas auspiciis Ferdinandi Austr. Caes. a. 1556 in Interamnensi Pannonia gestarum historiola dialogo conscripta auctore Basilio Joanne Herold. 14) Bellum Pannonicum sub Maximil. II. et Solim. gestum descriptum per P. Bizarum. 15) Historia Sigethi a 1566 ex Croatico conversa per M. Sam. Budinam. 16) Brevis enarratio rerum a Sigismundo Transsilvaniae principe a. 1595 gestarum auctore Jo. Jacobino. 17) Regum Hungariae ex optimis auctoribus explicata genealogia Joh. Pistorii Niddani. 18) Chorographia Transsilvaniae auctore Georgio a Reyehersdorff. 19) Moldaviae chorographia eodem auctore. 20) De admirandis Hungariae aquis Georgii Wernheri. 21) Descriptio et munitiones Altenburgi auctore Martino Stella. 22) Felicis Petancii canc. de itineribus aggrediendi Turcam. 23) Appendix ad res Hungaricas, in qua inscriptiones Transsilvaniae veteres nomenclae et annales exscripti de templis Lentschoriensi et Coronensi.

melynek érdekében (hogy t. i. teljesen megbízható és lehetőleg teljes diplomatikai alapot kapjon), egy utazást tőn Magyarországon és Erdélyen, melynek naplóját Hagen egy függelékben közli.

Ezen rendkívül érdekes napló azonban dacára annak, hogy tetőtől talpig philologus ember tollából folyt, nemcsak a philologust, hanem még nagyobb mértékben a történelészt is érdekli. Ezen útján, melyhez csak a megkívántató ajánlólevelekkel ellátva készült el, alkalmá volt a munkájához megkívántató anyagot kezei ügyébe helyezve feldolgozni, és így oly kiadást adni, melyet az akkori időben csak az ugyancsak ő általa kiadott Justinus közelíthet meg.

Bongarsius magánéletére és egyéni, valamint írói jellemére még rendkívül érdekes világot vet azon pasquillus, melyet előbbi barátja és későbbi esküdt ellensége Dohna Fábián ellen intézett, valamint a 165—216. oldalon közlött kiadatlan levelek, melyek Bongarsiusnak barátjával Lingelsheimmel való közlekedésének emlékeit tartalmazzák.

Ami azonban Bongarsiust Hagen előtt, és általában a berni tudósok előtt érdekessé és kegyelet tárgyává teszi, az az ő könyvtára, mely Bernben a Bongarsianá-t, oly sok irodalmi kincsnek letétemenyését alkotja, ez az, amiről az értekezés uj és megbecsülhetetlen adatokkal szolgálni képes, úgy hogy Hagen elmondhatja magáról, hogy neki nemcsak egyes dolgokat, hanem a Bongarsiana teljes kérdését megvilágítania, és egy századokon által sokszorosan hamis szempontból megítélt férfit helyes ítélettel jellemeznie sikerült.¹⁾

Ránk magyarokra nézve kevésbé érdekes, de a philologia történetében nem kevésbé hézagot pótló a gyűjtemény első értekezése, a mely az orleansi származásu Daniel Péter nevű humanista és jogász életével foglalkozik.²⁾ Most midőn minden tudomány történetét oly pontossággal igyekeznek megállapítani kettős

¹⁾ Kétségtelenül tökéletesebb lett volna az értekezés, ha a szerző a Párisi könyvtárnak Bongarsius memoirjait tartalmazó 8 kötetnyi kéziratát egészen átkutatathatja (Biblioth. Nationale Nr. 7125—7132), melyek közül azonban csak három (Nr. 7125, 7128 és 1130) nézhetett át, mit mi részünkről annál inkább sajnálunk, minthogy az eddig közlött darabok kelte mind a magyarországi utazás utáni időből való, tehát itt is volna kilátás egyes elszórt adatokra Bongarsiusnak Magyarországhoz való viszonyáról.

²⁾ D. P. (1530 (?) — halála éve ismeretlen.) Bongarsiusnak kortársa és benső barátja, nevezetes könyvtára volt, melynek példányaiban számtalan megbecsülhetetlen collatio és kritikai megjegyzés található az ő kezétől. Ezen könyvtár nagy része Bongarsius könyvtárába került és mint ilyen mai nap a berni Bongarsianának nagy részét képezi. (V. ö. Hagen, Cat. ms Bern. p. 515—552 és praef. p. LXI.)

örömmel tudunk meg egyet-mást Servius első kiadójáról, főleg most, midőn annak újabb kiadása is megjelent (Thilo és Hagentől), mely Danielnek annyi év után még mindig elvülhetetlen érdemeit oly fényesen igazolta. Az értekezés kiváltképen oly adatokat foglal magában, melyek az akkori francziaországi tudós viszonyokra vonatkoznak, de azért senkire nézve sem lehetnek érdektelenek azon eddigelé kiadatlan és most Hagentől egy függelékben közlött levelek, melyek az akkortájt élő legnevezetesebb humanisták és legműveltebb embereknek Dánielhez való baráti viszonyáról tanuskodnak.¹⁾

Ezen két rendkívül érdekes munkához méltán csatlakozik a másik kettő, melyek a latin irodalomra vonatkoznak. Az első közülök, a mely az anthologia latinára vonatkozik annak 3 költeményéről, (Riese kiadásában Tom. II. nr. 894—896.) melynek régisége már jó ideje gyanus volt.²⁾ Ezeket egybeveti Hagen egy XVI. századbéli berni kézirattal (C. Bern. nr. 189.), melyben egy „Philantia“ című az önmagához való szerelemről itt értekezést talált s ebben a kérdéses költeményeket, melyeknek elseje magában az értekezésben Callimaclusnak van ugyan vindicálva, de ez tekintettel a nyelvezetre és a középkori latin-ság kézzelfogható nyomaira nem bizonyít semmit, tehát evidens ezen költemények új volta.

Az Oribasius-fordítás fontosságát, mely a Julianus császárhoz közel állott tudós munkája szövegéhez oly nélkülözhetetlenül szükséges, annyira kimutatták és megmondták sokan, hogy arról feleslegesnek tartom sokat beszélni és elégségesnek tartom figyelmeztetni rá mindenkit, a ki a lingua vulgaris-sal foglalkozik vagy foglalkozni akar, és mint ebbeli értékének és hasznavehetőségének eclatáns példájára utalni Ludvig Commodianus-kiadására, melyben minden lépten-nyomon i-lézve látjuk ezt a

¹⁾ Csak a neveket kell felsorolnom és már is láthatja kiki, hogy az akkori tudósok színe javától valók: Jos. Scaliger, El. Vinetus, Ob. Gifanius, Joh. Brodaeus, J. Guilelmus. Hogy ezen levelek főképen a philologusra milyen érdekeseke azt számtalan elszórt gondolat, kritikai ötlet és a codexekre vonatkozó historiai adat igazolja. Így mindjárt az első levélben Scaliger emendál egy Juvenalisnál előforduló görög közmondást, El. Vinetus (p. 32.) közli az ő Odyssea-codexének lectióját, ugyanez (p. 33.) a Cuiciacianusnak lectióját, melyben a carmen de ponderibusnak lacunáját constatalja, Gifanius Liviusnak egy helyét (3. k.) a többi idevágó helyek egybevetésével ugy magyarázza, hogy itt Mago az isteneknek felajánlandó hálaáldozatról beszél. De le kellene fordítanom az összes leveleket, ha mindazt ami érdekes és fontos ezen ismeretetés szük keretébe szorítani akarnám.

²⁾ Különösen azért; mert semmiféle irott emlékből nem existál, hanem csak a Patisson-féle Párisi Petronius kiadásban. (1587.)

kiesi terjedelmű, de a nyelvkincset rendkívül érdekes tüneményekkel bővítő munkát.

Ismertetésünket azon reményben fejezzük be, hogy ezen jó szokást, t. i. a már megjelent, de alig kapható művek újból való összefoglalását nemcsak külföldi hanem hazai tudósaink is utánozzák.

Lutkóczy Mihály.

KÖNYVÉSZET.

Összeállítja : *Hellebrant Árpád.*

I. Hazai irodalom.

Jónás János. Deutsches Sprach- und Lesebuch. — Német nyelvi tan- és olvasókönyv. II. rész. A középiskolák alosztályai számára. Bpest, Franklin társ. 1879. (8-r. IV. 140 l.) — 70 kr.

Az I. rész a múlt évben jelent meg. A vallás és közoktatási ministerium a közoktatási tanács ajánlatára középiskolai használatra ajánlotta, ill. engedélyezte. Tisztán magyar vidékek számára igen ajánlható tan- és gyakorlókönyv, jól választott és feldolgozott olvasmányokkal.

Kazinczy Ferencz. Bácsmegyeinek gyötrelmei. Németből átdolgozta — Bevezetéssel és jegyzetekkel *Heinrich Gusztártól.* (Olcsó könyvtár. 60. sz.) Bpest, Franklin társ. 1878. (176 l. 16-r.) — 30 kr.

L. a kiadó önmertetését fent a 73-dik lapon.

(Kertbeny Károly.) Magyarország legrégibb dráma-irodalma 1550—1875. Nyílt levelek. Az eredeti kéziratból fordította s kiadja a szerző egy barátja. Függelékül komédia Balassi Menyhért árultatásáról. — Bpest, Eggenberger. 1878. (N.-8.-r. 100 l.) — 80 kr.

Voltaképen csak a „függelék“ben közölt drámát védelmezi P. Szathmáry K. ellen, ki azt egy a „Hon“-ban megjelent, a Kisfaludy-társaságban tartott előadásában csekély értékűnek mondta. Kertbeny a történeti szempontból igen érdekes darabot, melyet 1874-ben németre is fordított le, igen tulbecsüli. A „függelék“ szövege Toldy a „Magyar költészet kézikönyve“ cz. művének első kiadásából van átvéve (a második kiadásból Toldy kihagyta a színművet). Kertbeny nyílt levelei, egyes túlzásai és személyes kinövései daczára is, elolvasásra és figyelemre méltók. Az eredetileg németül írott tanulmánynak magyar átdolgozója dr. Toldy László.

Kisfaludy Károly. Irene. Szomorújáték 5 felv. (Olcsó-Könyvtár 62. sz.) Bpest, Franklin-társ. 1878. (16.-r. 133 l.) — 30 kr.

Körner Tivadar. Zrinyi. Szomorújáték 5 felv. Németből ford. *Szemere Pál.* — Körner Zrinyijéről bírálat. Irta *Kölcsény Ferencz.* (Olcsó könyvtár 64. sz.) Bpest, Franklin-társ. 1879. (16.-r. 199 l.) — 40 kr.

Magyar helyesírás elvei és szabályai. Újabban átvizsgálva kiadta a magyar tudományos Akadémia. Bpest, m. k. Akadémia könyvkiadó-hivatal. 1879. (N.-8.-r. 30 l.) 10 kr.

• A sokat vitatott ügynek remélhetőleg hosszabb időre kiható elintézése. Az akadémia az etymologia által korlátozott phonetikus elvet fogadta el a helyesírás revíziója alapjául. Így legkevesebbé jött ellenkezésbe a jelenleg divó írással.

Magyar könyvszemle. Közrebocsátja a magyar nemzeti muzeum könyvtára. Budapest, 1878.

III. Évfolyam, VI. füzet. Tartalma: Könyvtáblákban felfedezett XVI. és XVII. századbeli magyar nyomtatványok, és Szabó Károly régi magyar könyvtára, *Fraknoi Vilmostól*. — Régi magyar könyvészeti adalékok *Szabó Károlytól*. — A pármái Corvin-codex, *Csontos Jánostól*. — Egy csagatáj kézirat a Nemzeti Múzeum könyvtárában. *Kresmárk Jánostól*. — Vegyes közlemények. — Könyvészet.

E kitünő folyóirat évenként 24 ivnyi terjedelemben, két havi füzetekben, diszes kiállításban jelenik meg. Előfizetési ára egész évre 2 ft 40 kr., mely összeg Knoll Károly urhoz, a m. tud. Akadémia könyvkiadó hivatalába küldendő. — Az első évfolyam elfogyott; a második még szintén 2 ft 40 kron rendelhető meg.

Márgai Károly. Német gyakorlókönyv a min. új tantervhez alkalmazva. A középiskolák alsó osztályai számára. Bpest, Franklin társ. 1878. (8-r., IV. 127 l.) — 60 kr.

Ajánlható, jó könyv, mely nyelvtant, gyakorlókönyvet és olvasmányokat tartalmaz.

Müller Miksa fölolvasásai a nyelvtudományról. A m. tud. Akadémia megbízásából a 6-ik angol kiadás után Steiner Zsigmond. 2-dik kiadás. Bpest, Ráth M. 1878. (8-r. IX. 448 l.) — 1 ft 40 kr.

Nemzeti könyvtár. Szerkeszti Abafi Lajos. Egy füzet ára 30 kr. — Eddig a következő füzetek jelentek meg.

1. *Kazinczy Ferencz* költeményei I. 2. *Mikes Kelemen*, Mulatságos napok I. 3. *Dajka Gábor* költeményei I. 4. *Kazinczy F.*, Pályám emlékezete I. 5. *Kazinczy F.* költeményei II. 6. *Mikes K.*, Mulatságos napok II. 7. *Kazinczy F.* költeményei III. 8. *Kazinczy F.* Pályám emlékezete II. 9. *Karmán József* művei I. 10. *Kazinczy F.* költeményei IV. 11. *Kazinczy F.* Pályám emlékezete III. 12. *Mikes K.* Mulatságos napok IV. 14. *Kazinczy F.* költeményei V. (az I. kötet vége!)

Ezen pártolásra méltó vállalatot bővebben ismertetjük, a mint legalább három kötet teljesen fekszik előttünk. De már most is állíthatjuk, hogy e gyűjteménynek *semmiféle* iskolának (akár nép-, közép-, vagy felső intézet legyen az) könyvtárából nem volna szabad hiányoznia.

Nyelvtudományi közlemények. Kiadja a m. t. Akadémia nyelvtudományi bizottsága. Szerkeszti Hunfalvy Pál. XIV. kötet 3-ik füzet. Bpest, magy. t. Akadémia könyvkiadóhivatal 1878 (N.-8-r., IV. 321—511) — 1 ft.

Tartalma: A nyelvtudomány története az araboknál dr. *Goldziher Ignác*tól. — A rumun nyelv (a nagy és jeles tanulmány befejezése) *Hunfalvy Páltól*. — A görög idegen szavak a szyr nyelvben dr. *Heinrich Károly*tól.

Okányi Pál. Római régiségtan, a római irodalomtörténet vázlatával; Bojesen-Hoffa nyomán a gymnasiumok felsőbb osztályai számára és magánhasználatra. 108 ábrával. Bpest, Franklin társ. 1879. (N.-8-r. XVI. 166 l. — 1 ft 40 kr.

Ismertetését, ill. bírálatát l. fent a 126-dik lapon.

Olesó könyvtár. Szerkeszti *Gyulai Pál*, kiadja a Franklin-társ. Budapest.

E kitünően szerkesztett és kiállított, tartalmas és valóban olesó vállalatból eddig 70 füzet jelent meg, melyek közül e füzetek olvasóit a következő számuk érdeklik közelebből: 1. Csokonai V. M., Dorottya vagy a dámák diadalma a farsangon (20 kr.). — 3. Kölcsy F. elbeszélései (20 kr.). — 4. Kerényi F. összes költeményei (60 kr.). — 7. Kármán J., Fanni hagyományai, bevezetéssel Gyulai Páltól (20 kr.). — 17. Kölcsy F. szónoki művei, bevezetéssel Greguss Ágostól (60 kr.). — 20. Pope S. A műbírálatról. Tanköltemény, angolból ford. Lukács M. (20 kr.). — 22. Boissier Gaston, Virgil, ford. Végh Arthur (30 kr.) — 37. Horatius, A költészetéről, levél a Pisókhöz, ford. Czuczor Gergely (20 kr.). — 40. Lessing G. E., Laokoon vagy a festészet és a költészet hatáiról. Ford. Braun Zsig. (50 kr.) — 42. Csokonai V. M., Lilla. érzékeny dalok 3 könyvben (30 kr.) — 49. Flegler S., Kölcsy Ferencz, ford. ifj. Szinnyi J. (20 kr.) — 50. Gvadányi J., Egy falusi notáriusnak budai utazása, bevezetéssel Gyulai Páltól (40 kr.). — 53. Kazinczy F., Magyarországi utak (20 kr.). — 57. Szigligeti E., Magyar színészek életrajzai (40 kr.). — 59. Dayka G. költeményei, Toldy F. bevezetésével (20 kr.) — 60. Kazinczy F., Bácsmegyeinek gyötrelei, terjedelmes bevezetéssel és jegyzetekkel Heinrich Gusztávtól (30 kr.) — 64. Körner F., Zrinyi. Szomorujáték 5 felvonásban, ford. Szemere Pál. Kölcsy F. bírálatával (40 kr.) — 65. Csokonai V. M., Ódák két könyvben (20 kr.) — 70. Schiller F., Mózes küldetése, ford. Jurány Gusztáv.

VEGYES APRÓSÁGOK.

— **Győri adalékok a menhelyek történetéhez.** Irta *Villányi Szaniszló*. Értesítvény a pannonhalmi szt. Benedek-rend győri főgymnásiumáról.

Ezen felette terjedelmes és nagy szorgalommal irt értekezés tulajdonképen csak annyiban érdekli a philologust, hogy a héberek, görögök és rómaiak menhelyeiről is terjedelmesen megemlékezik, mindig tekintettel az eredeti forrásokra. Csak az sajnos, hogy az értekezés nagy szabásu terve nem engedte meg a szerzőnek, hogy az ókor menhelyeinek tárgyalásánál még inkább a részletekbe bocsátkozzék, bár másrészt csak dicsérnünk lehet a szerző ez ügyben való megszorítását, minthogy az ókor menhelyeiről ujat ugy is alig lehet már felhozni, a közép- és ujkor menhelyeinek tárgyalásánál pedig sokkal több hasznát veszi a szaktudós a szerző minden részletet felkaroló lelkiismeretes szorgalmának.

Dr. A. J.

— **Plinius könyvéhez: Libri bellorum Germaniae.** Dr. Voigt György kitünő munkáját *Die Wiederbelebung des klassischen Alterthums* használnván, egy lapsusra bukkantam, mely anélkül, hogy e kiváló munka becsét kisebbitené, helyreigazitva érdekes irodalomtörténeti adatot nyújt. A 139. lapon Poggio szerencsés könyvkutatásáról szólva, Voigt azt is említi, hogy többi között *Auch von einem Geschichtswerke*

des Plinius, in welchem die Kriege der Römer gegen die Deutschen erzählt würden . . . sprach dieser Deutsche (Nicolaus von Trier) mit grosser Bestimmtheit. Folytatólag azt mondja, hogy Poggiot bolonddái tartották. Továbbá olvassuk p. 204, hogy Niccoli kifürkészte, miszerint Lübeckben tökéletesen jó példánya van Plinius egy munkájának, melyet Olaszországban még nem ismertek. Cosimo (di Medici) a könyvet meg is hozatta 100 arany forintért. Az ehhez való jegyzetben azt mondja: *Welches Werk des Plinius hier gemeint sei, können wir nicht entscheiden. Die Encyclopaedie des älteren, und die Briefe des jüngeren Plinius waren jedenfalls längstbekannte Bücher. So vermuthen wir, dass diese Nachricht im Zusammenhange steht mit der oben erwähnten Poggio's, die von einer Geschichte der römisch-deutschen Kriege handelte, nur dass eine mystificirende Verwechselung mit Tacitus stattgefunden.* — Ebből kitűnik, hogy Voigtnek nincs tudomása az öregebb Plinius munkájáról: *Libri bellorum Germaniae*, mely folytatása volt Aufidius Bassus hasonló című munkájának, és melyet Tacitus is Germaniájának több helyén használt. Egyébiránt a munka már a Kr. u. IV. században elveszett. Qu. Aurelius Symmachus hiába kereste. L. Bernhardy, Grundr. d. röm. Litt. 5) p. 653. Teuffel, Gesch. d. röm. Litt. p. 615. Keleti Vincze.

S a j t ó h i b á k.

A Janus Pannoniusról szóló cikk sajtóhibáit a t. olvasó a 118. és 119. lapon találja helyreigazítva. De van még egy pár hely, mely szintén rosszul van nyomtatva, s melyet szó nélkül nem hagyhatunk.

A 2. költemény 3. sorában, mely így van nyomtatva : Quos ardet minimum stb., *minimum* helyett *nimum* olvasandó.

A 17. lap 2. költ. 15. soráb. *meus* helyett *mens*.

A 9. lap 3. soráb. *quidam* helyett *quidem*.

A 13. lap 2. költ. 3. soráb. Panornigenam helyett Panormigonam.

A " " " " " carmine helyett carmina.

A TOLDI-MONDÁRÓL.

Toldi Miklós — az igaz hogy leginkább csak Arany János remek költeménye óta — a magyar nép egyik legismertebb, legkedvesebb alakja. Az erő, a bátorság valóságos megtestesülése gyanánt él népünkben. Nem csoda, ha ez alaknak eredete érdeklí, foglalkoztatja az irodalom barátait, a mondák és mesék rokonságának és vándorlásainak kutatóit. Mikor élt, vagy élt-e valóban, és valjon hol Toldi Miklós? és ha élt, mit tett, mely kalandjai bírnak történeti alappal? és ha nem élt, honnan származott, miért és mely alapon jött létre? melyek egyéniségének, jellemének fővonásai?

Toldi életének és tetteinek főforrása, mondhatnók egyedüli forrása Ilosvai Péter verses krónikája, mely 1574-ben íratott, de reánk, legrégibb alakjában, csak egy 1629-ik évi kiadásban maradt. Ilosvai nem merithetett sokat írott forrásokból; maga kénytelen kijelenteni: *Kereset olvasok róla krónikáiban.* Történetíróink egyáltalában nem tudnak Toldi Miklósról; Ráday Pál és Dugonics a XVII., illetőleg XVIII. században, kiket szintén „források” gyanánt szoktak idézni, meggyőződésem szerint csak Ilosvait, illetőleg Ilosvai hatását ismerik.

Kérdés: élt-e Toldi Miklós valaha? nem-e mondai, vagy épen mythoszi alak?

A Toldi-monda eredetét három tudósnk kutatta: *Toldy Ferencz, Kemény Zsigmond és Greguss Ágost.* Tanulmányaik, amint különböző alapokon nyugszanak, és különböző pontokból indulnak ki, igen eltérő eredményekre vezettek.

Toldy Ferenczet a Toldi alakjának és tetteinek magyarázatánál is azon tulságos hazafias törekvés vezette, mely őt más kérdésekben is többször tévutra vitte, — hogy t. i. a magyar nemzetnek is biztosítsa mindazt, amivel más népek büszkélkednek. Mert a németek két virágzási korszakot különböztetnek meg irodalmukban, Toldy hazai irodalmunk történetében is úgy tesz; mert a görögöknek és németeknek vannak mondaköreik, Toldy megalkotja a semmiképen sem igazolható hun és magyar monda-

kört; és mert a görögöknek s más népeknek vannak Herakleseik, Toldy a becsületes, simpla Toldi Miklósból magyar Heraklest csinál. „Egy a magyar őskorból, vagy épen eleink mythoszából fönmaradt töredéket vélek benne felismerni, melyben az a Toldi, a kire utóbb a „Miklós“ keresztény név tapadt, a testi erő és ügyesség, a bátorság és szívbeli derékség képviselője volt, körülbelül mint a helleneknél (Herakles), phoenicziaiaknál, indeknél stb. is tiszteltettek ily magán-életi hősök, kikkel jellemben a mi Toldink meglepőleg egyezik. E monda aztán a nép emlékezetében századról századra hol csonkult, hol bővült, sőt a változott hitnézettel maga is átalakult, s hova tovább újabb s újabb korba tétetett.“¹⁾

E nézet kedélyes indokolása nem szorul czáfolatra; összeszik az önmagában. Önámításon alapszik Toldy azon véleménye is (i. h.), hogy e monda „sokkal bensőbbben van a magyar népköltéssel összeszöve és sokkal jelentesebb,“ semhogy bővebb tárgyalást ne igényelne, — mert az elfogulatlan kutató sem ama benső összeszövésnek nem találja nyomait, sem a monda „jelentés“ voltát fel nem fedezheti. Nem egyezik a tényekkel Toldynak azon állítása sem, hogy Ilosvai „világosan hivatkozik verses históriákra és énekekre, melyekben Toldi már Lajos környezetéhez tartozott,“ — holott Ilosvai ellenkezőleg panaszkodik, hogy „keveset olvasok róla krónikákban,“ és csodának mondja, „hogymindeddig sem emlékeztünk erről“ (t. i. Toldiról), és utóbb újra hangsúlyozza, hogy „az ének-szerzők is feledkeztek dolgokban.“ Nem mintha Ilosvai énekeket egyáltalában nem említene (l. alább), — de sehol nem sejteti az olvasóval, hogy *magyar* dalokat ismer, és különben is sem forrásaiként nem hozza fel az általa érintett dolgokat, sem arról nem szól, hogy ez énekekben „Toldi már Lajos környezetéhez tartozott.“

Toldy véleményét ma nem szükséges többé czáfolnunk. Megtette ezt már évek előtt *Kemény Zsigmond*, még pedig meggyőző érveléssel, Arany „Toldi“-járól irt érdekes tanulmányában.²⁾

¹⁾ A magyar költészet története, 2. kiad. Pest, 1867, 89. l.

²⁾ Kemény Zsigmond tanulmányai, kiadja Gyulai Pál. Pest, 1870. II. 145—191 lap.

Kemény voltaképen csak józan eszével és józan érzésével vizsgálja és bonczolgatja Toldy Ferencz véleményét, — minden tudományos apparatus, minden mélyebbre ható kutatás nélkül. De megjegyzései, ezen egyszerűségeikben is, annyi helyeset és talált tartalmaznak, hogy a monda jellemzésére, főleg pedig Toldy mythikus theoriájának megezáfolására alig marad Kemény után sok mondani való.

Teljesen mellőzöm itt azon talált megjegyzéseket, melyekkel Kemény arra figyelmeztet, hogy a Herakles-féle mythoszok és mondák mily lényegesen különböznek a Toldi Miklós történeteitől, — hiszen a mythosztudomány jelen állásánál ugy sem lesz senki hajlandó Toldy véleményéhez csatlakozni.¹⁾ De találtak Keménynek a Toldi-mondára vonatkozó némely positiv megjegyzései is, bár fejtegetéseinek voltaképi alapját nem tarthatom helyesnek. Teljesen igaza van, midőn (i. h. 151. l.), ha egy kissé erősen is, azt mondja, hogy „az egész Toldi-monda accrobatai próbatétek férczeletéből áll,“ — mert a hős erkölcsi, ethikus jellegét alig csak érinti Ilosvai. Igen helyesen jegyzi meg, hogy Toldi Miklós ügyessége — melyet Toldy Ferencz annyira hangsúlyoz — nem lelhető fel a mondában, mert „őt a nép inkább nehézkes, mint fürge vagy leleményes egyéniségnek képzelte.“ Végre arra nézve is, hogy Toldinak nincsen hajlama a szerelemre, hogy hozzá egy nő sem vonzódik, találóan mondja Kemény, hogy „már ennyi is a nép hős mondáiban szokatlan.“

Kemény a következőkben foglalta össze véleményét (i. h. 155. l.) : „Először : Toldi Miklós a helyett, hogy csak jelképes személy volt volna, oly *határozott egyéniség*, hogy másodszor : ép ennélfogva a *tetteiről keringő mondanakört a nép nem olvashatta egészen saját szellemébe, s költészetével nem alakíthatá át teljesen*. Fönmaradtak némely jellemvonások Toldiból, melyeket a nép, ugy látszik, emlékezetébe vésett, s eszményítés nélkül szállított

¹⁾ Helyesen jegyzi meg Kemény (i. h. 152. l.), „hogy alig van a középkornak egyetlen lovagregénye is, melynek hőse a Heraklesi mondanakörhöz s a hitregés tulajdonitványokhoz közelebb nem állana, mint éppen Toldi,“ — ha t. i. a mondák szellemét és világnézetét tekintjük, nem pedig azoknak egyetlen egy, még pedig igen külső elemét. — a nagy testi erőt.

hozzánk, s tulajdoníttatnak neki oly tények, melyek annyira ellenkeznek a nép költői felfogásával, hogy históriai adatoknak tekinthetők.“ Hasonlóan u. o. a 161. lapon : „A költészet oly közvetlenül vette át az élethől Toldi tetteit, hogy friss emlékezés miatt szabadon nem alakíthatott. A képzelődést zsbibasztotta az ismert tények terhe.“ Kemény szerint tehát Toldi Miklós (ha nem is nevezetett épen így) *élt*, és — bár alakjához idővel *mondai, költői elemek* is csatoltattak, — *valóságos reális alakja és története* mégis oly erős volt, hogy a nép költészete e kettős elemeket nem bírta kiegyeztetni. Más szóval: *Ily alakot nem teremt a nép, a magyar nép pedig legkevésbé, ¹⁾ — Toldi Miklós azért, legfontosabb tetteivel együtt, történeti, aolt anyag.*

Meglehet, hogy Keménynek, okoskodása végeredményét illetőleg, igaza van; meglehet, hogy Toldi Miklós élt, és hogy a hazai vármegyék területein véghez vitte tetteit; — de következtetése nem helyeselhető. Érvelésének előzményeiből Kemény csak azon eredményt vonhatta, hogy *Ilosvai Péter*, ki a mondának legrégibb és némileg egyedüli forrása, *oly gyenge, tehetségtelen költő volt, hogy a Toldi történetét költőileg megalkotni nem tudta.* Csakis ezen következtetés módszeres. Vagy nem lehetne — hogy e füzetek olvasóit egy ismeretes példára emlékeztessem — azon élvezhetetlen, összefüggéstelen, indokolás tekintetében egészen érthetetlen rímelésből, melyben Ráskay a vitéz Francisco történetét feldolgozta, szintén oly következtetésre jutni, mint a milyet nyert Kemény a Toldi személyéről és tetteiről — Ilosvai Péter gyarló verseléséből? Pedig *ezen* esetben tudjuk, hogy e következtetés merően ellenkeznék a való tényállással.

Nem tudjuk, hogy Ilosvai honnan vette tárgyát, — de azt tudjuk, hogy ő sem a Toldi történetét, sem más anyagot, melynek költői feldolgozására vállalkozott, nem bírta a költészet magaslatára emelni, kikerekített egészszé alkotni, idealizálni.

¹⁾ Az előítélet és megszokás hatalmas factor. A ki elfogulatlanul vizsgálja a Toldi-mondát, amint Ilosvai adja, lehetetlen, hogy fel ne ismerje, hogy az, egészben és egyes részeiben idegen, nem magyar. A magyar színhely, a magyar nevek stb. nem változtatnak a monda ezen idegenszerű jellemén semmit. De erről talán más alkalommal.

Ily költő művéből nem szabad másra következtetni, mint költői alkotó tehetségének gyengeségére.

Egészen más szempontból vizsgálta a Toldi-mondát annak harmadik kutatója, *Greguss Ágost*, ki Shakespeare könyvének egyik nyomtatásban megjelent érdekes fejezetében, a Shakespeare darabjaiban található mesés elemekről irt szellemes tanulmányában,¹⁾ Toldinkra is kitér és az „*A hogy tetszik*“ cz. vigjáték forrásának cselekvését tartja azonosnak Toldi történetével.

„*A hogy tetszik*“ forrása *Lodge Tamásnak* „*Rosalynd*“ cz. félig lovag- félig pásztorregénye, mely először 1590-ben, s utóbb még 1592-ben és 1598-ban jelent meg.²⁾ Lodge elbeszélése viszszaezet „*The Coke's Tale of Gamelyn*“ (A szakács elbeszélése Gamelynről) cz. verses novellára, melyet azelőtt tévesen Chaucernek, az angol költészet apjának tulajdonítottak, mely azonban csak Chaucernek († 1400) korából való és kétségtelenül egy eddig ismeretlen francia költemény átdolgozása. Gamelyn története a legfontosabb pontokban teljesen egyezik a Lodge Rosalynddjével; csak a befejezése más. Shakespeare, ki e történetet még ő nála is feltűnő pontossággal és hűséggel dolgozta fel „*A hogy tetszik*“-ben, 1598-1600 közt írta e darabját, mely először csak 1623-ban jelent meg.

E regényes történetnek fővonásai a következők: Egy apának három fia van: Jean, Otis, Gamelyn. A legidősbik, ki egy szersmind a testvérek gyámja, megfosztja Gamelynt, a legfiatalabbikat örökségtől, őt magát cselédül nézi, és rosszul bánik vele. Gamelyn nem sokáig tűri ezt; fellép bátyja ellen, agyonüti embereinek egy részét, és legalább látszólagos tisztességes bánásmódra kényszeríti bátyját. Ez meg akarja semmisíteni öcsését, s azért nagyon buzdítja, hogy egy óriás erejű normannal, ki a francia lovagokat diadalra hívta ki, birkozzék meg, egyszer-

¹⁾ *A mesés elemekről Shakespearben.* Pesti Napló, 1874, július 17., 18. és 19. A minket érdeklő részlet a július 18-diki számban van.

²⁾ Új kiadása (az 1592-iki kiadás után) Payne Collier *Shakespeare Library* cz. gyűjteményének (London, 1811) I. kötetében; német (rövidített és egy kissé modernizált, de épen azért igen élvezhető) fordítása Simrock Károly művében *Die Quellen des Shakespeare* (Bonn, 1873, 2. kiad.) II. köt. 263—310. lap.

smind azonban sok pénzt ígér a normannak, ha Gamelynt megöli. Az ifju leveri a normant, ki épen előbb egy földmivesnek három fiát megölte volt, és ez alkalommal beleszeret Rozalindéba, az elűzött törvényes királynak szép leányába, ki őt viszont megszereti. Diadalából több fiatal társával hazatér, hol bátyja nem akarja beereszteni. Gamelyn betöri a kaput, s mulat barátjaival. Testvére utóbb lánczra veri az ifjut, de ez — a ház egy régi derek szolgájának, Adamnak segítségével — megszabadul, s szétveri a Jean által segítségül hívott rendőröket. Ezen tette miatt Adammal együtt az erdőbe menekül, hol Gerismund, a törvényes király is száműzetve tartózkodik. A trónbitorló, Torizmund, utóbb Jeant is megfosztja birtokától, és Rozalindét is száműzi, kit barátságából és szánalomból a trónbitorló saját leánya, Alinde is követ. Ezek mind külön-külön az ardennesi erdőbe menekülnek, hol utóbb egymással találkoznak, kibékülnek és boldogokká lesznek. Gerismund visszanyeri királyságát, s kinevezi Gamelynt, vejét, utódjává. Jean, kit öcsese egy orosz-lánytól megmentett, megnyeri Alinde kezét stb. stb. — mint Shakespeare-nél, „*A hogy tetszik*“ regényes, szellemes jeleneteiben.

Greguss a magyar Toldi-mondát ez elbeszélésre hiszi visszavezethetőnek, azon hasonlatosságoknál fogva, melyek a mi Toldink története és a francia Gamelyn viszontagságai közt feltűnnek. E hasonlatosságok Greguss szerint a következők: 1. A gonosz gyám-testvér, ki rosszul bánik öcsésével, és ez az ifju, ki igen erős, ki szétveri bátyja cselédségét: Jean és Gamelyn, Toldi György és Miklós. — 2. Gamelyn legyőzi az óriás normann vitézt, ki egy földmivesnek három fiát megölte, és Miklós leveri a cseh vitézt, ki egy özvegynek két fiát megölte volt. — 3. Gamelyn megmenti alvó bátyját egy orosz-lánytól, — Miklós megküzd egy bikával.

Hozzam-e fel e hasonlatosságokkal szemben az eltérő vonásokat? Greguss maga is érint ezekből néhányat. A ki csak felületesen is nézi a két mesét, talál illet eleget. Én a francia és magyar mese kisebb eltérő vonásaira nem fektetek nagy súlyt, mert a mesék, helyről helyre, nemzedékről nemzedékre, nemzet-től nemzethez szállva, sok új elemet vesznek fel, nem egy régi vonást veszítenek el. De én e két elbeszélés közt oly *feltűnő, lé-*

nyeges, a mesék alapjait érintő eltéréseket látok, hogy Greguss véleményét, bármennyire elismerem szellemes voltát és különösen szellemes előadását, nem pártolhatom. Nem tartom lehetetlennek, hogy a francia Gamelyn-monda, bár nem sejtem semerre utját vagy módját, befolyásolta a magyar Toldi-mondát; de hogy ez utóbbi amavval azonos volna, vagy hogy a francia elbeszélés a mi mondanánkunknak csak alapját is képezze, — azt teljesen lehetetlennek tartom.

A mit Greguss közös elemként érint, az mind mellékes vonás. Hogy az idősbik (fiu vagy leány) testvér roszul bánik az ifjabbik testvérral, igen igen elterjedt mesei vonás. Az apától fel nem teszi a nép költészete, hogy igazságtalanul bánják kisebbik fiával; azért ily viszonynál mindig az idősbik testvér, vagy a mostoha anya lép helyébe. A Toldi-mondánál mindenk előtt feltűnő, hogy Toldi György voltaképen semmi roszat nem tesz öcscsével, hanem úgy tartja őt, mint az hazánkban még ma is igen szokásos, régebben pedig épen rendjén volt. De még erre nem is reflektálva, tény, hogy a Toldi-mondában a testvérek e viszonya csakis érintve van; mellékes vonás, mely a történet lefolyására alig van hatással. Toldi György (nem egészen helytelenül) buta parasztnak nézi öcscsét, kit nagy testi ereje a házi munkára tesz alkalmassá, míg ő, mint elsőszülött és külömb ember, az udvarnál szerepel. Az óriás vitézzel való párbaj a francia mondában a testvérek viszonyán alapszik: az idősbik így akar megszabadulni gyülölt öcscsétől; — a magyar mondában azon viszonytól semmi kapcsolatban nincsen és csak annyiban van utóhatása, hogy Miklós most bebizonyította, hogy ő is ért a fegyverforgatáshoz, s így nem kell többé a gazdasági s házi munkákat végeznie. Az ifju menekülése hazulról szintén nem alapszik ezen viszonyon: Miklós menekül, mert embert ölt; ezt tennie kell, ha bátyja őt imádja is. Végre a cselekvés további folyamára sem hat a testvérek viszonya; sem ki nem békülnek mint az angol feldolgozásban, sem boszut nem áll az ifju az ő bátyján, mint a francia mesében. Szóval: *A testvérek közt fennforgó ellenséges viszony sem alapja, sem rugója a magyar mondanak, míg a francia elbeszélés kezdettől végig ezen alapszik, és e nélkül el sem képzelhető, meg sem érthető.*

Az óriás legyőzése az ifju által (Goliáth és Dávid óta) szintén igen gyakori mesebeli elem, és szintén egészen más szerepű a francia és a magyar mondában. Amott a rosz testvér bírja rá Gamelynt a párbajra, hogy elveszítse az óriás által: a párbaj pedig dicsőséget hoz az ifjura, alapját veti meg szerelmi boldogságának (a királyleánynyal), és elkeseredett döntő harcra uszítja a gonosz testvért a diadalmas ifju ellen. A magyar mesében e párbaj egy véletlen esemény, mely csak azt eredményezi, hogy a király megbocsátja Miklósnak emberölését. De ez különben visszamegy jószágára, és minden a réginél marad. Bármennyire lássék azért a párbaj motívuma azonosnak a francia és a magyar mondában, *nem fektethetünk a mese ezen elemére nagy súlyt, mert szerepe a történet lefolyásában teljesen más Gamelyn életében, és más a Toldi-mondában.*

Épen ugy vagyunk az oroszlánal, melynek a francia mondában a legnagyobb, mondhatni döntő befolyása van a cselekvésre, mert hiszen ő békíti ki az ellenséges testvéreket; — míg a bika a magyar mesében csak egy véletlen kaland, mely csupán olesó koszthoz juttatja Miklóst, de a cselekvéssel különben semmi összefüggésben nincsen. A festett oroszlánra, mely a Toldi-mondában a hősnek szerencsétlen szerelmi kalandjánál szerepel, természetesen nem reflektálhatni — ha csak tréfából nem. Tehát *a hős harcza egy-egy vad állattal sem engedi meg a két motívum azonosítását, mert e harcz teljesen más természetű imitt és amott.*

De hátha ez elemek eredetileg, réges régen minden tekintetben azonosak voltak, és csak idővel változtak meg annyira? E kérdés teljesen indokolt, de a felelet reá nem nehéz: *annyira nem látjuk e vonások átalakítását indokoltnak, hogy eo ipso fel nem tehetjük eredeti azonosságukat.* És ezt annál kevésbé, mert egyrészt eme feltételezett (magyar) átalakulások az eredeti mesét teljesen elrontották, még pedig minden sejthető ok nélkül; — másrészt pedig a mese pozitív alapja egészen más a francziában és a magyarban. Itt egyelőre csak két pontra akarok figyelmeztetni, mert alább bővebben visszatérek mind a kettőre. Először: *a francia mesében előtérben és a cselekvés középpontjában áll a szerelem. A magyarban ennek semmi nyoma.* Hogyan lehetséges

ez? hol van ily átalakulásra példa? A francia elbeszélésben a testvére által üldözött derék ifju a királyleány szerelmét, kezét és a koronát is nyeri jutalmul; — és ez a szerelmi boldogsága fő-főjutalma. Toldi Miklós pedig nem akar tudni a nőkről, nem törődik velök; s midőn egyszer mégis kalandos kísérletet tesz, nevetségessé válik. Beszélhetünk-e még két elbeszélés azonosságáról, melyek ennyire különböznek egymástól? És másodszor: Gamelyn gyönyörű, dalias, vitéz, szeretetre méltó alak, — *a középkori lovag mintaképe*, kit mindenki szeret, ki mindenkinek szeretetére méltó; Miklós pedig, akárhogy csürjük csavarjuk a dolgot, mint ezt már Kemény Zs. is érintette, jó részben *komikus alak kezdettől végig*, komikus alak, melyet minden nemzet meseköltészete számosat ismer. Hogy lehetne e két alak azonosításáról szó? Egyes, önálló mesebeli vagy mondai elemek összehasonlítása vagy azonosítása igen könnyen vezet tévutra; — csak ott indokolt az, és tudományos értékű, hol az elemek összefüggése azonos vagy rokon, hol az egész mesének vagy mondának jellege vagy iránya a közös forrás feltételezésére kényszerít.

A francia és a magyar elbeszélés tehát *a látszólagos közös vonásokban lényegesen térnek el egymástól, a mesék alapvonásait illetőleg pedig nem is hasonlítanak egymáshoz*; — s így Greguss annyi szellemmel előadott szép theoriája, mely kétségtelenül első sorban a Toldi-monda tulbecsülésén alapszik, nézetem szerint nem fejt meg a Toldi-monda eredetének kérdését, bár, ismétlem, nem tartom épen lehetetlennek, ha nem is nagyon valószínűnek, hogy magyar mondánk alakulására a Gamelyn regényes története is befolyt.

De lássuk már most a Toldi-monda valódi anyagát, lehető rövidre vonva a kalandos történeteket. Ilosvai első két versszaka (az idézetek mai írással) jól vezet be a dolog helyes felfogásába:

- (1) Mostan emlékezem az elmúlt időkről,
 Az elmúlt időkben jó Tholdi Miklósról,
 Ő nagy erejéről, jó vitézségéről.
 Csuda, *hogy mind eddig nem emlékeztünk erről.*¹⁾

¹⁾ Ez csak annyit tehet, hogy Toldi története *magyar költői fel- dolgozásban nem existált Ilosvaig*, — mert miért csodálkoznék Ilosvai azon, hogy ő neki nem jutott addig is eszébe, hogy Toldit egy verses elbeszélés hősévé tegye?

- (2) Az örök Istennek nagy sok ajándéka,
 Melylyel mind ez világ körös környül rakva,
Az erősség sem utolsó ajándéka,
 Melylyel Toldi Miklóst régen ő megáldotta.

E bekezdésből kettő kétségre vonható: 1. hogy az u. n. Toldi-monda *nem volt irodalmilag feldolgozva* (1. a 3. versszakot is), — és 2. hogy Ilosvai *a monda hőseiben csak a testi erő képviselőjét látta*, azaz : hogy az egész monda, Keménynyel szólva, „accrobatai próbatétek férczeletéből áll.”

De hagyjuk a megjegyzéseket, és vegyünk csak a mondai anyagot. Ilosvai folytatja :

- (3) Gyakran gondolkodtam ezen én magamban,
Keveset olvasok róla krónikában,
 Maga méltó volna irni ezt is abban.
Az ének szerzők is feledkeztek dolgokban.¹⁾
- (4) No azért dolgait szép renddel megértünk,
 Isten ajándékát benne megtekintsük,
 Az jó vitézeknek például jelentsük,
 Az félelmeseket ezzel megbátorítsuk.
- (5) Irtak akkor ezer háromszáz és huszban,
 Toldi Miklós hogy születék Nagy-faluban,
 Velencei Károly vala királyságban,
 Erős vastag gyermek Toldi kicsin korában.

Toldi Lőrincznek két fia van : György, ki Károly király fiát (Lajost) szolgálta, és Miklós. Midőn Károly király meghalt, Miklós husz éves volt; György pedig akkor megházasodék. Király Károly fia, Lajos lesz, nádor Laczfí András. Miklós otthon lakik az anyjával.

Lát minden dologhoz az béres szolgálkkal,
 Hatalmas erejét nézik nagy csudával
 Nagy malomköveket emel fel karjával.

¹⁾ Azaz : nincs róla sem próza (bár erre is méltó volna). sem vers. A krónika és az énekszerzők oly határozottan vannak itt egymással szembe állítva, hogy Toldy egészen ok nélkül ért *krónika* alatt is *verses* elbeszélést.

György haza jön Budáról vitézlő szolgáltaival. Rudat és követ hánynak, Miklós „vissza két annyira veti vala.“ Bátyja őt megfeddi azért, s utóbb nagyon megharagszik Miklóssra, mert ez „szerető szolgáját megölte.“ A gyilkos azért réten és nádton bujdosni kénytelen. Anyja keserüli és titkon éléssel táplálja az ifjút, míg bátyja neki megkegyelmez.

Egyszer Laczfi András Erdélyből Budára menve Váradnál, Nagyfalu határában eltéveszti útját. Miklós éppen szénát rak a szekérre, midőn Laczfi arra tévedez.

(16) Sok szóval az utat tőle kérdik vala.

Toldi Miklós ezen igen búszult vala,
Nyomó rudat föl kezével kapta vala,
Buda felé azzal útját mutatja vala.

(17) Történék,¹⁾ hogy ismét esék gyilkosságba,
Melyért következék neki bujdosása.

Miklós Budának indulva, Pesten nagy bánatjában, mert semmiye sem volt,

Tehén vágó hidhoz mégyen koplalásban,
Hogy májat kaphasson, ólálkodik magában.

(19) Pokol fene bika szarvon kötve vala,
Kit akkor mészáros vágni akar vala.

de a bika megszökik, s Miklós visszahozza, ki utóbb a mészárosoknak Budán is még több szolgálatot tesz. Ennek következtében „Miklósnak akkoron sok máj adatott vala.“

Miklós azután a királyi konyhába megy, s szolgálja a szakácsokat; „étel után szennyes fazakokat mos vala“ és a Dunából vizet visz fel. „De mikor a vitézek rudat hánynak vala,“ Miklós a király előtt két annyira veti a rudat. A király kérdezősködik utána, s hallván, hogy Toldi György öcsese, s hogy „gyilkosságért hazul elbujdosott volna,“ megkegyelmez neki, s tudatja

¹⁾ Minden összefüggés és indokolás nélkül, min Kemény Zs. is helyesen fennakadt. Fontos, hogy e nagy jelentőségű eseményre Györgynek. azaz: a *testvérek ellenséges viszonyának* legkisebb befolyása nincs. — A két gyilkosság különben alkalmasint csak egy esemény. Lásd alább a 167-ik lapon.

ezt Györggyel, kinek egyszersmind megiratja, „ha tartaná Miklóst otthon“, ez kár volna.

Midőn György a levelet veszi, „öcscsét igen feddé, erősen dorgálá.“ De midőn Budára indul, a király kívánsága szerint magával viszi Miklóst. Lajos udvarában ekkor egy cseh vitéz mindenkit lever; — egy özvegy két fiát is megölte. Miklós megszánja a szegény anyát, és kihívja a vitézt.

(33) Mind egy akarattal ketten indulának,
Két csolnakon Duna szigetébe jutának,
Szántalan sok népek Duna parton állának,
Nézik az két vitézt, az szigetben mint járnak.

(34) Ime mihelyt Toldi az porondra juta,
És csolnakból bátran fegyverét ki raká,
Ottan ő csolnakját vizen elbocsátá;
Az cseh vitéz kérdi: mi légyen annak oka.

(35) Tudod, vitéz, mondá, elég egy embernek,
Vizen egy csolnakon járni engedj ennek.
Meg kell itt ma halni, tudod, egyikünknek,
Nem szükség az hajó aztán holt embernek.

Toldi leveri a cseh vitézt,¹⁾ ki életeért esedezik, és „tizenkét vitéznek minden sok marháját“ ajánlja fel a győztesnek. De

(39) Meg sem hajla szive jó Toldi Miklósnak,
Hamar fejét vevé az cseh Mikolának,
Fejét és marháját adá az asszonynak,
Igy állá boszuját meg siralmas asszonynak.

A király megtudja e tettet, csudálja Toldi vitézségét és erejét, és megjutalmazza őt.

Itt teljesen megszakad az összefüggés. Ilosvai egy egészen új históriát kezd.

(41) Több dolgai között jó Toldi Miklósnak,
Még ifju voltáról ilyeneket irnak.

Kik irnak? és hol irnak? . . . Egyszer meghalt a királynénak egy szolgáló leánya.

¹⁾ Érdekes, hogy Ilosvai itt is csak azt hangsúlyozza, hogy „csudálatos vala Toldi erőssége.“

- (42) *Az idő akkoron szép folyással vala,
Az bálványimádás immár megszünt vala,
Leányt nagy gazdagon eltemették vala,
Utolsó becsület azzal adatott vala.*

- (43) Tisztesség adassék minden személyeknek,
Budában halála lőn egy fő embernek — ¹⁾

Ennek fiatal özvegyét Toldi megszereti, de a nő nem viszonozza szeretetét s végre csellel akar megszabadulni tőle. Meghívja vacsorára, de előbb feldiszíti házát,

Az ablakokat kárpitokkal bevoná,
Az egyik ablakra, mely kárpitot vona,
Azon szép oroszlány arannyal írva vala.

Midőn Miklós megjön, kéri az asszony, hogy ugorjék az oroszlányra (?!). Toldi, ki e czélra ingére vetkezett volt, megteszi s kiugrik — Buda piaczára. „Csak nyaka nem szegék, igen boszankodék, Toldi egy imegben ottkünn pironkodék.“ Bujában belépett egy lakatoshoz.²⁾

Toldi a lakatossal kinyit egy kis kápolnát, „gazdagsággal való rakott sirt felbontá“ ³⁾ Miklós leszáll a sirba, s kiadja a kincset, mire a lakatos a sirkövet Toldira mozditja és megszökik. Miklós csak reggel felé képes a sirkövet eltávolítani és lakatos ruhában haza sietni.

- (53) *Ifjuságbéli több sok dolgairól,
Én mostan nem szólok semmit az többiről.
Szólok vénségének csuda dolgairól,
Ó nagy erejéről szólok, vitézségéről.*

A cseh király-császár, kinél tizenegy király tartózkodik, adót kíván Magyarországtól, s személyesen akarja látni Lajos

¹⁾ Csak röviden figyelmeztetem az olvasót, hogy itt az összefüggés újra megszakad; — a költő nem tudja az anyagot csoportosítani.

²⁾ Az 1629-iki kiadásból itt egy levél (kétszer tiz versszak) hiányzik. Pótlom ama XVI. századi löcsei nyomtatványból, melynek egyetlen, czimlap nélkül reánk maradt példánya a Nemzeti Múzeum könyvtárában van. Szabó K. R. M. Könyvtár 1593. sz. a.

³⁾ Ez alkalmasint azon hercegleány sirja, kinek halálát és eltemetését fent a 42. versszak említi.

királyt. Ez „eszes főtanácsi“ véleményét elfogadja, és nagy haddal s Toldi Miklóssal Prága alá indul. A város kívül táborot ütnek. Lajos bemegy a császár elé, de itt úgy megijed, hogy szólni sem tud. Ekkor

Sarkát Toldi Miklós úgy nyomodja vala.
Sarkából királynak az vér is kifoly vala.

Ezalatt Lajos vitézei megrohanják Prága kapuját, berontanak a városba és pusztítanak. Az első követet, ki ezt a császárral tudatni akarja — „Toldinak buzgánya vagyont köntös ujjában“ — Miklós levágja; de a második hírnöktől megtudja a császár, ki megijed és barátságot s békét ajánl Lajosnak. Egyszersmind felszólítja, hogy a jelenlevő tizenegy királyt barátjaiul ismerje el.

(74) Toldi botját előrántá s monda nekik:
„Meghigyetek ti ezt, tizenegy királyok.
Agyatokban rontom arany koronátok.
Uratokat Lajost ha jól nem szolgáljátok.“

A királyok mind fejet hajtának Lajosnak, „Ugy rettegnek vala nagy botjától Miklósnak.“ Lakoma után Lajos vitézeivel együtt visszatér Budára.

(77) Toldira királynak egyszer lón haragja.
Bizonyt nem irhatok, mi volt annak oka.
Három esztendeig nem ment bé udvarba.
Uj udvart hirdete Németujhely várába.

Itt sok öklelések és pályafutások levének, „egy olasz vitéztől de mind eljettének.“

(79) Tőn emlékezetet az király Toldiról
Ez dolgot baráti megírák Ujhelyből:
„Egy olasz az czimert elvette magyartól.“
Az vén Toldi Miklós gondolkodik magáról.

(80) Egy cseppet sem késik. Pesten által mene.
Clastromban Gyárgyántól barát ruhát veve,
Kurta pejlovára mint egy barát üle,
Ujhely vvra felé hamar el kiléptete.

Toldi „Ujhely piaczára szépen benyomtata. Oktalan ő neki nagy öklelő fája.“ Miklós kihívja és leveri, de a király kívánságára életben hagyja az olasz vitézt.

- (85) Lőn ezen öröme jó Lajos királynak.
Czimere megmaradt jó Magyarországnak,
Dicsérete, tisztessége lőn barátinak.
Igy kegyelmeze meg király Toldi Miklósnak.¹⁾

- (86) Ezeknek utánna, hogy megvénült vala,
Haja és szakálla megfejtült vala,
Lajos király Budán egy gyűlést tart vala,
Az vén Toldi Miklóst oda hivata vala.

Az öreg, ki akkor Cassa városában, egy szép palotában vala, e hirre „ígyen dörgölődik ő magában“ :

- (88) O én vén szakállam, hivatlan vendégem,
Budára hivatott mostan király engem.
Az ifju vitézek megcsufolnak engem !
Király parancsolta, fel kell mennem énnekem.

- (89) De ha megállandod ott az te bosszudat
És megtanítandod most serdült ifjakat,
Gyönggyel megfűzetlek mint jó szakállomat.
De ha nagy szégyenbe hozod tenmagadat,

- (90) Szálanként tégedet én el kiszaggatlak,
Város piaczára szemétre kihánylak.

Midőn Toldi Budára ér, az ifjak kigunyolják őt ősz szakállá miatt, a min az öreg „mondhatatlan igen megbusult.“ Végre szakad türelme :

- (95) Hét tollu buzgánya köntös ujjban vala,
Köntös ujjal kiket az hol érhet vala.
Ottan ez világból el ki múlik vala.
Mig panaszlani jutának, hárma ott meghala.

Midőn a király ezt megtudja, maga elé hivatja, s kérdőre vonja Miklóst. Ez így felel :

¹⁾ L. a 77-ik versszakot : „Toldira királynak egyszer lőn haragja.“

- (97) „Király, ha nem nezném vitézi voltomat,
Majd fejedhez verném hét tollu botomat;
Másszor megfeddenéd apró kölykeidet,
Hogy meg ne csufolnák vitézi vén fejemet.“
- (98) Akkor Toldi Miklós királylyal így jára.
Azonban az gyűlés Budáról eloszla,
Toldi Miklós haza mene Nagyfaluba,
Két esztendő mulván Toldi Miklós meghala.
- (99) Ott vagyon most is Miklós feje csontja,
Szertelen temérdek agya-koponyája,
Még most is ott vagyon nagy öklelő fája.
Hires ez világban szíve nagy bátorsága. ¹⁾
- (100) Vének ez lőn benne, hogy részeges vala,
Minden reménysége boritalban vala;
Ő nagy erejének nem nagy hasznát látá,
Semmiiben marháját meg nem szaporíthatá.
- (101) Az, ki ez dolgokat szerzé be versekben,
A régi dolgokról lőn emlekezetben;
Neve versszerzőnek vagyon versejekben, ²⁾
Az ezer ötszázban hetvennégy esztendőben.

¹⁾ Természetesen Nagyfaluban. A pozsonyi 1746-ik évi kiadás illosvai művéhez még a következő verseket csatolja:

Ha, kegyes olvasó, valami kétséged
Ebben, az mit irtam, ragyon s el nem hiszed,
Vagy ez históriát álomnak itéled,
Hogy Toldi Miklós lett volna, nem hiszed:
Nézd meg jól Budának az bécsi kapuját,
Meglátod ott ennek súlyos buzogányát.
Mellette függeni személijéhez pajzsát.
Parittyából hajgált húsz funtos köveit,
Diadalmas vitéz helyes kopiáját,
És. az kit eszmáján viselt, sarkantyúját.

Ezen különben teljesen értéktelen versek, melyeknek tárgyi jelentőségük sincsen, azért igen érdekesek. mert kétségtelemmé teszik, hogy már a mult század közepe táján is kétségbe vonták, hogy Toldi élt és a neki tulajdonított tetteket tényleg véghez vitte.

²⁾ Ez nem igaz. A versejekben a következő ajánlás foglaltatik: *Magnifico Domino Staphano de Puramo (comiti comitatum uocensis — a többi nem ad értelmet (per ualio stanuo serute autem un elelo d sme am hika ora).* Hogy értsük ezt? A költemény nem látszik szövegében oly romlottnak, hogy talán sok versszak kieséséből magyarázhatnók az utolsó versszak pozitív állítása. és a versejek közt mutatkozó ellentétet. Vagy a „szerző neve a versejekben“ talán csak oly phrázis volt, melyet mindenki használt, anélkül, hogy a versejek kellő betöltését kötelességének ismerte volna?

Igy végzi Ilosvai Toldi Miklósról szóló költeményét, melynek első kiadása a következő czimmel (más írással) jelent meg: *Az hires neves Tholdi Miklósnak illes cselekedetiről és bajnokságáról való historia. Irattatott Ilosvai Péter által.* (Kép, mely bajvivást ábrázol. Ettől jobbra: *Quid dammosa juvat sine causa bella ciere?* Balra: *Tutius est regnis perpete pace frui.*) Lőcsén, nyomtatottatott Brevenz Lőrincz által, 1629. 4.-r. 10 sztan lap. — Bod Péter (M. Athénas, 120. l.) egy 1574-iki debreczeni kiadást is említ; de ez elveszett vagy lappang. (L. Szabó K., R. M. Könyvtár, 104. sz. a.) Az 50—69-iki versszakok (= egy levél) hiányának az 1629-ik évi egyetlen fennmaradt példányában, mely a m. tud. akadémia könyvtárának birtoka. L. fent a -ik lapot.

Foglaljuk össze Toldi Miklós történetének, amint az Ilosvai Péter költeményében legrégibb alakjában előttünk fekszik, egyes elemeit: 1. Toldi megöli bátyjának egy vitézét, a miért bujdosnia kell, míg György neki megkegyelmez. — Másodszor is gyilkossá lesz (a király egy hivatalnokát öli meg?), és most bujdosva Pestre kerül. — 3. Elfog egy pokol fene bikát. — 4. Kihí és megöl egy cseh vitézt. — 5. Póru jár egy szép asszonnyal. — 6. Segít egy sirt kifosztani, de ekkor is póru jár. — 7. Prágában megrettenti a császárt és tizenegy királyt. — 8. Barátnak öltözve legyőz egy olasz vitézt. — 9. Megöli a király három apródját, kik ősz szakállát gúnyolták. — 10. Nagyfalusi visszavonultságában csendes ivásra adja magát, és agyon issza birtokát és önmagát.

E kalandok közül az első kettő indokolatlan gyilkosságok, melyek úgy hiszem a hősnek csak *egy* tetteire vonatkoznak, melyet a költő, ki egyáltalában nem bír tárgyával, ok nélkül, valószínűleg némely eltérő hagyományok alapján, megkettőzött; az 5. és 6. kalandban, részben az utolsó két pontban is, hősünk nevetséges szerepet játszik, — az ötödikben annyira, hogy már Kemény Zs. is a nép költészetének szellemével teljesen összeférhetetlennek tartja e történetet, mert „a népköltészet a fellengős mellett gyakran eltűri a komikumot, de a groteszket soha. Hőset néha furcsa helyzetekbe hozza ugyan; azonban belőle bohóczot,

kit okvetlenül lenevetni és kigúnyolni kelljen, nem csinál.“¹⁾ A többi kalandokban Toldi csak nagy testi erejével és részben vitézségével szerepel.

Mind ez elbeszélések közül csak a cseh (és részben az olasz) vitéz legyőztetése tartalmaz igaz költői eszmét, — de Ilosvai itt sem tudta az eszmét megtestesíteni, mint ezt Kemény Zs. is (i. h. 160. l.) igen helyesen hangsúlyozza. Én különben a cseh és az olasz vitéz legyőztetését *egy* kalandnak tekintem, melyet Ilosvai csak ügyetlenségből ismételt, mert a nép ezt az egy párviadalt egyszer egy cseh, másszor egy olasz emberről beszélte. A körülmények mind a két esetben teljesen azonosak, még az is ismétlődik, hogy Miklós ellenfelének legyőztetésével valamely elkövetett bűneért bocsánatot nyer, Hogy Ilosvai a második párviadalnál nem tudja, hogy Miklós *mit* vétett (l. a 77. versszakot), eléggé tanuskodik felfogásom helyessége is Ilosvai bámulatos ügyetlensége mellett.

Hogy Arany János a Toldi-mondát a költészet legremekb alkotásaival egy sorba tartozó gyönyörű, valóban mesteri remekműben feldolgozni képes volt, — az a reánk maradt monda *daczára* történt, és teljesen a modern költő érdemének tudandó be.

Pillantsunk-e most, hogy a mondát elemeire bontottuk, még egyszer az eddigi teoriákra vissza?

Toldy Ferencz szerint Toldi Miklós a magyar Herkules. Hol vannak tettei, melyeket ő az emberiség szolgálatában elvégzett? hol nagy eszméi, melyek őt cselekedeteinél vezérelték? Hogy állithassuk a mi félig komikus alakunkat ama félisten mellé, kinek a leggeniálisabb nép képzelete a legbámulatosabb tetteket tulajdonította?

Kemény Zsigmond szerint Toldi Miklós valósággal élt. Miért? Mert nincsen összefüggés életében, tetteiben? És a mit a monda-hősrünk prágai utjáról, szerelmes kalandjáról, Lajos királylyal bánásáról elbeszél — valjon ez mind igazán a realismus bélyegét viseli-e magán?

Greguss Ágost szerint Toldi — Gamelyn. De hol van a törvényes és a bitorló király? Hol van a hős szerelmi története,

¹⁾ Kemény Zs. tanulmányai, II, 159—160. l.

Gamelyn neme, jelleme, a testvérek érdekes viszonya? És hogy fér a nevetséges szerelmi kaland, a sirkifosztás aljas tette, a kettős gyilkosság oly alakhoz, mely a lovagi erények daliás képviselője?

Nem, bárhog, bármely oldalról tekintsük a dolgokat, — a Toldi-monda eredetére vonatkozó eddigi theoriák tarthatatlanok.

IV.

De az olvasó nagyon csalódnék, ha azt hinné, hogy én megtaláltam a bölcsék követ. A mit eddig kifejtettem, azt hiszem, bir tudományos alappal; amit a következőkben megjegyzek, csak szerény adalékok ez érdekes kérdés megoldásához. A teljes megoldást én sem adhatom, — és ki tudja, egyáltalában adható-e az azon töredékes, összefüggéstelen irodalmi s történeti anyag alapján, mely rendelkezésünkre áll!

Én a magyar Toldi Miklós alapját a német monda egy alakjában vélem felismerhetni, mely *Kurzibold* vagy *Kurzbold* név alatt egészen a XVII. század végeig élt a német nép emlékezetében.

Ez a Kurzibold *Konrad herczeg*, I. Konrad király rokona volt, kit némelyek *bölcs*-nek, mások *Kurzbold*-nak, azaz „rövid,“ „kis embernek“ ¹⁾ neveztek. Meghalt 948. június 30. Derék, okos ember volt, ki I. Henrik és I. Otto királyoknak sok jó szolgálatot tett. A nőket nem szerette, azért nem is nősült meg soha. A limburgi templomba temették, melyet ő alapított volt. A nép sokat regélt és beszélt róla.

Kurzbold történetének főforrása, voltaképen egyedüli forrása, a *Casus Sancti Galli*, IV. Ekkehard szép krónikája. Ez elbeszéli, ²⁾

¹⁾ A név ily értelme még ma is használatos, pl. „*Stein war von mittlerer Größe, dem Kurzen (ein rechter Kurzbold) und Gedrungenen näher, als dem Hohen und Schlanken*,“ Arndt, *Wanderungen und Wandlungen mit dem Freiherrn von Stein*, p. 61. — A szó képzésére nézve s. ö. *Raufbold*, *Trunkenbold*, *Witzbold* stb.

²⁾ *Monumenta Germ. Histor.*, SS. II. 104, vagy *Ekkeharti IV. Casus Sancti Galli ed. Gerold Meyer von Knouau, St. Gallen, 1877*, p. 186. A mondáról l. *Ludw. Uhland, Schriften zur Geschichte der Dichtung und Sage*, I, 1865, 472. l.

hogy Kuno vagy Konrad — *Churzibold a brevitae cognominatus*, kit, mivel kis ember volt, Kurzboldnak neveztek ¹⁾ — 939-ben, I. Otto császár idejében miképen ölte meg Giselbert és Eberhard hercegeket, kik a király ellen törtek. ²⁾ Azután hozzá teszi: „Kuno ugyanis szűk melle (t. i. kis testalkata) daczára erős, bátor és vitéz volt. Egyszer egy orosz lányt, mely ketreczéből kitörve őt és a királyt, midőn ketten tanácskoztak, megtámadta, rögtön előugorva levágott, míg a király, ki pedig nagy testalkatu ember volt, a kardot, melyet Chuno szokás szerint viselt, épen csak ki akarta húzni. Messze beszéltek, hogy Henrik király egy vitéze karddal levágott egy orosz lányt, mely neki tört volt. Nőket és almákat ³⁾ Kuno bizonyos, a természettől belé oltott sajátos ellenszenvből annyira utált, hogy ahol utközben az egyikre vagy a másikra akadt, nem akart maradni. Sokat beszélnek és énekelnek róla (*Multa sunt, quae de illo concinnantur et canuntur*), amit, mert vissza kell térnünk tárgyunkhoz, mellőzünk, kivéve azt az egyet, hogy ő, egy új Dávid, a király táborából előtörve, egy szláv harcost, ki viadalra szólította volt a vité-

¹⁾ Contin. Regin. 948: *Conradus, qui Curcipoldus dicebantur, filius Eberhardi, vir sapiens et prudens, obiit.*

²⁾ *Chuono quidem regii generis, Churzibold a brevitae cognominatus*, akkor, Ekkehart elbeszélése szerint, csupán húsz fegyveressel verte le az árulókat. A két vezért a hős maga sajátkezüleg ölte meg, midőn épen kockajátékkal mulattak (*luderent tabula*). Giselbert egy hajóba ugrott, melyet Konrad lándzsájával átdöfött, úgy hogy az a herceggel és összes kíséretével együtt elmerült; Eberhardot a parton kardjával vágta le.

³⁾ Nők és almák sok népnek felfogása. illetőleg nyelvhasználat szerint egyívé tartoznak, illetőleg az utóbbi az elsőt jelenti, helyettesíti. A nép nyelvében az alma a nő mellét jelenti, melynek domborodása németül a. m. *sich appleh*. Szerelmesek almát küldtek egymásnak; ha elfogadták egymás vallomását, megharapták az almát (v. ö. *anbeissen*). Egy régi német dal ezt mondja: *Minnet einer niht, man gibt, Daz er niht appleh ezzen mac* — azaz: aki nem szeret, arról azt mondják: nem akar almát enni; — és Fischart a XVI. században azt mondja: *appleh bedentet meidlinspil*, azaz: alma szerelmi játékot jelent. — Ha a nép Kunoról azt beszélte, hogy az almát és a nőket gyűlölte, evvel voltaképen csak egy és ugyanazon sajátságát (nőgyűlöletét) fejezte ki képletesen és egyszerű prózában.

zeket, óriási erejű egy embert, az igaz, hogy nem kövel, de jándzsával leterített.”

Hogy a nép valjon mit regélt és énekelt még Kurziboldról, — ki tudná azt *ma* megmondani? Haupt ¹⁾ figyelmeztetett a Kurzbold-mondának egy XVII-dik századi nyomára is. Weise Keresztély leghíresebb vigjátékában, az *Absurda comica*-ban, ²⁾ az egyik szereplő *testi erő és bátorság* szempontjából a Kurzibold fölé helyezi magát, mondván: *Ich bin . . . muthiger als der Kurzibold, darum bin ich auch so stoltz.* Ha tekintetbe vesszük, hogy Weise nem szeret tudományával kérkedni, és hogy e kifejezést nem használhatja, ha hallgatóiban a kellő előismeretet fel nem tételezheti, — nem lesz igen merész ama következtetés, hogy Kurzibold emléke a XVII. században is eleven volt a német nép-nél. Ekkehard még a XI-dik században, mert akkor írta krónikáját — ismert dalokat, melyek róla szóltak; — nem lehetetlen, mint Haupt is hiszi, hogy ezek, bármily átalakított vagy módosított alakban, egészen a XVII-dik századig fentartották Kurzibold nevének, alakjának, jellemének ismeretét.

Mit tudunk tehát Kunoról? A következőket: 1. Kis testalkatu, de igen erős és bátor ember volt. — 2. A nőket ki nem állhatta. — 3. Egyszer egy orosz lányt, mely ketreczéből kitört, megölt. — 4. Egy szláv harczost, ki a német vitézeket kihívta, legyőzött. — 5. A nép sokat regélt és énekelt róla.

Egyeznek-e ezen vonások a Toldi-monda fővonásával? Nézetem szerint: igen, és pedig (a fentebbiek sorrendjében): 1. Toldi Miklós is a testi erő és bátorság megtestesítése. Kis vagy nagy testalkatáról nem tesz a monda különös említést; de ha tekintetbe vesszük, hogy a hagyomány *óriás* testalkatú ellenséggel állítja őt szembe, és hogy alakjához tagadhatatlanul némely komikus jelleg tapad, nem fogjuk egészen alaptalanul azt a következtetést vonni, hogy Miklóst is alacsony, zömök alaknak kell képzelnünk. 2. Miklós viszonya a nőkhez ugyanaz, mint a Kunóé. Ama neveltséges szerelmi kalandnak, melyet Ilosvai elbeszél, csak ugy

¹⁾ Zeitschrift für deutsches Alterthum, III, 1843, 188. 1. *Kurzibold*.

²⁾ Előadatott Zittauban, hol Weise élt és működött, 1682. február 12. Természetesen ez is iskolai darab volt, mint Weise minden színműve.

van értelme — bár a XVI-dik századi költőnél nincs ez kellőleg kifejtve — hogy Miklós gyűlöli és megveti a nőt, a miért azután egy csinos nő egyszer hálójába bekeríti a nőgyűlölőt, és az egész nem nevében boszut áll rajta. — 3. Miklós bikaviadala csak localisatioja, magyarosítása Kuno orosz-lány-viadálának. — 4. A szláv harczos teljesen azonos itt is meg ott is. — 5. Sem Miklósnak, sem Kunonak nem tartották fön a források összes tetteit.

És mely vonások az eltérők? Fontos itt, hogy *mindaz, mit a st. galleni barát, igen mellesleg, és saját vallomása szerint is igen töredékesen jegyez fel Kunoról, nemcsak hogy nem ellenkezik, hanem teljességgel egyezik a Toldi ismeretes történeteivel.* A mi eltérés van a kettő közt, csak annyiban, és csak abban van, amennyiben Toldiról *többet* tudunk, — és e fölös történetek *nem* ellenkeznek a Kuno-mondával. Az eltérések a következők: A Kuno-monda nem tud Toldi Miklós kettős gyilkosságáról, — nem szól a testvérekről, nem tartalmazza a szerelmi kalandot, a sirkifosztó történetet, és a hős életének utolsó kalandját. Midőn Greguss theoriájáról szóltam, megkísérlettem annak kimutatását, hogy a testvérek viszonya sem nem lényege, sem nem alapja a Toldi-mondának. A többi meg éppen mellékes körülmény. A Toldi-monda lényeges vonásai először a hősnek alakjában és jellemében: annak roppant testi ereje és bátorsága, továbbá nőgyűlölete, végre személyiségének némileg komikus jellege; tettei közül pedig mint a hős jellemével szorosan összefüggők, lényegesek: a vad állat leverése, és az orias idegen vitéz legyőzése. Mind e pontokban a Kuno-monda teljesen egyezik a Toldi-mondával.

Hadd foglaljam össze nézetemet.

A német Kurzbold-monda a X. században keletkezett; a XI-dik században, Ekkehart korában, igen el volt terjedve, mondákban és dalokban feldolgozva. E mondával megismerkedhettek őseink Németországban jártukban, hiszen még St. Gallenben is voltak, — a XII. és a következő századokban nálunk igen sokat megfordult németek be is hozhatták azt hazánkba. Itt nálunk élt, talán a XIII. században, egy roppant testi erejéről ismeretes ember (kit talán Toldi Miklósnak neveztek), a kiról a

nép sokat mesélt, mi a Kunoról szóló mondák- és dalokhoz hasonlított. Ezen Miklóstra ruházott át a hagyomány idővel több históriát, melyeknek eredetileg Kuno volt hőse, s így a magyar alak kezdett összeolvadni a német mondák hősével. Ez összeolvadás kétségtelenül Nagy Lajos király korában, illetőleg a nagy király halála utáni évtizedekbe esik, mit a prágai út, a cseh-német császár, a cseh és az olasz vitézek kétségtelenné tesznek. Sokat mesélt, talán sokat énekelt is a nép ez alakról; — Ilosvai ismert-e ily dalokat, és valjon mennyit, és magyarokat-e vagy talán csupán németeket, azt nem tudjuk; de a költő egész eljárásából és némely fent idézett és jegyzetekkel kísért nyilatkozatából — a monda*anyagára* magára vonatkozólag — azt merem következtetni, hogy Ilosvai mindent elmondott, amit tudott.

Sokkal jártasabb vagyok a mondák és mesék tudományának terén, semhogy fentebbi fejtegetéseimnek tulságos értéket tulajdonítani mernék vagy tudnék. Oly téren mozog a kutató ezen kérdésekkel szemben, melyen nem a matematikai, hanem a történeti bizonyítás is a legtöbb esetben teljesen lehetetlen. Ha annyira visszük, hogy egy monda vagy mese eredetére, fejlődésére vonatkozólag valószínű, sőt csak oly theoriát is állíthattunk fel, mely lehető, mely az adott anyaggal nem áll ellentétben, mely egyenesen meg nem czáfolható, — máris sokat tettünk, és tetemesen lendítettünk a tárgyalandó, vitás kérdés megoldásán.

Én részemről fentebbi fejtegetéseimmel még ennyi érdemet sem tulajdonítok magamnak. Teljesen meg vagyok elégedve azzal is, ha szakférfiaink véleményemet határozottan megczáfolják, mert evvel egyszersmind elismerik, hogy fejtegetéseim a Toldi-monda eredetének kérdését megoldásához, ha csak egy kis lépéssel is, de mégis közelebb vitték.

Dr. Heinrich G.

PANNONIAI VERSES FELIRATOK.

A latin népek népköltészetének maradványai oly csekélyek, hogy mit sem szabad elmulasztanunk, hogy a classikus szerzők műveiben reánk maradt ezen emlékek csekély számát lehetőleg szaporítsuk, a rendelkezésünkre álló egyedüli eszköz, a feliratok

lelkiismeretes átkutatása, és a köztők található verses feliratok szorgalmas gyűjtése által. A szükséges előmunkálatok már nagyobbbrészt meg is vannak téve. Ritschl „Priscæ Latinitatis Monumenta“-iban egyrészt, Mommsen „Inscriptiones Regni Neapolitani“-jában, és a különféle „Corpus Inscriptionum“-okban másrészt a számba jövő feliratok hagyományozott szövegéről eléggé megbízható adatokat találunk, miért is nincs egyéb tenni valónk, mint hogy az említett gyűjteményekben foglalt verses feliratokat összegyűjtsük, és, mi fő dolog, részben a vésők hanyagsága, részben az idő romboló hatása következtében nagyon rosz karban lévő szövegjüket kritikailag megállapítsuk és helyreüssük. E fáradságos munkát Bücheler Ferencz vállalta magára, ki az „Anthologia Epigraphica Latiná“-nak már több specimen-jét bocsátotta közre az 1870-ik Greifswaldi iskolai értesítőben, a „Rheinisches Muzeum“-ban (XXVII. p. 127--1457) és Jahn „Jahrbücher“-ében (LXXVII. p. 60--787), de az egész gyűjtemény szerkesztését mindeddig úgy látszik még be nem fejezte.

E készülőben levő nagy munkához akarok ezuttal néhány adalékot szolgáltatni, összeállítván a régi Pannoniában talált feliratos verses emlékeket, és iparkodván szövegeiket megállapítani, nagyobbbrészt a Pannoniai feliratoknak azon a Desjardins-Rómer-félénél teljesebb gyűjteménye alapján, melyet Mommsen a Corpus Inscriptionum Latinarum III-ik kötetében közölt.

A versek tartalmi tekintetben csaknem kivétel nélkül elég gyarló sírfeliratok, melyek a költészet barátja előtt csak keletkezési módjuk miatt érdekesek, amennyiben ki lehet róluk mutatni, hogy nagy részöket nem azon különös alkalomra költötték legelőször, a melyre használták, hanem hasonló tárgyú más költemények egyes phrasisaiból úgy ahogy összetákolták, nem ritkán prózai elemekkel vegyítették. Így pl. a schablonszerű sírfelirat első verse csak a „Hoc iacet in lapide“, vagy „hic iacet in tumulo“ szavakból állott; e phrasishoz aztán az illető egyén neve, akár illet a versbe, akár nem, hozzáfüggesztetett, ami ugyan, főleg a még azon fölül gyakran hozzájáruló epitheta ornantia és prosában előadott biographikus adatokkal együtt elég furcsa szint mutatott, de a megrendelő igényeit teljesen

kielégítette. — Egy más ily szelvényben használt phrasis lehetett „raptus de luce serena,” melylyel, mint „rapta est de luce serena”-val a 3351-ik, mint „raptam de luce serena”-val a 3397-ik számú pannoniai felirathban találkozunk.

Hogy „Coniuge sum Cadmō fructa Serateio“ (J. R. N. 1623) tulajdonképen egy „Coniuge sum Cadmo felices fructa per annos“ versnek; „Quod licuit Iunianos reparare penates“ (ib. 1872) egy „Quod licuit patrios reparare penates“ versnek a körülmények szerint módosított átdolgozása, csaknem bizonyos gyanítása Fröhnernek (Philol. XIII. p. 165. ff.), ki ugyanott arra is hoz fel példát, hogy külföldben prózában irt feliratokba egyes versificált phrasisok vétettek fel, mint pl. a 234-ik számú nápolyi felirat „filio dulcissimo incomparabili“ szavai után a cadentiás „et omni pietate repleto“ szavak következnek. — De mindezen jelenléget bővebb alkalmunk lesz az imitt felsorolandó egyes feliratoknál szemügyre venni :

C. J. L. III. nr. 3241 így hangzik :

. . . XXXVII Salvio ann(or)um XXXIII frum(entario)
leg(ionis) II adi(utricis)
Jul(ius) Asclepiades caris suis hunc t(i)tul(um)
posui miserabile munus, non satis
ut meruistis. Quattuor amissis te quin-
tum Salvi flere necesse est adsiduæ
dum mea fata resistant Te nunc amis-
so domus inclinata recumbit. Depon(am)
luctûs, cum te sequar cære, per umbr(as).
Dulce(m) meum Salvium liceat mihi dicer(e)
semper : Optaver(am) tumul(um) tu mihi ut facer(es).
Tot bona tum carui : merito te care requiro.

Mommsen megjegyzi hozzá, hogy „apparet hominem versus si non fecisse tamen facere voluisse.“

A versek bizony elég rosszul sikerültek. Az első vers „hunc titulum posui miserabile munus,” mely csak öt lábbal bír, úgy látszik egy más költeményből egyszerűen átvétetett, az élén álló tulajdonnév vagy névmás elhagyásával, úgy szintén a „non satis ut meruistis,” és később a „dum mea fata resistent” vers-töredékek. A Salvi tulajdonnévnek rossz helyen való közbetoldása által a „Quattuor amissis te quintum flere necesse est” verset is

elrontották. A többi verset meglehetősen fogjuk tartani, ha tekintetbe vesszük, hogy már a III-ik és még inkább a IV-ik Chr. után való században (pl. Commodianusnál s Damasusnál) már a műköltészetben is a kihangzó mássalhangzókat nem igen vették tekintetbe, és az accentussal és prosódiával, főkép a hexameter kezdetén és végén nem sokat törődtek (v. ö. Teuffel R. L. 6.³ p. 901, 990). A 7-ik sorban Mommsen transcriptioja *inclinato*-t ad, a kövön azonban az egyedül helyes *inclinata* áll. E sirfeliratot úgy látszik azon alkalomból szerkesztették, hogy Julius Asclepiades családja öt elhunyt tagjának emelt siremléket akkor, mikor utolsó fia Salvius meghalt (v. ö. te nunc amisso domus *inclinata recumbit*), miért is az akkor szerzett sirfeliratban utolsó vesztesége élénk benyomása *alatt* csaknem kizárólag ez utóbbiról emlékezik meg.

Nr. 3247. Terra tenet corpus nomen lapis, atque animam aër.

A 3337-ik számú feliratot így iparkodik Mommsen helyreállítani :

Hoc lapide tegitur Aurel(ia) Pia piissima con[iux e]x N[i]cea cives Byth[inicae] originis orta: ter[q]uinde[cim] annos non plus adoleverat aetas. Florent[em] immatura [pe]rempta. Vos test[o]r[um] . . .

és megjegyzi, hogy „carmen fuisse intelligitur.“ — Az első sorban világos, hogy csak a „hoc lapide tegitur“ formulát szabad versnek tekinteni; „Aurelia Pia piissima coniux“ csak a versbe nem illő, de főfontosságú töltelék. — A kövön rövidítve irt *Byth*-ot Mommsen hibásan egészítette ki *Bythinicae*-re; a versmérték azt követeli, hogy a költőknél gyakori „Bythinae“ (illetőleg *Bithynae*) alakot állítsuk helyre.

„Ter quindecim annos non plus adoleverat aetas“-ban némileg feltűnő az „adoleverat aetas“ kifejezés bár az ilyen helyekkel mint „Ubi robustis adolevit viribus aetas“ (Lucr. III 450) és „cum primum adolevit aetas“ (Liv. I. 4 8) védhető, sőt az Ovidiusi „Ter senos proles adoleverat annos“ (F. III 59.) utánzásának tekinthető; mégis összehasonlítván vele ezen ugyan-csak egy későbbkoru sirfeliratról (C. J. R. N. 1603, v. 5) vett

verset „Bis mihi iam senos aetas compleverat annos,“ nem tudom nem kell-e feltennünk, hogy a mi feliratunk szerzője is „ter quindecim annos non plus compleverat aetas“-t akart írni. — A következő sorban Mommsen *florentem*-jét addig fog kellene hibásnak tartani, míg nem sikerül azt az *immatura* és *perempta* szavakkal konstruálni. Tekintettel a 3397-ik pannoniai felirat „huic aetas prima cum florebat in aunis“ szavaira, azt hiszem, hogy kövünkön eredetileg „Floren[te aetate] immatura [est morte] perempta“ állott!

Nr. 3351 (saec. III) : Hic iacet in tumulo Aur. Sabina, pientissima
coniux, annor. XXV.

Quem lapis ist(e) tegit rapta (est d)e luce serena.
Q(uae) magis debuerat fe(ss)os sepelire pare(n)tes.
O dolor, o pietas, o funera tristia coniugis!

Az első sor itt ismét versmértéket zavaró toldalékok által van elrontva. *Quem* a 2-ik sorban nem emendálandó, hanem későbbi nyelvszokás szerint helyesen áll *quam* helyett; v. ö. C. J. L. III nr. 3397 2 „compar dulcissima qui vixit“ nr. 421, 22 „matri dulcissima qui vixit.“ — A *fessos parentes* kifejezést illetőleg v. ö. Verg. Aen. II 569 „Non prius adspicies, ubi fessum aetate parentem liqueris Anchisen?“ Külömben úgy látszik, hogy az egész felirat nem egyéb centónál.

„Hic iacet in tumulo“ bizonyosan ép úgy általános használatban volt, mint „hoc iacet in lapide“; „Quem lapis iste tegit“-vel és „rapta est de luce serena“-val már másutt is találkoztunk; az utolsó sorban pedig „o dolor, o pietas, o funera tristia“ az által árulja el magát plagiumnak, hogy az eredetileg ott állott *patris* vagy *matris* vagy *fratris* helyébe tett *coniugis* szó sehogy sem *akar* a versmértékbe illeni.

Nr. 3362. 8—15 (Et P. Ael. Inpetrato filio qui vixit ann. VI)

Cui vita parva, mors valde citata fuit
Quem flentes doleunt (sic!) [socii] miserieque pa-
ren(te)s.

Az utolsóelőtti sort jobban lehetne jambusnak nézni, ha a rá következő sor dactylicus esése nem szólna amellett, hogy a

megelőző vers is hexameter akar lenni. Azon, hogy Mommsen nem vette észre a *socii* vagy egy hasonló szó kiesését, főleg mikor ott áll a „*miserique*,” joggal lehetne csodálkozni.

A 3397-ik feliratot Desjardins-Rómer a 337-ik szám alatt így adják:

Memoriae

- Hoc iacet in lapide Aure(lia) Marcellina pietissima coniux. Quem lapis ipse tegit rapta(m) de luce serena. Huic aetas prima cum florebat in annis, invida fatorum genesis
 5 mihi sustulit illam, superante genetrice
 sua, quae se cupiebat ob illa(m) ante mortis dari
 quum sibi (flebil(is) casus acciderit filius-
 que permansit Innocentius et quicumque
 legis nostros tu nosti dolores; sic apud
 10 Elysias senior descendis ad auras.

Julius Victorinus B(ene)f(iciarius) Co(n)s(ularis) f(aciendum curavit). —

Rómer még hozzáteszi, hogy „a 9-ik és 10-ik sor olvasásában némely helyen nem bízom.” Mommsen olvasása Desjardins-Rómerékétől több ízben eltér. A 6-ik sorban a kőnek *ob illa*-ja helyett *ab illa*-t akar olvasni, mi csak akkor volna helyeselhető, ha Aurelia Marcellina anyja nem akart volna leányáért meghalni, hanem általa megöletni. A 7-ik sorban „ante . . quum sibi flebil(is) casus acciderit” helyett Mommsen szépen és helyesen „ante . . qu[a]m sibi flebil(is) casus accider(e)t”-et ír, és ugyanott „[f]iliaque (?)”-t; ez utóbbit helytelenül, mert mint magam is meggyőződtem, a kővön tényleg „filiusque” áll. A 8-ik sorban Mommsen „permansit in [a]n[nos] XXV Set (?) quicumque”-t ad, ismét tévesen. A kővön „permansit inno . . . us et quicumque” világosan kivehető, az *o* és *us* közt még négy vagy öt betű állott, melynek elseje *c* vagy *s* volt; többet a kővön a legjobb akarat mellett sem lehet olvasni; úgy hogy Desjardinsék *Innocentius*-a nem egyéb, nem épen valószínű gyanításnál. A 9-ik és 10-ik sort Mommsen így adja: „legis nostros . . dolores :

sic apud Elysias . . . [v]ivas.“ Hogy a 9-ik sorban *nostros* és *dolores* közt csakugyan *tu nosti* áll, mint azt Desjardinsék olvasták, nagyon valószínű; a 10-ik sorban csak *Elysias senior descend* biztos, valamint az is, hogy a sor nem végződik *vivas*-val, mint azt Mommsen állítja. Desjardinsék olvasása „senior descendis ad auras“ ellen, melyben Thewrewk Emil helyes megjegyzése ellen (Arch. Ért. 1876) *auras* rossz helyesírással volna írva *oras* helyett, szól azon körülmény, hogy egy „descendis ad apud Elysias auras“-féle tautologikus és soloek kifejezést aligha vagyunk feljogosítva epigrammunk szerzőjének tulajdonítani, és hogy *descendis* helyett legalább is az optativust *descendas*-t váránk. Nekem néha úgy tűnt fel, mintha a felirat pacsolatán a „descendas ut optas“ szavakat vehetném ki, de természetesen ezen gyanítás sem bír több biztossággal, miut a Desjardins-féle. A 2-ik sorban azt tartom, *lapis ipse* helyett *lapis iste* akart írni a véső. — Nehéz megmagyarázni a 4-ik sorban a „fatorum genesis“ kifejezést. Nem irt-e e helyett a költő „fatorum nemesis“-t? vagy talán hasonló értelemben volna itt *genesis* használva, mint a „Historia Apollonii Regis Tyri“ 38-ik fejezetében (p. 46, 5 R.): „crede nobis, quia, si *genesis* permisisset, sicut haec omnia damus, ita et filiam tibi reddidissemus,“ melyhez vesd össze Riese szavait (praef. p. X.) „adde (scil. ad veterum deorum religionumque commemorationem) *Chaldaeorum* mathesin (p. 6, 5) et *genesis* astrologicam (p. 46, 5) quae etiam in Pseudocallisthene c. 1. summi est momenti“?

Nr. 3403 így hangzik „Si qui huic titulo manus intulerit extra bonos mores opto tale dolorem P Δ T“ „puto fuisse accipiat vel patiatur“ jegyzi meg hozzá Mommsen, kinek ez utóbbi gyanítását erősítik meg a betük hátralevő nyomai. Ha szabad feltennünk, hogy a felirat fentebb közölt része versekbe van foglalva, talán a következőkkel fejezhetnők ki leghivebben a költő intentióit:

Si qui huic titulo manus intulerit extra bonos
Mores, talem dolorem, opto qualem, patiatur.

Nr. 3572 (a II-ik századból; Desjardinéknél nr. 132).

Hic sita sum matrona, genus nomenque Veturia.
 Fortunati coniux de patre Veturio nata
 Ternovenos misera et nupta bis octo per annos :
 Unicuba, unijuga quae post sex partus obii.

Igy kellett volna e verset írni, ha csak némileg is igényt akartak tartani az alak correctnességére; de az által, hogy a 4-ik sorban az utolsó pillanatban *post ex partus* után szükségesnek látták *uno superstite*-t betoldani, a különben sem valami kitűnő verseket végkép elrontották.

Nr. 3576 (az V-ik század elejéről; Desjardinséknél nr. 175).

Francus ego cives Romanus miles in armis
 Egregia virtute tuli bello mea dextera semper.

A 2-ik sor ily alakban: „Egregia virtute meam bello tuli semper dextram“ vagy hasonlóan, a versméret szabályainak inkább megfelelt volna.

Nr. 3955: „Ne quis in hac ara porcos agi facere velit.“

„Descripsi eo ipso tempore, quo porci ex arce nunc usurpata pro hara iuxta aram agebantur“ Mommsen.

Nr. 3996: Huic arcae inest Severilla famula XPI. quae
 vixit cum viro novem continuis annis.
 Cuius post obitum Marcellianus
 sedem hanc videtur conlocasse maritus.

Ime egy példa, hogy a beszéd a prózából egyszerre versbe megy át, a 2-ik sor legalább kétségkívül hexameter akar lenni; ha a rá következő két sort is versbe foglaltuk tekintjük, a 3-ik sort csonkának, a 4-iket vagy csupa spondeusból állónak, vagy pedig *iambicus* (vagy trochaicus) esésűnek kell tartanunk.

Nr. 4060 (Nero előtti időből): Hic est crematus, ossa velata domi.

Nr. 4185 (Desjardinséknél nr. 126).

Quisquis he(ris) post me dominus laris huius et orti
 Vicinas mihi carpe rosas, mihi lilia pone
 [Can]dedasq(e) viridis dabit hortulus ista beatum.

Igy adják e feliratot Desjardinsék. Mommsen a 3-ik sorban *candeda quae*-t olvas, *hortulus* után pontot tesz, és *Ita beatum*-ot (így *ista b.* helyett) felkiáltásnak nézi; Desjardins pedig a „*Desiderata du Corpus Inscr. Lat. III*“-ban (p. 29) Mommsennek ezen olvasását a magáénál sokkal helyesebbnek tartja. Nékem is csak az *ita beatum* javítás ellen van kifogásom, mert ezen olvasásban én legalább nem bírok kielégítő értelmet találni. E feliraton a helytelen kiejtésnek annyi nyomát látjuk (*heris eris* helyett, *orti horti* helyett, *candedas candida* helyett) hogy nem habozom *ista beatum*-ot is (az *um beatum*-ban a kövön a szokott compendium által van kifejezve, nem pedig három összefüggés nélküli vonás által, mint az ember Mommsen rajza után hajlandó volna hinni) *iste beato* helyett állónak nézni Mily kevés különbség volt a latin nyelv későbbi korában a különböző kihangzó magánhangzók kiejtése között, arra már más alkalommal figyelmeztettem.

Nr. 4346 (Desjardinséknél nr. 210).

Heu simul hic nata et genetrix functaeque sitaeque.
 Actris pro multis orbant matremque virumque,
 Et soceros et avos, patresque duos patrumque.
 Germanis quoniam materque et filia nuptae;
 Verum filia cum parva praerepta puella
 Functa die quo nupta, sed annis nupta duobus.

Rómer, ki nem tartja valószínűtlennek, hogy e felirat újabb gyártmány, értelmét e szavakkal adja vissza: „Értelme az, hogy az anya és leánya két fivérhez ment nőül, és a leánynak, ki két évig férjezve volt, lakodalma napján mindketten meghaltak, valamint az utóbbinak nőgyermeké is. Innen az egész rokonsági fa szerkeszthető.“ E rokonsági fát illetőleg Rómer Mommsenre utal, de úgy látszik, hogy sem a feliratot, sem Mommsennek igaz hogy nagyon bonyolódott magyarázatát nem értette, mindkettő szerint ugyanis két, nem pedig három nőszemély emlékére szerkesztették e feliratot. A Mommsen által az egyes személyek megjelölésére alkalmazott betűket megtartva, egyszerűbben következésképen lehet a tényállást feltüntetni. Az elhunyt leány (a feliraton *genetrix* és *filia*) [Y] és ennek életben maradt anyja (a feliraton *mater*) [B] két fivérhez ment férjhez, az anya A-boz, a

leány *C*-hez. A leány kis gyermekével (a feliraton *parva puella*) [*Z*] meghalván, árván maradnak vissza *mater* : a leány (*Y*) anyja (*B*); *vir* : a leány férje (*C*); *soceri* : t. i. a férjé (*C*), kinek felesége (*Y*) meghalt; ezen *soceri* a leány szülei (*A*, *B*); *avi* : a kis gyermek (*Z*) nagyanyja (*B*) és nagyatyja (*A*); *patres duo* : a leány (*Y*) mostoha atyja (*A*) és a csecsemő (*Z*) édes atyja (*C*); végre *patruus* : a csecsemő (*Z*) atyjának (*C*) fivére (*A*). A család hátramaradt tagjai tehát számra nézve csakugyan csak hárman („*pro multis*“) voltak (*A*, *B*, *C*).

Nr. 4483 Vivite felic, quibus est data longior (h)ora!
 Vixi ego dum licuit, dulciter ad superos
 Dicite, si merui, sit tibi terra levis!

Nr. 4487 Felix terra precor leviter super ossa residas
 Matris et et fratris : comprecor ecce soror
 Pars iacet ipsa mei maior, geminatque dolorem
 filia matri simul fratre iacent filio.
 [Co]mprecor, ut vobis sit pia terra levis.

A 4-ik sorba *matri* hibás kiejtés folytán van irva *matre* helyett; v. ö. C. J. L. III; nr. 3778, 3 „*sibi et coniuge suo*“; nr. 6456, 6 „*infirmi-
 tati liberavit*“; valamint Schuchardt Voc. d. Vulgärlat. II. p. 83. 84. Corssen Voc. I p. 269. 270. — Hogy ugyanazon sorban *iacent* helyett *iucens*-et kell írni, kétségtelennek tartom. Mommsen e felirathoz a következő jegyzetet csatolja: „Hauptius a me consultus respondit Marcellam cum antea dixisset maiorem sui partem hic iacere, iam id augentem pergere ipsam se hic sepultam esse matre simul et simul fratre, matris scilicet filio. „Filio“ cum prima brevi tali poetae relinquendum.“ —

Nr. 4533 Omnes optamus, sit tibi terra levis.

Nr. 6475 Coniuge direpta meo, direptaque natis
 Eis mihi fatales cur rapuere dei!
 Nam ter denos egi natales, dum vita remansit,
 Nunc tumulus cineres ossaque lecta tegit.
 Vade, age nunc, hospes, qua te via ducit euntem,
 Huc omnis fatis turba relicta ruit.

Nr. 3338 (Desjardinséknél nr. 201.) Mommsen a feliratot így adja:

ha]ec quoque nomine kari
I post]lustra peremptam
es]t tradita morti
po]mpa comitante beata
S Junguntque favi[lam
emorabitur hu
t inusoi

Nem tudom több volt-e még a kövön olvasható, mikor Mommsen megvizsgálta, mint most, de úgy látszik hogy az, mivel Mommsennél többet olvasunk mint Desjardinséknél, ép úgy pusztá coniectúrának köszöni létét, mint a Mommsen szövegének Desjardinsékétől való legtöbb eltérése. Én a kövön egész biztossággal a következőket láttam :

Quoq(e) nomine Kara
lustra peremptam
adita morti
oe mei ante beata
guento favil
rapitur hu
inus ~ .

Desjardins a nő nevét hibásan *Fara*-nak olvasta ; Rómer, ki a felirat másolatában helyesen *Kara*-t ír, a czimben mégis azt írja, hogy *Fara*“ (?) nevű asszonynak versekbe szedett emléke. A 4-ik sorban Desjardins hibásan *e mei*-t, a 6-ikban *habitus hu*-t, a 7-ikben „ . . . *cinus ol* . . .“-t olvas. Rómer mindenütt a helyes olvasást közli, csak az utolsó sorban ad tévesen *in usui*-t.

A költemény kiegészítése, úgy hiszem, kétségbe ejtene bárkit.

Nr. 6443

ve fui iuvenis
a Syria genitu
[fel]ix vita et omu
do est. aliqua
et Jovis stygius
ossua praecor
[e]st extinct[us]
Eque. Hel.

Én csak a 6-ik sor tartalmát bírom némi biztossággal meghatározni, összevetvén egy más siremlék következő szavaival :

„Hic locus heredi ne cesserit, *inviolati sint cineres* tum quos cana favilla tenet.“ (C. J. L. V. nr. 3143, 3, 4.)

A pannoniai verses feliratok közt a legrégibb és formai tekintetben is legtökéletesebb, melyet Mommsen a 3676-ik szám alatt közöl, Riese Anthologia Latina-jában is meg van a 660-ik szám alatt, miért is fölöslegesnek tartom e helyen újra kiadni.

Velenceze.

Dr. Ábel Jenő.

VARIAE LECTIONES.

XXIII. Varro saturái, Bimareus fr. VII. (Riese) : socius es hostibus ; sociis bellum ita geris, ut bella omnia domum auferas.

Baehrens ezt a töredéket a Fleckeisen-féle Jahrbücher 105 (1872. évi) köt. 353. lapján így állítja helyre : sociis es hostis, hostibus socius ; bellum ita geris, ut bella omnia domum auferas.

Semmi kifogásunk ellene. De Baehrens még ezt a megjegyzést veti utána : zwar bleibt auch so noch ein Bedenken unerledigt : bella omnia ist ziemlich unverständlich, vielleicht bella nova ?

Én meg épen a bella nova-t nem érteném. Baehrens nem veszi észre, hogy itt szójátékkal van dolgunk : bella omnia nem azt jelenti, hogy minden háborút, hanem azt, hogy minden a mi szép. Ugyanezt a szójátékot használta II. Lipót császár a következő epigrammájában :

Bella fugis, bellas sequeris, pugnaeque repugnas.

E bellatori sunt tibi bella thori.

Imbelles imbellis amas, totusque videris

Mars ad opus Veneris, Martis ad arma Venus.

Mikor ez már meg volt írva, néztem, hogy Nonius (p. 248 M. 274 Quicherat) mikép idézi Varro mondatát, s látom, hogy ő nem annyira a háború-értelmű bellumhoz, mint az elegans, melius, prudens-féle bellumhoz idézi. Négy példát hoz fel Varroból. Az elsőben és másodikban bellus homo-ról, a harmadikban bella uxor-ról, a negyedikben, t. i. a mienkben bellum és bella omnia-ról van szó. Hogy lehetne ezt a legutolsót másképp érteni, mint én értem, azt fel nem foghatom. Pedig úgy látszik, eddig háborúra

értették, különben nem bántotta volna Baehrens, s a Jahrbücher szerkesztője sem hagyta volna szó nélkül a bella nova-féle szerencsétlen conjecturát.

XXIV. Festus Pauli 91, 1. Fratrare puerorum mammae dicuntur, cum primum tumescunt, quod velut fratres pares oriuntur, quod etiam in frumento spica facere dicuntur.

Müll. ezt jegyzi hozzá : dicuntur] M. dicitur Gu. vg. Lind. Illud restitui ea mente, ut spica pro plurali habeatur. Spicum, constat, pro spica etiam a Varrone et Cicerone dici. Ex illa M., praestantissimi cod., lectione nata est ea, quam Ald. habet : spicae facere dicuntur.

Müller csalódott, mert ama praestantissimus cod.-ben is csak dicitur áll, s ennél fogva azt kell a szövegbe iktatnunk. Egyébiránt azt is kell tudnunk, hogy Paulus és Festus rendszerint a nőnemű spicát használja : mindjárt czikkünktől 8 sorral alább a Florifertum 211, 1. a Pennatas s 319, 1. a Sacrima glossában. Csak Restibilis ager alatt 280, 9 van farreo spico. 333 a. 2 soráb. pedig azt jelenti Festus, hogy „spicum masculine antiqui dicebant. ut hunc stirpem et hanc amnem. versus est antiquis : quasi messor per messim unumquemque spicum collegit. V. ö. Neue Lat. Formenl. I. 550—1.

XXV. marsupium. Így írják a szótárak, pedig a hiteles hagyomány két r-rel közli. Plautusnál Rud. 547 és 1343. Epid. 185. Varro ap. Non. 149, 24. Qu., hol a Harl. és Leidensisnek s Festus Pauli 308 s. v. Suffiscus, hol a Leidensisnek az olvasását kell követnünk. E szerint marsuppium (v. marsippium), s nem, vagy legalább nem egyedül marsupium.

XXVI. Festus Pauli 315, 7 Satura-ról : et genus carminis, ubi de multis rebus disputatur.

Müller azt jegyzi hozzá, hogy „haec Paulus ex suo penu addidisse videtur : csak azért, mert Festusnál nincs meg. De az lehetetlen, hogy Festus a satura különböző értelmének felsoro-

lásából ezt az utóbbit egészen elfelejtette volna. Én szerintem az is meg volt Festusnál, s hogy a Farnesianusból kimaradt, azt csak a leírónak rovom fel, ki valószínűleg amiatt, mert az egyik sor accipitur-ral, a másik meg disputatur-ral végződött, ezt az utóbbit átugrotta.

Budapesten, 1879. február 19-én.

Ponori Thewrewk Emil.

AZ UGOR NYELVEK ELÁGAZÁSA.

II.

Szerzőnk művének második részében a *finn* és *lapp* nyelvek egymáshoz való viszonyáról szól. Az ugor nyelveknek tisztán nyelvészeti alapon kifejtett, s tudományos következetességgel bebizonyított osztályozása alapján, a lapp nyelv az északi ugor-ágba tartozik a magyar, osztják-vogul és zürjén-votják nyelvekkel együtt. Az északi-ugor nyelvek további elágazását tárgyalván szerzőnk egy hangtörténeti vonás alapján kimutatta, hogy a lapp nyelv volt az első, mely az egységtől elszakadt. Ezen hangalaki vonásról már az első közleményben volt szó. (I. 27. l.)

Szerzőnk osztályozása az eddig általánosan elfogadott *Castrén*-féle osztályozástól főképen abban tér el, hogy a lapp-nyelvet nem állítja oda a finn mellé, mint legközelebbi rokont. Ellenkezik e tekintetben nézete nemcsak *Castrén*, hanem *Lönnrot*, *Donner* s egyéb finn tudósok nézetével is. Hogy a finneké a finnlapp szorosb rokonság nézete kifejlődött, ez igen természetesnek látszik. A két nép tőszomszédsága, a két nyelvben könnyen felismerhető szókinésbeli közösség mintegy szükségképen ezen nézetre vezette a tudósokat. De hadd álljanak itt *Lönnrot*, *Castrén* s *Donner* szavazatai ez ügyben.

Lönnrot F. (Über den Enare-lappischen dialekt 1854.) „Már az összehasonlító paradigmákból és a szótárból is kitűnik a finn- és lapp nyelvek közeli rokonsága, és hogy megmutassam, hogy az egyezés syntaktikai tekintetben sem csekélyebb, mellékelem végre a lapp textusnak szószerint való finn fordítását.”

Castrén (De affinitate declinationum in lingua Fennica, Esthonica et Lapponica): „De affinitate linguae Fennicae, Esthonicae et Lapponicae jam pridem plurimi consenserunt eruditi.“ Ugyanaz (Ethnologische vorlesungen 1851.): „A lapp és finn nyelv összehasonlítása mutatja, hogy még ma is igen benső rokonság van e két nép között, s kétezer évvel ez előtt a lappok és finnek bátran még egy és ugyanazon nép lehettek.“

Donner O. (Öfversikt af den finsk ugriska språkforsknin-gens historia 1872.): „Castrén volt az első, a ki tudományos következetességgel megmutatta a finn, észt és lappnyelv bensőleges viszonyát. Összehasonlító névragozástánát, a melyben a consonansok lágyításában való egyenlő eljárást, s az esetragok identitását mutatta meg, nem sokára Lönnrot összehasonlító paradigmái követték.“

Igy nyilatkozik néhány finn nyelvész a finn-lapp szorosb rokonságról. Már most vegyünk mindent, a mi ezen szorosb rokonság bebizonyítására felhozott vagy felhozható volna.

1. ¹⁾ Castrén a finn- és lappnyelvet közösen jellemző hangalaki jegyül az úgynevezett *consonans-gyengülést*, s a két nyelvnek e tekintetben való egyező eljárását hozza fel: „Eredetileg a lappnyelvben is megvolt e szabály, a mely a finnnyelvben mindenütt érvényes t. i. hogy oly rövid szótagok elején, melyek consonansra végződnek, a kettős consonansok egyszerűsítettnek és az egyszerűek gyöngítettnek“ (de oda teszi: „ezen szabály a lappnyelvben igen módosult“). „Az első declinatio genitivusa gyöngíti a tőnek végconsonansát, mert a gen. végzete eredetileg *n* volt, mint a finnnyelvben s egyes lapp dialektusokban még most is (p. o. *jokka* : gen. *joya* e h. *jöyan*). — A finnnyelv mássalhangzó-gyengüléséről van itt szó, melyet a rövid önhangzós nyiltszótagot kezdő *k*, *t*, *p* explosivák szenvednek, ha odajáruló képző vagy rag által a szótag zárttá lesz. Példák : *luke-* olvasni : praes. 1. *lu'en*, 2. *lu'et* (ellenben : *lukeva*, *lukema lukenut*) | *lanka* fonál : gen. *langan* (de : *lankana*) | *sota* háború : gen. *so'dan* (de : *sotaan*) | *hirte* gerenda : gen. *hirren* (e h. *hirden*) | *tupa* szoba :

¹⁾ Rövidítések : lpS. = Svédlapp, lpF. = finmarkilapp, lpE. = Enarelapp, lpR. = Oroszlapp.

gen. *tuvan* (de : *tupaan*) | *parempa* jobb : gen. *paremman*. A lapp nyelv „egyes dialektusaiban“ (finnmarki, Enare dial.) egészen analog mássalhangzó gyengülés van, mely szintén a szótagzárás eredménye, p. o. *lapp* F. : *lokka*- olvasni : praes. 1. *lojam*, 2. *lojak* | *jokka* folyó : gen. *joya(n)*, loc. *jojast* | *boatte*-jönni : pr. 1. *boadam* | *gietta* kéz : gen. *gieda(n)*, loc. *giedast*, plur. nom. *giedak* | *rappo*-ásni : pr. 1. *ravom* | *suppe* : gen. *suve(n)*.

A példák egyféle consonaus gyöngülést mutatnak, t. i. a keményebbnek a lágyabbal való cseréjét (a finnnyelvben *k : j*, *h* közvetítéssel, de előfordul *k : j* és *k : v* is | *t : d* | *p : v* | a lappnyelvben *kk : γ* | *tt : δ* | *pp : v*), a lappnyelvben azonban egyéb consonansoknál is fordul elő ily fajta csere. Már most az a kérdés, vajjon van-e történeti egység a két nyelv ezen sajátosságában? — Már Castrén tudta, hogy e jelenség nincs meg mind-egyik lapp dialektusban, pl. nincs meg a svédlappban, hol a zártszótagban is megmarad a kemény consonans (*lokkab* = lp. F. *lojam* | *kätast* = *giedast* | *rappas* nyílt = *ravas*). Továbbá C. maga meg engedi, hogy a lpF. dialektusban a consonausgyöngülés nagy megszorításoknak van alá vetve, pl. hogy „hosszú vocalis után többnyire nem lép fel“; mindezekből inkább azt következtethette volna, hogy a nevezett jelenség a lapp nyelv külön életében fejlődött.

A finn consonans-gyöngülést illetőleg megjegyzendő, hogy csak egyes dialektusok sajátosága (nyugati, Savo-karél, Vót); az észtnyelvben van ugyan egy hasonló cons. csere (*g : j* | *d : v*) de mégis sok esetben a finntől elmaradt (pl. *parandan* javítok = f. *parannan* | *abi* segítség : gen. *abi* = f. *apu* : *avun* | *kida* gen. *ke'a* és *kida*) s másrészt meg, bizonyos föltételekhez kötött cons. erősbulése (u. n. „*firmitatio*“) van (p. o. *jöge* folyó : gen. *jö'e*, de illat. *jökke*).

Fontos, hogy egy keleti finn dialektusban a *vepszüben*, ezen cons. változás épenséggel nincs meg, vagyis a nyíltszótag bezárultával a szótag kezdő consonansa ugyanazon hangfokon marad. Mutatja e dolog miben létét a köv. összeállítás:

Nyugati finn.

koko : gen. *ko'on*
mato : „ *madon*

Vepszä.

kogo : gen. *kogon*
mado : „ *madon*

<i>apu</i> : „ <i>awun</i>	<i>abu</i> : „ <i>abun</i>
<i>teke</i> : pr. 1. <i>te'en</i>	<i>tege</i> : pr. 1. <i>tegen</i>
<i>sito</i> : „ <i>sidon</i>	<i>sido</i> : „ <i>sidon</i>
<i>ambu</i> : „ <i>ammun</i>	<i>ambu</i> : „ <i>ambun</i>
<i>sulka</i> : gen. <i>sulan</i>	<i>sulga</i> , n. <i>sulgy</i> gen. <i>sulgan</i>
<i>valta</i> : „ <i>vallan</i>	<i>valda</i> , n. <i>vald</i> gen. <i>valdan</i>
<i>anta</i> : pr. 1. <i>annan</i>	<i>anda</i> : pr. 1. <i>andan</i> .

E szerint ezen consonans-gyöngtülés a finnnyelvben nyilván csak a vepszä dialektus elválta után léphetett fel, nem volt tehát az egységes finn alapnyelv sajátja és a mire már a fejlődés nagy egyenetlensége is mutat, nem szállhatott örökségképen egy felvett finn-lapp alapnyelvből, sem a finn, sem a lapp nyelvre.

Egyéb közös hangalaki sajátága a finn és lapp-nyelvnek nincsen.

A finn nyelv sajátos dentalis eredetű szókezdő *h*-ja meg van a lapp nyelvnek finnszókka egyező szavaiban, melyek egyéb okok miatt finn kölcsönvételeknek tekintendők (p. o. lp. *harca* lpF. *hirsä* gerenda = f. *hírte* tö nominativusával : *hirsi* | lp. *hare* „locus, plaga“ = f. *haara* ág, elágazás). Gyanúsíthatlan lapp szók, melyek *h* kezdetű finn szóknak felelnek meg, *s*, *š*-vel kezdődnek p. o. *son* ő = f. *hän*; *saije*-, *sije*- köszörülni = f. *hijo*-, *hivo*.

2. Az eddig elfogadott finn-lapp szorosb rokonság tehát csak a nyelvalkatrészek (t. i. szavak és grammatikai formák) jellemző közös megvoltán, illetőleg megtartásán nyughatik.

Ezen közösség csak azon esetben lehet jellemző, ha a két nyelvnek kizárólagos sajátja (nem terjed a többi ugor nyelvekre is), s még ekkor is tökéletlen az ilyen adatok bizonyító ereje, mert nehéz megmutatni, vajjon a két nyelv elejétől fogja bírja-e kizárólagosan (t. i. más ugor nyelvek nem veszítették-e el)? A bizonyító erő akkor csak a kizárólagos közösségek aránylag nagy számában rejlik, és pedig ez esetben is csak úgy, ha nem tekinthetők kölcsönzéseknek.

Tekintsük először a *szókincsbeli* egyezéseket. Hogy két rokon nyelv bizonyos számú külön szóegyezéseket bír felmutatni, még nem feltűnő s nem jogosít, mint a szómegtartás v. elejtés

esetleges voltából kimagyarázható jelenség, semmi további következtetésre. Találunk lapp + magyar vagy lapp + osztj.-vogul külön szó egyezéseket (p. o. *messze* = lp. *meče* remotus | *tetem* os = lp. *takte*, *daŋte* | *nek* (*neké*) = lp. *neik*, *neika*, *neiga* | *talp* = lp. *tuolpa*, *tuolpes* planus || oszt. *ubit* (*upt*), vog. *āt* crinis = lp. *vuopt*, *vuoft* | oszt.-vog. *pel-* szúrni = lp. *pale*-ásni). De a lapp és finn-nyelv igen tetemes mennyiségű külön szóegyezést mutat fel, melyet az eredeti szókincs kiváló szerencsés megtartásának s így pusztá véletlennek nem tulajdoníthatunk. Alljon itt néhány példa ezen egyezésekből. Szerzőnk 200-nál többet hoz fel, a teljes szám pedig körülbelül 400 lehet.

A) Finn-lapp igék :

- lp. *S. ano-*, *adno-* petere E. *ādnu-* | f. *ano-* id.
ajatalle- deliberare | f. *ajattele-*.
alge- kezdeni, F. *alge-*, E. *alge-* | *alka-* (*alga-*).
epete-, F. *äppede-* kétkedni | f. *epää-* (e h. *ebädä-*).
foumač-, F. *foumaše-*, *houmke-* észrevenni | *huomaitse-* id.
halite-, F. E. *halide-* cupere | *halua-* (*haluda-*).
hilkake- parvi facere, F. *hilyga-*, E. *hilka-* | *hylkä-* (*hilyäldä-*).
ibmarde- intelligere; F. *ibmerde-*, E. *ibherde-* | *ymmärtä-* id.
kite- köszönni, F. *gitte-*, E. *kätte-* | *kiittä-* köszönni, dicsérni.
kastate- nedvesíteni, keresztelni; F. *gasta-*, E. *kāsta-* nedves lenni | *kasta-* nedvesíteni, keresztelni, *kastu-* nedves lenni.
laulo- F. *lavllo-*, E. *lavlu-* dalolni | *laula-* id.
paine-, F. *baidne-* tingere, | *paina-* nyomni, festeni.
palvele-, F. *balvale-*, E. *poalvale-* servire | *palvele-* id.
päse-, F. *büssa-*, E. *pässe-* szabadulni | *päüse-* id.
pivte-, F. *bivdde-* fogni, E. *pivde-* | *pyytä* (*püädä-*) id.
rokke-, *rokkele-* orare, rogare, F. *rokkole-*, E. *rūhodalle-* | *rukoile-* id., *ruko-* (*rukoukse* imádság).
šadde- crescere, fieri; F. *šadda-*, E. *šadde-*, *šodde-* fieri, nasci | *synty-* id.
taide- scire, F. *daide-* hatni-hetni | *taita-* id. érteni (vlmihez).
tete- scire F. *diette-*, E. *tiette-* | *tietä-* tudni.
ruoje- vehi; agere; F. *vuogje-*, E. *ajje-* hajtani, *vuoje-* fahren | *aja-* treiben, fahren.

oppe- tanulni; F. *oappa-* | *oppi-* id.
osko- hinni; F. E. *osko-* | *usko-* id.
oce-, F. *occa-*, E. *ūcci-* keresni | *etsi-* (észt *otsi-*) id.
 lp. F. *gielde-*, E. *kielte-* tiltani | *kieltä-* id.
 F. E. *mutte-* változni | *muutta-* id. (*muu* más).
 F. *bitte-* (l. *biđam*) helyt állni | *pitä-* tenere.
 E. *isto-* ülni | *istu-* id.
 E. *najje-* házasodni F. *naitte-* megházasítani | *nai-*, *naitta-*.
 E. *tattu-*, F. *datto-* akarni | *tahto-* id.
 E. *kānte-* szántani | *kyntä-*.

B) Névszók.,

aike, lp. F. *aigge* tempus, E. *äigi* | *aika* id.
akka uxor | *akka*.
ekve aeternus | *ikävä* diuturnus (*ikü* aetas).
hare locus, plaga | *haara* ág.
harca, F. E. *hírssa* gerenda | *hirte* (nom. *hirsi*).
have vulnus, F. *havve*, E. *hāvi* | *haava*.
herke rénökör, F. *härge*, E. *ärgi* | *härkä* ökör.
hägga lélek, élet, E. *jiegga* | *henke*, nom.-*ki* id.
jafö, F. *jaffo* (pl. *jafok*) liszt, E. *javvu* | *jauho* (vb. *jauha-*).
juo qui (pron. relat.) F. *juo* (defectiv, ritkán) | *jö* (pron. relat. tö).
kaik omnis (F. *buok*) | *kaikke* (n.-*kki*).
kese aestas, F. *gässe*, E. *käse* | *kesä*.
kirje könyv, levél, F. *girje* | *kirja*.
kove kép, F. *govva* | *kuva*.
ludne nál, *lusa* hoz, *lutte* től, F. *lusa*, *lut*, | *luona*, *luoksi*, *luota*.
luonto, F. E. *luondo* természet | *luonto*.
muoto facies, F. *muotto* (pl. *muodok*) | *muoto* id.
neita, F. *nieida* filia | *neite* (n.-*tä*).
ome holmi, F. *oame*, E. *oame* saját | *oma* saját.
paha rossz, F. *bahha*, E. *pa'a* | *paha*.
peive, F. *bäivve*, E. *päive* sol, dies | *päivä*.
saije, *sije* locus, F. *sajje*, E. *sajje* | *sija*.
sisä, *sis* be, F. *sisä*, E. *sīs*, id. | *sisään* (*sisä* belső).
čeppe peritus, F. E. *čäppe* mester | *seppä* faber.
uksa janua, F. *uksa*, *ufsa*, E. *ūks* | *ukse* (n. *uksi*).

ulko kültér (*ulkon* kinn, *ulkos* ki), F. *olgo* (*olgon, olgus*), E. *olgo* !

ulko : *ulkona, ulos*.

vele magis, F. *vela*, E. *vala* még | *vielä*.

lp. F. *fuol* gond, E. *huol* | *huole* (n.-li).

lp. F. *matke* utazás, E. *mätke, matke* | *matka*.

E. *jäsen* íz | *jäsene* (n.-sen).

E. *mailm* világ, F. *maailme* | *mailma* (mau-ilma).

E. *täs* megint | *taas* (ta'as : taka).

Már most mit bizonyítanak ezen egyező szavak? — Ha csak ily szólajstromot birnánk, a lapp nyelvet egyenesen finn dialektusnak tarthatnók; de összemérve a két nyelv egész szókincsét, nagyszámú sajátos, nem egyező szókra akadunk, melyeknél fogva e két nyelv között oly nagy differentia s távolság mutatkozik, mely a dialektusok között lévőt jóval túlhaladja. Már a szókincset illetőleg is, nem szabadna a lapp nyelvben, ha finn dialektus volna pl. a következő szavaknak hiányozniok: *tule-* jönni, *sõ-* enni, *kasva-* nőni, *näge-* látni, *magada-* feküdni, *lüle-* vélni, *ota-* venni, *jä-* maradni, *vedä-* húzni, *sä-* kapni, *sido-* kötni, *lõ-* ütni, *mü-* eladni.

Már most ha a lapp nyelv nem finn dialektus, s mégis elfogadnók a szorosb rokonságot, akkor mindenesetre korábban kellett elválnia a finntől, mint a finn vagy lapp dialektusok egymástól, de akkor igen feltűnő, hogy a felsorolt finn-lapp szavak nagyszámú részben oly pontos hangalakú egyezést őriztek meg még a különben igen könnyen változó vocalisátióban is, mint a minőt legfőljebb tájéjtésekben találunk. A finn vocalis hű megtartása a lappszók első szótagjában annyiival feltűnőbb, a mennyivel a lapp vocalismus több változást, illetve zavarodást szenvedett, mint a finn. Csakugyan sokszor van ellenkezés a finnel közös szavak és azon szók első szótagjának vocalisátiója között, melyek közös ugor szavaknak felelnek meg. Így egyébként az első szótagban

a) magas vocalis (*ä, e, i, ü*) helyett igen közönségesen *a* áll a lappban : *čalme* szem = f. *silmä*, zürj. *sin*, osztj. *sem*, magy. *szem* | *manna-* = f. *menę*-, magy. *men-* | *akte* egy = f. *ühte*, osztj. *i, it* | *takke-*, *dakka-* = f. *tege-*, m. *tev-*, vog. *täg-* |

varra = f. *vere*, m. *vér*, cser. *vür*, *vür*, zürj. *vir*, osztj. *ver* | stb. Sőt az ilyen *a* egyes lapp dialektusokban még *o*-vá is változott: lpS. *akte*: lpF. E. *oft* | *manne*:- lpE. *monne*-. — De a finnel különösen egyező lapp szókban gyakran mutatkozik a finnel egyezőleg *ä*, *e*, *i* pl. *epete*:-; *kelpa*-, *kirje*, *velc*, *sisä*, *jäsen*, *tete*-, *kese*.

b) Mély vocalis (*a*, *o*, *u*) helyett különösen a finn *a* helyett egyébként lapp *uo* áll, (mely továbbá *uö*, *ue* lesz): lpF. *guoft*. lpS. *kuekte* kettő = f. *kahte*, mord. *kafta* | *guolle*, S. *kuele*, E. *kuöle* = f. *kala*, m. *hal*, vog. *kul* | *puore*, *buorre* jó = f. *para*, mord. *para*, cser. *puro*, zürj. *bur*, m. *fur* (ebben: *fürcea*) | stb. Mint szókezdő az ilyen *uo* *v* előhangot kap: *vuole* = f. *ala*, mord. *alo*, m. *al*, zürj. *ul*. — Evvel szemben megint a különösen egyező szókban a finn *a*-nak gyakran lapp *a* felel meg: *ano*-, *ajatale*-, *aike*, *jafo*, *kaike*, *palvele*-, *taide*-, *paha*.

Mindez oda mutat, hogy ama 400 finn-lapp szó egyezése nem lehet eredeti, mert a lappnak nyilván nem volt ideje ezeket is, úgy mint a többi, a közös ugor szó kincsből való szókat saját vocalisatiójába öltöztetni. Nyilván kölcsönszók s némely részlethől következtethetjük, hogy a finn volt a kölcsönadó fél. A kölcsönzés részben még csak a lapp dialektusok elválta után történt, mert az egyes lapp dialektusoknak, (különösen lapp F. és lapp E.-nek) saját „finn“ szavaik is vannak.

Egyes finn-lapp szavakon finn eredetüknek még egészen határozott jelei mutatkoznak:

a) Csak különös finn nominativus formával valók (*-ti*: *-si* specialis finn hangváltozás): *harsa*, *harca* = f. *hirsi* (tő: *hirte*) | *varse* = f. *parsi* | *teus* = f. *täysi* (tő: *täyte*).

b) Szintén finn hangváltozást mutatnak: *neure* = *nöygrä*, e h. *nödrä* | *raike*, *raigge* = f. *reigä*, e. h. *rengä* | *paha* = f. *paha*, e h. *pasa* (= *vasa*: *vasempa* „sinister“).

c) Minden *h*-val kezdődő szó, mert a *h* (*s*-ből) sajátos szókezdője a finnek. Néhány *h*-val kezdődő szókban még eredeti lapp formájuk is meg van: *häppad* szégyen = f. *häpeä* (*häbedä*) — eredeti *säbedä* helyett: lapp *čäppad* fekete (= sötét,* *säb*-betakarni) | *hägga* = f. *henge*, ered. *senge*; v. ö. lpS. *soggo*-eltünni | *hare* = f. *haare*; v. ö. lp. *suorge* ág | *haute* fovea = f.

hauta (*hau-*, illetőleg* *soy-* „fodere, aperire“ = mord. *šawi-*, *čavo-* id.): v. ö. lpS. *čoute-*, lpF. *čoaavdde-* „aperire.“

d) A lapp nyelvben egyébként szokatlan szóképzést mutatnak: *ekeve* = f. *ikävun* (*-va*, *-vü* nomen possessoris) | *ämed*, *isced* = f. *emündü*, *isündü* (*-nd* : a finnnyelven belül még: észtt *pojand* mostohafiú, *tütrend* m.-leány | *vippe-*, *vüpe* = f. *viipyy-*, a refl.-*pu-pü-*vel tovább képzett *vie-* vinni.

e) Származékszók, melyeknek alapszavuk a lappban nincs meg, de a finnben megvan : *epete-* (*epä*), *fuobmaše-*, *kälpo-*, *satte-*, *ämed*, *jafo*, *küsku*.

f) A lappban csak másodlagos jelentéssel : *paine-* tingere, *ekeve* aeternus, *hare* locus, *kirje* könyv, levél, *tas* megint, *hägga* lélek, élet (l. fent a jegyzéket).

Kérdésünkre nézve elég, ha megmutattuk, hogy a finn-lapp szókinsz bizonyos különös közössége kölcsönvételen alapszik, tehát a finn-lapp szorosb rokonság felvételére alapúl nem szolgálhat.

Talán meglepőnek látszik, hogy a lapp ny. igen sok igét is (vagy 100) kölcsönzött. Ily kölcsönvétel ritka ugyan, de nem példátlan. Nem tekintve az angol nyelvet, mely erre szép példát nyújt, az ugornyelvek körében a cseremiszre utalunk, mely szintén vagy 100 igét vett kölcsön, megfelelő számú névszók mellett, egy töröknyelvtől, a csuvastól; sőt azonfölül még képzőket is sajátított el, melyeket eredeti szavaihoz függeszt. — Fel-tűnő, hogy a lappnyelv egy névmástőt is vett át t. i. a *jo* relativumot; de csak a lpS. él vele s mellette a *ku* interr.-relat-tóból képzett *kutte-*t is használja (lpF. E. csak ez utolsó: *gutte*, *kote*). *Jo* a déli ugarságban fejlődött mellékalakja *ku*-nak nyomát megjeljük még a cser. *južo* „quidam“-ban. — Végre figyelmet érdemel, hogy a 8 és 9 neve megegyezik a déli-ugor nyelvek e számneveivel : lpS. 8. *kakce*, 9. *okce* | lpF. *gakce*, *gafce*, *gavce*, *gauce* és *ofce*, *orce* | lpF. *kauce* és *ouce* | lpR. *käcce* és *akce* = f. *kahdeksa* és *yhdeksä* | cser. *kandakše* és *indikše*, *en-dežše* | mord. *kafksa*, *kavksa*, és *vehksa*, *vejkse*. De a 10. már *lokke*, *loye* s nem egyezik a finn *kymmene* és mordvin *kemen-*nel, hanem a cser. *luo*, *lu* és a vogul *lou*, *lov*-val. Megjegyezzük,

hogy a lapp 8. *kakce*, stb., állandó *a*-jával, nagyon oda illik a finn *kahuleksa* mellé, de sehogysem a lapp 2. *kuokte* (lp. *S. kuekte*, *kuökte*, *kuokte*, lp. *F. guoft*, lp. *E. kuökt*) mellé. Ebből az következik, hogy *kakce* s vele *okce* is kölcsönvétel a finnből.

Markovics Sándor.

(Vége követk.)

A GYMNASIUMI CLASSICUSOK.

II.

Plautus és Terentius.

A legújabb ministerialis gymnasiumi tanterv Plautus vagy Terentius egy vigjátékát szabja elé a hetedik osztály számára költői olvasmányul. Örömmel üdvözljük e változtatást, mert így alkalma van a tanárnak a római irodalom második, s a dráma tekintetében legjelentékenyebb korszakát nem száraz irodalomtörténeti előadás, hanem olvasmány alapján ismertetni meg a tanulókkal.

Plautus és Terentius már másutt is el van fogadva gymnasiumi olvasmányul, pl. Szászországban Terentius egy vigjátéka és Plautus Captivije meg Trinummsa, Zürichben Plautus Captivije, sőt a magyarhoni evangélikus gymnasiumok tanterve, az ugynevezett Vandrák-féle elaboratum is ajánlja a VIII. osztály számára — persze csak privát olvasmányként — Plautus és Terentius egy-egy vigjátékát. A Plautus és Terentiusra vonatkozó hazai irodalmat Bartal Antalnak „A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak mívelése hazánkban” című munkájából ismerjük. Az ott található Plautus és Terentiusra vonatkozó adatokat Ponori Thewrewk Emil szíves közlése folytán a következőkkel toldhatjuk meg: 1) Plautus Menaechmije, fordította Dugonics András, kéziratban lappang; 2) az 1782-ben megjelent Kovásznai Sándor által fordított Plautus Mostellariája és Terentius Andriája 1836-ban új kiadást ért következő címmel: Plautus Mostellariája és Terentius Andriája. Fordítva Kovásznai Sándor által. Új kiadás. Kolozsvárott 1836. Burián Pál könyvtárusnál. Ezen új kiadásnál azonban csak a boríték és címlap új, egyébként a régi nyomtatvány; 3) Az Androszi leány. P. Terentius Afer vigjátéka 5 felvonásban magyarra fordítva. Kassán Ellinger István Cs. kir. könyvnyomtató és áros' betűivel 's költségével. 1829; 4) Székács József superintendenstől egész Terentius fordítását birjuk kéziratban, és

csak azt kívánjuk, hogy ezen irodalmi téren is tisztelt emléktű férfit műve minél előbb napvilágot lásson. Az ide tartozó külföldi irodalmat tökéletesen megismerhetni Teuffel római irodalomtörténetéből, és Müldener Bibliotheca philologicajából, mely a Lipszéban megjelenő „Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik“ czimű folyóiratban is közölve van mint különlenyomat. Epen azért csak a következő szöveg és iskolai jegyzetes kiadásokat említjük föl: Plautus régibb szövegkiadásai egészen elavultak Ritschl korszakot alkotó munkája után, melyben Plautus 11 darabját adja prolegomenákkal és apparatus criticussal együtt, megjelent Bonnbán 1848—1853-ig, három részben, és újonnan átdolgozva Lipszéban 1871-ben. Fleckeisentől is megjelent 1859-ben Lipszéban 10 darab, 4 kivételével ugyanazok mint a Ritschléi. Tehát Plautus összes műveinek a tudomány mai színvonalán álló szövegkiadásával még eddig nem bírunk. Ugyancsak Fleckeisentől bírjuk Terentius összes műveinek legkitünőbb szövegkiadását; megjelent Teubnernél 1874-ben. Magyarázva van Teubnernél Plautus Trinumusa, Captivi, Menaechmije és Miles gloriosusa Brix által; Weidmannál Plautus Pseudolusa, Mostellariája és Miles gloriosusa Lorenz által; Teubnernél Terentius Phormiája Dziazkótól, Hauton Timorumenosa Wagnertől, melyet Teubner Eberling és Plahntól vett át, és Weidmannál Terentius Andriája Spengeltől.

A ministerialis tanterv Plautus Captivijét és Trinummusát, Terentius Adelphijét és Andriáját ajánlja olvasmányul. Habár Plautusnak a kijelölt két darabnál több kitünőbb vigjátéka van, m. pl. az Aulularia, Molière fősvényének mintaképe, a Miles gloriosus, Mostellaria és mindenek előtt a két igen hasonló ikerestvér egymással való folytonos fölcserélése következtében rendkívül érdekes bonyodalmu Menaechmi: költői olvasmányul még sem ajánlhatók a sok durva kifejezés miatt, úgy hogy Plautusnál a választás csak is a Captivi és Trinummus közt lehetséges. A Captivi, melyet Lessing Plautus legjobb darabjának tartott, s melynek tárgyát egy az atya házában rabszolgaként szereplő fiú képezi, tulajdonképen nem is comoedia, hanem színmű a szó szoros értelmében. Bonyodalma komoly, csak Ergasilus parasita képviseli a comicumot. Teuffel ezt mondja róla: „Ein Rührstück ohne erotische Verwicklung und spannendes Interesse, doch mit schönen Szenen und durch die Figur des Parasiten belebt.“ A Trinummust, melyből Lessing „der Schatz“ czim alatt egy fölvonásos vigjátékot alkotott, a durvaság meglehetősen mellőzésével a Menander, Philemon és Diphilus által képviselt új attikai comoedián nyugvó római comoedia szelleme lengi át, inkább ajánlható tehát a Captivinél, már csak azért is, mivel a VIII. osztályban

tárgyalandó Schatznál a két ó- és ujkori költő szellemére vonatkozólag érdekes észrevételekre adhatna alkalmat. Brix a Trinummus jegyzetes kiadásának bevezetésében meglehetősen teljességgel közli mind azt, a mi egy római, s különösen plautusi vígjáték megértéséhez szükséges. Szól legelőször is azon irodalmi jelenségekről, melyek a tulajdonképeni comoedia föllépését megelőzték, u. m. a versus Fascennini, Saturae és fabulae Attellanaeról, de elmulasztja határozottan kiemelni a görög drámának a latin irodalomba való befogadását, és a görög comoedia jellemzését, különösen az ujat, melyen a rómaiak comoediája Livius Andronicustól kezdve alapszik. Azután beszél Livius Andronicusról, Cn. Naeviusról, Plautus életéről, műveiről, a plautusi kéziratokról, metrikájáról, a római comoedia részéről, a Trinummus tartalmáról, összehasonlítva azt Lessing Schatzjával, előadása idejéről és helyéről.

Terentiusból az Adelphi és Andria vannak kijelölve. Az Adelphi kétségen kívül Terentius legsikerültebb darabja. De a meglehetősen halavány Andriánál minden esetre többet ér Phormio, melyben Terentius leginkább „puri sermonis amator“-nak mutatja magát, s melyről Teuffel is azt mondja: „Die Handlung ist spannend, die Charakterzeichnung manchfaltig und fein, die Ausführung lebendig und heiter.“ A Hauton Timorumenost is többre becsüljük az Andriánál. Eszerint az Adelphit kellene választani olvasmányul, de nincs hozzá jegyzetes kiadás, és ez tetelesen megnehezíti e vígjátéknak gymnasiumainkban való olvasását, mert e nélkül alig tudnának kellően előkészülni a tanulók. A Hauton Timorumenos és Phormio azonban meg vannak jegyzetes kiadásban és bevezetéssel, az előbbi Wagnertől, az utóbbi Dziatzkótól. Wagner bevezetésében alaposan és igen élvezetesen adja mindazt, ami a római, s különösen egy terentiusi vígjáték megértéséhez szükséges. Szól először is a versus Fascenniniről, Saturáról és fabulae Atellanaeról. Azután beszél Livius Andronicusról, Naeviusról, Plautusról, Statius Caeciliusról, Terentius életéről, művészetéről és műveiről, az új attikai comoediáról, Terentius metrikájáról, és jellemzi röviden a Hauton Timorumenost. Brix és Wagner bevezetéseinél szárazabb ugyan, de jóval teljesebb Dziatzko bevezetése Phormióhoz, miért is ezt részletesebben akarjuk ismertetni. Legelőször a görög comoediát vázolja következőleg: A görög comoedia a tragoediával egy forrásból, t. i. Dionysius cultusából eredve — oly módon, hogy az egyik annak komoly, a másik meg vig oldalát képviselte — a mellett függetlenül fejlődött ki először is a dóroknál. Atyja a kosi születésű Epicharmus, ki eleinte Megarában, később Syracusában működött. Megarából áttent a comoedia Atticába, hol mint a

görög vigjátéknak második faja, háromféle név, t. i. az ó, közép és új attikai comoedia neve alatt szerepel. Az ó-attikai comoedia — melynek legjelentékenyebb képviselője Aristophanes, a görögök legelső vigjáték-írója — politikai irányu, maró gúnnyal ostromozza korának félszégeit, és versbeli technika meg oekonomia tekintetében Aeschylust és Sophoclest követi. A peloponnesusi háboru végével megszűnván minden érdekeltség a politika iránt, a comoedia is nagyon veszít politikai jellegéből, s a családi vigjáték felé közeledik, hősei politikai férfiak helyett bölcsészek, parasztok, katonák, parasiták stb. Ezen átmeneti korszak az úgynevezett közép-attikai comoedia, melynek legjelesebb képviselői Alexis, Anaxandridas, Antiphanes és Eubulos. A macedoni uralom idejében kifejlődik a harmadik, az új attikai családi comoedia: személyei könnyelmű fiúk, hetaerák, megesalt apák, ravasz szolgák, ebédlesik, sykophanták stb. A vers technikájára és oekonomiájára nézve Euripidest követi, karok helyett ismeretes dalokat énekelnek benne, kosmopolitikus irányu, s ép azért jut el oly könnyen Rómába. A görög comoedia után a római drámáról szól, melynek első fokát a versus Fescennini, másodikát a Saturae és harmadikát a görög drámának a római irodalomba való átültetése képezi. Első átültetője Livius Andronicus volt, ki, valamint később Naevius és Ennius, görög tragoediákat és comoediákat dolgozott át és fordított latinra. Maccius Plautus, kitől 20 darabot birunk, a rómaiak legkitünőbb vigjáték írója. Görög mintaképeit, különösen Philemont, eredeti genialitással dolgozta föl. A rómaiak második comoedia írója a carthagói Terentius, kitől 6 darabot birunk. Kortársai, különösen legnagyobb ellensége, Lucius Lanuvius v. Lanuvius, a „poeta vetus,” azzal gyanúsították őt, hogy darabjait híres barátjainak, Scipio Africanus Minornak, és C. Laeliusnak segítségével készítette. Azt is szemére vetették, hogy vigjátékait két—három görög darabból alkotta, mit a régiek contaminationnak neveztek. sőt furtummal, azaz már egy római költő által fölhasznált görög darab újból való fölhasználásával is vádolták. A rómaiak fölfogása szerint ugyanis egy fölhasznált vagy fordított görög darab a költő tulajdonává vált, s nem: volt szabad azt még egyszer földolgozni. Költői sajátosságára nézve azt kell megjegyeznünk, hogy darabjainak terve, személyeinek jellemzése, és a cselekvény indokolása átgondolt, de a sok reflexio által veszít erő, élcz, élénkség és változatosság tekintetében. Irálya a sermo urbanus mintaképe. — A római comoedia-íróknak, különösen Plautus és Terentiusnak műveire már a Kr. e. második század óta kiváló gondot fordítottak a római grammatikusok: külön munkákban vitattak irodalomtörténeti és nyelvészeti kérdéseket, mint pl. Teren-

tius Varro, és megjelölték a felvonásokat, jeleneteket és személyeket. Minthegy idővel a szövegek megromlottak, már a Kr. u. első század óta foglalkodtak a grammatikusok szövegkritikával, mint pl. Valerius Probus és a későbbi császárok idejében már commentarokat is irtak, mint pl. Aelius Donatus. — Terentium az ötödik századbéli codex Bembinusból és egy a 7. századbéli Calliopius grammatikus által eszközölt recensióból ismerjük. — Rómában csak bizonyos napokon voltak drámai előadások. Andronicus korában csak a ludi Romanin september havában, később az aprilisi Megalesián, a novemberi ludi plebein, a ludi Apollinaresen és más kivételes ünnepélyeken, milyenek pl. a ludi funebres voltak. Az előadás helye kezdetben valamely templom közelében volt, alant egy deszka állvány lévén ideiglenesen fölállítva színpadnak, az emelkedettebb helyen meg a nép foglalván helyet. 146-ban Kr. e. építtette Nummius az első teljes, ülőhelyekkel ellátott, de csak az előadás idején át fönuálló színházat fából, és 55-ben Kr. e. Cn. Pompeius az első állandó kőből való színházat. Az előadások a prandiumtól a cenáig, tehát 12-től körülbelül 3-ig tartottak, melyeket a praeco hirdetett ki, de csak általánosságban, mert a tituli pronuntiatio csak közvetlenül az előadás előtt történt. A színészek, actores, többnyire rabszolgák voltak, kiket egy szabados, a dominus gregis vagy szorosabb értelemben vett actor, vezetett. Ezekhez fordultak az ünnepélyt rendező egyének színi előadások rendezése végett, kiknek aztán a darab sikere szerint fizettek. A dominus a költőtől pénzért vette meg a darabot, s így igen nagy befolyással lehetett annak sorsára. A színészek számát, eltérőleg a görögöktől, a praxis szabta meg, karok nem voltak a vigjátékban, épen úgy mint az új attikai comoediában sem, színésznők csak később lépnek föl. A comoedia palliata cselekvényének színhelye mindig egy görög város, többnyire maga Athenae volt, a háttérben 3 egyszerű házzal, az előtérben egy utcával, mely a nézőtérrel tekintve jobbra a Forumra, balra a kikötőhöz vezetett. — A római vigjáték legszokottabb versmértéke a senarius iambicus, azután a septenarius iambicus és trochaicus. A lyrai metrumhoz tartoznak a ritkábban előforduló octonarius iambicus és trochaicus meg a tetrameter bacchiuss és creticus. Az előadás módját tekintve a jelenetek háromfélék: 1. a lyrai metrummal bírókat zenekíséret mellett recitative énekelték, 2. a septenarius iambicusokat és a trochaicusokat zenekíséret mellett melodramatikusan szavallták, 3. a senariusokat egyszerűen beszéltek. A két első előadási módot canticumnak, a harmadikat diverbiumnak nevezték. Az előadás kezdetét is zene előzte meg, melyet többnyire rabszolgák szerettek, valamint az egyes felvonások között

levő szüneteket is zene töltötte ki. Hangszerül a kettős fuvola szolgált, melynek következő négy faja volt: *tibiae*, *pares*, *impares*, *sarranae* és *duae dextrae*. A lyrai canticumot azonban már Livius Amdronicus óta egy külön a fuvolás közelében fölállított énekes adta elő, míg a színész taglejtéssel kísérte. Csak a jelene-
tek voltak pontosan kiszabva. A fölvonások beosztását a dominus gregis tetszése szerint változtathatta. Terentius prosodiájára és nyelvére vonatkozólag röviden a következőket lehet megjegyezni: 1. a szó végén álló hosszú hangzók gyakran megrövidülnek; 2. némely mássalhangzók, melynek: m, s, n, r, d, t, st és c nem vétetnek figyelembe prosodiai szempontból, különösen ha a szó végén állanak; 3. a versbeli hangsúly kétféleképp gyakorolt hatást a szótagok mennyiségére: a) az iambikus szó gyakran pyrrhichiussá rövidül, ha utolsó szótaga thesisben áll, pl. dōmī e. h. dōmī, sībī e. h. sībī; b) a szó második, hosszú szótaga megrövidül, ha a harmadik szótagon van a hangsúly, és az első szótag rövid, pl. senēctūtem, volūntāte stb. Mint érdekes jelenséget jegyezzük meg, hogy a középkori német metrikában megfordítva a quantitas volt szintén kétféleképp befolyással a versbeli hangsúlyra: a) ha a főhangsúlyos szótag hosszú, akkor a mellékhangsúly a következő szótagon van, pl. hefligste, b) ha a főhangsúlyos szótag rövid, akkor a mellékhangsúly a harmadik szótagon van, pl. sāgetēn, jāgendē (lásd Heinrich Deutsche Verslehre 4. §.). 4. Sok szóban a magánhangzók a fejlődés régiebb fokát mutatják, így áll o u helyett, pl. servos e. h. servus, néha megfordítva u o helyett, pl. adulescens e. h. adolescens; uo ue helyett, pl. voster e. h. vester, vorto e. h. vorto; u e helyett a gerundium és gerundivumokban; u i helyett pl. optumus e. h. optimus. Nincs fölemlítve az au o-vá, és később u-vá való átváltozása, mint pl. Phormio 44 sorában defrudans e. h. defraudans; 5. a mássalhangzóknál megjegyzendő az, hogy a későbbi eu helyett quo fordul elő pl. quōius, quōi, quom e. h. cuius, cui, cum, és hogy az assimilatio sokszor elmarad.

Íme ez Dziaztzko Terentius Phormiájához irt igen tanulságos bevezetésének rövid tartalma. A szövögető vonatkozó jegyzetei is kitűnőek, úgy hogy egy erélyes és lelkiismeretes tanár e könyvet adva a fiuk kezébe, képes volna valódi eredményt fölmutatni a római comoedia-írók olvasásában.

Dr. Pecz Vilmos.

K É T F I N N N É P M E S E.

I. A makranczos asszony.

Egy paraszt ember megházasodott, de olyan akaratos feleséget talált kapni, hogy mindent megtett, a mit az ura megtiltott, de a mit parancsolt, azt nem tette meg. Hát egyszer már közel volt a karácson ünnepe és az ember, a ki jószívű volt és minden perlekedéstől félt, de mégis az ünnepkor szeretett volna egy kicsit pompásabban élni mint közönségesen, azon gondolkodott magában, mit tegyen, hogy kissé díszesebben ünnepelhesse a karácson, étel ital dolgában is. Végre azt gondolta, hogy kitalált már egy jó szert, s azt mondta a feleségének: „Most már a karácson ünnepe közeledik, de mégis, ne süssel búzakenyeret az ünnepekre, mert a mi kevés vagyónknak van, ahhoz képest az nagyon drága lenne.“ Az asszony alig hogy meghallotta az ura beszédét, mindjárt azt felelte: „Mégis tréfából búzakenyeret sütök.“

Az ember úgy teteti magát, mintha komolyan beszélne és azt mondja erre: „Na hát, ha búzakenyeret sütsz is, nem kell pástétomot csinálnod.“

Az asszony mindjárt az ura intése ellen azt mondja: „Mégis tréfából azt csinálók.“

„Hát ha pástétomot csinálsz is, azt mondja az ember, nem kell pálinkát szerezned.“ — „De szerzek én tréfából is.“ azt mondja az asszony. Az ember mintha nem is törődne a dologgal, csak azt mondja: „Hát ha pálinkát szerzel is, nem kell kávé tenned.“ — „De biz veszek én tréfából is,“ feleli az asszony. — „Hát ha egy kevés kávé veszel is, mégsem kell vendéget hínod az ünnepekre.“ — „De hívok én tréfából is,“ felelt az asszony. — „Hát ha vendéget hísz is,“ azt mondta az ember, „hogyha az ebéd mellé ülteted őket, engem az asztal fölé nem kell ültetned.“ — „Ültetlek én tréfából is!“ válaszolt megint az asszony és pöffeszkedett az ura előtt. — „No, ha az asztalfőre ültetsz is,“ azt mondta az ember, „mégis a pálinkás üveget ne add a kezembe.“ — „Adom biz' én tréfából is,“ szolt az asszony mérgesen. — „Hát ha úgy cselekednél is, mégis ne parancsold nekem, hogy először igyam ki a poharat.“ — „De parancsolom tréfából is,“ felelt az asszony előbbi szokása szerint.

Igy az ember rávette a feleségét, hogy jó karácsoni lakomát tartott. Volt ott búzakenyér is, pástétom is, volt kávé is, pálinka is, a meddig csak a karácson ünnepe tartott, és meghívott vendégek is voltak ráadásul; de hiszen nem tarthatott sokáig ez az öröm, hanem mikor az ünnep elmúlt, az asszony

még nyakasabb és gonoszabb lett mint az előtt. Az ember, a ki soha sem nyughatott tőle, végre azt főzte ki magában: „Akárhogyan meg kell szabadulnom ettől a bolond asszonytól,“ és mikor megjött a szénatakarás ideje nyáron, ő a rétjére ment, a hol a keresztül folyó patakon egy kis gyaloghidaeska vezetett át. Ezt fejszével félig átvágta, úgy hogy alig bírt el egy embert, aztán haza ment s a feleségének azt mondta: „Most szép és száraz idő van, menjünk a rétre szénagyűjteni.“ Az asszony elment vele, és mikor a patakhoz értek, az ember elül ment a hidaeskán a patakon át, vigyázva, hogy le ne törjenek a hídgerendák. Mikor aztán az asszony is elkezdett menni utána, megintette s azt mondta: „Vigyázz, lassan menj a hídon végig, anyjuk, ne ugrálj se himbálódzzál, mikor jössz, mert úgy látszott nekem, hogy a gerendák nagyon rosszak és rohadtak.“ — „De biz ugrálok én tréfából is,“ azt mondta az asszony, és mentében ugrált, hintázott, de le is szakadtak a hídgerendák azonnal és az asszony belebukfenczezett a patakba, az aztán elvitte magával. Az ember akkor elkezdett a folyó partján fölfelé szaladni, hogy majd megkeresi a feleségét. Ezt észrevették a többi szénagyűjtők, a kik éppen ott dolgoztak a folyó partján, s azt kérdezték az embertől: „Mit keresz? — „A feleségemet, az én egyetlen, kedves, szelíd feleségemet,“ felelt az ember, „a rossz híd leszakadt és feleségem beleveszett a vízbe.“ — Minek keresed itt, te bolond? — azt mondták amazok, „ha a feleséged a folyóba esett, hiszen akkor a víz lefelé vitte magával.“ — „Azt gondolná az ember,“ így szólt a kereső, „csakhogy az én feleségem életében mindig olyan ellenkező természetű volt, hát bizonyosan halála után is a víz ellen megy.“ — Az emberek, mikor ezt hallották, nem szóltak semmit se, hanem csak azt gondolták magukban: „Neked talán legjobb volna, ha meg sem is találád a feleségedet.“

2. Az oroszlán szökése.

Egyszer egy öreg ember ült egy tó partján s ott nyírfahéjt mosott. Esetleg arra járt a parton egy oroszlán, s kérdezte az embertől, mit csinál. — „Oroszlánbelet mosogatok,“ felelt az ember. — „Hát hol szerezted?“ kérdezte az oroszlán. — „Én ilyent nem tudok szerezni, hanem a szerző ember szerezte,“ azt mondta az ember, s erre az oroszlán elment. Akkor a medve jött az emberhez és kérdezte, mit csinál. Az ember azt mondta, hogy medvebelet mos. — „Honnan szerezted?“ szólt a medve. — „Én nem tudnék szerezni, hanem a szerző ember szerzi,“ ilyen feleletet kapott kérdésére a medve, s mikor ezt hallotta, elment.

Azután jött a farkas, s éppen úgy tudakozódott az ember dolga felől; akkor az azt felelte, hogy farkasbelet mosogat. Mikor a farkas kérdezte, hogy hol kapta, az ember, úgy mint az előbbieknek, azt mondta, hogy a szerző ember szerezte azt, nem ő maga. Nem sokára ezek után mind a hárman összejöttek s kezdtek elbeszélni, mit látott mindenik. Az oroszlán elbeszélte arról az emberről, hogy oroszlánbelet, a medve hogy medvebelet és a farkas hogy farkasbelet mosott, s ezt mind a szerző ember szerezte neki. Erre mindnyájan elmentek az emberrel beszélni s kérdezték, milyen az a szerző, vajjon lehetne-e látni. Az ember azt felelte. „Nem láthatjátok máskép, ha csak jó ételt nem raktok egy magányos házban az asztalra, s magatok bujtok egy titkos helyre nézni, mikor jön az ételteket enni; de vigyázzatok ám, ha megharagszik, mikor eszik, és morogni kezd. Akkor tudhatjátok, hogy az étel nem jó, s vigyázzatok magatok is, hogy halál fia ne legyetek.“ — A kérdezők elmentek az embertől s úgy cselekedtek, a mint mondta. Mikor mindent elvégeztek, az oroszlán fölment a kemenczére, hogy onnan lássa, micsoda szerző jön ebédelni. A medve a padló alá ment, melyben nagy hasadékok voltak, hogy onnan nézze a vendéget; a farkas pedig fölment a gerendákra, az ott levő fenyőforgács közé.

Hát egyszer oda jön egy macska, fölugrik az asztalra, elkezd enni és dorombolni. A medve, mely a padló alatt volt, leselkedett a hasadékokon. De véletlen a hasadékon keresztül meglátszott az egyik füle, ezt a macska egernek nézte, s oda ugorva megkapta a fülét. A medve elordította magát, a hogy csak bírta; ettől a macska megijedt s fölugrott a kemenczére. Az oroszlán akkor hanyatt-homlok leugrott a padlóra. A macska megint megijedt, s a kemenczéről szaladt a forgácsos gerendákra. Onnan a farkas a forgácsos együtt le a padlóra, s mind a három köszönte, hogy elevenen menekülhetett. Az oroszlán, hogy ő volt legnagyobb s legerősebb, egyszeribe egészen kifutott az országunkból; a többi is el akart menni, de a medve s a farkas fele útjukban elfáradtak, s így itt maradtak Finnországban.

*Ford. Genetz Arvid. *)*

*) Közzöljük e meséket mutatóba, nem csak azért, mert fordítjuk a tudós finn nyelvész, ki egy év óta tartózkodik köztünk és tanulja nyelvünket, hanem azért is, mert a finn mesék általában érdekesekek, és ránk nézve különösen a sok hasonlóság által, mely köztük és magyar meséink közt található. Eddig is már több finn mese jelent meg magyar fordításban. Legelőször Kazinczy Gábor közölt magyarul három finn népmesét az Uj Magyar Múzeum 1855. I. kötetében 529. l. 1. *A csodálatos sip.* 2. *A leány a tengerben.* 3. *A szemes vadász.* Hunfalvy Pál 1866-ban a Kisfaludy társaságban ismertette Salmelainen finn mesegyűjteményét, melyet a finn irodalmi társaság adott ki (*Suomen*

H A Z A I I R O D A L O M.

A szláv philologia köréből.

I. Josef Victorin's Grammatik der slovakischen Sprache. Zum Schul- und Selbstunterrichte mit Übungsaufgaben, Gesprächen, einem ausführlichen Wörterverzeichnisse und einer *Chrestomathie*. Revidirt durch *Josef Loos*, Gymnasialprofessor. Vierte Aufl. Budapest, 1878. W. Lauffer. 280 lap. Ára 1 frt 0 kr.

Victorin szlovák grammatikája a hatvanas évek óta annyira el volt terjedve, hogy három kiadást ért. Szerzője halála után a kiadó Loos József tanárt, a szlovák nyelv alapos ismerőjét, bízta meg a nyelvtan átnézésével s ez a harmadik kiadást a lehető legjobban revideálta és a szükség szerint kiegészítette. A grammatika elméleti részében, a mint Loos úr maga is megjegyzi, lényeges változásokat nem tett, de a chrestomathia egészen eltér az eredeti műtől. Az olvasókönyv tizenkét czikkből áll, ebből három eredeti, kilencz fordítás. A három eredeti darab: egy szép idyll Hollý szlovák költőtől, egy népdal és egy gyarló humorisztikus vers. A fordítások ezek: 36 igen szép „gondolat“

kansan satuja ja tarinoita), és föl is olvasott belőlük ötöt magyarul; megjelentek a B.-Szemlében 1866. V. k. 240. s köv. l.: 4. *A hölgyem nyét egy holt embert viszen szánkán, s útjában más társaival találkozik.* (Hasonlít a magyar „Tyúk és farkasverem“ c. meséhez.) 5. *A róka, farkas és medve külön-külön megtelepednek Ilvola-el-földön, s a róka és a farkas együtt munkálják a szántóföldet.* 6. *Mig a megmunkált föld termését várják, kereset után néznek a farkas és a róka.* 7. *A róka a medve házába meggyen halottat siratni.* 8. *A róka szolgát fogad magának, s mindjárt azután a medve körmei közé jut, a melyekből azonban ravaszsággal menekszik ki.* Hunfalvy az ő finn olvasókönyvében is közli két mese mellett a magyar fordítást. 9. *A fecsegő asszony.* (Puhelias akka). 10. *Ágos Anti* (Puuhaara Antti). Aztán Simonyi Zs., közölt egy nagyobb mesét az 1872-ki Vasárn.-Ujság 210. és 212. lapján. 11. *Mikko Metsolainen* (Erdei Miska; hasonló némileg a M.-Nyelvőr II. 370. megjelent Lófi Jankóhoz). Halász Ignác a Magyarország s a Nagy Világ c. lapban közölte három finn mese fordítását. 12. *A borsóföldön lakó leány.* (Neitonen hernemaassa, 1874. 332. l.). 13. *A csodálatos korácsok* (Ihmeeliset sepät, u. o. 342). 14. *A szigetbeliek* (Saaressa eläjät, 1875. 457. l.). Az 1877-ki Ellenörben (a 376. regg. s a 377. esti szám tárczájában) ifj. Szinnyi József ismertette kivonatossan a medve, farkas és róka élményeiről szóló mesecyclust. Különösen ilyen állatmeséjük van sok a finneknek, s ilyen egyike az itt közlötteknek is, melyeket egy finn tudós fordított magyarra (a másikkban az asszonyinak vibecése hasonló Arany J. pórregijében, a Jóka ördögében, Judit asszony kútbaeséséhez). Viszonyul finn meséknek irodalmunkba áttültéseért egy finn lap legközelebb egy magyar mesét fog közölni, melyet magyar ember, Simonyi Zs., fordított finnre.

Szerk.

b. Eötvöstől, Sophokles Oedipusa metrikus fordításban, allegoria a gyomorról Livius után, az arany halacska, költői elbeszélés Puskintól, Julius Caesar Mommsen után, Demosthenes második olynthosi beszéde stb. A fordítások mind Loos úrtól valók és jók.

2. *Žalmy z hŕ. Báseň Jozefa Viktora Scheffella poslovenčil Vajansky. V Skalici, tlačou Jozefa Skarniela. 1876. VIII° 66 l. Ara 1 frt.* (Erdei zsolttárok. Scheffel József Viktor költeménye, szlovák nyelvre fordította Vajansky. Szakolezán, Skarniel József könyvnyomó intézetéből stb.)

Scheffel személyében a culturhistoricust és regényíró-t tiszteljük. Ekkehardja maradandó becsű. De ő lyrikus is. Bizonyítja azt a „Frau Aventure“ és bizonyítja azt „Erdei zsolttárai“ (Bergpsalmen). S hogy lyrája némileg epikus színezettel is bír, arról meggyőződünk különösen zsolttáiraiból. Sanct Wolfgang, regensburgi püspök, a zivataros kilenczedik században elhagyja székhelyét, s a salzburgi Alpeseekben keresi a magányt. Itt bámulja a nagyszerű természetet, leborul előtte, visszatekint a múltba s vigaszt merit a gyönyörű tájképekből. A kivonulás, a zivatar, a köd, a napfény, kiráululás a jegesekre, hazatérés, — ezek a gyűjtemény darabjai.

Vajansky a költő engedelmeivel lefordította a nagyszerű „erdei zsolttárok“ szlovák nyelvre. A fordító a rövid bevezetésben megjegyzi, hogy a költő egészen bele élte magát a középkorba és genialis módon ébreszti fel a multak emlékeit az emberekben. S erre kitör Vajansky: Vajjon mikor jelenik meg ily ébresztő a Tátrában? A fordító megnyugtatóására csak annyit mondunk, hogy a Tátrának ébresztőre nincs szüksége, ébren van az már ezer év óta. Hogy vajjon mikor születik a Tátrában egy Scheffel, — ez már más kérdés.

Záradekul megjegyzi a fordító, *„hogy a szlovák nyelv élő bizonyítást tesz arról, hogy a szlovák népnek nagy szellemi tehetségei vannak, de a szlovák nemzet a földgömb felületéről ez idő szerint dekrétumok által le van fújva.“* Valóban kár az ilyen üres, alap nélküli phrasisokkal a fordítás olvasóját zavarni! Hogy a szlovák nyelv nem utolsó helyet foglal el a szláv nyelvcsaládban, az tény, — a szlovákok tehetségét sem vonja senki sem kétségbe, mert hiszen utóvégre minden embernek van tehetsége, — de hogy a szlovák *nemzet* (mi csak nemzetiséget ismerünk) a globus felületéről ez idő szerint dekrétumok által le volna fújva, az abszurdum.

Attérvén a gyönyörű költemények fordításához, egész tárgyilagossággal be kell vallanunk, hogy a fordítás általában véve jó, nyelvezete szép, rhythmusa gyönyörű s rímei kevés

kivétellel tökéletesek. A lehetőleg legjobban adja vissza a fordító az eredeti mű pompás hangfestéseit; a hangutánzó szók (onomatopoeia) használata a fordításban versenyez az eredetivel, sőt helylyel-közel az eredetit felülmulni is iparkodik.

A mű IV. szakaszának 9. stróphájában eltér némileg a fordító az eredeti textustól.

Und trüg' auch mein Krummstab verdreifacht Gewalt,
Wär' Böhmen und Mähren ihm unterthan,
Sammt allem Bezirk,
Den der Csechen halbgläubig Volk ist bewehrt,
Sammt Praga der moldanumrauschten Stadt,
Und dem Wysegrad,
Was frommte es Viel?

A fordításban ez így hangzik:
Čoby mi prospelo, keby hól krivú,
Moju, trojnasobná zdočila vláda?
Keby aj Morava aj Česko strojne
S národom Slávie polopohanským,
I praha Vltavou vlažené mesto,
I tvrdý Vyšehrad

Koril sa pred mojou mocou?

Eltérések: „Böhmen“, derék Csehország, Česko strojně: — „der Csechen halbgläubig Volk“, Szlavia félig pogány népe, národ Slávie polopohanský stb.

Ezen s még egy két helyen előforduló kisebb eltéréseket, s néhány ujonnan kovácsolt szokatlan szokat (különösen tulajdonneveket) nem tekintve, a fordítás igen sikerültnek mondható.

A mű kiállítása is igen szép.

3. *Altslovenische Lautlehre von Franz Miklosich. Dritte Bearbeitung.* Wien, 1878. W. Braumüller, 310 l. Ára 4 frt 80 kr.

A bécsi császári tudományos akademiát tudva levőleg 1847-ben alapították. Az akademiának a császári alapító által közvetlenül kinevezett első rendes tagjai között Šafařík, a kitünő slavista is volt, a ki e tudományos intézet megnyitó ünnepén 1848. febr. 2-án személyesen vett részt. A történelmi s philosophiai osztályban szóba jött az első philologiai pályamű tárgya Endlicher és Wolf a szláv nyelvek történeti összehasonlító grammatikáját proponálták, Grimm és Diez szerint. Ez ellen az elnök Hammer-Purgstall azon indítványt tette, hogy az első pályamű témája a német dialectusok táblázatos grammatikája legyen („eine volksthümliche tabellarische Grammatik der Deutschen Mundarten“). Auer kormánytanácsos az elnök indítványát pártolta, állitván, hogy Grimm német grammatikája nem tökéletes mű, az csak anyaghalmaz, a mely czélszerű feldolgo-

zást igényel. Auer után felszólalt Šafařík, kiemelve Grimmnek, a nyelvtudósnak, nagy érdemeit a nyelvtudomány körül s grammatikáját mintának s remekműnek nevezte; a német dialectusok tabellaris nyelvtana nem volna szerinte egyéb, mint Grimm grammatikájának kivonata. Erre Hammer-Purgstall indítványa nyolez szavazattal négy ellen elesett, s Endlicher és Wolf indítványa elfogadtatott. A pályadíjt Miklosich Ferencz, a jelenkor legnagyobb slavistája, a szláv nyelvek összehasonlító grammatikájával nyerte el. (Miklosich, szül. 1815-ben Luttenberghen Stíriában, jelenleg a bécsi egyetemen a szláv philologia tanára stb.) A grammatika négy részből áll; ezek: 1. a hangtan, 2. a töképzés, 3. a szóképzés, 4. a mondattan (ára a 4 kötetnek 78 марка).

Azon mű, melynek teljes czímét fent közöltük, Miklosich grammatikájának csak egy részét képezi, s az ó szláv nyelv hangtanát (a vocalismust és a consonantismust) tárgyalja. Hogy a kitünő szerző e műben is tekintettel van a szláv nyelvekre általában, a nyelvtudomány s az árja összehasonlító nyelvészet vívmányaira, mindjárt az első fejezetből kitünik. Az az egy két ember, a ki nálunk Magyarországon a szláv philológiával foglalkozik, nem képes Miklosich műveit bírálni; csak azt az egyet teheti, hogy tanulmányozza s újból tanulmányozza. Valamint a német nyelvésznek vissza kell mennie a közép- és ó felnémet és a gót nyelvhez, s valamint a magyar philologusnak a nyelv történeti fejlődését kell tanulmányoznia: úgy a szláv nyelvésznek ismernie kell az ószláv nyelvet s annak főbb emlékeit. S ime, itt Miklosich az utmutató!

De Miklosich műveit ma már a magyar philologusnak is kell tanulmányoznia. A régi irányu magyar nyelvtannak ideje lejárt már, a Nagy Szótár nagy része el van temetve. Vissza kell mennünk a forrásokhoz, fel kell kutatnunk nyelvünk anyagának eredét, alakjainak származását, szókincsünk elemeit.

E terén a legfontosabb, a legalaposabb munkások egyike Miklosich is. Ertem főleg *Die slavischen Elemente im Magyarischen* (1871.) czimű munkáját, mely a bécsi akadémia nyelvészeti osztályának 1872-dik évi munkálataiban, ezek XXI. kötetében megjelent. A külön lenyomat nem kapható többé. A szóképzés tanához fontos eszköz továbbá ugyancsak Miklosichtól: *Radices linguae slovenicae veteris dialecti*. Lipsiae 1845. A régebbi műveket, milyenek: *Über die Fremdwörter im Magyarischen, eine sprachwissenschaftliche Studie von Johann Žuhovrek*, Prag, 1856.; *Elenchus vocabulorum europaeorum cum primis slaviceorum magyarici usu etc.* Leschka Istrántól, Buda, 1825.; *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologium etc.* studio et opera Gregorii

Dankovszky. Pozsony. 1833. stb., Miklosich teljesen nélkülözhetőkkel teszi, M. teljesen túlhaladta.

A bécsi nagy slavista műveit olvasva önkénytelenül eszünkbe jut, mikor fog nálunk teremni azokhoz *hasonló* munkácska! Pedig ránk is férne, s már eddig is ránk fért volna, hogy a szláv philológiának némi figyelmet és szorgalmat szenteljünk! Ezt követeli tőlünk a nyelvtudomány. Hisz például még Budenz József magyar-ugor összehasonlító szótárának egyes helyeik sem vagyunk lépések szláv nyelvi ismeretek nélkül tökéletesen megérteni. Azután még körülvagynak véve szláv elemmel, — s a magyar irodalom még sem képes, szláv philológiai vagy irodalomtörténeti vagy culturhistoriai stb. munkát felmutatni; a magyar akademiában fennállása óta alig fordult elő terjedelmes szláv tanulmány. E szerény megjegyzés nem akar mást mondani, csak azt, hogy bizony hozzá kell látnunk e téren is a munkához, s inkább buzdítani, mint csüggeszteni azokat, kik e tárggyal foglalkoznak. Nevetséges attól tartanunk, hogy a szláv philológiával foglalkozó egyszersmind a *szláv egység* eszméjének harczosai közé tartoznék. A valódi tudomány ily ferde előítéleteken fölül tud emelkedni, s felül is *kell* emelkednie!

Pozsony, 1879. febr. 13.

Wagner Lajos.

Bölcs Náthán. Drámai költemény öt felvonásban. Irta *Lessing* G. E. Fordította *Zichy Antal*. Budapest. Franklin-társulat. 1879.

A fordító e művet Lessing írói pályája százados fordulójának emlékére írta. A Bölc Náthán Lessingnek mindenestre egyik legkiválóbb műve, s emlékezetéhez kétségkívül méltó. Az a nemes küzdelem, a melynek gyümölcse, a diszes álláspont, a melyet elfoglal, Lessinget nem kevésbbé tünteti föl nagynak, mint egyéb küzdelmei és művei. Azonkívül mint költői alkotás is távolról se multa még idejét, s alig is fogja mulni valaha. Ha cselekvénye nem is kiváló drámai hatása, de ez a legtisztább s legőszintébb humanismustól ihletett bölcsesség mindenha melegen fogja meghatni a nemesebb szíveket, ezek a mesterien rajzolt jellemek a késő nemzedéknek is kedves ismerősei lesznek.

Más kérdés, vajjon *Zichy Antal* céljához méltóan oldotta-e meg feladatát. E lelkiismeretes, tárgyán mindig szeretettel csüngő és hivatott írónak multja erre nézve minden kételet ki látszik zárni. Nem késünk azonban kijelenteni, hogy némi mértékben csálódtunk.

A min legelsőbb is megütközünk, az a fordításnak gyenge külformája. Igaz, hogy közönségünket újabb dráma-íróink, s

főleg némely Shakespeare s Moliere-fordítóink nem igen szoktatták a hangzatos iambusokhoz; az is tagadhatatlan, hogy a Lessingéi — mai mértékkel mérve — sem kifogástalanok; de mindez nem menti ki Zichy iambusainak gyarló voltát, a melyek fordítása élvezhetőségének nem csekély mértékben hátrányára vannak. Ujabb dráma-íróinknak s fordítóinknak általában nem ártana, ha e tekintetből Vörösmarty drámáit gyakrabban vennék kezökbe.

Sajnos, hogy a fordító műve ebbeli csorbáját egyéb nyelvbeli jelességei által nem ütötte helyre.

Pedig ebben Lessing már kitűnő példát mutat. Az ő Náthánja amily bölcsen, oly szépen is beszél, amily feddhetlenek érzései és elvei, oly kifogástalanok mondásai. Megvalljuk, hogy e törülmetszett nyelv nem közönséges akadályokat gördít a fordító elé, s bizony próbára teszi a gyakorlottabb író tollát is. Csak azt sajnáljuk, hogy Zichy is gyengén birt vele. Itt-ott ugyan, mint pl. a három gyűrű meséjében, elég sikerülten és simán folynak a rendek, de a hol a szóváltás gyorsabbá kezd lenni, hol a dialogus élénkebb, valamint a naivság, a humor, a gúny mesteri kifejezéseivel szemben tolla nem egyszer erőtlennek bizonyul, fordítása darabossá, lapossá, sőt néha érthetlenné is válik. Mind e fogyatkozások legtöbbször onnan erednek, hogy általában *kicsinyes hűség*re törekszik, s néha az eredeti értelmét sem fogja föl helyesen.

Állításainkat egy pár példa bőven fogja igazolni.

I. felv. 3. jel. 28. l. *Náthán* : Muss! Derwisch! Derwisch muss?
Kein Mensch muss müssen, und ein
Derwisch müsste?

Was müsst' er denn?

Náthán : Kell! Dervis! egy dervisnek kell?

Solu —

Embernek nem kell kellene? Hogyan

Kén egy dervisnek! S vajh mit

kén'-e hát?

U. o. 29. l.

Náthán : Der Kerl

Im Staat ist nur dein Kleid.

Náthán : Az államban a fizető csak ruhád.

U. o. 31. l.

Derwisch : Er ist's auch schon, *trotz einem!*

Derv. Jóformán az is már (t. i. koldus).

Daczára egynek!

A német „*trotz einem*“ azt mondja, hogy Saladin koldusabb minden koldusnál. A fordítás természetesen érthetetlen.

U. o. 51. l. *Klosterbrüder*: Ich geh' vergnügter als ich kam.

Verzeihe mir der *Herr*.

Szerzetes: Megyek, s könnyebb szívvvel megyek,
Sem mint jövék. *Isten* bocsássa meg
Ezt énnekem!

A szerzetes ezt a templomosnak mondja, amint elhagyja
öt, s *tőle* kér bocsánatot, hogy kénkedésével megsértette, nem
pedig *Istentől*. Azért menti is magát rögtön:

Barátoknak nekünk

Meg kell fogadnunk főnökünk szavát.

II. felv. 1. jel. 60. l. *Saladin*: Nimm oder nimm sie nicht!

Ich habe keine mehr.

Sal. Elveszed

Vagy ott hagyod. *Nekem nem létezik* (!)

U. o. 68. l. *Saladin*: Wenn unserm Bruder Melek

Dann Richards Schwester wär' zu Theile worden:

Ha! welch ein Haus zusammen. Ha, der ersten,

Der besten Häuser in der Welt das beste! —

Du hörst, ich bin mich selbst zu loben auch

Nicht faul. *Ich dünk' mich meiner Freunde werth!*

Az utolsó sor „*Freunde*“ szavát a fordító elég vigyázatlanul nyilván „*Freude*“-nek nézte, s így fordította:

Hallod, miként nem röstelem dicsérni

Önmagamat, mint méltót *ily öröme*?

III. felv. 3. jel. 116. l. *Daja*: Dass etwas vorgeht innerhalb.

Daja: Hogy valami *mozog benn*.

U. o. 6. jel. 127. l. Amint Náthán Saladin kérdése fölött, hogy
melyik az igaz vallás, töprenkedik:

Náthán: als ob

Die Wahrheit Münze wäre! — Ja, wenn noch

Uralte Münze, die gewogen ward! —

Das ginge noch; Allein so neue Münze,

Die nur der Stempel macht, *die man auf's Brett*

Nur zählen darf, das ist sie doch nicht!

Náthán: Mintha csak vert pénz volna az igazság!

S ha még is oly ós régi pénz, a mely

Megméretett! Hagyján! *Oly ujdonság*

Új bár nem is, melynek csak bélyege

Ad értéket, melyet csak fapadon

Szabad (?) pengetni!

Nem hiszem, hogy ezt valaki is megérthetné. A fordító bizonyára az eredetit nem értette.

A 1-ső felv. I. jel.-ből nem tudom mi okból, de elég vigyázatlanul kihagyta eme fontos három sort:

Nathan : Daja lass

Vor allen dir erzählen . . .

Daja : Mein Gewissen sag' ich dir.

Ugy hiszem e példák eléggé bizonyítják fentebbi állításomat. Azonban még se olyanok, hogy az egész fordítást meggrontanak; azt mindennek daczára élvezettel olvashatjuk, s míg jobb nincs, beérhetjük vele.

Alkalmat veszünk e helyt magunknak, hogy ugyancsak Zichy Antalnak egy már jóval ezelőtt megjelent essay-jéről emlékezzünk meg, a mely magáról Lessingről szól.¹⁾ A német irodalom e nagy alakjáról még nemcsak behatóbb, de semmiféle tanulmányunk nincs. Pedig evvel nemcsak neki, hanem magunknak is tartoznánk. Lessing alakja oly kiváló, élete oly megható, művei oly tanulságosak, olyannyira fontos tényezői aesthetikai képzésünknek, hogy mindezeket hiven és szépen feltüntető tanulmány nagy hálára kötelezné a magyar közönséget.

Zichy essayje, a melylyel a m. t. Akadémián székét foglalt, erre a legcsekélyebb mértékben se tarthat számot. A különben érdemes író benne csak a német irodalom terén való járatlanságát hozta nyilvánosságra, és sajnos tanuságot nyújtott arra nézve, hogy a pusztá kegyelet és jóákarat meunyre elégtelen a tudomány és irodalom terén.

Tehát hogy mutatja be Lessinget Zichy a magyar tudományosság főfőcsarnokában a magyar közönségnek?

Jellemét, életét csak alig hogy érinti. Pedig mennyi abban a magasztos vonás, mennyi ebben a megható mozzanat! Lessing jelleménél nincsen tisztább, életpályájánál nem sok áldásosabb. Soha író nem szegődött önzetlenebbül, őszintébben az igazság szolgálatába, kevés derítette föl azt oly tiszta világosságban, mint ő. Egész éltén át hanyattatik, anyagi gondok bántják, jogtalanságok, rágalmak üldözik, veszteségek érik, még az elismerés is távol marad tőle. És mégis már ifju korában bámulatos ismeretkörnek jut birtokába; a folytonos anyagi gondok nem szegik se erejét, se kedvét, sem meggyőződésétől el nem térítik, a megtámadások csak erejét edzik, a rágalmak csak önérzetét táplálják: s kiket szava és gúnyja ér, buknak az áltekinetélyek, hova tekintete hat, szokatlan világosság támad. Hatalmas gúnyjával a német irodalom akkori korlátolt, de ártalmas tekintélyét Gotschedet, ledönti már-már ingó trónusáról, rámutat a francia dráma ártalmas hatására, s az angolok, főképp Shakespeare utánzására buzdít; majd egyenesen a francia tragödia főfőkép-

¹⁾ *Lessing*. Székfoglaló. Zichy Antal akad. r. tagtól. 1877. Magy. Tud. Akadémia.

viselőit támadja meg, s páratlan ítélete élével, győzhetlen érveivel, széles tudományával, stilusa művészetével való értékökre szállítja azok nagyságát, Aristoteles általok kényök szerint magyarázott drámai törvényeinek kimutatja dönthetetlenségét és Shakespeare nagyságát igaz világában tüntetve föl, az ő homlokára teszi a francia tragicusok fejéről levett babért. Winkelmann példája a képzőművészetekre fordítja figyelmét, s világos körvonalokkal szabja meg a határt, a melyen belül a költészetnek s azoknak alkotniok szabad. A „Literatur-Briefe,“ a „Laokoon,“ a „Hamburgi dramaturgia“ ítéletei majdnem mind megannyi aranymondások, a melyeket az „általános szép tanok“ halomra szaporodott kötetei mindaddig nem hogy megdönteni, de még nélkülözhetőkké se tudtak tenni. Kora vallási kérdéseibe is bele szól, s az álláspont, a melyet egyrésztől Götzével, másrésztől a francia xeistákkal szemben foglalt, bizonyára csak dicsőségére válik a német nemzetnek. — Ir költői műveket, Miss Sara Sampson-nal megalapítja a polgári drámát, Galotti Emiliával jeleset nyújt e nemben; Minna v. Barnhelm-mel a német vigjátékot teremti meg, s „Náthán“-jával költői geniusának, s femmkölt szellemének örök emléket állít.

E fényes pálya, megannyi korszakalkotó művek jellemzésére Zichy alig nyújt egyebet egy pár idézetnél, és ezek is csak semmitmondó általános ítéleteket foglalnak magokban. Hanem szól, helyesen és helytelenül, a német birodalmi egységről, a német-francia, és német-magyar ellenszenvről, s főképen azon kérdésen töri magát, valjon költő volt-e Lessing vagy nem? E naiv kérdésnél csak a mód naivabb, a melyvel Lessing költő voltát bebizonyítani igyekszik. Nem hogy e kérdést arra használná föl, hogy Lessing költői műveit fejtegetse, hanem elég kényelmesen rendre megszavaztatja Gervinust, Stahr-t, Schmidt Juliánt, Cherbuliez-t, Sime-t, azoknak kicsinyes ellenmondásaival bajoskodik, s néha sajátos okoskodásokra fakad.

A szerző ur tán nem veszi rossz néven, ha egyet-kettőt idézünk ezekből.

Hivatkozva Schmidt Juliánnak, a nagy műítésznek (?) azon mondására, hogy Lessing Náthán személyében barátját Mendelsohn-t, a templariusban pedig önmagát akarta festeni, így szól: „Elfeledni látszik (t. i. Schmidt J.), hogy az imént azért dicsérte meg Lessinget, hogy míg a többiek mind csak önmagukat festik, ő az embert festi. Ha tehát Schmidt J. Náthánban a zsidó bölcsész Mendelsohn alakját, Lessingnek a leghűbb, legbensőbb, tehát saját énjéhez már nagyon közel álló barátját, még pedig a költő saját egyéniségével egybeolvasztva, az általa annyira magasztalt, szerintem bizony egy Hamletnek csak hal-

vány árnyékául szolgálható, mindig tétlenül tüprenkedő templariusban pedig ismét magát Lessinget akarja fölismereni: ezzel nem is említve az ismétlés hibáját, mely még typosokban sem volna elnézhető, lerontja ama nagyobb dicséretet, mely szerint Lessing volna az egyetlen, a ki subjectivitásából kilépve tárgyilagossá tud lenni, s nem önmagát festi, hanem az embert. Az okoskodáshoz úgy hiszem nem kell commentár. De sajnálom, hogy ép olyan helyet találtam idézni, a mely a szerző stílusát se mutatja be kedvezően.

Lessing költő voltának bebizonyítására a szerző ur maga azon érvvel járul, hogy Shakespeare után indulva, meghonosította a német drámában a iambust, s aztán így szól: „Azt, a ki egy műformát (?) birt meghonosítani a költészet oly nevezetes ágában, letaszigálni a Parnassusról tán mégis háladatlan dolog volna.“ Mondanunk sem kell, hogy Lessing nem a iambust, mert abból állt az alexandrinus is, hanem az ötös iambust honosította meg. — Más helyt a mi ellenszenvünkről tud a német irodalom irányában: „Tegyünk le az irodalmi ellenszenvről — ugymond — a németek irányában, úgy amint a németek letettek már irodalmi ellenszenvükről a francziák irányában, fenntartva, ha kell okkal-móddal, még mindig a politikait.“ Ezt ugyan ki mondauá meg, honnan vette Zichy; mert bizony német-francia irodalmi ellenszenvet vajmi könnyebben találhatna, mint magyar-németet.

Hogy a szerző Lessing műveit mily kevésbé tanulmányozta a forrásnál, eléggé bizonyítja az, hogy Lessing ama jeles szavait, mily módot és hangot használva, ha műbíró volt, másoknak tulajdonítja. Pedig e jeles mondás megtalálható Lessing „*Briefe antiquarischen Inhalt's*“ 57. levelében, s így hangzik: „Wenn ich Kunstrichter wäre . . . so würde meine Tonleiter diese sein: Gelinde und schmeichelnd gegen den Anfänger; mit Bewunderung zweifelnd, mit Zweifel bewundernd gegen den Meister; abschreckend und positiv gegen den Stümper; höhnisch gegen den Prahler, und so bitter als möglich gegen den Cabalenmacher.“

Kár, hogy e böles mondás nem ad utasítást arra, mily hangon szóljon a kritikus oly íróval szemben, a ki miután sok téren jeleskedett, ily gyöngye művel köszönt be azon a helyen, a hová számos és való érdemei alapján jutott. Lehet, hogy bírálatunkat akkor nemcsak az igazság, hanem egyszersmind Lessing tekintélyével is igazolhatnók.

Wigand János.

Epistula ad Aemilium Thewrewk de Ponor de codice Ambrosiano Lithicorum quae Orphei nomine circumferuntur, scripsit Eugenius Ábel. Budapestini typis societatis Franklinianae. MDCCCLXXIX. 8°. p. 23.¹⁾

Az orphikus költemények, mint általán véve a hellenismus legtöbb apokryph emléke, annak legérdekesebb maradványai közé tartoznak, ha nem is aesthetikus, de kulturtörténeti jelentőségek alapján. Nem tagadható ugyan, hogy a classicus hajdankor minden emléke között csak azok bírnak kétségbevonhatatlan történeti értékkel, melyeknek keletkezése ideje biztosan megállapítható, a mi az ugynevezett orphikus költeményekről korántsem állítható, de minthogy ilyen kérdésekben a szöveg, ha nem is egyedül döntő, de mindenesetre lényeges szerepet játszik, lényegesnek találunk minden adatot, mely ezen költemények hagyományát tisztázza, annál is inkább pedig egy olyan munkát, mely mint a fentebbi, azok egyikének egész szövegét regenerálni, és a mai tudomány színvonalának megfelelő kritikai alapra fektetni van hivatva.

S ilyen munka az, melynek ismertetésére ezennel vállalkozunk, s mely kétszerte érdekes azon körülménynél fogva, hogy magyarhoni philologus tollából került, és a külföld figyelmét már eddig is magára vonta.²⁾ De hogy ezen munkácskát, melynek terjedelme korántsem áll arányban tudományos értékével, amennyiben a német referens szavai szerint annak, a ki a munka értékének tökéletes képét akarja adni, az „egész epistulát le kellene írnia,” egész értéke és jelentősége szerint méltányolhassuk, röviden megemlékezünk az Orpheus neve alatt hagyományozott költeményekről, az orphikus tanról és a szövegnek ezen munka előtt való kritikai állapotáról. Azon megjegyzések, melyeket a realis kérdésekben, különösen a költemények chronológiájára vonatkozólag teszünk, részben *Seidenadel Károly* azelőtt bruchsali, most rostocki tanár, és az orphikus költemények fordítójának ezen fordításaihoz adott előszavaiból meritvék, melyeket egyuttal, mint az Orpheus-irodalomnak az Ábel-féle epis-

¹⁾ Ezen ismertetés rövidebb, és tartalmilag némileg eltérő alakban felolvasztatott a bud. philol. társ. folyó évi január hónapban tartott havi ülésén.

²⁾ Azon kedvező bírálat, illetőleg ismertetés után, a melyet Ludvich königsbergi tanár közölt a „Jenaer Literatur-Zeitung“-ban (1879 Nro 6. p. 79 skk.), s melynek egyes megjegyzéseire alkalmilag hivatkozni fogunk, biztos tudásunk szerint élénk érdeklődés mutatkozik e munka iránt.

tula előtt való legújabb termékeit ezuttal szintén ismertetni akarunk.¹⁾

A hellenismus összeségében legtisztább és legszebb virágait a homéri költészetben, tehát az époszban érte el, ebben culminál annak szelleme még mint egész, magába zárva a törzseket, valamint a nyelv, melyen íratott, az összes dialektusokat. Mellette azonban, ha nem akarjuk azt mondani, hogy előtte két ág fejlődött ki, melynek mindketteje vallásos alapon áll. Az egyik azonban szorosabban tapad az époszhoz, a régibb görög szellem aristokratikus voltához mértén igyekszik a mythoszok keretében az istenalakokat egymáshoz fűzni, tehát genealogikus, a milyen Hesiod és a többi genealogikus költő; a másik inkább a szertartást, az isteni tiszteletet tartja szem előtt, azon módot veszi szemügyre, melyen az ember a rendelkezésére álló természeti eszközökkel természetfeletti erőket képes kifejteni, az isteneket ily módon saját javának megnyerni, s ez a theurgikus vagy orphikus.

Az orphikus költészet régibb vagy újabb volta iránt való kérdezősködés nézetem szerint összeesik a pelaszg kérdéssel; ha a pelaszgok ősi műveltségét elfogadjuk, akkor ezen mystikus kultust bátran odatehetjük azon szertartások közé, melyek a homéri kor derült napfénye elől meghátráltak, de állásukat lassankint visszanyerték. De még úgy is, ha görög kulturális adatainkat egy tul a tengeri művelt nép befolyásának tulajdonítjuk, elfogadjhatjuk az orphikus költészet ősrégi voltát, tekintettel azon

¹⁾ Seidenadel először az Argonautikát fordította le: „Orpheus Argonautenzug im Versmasse der Urschrift übersetzt.“ (Beigabe zum Programme des Gymnasiums zu Bruchsal für das Schuljahr 1872—1873.) 8° p. 61. Újabbán pedig a Lithikát, melyet a következő ezim alatt tett közzé: „Orpheus Lithika, ein theurgisches Epos über die Wenderkräfte der Steine im Versmasse der Urschrift übersetzt. (Beigabe zum Progr. des Gymn. zu Br. für das Schuljahr 1875—1876.) Mintán nekem szándékom a Lithikát lefordítani, Seidenadel urat felke-restem levelemmel, és ő nem késett mindkét fordítást, mely a könyvkereskedésben nem is kapható, a legszívesebben rendelkezésemre bocsátani és kívánni, hogy munkám, mely az Ábel-féle epistula adatain alapuló helyreütött szöveg alapján már csaknem sajtó alá van készítve, ezen előnyös alapnak megfelelő legyen. Hogy mennyire értékesnek találja t. i. ezen munkát, melyvel az Orpheus-szöveg történetében egy új aera kezdődik, azt levelének néhány sorával, azt hiszem minden felbecsülés nélkül lesz szabad megbizonyítanom: „Wie sehr muss ich bedauern“ írja febr. 3-án kelt levelében. „dass mir die treffliche Arbeit nicht schon vor 3 Jahren hatte vorliegen können.“ Ezen ítélet, egy oly ember tollából, ki fordítását mindig kritikai vizsgálódással kapcsolta össze, és a dolog természetéből következőleg minden szót meg kellett, hogy vizsgáljon az eredetiben, a lehető legfényesebb elismerés.

rendkívüli hasonlatosságra, mely az aegyptusi és orphikus költemények között uralkodik. ¹⁾

Ezen általános elveken kívül bizonyít mellette még a „sötét“ Heraklit tanusága, kinek tanai különben tökéletesen át meg áthatották ezen mystikus iskola költőit.

Egészen új és más kérdés azonban, vajjon a korunkig fennmaradt költemények csakugyan ugyanazon költőktől valók-e, a kiknek tulajdoníthatnak, vagy ha nem, akkor mely korszakba helyezzük őket.

Mihelyt nevükön végig nézünk (Orpheus, Musaeus), látjuk, hogy mythikus személyekkel van dolgunk, de azért nagyon helyesen jegyzi meg Bergk, hogy nem kell mindazt hamisításnak vennünk, amit a kéziratok ilyen költőnek tulajdonítanak. A hagyomány ugyanis nagyon szívós, szívós jelenleg, hát még milyennek képzelhetjük a törzsek izoláltsága mellett. Valószínű, hogy azon feljegyzések, melyeket a költők felhasználtak, ősrégiiek voltak, valamint ősrégi volt a név is, melyhez a költészet, a zene, az istentisztelet és sok más művészet és tudomány állítólagos feltalálása fűződött — az Orpheusé. Orpheus mindezen költő közül kétségtelenül a legnevezetesebb, de bár a név mythikus, épenséggel nem lehetetlen, hogy ezen költeményeket egy Orpheus nevű ember írta, ki a görög irodalomban annyira szokott homonymia mellett felvette a mesés mester nevét.

Orpheus neve alatt halad a tan, a görög mystika századokon keresztül, és a különböző philosophiai iskoláknak hol kölcsönözve, hol tőlük áthatva, újra felvirágzik a második században az új-platonikus tanok befolyása alatt. Alapját a thrák Dionysos kultusból szokás származtatni, de azt hiszem, helyesen cselekszünk, ha ezen kérdést nyitnak hagyjuk, tekintettel arra, hogy az orphikus istentiszteletet a régiék összhangzó tanusága szerint a legnagyobb askesis jellemezte, a Dionysos-kultus pedig

¹⁾ Itt van az első pont, melyre nézve Dr. Seidenadel hamaros ítéletét, melylyel a görög theurgiát a keletitől elszakítani, és különösen a Lithikában nyilvánuló chraesmodikus irányt a hasonirányu keletitől különválasztani akarja, el nem fogadhatjuk. (l. Vorr. p. 6. „Dasselbe (das Gedicht) hat mit seinen phantastischen Hirngespinnsten weder einen tieferen symbolisehen (?), noch auch kann er irgend ein naturwissenschaftliches Interesse erregen.“) Eltekintve az utóbbi állítástól, melyet szintén csak „cum grano salis“ fogadhatunk el, az orphikus költeményeket mi részünkről absurdumnak tartjuk symbolikus jelentőség nélkül. Ezen controversia eldöntésére nézve különben első sorban kiváló fontosságu volna a hasonló keleti babonák egybegyűjtése és egybevetése. Dr. Pozder Károly barátom szives közlése szerint neki tudomása van *egy arabs kéziratról, mely hasonló lithikus tanácsokat tartalmaz*, de annak felhasználása úgy látszik csak „*pium desiderium*“ fog maradni.

erről az oldalról nem igen ismeretes. Annyi áll, hogy ezen kultus, mely mindenféle szertartásokból állott, és a régiek szerint nagyban hasonlított az eleusisi mysteriumokhoz, nagyon elhaltasodott és egész Görögthonra kiterjeszkedett.

Ha jól sejtek, a keresztyénség inkább előmozdította ezen tanok maradványait, mint nem; de lassankint mégis kivesztek, és így azoknak rekonstruálását az orphikus költemények alapján lehet csak megkísérteni.

Ha már most a mesés Orpheusnak tulajdonított munkákon végig nézünk, háromfélekélet találunk közöttük. Hymnusokat, melyek nagyon hasonlítanak a homéri hymnusokhoz, epikus művet, az Argonauták kalandjait, melyekben a mesés Orpheus a mythos szerint maga is részt vett, s végül egy tankölteményt (természetesen vallásos tankölteményt) a köveknek mystikus hasznáról. Seidenadel a kezünkbe került adatok segítségével a Kr. u. negyedik századba helyezi a Lithikát. Ezen bizonyítékok a következők: 1) A költeményben szó van az igaz hit (a magusok persze a magukét képelték annak) üldözéséről, a mi Seidenadel helyes megjegyzése szerint főképen Valens császár idejébe esik, a ki a Julianus alatt újra felmerült theurgikus irányt kiméretlenül irtotta, annak egyik főképviselőjét, Julianus barátját, Maximust lefejeztette, mire S. a Lithika 73. és 74. verseit vonatkoztatja. 2) Mint fő metrikus érvet arra nézve, hogy a Lithika nem tehető későbbre az 5-ik századnál S. azt idézi, hogy benne a Nonnus által kissé átdomított antik hexameter még csaknem teljesen conserválva van. A főkülönbség közte és Nonnus között, hogy a caesura által benne még nem lesz a rövid hosszuvá, a hiatust még nem kerüli, muta cum liquida nála még hosszú szótagot képez. Mindez S. szerint Nonnusnál régibb költőre mutat. E két bizonyíték első pillanatra igen szép, de közelebből megfigyelve éppen nem valami megdönthetetlen. Az elsőre nézve, mihelyt a többi philologus állításait végig nézzük (Ruhnken és Hermann Domitián korába helyezte, Tyrwhitt és Bernhardt a negyedikbe) azt mondhatjuk, hogy ez ép úgy helyezhető előbbre, mint Maximus lefejeztetése történt, mint a hogy S. a IV-be helyezte, nem lévén Maximus neve megemlítve; mert tiszteletre méltó emberük valószínűleg a magusoknak is több volt egynél, azt pedig Seidenadel maga is megemlíti, hogy 357-ben Constantius Caesar edictuma szerint az úgynevezett Chaldaei és magikra az a sors vár, hogy „supplicio ferietur, quicumque iussis nostris obsequium denegaverit.“ A másodikra nézve nem látok abban erős bizonyítékot tekintettel arra, hogy a metrikus különbségeken minden kiadás változtat, és Orpheus, valamint Nonnus niucsenek mindeddig biztos kritikai alapra fektetve. Tény az, hogy mind Orpheus,

mind Nonnus kerülök a hexameterben a trochaeusnak olyatén alkalmazását, hogy annak thesise egy spondeusnak képezi második részét, míg annak arsis a egy dactylus vagy spondeusnak képezi elejét, hanem „*positione longa*“ lévén. Nonnus egészen elkerülte, kivéve a homéri citátumokat, a Lithikában pedig csak négyszer fordul elő, két helyen (v. 68. 735.) nem számít; mert két egytagú szónak van véve; 629-ben kétségtelen, de Hilberg plausibilis transpositiója folytán csaknem megszüntnek tekinthető. (V. ö. Hilberg „Das Gesetz der trochäischen Wortformen im dactylischen Hexameter und Pentameter der Griechen von 7 J. v. Chr. bis zum Untergange der gr. Poesie. Wien, 1878. p. 5, 9 és 24.) Hogy S. hogy veszi épen ezt Nonnus jellemző metrikai sajátosságai közé, azt ő tudja.

Mindezen költemények hexameterben vannak írva, bennünket természetesen különösen a Lithika érdekel, melyet azonban, mint látni fogjuk, sem a kiadók, sem a fordítók egész napjainkig nem igen méltányoltak.

A byzanci korszakban, melyet nagy mérvű askesis jellemez, az orphikus költemények nagyon sok példányban irattak le, de mindez ismét feledésbe ment, míglen a múlt század vége és a jelen század eleje ismét izlést kezdett felfedezni ezen költeményekben, és kezdett irántuk érdeklődni. Goethenek orphikus költeményei mutatják, mennyire szerette akkor mindenki a görög vallást a Creuzer-féle mystikus megvilágításban nézni, és érthetővé teszik előttünk azt is, miért vállalkozott épen Hermann ezen irónak kiadására. (Az előbbi kiadásokat l. Fabriciusnál, Bibl. graeca Tom. I. p. 149 skk.) Ez és a Schneider-féle kiadás azonban szöveg dolgában egy mákszemnyivel sem jobb, mint az előbbiek, de hogy ezt kétségtelenül tudjuk, és nemcsak hogy tudjuk, hanem egyszersmind képesek is vagyunk azt jobb alapon helyreállítani, az azon munka érdeme, melynek ismertetését ezennel bemutatom. Ők ugyanis (t. i. a kiadók) mind olyan codexeket vettek segítségül, melyekben a szöveg a lehető legnagyobb mértékben meg van rongálva, t. i. a Parisinust, melyet Tyrwhitt használt, és az 1517-iki Aldinát. Dr. Ábel Jenő olasz-honi utazása alkalmával összehasonlította a Velencei codexet (col. IX. cod. 1). melyet hajlandó az Aldina alapjának tekinteni, és egy Ambrosianust, ugyanazt, a melyről ezen értekezés szól, azonkívül még egy Mediolanensist (cod. 80 inf.). Jelentése szerint, melyet Ponori Thewrewk Emilhez nyílt levélben intéz, az eddig ismert összes kéziratok mind ugyanazon értéktelen családhoz tartoznak, kivéve az egy Ambrosianust, mely mint bibliographiai példány azonos azzal, melyből Baumeister a homéri hymnuszok kiadásához merített anyagot, és melyet az említett kiadó D-

vel jelöl. Ez (mint Ábel p. 4. leírja) csinosan irt hártycodex a XV. század elejéről, mely magában foglalja Apollonius Rhodius, a Batrachomyomachiát, Homeros és Callimachus hymnusait, Herodotnak Homérról és nemzetségéről irt művét, s végül Orpheus Argonautikáját és Lithikáját. Az Argonautika kézírata szerinte tökéletesen értéktelen, ellenben a Lithikáé önálló, és az archetypusból közelebbi uton eredt kitünő kéziratnak másolata.

A kézirat, melyből az Ambrosianus másolatot, minuscával volt írva (mint ez kitünik a következő felcserélésekből: δ helyett σ , ϵ helyett α stb.), továbbá, mint Ábel sejti, valószínűleg 13 fólióból állott, melyek közül mindegyiken körülbelül 32 vers volt. De akkor, mikor ezen codex az előtte valóból (esetleg az archetypusból) lemásolatott, az már erősen meg volt rongálva, úgy hogy hiányzik benne a Hermann-féle kiadásnak 111—114, 141—143, 170—173, 201—204, 232—235, 264—267, 296—299, 328—331, 359—362, 493, 526 és 559. versei, azonkívül a czim, az első 90 vers, és a 393—460 vers, mely a 7 fólión állott, tehát összesen 189 vers, és nem 195, a mint Ludvich fent említett ismertetésében tévesen állítja.

Mindez azonban csak az iránt keltheti fel sajnálatunkat, hogy a codexet nem bírjuk egészen épen, de semmikép sem szállíthatja le annak értékét, melyet a következőkben akarunk röviden összefoglalni.

Mindenekelőtt közel 150 conjecturával egyezik, melyeket a különböző kiadók a szövegbe felvettek volt, de ez máskülönbben értéktelen kéziratnál nem volna elégséges ok arra nézve, hogy egy ujonnan rendezendő kiadásnál a többinél nagyobb szerepre jusson. A mi a codexnek állandó és önálló értéket biztosít az, hogy öt új verssel szaporítja a költeményt, és hogy ennek következtében azon helyeken, hol eddig még a legszellemesebb kiadók figyelmét is kikerülte a lacuna, azt most kétségtelenül constatalni lehet (hogy valamennyit felsorolni ne kelljen, csak a 153 vers után felmerült emendatioira hivatkozom, melyet Ludvich is megemlít) ¹⁾ a 209 versben az ezen költőnél elő nem forduló synizesis van az Ambrosianus alapján kiküszöbölve stb.

Magok a helyes lectiók közül kiemeljük a következőket: 228—229 az „eupetalos” nevű könek mellékneve, nem mint a többiben $\pi\epsilon\rho\acute{\alpha}\lambda\lambda\epsilon\alpha$ (másutt $\tau\epsilon\rho\acute{\alpha}\lambda\lambda\epsilon\alpha$), hanem $\tau\epsilon\rho\alpha\upsilon\pi\epsilon\alpha$ a mi egyedül helyes, tekintettel Pliniusra (H. N. 37. 10.) (v. ö. p. 11.) és egyuttal mint új szó a szótárba igtatandó.

Hasonló, de még érdekesebb a 263 versben előforduló kőnév $\zeta\alpha\mu\acute{\iota}\lambda\lambda\alpha\mu\pi\epsilon$, mely helyett eddig $\zeta\alpha\theta\epsilon\omicron\iota\sigma\iota\nu$ -t irtak minden

¹⁾ Jenaer Literaturzeitung I. c.

értelem nélkül. Tanu ismét Plinius (n. l. h. XXXVII, 10, 185), kinél a codex Bambergensis Zamilamfis-t, a többi Zmílampist olvas. Ilyen még a 631. versben Antiachates, mely helyett eddig Pliniusban helytelenül Antachatest vagy Autachatest irtak. (37, 10. n. h.)

Feleslegesnek tartottuk az egész anyagot bemutatni, a mely ezen kitűnő kéziratból az író szövegének helyreállítására hárul, egyrészt azért; mert az epistula lapunk olvasói nagy részének amugy is birtokában van, másrészt, mert amugy is küszöbön állunk egy új kiadásnak, melyet Dr. Ábel Jenő e kitűnő kézirat alapján reményünk szerint azon óvatos, de annál biztosabb kritikával fog rendezni, melyről a bemutatott munka oly szépen tanuskodik.

Addig is kívánjunk a szerzőnek szerencsét ezen váratlan kincshez, és örüljünk, hogy honunkbeli philologusnak volt fenntartva, hogy azt napfényre hozza és az orphensi költeményeknek új és az igazi hagyományhoz méltó formában való kiadását eszközölje.

Latkóczy Mihály.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

Grundriss der lateinischen Declination von Franz Bücheler.

Örömmel jelentjük mindazoknak, kik latin nyelvtani tanulmányokkal foglalkodnak, hogy e rendkívül becses kis mű, mely évek óta nagy áron sem volt már igen kapható, a napokban 2-ik, tetemesen bővített és átdolgozott kiadást ért. Az első kiadás Teubnernél 1866. ez a második Emil Strauss bonni könyvtáránál jelent meg, és pedig: Mit des Verfassers Erlaubniss unter Benutzung der französischen Übersetzung vom M. L. Havet aufs neue herausgegeben von J. Windekilde. Míg eredetileg e mű csak 69 lapra terjedt, ezen átdolgozásában majdnem még egyszer annyira öregbedett. Az első megjelenése óta szükségessé vált átalakítás és javítás megtörtént rajta, s azonkívül még azt is akarom különösen megemlíteni, hogy az egész könyv most sokkal jobban van beosztva mint első ízben volt. Javítani valót csak nagyon keveset találtam benne. A 16. lap azt olvassuk, hogy ianitos nem lehet ianitorral azonos, hanem ianitos ianitus helyett áll. Darnach ist die Glosse bei Paulus Diaconus [p. 103. 11.] zu corrigieren: ianeus oder ianicus ianitor. Nem világos, hogy

mi legyen e szerint a glossa czikkszava. Továbbá meg kell jegyeznünk, hogy az összes hagyomány kivétel nélkül ianensisnek mondja, s hogy ianicus csak ujeltű conjectura.

A 20. lap áll 41. §-nak az, amit Bücheler munkája végén Nachtrag-nak idézett. Bücheler-nél így szól: Die im Griechischen und zum Theil in Oskischen erhaltene Bildung des Nom. Sing. männlicher a Stämme mit s wie **Numas** ist handschriftlich noch nachweisbar aus den Gesetz Numas bei Paulus Festi p. 221. si quis hominem liberum morti sciens d. m. duit, paricidas esto. Auch hosticapas stb. Windekilde ezt úgy iktatja a 20. lapra, hogy Paulus Festi szavait a szövegből kihagyja, s a jegyzetek közé sorozza. Ez által az értelem szenved, mert mindenki, aki a jegyzetet nem nézi abban van, hogy Paulus a **Numas**-fele genetivust említ; pedig az nem fordul nála elő.

A 31. lapon az van mondva, hogy **ilex** für **inlex** bei Plautus ist dagegen nicht nur durch den Vers gefordert, sondern auch durch Nonius p. 10 ausdrücklich beglaubigt. A hozzá tartozó jegyzet pedig így szól: Plaut. Pers. 408. impūre, inhoneste, iniure, **inlex**, labes popli. Die Manuscripte von Leyden und Wolfenbüttel haben **ilex**.

Ez nem igaz. A leideni codex kezeműl van, ennélfogva hitelesen mondhatom, hogy eme kéziratban mind a cikk elején mind a Plautusféle versben nem **ilex** hanem **inlex** áll. Quicherat apparatusa szerint: **inlex** l. manu pr. nem értem minek ez a toldalék. Nincs ott más kéznek az írása, ha csak arra nem céloz, mely a margóra oda szokta jegyezni, hogy melyik cikk miről szól. De az a kéz is **inlex**-nek írja: Qd. sit **inlex** et **exlex**. Magán a szövegben semmi javítás.

A 37. lap álló Sardis-hez azt jegyzem meg, hogy Brix Sardeis-nek írja.

Vége a 130. lap idézve van: Calim dicebant antiqui pro clam stb. s alúl a jegyzetben: Festus ed. Müll. p. 47. Müller liest callim. Ebből azt érthetné valaki, hogy callim Müller coniecturája; pedig ezt minden szavahihető codex így mondja.

P. T. E.

Friedrich Ritschl. Eine wissenschaftliche Biographie. Zweite Ausgabe. Mit dem *Supplement*: Gedanken über das Studium der classischen Philologie von *Lucian Müller*. Berlin, 1878. 165 l. Ára 3 Mk.

Ritschl életrajza e könyvnek csak első 70 lapját foglalja el. A többi, mit a szerző *pótlék*-nak nevez, tulajdonképen polé-

mia a „tudományos életrajz“-nak a „Literarisches Centralblatt“-ban megjelent egy bírálata ellen.

Müller Lucian igen tudós, szellemes, de egy kissé szenvedélyes és sokszor különczködő ember. Innen van, hogy az olvasó érdekek követi előadását, de nem osztozhatik mindig nézeteiben. Abban is, a mit Ritschlről mond, van igen sok találó, önálló eszme; de néha igazságtalan, s itt-ott elfogult. Könyvének 82-ik lapján maga mondja, hogy „tudományos életrajz“ alatt mi értendő. Ez, szerinte, a tárgyalt tudós tudományos és, a hol ilyenről szólhatui, paedagogiai működésének objectiv előadása, melyben az illetőnek élményei és jelleme csak annyiban jönek tekintetbe, a mennyiben tudományos vagy paedagogiai fejlődésére befolyást gyakoroltak. — É felfogás helyes. A tudósnek élete (főleg Németországban) rendszerint, igen csekély kivételekkel, oly egyszerű, hogy bővebb tárgyalása csak csekély érdekelt költethet; a „jellem“ pedig némely szakoknál (pl. a philosophiánál, történetnél stb.) befolyásolja a tudósnek működését, a philológiában azonban alig gyakorol hatást a szakférfiú nézeteire. Így tehát Müller is mindössze hét lapon végzi Ritschlnek szorosb értelemben vett életrajzát. A könyv többi részeiben a nagy philologus tudományos és tanító munkásságát és ennek kapcsáiban különböző philologiai s paedagogiai kérdést tárgyal.

Ritschl életéről, jelleméről és munkásságáról e „közöny“-mult évi I. kötete, a 168—170. lapokon alapos, teljesen tájékoztató czikket tartalmaz *P. Theurewk Emil* tollából.¹⁾ A következőkben azért csak Müllernek némely mellékes, de közérdekű s megfontolásra méltó nézetére fordítom olvasóim figyelmét.

Müller igen nagyra becsüli Ritschlt, ki nagy tudós és jeles tanár is volt. Mert szerzőnk annyira fősúlyt fektet mind e két munkásságra, hogy a 10. lapon egyenesen ezt állítja, hogy *az egyetemi tanár első és főfeladata, tanítványokat, középiskolai tanárokat nevelni*; a tisztán tudományos irányú ifjú a tanár utasításai és tanácsai segítségével maga is tovább képzi magát. Azért hangsúlyozza annyszor és oly erőlesen a *formális philologia* szakainak főfontosságát. Müller szerint az egyetemi tanár előadásainak fő tárgyai vagy szakai a következők: 1. Görög és római irodalom története, mint a mely legjobban tájékoztak. 2. Grammatica és metrica. — 3. Az auctorok közül (a középiskola igényeinek szemmel tartásával) a görögök közül: Homeros, a tragicusok, Herodotus, Thukydides, Xenophon, Platon, Demos-

¹⁾ Ritschl terjedelmes életrajzán, mint halljuk, Ribbeck Otto dolgozik Ritschl utóda a lípesei egyetemen. Szerk.

thenes, Lysias és Isokrates; a rómának közül: Cicero, Caesar, Sallust, Livius, Tacitus, Vergilius, Horatius, Ovidius és Phaedrus. (Plautust és Terentiust mellőzi!). A gyakorlatok legyenek grammaticai és metricai kutatások, és romlott vagy nehéz szövegek javításai. A 120. lapon kifejtett nézete szerint, minden egyetemnek, mely a philologiai tanulmányok terén mintaszerű akar lenni, *két* class. philologiai tanterőre van szüksége: kettő-kettő a latin és görög formális philologia, egy az ó-kori földrajz és történet, egy a régiségek és epigraphika, végre egy az archaeologia és mythologia számára. (Budapesten van *kettő*!).

Régebben a német egyetemi tanár csak a tudomány képviselőjének tekintette magát és nem tűrte volna, hogy más czélt (pl. a középiskolai tanárok képzését) tüzzenek ki neki. Ez túlzott felfogás volt, mely eléggé megbosszúlta magát, a mennyiben az egyetemből kikerült tudós gymnasiumi tanárok nem tudtak tanítani. Most az ellenkező szélsőség kezd (de egyelőre csak teoriában) divatba jönni; most az egyetemi tanárt tisztán középiskolai tanárképzőnek akarják tekinteni, s azt kívánják, hogy előadásai csakis a középiskolai tanárjelölteknek (igen szerényen körülvonalzott) igényeit elégítsék ki. Az első szélsőségnél a tudomány nyert az iskola némely rovására; ezen másodiknál, ha sikerül teljesen keresztülvinni, a mire semmi kilátás, sem a tudomány sem az iskola nem fog nyerni sokat, — amaz teljesen megszűnik, ennek csak felületesen betanított mestere emberek fognak jutni. Müller Lucián hangsúlyozza az iskola igényeit, de — nem a tudomány rovására. Az utóbbi álláspont emberei nem is lesznek vele megelégedve, de annál erélyesebben fogják őt az első irány képviselői szidni.

Ritschl munkái közül legtöbbre becsüli szerzőnk a történeti nyelvtanra vonatkozókat és az irodalomtörténeteket, legelősebben kel ki a metricaiak ellen. Ritschl a metricára vonatkozólag tudvalevőleg azt tanította, hogy az ó-latin dráma versének alapját ugyan a hangmennyiség (quantitás) teszi, de hogy a költők lehetőleg a grammatikai hangsúlyra is tekintettel voltak. Ezt a leghatározottabban tagadja Müller, ki ellenkezőleg az ó-kori költők metricájának legelső törvényét abban találja, hogy a költők a grammatikai accentust nemcsak figyelemökre nem méltatták, hanem még a vers rhythmusával lehetőleg ellentétbe hozni iparkadtak. Épen oly helytelen a Ritschl hangsúlyozta logicus accentusnak szerepe, annál helytelenebb, minél kevésbé egyezik a latinban a grammatikai hangsúly az egyes szótagok logikus értékével. — E terjedelmes metrikai fejtegetései kapcsán Müller igen ajánlja, Ritschlre (Op. philol. II. 677.) is hivat-

kozva, a latin metricai gyakorlatokat, azaz a latin versírást a gymnasiumban.

Ritschl *tanító* működésének jellemzésénél szerzőnk nem helyesli, 1. hogy a nagy philologus tanítványait rendszerint az ókori íróknak aránylag igen kis körében foglalkoztatta; 2. hogy azoknak korai irodalmi működését elősegítette, mert ez által sokan, igen korán csupán egy írónak szentelve teljes erejüket és idejüket, egyoldaluakká lettek; — 3. hogy különös előszeretettel töredékek tárgyalására vezette az ifjakat, a mi által sokan a túlságos combinációk és conjecturák emberei lettek. *Müller* nem említ egyetlen nevet, — s így az olvasónak ki kell találnia, ha ugyan erre kedve van, hogy a fentebbiekben Ritschl mely tanítványaira céloz. Egyesekre vonatkozólag kifogásai igen alaposak.

A könyv második fele is gazdag érdekes és sokszor találó. de itt-ott sajtószertű nézetekben is, mint mikor a szerző pl. komolyan azt állítja, hogy az ó-kori metricával foglalkozó tudósoknak nincs szüksége zenei ismeretekre, vagy hogy a class. philologus legokosabban tesz, ha az összehasonlító nyelvtudományt lehetőleg kerüli stb. De mind azok mind csak az egész előadás polemikus irányánál fogva csak ötletszerűleg lépnek fel, s azért gondolkodásra serkentenek ugyan, de nincsenek kellőleg kifejtve. A könyv minden esetre elolvasásra méltó, már tárgyánál és kellemes szép előadásánál fogva, de a „tudományos életrajz“ eszméjét mégsem láthatjuk benne megvalósítva.

Dr. Heinrich G.

KÖNYVÉSZET.

Összeállítja : *Hellebrant Árpád.*

I. Hazai irodalom.

Ábel Jenő. Epistula ad Aemilium Thewrewk de Ponor de codice Ambrosiano Lithicorum quae Orphei nomine circumferuntur. Budapestini, Franklin, 1879. (8-r. 23 l.)

Ismertetését l. fent a 216-ik lapon. E lapok olvasói az érdekes és a külföldön is nagy tetszéssel fogadott tanulmányt a „Phil. Közlöny“ II. évf. első füzetének melléklete gyanánt vették.

Görög és latin remekírók gyűjteménye magyar jegyzetekkel iskolai használatra. 28. *Homeros Illiása.* Magyarázta és bevezetéssel ellátta Veress Ignác. II. füzet. IV—VI. ének. Bpest, Lampel, 1878. — (8-r. II. 123—256. l.) — 90 kr.

Simonyi Zsigmond dr. Magyar nyelvtan mondattani alapon. I. rész. A mondat részei és a szóképzés. A középiskolák első osztálya számára. 2-ik kiadás. Budapest, Eggenberger, 1879. (N.-8.-r. 86 lap.) — Ára 60 krajczár.

Legjobb magyar nyelvtanunk. Megjelent már a könyv második része is.

Szana Tamás. Molière élete és művei. Kiadta a Petöfi-Társaság. Budapest, Aigner és N. (1878.) (K.-8.-r. 183 l.) — 1 fjt 50 kr.

Bővebben ismertetjük. Egyelőre közöljük *tartalmát*: 1. A bölcsőtől a színpadig. — 2. Az első kísérletek. — 3. Társadalmi s művészeti viszonyok. — 4. Az új élet. — 5. Armande Béjard. — 6. Az első csatározások. — 7. A tetőponton. — 8. Társadalmi szatirák. — 9. Az utolsó felvonás. — A „függelék“ két fejezetből áll: 1. A kartársak véleménye. — 2. Molière a magyar irodalomban.

Szenássy Sándor latin olvasókönyve. A gymnasiumi I. és II.-dik osztály számára. 4-ik jav. és bőv. kiadás. Átdolg. *Elischur József*. Bpest, Lampel R., 1878. (N.-8.-r. 184 l.) — 90 kr.

Szepesi Imre latin alaktana. I. rész: Szótan. 13-ik kiadás. Átdolgozta *Budavári József*. 1—8 iv. Bpest, Zilahy, 1878. (N.-8.-r.) A teljes I. rész ára 80 kr.

Bővebben ismertetjük, ha a teljes kötet megjelent.

Szepesi Imre görög nyelvtana. 7-ik kiadás. Teljesen átdolgozta *Szamosi János*. 1—12 iv. Bpest, Zilahy S. 1878. (N.-8.-r.) Ára a teljes műnek 1 fjt 80 kr.

E kiváló gonddal készült átdolgozás bírálatát a jövő füzetben közöljük.

Szinnyei József ifj. A magyar irodalomtörténet-írás ismertetése. 2-ik jav. és bőv. kiadás. Bpest, Eggenberger, 1878. (N.-8.-r. IV. 72 l.) Ára 60 kr.

Szerző szorgalommal állította össze az irodalomtörténet-írás fejlődését Czvittingertől Toldy-ig. Tartalma: Bevezetés. I. Írói életrajzgyűjtők. II. A rendszerezítők. III. A kritika kezdete. — Tankönyv-írók. IV. Irodalomtörténeti monographiáink. V. Toldy Ferency. — Szerző kritikája néhány népszerű, de nagyon általános kategória alkalmazásában áll: a történeti szempontot, melyet Toldyban annyira dicsér, maga sokszor mellőzi. Toldyról magáról elfogosultsággal ítél; sem az író fejlődését, sem a kor viszonyait, sem munkásságának elévülhetetlen nagy eredményeit nem veszi kellőleg számba. Könnyű Toldyt szidni, de lehetetlen nélküle csak egy lépést is tenni. Az újabb irodalomtörténeti munkásságot alig érinti Szinnyei. kinek könyve csupán mint könyvészeti mű, de mint ilyen valóban értékes.

Szombathy Ignác dr. Dacia meghódítása és a Traján-oszlop képei. Az 1874-ben bevégzett phototypographiai képgyűjtemény szerint ismerteti. — Egy palaeographiai függelékkel és egy gót kézirat hű másának melléklésével. Győr. Klenka. Fer. 1878. (8.-r. 64 l. és 1 tábla.) — 50 krajczár.

Vitkovics-ünnep Egerben. A költő születésnapja százados fordulóján, augusztus 25-én 1878. Az ünneprendező bizottság meghagyásából szerkesztette Szabó Ignác. Eger, Érsek-lyc. könyvnyomda, 1878. (N.-8.-r. 48 l.) (Bpest, Tettey). — 50 kr.

Tartalom: Szvorényi Józ. ünnepi beszéde. Vitkovics emlékezete, Szabó Ignácztól. Vitkovics M. emlékére (költemény) Erdélyi Bélától. Zalár József zárbeszéde. — Az első két közlemény (Szvorényi és Szabóé) megjelent Abafi *Figyelő*-jének V. köt. 4. füzetében is.

Weber Budolf. Deutsche Dichtungen. Für Schule und Haus gesammelt von —. Rpest, Kókai. 1878. (8.-r. X. 322 lap.) — 1 fjt 60 kr.

Főleg Magyarországra akar tekintettel lenni. Nem mindig szerencsés a költemények megválasztásában, sok középszerűt vett fel. Magyarizátokat nem ad, sem nyelveket, sem tárgyiakat, a mi annál helytelenebb, mivel egyenesen magyar iskolák számára készült, és többnyire történeti darabokat tartalmaz, melyek tárgyi magyarázatot igényelnek. Kiállítása elég csinos, de ára igen nagy.

Zrinyiász a tanuló ifjúság részére. Földolgozta *Schlatter M. Alfréd.* Kassa, Maurer, 1878. (K.-S.-r. II. 148. l.) — 70 kr.

Kitünő gondolat elég ügyes kivitelben. Bővebben is fogjuk ismergetni, ha már most is ajánljuk barátaink figyelmébe. Zrinyi azon eposzát (és Arany János Toldiját) minden középiskolában legalább terjedelmes kivonatokban kellene olvastatni és behatóan ismertetni.

II. Külföldi irodalom.

Bibliotheca Germanica. Verzeichniss der vom Jahre 1830 bis Ende 1875 in Deutschland erschienenen Schriften über altdeutsche Sprache und Literatur nebst verwandten Fächern, zugleich als IV. Theil der *Bibliotheca philologica*. Herausgegeben von *O. H. Hermann.* Halle, 1878. 341 l.

Igen ajánlható a szakférfinak nélkülözhetetlen könyvészete a német philologia egész körének. A következő tíz fejezetre oszlik : 1. A német philologia története, folyóiratok, gyűjtemények. — 2. Kéziratok és könyvészet. — 3. Német nyelv, nyelvtan és verstan. — 4. Nyelvtudomány, szótárak. — 5. A német szójárások (vidékek szerint, kiterjed hazánkra is). — 6. Népies emlékek, feliratok. — 7. Irodalomtörténet. — 8. A régebb német irodalom termékeinek gyűjteményes kiadásai (igen jó és valóban nélkülözhetetlen). — 9. A német nyelvemlékek (az egyes german nyelvek szerint : gót, ó- és középfelnémet, ó- és középalnémet, közép-németalföldi, angolszász, semisaxom, ófriz és óskandináv). — 10. Runák és írás.

Cuno, J. G. Vorgeschichte Roms. I. Theil. Die Kelten. Leipzig, Teubner, 1878. (4.-r. VI. 652 l.) — 18 M.

Tartalom : Einleitung. Die Weltstellung Italiens. I. Buch. *Die keltischen Stämme.* I. Kap. Das alte Gallien. — II. Kap. Die iberischen und die britannischen Kelten. — III. Kap. Die Ligurer. — IV. Kap. Die Raeter und Taurisker. — V. Kap. Die Völker um die Ostalpen. — VI. Kap. Die italischen Kelten. — II. Buch. : *Die keltische Sprache.* I. Die Lautverhältnisse. — II. Die gallischen Inschriften. — III. Das nomen. — IV. Zahlwörter. — V. Fürwörter und partikeln. — VI. Das verb. Berichtigungen und Zusätze, Histor-geographische register. Sprachliches register.

Grammatici Graeci Recogniti et apparatus critici instructi Vol. I. fasc. I. *Apollonii Dyscoli* quae supersunt. Recenss. *R. Schneider* et *G. Uhlig* vol. I. fasc. 1. *Apollonii scripta minora.* Lipsiae, Teubner, 1878. (N.-8.-r. XVI. 264 l.)

Grammatici Latini ex recensione H. Keilii, Vol. VII. fasc. I. scriptores De Orthographia. Terentius Scaurus, Velius Longus, Caper Agroeius, Cassiodorus Martyrius, Bed Albinus. Lipsiae, Teubner, 1878. (N.-8.-r. 312 l.) Vol. I—VI. 8° 1856—74. — M. 118.

Vol. I. 1. *Flavii Sospatri Charisii artis grammaticae lib. V.* Vol. I. 2. *Diomedis artis gram. I. III. ex Charisii arte grammatica excerpta.* 1856—57,

Vol. II. 1. 2. *Prisciani* grammatici Caesariensis institutionum gramm. I. XVIII. vol. I. libros I—XII continens 1855.

Vol. III. 1. *Prisciani* . . . instit. gramm. I. XVIII. vol. II. libros XIII—XVIII. continens 1859.

Vol. III. 2. *Prisciani* grammatici Caesariensis de figuris numerorum, de metris Terentii, de praeexercitamentis rhetoricis libri, institutis de nomine et pronomine et verbo, partitiones duodecim versuum Aeneidos principalium. accedit Prisciani qui dicitur liber de accentibus. 1860.

Vol. IV. 1. *Provi* catholica, instituta artium, de nomine excerpta, de ultimis syllabis liber ad Caelestinum. — *Notarum* laterculi 1862.

Vol. IV. 2. *Donati* ars grammatica. *Marii Servii Honorati* commentarius in artem Donati, de finalibus, de centum metris, de metris Horatii. *Sergii* de littera, de syllaba, de pedibus, de accentibus, de distinctione commentarius, explarationes artis Donati, de idiomatibus. 1864.

Vol. V. 1. *Cledonii* ars grammatica, *Pompeii* commentum artis Donati, excerpta ex commentariis in Donatum. 1867.

Vol. V. 2. *Consentius*, *Phocas*, *Eutyches*, *Augustinus*, *Palacmon*, *Asper*, de nomine et pronomine, de dubiis nominibus, *Macrobii* excerpta. 1868.

Vol. VI. fasc. 1. *Marius Victorinus*. *Mazimus Victorinus*. *Cassius Bassus*. *Atilius Fortunatianus*. 1868.

Vol. VI. fasc. 2. *Terentianus Maurus*. *Marius Plotius Sacerdos*. *Rufinus*. *Mallius Theodorus*. Fragmenta et excerpta metrica. 1874.

Greban Arnoul le mystère de la passion public d'après les manuscrits de Paris avec une introduction et un glossaire par *Gaston Paris* et *Gaston Raynaud*. Paris, Vieweg, 1878. (Ll. 471. I. Lex. 8-r.)

A legnevezetesebb franczia mysteriumnak, mely a franczia dráma történetében korszakot alkot, kritikái kiadása kézirati alapon. Eddig csak Jean Michel által kiadott átdolgozásban jelent meg 1786-ban.

Gebbing Herm. de C. Valerii Flacci tropis et figuris. Marburg, Elwert. 1878. (8-r. 90 l.) — 1 M. 20.

Derék értekezés, mely Valerius kritikájára is érdekes.

v. Gottschall Rudolf. Der neue Plutarch 6 Th. Leipzig, Brockhaus, 1878. (N.-8.-rr.) — 6 M.

Tartalma : Der grosse Kurfürst von Bernhard Erdmannsdörfer. — Herzog von Wellington von Reinhold Pauli. — J. G. von Herder von Fr. Bärenbach. — John Russel von F. Althaus.

Hilberg. Dr. Isid. das Gesetz der trochäischen Wortformen im daktylischen Hexameter und Pentameter der Griechen vom 7. Jahrh. v. Chr. bis zum Untergang der griechischen Poesie. Wien, Hölder, 1878. (Lex. 8. 27 l.) — 80 f.

E tanulmány oly trochaеusi szónak a hexameterben alkalmazásáról szól, melynek első tagja a spondeus végét a második positionál fogva a következő láb kezdetét képezi, mint Od. 14. 380 : ἄρ' ἀρδρα κτείνου. Hányszor és mely körülmények közt fordul ilyen elő? E kérdést tárgyalja a szerző e művében. Azon eredményre jut, hogy majdnem soha sem fordul elő, mindenesetre azonban sohasem hangzón végződő trochaеus szavakkal. „Ez utóbbiaknak a hexameterben és általában a pentimeterben is nem szabad úgy elhelyezve lenniök, hogy a 2-ik szótag az emelkedésbe essék.”

Holzweissig Fr. Griechische Syntax zum Gebrauch für Schulen. Leipzig, 1878, Teubner. 58 l. Ára 9.75 M.

Curtius grammatikájának mondattana teljesen megfelel a gymnasium igényeinek; e könyv mellett azért külön mondattan nem is kell.

De kell ilyen Kochnak magyarra is lefordított görög nyelvtana mellett, mely csak alaktant tartalmaz. Koch könyvéhez Holzweissig mondattana igen ajánlható, mert rövid, világos, könnyen áttekinthető, és csak itt-ott ad kelleténél többet. Az esettanban egészen Curtius nyomdokain jár, az idő- és módtanban sokkal önállóbb.

Hovelacque grammair de la langue zendé. 2. éd. Paris, Maisonneuve. 1878. (N.-8.-r. VIII. 308 l.)

König Robert. Deutsche Literaturgeschichte. Mit 160 Bildnissen und erläuternden Abbildungen im Text, und 33 zum Theil farbigen Beilagen. Bielefeld und Leipzig. 1879. Velhagen und Clasing. VIII. és 647 l. Ára 12 M.

E munka nemcsak a német irodalomtörténet szempontjából értékes és figyelemre méltó, — hasznát veheti minden philologus. A szerző t. i. kéziratoknak és nyomtatványoknak számos kitűnő másával, azonkívül az írók arcképeivel s fontosabb helyiségek rajzaival látta el könyvét, melynek értéke, bár a szöveg is elég jó, első sorban mégis e mellékletekben van. A (gót) codex argenteus, a középkori epikusok és lyrikusok kézírataival, a reformatio korabeli könyvek kiállításával, a mult század nagy költőinek első, többnyire képes kiadásával stb. ismerkedik meg ily módon az olvasó, ki így helyes és eleven képet nyer sok oly dologról, mely mindeddig csak „szó“ volt emlékezetében. A kiállítás minden tekintetben kitűnő, a könyv ára, tekintettel a számos rajzra s mellékletre, igen olcsó. Főleg a középiskolai oktatás számára igen ajánlható, de kitűnő szolgálatokat tesz az egyetemen is.

Kurz Heintz. Leitfaden zur Geschichte der deutschen Literatur. 5. Aufl., nach des Verfassers Tode überarbeitet und erweitert von G. Emil Barthel. (N.-8.-r. VIII. 356 l. — 3 M. 60 Pf.

Jelenleg a német irodalomtörténetnek legjobb kézikönyve, mely alaposan és izléssel van dolgozva, a források ismeretén alapszik és kelőleg tájékoztat a segédeszközök és monographiák roppant halmazában.

Lexer Mathias. Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch mit gründlicher Einleitung. Leipzig, 1879. XXIII és 314 l. Ára 4 mark.

Igen derék kis munka, mely régen érzett hiányt pótol. Eddig csak két középfelnémet szótár áll a szakférfiu rendelkezésére: a Beneke-Müller-Zarnckeé négy nagy kötetben, és a Lexeré három nagy kötetben, mind a kettő kitűnő, nélkülözhetetlen, de igen terjedelmes és drága munka. A kezdő, a tanuló számára nem volt ily szótár, mert a Wackernagelé, Martiné stb. igen kicsinyek, ki nem elégítők, és csak meghatározott szövegekre vonatkoztak. Lexer most megjelent kis szótára éppen a kezdőnek való, elég terjedelmes, teljesen megbízható, gyönyörűen van kiállítva, és igen olcsó. Az egyetemi német oktatást e könyv a legkedvezőbben érinti, mert elvégre valahára lehetségessé teszi bármely szöveg olvasását is megszabadítja a tanárt és tanulót azon (hipesei) jegyzetes kiadásoktól (Pfeiffer és Bartsch gyűjteményeitől), melyek a nagy közönségnek igen ajánlhatók, de egyetemi hallgató kezébe nem valók, mert lehetetlenné teszik az önálló gondolkodást és munkásságot.

Marquardt T. — Th. Mommsen. Handbuch der römischen Alterthümer.

B. VI. Römische Staatsverwaltung v. J. Marquardt III. Leipzig, Hirzel, 1878. (8.-r. XII, 594 l.

Eddig megjelentek: I. II. 1. 2. Römisches Staatsrecht. Von Th. Mommsen. II. Aufl. N. 8. III. Bd. még nem jelent meg. Tartalmazni fogja: Röm. Staatsrecht. Von Th. Mommsen. Bürgerschaft und Senat. IV. r. V. Römische Staatsverwaltung. Von J. Marquardt. I. 11.

Munk. Geschichte der griechischen Literatur. 3. Aufl., neu bearbeitet von *Volkmann*. I. Theil. 1. Heft. Berlin, Dümmler, 1879. (VII. 288 l. 8.-r.)

Müller L. Gedanken über das Studium der classischen Philologie. Suppl. zu der wissenschaftl. Biographie. Ritschl's Berlin, Calvary, 1878. (N.-8.-r.) — 2 M.

Ismertetését 1. fent a -ik lapon, hol a Ritschl-biographiával együtt tárgyalva van.

Rolandslied, das altfranzösische. Genauer Abdruck der oxforders Handschrift Digby 23, besorgt von *Stengel*. Heilbronn, Hemmiger, 1878. (8.-r.) — 3 M.

RÖVID JELENTÉS

A) A magyar tudományos akadémia nyelv- és széptudományi szakosztályának havi üléseiről.

I) Január 7-kén:

a) Összes ülés. Tárgy: Akadémiai jutalomtétélekre érkezett munkák. — Pályázott 1. A Karácsonyi-féle díjra 18 tragédia. 2. A Teleki-féle díjra 14 vígjáték. 3. A Nádasdy-féle díjra 3 költői elbeszélés. 4. A Marczibányi-féle díjra (A „hogy“ kötőszó mondattani fejtegetése) érkezett egy pályamű. 5. A Vitéz-féle díjra (Árpádkori kútfők) egy munka. 6. Takarékpénztári díj (Gazdasági vízműtan) két pályamű. 7. Az Oltványi-féle díjért senki sem pályázott.

b) Szakülés. Tárgyai:

1) *Budenz József*: „Az ugor nyelvek elágazásáról.“ Az értekező ismertette Benfey ötven éves tudorságának ünnepélye alkalmából írt munkáját: „Ueber die Verzweigung der Ugrischen Sprachen.“ Megj. Göttingában. 1879. — V. ö. Markovics Sándor cikkét Közlönyünk III. évfoly. 18—39 és 188—197. lapjain.

2) *Ugyanaz*: Az ugor-magyar szótár 4. füzetének bemutatása.

II) Február 3-án. Értekeztek:

1) *Vámbéry Ármin*: A török-tatár népek primitív kultúrájáról. Vámbéry bemutatta német nyelven írt munkáját, melyben különösen az összehasonlító nyelvészet eredményeinek értékesítésével bebizonyítja azt a sokaktól eltagadott tényt, hogy az ural-altaji nép culturára igen is képes.

2) *Volf György*: A Jordánszky-codexről. Összehasonlítása a Jordánszky-codex Toldy-féle kiadásának és az eredeti kéziratnak. Meg fog jelenni az akadémia kiadványai közt. Együttal bemutatta Volf az Ehrenfeld-codex fac-similjét.

III) Márczius 3-án. Értekeztek:

1) *Ponori Thewrewk Emil*: A Festus-féle szöveg helyreállításáról. Ismertette Festus szövege körül tett kutatásainak végeredményeit. Meg fog jelenni a „Philologiai Közlöny“-ben.

2) *Volf György*: bemutatta *Kis Ignác*: „Pázmány P. nyelvről“ című munkáját. A 10 nyomtatott ivre terjedő munka, mely Pázmány Péter nyelvezetét grammaticai, syntactical és lexicologiai tekintetben veszi vizsgálat alá, kiadásra méltónak ítéltetett, s az akadémia kiadványai közt fog megjelenni.

B) A budapesti philologiai társaság havi üléseiről.

I) *Január 15-én.* Az ülés tárgyai voltak :

1) *Dr. Mörk József* : Horatius Ars poeticájának fordítása. Az igen hű fordítást tárgymagyarító jegyzetek kísérik.

2) *Lathóczy Mihály* : Dr. Ábel Jenő „Epistula”-jának ismertetése. Ábel e kicsiny, de tartalmas munkáját, mely külföldön is méltó elismerésre talált, ez évfolyam első füzetéhez adtuk mellékletül. Az ismertetést a 216. sk. lapokon közöljük.

3) *Findézy Ernő* : A Caesar-kiadásokról. Megjelent közlönyünk III. évfolyamának 137—139. lapjain. — Felemlítjük egyszersmind, hogy ez ülés alkalmával lépett be Zichy Antal a társaság rendes tagjai közé.

II) *Február 5-én.* Tárgyak :

1) *Ponori Thewreux Emil* : Festus leideni codexe, és a Dies Aegyptiaci leideni lajstroma. Az utóbbi megjelent ez évfolyam 111—114. lapjain.

2) *Dr. Pecz Vilmos* : A Plautus- és Terentius-féle kiadásról. Lásd e közlöny III. 197—202. lapjain.

3) *Kont Ignác* : Aristophanes mint műbíráló a Békákban. E szorgalmas tanulmányra alkalmmilag még visszatérünk.

III) *Márczius 5-én.* Az ülés tárgyai voltak :

1) *Dr. Pozder Károlytól* : Adalékok Curtius etymologiai munkájához. E becses adalékok nagyobbára a persa nyelv köréből vannak merítve, melyre nézve Curtius munkája még kívánni valót hagy hátra. Az értekezésre alkalmmilag még visszatérünk.

2) *Dr. Bászel Auréltól* : Xenophon Hierójának czélja és iránya. A jövő füzetben fog megjelenni.

3) *Findézy Ernőtől* : Julianus császár. — Mindkét értekezést közölni fogjuk.

Az ülés öröndetes tudomásul vette, hogy Odessalehi Arthur herczeg 50 frttal belépett a társaság alapító tagjai közé.

Ki volt Montier asszony ?

Dr. Heinrich Gusztáv kimutatta a „Philologiai Közlöny” mult havi füzetében, hogy Mészáros Ignác „Montier asszonynak . . . jeles . . . levelei” czimű, s a németből fordított művének megfelelő francia eredeti mű czíme : „Lettres de Madame du Montier a la Marquise de***), sa fille avec les reponses.” — de kénytelen volt hozzá tenni, hogy e mű szerzőjéről nem volt képes biztos adatokat találni. A párizsi Bibliothèque Nationale-ban e tekintetben utánjárván, a következő eredményekre jutottam : Mme Du Montier leveleinek szerzője alkalmasint Madame Marie Le Prince de Beaumont, ki nővére volt J. B. Le Prince nevű festőnek. Bizonyos, hogy ő nézte át és fejezte be az említett regényt, mely először 1756-ban jelent meg Lyonban. [V. ö. különben : Quérard, Les supercheries littéraires dévoilées, 2. ed. Paris 1269, és La France litteraire, XI vol. 245.]

Párizs, 1879. febr. 20.

Riedl Frigyes.

PLATO GONDOLATAI A SZÉPRŐL.

Τί ἐστι τὸ καλόν ;
 διδάξον ἱκανῶς αὐτὸ τὸ
 καλὸν ὃ τι ἐστι.

Hipp. mai. 286 D. E.

[A görög szöveg idézésénél mindenütt a Teubner-féle
 szövegkiadás szolgált alapul.]

Ha valamely műalkotást szemlélünk, gyönyörérzet tölti el keblünket. Ez a műalkotás hatása, melynek forrása a benne s általa nyilvánuló szép. Ez tehát a szép hatása. Nem okvetetlen s fogalmi kelléke ugyan a szépnek, mert kivüle esvén a szemlélőben leli létét s magyarázatát, de mégis fontos és jellemző tulajdonsága. Bizonyíthatja ezt a mindennapi élet, melyben oly igen gyakran van szó szép személyekről, tárgyakról s dolgokról; holott itt aesthetikai alapon szépről beszélni sem lehet. S vajjon mi szüli ez esetekben a szépet? Vajjon lehet-e ilyenkor aesthetikai értéke „szép” kifejezésünknek? Világos dolog, hogy ez csupán a bennünk támadt gyönyörérzetnek, vagyis a hatásnak eredménye, hogy csakis annak az érzelemnek, melyet bennünk a szóban forgó tárgy alaki összhangzásával s így a műremekekkel való látszólagos rokonságával ébreszt, indulatbeli kifejezése, egyszerű indulatszó, melyet magyarázni, s annál kevésbbé megokolni nem vagyunk képesek. Ebben rejlik ez esetekben a szépnek különfélesége, állhatatlansága és meghatározhatatlansága is egyzer-smind. S mint ilyen korántsem jellemző tulajdonság tehát, miként a műremekeknel, hanem közös másnemű tulajdonságok vagy dolgok hatásával, csakhoggy alaki és szemléleti.

Lássuk, hogyan fogta fel s különböztette meg Plato e hatásokat, s közöttük a szép hatását.

Mondottuk már, hogy a szépnek gyönyörködtető hatása rokon másnemű tulajdonságok vagy dolgok hatásával. E rokon hatásokból eredő gyönyörérzetek természetesen különbözök. Plato szerint tiszták (*ἁμυροὶ ἡδοναί*), és vegyesek (*μιχθεῖσαι ἡδοναί*); némely gyönyörérzetek ugyanis csak látszólagosak és nem valódiak [*τινὰς ἡδονὰς εἶναι δοξούσας, οὔσας δ' οὐδαμῶς. Phl-*

leb. 51. (A)]. Vannak ismét nagy számmal másnemű, nagy foku gyönyörérzetek, melyek részint fájdalomérzettel vannak vegyülve, részint testi vagy lelki hiányból eredő igen nagy fájdalomtól mentek [μεγάλας ἐτέρας τινὰς αἶμα καὶ πολλὰς φαντασθεῖσας, εἶναι δ' αὐτὰς συμπεφυκυμένας ὁμοῦ λύπαις τε καὶ ἀναπάνεσιν ὀδυνῶν τῶν μεγίστων περὶ τε σώματος καὶ ψυχῆς ἀπορίας. *Phileb.* 51 (A)]. A tiszta, vagy valóságos gyönyörérzeteket a szépnek mondott színek és alakok szülik, egyszersmind az illatoknak és hangoknak legnagyobb része, vagy pedig mindaz, a mi észre nem vehető hiánynyal jár és fájdalom nélküli, észrevehető és kellemes (gondtól tiszta) kielégítést eszközöl. [τὰς περὶ τε τὰ καλὰ λεγόμενα χρώματα, καὶ περὶ τὰ σχήματα καὶ τῶν ὁσμῶν τὰς πλείους, καὶ τὰς τῶν φθόγγων, καὶ ὅσα τὰς ἐνδείας ἀναισθητοὺς ἔχοντα καὶ ἀλύτους τὰς πληρώσεις αἰθητὰς καὶ ἡδέας (καθαρὰς λυπῶν) παραδίδωσιν. *Phileb.* 51. B.] E tiszta, vagy valóságos gyönyörérzetek ismét kétfélék : tiszta érzéki és tiszta ismereti gyönyörérzetek.

Hogy e gyönyörérzetek bennünk keletkezhessenek figyelmünket okvetetlenül a dologra vagy tulajdonságra kell irányoznunk. Ez által eszközöljük azt, hogy ha érzékeink kellőleg kifejtvék, hatás keletkezik bennünk, s e hatásra a visszahatás, vagyis ebben az esetben a gyönyörérzet. Bizonyos lelki processusnak kell tehát bennünk lefolynia. E processus Platónál a vegyítés neve alatt fordul elő. Ő magát a dolgot vagy tulajdonságot a gyönyörérzettel vegyíti össze, azaz hozza kapcsolatba. S e vegyítést az értelem segítségével hajtja végre. Hogy valóságos gyönyörérzet keletkezhessék bennünk -- ugymond Plato -- vagyis hogy a vegyítés igazán sikerüljön, a gyönyörérzetet és ismeretet igen mély belátással kell összevegyíteni, s csakis a legtisztább s legigazabb gyönyörérzetet kell a legigazabb és legbizonyosabb ismerettel kapcsolatba hozni. [*Phileb.* 59. D — 61. E. v. ö. *Gesch. d. aesth. R. Zimm.* 17. l. — *Platon's Philebos Fr. W. Wagner. Leipzig. 1857. XXXI—XXXII. l.*] Az ily módon végrehajtott vegyítés eredménye természetesen a sikerült vegyület, mely a legigazabb s legszebb. E vegyületben benne rejlik a jónak fogalma is; sőt lényeges szerepe van benne az igazságnak is egyszersmind.

Természetes, hogy az ilynemű vegyítéseknél kell lennie egy tényezőnek, melytől a vegyület értéke, vagy épen értéktelensége függ. S e tényező Plato szerint az arányosság (symmetria), mely ismét a mértékességen és hozzávalóságon alapul. Az arányos tárgyak részeinek ugyanis kimérteknek, azaz mértékeseknek kell lenniök, s ezenkívül egymáshoz illő, azaz hozzávaló viszony szerint összealakulniok. S így jutott a jó a szép körébe. Az arányosság tényezője ugyanis mindenütt a szépet és erényt alkotja [*μετρίότης γὰρ καὶ συμμετρία κάλλος δήπου καὶ ἀρετὴ πανταχοῦ συμβαίνει γίνεσθαι. Phileb. 64. E*]. Mivel pedig a vegyítésben — mint fentebb említők — az igazságnak is szerepelnie kell, a legnagyobb foku jó szépségen, arányosságon és igazságon nyugszik. [v. ö. *Phileb. 64. B. — οὐχοῦν εἰ μὴ μᾶλλον αἰσθάνεσθαι ἰδέεσθαι τὸ ἀγαθὸν θηροῦσαι, σὺν τοιοῖς λαβόντες, κάλλει καὶ συμμετρίας καὶ ἀληθείας. Phileb. 65. (A)*]

De vegyük fel ismét a néhány percze elejtett fonalat, vizsgáljuk tovább a hatásokat s ezek között a szép hatását.

Hallottuk, hogy a hatás a különféle vegyítéseknek eredménye, s a gyönyörérzet e vegyítések szülötte. Láttuk, hogy e vegyítésekben szerepelnie kell a jónak is, a mennyiben a sikerült vegyület a legnagyobb foku jó fogalmát is magában rejt; igen természetes tehát, hogy a legnagyobb foku jónak is gyönyörérzet a hatása. De láttuk azt is, hogy a legnagyobb foku jó szépségen, arányosságon s igazságon alapul; így tehát következtethetjük, hogy a szép, arányos és igaz gyönyörérzetet szül.

Menjünk most egy lépéssel tovább, s lássuk minő viszonyban áll e gyönyörérzet a gyönyört keltő tárggyal, vajjon lényeges része-e az ennek.

Az igazság — okoskodik Plato tovább — ha vizsgáljuk, nem lehet rokon a gyönyörérzettel; hiszen a gyönyörérzet igen csalfa, ugyaannyira, hogy szerelni élvezeteknél, melyek pedig a legnagyobb gyönyörérzetet nyújtják, a hitszegést is megengedhetőnek tartja; de inkább az értelem rokon az igazsággal, vagy talán épen egy is vele. Az arányosság szintén nem rokon a gyönyörérzettel, sokkal közelebb áll a belátáshoz; alig van ugyanis aránytalanabb dolog, mint a gyönyörérzet, s viszont arányosabb, mint a belátás, az ész. A szépség viszont inkább a belátáshoz

közeledik; ugyanis a belátást csuf dolognak még álmlában sem mondja senki; míg a gyönyörérzetek, legkivált a nagyobb fokuk, bizony sokszor a csúf birodalmába is át-átlépnek. S így okoskodva nem is osztja be Plato az emberi birtokoknak ugyane egy osztályába az igazat, arányosat és szépet a gyönyörérzettel, hanem különböző osztályokat állítva fel, a gyönyörérzetet az utolsóba helyezi. [*Phileb.* 64. B. — 67. B.]

Ez az okoskodás hibái mellett is megmagyarázza nekünk azt, a mire épen szükségünk van. Az igazság, arányosság és szépség nem egy, de még csak nem is rokon a gyönyörérzettel, s mint ilyen nem is sorozható azokkal egy osztályba; más szóval, a gyönyörérzet nem alkotja az igazat, arányosat és szépet, ezeknek nem lényeges része, csakis esetékes sajátsága, mely megvan mind a háromnál, s a vegyítésnek, vagyis a bennünk lefolyó lelki processusnak eredménye, s így nem is a tárgyban, de bennünk leli magyarázatát.

Mondjuk ki röviden az eddigieknek eredményét: a szépek hatása gyönyörérzet, s ez annak csak esetékes, nem pedig lényeges tulajdonsága.

De haladjunk egy lépéssel ismét tovább.

A „Politia“ harmadik könyvében kérdés támad a nevelés eszközeiről, s ez alkalommal idevágóan Sokrates azt mondja, hogy a zene adja a leghatározottabb nevelést, mivel az időmért (ὁρμῆς) és az összehangzat (ἁρμονία) leginkább hat a lélek mélyére, s a legerősebben vésődik bele illedelmességet hozva magával, tehát illedelmessé téve azt, ki jól van nevelve, és illedelmetlenné azt, kinek nevelése rossz, s mivel az ugy nevelt nagy fogékonysággal bírna, midőn élvez, s mindjárt jogosan felindulva a szépet dicsérné, s örömmel lelkébe fogadná, s ez őt nevelné, széppé és jóvá tenné, míg a rútát már gyermek korában, mielőtt képes volna ítéletre emelkedni, helyesen gyalázná és gyűlölné, ha pedig ítélő tehetsége megjött, már rokonságánál fogva felismerné, s barátságosan fogadná. [*Polit.* T. 401. D. E. 402. (A)]. Ha pedig valakinél a lélekben székelő szokások találkoznak össze, olyanok, melyek a lélekbe bevésődván, összehangzó, s megjelenésökben egymásnak megfelelők, ez volna a legsebbe látvány annak, a ki szemléletre képes; miután pedig a

legszebb a szeretetre legméltóbb is egyszersmind, azért a zenéhez értő szeretné is az ilyen embert, azt pedig, a ki nem ilyen, nem szeretné. A valódi szeretet pedig az erkölcsös, szép, okos és zeneértő iránti szeretet. Egy szóval a szellemi s eszményi szép iránti szeretet; — ugyannyira, hogy a szeretők is csak a szép kedvéért szerethetik egymást, s korántsem más célokból, különben közönséges keblűek, s bünt követnek el. [*v. ö. Nom. η' 837 C.*] — Mivel pedig erre csak a zenetanulmány képesíti a keblet, s az, a ki a zenét érti, valóban képes erre a szeretetre, világos, hogy a zene végpontját a szép iránti szeretetben éri el. [*Polit. I' 402. D. — 403. C. — v. ö. δὲ δὲ τοῦ τελευτᾶν τὰ μουσικὰ εἰς τὰ τοῦ καλοῦ ἐρωτῆζα. Polit. I. 403 C.*]

Ismét előbbre haladtunk. „A legszebb a szeretetre legméltóbb is egyszersmind,“ [*τὸ γὰρ κάλλιστον ἐρασιμώτατον. Polit. I. 402. D.*] valami újat csatol az előbbiekhöz, nevezetesen, hogy a szép szeretetre méltó. E szeretetet azonban nem mindenki fogja és foghatja fel. Erre csupán a nevelés képesít. A szép szeretetre méltóságát tehát csak a nevelés teszi keblünkben felfoghatóvá s érezhetővé. S mivel a jól nevelt a szépet szemlélve mindjárt felindul, más szóval gyönyörérezetre ébred, természetes, hogy ennek következtében dicséri és fogadja be a szépet, azaz ébred iránta szeretetre. Világos tehát, hogy a szép szeretetreméltósága mellett fel is ébreszti ezt a szeretetet, s hogy ez a felébresztett szeretet eredménye a gyönyörérezetnek s tudatra a jó nevelés — Platonál e helyen a zene — által ébred.

Fűzzük össze ezt az eredményt az előbbivel, és ezt kapjuk: a szépnek hatása gyönyörérezet, s ennek következtében szeretetre ébresztés, s ezek annak csak esetékes tulajdonságai, melyeket csakis a nevelés által kialakított lélek foghat fel és érthet meg.

De beszélni a szép hatásairól, s e hatások tulajdonságairól, mielőtt hallottuk volna, mi maga e hatások forrása, a szép, talán hiba is vala részünkről. Most megjavítjuk ezt a hibánkat, s áttérünk magára a szépre.

Plato Phaedrosában a lélek tulajdonságairól szólva elmondja, hogy a léleknek — minden egyes léleknek — tollai, szárnyai vannak, majd lovai, paripái, és pedig vagy fehér színűek, azaz jó és nemes fajból valók, vagy pedig feketék, azaz nem

nemes fajból származók. Azok a lelkek, melyek eltűrik azt, hogy makranczos lovaik őket elragadják, elvesztik tollazatukat; a többieknek pedig megnő és felviszi őket oda, hol az istenek népe lakik. S az isteniben nekik van különösen részök a testhez tartozók közül. Az isteni pedig a szép, bölcs és jó, és minden, a mi ilyen. [τὸ δὲ θεῖον καλόν, σοφόν, ἀγαθόν, καὶ πᾶν ὃ τι τοιοῦτον. *Phaedr.* 246. E. v. ö. *Phaedr.* 246. C. D.]

Az isteni és emberi lelkeknek azonban — olvassuk tovább — jóllehet egy alakuak, nincsenek egyforma lovaik. Az isteni lelkek lovai ugyanis egészen jó természetűek és erkölcsűek, továbbá fehér színűek, a menny feletti hazába (ὑπερουράνιος τόπος) szállanak fel, melyet az istenek igen könnyen érhetnek el, s ott a boltozaton (ἐπὶ τῇ τοῦ οὐρανοῦ νότῳ) köröskörül nyargalásznak. Az emberi lelkek lovai ellenben csak részben, s a legnagyobb fáradtsággal csupán annyira juthatnak, hogy fejüket kidughatják, s így megpillanthatják a menny felettit — míg a roszbak egészen az ég belsejében maradnak — s azonkívül, míg az istenek nagy nyugalommal s örömmel szemlélik a valóban létezőt, az igazságot, tudományt, — az emberi lelkek csak nagy fáradtsággal, s a makacs, szüntelen lefelé törekvő lovakkal való örökös küzdelemben pillanthatják meg itt a másik valóban létezőt, a szépséget magát, s hogyha azután valahol egyes szépet talál, rögtön visszaemlékeznek arra a menny felettire, s szerelemre gyuladnak s e szerelemnek lelkesültsége és izgalma a lehető legnemesebb. Minden lélek tehát szükségképen látta a valóban létezőt, különben ilyen alakot nem nyert volna.

Azonban nem mindenki képes a mennyben látottakra visszaemlékezni. Különösen az igazság s okosság képmásai fény nélküliek s kevésbbé világosak. [*Phaedr.* 247. C. — 250. B.] De a szépséget teljes, ragyogó fényben lehete akkor látni, midőn mi a boldog karral Jupitert, mások pedig más istent követve, a boldogító s isteni látványt élvezők. [καὶ τὸν δὲ τὸν ἦν ἰδεῖν λαμπρόν, ὅτε σὺν εὐδαιμονίᾳ χορῶν μαχαρίαν ὅπως τε καὶ θεῶν, ἐπόμενοι μετὰ μὲν θεῶς ἡμεῖς, ἄλλοι δὲ μετ' ἄλλον θεῶν, εἶδον. *Phaedr.* 250. B.] A szépség ugyanis ide-oda vándorolva tündöklött, s mióta mi ide (a földre) jövéünk, csak arcunk által, mint legélesb érzékünk által foghatjuk fel, s ezzel sem a bölcseséget,

sem semmi mást a szépségen kívül nem szemlélünk. Különben pedig ha a bölcseségnek is olyan tündöklő képmása volna arcunk előtt, heves szerelem keletkeznék bennünk, s még más valami szerelemre méltó, [*Phaedr.* 250. C. D.] már pedig csak a szépségnek jutott osztályrészül az, hogy ránk nézve a legtündöklőbb s leginkább szerelemre gyulasztó lehessen. [*νῦν δὲ záλλος μόνον ταύτην ἔσχε μοῖραν, ὥστ' ἐξαπατάσθαι εἶναι καὶ ἐρασμεύσθαι. Phaedr.* 250. D.]

Vizsgáljuk csak közelebbről e gondolatokat.

A szép, bölcs és jó, s minden a mi ilyen, isteni. Mit jelenthet itt e kifejezés : „isteni“ ; minő közös pontra vonatkozhatik e gondolat : „minden, a mi ilyen?“

Említők, hogy az isteni lelkek lovai nemes vérből eredtek, hogy felszállanak a menny feletti hazába, hol is az istenek nagy nyugalommal s örömmel szemlélik a valóban létezőt : az igazságot, tudományt; az emberi lelkek lovai ellenben csak nagy nehezen juthatnak annyira, hogy a másik valóban létezőt, a szépet csak megpillanthassák. Az istenin tehát itt azt kell értenünk, a mit az istenek zavartalan nyugalommal szemlélnék; míg az emberek csak olykor-olykor képesek megpillantani. Olykor-olykor, mivel csakis a nemes vérből származó lovak nyargalhatnak fel a menny feletti hazába, a roszbabbak pedig lenn maradnak. Más szóval : isteni az, a mit az istenek zavartalanul élvezhetnek a menny felett, a finomabb, kimiveltebb emberi lelkek pedig csak megpillanthatnak.

Láttuk továbbá, hogy a szép a menny feletti hazában valóban létezik; épen ilyen valóban létező az igazság, a tudomány is. Azt is tudjuk, hogy az isteni nem más, mint ama menny feletti hazában az istenek szemléletére álló dolog vagy tulajdonság; mivel pedig a bölcs és jó is isteni, a menny feletti hazában ezeknek is szükségképen létezniök kell. Mondhatjuk tehát, hogy ez a gondolat : minden a mi ilyen, nem vonatkozhatik semmi másra, mint : minden, a mi a menny feletti hazában az istenek szemléletére valóban létezik. S e pont az, melyben a szép a jóval és igazzal összeér. Mind a hárman a menny feletti hazában együtt s valóban léteznek, mind a hárman isteniek, s habár néha egy a másnak alája rendelt is, korántsem egyek, korántsem azonos

fogalmak, mint azt Plató szavaiból a sorok között olvasók magyarázgaták. E pontra különben később ismét visszatérünk; most folytatjuk vizsgálódásunkat.

A szép a menny felett valóban létezik, hiszen az emberek lovai olykor meg is pillanthatják. Tudjuk, hogy minden léleknek szükségképen kellett a valóban létezőt, s így a szépet is látnia, úgy, hogyha e földön egyes szépet lát, rögtön arra a menny felett látottra gondol vissza, s öröme gyulad. Mit jelenthet e kifejezés? Bizonyára azt, hogy az ember magában hordozza már a szép eszméjét, s erre vonatkoztatja a földön látott szépet. E földön tehát nincs meg a valódi szép, a szép eszménye. A földi szépek csak képmásai a mennyeknek, miként az igazság és okosság is csak képmása a menny feletti igazságnak és okosságnak. Különbség azonban van közöttük. A szép vakító fényű, a legtündöklőbb, s leginkább szerelemre gyulasztó; az igazság, okosság s a többi isteni létezők fénytelenek, kevésbé világosak, s azért olykor nem is képes a lélek reájok visszaemlékezni. Másképpen kifejezve, sem az igaznak, sem az okosnak, sem a többi menny felett létező isteninek birodalmában nincs ideál, ez csakis a szépnak jutott osztályrészül. [*Die plat. aesth. A. Ruge. a 12. l.*]

Mondottuk továbbá azt is, hogy a szép egykor vakító fényben ragyogva ide-oda vándorolt, s akkor világosan látható is vala; de itt a földön már csakis arcunkkal, azaz szemünkkel, mint legélesebb érzékünkkel fogható fel. Ha tehát e földön egyes szépet veszünk észre, azt egy képben fogva fel a menny feletti ideálra vonatkoztatjuk. S így a szép szemléletünk körébe tartozik, vagyis a szemlélet tárgya. [*v. ö. Die plat. aesth. A. Ruge. a 12—13. l.*]

De még tovább mehetünk következtetésünkben. Abból ugyanis, hogy a) a szép egykor vakító fényben ragyogva ide-oda vándorolt, s most csakis legélesebb érzékünkkel, arcunkkal, azaz szemünkkel vehető észre, b) a szép látásánál e földön mindig a menny feletti szépre gondolunk vissza, talán helyesen következtethetjük, hogy a szépet, melyet e földön észreveszünk, csakis azért tartjuk szépnak, mivel megfelel annak a képnek, melyben egykor a szép oly vakítóan ragyogott, mivel megfelel a szép ideáljának; vagyis, hogy a szép azért szép, mert benne a szép

eszméje lép szemléletünk elé, nem pedig más valóban létező eszméje pl. az igazé, jóé stb. [*Die plat. aesth. A. Ruge. a 14. l.*] azaz, hogy az igaz, jó stb. nem játszik lényeges szerepet a szép fogalmában, avagy megfordítva; a szép, igaz és jó tehát nem azonos fogalmak.

Vonjuk röviden össze, a mit ujabban kifejténk: a földi szép egy mennyei ideálnak képmása, és szemléletünk körébe tartozik.

Mielőtt ismét előbbre haladnánk, legyen szabad a fentebb kapott eredményre vonatkoztatva utólag valamit megjegyeznünk. Hallottuk, hogy a szép hatása szeretetre ébresztés. Ezt most a hallottak alapján kissé fokozhatjuk: a szép még a szerelemre, sőt a heves szerelem ébresztésére is hat. Ezt Plato némileg magyarázni is iparkodik; a szerelemre ébresztés egész processusát egy hasonlattal teszi érzékelhetővé: „valamint a lehelet vagy hang a sima és szilárd testekről visszapattanva ismét oda verődik vissza a honnan eredt, épen úgy a szépségnek kiáradása is a szemeken keresztül, a merre az ut a lélekbe megy, ismét visszatér a szépbe — és eltölti a szeretettnek lelkét szerelemmel. [*καὶ οἷον πνεῦμα, ἢ τις ἡχὴ ἀπὸ λείων τε καὶ σπερδεῶν ἀλλομένη παλιν ὄθιν ὠρμήθη ἑφέρεται, οὕτω τὸ τοῦ κάλλους ῥεῦμα παλιν εἰς τὸν καλὸν διὰ τῶν ὁμμάτων ἰὼν ἢ πέφουζεν ἐπὶ τὴν ψυχὴν ἵεναι ἀφαιζόμενον — καὶ τὴν τοῦ ἐρωμένου αὐτῆς ψυχὴν ἔρωτος ἐνέπλησεν. Phaedr. 255. C. D.]*

Kapcsoljuk össze most ezt az eredményt az előbbivel és ezt kapjuk: a szépnak hatása gyönyörérzet, s ennek következtében szeretetre vagy épen heves szerelemre ébresztés, s ezek annak csak esetékes tulajdonságai, melyeket csakis a nevelés által kialakított lélek foghat fel és érthet meg.

A szeretet, illetőleg heves szerelem megindítja az emberi akaratot, s létrejö a törekvés. Törekkszünk az után, a mi szeretetre, illetőleg heves szerelemre ébresztett. Törekkszünk tehát a szép után. Erről a törekvésről szól Plato Symposionjában. Itt a szeretet a halhatatlanság utáni törekvésben jelenik meg felgerjesztetve a szépség hatása által, s megvalósulni igyekszik a szépben szülemlés által, mely magát a halhatatlanságot állítja elének. Érthetőbben: „a halandó természet tehetsége szerint mindig

élni és halhatatlanná lenni törekszik, s ezt csakis úgy érheti el a szülemelés által, hogy a régi helyére mindig új lép. [*ἡ θνητὴ φύσις ζητεῖ κατὰ τὸ δυνατόν αἰεὶ τε εἶναι καὶ ἀθάνατος. δύναται δὲ ταύτῃ μόνον τῇ γενέσθαι, ὅτι αἰεὶ καταλείπει ἕτερον νέον ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ. Symp. 207. D.*] Ez a szülemelés önmönmagától nem történhetik. Itt célzatos teremtésről van szó.

Az emberi lelket a bölcsesség disziti. Ugyanezt teszi valamennyi más erény is, melyeknek a találós eszű költők és művészek valamennyien teremtői. A lélek eme diszei között azonban a legeslegnagyobb s legeslegszebb bölcsesség volna az — mondja Diótima — mely az államigazgatásban s a háztartásban az okosság és igazság néven szerepelne. A ki ezt ifjúságától kezdve lelkében melengeti, ha eljő az alkalmas idő, kedvvel teremtene. Azért is jár az ilyen idestova keresgélni a szépet, a melyben teremthet, mert a rutban nem képes teremteni; a szép testeket tehát jobban szereti mint a rutakat, valamint ha szép, nemes és kimivelt lelket talál, mivel termékenyíteni (teremteni) képes. [*ζητεῖ δὴ — καὶ οὕτως περιὼν τὸ καλὸν ἐν ᾧ ἂν γεννήσῃεν, ἐν τῷ γὰρ αἰσχροῦ οὐδέποτε γεννήσῃ. τὰ τε οὖν σώματα τὰ καλὰ μᾶλλον ἢ τὰ αἰσχρὰ ἀσπάζεται ὥστε νέων, καὶ ἐὰν ἐντύχῃ ψυχῇ καλῇ καὶ γενναίᾳ καὶ εὐφρεῖ. Symp. 209. B.*]

A ki azonban igazában hozzá akar fogni e dologhoz, annak már gyermek korában kell a szép alakok után való járást elkezdenie — ha pedig már az alakilag szép után kell járkálnia, nagy esztelenség volna, ha nem egynek és ugyanannak tartaná a valamennyi testben előforduló szépséget — de továbbá a lelki szépséget sokkal istenibbnek és becsülésre méltóbbnak kell neki tartania, mint a testi szépséget — s így a szépséget a törekvésekben és erkölcsökben is meg kell néznie — a törekvésekről azután az ismeretekre kell átmennie, hogy az ismeretek szépségét is megnézzé — míg végre így megerősölvé és tökéletesedve egyetlenegy ismeretet vesz észre, mely olyan szépre vonatkozik. [*τὸν ὁριθὼς λόγον ἐπὶ τοῦτο τὸ πρᾶγμα ἀρχεσθαι μὲν νέον ὅντα εἶναι ἐπὶ τὰ καλὰ σώματα — καὶ εἰ δεῖ διώκειν τὸ ἐπ' εἶδει καλόν, πολλὰ ἄνοια μὴ οὐχ ἐν τε καὶ ταῦτόν ἡγήσθαι τὸ ἐπὶ πᾶσι τοῖς σώμασι κάλλος. — μετὰ δὲ ταῦτα τὸ ἐν ταῖς ψυχαῖς κάλλος τιμωτέρον ἡγήσασθαι τοῦ ἐν τῷ σώματι — θεάσασθαι τὸ ἐν τοῖς*

ἐπιτηδεύμασι καὶ τοῖς νόμοις καλόν — μετὰ δὲ τὰ ἐπιτηδεύματα ἐπὶ τὰς ἐπιστήμας ἀγαγεῖν, ἵνα ἴδῃ αὖ ἐπιστημῶν ἄλλος — ἕως ἂν ἐνταῦθα ῥωσθῆις καὶ ἀβξηθῆις κατὰ τὴν ἐπιστήμην μίαν τοιαύτην, ἣ ἐστὶ καλοῦ τοιοῦδε. *Sympr.* 210. (A) B. C. D.]

A ki tehát mindedig szeretetre volt nevelve, a szépet rendben és helyesen szemlélve végre csak egy a természettől magától csudálatos szépet pillant meg, azt, melyért ő eddig oly sokat fűradozott, s a mely szép örökké létezik, mely nem keletkezik s meg nem szűnik; nem nő s nem fogy; nemesak az egyik esetben szép, s a másokban rút; nemesak ma szép s holnap talán rút; nem csupán összehasonlítva szép, míg külön nem, vagy épen itt szép s ott rút, mintha csak némelyeknek volna szép s másoknak rút — hanem az egyszer s mindenkorra önnönmagában változhatatlan lesz. [Ὅς γὰρ ἂν μέλοι ἐνταῦθα πρὸς τὰ ἐρωτικά παιδαγωγηθῇ, θεωμένος ἐφεξῆς τε καὶ ὁρίτῳς τὰ καλά, πρὸς τέλος ἤδη ἰὼν τῶν ἐρωτικῶν ἐξαίφνης κατόψεται τι θανμαστὸν τὴν φύσιν καλόν, τοῦτο ἑκείνο — οὗ δὴ ἐνεζεν καὶ οἱ ἔμπροσθεν πάντες πόνοι ἦσαν, πρῶτον μὲν αἰεὶ ὄν καὶ οὔτε γιγνώμενον οὔτε ἀπολλύμενον, οὔτε ἀβξανόμενον οὔτε γθῖνον, ἔπειτα οὐ τῇ μὲν καλόν, τῇ δ' αἰσχρόν, οὐδὲ τοτὲ μὲν, τοτὲ δ' οὔ, οὐδὲ πρὸς μὲν τὸ καλόν, πρὸς δὲ τὸ αἰσχρόν, οὐδ' ἔνθα μὲν καλόν, ἔνθα δὲ αἰσχρόν, ὥς τισὶ μὲν ὄν καλόν, τισὶ δὲ αἰσχρόν — ἀλλὰ αὐτὸ καθ' αὐτὸ μεθ' αὐτοῦ μορσιδὲς αἰεὶ ὄν. *Sympr.* 210. E. 211. A. B.]

Vizsgáljuk csak meg e gondolatokat, mielőtt ismét tovább mennénk. A szépség hatása alatt keletkezett szeretet törekvésben jelenik meg — és pedig Plato Symposionjában a halhatatlanság utáni törekvésben. E halhatatlanságot a szeretetre gyuladt törekvő teremítés által iparkodik elérni. S e ezelből szüntelenül keresi a szépet, melyben teremthet és teremteni óhajt. Keresi pedig nemcsak a szép testeket, hanem a szép, nemes és kimivelt lelkeket is. Hogy itt a nemes és kimivelt fogalom összeesik a széppel, mutatja az a hely, a hol arról volt szó, hogy a szépséget a törekvésekben, az erkölcsökben, sőt az ismeretekben is meg kell nézni. Már pedig a szép ez esetekben a nemességben és kimiveltségben nyilvánul. S most ismét hozzá tehetünk valamit az előbbiekhöz: a szépnek hatása gyönyörérezet, s ennek következtében szeretetre,

vagy éppen heves szerelmemre ébresztés, s így az akarat megindítása, mely a szép utáni törekvésben nyilvánul.

A kibővítést a szép meghatározásában is folytathatjuk.

A ki a szépet szünettelenül kutatja — mint olvastuk — az nagy esztelenséget követne el, ha azt valamennyi testben nem egynek és ugyanannak tartaná. De mivel neki a szépet nemcsak a testekben, hanem a törekvésekben, erkölcsökben, ismeretekben, egyáltalában a lélek kimiveltségében is keresnie kell, azt hiszszük, egyformán esztelenséget követne el akkor is, ha a szépet ez esetekben is másnak és másnak tartaná. Olvastuk továbbá azt is, hogy a ki a szeretetre, a szép hatására magát kiképezte, s a szépet fokozatos rendben szemlélte, egyszer csak megpillantja azt a szépet, mely örökké van, nem változik, s minden más egyébbel való összehasonlítás nélkül egyszer s mindenkorra önuönmagában szép. Mindezt tekintetbe véve az itt olvasottakból kettőt vehetünk észre : a) megerősítést annak az állításunknak, hogy a szép hatását csakis a nevelés által kialakított lélek foghatja fel és értheti meg, s b) lehetőséget arra, hogy a szép meghatározására fentebb kifejezett gondolatunkat kibővíthessük : a földi szép egy örökké létező s változhatatlan mennyei ideálnak képmása és szemléletünk körébe tartozik.

S most végig haladtunk azon az uton, melyen Plato a széphez a szép ideálját tekintve törekszik eljutni. Távol attól, hogy Platonak olykor igen mythikus és költőileg kifejezett gondolatait eredeti alakjokból kibontanók, s így megfosztanók attól a csillogó fénytől, melylyel a szép ideálját megközelíteni talán éppen ő maga méltónak tartá, s távol attól is, hogy e gondolatok megett a sorok között olvasni akartunk volna, benső összefüggések alapján iparkodtunk e gondolatokat csoportosítani, csakis azt mondva ki, a mit Plato maga, s úgy a mint ő maga mondá — de egy helyen, összefüggésben.

Azt mondhatná talán valaki, hogy „mozaikművet“ alkotánk, „egy nem valódi szerkezetet, melynek még szerkezete is a mi művünk“ — erre azt válaszolnók, hogy egy rendszer nélküli gondolathalmazban összefüggést keresünk, s ennek az összefüggésnek alapján, mely e gondolathalmazban a sorok közötti olvasás nélkül is feltalálható, rendet törekvünk eléállítani, de nem

azért, hogy a fősúlyt erre a szerkesztettük rendszerre, vagy éppen ennek a rendszernek egyedüli helyességére fektessük. Összerakók — legyen — a „mozaikképet” a nélkül, hogy új darabot tettünk volna hozzá, egyedül mesterünk darabjaiból, s csakis abból a célból, hogy egy helyen látva e darabokat, — melyeket a mester után századokon keresztül oly sokan fel-felhasználtak — láthassuk egyszersmind azt is, minő becsessel bírnak ezek aesthetikai képtárunkban.

De haladjunk most ismét előre, s mellőzve még az eddigi eredmények megbírálását lássuk, miképen iparkodik Plato a szépet más fogalmakkal összehasonlítva meghatározni.

Midőn Gorgiasban Polos azt mondja, hogy jogtalanul cselekedni csúfabb, mint jogtalanságot tűrni, de hogy ezért roszbabb is volna, azt nem érti, Sokrates így válaszol: „azt veszem észre, hogy te — a mint látszik — a szépet és jót, továbbá a roszt és csúfat nem tartod ugyanegynek. S miért nem? — folytatja Polosnak nemmel való feleletére — hát minden szépet, mint pl. testeket, színeket, alakokat, hangokat, törekvéseket semmi másra sem vonatkoztatva, mondasz egyenként szépeknek? mint pl. a szép testeket nem a használat szerint mondod-e szépeknek, melyre mindegyik alkalmas, vagy pedig valamely öröme vonatkoztatva, ha a szemléletkor a szemlélőket gyönyörködtetik? [*Μακρίανω οὐ ταῦτ' ὅν ἡγεῖσθί, ὥς ἔοικας, καλὸν τε καὶ ἀγαθὸν καὶ κακὸν καὶ αἰσχρὸν. Πωλ. οὐ δῆτα. Σω. Τί δὲ τόδε; τὰ καλὰ πάντα, οἷον καὶ σώματα, καὶ χρώματα καὶ σχήματα καὶ φωνὰς καὶ ἐπιτηδεύματα, εἰς οὐδὲν ἀποβλέπων καλεῖς ἑκάστοτε καλὰ; οἷον πρῶτον τὰ σώματα τὰ καλὰ οὐχὶ ἦτοι κατὰ τὴν χρεῖαν λέγεις καλὰ εἶναι. πρὸς ὃ ἂν ἕκαστον χρήσιμον ἢ ἑὰν ἐν τῷ θεωρεῖσθαι χαίρειν ποιεῖ τοὺς θεωροῦντας; Gorg. 474. C. D.] Polos erre helyeslőleg válaszol, s dicséri Sokratest, hogy a szépet öröm és jó által határozza meg. [*καλῶς γε νῦν ὁρίζεαι, ὦ Σώκρατες, ἡδονῇ τε καὶ ἀγαθῷ ὁριζόμενος τὸ καλόν. Gorg. 475. (A)]**

Új állásponton vagyunk. Sokratesi alapra jutottunk. Plato a szépet a jóra, a külső használatra s öröme vonatkoztatva veszi vizsgálat alá, s tartja szépnek. De ha jól megvizsgáljuk Sokratesnek fentebbi szavait, észrevehetjük, hogy itt fogalomcserével van dolgunk. Beszédének elején ugyanis magáról a szépről szól,

mint szépről, s később a szépekről, azaz a szép dolgokról. Ez változtat az okoskodáson. Első esetben ugyanis a szépről lényegileg van szó, s később tulajdonságképen. Innen a többes szám *τὰ καλὰ πάντα*; holott — már hallottuk — a szép csak egy és örök, változhatatlan. Sőt a polosi „*ἡδονῇ τε καὶ ἀγαθῷ οὐζόμενος τὸ καλόν*“ kifejezés sem vonatkozhatik a szépnél lényegére, hanem csak hatására. „*Ἠδονῇ* és „*ἀγαθῷ* csak a „gyönyörködtetni képes“ és „használható“ jelentésben szerepelhetnek itt. Egészen más volna — mint majd később látjuk — e kifejezés *τῇ ἡδονῇ τε καὶ τῷ ἀγαθῷ οὐζόμενος τὸ καλόν*; ezt azonban Polos nem mondhatá, mivel Sokrates sem így beszélt.

Ezen az alapon még többet találhatunk Hippias maiorban.

Sokrates a dicsekvő Hippiastól, ki azzal kérkedik, hogy a lakedaemonok tetszésnyilatkozata mellett igen szép beszédet tartott „a szép törekvésekről — melyekre az ifjunak törekednie kell“ [*περὶ ἐπιτηδευμάτων καλῶν — ἃ χρὴ τὸν νέον ἐπιτηδεύειν. Hipp. mai. 286 (A)*] alkalom lévén, azt kérdi: mi a szép? [*Hipp. mai. 286 D. E.*] Hippias különféle feleleteket adván, végre azt kérdi Sokratestól: „más valamit kíván tehát, nemde Sokrates, tudni a kérdező, mint mi szép?“ [*Ἄλλο τι οὖν, ὃ Σόκράτης, ὁ τοῦτον ἐρωτῶν δεῖται πυνθέσθαι ἢ τί ἐστι καλόν; Hipp. mai. 287. D.*] Erre Sokrates felvilágosítja őt, hogy t. i. nem azt kérdi tőle mi szép, hanem mi a szép. [*ἐρωτᾷ γὰρ σε οὐ τί ἐστι καλόν, ἀλλ' ὃ τί ἐστι τὸ καλόν. Hipp. mai. 287. D. E.*]

Eljutottunk a legfontosabb ponthoz Platonak a szépről kimondott gondolataiban. A kérdést, melyet oly régén fejtegettünk s magyarázunk, épen maga Plato tévé fel Sokrates ajkain. S vajjon meg is oldja-e? Kövessük csak őt gondolata menetében.

Hippias még most sem érti a kérdést, s azt feleli Sokratesnek, hogy szép egy szép leány (egy szűz), [*ἔστι γὰρ παρθένος καλὴ καλόν. Hipp. mai. 287. E.*] szép az arany, [*οὐδὲν ἄλλο ἢ χρυσός. Hipp. mai. 289. E.*] szép továbbá gazdagnak, egészségesnek, tiszteltnek lenni, agg kort érhetni el, s miután valaki szüleit szépen eltemette, épily szép és pompás temetésben részesülni gyermekei részéről. [*ἀεὶ καὶ παντὶ καὶ πανταχοῦ κάλλιστον εἶναι ἀνδρὶ, πλουτοῦντι, ἐγαίροντι, τιμωμένῳ ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων, ἀγχιζομένῳ εἰς γῆρας, τοὺς αὐτοῦ γονέας τελευτήσαντας καλῶς*

περιστεύλαντι, ὑπὸ τῶν αὐτοῦ ἐχγόνων καλῶς καὶ μεγαλοπρεπῶς ταρῆναι. *Hipp. mai. 291. D. E.*]

Sokrates ezeket az állításokat élesen bonczolja s kimutatja, hogy ezek csak viszonyosan szépek, s bizonyos viszonyok között rútak is lehetnek. Ő mást kérdez és akar. „A szépet kértem lényegét tekintve, a mi — ugymond — a mely mindenkinek és mindig szép — mert a szép mindig és mindenütt szép,“ [*καλὸς ἐρωτῶ ὃ τι ἐστὶ — ὃ πᾶσι καλὸν καὶ ἀεὶ ἐστὶ — ἀεὶ γάρ που καλὸν τό γε καλόν. Hipp. mai. 292. D. E.*] s miután Hippias „olyan mint a malomkő, melynek sem fülei sem agyaveleje, s nem ért meg semmit,“ ő kezdi megadni feltett kérdésére a feleletet, s kiindulva abból, hogy Hippias a fénylő aranyat tartotta szépnek, így szól: „neked tehát úgy látszik, hogy a diszes szép“. [*σοὶ δ'οἶν δοξεὶ τὸ πρέπον καλὸν εἶναι. Hipp. mai. 293. E.*] Ebben azonban meg nem nyugszik Sokrates, hanem tovább vizsgálódva kifejti, hogy a valóság és látszat egy a mástól sokszor különbözik, úgy hogy sok dolog sokszor szépnek látszik, míg a valóságban rut. S így a *πρέπον* sem — mely sokszor csak látszik szépnek — lehet a valódi szép. [*Hipp. mai. 294. E.*]

Tovább kell tehát fürkészniünk mi a szép. Gondoljuk csak, hogy az a szép, a mi használható, [*τοῦτο γὰρ δὴ ἔστω ἡμῖν καλόν, ὃ ἂν χρήσιμον ᾖ. Hipp. mai. 295. C.*] hiszen már a közönséges életben is azt szoktuk mondani: szép gép, szép szerszám, szép ló stb. [*Hipp. mai. 295. C. D.*] A használható tárgynak értéke, minősége azonban egyáltalán attól a czéltől függ, melyre használható. Mivel pedig e tárgyakat rossz czélokra is használhatjuk, igen világos dolog, hogy éppen ez által csuf jegygyel ruházzuk fel, s így a szép köréből egyszersmind ki is zárjuk. A használható tehát nem lehet a szép. [*οὐκ ἄρα, ὦ Ἰππία, τὸ δυνατὸν τε καὶ τὸ χρήσιμον ἡμῖν, ὥς εἰσέρει, ἐστὶ τὸ καλόν. Hipp. mai. 296. D.*]

Hippias tovább okoskodik s szépnek gondolja azt, a mi jót képes eszközölni (*ἀγαθὰ δύνηται*) és jóra használható (*ἐπὶ τοιαῦτα ἀγαθὰ χρήσιμον*). Sokrates erre azt mondja, hogy ez nem más, mint a hasznos (*τὸ ὠφέλιμον*); [*Αλλὰ μὴν τοῦτο γε ὠφέλιμον ἐστίν. Hipp. mai. 296. E.*] s mivel ez teremti a jót, a melyre használják, nyilván való tehát, hogy a jónak oka, a jó pedig okozata; hogyha pedig a szép egy volna a hasznossal,

vagyis az okkal, nem lehetne egy az okozattal, azaz a jóval. Az eredmény volna tehát: a szép nem jó s a jó nem szép. [*οὐ δὲ ἄρα τὸ καλὸν ἀγαθὸν ἐστίν, οὐδὲ τὸ ἀγαθὸν καλόν. Hipp. mai. 297. E.*]

Ez azonban igen furcsának tetszik Sokrates előtt, s azért így kiált fel: „illik-e azonban nekünk, s akarnók-e azt mondani, hogy a szép nem jó, s a jó nem szép?” [*ἀρέσκει οὖν ἡμῖν καὶ ἐθέλομεν ἂν λέγειν, ὥς τὸ καλὸν οὐκ ἀγαθὸν οὐδὲ τὸ ἀγαθὸν καλόν; Hipp. mai. 297. E.*] S nem is nyugszik meg abban, hogy a hasznos szép, hanem elvetve ezt tovább okoskodik. Mi volna akkor — ugymond — ha azt neveznők szépnek, a mi bennünk gyönyört okoz, nem mindenféle gyönyört ugyan, hanem csak olyat, mely látás és hallás útján származik; [*ὅρα γάρ· εἰ ὁ ἂν χαίρειν ἡμᾶς ποιῇ, μήτι πάσας τὰς ἡδονάς, ἀλλ' ὁ ἂν διὰ τῆς ἀκοῆς καὶ τῆς ὀψεως, τοῦτο φαῖμεν εἶναι καλόν. Hipp. mai. 297. E.*] hiszen a szép emberek, a disztések, festések és képek az által, hogy megtekintjük, gyönyörködtetnek, s a szép hangok, az összes zeneművészet, a beszédek és költemények ugyanezt eszközlik. [*Hipp. mai. 298. (A)*] S így kimondja Sokrates, hogy szép az, a mi látás vagy hallás által bennünk gyönyört okoz. [*τοῦτ' ἡμεῖς γὰρ φαμεν τὸ μέρος τοῦ ἡδέος, τὸ ἐπὶ τῇ ὀψει τε καὶ ἀκοῇ γιγνόμενον, καλὸν εἶναι. Hipp. mai. 299. B.*]

De most az a kérdés, vajjon e gyönyör maga a szép, vagy pedig a szépnek csak egy tulajdonsága. E kérdésre ismét felelni iparkodik Sokrates. Kimutatja először is, hogy a látás okozta gyönyör nem egy a hallás okozta gyönyörrel, továbbá, hogy ez az érzéki gyönyör, vagy egyszerűen kellemes nem is azért szép, mivel hallásunk vagy épen látásunk által származik; [*οὐδὲ γ' αὖ ἢ δι' ἀκοῆς ἡδονή, ὅτι δι' ἀκοῆς ἐστί, διὰ ταῦτα τυγχάνει καλῇ. οὐ γὰρ ἂν ποτε αὖ ἢ διὰ τῆς ὀψεως καλῇ ἦν. Hipp. mai. 300. (A)*] hanem mind a hallás, mind a látás szülte gyönyörben együtt és külön-külön kell valami közösnek lennie, a mi minket annyira felizgat, hogy ezt az érzelmet magát a többitől megkülönböztetjük, azt pedig, a mi e felizgatás által bennünk gyönyört okoz, szépnek nevezzük; [*Ἐχόντων (αἱ ἡδοναί) ἄρα τι τὸ αὐτό, ὃ ποιεῖ αὐτὰς καλὰς εἶναι, τὸ κοινὸν τοῦτο, ὃ καὶ ἀμφοτέραις αὐταῖς ἐπεσθαι κοινῇ καὶ ἑκατέρᾳ ἰδίᾳ. Hipp. mai. 300. (A)*] vagyis, hogy a látásból és hallásból származó gyönyört nem az teszi széppé,

a mi mind a kettőnek külön-külön közös sajátossága, együtt véne pedig nem az, s nem is az, a mi mindkettőjükben együtt megvan, s külön-külön nincs, hanem az, a mi mind a kettőben együtt és külön-külön is megvan. [*ἡ διὰ τῆς ὀψεως καὶ δι' ἀκοῆς ἡδονὴ οὐ τούτῳ εἶεν καλαί, ὅ τι τυγχάνοιεν ἐκατέρα μὲν αὐτῶν εἶναι πεπονθυῖα, ἀμφοτέραι δὲ μή, ἢ ἀμφοτέραι μὲν, ἐκατέρα δὲ μή, ἀλλ' ἐκείνῳ, ᾧ ἀμφοτέραι τε καὶ ἐκατέρα. Hipp. mai. 302 B. C.]*

S ezután röviden ismét elmondja Sokrates az eredményt, hogy t. i. nem a gyönyör az, a mit a hallás és látás szépmek mutat, — tehát nem a gyönyör a szép, különben a többi gyönyörök sem volnának másnak nevezhetők — [*Ἄρ' οὖν ὅτι ἡδονὴ ἐκατέρα τ' ἐστὶ καὶ ἀμφοτέραι, διὰ τοῦτο ἂν εἶεν καλαί; ἢ διὰ τοῦτο μὲν καὶ αἱ ἄλλαι πᾶσαι ἂν οὐδὲν τούτων ἦτον εἶεν καλαί; Hipp. mai. 302. D.]* továbbá sem a látás sem a hallás a szépet együtt nem alkotja, mivel a fentebbiek szerint, (az alkotja a szépet, a mi mindkettőben együtt és külön-külön is megvan) ha a látás és hallás együtt véne a szépet alkotná, külön véne nem tehetné ezt, mivel a látás és hallás egymástól különbözik. A látás és hallás útján származó gyönyör tehát nem szép. [*Ἀδύνατον ἄρα τὸ δι' ὀψεως καὶ ἀκοῆς ἡδὺ καλὸν εἶναι. Hipp. mai. 303. D.]* Itt megjegyezzük, hogy Sokrates, bárha figyelmezteté Hippiast arra, hogy a szépet keresi, e helyen már felcseréli azt a pusztá „szép“-pél (καλόν).

A látás és hallás útján keletkező gyönyörnek, mint hallottuk, bizonyos közös tulajdonsággal kell birnia. Mi lehet e közös tulajdonság? Sokrates e kérdésre úgy felel, hogy e közös tulajdonság az, hogy e gyönyör valamennyi között a legártalmatlanabb és legjobb; s így e gyönyör hasznos gyönyör. [*ὅτι ἀσυνέσταται αὗται τῶν ἡδονῶν εἰσὶ καὶ βέλτισται καὶ ἀμφοτέραι καὶ ἐκατέρα — τοῦτ' ἄρα — λέγετε δὴ τὸ καλὸν εἶναι ἡδονὴν ὠφέλιμον. Hipp. mai. 303. E.]* Hippias igenli Sokrates szavait, ez azonban tovább okoskodik s mivel most a szép ismét a hasznossal van viszonyba hozva, figyelmezteti Hippiast arra, hogy; mint már fentebb kimondá, a hasznos nem egy a széppel, mivel, mint a jónak oka, nem lehet egy okozatával. S itt van az az utvesztő, melyből Sokrates ki nem bir szabadulni, s azért e közmondással „χαλεπὰ τὰ καλά“ fejezi be beszédét.

Ismét előbbre haladtunk, sőt el is értük azt a pontot, melyen túl Platónak a szépről kimondott gondolataiban nem emelkedhetünk. Plato feltevő Sokrates ajkain e kérdést, mi a szép; sőt világosan ki is fejezé, hogy nem azt akarja tudni, mi szép, s melyek a szép tárgyak, hanem azt, hogy mi a szép maga. A kérdés fel volt tehát téve, de a megoldó felelet elmaradt, Plato nem volt képes megadni ezt, be kelle látnia igazságát ennek a közmondásnak: *χαλεπὰ τὰ καλὰ*.

De valami újat mégis adott Plato e gondolataiban is. Midőn ugyanis Sokrates szépnak mondja azt, a mi látás vagy hallás útján bennünk gyönyört ébreszt, s midőn kimutatja, hogy ez a gyönyör még nem maga a szép, kettőt eszközöl: a) kimutatja, hogy a gyönyör a szépnak csak hatása, mely bennünk látás vagy hallás útján keletkezik; b) megismertet minket egy újabb gondolatával, hogy t. i. a szép még hallás által is felfogható, vagyis hogy a szép még hallásunk körébe is tartozhatik. Abban a gondolatában pedig, hogy a szép által okozott gyönyör valamennyi gyönyör között a legártalmatlanabb és legjobb, kimondá azt, a mit annyi századdal később Kant fejezett ki, hogy a szép érdek nélkül tetszik.

Megoldja és megoldhatja-e ez a phrasis a szép meghatározásának kérdését? Talán nem is szükséges mondanunk, hogy épen nem.

Ezek Plato gondolatai a szépről, s a szép hatásairól. Az az egy pár itt-ott elszórt kifejezés, melyet egyszerűen elé lehetne még sorolnunk, bátran mellőzhető, mivel vagy semmi újat, semmi fontosat nem mond, s így kihagyható, vagy a szépre a művészet álláspontjából — bár távolról ugyan — mutat, s így más helyen tárgyalandó. A kérdés erről a szemlélő pontról tekintve is megoldatlan marad.

Mielőtt értekezésünk eredményét röviden összevonhatnók, legyen szabad Platonak a szépről elmondott gondolataiban előforduló egy problematikus pontra vonatkozólag egyet-mást megjegyeznünk.

Midőn Sokrates azt bizonyítgatá, hogy a hasznos (*τὸ ὠφέλιμον*) nem szép, (helyesen: nem a szép) így okoskodék: „a hasznos teremti a jót, a melyre használják, nyilván való tehát,

hogy a jónak oka, a jó pedig okozata; hogyha pedig a szép egy volna a hasznossal, vagyis az okkal, nem lehetne egy az okozattal, azaz a jóval.“ Sokratesnek ez az okoskodása a legnevezetesebb pont Platonak idevágó, összes gondolatai között. Az az esztetika történetében elé-elékerülő, „szép az igaz és jó“ meghatározás e pontban gyökerezik, s ebből nyer életerőt, annál is inkább, mert Sokrates e szavait kevésbé az után monda, mintán kijelenté, hogy a szépet magát keresi, azaz a szép meghatározását akarja adni.

Egy példa világosabbá teszi a dolgot. Sträter Sokratesnek erre az okoskodására ezt mondja: „so wird hier bereits die identität des schönen und guten ganz bestimmt, wenn auch nur in aller kürze ausgesprochen, und wir werden diesen grundgedanken der platonischen auffassung des schönen in seiner tief-sinnigen bedeutung durch viele andere stellen bestätigt und näher erklärt finden.“ [*Stud. z. gesch. d. aesth.* 36 l.] E példa meggyöngítésével meggyöngítjük a többieket is. Lássuk tehát, vajjon csakugyan úgy van-e ez?

Sokrates szavai ezek: „illik-e azonban nekünk, s akarnók-e azt mondani, hogy a szép nem jó, s a jó nem szép?“ Hol van itt azonosságról szó? „Jó“ és „szép“ itt pusztá tulajdonságkép szerepel. Egészen más volna, ha Sokrates ezt monda volna: a szép nem a jó, s a jó nem a szép (*τὸ καλὸν οὐ τὰγα τὸν οὐδὲ τὰγα τὸν τὸ καλόν*); de ő ezt nem tette, mivel nem az azonosságra gondolt. Ez állításunk megerősítésére még a következőt hozzuk fel: a) Sokrates világosan megmondá, hogy ő nem azt kérdi, mi szép, hanem mi a szép; az említettem kifejezést tehát határozottan megkülönböztette, s így feltehető, hogy ha az utóbbit akarta volna a kérdéses pontban érteni, alkalmazta volna is; b) valószínű, hogy az a Sokrates, ki a szépet akarja meghatározni és határozgatja is, ha itt a szép és jó fogalmát azonosnak vette volna — mint ezt Sträter állítja — azaz a szépet és jót egynek tartotta volna, e meghatározásnál, mint végső eredménynél, okvetetlenül megállapodik vala; c) ha Sokrates ajkain Plato a szépet és a jót (nemkülönb az igazat) azonos fogalmaknak tartotta volna akár itt, akár dialogusainak más helyein, úgy hiszem soha sem kapcsolta volna össze e fogalmakat „és“-sel, hanem

inkább „vagyis“ „azaz“ kapcsolókkal. Hát így szoktunk-e mi beszélni : „az ember és az érzékkel bíró eszes lény“ ? S nem-e így : „az ember, azaz (vagyis) az érzékkel bíró eszes lény“ ? S ezt a bölcseséget tegyük fel Platoról is.

Röviden, ha annyi *ἀγαθόν* mint *τὸ ἀγαθόν*, ha éppen annyit fejez ki Platonál *καλόν* mint *τὸ καλόν*, a melyre vonatkozólag pedig Sokrates ajkain éppen ő így nyilatkozott : „ἐρωτᾷ γὰρ σε οὐ τί ἐστὶ καλόν, ἀλλ' ὃ τί ἐστὶ τὸ καλόν“ [Hipp. mai. 287. D. E.] melyet tehát éppen ő maga különböztetett meg, akkor igaz Sträternek — s vele a sorok között olvasók nagy seregének — „ganz bestimmt“-je is, különben pedig nem.

De menjünk még tovább. Sträter az idéztem kifejezésében még reményt is nyújt arra, hogy ezt az alapgondolatot még sok helylyel megokolva s közelebbről megmagyarázva fogjuk látni. S vajjon minő megokoló s magyarázó erővel bírnak ezek a helyek? Halljuk előbb Strättert. „Von solchen stellen, wie sie ausser in anderen früheren, besonders im Protagoras vorkommen, wo einfach immer das schöne und gute als untrennbar verbunden genannt werden und ebenso das schlechte und hässliche, liessen sich noch eine menge anführen. [Studd. z. gesch. d. aesth. 44 l.] Vajjon a Sträter kijelölte¹⁾ protagorási helyeken a jó és szép csakugyan elválaszthatatlan fogalomkép van-e összekapcsolva? S vajjon továbbá e helyek csakugyan a Sträter-féle untrennbar mellett bizonyítanak-e, és éppen azt erősítik-e meg, a mit Sträter akar, az azonosságot? Abból, hogy Plato a szépet, a jót és igazat legtöbbször együtt említi, [az idézetekhez legyen szabad még a következőket felhoznom : *καλὸν καὶ ἀληθείας καὶ μετρώτητος πέρι λέγεις*; *Phileb.* 65. B. (Sokrates kérdi Protarchostól) — *οὐκοῦν ἀρετὴ καὶ κάλλος καὶ ὁρθότης ἐκάστου σεαυτοῦ καὶ ζῆου καὶ πράξεως οὐ πρὸς ἄλλο τι, ἢ τὴν χρείαν ἐστὶ. Polit. i'. 301.*

¹⁾ *οὐκοῦν εἴπερ καλόν, καὶ ἀγαθὸν ὁμολογήσμεν ἐν τοῖς ἐμπροσθεν. Τὴς γὰρ καλὰς πράξεις ἀπάσης ἀγαθὰς ὁμολογήσμεν, Protag. 359. E. ἀλλὰ ποτέ τις φησὶ εἰς τὸν πόλεμον οὐκ ἐθέλειν ἵεναι, καλὸν δὲ καὶ ἀγαθόν ; τοὺς δειλοὺς, Ἧ δ' ὄς. οὐκοῦν, ἦν δ' ἐγώ, εἴπερ καλὸν καὶ ἀγαθόν, καὶ ἡδύ ; — οὐκ ἐθέλουσιν ἵεναι ἐπὶ τὸ κάλλιον τε καὶ ἄμεινον καὶ ἡδίων — οὐκ ἐπὶ τὸ κάλλιον τε καὶ ἄμεινον καὶ ἡδίων ἐρχεται. Protag. 360. A. — Εἰ δὲ καλὰ, καὶ ἀγαθὰ. Protag. 360. B.*

D.] lehet-e azt következtetnünk, hogy a szép, jó illetőleg igaz egy a mástól elválaszthatatlan? Az az eset, hogy bizonyos dolgok „és” kapcsolóval többnyire együtt vannak felhozva, csakis azt mutathatja, hogy nincsenek elválasztva, mint legfőlebb rokon dolgok, de korántsem azt, hogy elválaszthatatlanok. S így gondolkozott Plato is, midőn e kérdéses fogalmakat egy magasabb fogalom (isteni létező) alá rendelte. [v. ö. a *Philebosból* fentebb kihozott eredménynyel.] Avagy, hogy a többi helyeket mellőzzem, midőn Sokrates ezt kérdezi Protarchostól: „szépségről, igazságról és mérsékletről beszélsz?” hogyan mondhatja valaki azt, hogy e kérdés csak azt bizonyítja, hogy a szépség, igazság és mérséklet elválaszthatatlan, azonos fogalmak?

De — ha áll az, amit Sträter mond — Sokratesnek fentebb idéztem okoskodása maga is fogós és hibás. Fogós, mert a *τὸ καλόν* és *καλόν* közötti különbséget — a melyen pedig különös súly van — megérteni nem bíró Hippiassal szemben ezeknek felcserélésével bizonyít; hibás, mivel éppen ez által mutatio elenchivel okoskodik. Az a tény pedig, hogy Sokrates, bárha kiemelte az ismeretes különbséget, később mégis csak az egyszerű *καλόν*-ról beszél, csakis azt mutathatja, hogy Sokrates is belezavarodott a fogalmakba, — s ez a zavar szükségképi, mihelyt a szépről abstracte akarunk beszélni — nem pedig azt, hogy tehát a *τὸ καλόν* és *καλόν* egyet fejez ki, s így a szép és jó (a problematikus okoskodás alapján) azonos fogalom.

Kimondva okoskodásunk eredményét: a Plato gondolataiból kifejtett azon állítás, hogy a szép a jóval és igazzal azonos, csak félreértésen alapul. Mind a három csak egy és ugyanazon magasabb fogalomnak — mind a három isteni létező — van alárendelve, s olykor-olykor (mint egyszerű, tulajdonságkifejező fogalom) együtt is eléfordul. Pl. a jó dolog lehet szép is, és megfordítva, de a szükségesség kelléke nélkül.

E rövid kitérés után ismét visszatérhetünk a rendes utra, melyen már a legvégső ponthoz — értekezésünk befejezéséhez — el is érteztünk. Mi tehát értekezésünk eredménye? Az, hogy már Plato a szépet mind hatásában, mind tiszta eszméjében meghatározni iparkodik. Első esetben már ismert fogalmakhoz nyulva, a szépet a tárgyak alaki hatásában fogja fel, s a máso-

dikban a szépet, kiindulva a szépnek földön tuli (mennyei) ideál-jából létező képmásnak tartja. Ime a formalis és materialis irány. Az elsőnek gondolata :

A szépnek hatása gyönyörézet, s ennek következtében szeretetre vagy épen heves szerelemre ébresztés s így az akarat megindítása, mely a szép utáni törekvésben nyilvánul; mindezek a hatások azonban a szépnek csak esetékes tulajdonságai, melyeket csakis a nevelés által kialakított lélek foghat fel és érthet meg.

Magokban véve figyelemre méltó állítások; de mivel a szépnek csupán csak esetékes tulajdonságairól szólnak, meghatározást nem alkothatnak.

A második irány gondolata pedig ez :

A (földi) szép egy örökké létező s változhatatlan mennyei ideálnak képmása, melyet látásunk vagy hallásunk által ismerhetünk fel; a jóval, igazsal és más létezővel csak annyiban esik össze, a mennyiben ezek is mennyei létezőknek képmásai.

S vajjon meghatározhatja-e ez a phrasis is a szép fogalmát? Teljességgel nem. Az egész meghatározás egy ismeretlennel történik — (mi maga az az örökké létező s változhatatlan mennyei ideál?) — s azért positiv tudást nem nyújthat.

S mi következik ebből? Az, hogy Plato, habár a szép meghatározását illetőleg sem a formalis, sem a materialis irányban — mivel mindkettőben egyenlő felszínességgel és rendszertelenséggel haladt — meghatározást nem eszközölt, mégis annyit mondott, hogy ennél többet mondani egészen korunkig annyi század aesthetikusai is alig valának képesek.

Simon József Sándor.

VARIAE LECTIONES.

XXVII. Cod. Bern. 236 f. 108^b col. 3 : Linio solatio. cenoso stagno. Hagen, Gradus ad criticen 38. lapján, kérdőleg Lutoso loco-ra változtatja a glossa lemmáját. Nem vette észre, hogy itt Vergiliusra vonatkozó glossával van dolgunk. Hogy ez a berni glossarium sok helyütt Vergilius-féle kitételeket magya-

ráz, az magából a Gradus példagyűjteményéből is kitűnik. Lásd 46. lap : Ubi suste rettditur azaz ubi sistere detur = Vergil. Aen. III 7. Veras retdere voces azaz veras reddere voces = Aen. I 409. 62. lap : Ignavum pecus dicit (sc. Vergilius Georg. IV. 168.) apem veteres secutus etc. 46. lap : Exunare azaz Exoriare = Aen. IV. 625. 39. lap : Mea tuus pater camele azaz Metabus pater Camillae = Aen. XI. 540. 25. lap. Loca senta = Aen. VI. 462. stb. Szerintem kétségtelen, hogy Linio solatio az Aen. II. 135. versére, „limosoque lacu per noctem obscurus in ulva delitui“-ra czéloz, s hogy a glossa csak akkor van igazán helyre állítva, ha így írjuk : Limoso lacu : caenoso stagno.

XXVIII. Cod. Bern. 236. f. 94^b col. 3 : Inprolis : nondum vir Hagen, Grad. 39. és 59. lap. Inprolis-t inpubis-ra változtatja, pedig az egész glossa hibátlan, amint azt a következő adatok bizonyítják. Mar. Victorin. p. 2465 P = Gramm. Lat. VI. p. 20. K. non scripsissetis inprolem per n, quod per m debuistis inprolem scribere : improles enim est, qui nondum vir est. Festus Pauli p. 108, 12 Improlus vel improlis, qui nondum esset adscriptus in civitate. Glossar. Labb. Inproles : „αγορος“ ατεκνος, ανηρδος, αφῆλις, μήπω πολυτενόμενος. Eszerint Cod. Bern. 178. f. 41^b col. 1. Inprolis nondum vir. amit Hagen Grad. 130 a javítani valók közé soroz, hibátlan volta miatt onnan kitörülendő.

XXIX. Cod. Bern. 236. f. 57^b col. 2 : Ergastulum : privata custodia. carcer. metallum vel locus ubi damnati. marmora secant vel aliquid operantur quod latine talentur dicitur. Hagen, Grad. 67. és 71. lap. talentur-t taberna-ra változtatja, de helytelenül. Hogy mi lappang e czikk utolsó mondatában, világosan mutatja glossánknak az az emléke, melyet Loewe, Prodr. 147. idéz : ergastulum : locus ubi damnati aut marmora secant vel aliquid operantur ; nam graecum est et latine metallum appellatur.

XXX. Cod. Bern. 236. f. 123^a col. 2 : Morilia : divina potio que appellatur a grecis falernum idest vinum és u. o. f. 125^b col. 2. Murnari : pocio divina que a grecis NECTAR. diuine. Moratum. Hagen Grad. 85. mind a két glossában a czikkasztó Ambrosia-ra változtatja. Ez ugyancsak nagy tévedés. Hogy lehetséges elképzelnünk azt, hogy a codex írója az ismeretes Ambrosia szót Morilia-ra v. Murnari-ra torzította? S nem állnak-e ezek a glossák az M betű rendjében? Vagy talán a magyarázat igazolja az Ambrosia-féle conjecturát? Korántsem, sőt mondhatni, hogy a magyarázat egyenesen tiltakozik ellene. Az ambrosiát nem nevezte a görög nektárnak : ambrosia étel, nektár meg ital. Itt tehát italról van szó, s ennek az italnak a neve : Murrina genus potionis, quae Graece dicitur *νέκταρ*. Hanc mulieres vocabant murriolam, quidam murratum vinum stb. Festus Pauli p. 144, 9. s Müller jegyz. A második czikk végén álló Moratum amint most már világosan látni, annyi mint murratum s az előtte való divine talán dr. vin. azaz dicitur vinum-ból van eltorzítva.

XXXI. Festus Pauli p. 117, 6 az eddigi kiadások szerint ezt mondja :

Laeva sinistra, quam Graeci *σχαίαν*. Unde tractum cognomen Scaevola. A laeva laevum sinistrum et laevorsum sinistrorsum.

Hogy itt valami hiba van, azt már Müller O. észrevette, csak hogy ő a hibát Paulusnak rója föl, s abba van, hogy Paulus ügyetlenül excerptálta Festus szövegét.

A laeva laevum] ita Paulus satis inepte. Sed Festus de metaphorico vel augurali significato voc. laevus dixisse videtur. Így szól glossánkhoz való jegyzete.

Hogy eddig senki a dolgon nem segithetett, annak oka a Festus Paulinak eddigi gyarló apparatus criticusa. Nem tudták, hogy az egyhangu hagyomány másképp szól, mint ahogy azt az eddigi összes kiadások közlik.

A hagyomány nem azt mondja, hogy „A laeva laevum sinistrum et laevorsum sinistrorsum,“ hanem „A laeva lrum sinistrum et letrosum sinistrosum.“ Így LMTG. Sőt a valónak a nyoma még a XV. sz.-beli rosz codexekben sincs tökéletesen

eltörülve, amint azt péld. a Corv. s. a Vindob. saec. XV. bizonyítja, hol letrosum helyett retrorsum áll.

Világos tehát, hogy a laevum és laevorsum nem hagyomány, hanem a kiadók jóhiszeműségén alapszik.

Ezekkel tehát semmi dolgunk: a letrum és letrosum mellett kell maradnunk, s ezeket kell törekednünk magyarázni és igazolni. Magyarázatunk és igazolásunk fényesen sikerül.

A latinban, valamint az indusban, görögben, németben és más nyelvekben több pronomen és adiectivum pronominale, sok számnév, több melléknév és igehatározó, melyek térbeli ellentétet jelentenek, comparativusi alakkal birnak, amely azonban nem úgy mint a valóságos közép és felső fok egybehasonlítást fejez ki a magasabb és legmagasabb fokot illetőleg, hanem térbeli vagy számbeli, vagy személybeli ellentétek egybehasonlítását jelenti. Lásd Kühner Ausf. Gramm. I. 374. (v. ö. magy. jobb, egyéb, a többi.)

Ha most figyelembe vesszük, hogy δεξιός mellett van comparativusi képzésű δεξι-τερος, dexter: úgy a Festus Pauli glossájában hagyományozott a laeva letrum egyszerűben érthetővé válik előttünk. A czikk azt akarja tudatni velünk, hogy laeva-tól származik comparativusi képzéssel laeter, a, um.

T. i. laeter: laevus = δεξι-τερος: δεξιός; laevusból lett laev-itero v. mindjárt i nélkül laev-tero, miből természetesen laetero-nak kellett lennie.

laetrosum = laetro-vo(r)sum.

Hogy e magyarázathoz a legkisebb kétség sem férhet, meglepően bizonyítja a Philoxenus-féle latin-görög glossarium p. 128, 43. amire Loewe Gusztáv Madridban 1879. márczius 17-én kelt levelében figyelmeztetett;

Laeva: ἐδώνυμος. Laetrum: ἁριστερόν.

Ebben az eddig nem méltatott hagyományban, mely kétség kívül Festusból van merítve, még a diphthongus is meg van őrizve.

A latin szótár ezennel egy eddig ismeretlen, s pedig felettele érdekes szóval gazdagodott.

Budapest, 1879. április 18.

Ponori Theurewk Emil.

XENOPHON „HIERO“-JÁNAK CZÉLJA ÉS IRÁNYA.

Felolvastatott a budapesti philologiai társaság 1879-ik márczius 5-én tartott ülésében.

I.

Jelenleg Xenophon egyike ama régi classicus íróknak, kiknek tulajdonuk tudósok támadásai folytán részint folytonosan fenyegetve van létében, részint alakra, gondolatra és célra nézve mindig talányszerűbbnek tűnik fel.

A mily mértékben különböznek e férfiú *jellemének* leírásai, oly annyira haboz a kritika ítélete *művei* fölött is. E jelenségnek egyik főoka : reánk maradt műveinek hiányos volta, hogy t. i. a Xenophon műveit tartalmazó kéziratok sem nem régiek, sem nem jók. Jóllehet szerzőjük előkelő és nagy műveltségű athéni férfiú volt, s ép abban az időben élt, melyben szülővárosa legnemesebb szellemi műveit teremte, mégis azt tapasztaljuk, hogy számos helyen megsérti az attikai formát.

Gondolatai kifejezésében majd könnyed, szerencsés és meleg, mint a Cyropaediában, az Anabasis- és a Symposiumban, majd meg merev, homályos és hideg mint Hellenikáiban. Ép oly sajátágosnak tűnik fel egynémely iratának czélja és iránya. Valjon tisztelte-e demokratikus szülővárosának törvényeit és intézményeit, vagy az ismeretes röpiratot tán ép az athéni demokratia ellen írta? Valjon valóban szerette-e Spartát, melynek szervezetét oly fennen dicsőíté, de a hol Sokrates, ítjúsága és beálló férfikora mélyen tisztelt tanítója, még kevésbbé fejthette volna ki munkásságát, mint Athenben? Vagy oly annyira szembe szállott az athéni és spártai, a valódi hellen meggyőződéssel, hogy, mint állítják, korlátlan királyságot ajánlott? — Mind ehhez képest nem épen soványan ütne ki az aratás az iratai felől való különböző véleményekből.

„Sokrates Apológiája — mondja Bernhardy — nem épen fog tetszeni azoknak, kiknek tiszta fogalmuk van a jó attikai beszédről.“ „A vadászatról szóló könyvének bevezetését mindazok mellőzni fogják, mondja ugyanaz a tudós, kik Xenophon értelmé felől nem vélekednek rosszul.“ Bornemann mindkettőt

valódinak tartja; s az Apologiáról *Hemsterhuys* és *Cobet* meg nem vetendő kritikusok úgy nyilatkoztak, hogy az valóban izlésses, fölötté kedves irat. *Lobeck* kételkedik a Hellenika hitelessége fölött; *Campe*, *Kypriános* és mások kivonatnak mondják, míg *Breitenbach* azt állítja, hogy a másolók keveset változtattak rajta. *Wolf Fr. A.* nem vehetett magán erőt, hogy kétszer olvassa át, de *Müller János* (Johannes Müller) nagy, és a maga nemében elérhetetlen példánynak nevezi; *Schneider* csudálkozik a kellem, erkölcsösség és istenfélelem fölött, mely a legtisztább, legizlésebb nyelvvél van párosítva, míg *Niebuhr* ketté vágta e művet, hogy benne legalább az írói képességet és művészetet javítsa, a rossz szándékon és irányzaton már mit sem változtathatván. A mi az „*Agesilaus*“-t illeti, ezt *Valckenaer*, *Wytttenbach* és *Wolf* elvetik; *Ruhnken*, *Reiz* és *Sauppe G.* ellenben védik. A „Memorabiliák“ *Cobet* szerint Xenophon összes iratai közül a legjobb, *Dindorf L.* szerint a legrosszabb állapotban maradtak reánk. *Bergk* azt hiszi, hogy a fönymaradt könyv csak kivonatja a valódinak, *Dindorf* ellenben, hogy sok benne az idegen toldás.

A „*Hiero*“ c. iratot, melyről jelen alkalommal szólni akarunk, még nem vitatták el egészen Xenophontól, de már is kétségbe vonták hitelességét; így *Caspers* az Apologiáról szóló iratában és *Ranke*, ki Xenophon élete és iratairól való ismeretes értekezésében a Hierora vonatkozólag ezt jegyzi meg: „In hoc licet multa Xenophontea inveniri concedam, tamen eum esse ab illo re vera scriptum affirmare non audeo.“

E megjegyzés egyaránt alapulhatott *nyelvi* és *tárgyi* szempontokon; *nyelvi*en, a mennyiben a kis iratban aránylag nagy számú különös szó és fordulat található. De *tárgyi*át tekintve feltűnő azon körülmény, hogy az irat második része a tyrannist — melyet a hellenek mindig mint történetük átkát éreztek és gyűlöltek — kíséri meg nemesíteni, szelidebb világitásban tüntetni elő. E kísértetnek annál meglepőbbnek kell feltűnnie, ha tekintetbe vesszük, hogy Xenophon mint Sparta dicsóítóje van elismerve, mely classicus korában saját földén nem tűrte, idegen államokban pedig üldözte a tyrannist. Ehhez hozzájárulnak ama kemény ítéletek, melyekkel Xenophon más irataiban ez államformát kárhoztatja. „Az ellenszegülő polgárok fölött való

uralkodást, a tyrannist, úgy hiszem azokra mérik az istenek, kiket oly életre akarnak kárhoztatni, a melyet Tantalus az alvilágban él, kit folyton az a félelem gyötör, hogy kétszer kell meghalnia.“ (Oecon. 21. 12.)

A „Hiero“ czimű iratról szóló jelen értekezésünkben szólunk először azokról a kérdésekről, melyekre maga a *tartalom* szolgáltat okot, s azután vizsgáljuk *nyelvészetileg*.

A bevezetésben a szerző elmondja, hogy a *Keosi Simonides* egykor Hierohoz, Syrakusae művelt és művészetkedvelő fejedelméhez jött, s szabad óráiban afelől beszélgetett vele, hogy kinek élete gazdagabb örömekben, a kényuré, vagy pedig a magán emberé. E beszélgetés két részre oszlik. Az első, nagyobb részben (C. 8-ig) Hiero, barátja kérdéseit követve, leírja, mily boldogul élt valaha, mint magán ember, s mennyire meg van most keserítve minden öröme. Az örömeket illetőleg, melyeket az ember *érzékeivel* élvez, kimutatja, hogy a magán ember gond nélkül utazhatik mindenfelé, hol *látni* való van, míg a kényúr felkeléstől és lázadástól való félelmében városát nem hagyhatja el. A *fülnek* különösen jól esik a polgártársak magasztaló elismerése, de ő nem örülhet a dicséretnek, mert ez nem *szabad* polgárok szájából hangzik, hanem csak szolgálélek hizelgő beszédének tekintendő. Az *izlés* nyújtotta élvezet eltompítja a mindennapos szokás, s a drága kenőcsök *illata* inkább gyönyörködteti a fejedelem környezetét, mint őt magát. A mi a *szerelmet* illeti, a magán ember büszke arra, hogy befolyásos és hatalmas család leányát nyerheti nőül, a kényúrnak vagy idegen nőt kell választania hitvestársának, vagy ha az polgárnő, alsóbb rendűt nálánál. Valjon a szabadabb szerelemben talál-e valódi vonzalmat, arról nem kezekedhetik. S azután, épen azok fenyegetik életét leginkább, kik a legmelegebb szeretetet szinlelik. A *hatalmat* és külső pompát illetőleg sem egyéb a tyrannis, mint elpalástolt nyomor. A kényúr folyton háborúban él, de nem élvezheti a háború örömeit, mert épen saját állama ellen kell folyton harczra szállania. Hiányzik továbbá számára a legnemesebb boldogság, a barátság. Nincs bizalma sem mások *előtt*, sem mások *irányában*. Nincs hazája. Mig a magán ember biztonságot lel a társaságban, addig a

kényúr gyilkosának szobrokat emel az állam. S elhibázott dolog a jogszerűtlen fejedelmet gazdagabbnak mondani, mint a magán embert. Az utóbbi korlátozhatja kiadásait és megengedett erkölcsös eszközökkel gazdagodhatik, amannak meg kell rabolnia az isteneket és az embereket, hogy testőrségét eltarthassa.

Jöllehet ismeri alattvalói közül a derék polgárokat, még sem szabad épen azokat uralma javára felhasználnia, sőt mellőznie kell őket, s ép a megvetettek közül eszközeit kiválasztania. Hatalma nagyobbitására szükséges, hogy országa virágzását előmozdítsa, de hogy biztosan álljon, nem szabad engednie, hogy a polgár gazdag és erős legyen. Ama gondtalanság, melylyel a magán ember az élet örömeit élvezi, kerüli a kényurat, kit éjjel-nappal, jártában-keltében a rettegés dämona gyötör. Nincs az a jó tett, melylyel barátokra tehetne szert, s őket magához fűzhetné, mert mindegyik szívesen kivonja magát hatalma köréből; nincs az a tengernyi sereg, melylyel ellenségeit legyőzhetné, mert mindnyájan ellenségei. „S így nem marad egyéb hátra, mondja Simonides, mint a nagyravágyás, mely az embert arra ösztönözheti, hogy a polgártársai fölött való uralmat jogellenesen magához ragadja.“ „Valóban, felel Hiero, nincs az az emberi gyönyör, mely oly közel járna az istenek fönségéhez, mint a magasztaló tiszteletadásnak élvezete. De a kényur tiszteltetése nem a szabad polgárok önkénytes hódolásából, hanem szolgai félelemből származik.“ „S mért nem vetsz véget e nyomornak a kényuri hatalomról való lemondás által?“ kérdi végül Simonides. „Mert a kényur, felel Hiero, nem képes az egyszer elkövetett jogtalanságot jóvá tenni. Menekülést számára csak az öngyilkosság nyújt.“

A 8. fejezettől végig azokat az eszközöket sorolja fel Simonides, melyekkel az emberséges férfiú alattvalói szeretetét és tiszteletét nyerheti meg. E gondolatból indulva ki, hogy az uralkodó istentől megáldott ember, tanítja, hogy valamely uralkodónak és valamely magányosnak egyenlő jó cselekedetei közül az elsői többre becsülendők; mennyivel könnyebben fogja ő a polgárok szeretetét megnyerhetni, ha nagyobb hatalmát és pénzbeli segédeszközeit e célra használja fel. Hiero amaz ellenvetését, hogy a fejedelmet uralkodói kötelességeinek telje-

sítése kényszeríti arra, hogy adókat vessen ki, hogy a gonosztevők és roszakaratuak megbüntetése és a zsoldos csapatok szükséges eltartása mindenfelől ellenségeket szerez neki, azzal a tanácssal czáfolja meg (melyet később Aristoteles ismételt), hogy a fejedelem azokat a dolgokat, melyek gyűlöletet és elégtelenséget idézhetnének elő, szolgáljaival végeztesse, a népnek tetsző országos ügyekben pedig maga működjek. Így a szükséges büntetések végrehajtását bizza másokra, de a derek polgárokat maga dicsérje meg. Tűzzön ki jutalomdíjakat a harezban, kereskedésben és földmívelésben érdemesültek számára, új és nem nyomasztó jövedelmi források felfedezésére, a szerencsét és áldást hozó találmányokra. A 10. fejezet a tyrannis legutálatosabb intézményéről : a zsoldos csapatokról szól. Ennek, így szól Simonides, nemcsak a fejedelem védelmére, hanem a polgárok biztonságára kelle szolgálnia. Így aztán közhasznu lesz ez az intézmény, s a polgároknak is annál inkább fog tetszeni, mert a külföld ellen viselendő harcokban magának a polgárok hadseregének védelmet és biztonságot fog nyújtani.

Végül (cap. XI) nem kell áttallania a fejedelemnek azt, hogy saját kincseit is eszközül használja fel országa hatalmának és fényének emelésére. Ne saját polgáraival viaskodjék a nemzeti ünnepeken, hanem idegen uralkodókat igyekezzék legyőzni. Ily eszközökkel meg fogja nyerni alattvalóinak szinte szeretetét. „Rajta tehát, Hiero, így végzi Simonides, gazdagítsd bizalomteljesen barátaidat, mert magadat gazdagítod meg; virágoztasd fel országodat, mert saját hatalmadat növeled; szerezz számára szövetségeseket; tekintsd a hazát házadnak, a polgárokat társaidnak, barátaidat saját vérednek, gyermekeidet saját lelkednek, és légy azon, hogy mindezeket jó cselekedetek által legyőzd. Mert ha barátaidat jó tetteiddel fölülmulod, nem kell félned ellenszégülésüktől. S ha mindezt teszed, akkor tudd meg, hogy tied a földi javak legszebbike és legboldogabbika : az irigység nélküli való boldogság.“

Ha az iratnak e második részét a Xenophon *egyéb* irataiban található *politikai gondolatokkal* összehasonlítjuk, főkép a Sokratesi bölcsészet ideáival, a mint ezeket legalább ő fogta fel, akkor itt ugyanazzal a szellemmel találkozunk, mely Simonides

tanácsait átlengi. Ez utóbbiakban az a cél, hogy a *τις αὐτὸς* mint *βασιλεύς* uralkodjék. A Memorab.-ban (IV. 6. 12) az az uralom van *βασιλεία*-nak nevezve, mely a polgárok beleegyezésén alapszik és az állam törvényei szerint intézkedik. De Simonides szabályai nyilván azt akarják, hogy *ἄλλοις ἀνθρώποις*-ből *ἕκαστος* legyenek, s hogy a személyes önkény helyett a közjólét törvénye érvényesüljön. A kényurnak uralmát törvényessé kell tennie, kimutatván, hogy esze és képessége van az uralkodáshoz. Ez megfelel Sokrates tanának Memor. III. 9. 10.: „Sokrates nem azokat nevezte királyoknak és uralkodóknak, kik örökösödés útján jutottak a trónra, nem a tömegtől megválasztottakat, nem a sors kiszemelteit, nem az erőszak és csalás következtében felvergődöttöket, hanem azokat, kik uralkodni *tudnak*.” (V. ö. Cyrop. Proöm). Az egyes kormányzati eszközök, melyeket Simonides említ, mind ugyanarra a lelki motivumra vezetnek, melyet már Xenophon Cyrusa is szerepeltet, hogy az embereket magához láncsolja és fölöttük uralkodjék, t. i. az egoismusra.

A Sokratesi etlika, amint ezt Xenophon „Nevezetességei”-ben (Memorabiliában) ecseteli, csak eudämonisticus bölcsészet. S azért ez a cselekvés főelveül nem a jót tekinti magában véve, hanem csak a hasznosat. Megadja a módot, mely szerint élve családi és polgári tekintetben az ember boldog lehet. Csak *hasznosság*i okokból szorít a testi és lelki egészség fentartására. A tudományokat, művészeteket, barátságot, rokoni szeretetet,¹⁾ a hazáért való élest csak a haszonért ajánlja. A mértékletességet, bátorságot, igazságosságot, bölcseséget nem önmagukért kell gyakorolui, hanem mert a boldogságra szükségesek. Sőt az isteneket is azért kell tisztelni, mert náluk van a legfőbb hatalom, s mert az emberek boldogsága rajtuk áll. (Memor. IV. 3. 17). A Xenophon-féle Ethikának ez alapjelenségeivel egészen megegyezik az, hogy Simonides oly szabályokat ajánl Hierónak, melyek a dicsszomj és nagyraagyás felébresztésére és az alattvalók érdekeinek kielégítésére céloznak. A Cyropaediában is a katonák

¹⁾ Nagyon szelid alakban tűnik elő ez utilitismus a szülők iránti szeretet ajánlásánál. (Memor. II. 2.)

haszonlesésére ¹⁾ és nem kötelességük érzetére támaszkodik Cyrus, hogy magához fűzze őket és vállatainak megnyerje. „Atyáink, így szól hozzájuk (Cyrop. I. 5. 8.) bármely férfiúi erényre nézve sem voltak nálunk alábbvalók, de nem használtak velők sem maguknak, sem a hazának. S mégis azt hiszem, hogy az emberek csak azért törekcszenek az erényre, mert a derék többet akar érni mint az, ki nála alábbvaló. Ki most az örömtől tartózkodik, azt nem azért teszi, mintha sohasem akarná élvezni, hanem hogy e tartózkodás folytán majdan annál több öröme legyen; ki a szónoklást buzgón gyakorolja, nem azért teszi, hogy mindig beszéljen, hanem sokakat legyőzvé, nagy előnyökre tegyen szert, s azért a harc mesterségében sem oly célból edzi magát az ember, hogy örökké viszályban éljen, hanem hogy magának és az államnak nagy boldogságot, nagy gazdagságot, nagy tiszteletet vivjon ki.“ S ugyan e hasznossági elvet kell Cyrusnak állama alkata szervezésénél is érvényesítenie, miután az ázsiai népeket legyőzte. A roszalás egy szava nélkül beszél Xenophon, mily ügyes intézkedés volt Cyrus részéről az, hogy *heréltekkel*, a leghűbb szolgálkával vette körül magát. Hogyan szoktatta hódolásra a harcziás udvari nemességet, hogyan alkalmazza a *divide et impera* elvét, hogyan veti ki az ifjú ország fölött a kémek hálóját, mindezt erkölcsileg nem lehet igazolni. A Hierónak ajánlott rendszabályok már sokkal szelidebb színben vannak feltüntetve, valószínűleg azért, mert Hiero *Hellének* fölött uralkodik; mégis gyakran emlékeztetnek hasonló, a Cyropaediában levő tanokra.

De nemcsak a Cyropaediából, hanem Xenophon egyéb írtaiból is ki lehet mutatni, hogy Simonides indítványai és tanácsai, melyeket Hiero figyelmébe ajánl, a Xenophoni szellem valódi bélyegét hordják magukon. Az a tanács, hogy ajándékokkal hasson az uralkodó Cyrop. VIII. 2. 7. Hipp. I. 26., Hellen. III. 4. 16 található fel; a díjakkal való jutalmazásról Cyrop. VIII.

¹⁾ Máskép ítél e kérdésről *Lehmann R.* „Über Xenophons Schrift vom Staate der Lacedämonen und Isokrates „Panathenaios“ Greifswald 1853. 20. l. „Cyrusnak és katonáinak erénye, az erkölcsi érzület és meggyőződés erénye, melyet csak a szabadság eszközei idéznek elő az egyedekben.“ V. ö. ezzel szemben Büchsen-schütz. „Philologus“ XXII. K. 4. füzet.

2. 26 ; Oecon. IV. 8 ; a kereskedés előmozdításáról Vectigal. III. 3. olvashatni. Az a vélemény, melyet Xenophon a zsoldosok alkalmazhatóságáról nyilvánít (Hiero X), s már maga ez intézménynek ajánlása, nyilván egészen ellentmond a hadkötelezettség és a katonai becsületről való ó-hellén képzeletnek, de viszont teljes összhangzásban van ama változással, mely a peloponnesusi háboru után Xenophon szeme láttára az általános gondolkozásmódban és az egyes görög államok viszonyaiban véghez ment. Athen, melynek lakossága a pestis és a sicíliai expeditio (παρωλεῖσθαι Thukyd VII. E.) folytán kipótthatatlan károkat szenvedett, már *zsoldosokat* volt kénytelen szolgálatába fogadni, és Iphikrates megkezdé az athénei condottiérik sorát. Továbbá Xenophon azt ajánlja az atheneieknek (Hipparchikos IX. 3), hogy 200 lovasd fogadjanak zsoldba, hogy ezek szigorú fegyelmezettségük- és nagyobb ügyességükkel jótékonyan hassanak a hazai lovasságra. E mellett Sparta és más államok példájára hivatkozik. Egy másik iratában (Vectigal 2.) kinyilvánítja ugyan, hogy az athéneiekre nézve sokkal magasztosabb volna, ha a harcban magukra, s nem másokra támaszkodnának, de ez a megjegyzés tisztán arra vonatkozik, hogy a metőkök is a nehéz fegyverzetűek között harczoltak : A metőkök, kik, mint Xenophon mondja, nagyobbára phrygiaiak, lydiaiak és syriaiak, *egyirésről* nem érdeklődhettek oly állam iránt, mely nemesak hogy nem engedett nekik teljes polgárjogot, hanem egynémely bántó kötelességgel alacsony rangjukra nagyon is emlékeztette őket, *másrészről* meg nem is harczoltak úgy, mint a zsoldosok zsoldjukért és katonai becsületökért. Tehát a Hiero 10-ik caputját is teljes összhangzásban találjuk Xenophonnak különben ismeretes nézeteivel. S ha végül Simonides arra figyelmezteti Hierot, hogy az államot hazájának tekintse, a polgárokat barátainak, barátait gyermekeinek, úgy Chrysantas egészen hasonló mond a Cyropädia VIII. 1. 1 „Már egyébkor is volt alkalmam megfigyelni, hogy a jó uralkodó semmiben sem különbözik a jó atyától. Mert valamint az atyák gondoskodnak gyermekeik életboldogságáról, így Cyrus is oly szabályokat ajánl nekünk, melyek boldog életről kezkeskednek.“ E nyilatkozat Hiero XI. 13, „mert akkor tekinthetnéd barátaid vagyonát saját kincsenednek“

arra a kedves elbeszélésre emlékeztet, mely a *Cyrop* VIII. 2. 15. Crösusról és Cyrusról olvasható, s mely e helyen, mint hinném, Xenophon szemei előtt lebegett.

Az irat első nagyobb részéből, mely kimerítően eseteli a kényur nyomorát és kényszeruralom alapításától akar óvni, az utálat ama érzete olvasható ki, melyvel a hellének a tyrannist, s nevezetesen az u. n. *ijjabbik* tyrannist tekinteni szokták volt. E fejezetben sem találunk oly gondolatra, mely Xenophon gondolkozása módjától idegenkednék. Némileg felakadhatnánk azon a hideg modoron, melyben (1. cap.) Hiero szeretete Dailochoshoz van leírva, a hol egyszersmind e szavak *ὁππεύ ἴσως ἀναγνώσει ἡ γένεσις ἀνθρώπων δεῖσθαι* mintegy igazolásnak hangzanak, mert látjuk, hogy Xenophon a *Resp.* L. II. dicséri a spártaiak szigorú erkölceseit, s ezen fertelmes szenvedélyt a *Symp.* VIII. 20 és a *Memor.* I. 3 is kárhoztatja. De viszont úgy látszik, hogy Xenophon, ha önmagára nézve feddhetetlen maradt is, a gyakorlati életben némelykor szelidebben ítelt ama bűn fölött, melybe egész népe beletévedt, s mely elterjedésével a jobbak ítéletét is önkénytelenül eltompította. Xenophon ez engedékenységeinek nyomaira világosan ráakadunk iratainak oly helyein, hol maga az elbeszélés inkább igénybe veszi őt, mint az ethikai megfontolás, s így nevezetesen az olynthiai Episthenes történetében (*Anab.* VII. 4. 7.), melyet a roszalás egyetlen szava nélkül illeszt hadi tudositásába. Hasonlóan tréfálózva (*ἐπιγέλασας*) említi Hiero ama vonzalmát Simonides is a 31. §-ban. —

Ha az említetteken kívül ez irat egyes helyei Xenophon többi iratainak hasonló helyeivel való összehasonlítására még súlyt fektetünk, akkor a következő egymásnak megfelelő helyekre akadunk: VI. 6 és 7, és *Cyrop.* III. 1. 23 és 24 a félelem gyötrelmeiről; VII. 1 és *Oecon.* XIV. 10 a becsületvágyról; IX. 7 és *Oecon.* V. 12 a földművelés erkölcsi értékéről; XI. 6 és *Agés.* IX. 7. arról, hogy a fejedelem ne versengjen pompára nézve a magán emberrel; VI. 4 és *Anab.* II. 5. 9 továbbá II. 4 és *Sympos.* IV. 34, arról, hogy saját lelkünkben lakik boldogságunk vagy boldogtalanságunk.

Ugy hiszem, hogy a „Hiero“ megírásának oka leginkább azokban a politikai viszonyokban keresendő, melyeket Xenophon

élete második felében megért. A Kr. e. 400-ik év körül a zsoldos rendszerrel egyetemben fejlődött ki a fiatalabb tyrannis, melyben a hellen élet, maga Lykurgos állama is diestelen halálát lelte. A zsoldos vezérek virágzó városokat kerítettek hatalmukba, és ezeken kényuri módon uralkodtak. Így Klearchos, kivel Xenophon Babylonban járt, egy ideig Byzancez ura volt. Mint katona és politikus nem kis csodálattal kísérte Xenophon Pherä kényurának, Jasonnak meglepően növekvő hatalmát, ki nagy ügyességgel ugyanazokat a messzilató terveket követte, mint nem sokkal később a macedoni Fülöp. Elvitázhatatlanul szívesen időzik e férfunál (Hellen. VI, 1), kiből ugyanazokat a katonai és uralkodói erényeket vélte feltalálni, melyeket az ifjabbik és az öregebbik Cyrusra ruházott. Ugy jellemzi őt, mint fejedelmet, ki szereti a veszélyt és erőmegfeszítést, a test kívánságai fölött uralkodni tud, ki zsoldosait meg tudja a felől győzni, hogy a harci vitézség tiszteletet és élvezetet nyújt számukra. Szerinte Jason czélja az volt, hogy mihelyt a thessaliaiak erejét maga alatt egyesítette, Macedoniát meghódítsa, az athéneieket tengeri hatalmuktól megfoszssa, s a legyőzött hellének fegyvereivel seggittetve, Persiát leigázza, melynek gyengeségét a 10,000-ek visszavonulása és Agesilaus által elég leplezetlenül ismerte. E sokat felülemelő terveknek csak kis részét foganatosíthatta életében. Megöletése a görögöket nagy félelemtől szabadította meg. „Mert, így szól Xenophon (Hell. VI. 4. 32.), abból, hogy mily tisztelettel illette gyilkosait a legtöbb görög állam, látható volt, mennyire félték a hellének attól, hogy kényuri hatalmát föléjük is kiterjeszti.“ Ez nem sokkal a leuktrai csata után történt. Még közelebbről látta Xenophon Euphron példáján a kényurak eljárását, ki a mantineai ütközet idejében szülővárosát Sikyont leigázta, rabszolgákat polgári javakkal ruházott fel, részben megölte, részben számkivetette az aristokratiát. Nem kevésbé vonhatta magára Xenophon figyelmét a syrakusiai idősb Dionysius. Ez is tulajdonképen *zsoldosok* segítségével rontotta le Syrakusae alkotmányát, s alacsony rangból felemelkedve oly nagy hatalomra tett szert, hogy barátságát és támogatását az athéneiek, sőt maguk a spartaiak is keresték.

A spartaiak, kik egyébkor a tyrannis leigázására töreked-

tek, a peloponnesusi háború után, valamint egyéb ügyeikben, úgy ebben is annyira eltértek politikájuk eredeti alapelveitől, hogy a 404—361-ig terjedő időben épen kedveztek a tyranninak, és azt előbbre segítették. (L. H. G. *Plass* „Die Tyrannis in ihren beiden Perioden bei den alten Griechen.“ 2. kiad. II. 35.) Még mikor Skillusban élt Xenophon, láthatta, hogy kedvelt Spartáját a coreyrai háboruban 373-ban Dionysius hajóhada segíté, bár eredmény nélkül. Midőn Skillusból való száműzetése után Korinthusban élt, látta a segédsapatokat, melyeket Dionysius a spartaiaknak a thebaiak ellen küldött, s mint szemtanú¹⁾ írja le, hogyan szoktak Dionysius zsoldos lovasai harezolni. A sicíliai fejedelemnek bölcsekhez (Plátón) és költőkhöz való viszonya, melylyel mint azelőtt Hiero uralmának fényt és dicsőséget akart szerezni a hellenek előtt, nyilván arra ösztönözte Xenophont, hogy behatóbban vizsgáljon egy oly kormányformát, mely századok óta mint kiirthatatlan betegség szerepelt Görögország kis államainak életében.

Xenophonnak, ki oly figyelmesen vizsgálta nemzete politikai és erkölcsi állapotait, okvetlenül észre kellett vennie, hogy nemzete növekvő ellajulása és az eddig érvényes életrend felbomlása főökul szolgált ez államforma újból való föllelevenítésére, melyről azt hitték, hogy az V. század közepén végkép megsemmisült. Az egyes államok — Spartát még kivéve — pártokra voltak szakadva, és a hetäriák nyüge alatt elkoresosodtak; az egyes ember erkölcsösségét megingatta az a bölesészet, mely csábító szavakkal *pusztá önzést* hirdetett; a peloponnesusi háború utolsó évei sok példát mutatnak a hallatlan kegyetlenségre, melyet hellének hellénekkal szemben elkövettek; a zsoldosok intézménye megcsontkítá a polgári becsületérzetet. Maga ez intézmény, mely ama nagy háboruban keletkezett és oly gyorsan kifejlődött, minden nagy ravágyó vezérnek, minden hiteszegő polgárnak kínálkozó alkalom volt, hogy kényurrá legyen.

Úgy hiszem hogy ilyen, vagy legalább hasonló szennelődések és megfontolások indították Xenophont arra, hogy a kény-

¹⁾ Ez mint egyebütt Xenophonnál úgy itt is a leírás *módjából* következik. (Hell. VII. 1. 21.)

uri életéről való gondolatait e kis iratban összefoglalja, talán *fiatalabb barátaira való tekintettel*, kiket a tyrannis mivoltáról akart felvilágosítani vagy tanítani. Mert hogy a föntebbi tekintet mennyire szemei előtt lebegett írói működésénél, ez nemcsak iratai különböző helyeinek *tanító* modorából következik, hanem ezt a *lóval való bánásmódról* szóló kis művének elején maga is határozottan megmondja.

Hogy ezek után a „Hiero“ *czélja*, mint Frotscher, Saüppe G., Engel és mások akarják, nem volna egyéb, mint a görögöknek a *monarchiai államformát* ajánlani, ezt nem volnék hajlandó elfogadni. Mellőzöm itt azokat az okokat, melyekből Xenophon politikai nézetei egyáltalában nem engedhetnek meg ilyenféle feltevést, mert erről a Cyropaedia tárgyalásánál szoltam (I. Egyetemes phil. Közlöny 1878. évfolyam). S „Hiero“-ban sem találom e feltevés okát. Isokratesnek *πρὸς Νιζοκλέα* cz. fenmaradt beszédje (mögylehető száraz és egyhangu modorban) mintegy tükröt állít a cyprusi fejedelem elé, melyben a különféle helyes kormányzati elveknek egész sorozatját láthatja. S *Νιζοκλῆς* cz. beszédjében az alattvalóknak a fejedelem iránt való kötelességeiről értekezik. Ebből talán mindjárt azt mernők következtetni, hogy Isokrates hazája fiainak azt hirdette, hogy fogadják el a monarchiát? Bizonyára nem! S ugyanő nem mond ellent magának, mikor Jason gyermekeihez írt levelében a magán ember életét boldogabbnak mondja, mint a kényurét. (V. ö. Hellen. *ἐγζώμιον* 32. §., „Symmachikos“ III.) A „Hiero“ első részéből tisztán kilátszik, mennyire utálta Xenophon is a Tyrannist. Szeretne attól visszariasztani; innen az élesen és tüzetesen tagolt, a legapróbb részletekbe is beleható kimutatása annak, hogy a kényur számára nincs valódi boldogság. A tapasztalt szerző azonban nem kételkedett abban, mennyire gyöngye az ő szava a körülmények áradata ellenében, ennél fogva emberbaráti módon és — a mit mindig szokott volt tenni — a létező állapotok tekintetbe vételével igyekezzvén használni, Görögország egyik leghíresebb böcsének szájába oly tanácsokat ad, melyek a kényur állását nemesebbé tehettek, és az alattvalók helyzetén segíthettek. Nem tudjuk kimutatni, hogy Xenophon valamelyik kortársa ez iratját szemére hányta volna, és őt a tyrannis, vagy

ha úgy akarjuk, a monarchia dicsőítőjének tekintette volna. Macchiavelli folyton épen *buzgó* republikánus volt — mit ily mértékben nem mondhatunk Xenophonról — s ugyanakkor, mikor politikáját a fejedelmek számára megírta, a közszabadságért volt behörtönözve. S olasz kortársai közül senki sem talált valami helytelent vagy ellenmondót irataiban, hanem az Alpok tulsó feléről hangzott először a felindulás kiáltása, melyet Olaszországban eleintén nem is látszottak érteni. Mert az akkori olaszoknál Macchiavelli élete és iratai nem voltak talányszerűek, miután politikai és erkölcsi állapotaitól elvonatkoztak. Ép oly kevéssé lehetett feltűnő a IV. század első felében, mikor az anya-állam Hellas körül kényszeruralmak keletkeztek vagy a meglevők tovább virágoztak, sőt magában Hellasban vagy a legközelebbi szomszédságban erre célzó törekvések ellenében kellett küzdeni, hogy akkor egy őszinte és önzetlen hazafi, mint Isokrates, hogy egy sokat megpróbált, sokat hányt-vetett férfiú, mint Xenophon kormányzati szabályokat ajánlanak a kényuraknak.

Dr. Bászel Aurél.

AZ UGOR NYELVEK ELÁGAZÁSA.

III. (Befejezés).

3. Mily közösséget mutat már most a lapp és finn *szóképzés*?

a) lpS. *-vuot*, lpF. *-vuotta*, (gen. *-vuoda*), lpE. *-vuot* = finn *-ute*, *-yte* (gen. *-uden*, *-yden*) (alapalak lapp *-vuode*, f. *-ude*) elvont névszók képzője (*-ság*, *-ség*), pl. *puorevuot*, *buörrevuotta* jóság; *mānavuot*, *mannavuotta* gyermekség | finn *korkeute* altitudo (*korkea*); *lapsuute* gyermekség (*lapse*). Az ily fajta elvont nevek még csak újkeletű képzések az ugor nyelvekben, s még félig-meddig összetételek (v. ö. magy. *-ság*, *-ség*, régebben csak *-ség*: *gazdagság*). A zürjén a *lun* = „dies” szót használja e czélra (*ozirlun* gazdagság); szint ilyen a mordvin *ši, ši* = „dies” (*šumbraši* egészség, *šjuparši* gazdagság). Hasonló jelentése van a finn *vuode*-nak, melyből az *-ude* keletkezett, s mely aztán később a magashangú szókhoz áthasonúlt (*-yde*); ez az *-ude* t. i.

nem egyéb mint a f. *vuode* (nom. *vuosi*) = „annus“ eredetileg „cursus, fluxus“ (*vu-* „fluere“). Itt tehát csak egy szónak közös megvoltát látjuk, s e szó különben megvan más ugor nyelvekben is (zürj. *vo* „annus“). Lehet azonban kölcsönvétel is: v. ö. török *-luk* a cseremiszből.

b) lpS. *-kunde*, F. *-godde*, E. *-kodde* = finn *-kunta* gyűjtőnévképző; a lappban kevés példa van rá, s mindannyi készen vététt kölcsön (e szerint a *-kunde*, *-godde* még nem tekinthető a lappban abstrahált képzőnek); *sebrekunde* egyházközség (F. *särvegodde*, E. *särvekodde*) = f. *seurakunta* | *cüldekunde*, F. *valdegodde* birodalom = f. *valtakunta* | lpS. *kotekunde* család = ész. *koda-kond*.

c) lp. *-laš* (*laš*, *laš*) megfelel a f. *-laise*, *-läise* és *-llise* képzőknek: lp. *Salmelaš*, *Suomalaš* = f. *Suomalaise* | *aččelaš* paternus = f. *isällise*. *Velkolaš*, F. *välgolaš* debitor = *velvollise* (*velgollise*) | lpF. *doaimalaš* dolgos = *toimellise* | lp. *veholaš*, *vaššolaš*, F. *vašalas*, E. *vajalaš* = f. *vihollise* ellenséges, stb. Szembe ötlő, hogy ezek képzések után, tehát készen vététek kölcsön, s feltehetjük, hogy a képző ily szókról abstrahálva azután tovább alkalmaztatott, pl. *famolaš* hatalmas, *furolaš* viator.

d) lpF. E. *-mättom* = f. *-mattoma*, *-mättömä* (nom. caritivismok igéktől: *tuntemattoma* ismeretlen, *näkymättömä* láthatatlan), pl. lpF. *oaidnemättom* láthatlan, *arcedmättom* érthetetlen. A képző két alkotórésze (*-ma* n. actionis, *-ttoma* caritivism) megvan ugyan a lappban is, de a caritivism egyébkénti alakja *-telme*, *täbme* (*häggetäbme* lelketlen, élettelen). Ha számba vesszük, hogy *-mättom* helyett *-kätta* is használtatik, s hogy a lpS. csak is ezt ismeri, akkor szabad lesz a *-mättom*-ot kölcsönvételnek tekintenünk, annál is inkább, mivel a lpF. igen hibásan névszókhöz is függeszti (*ibmelmättom* istentelen).

e) lapp *-les* = finn *-lias*, *-liäs* (ill. *-liaha*, *-liasa*) igéken: lp. *vaššeles* sedulus (*vašše-* operam navare = f. *viitseliäs* (*viitsi-*) | *pasteles* acutus (*paste-*) = *pisteliäs* || lpF. *bastelis*, *viššalis*. A finn *-lias* (*-liasa*) csak a diminutiv *s*-vel tovább képzett (*-ja*, *-jä*) nomen agentis *-l* frequ. töltől, p. o. *antelias* adakozó, adni szerető: *antelia* (*-lija*), *antele-* (*anta-* adni frequentativuma). A lp. *-les* és finn *-lias* egyezése nem valami különös dolog, mert a lapp nyelv

egyébként is *s*-vel képezi az (attributív) mellékformákat, még pedig a *-je* képzős nom. agentistől is: *kierdejes, kierdies* patiens (*kierde-* pati).

f) lapp *-o* (*-u*) = finn *-o, -ö* (*-u, -y*); és

g) lapp *-us* (*-ussa*), *-os* = finn *-ukse, -ykse, (-okse, ökse)*, nom. *-us, -ys*. Mindkettő n. actionis. A finn *-o, -u* összevont alakja a *-va* nom. verbalenak, mely a finnben mint nom. agentis (vagy part. praes.) szerepel. Az *-ukse, -okse* ennek továbbképzése *-ks* dim. képzővel. De mivel az *-o, -u*, illetőleg *-va* képző nem csupán finn tulajdon, hanem az északi-ugorságban is feltalálható (p. o. magy. *-ó*), a mi az *-ukse*-ra nézve is áll (votj. *-os*, zürj. *-as*, p. o. *vordos* fajzadék: *vord-* alere, *píras* bemenet: *pír-* intrare), tehát nincs semmi különös abban, hogy e képzők a lapp nyelvben is megvannak. Mégis figyelmet érdemel, hogy az *-o* és *-us* származékok többnyire a finnel közös (illet. tőle kölcsön vett) igékből készülnek, egyébként pedig nom. actionis képző gyanánt az *-m* (*-bme* = f. *-ma, -mä*, általános ugor k.) szerepel.

Példák: *algo*, E. *algu* kezdet = f. *alku* (v. *alge* : *alka*-) *muito* memoria = f. *muisto* (*muite*- : *muistu*-) | *teto* ismeret: *tieto* (*tete*- : *tietü*-) | *makso*, F. *mafsó* fizetés: f. *maksu* | *takko, dakko* opus (*takke*-) = f. *teko* | *juokko*, E. *juoho* divisio = f. *juko* | sth.

lpF. *balvalus* szolgálat = f. *palvelukse*, nom. *-lus* (*balvale*, *palvele*-) | *vastadus*, S. *vastetes* felelet: *vastaukse* | *udoštus* megújítás = f. *uudistus*. — LpF. *jedđitus* vigasztalás, E. *rābmados* dicsőítés, S. *pakkatus* büntetés. Valószínűleg mind az ige, mind származékszava egyszerre vétettek kölesön a finn nyelvből, és csak ezután használtatott az efféle névszóképzés más esetekben is.

Megjegyzendő, hogy az *igeképzés* körében a lapp-nyelv semmi különös egyezést sem mutat a finnel. Nyilvánvaló tehát, hogy a két nyelv szóképzése nem nyújt alapot egykori szorosb rokonságuk felvételére.

4. Igen fontosnak látszik az eddig elfogadott finn-lapp szorosb rokonságra nézve, hogy mindkét nyelvnek *i*-vel való *többsképzése* van. A finn ny. a tb. nominativust (egyszersmind accusativus) s részben a genitivust kivéve, a többi casusok alap-

jául az *i*-vel képzett tőt használja; a genitivusban az *-i* képző még a *-te* (illet. *-de*) képzővel kapcsolatban (*-i-de*) lép fel. A lappban ugyanígy, csakhogy a kapcsolt *-ida* több esetben használtatik. Példák:

lappS. *juolke* láb — több. nom. *juolkeh* | gen. *juolken* — *juolki* | acc. *juolkeb* — *juolkit*, *-ite* | allat. *juolkai* — *juolkiti* | loc. *juolkesne* — *juolkisne* | abl. *juolkest* — *juolkist*.

lappF. *muorra* fa — tb. *muorak* | gen. *muora* — *muorai* | acc. *muora* — *muoraid* | all. *murri* és *muorras-* (további birt. ragok előtt) — *muoraidi* és *muoraidass-*.

finn *mies* ember — tb. *miehet* | gen. *miehen* (**miesen*) — *miesten* | iness. *miehessä* — *miehissä* | adess. *miehellä* — *miehillä* allat. *miehelle* — *miehille* | stb.

Különösen nevezetes a személyes névmások többese:

lpS. *mije*, *tije*, *sije* mi, ti, ők — sing. *mon*, *todn*, *sodn* | gen. *mijen*, acc. *mijeb*, all. *mijit* || lpF. *mi*, *di*, *si* — sing. *mon*,* *don*, *son* | gen. *min*, all. *mijidi*.

finn *me'*, *te'*, *he'*, — sing. *minä*, *sinä*. *hän* | gen. *meidän*, acc. *meidät*, iness. *meissä*, stb.

Már most az a kérdés vajjon az *-i*, resp. *-id*-féle többesítés csupán csak a finn és lapp-nyelv sajátja-e?

A mordvin és cseremisiz nyelvek az eredeti többesragozást teljesen elvesztették: a mordvinban csak a nominativus (*-t*) van meg, a többi casusokat a determinált nominativus (*-tne*) alapján képezi; a cseremisiz a többes jelölésére egy új segédszót (collectivumot): *samoč* (cserM. *vülä*) használ. De megeléjük ennek daczára is az *-i*-féle pluralist a szem. névmások többesében: mord. *min* mi — sing. *mon* én | *tin* ti — *ton* | *sin* ők — *son* || cser. *me*, mi, *te*, ti — sing. *meń*, *teń*. Még nyomósabb az, hogy az *-i* (*-id*)-féle többesítésnek még világos nyomai vannak az északi-ugorságban is:

a) pron. personale: votj. *mi* mi, *ti* ti (sing. *mon*, *ton*), acc. *miľemez*, *tiľedez*; v. ö. finn *meidä*, *teidä* (finn *d* = votj. *l*) || zürj. *mi*, *ti*, és casustő: *mijan*, *tijan* || magy. *mi*, *ti* (illet. *mije*, *tije*: *mijénk*, *tijétek*). A zürj.-votjáknak is van egy új többesképzője: *-jas*, *-jos*.

b) További birtokosragok előtt a magyarban még részben

-ja', -je' képzővel készül a többesszám (p. o. *bot-ja'im, kertje'im*). Ezen -ja', -je' eredetileg -jal, -jel volt, mint azt egy példa: *fiadim* (Münch. cod.) mutatja, s így szabályos megfelelője a finn -id-nek ($l = d$).

E szerint a lappnyelvnek, mint északi ugornyelvnek lehet bátran i-féle pluralisa, annélkül, hogy azért szorosb finn-lapp rokonságot kellene felvennünk.

5. Tekintetbe véve a lapp ny. *casusképzését*, legelőbb is a finnre emlékeztetnek az s-vel kezdődő localis casusok (lpS. -sne loc. = f. -ssa, -ssä e h. -sma, -snä | lpS. F. -st abl. = f. -sta, -stü elativus | -s, -ss illat., allat. = f. -sen, sehen illat.) De az így képzett, voltaképen belsőtérre vonatkozó casusok éppen nem finn specialitások; megeléjük őket általában a déli-ugorságban (mord. -sa, -so, -se; -sno, -sne inessivus, -sta, -sto, -ste elat.* | -s, -za, -zov illat. || cser. -što, -šte e h. šn iness. | -ško, -ške illat.); sőt az északi-ugorságban is világos nyomaikra akadunk: zürj.-votj. -ś (-št) elat., -si illat., allat.

A finn nyelv a részleges *objectum* jelölésére az eredetileg ablativus -da, -dä, (-ta, -tä, -'a, -'ä) ragot használja. Ezen casust a lappnyelvben is fel akarták lelni ilyen alakokban:

lpF. *joʒaid* „fluvios“ = f. *joki'a* (e h. *jogida, jogei-da*, tö: *joge*), lpS. *kuelit* (*kuelite*) „piscis“ = f. *kalaja* (e h. *kaloidu*), úgy hogy ezen többesszámi accusativusok alakilag összeesnének finn többesszámi partitivusokkal. Ámde a lapp nyelv ezen -id alakhoz semmi partialis értelmet nem köt, továbbá nincs meg ily -d az egyesszámi tárgyesetben a melynek ragja, ha megtartatik (lappS.) -b és -m. Ezen (-b, -m) accusativusragot a lpF. E. dialektus, ép úgy mint a genitivus n-jét elejtette az egyesszámban, s így a többesben is eleshetett, úgy hogy az -id (-it, -ite) végű plur. accusativus nem egyéb, mint többesszámi tőalak.

6. Végre az *igealakok* körében sem lelünk különös közöségeket, sőt ellenkezőleg itt találunk a legtöbb különbségekre.

Mindenek előtt nincsen meg a lapp nyelvben a finn nyelvet oly igen jellemző személytelen passivum reflexiv névmási ragok-

kal (*annetahan*, *annettihin* datur, dabatur, man gíbt, man gab); de megőrzé a lapp nyelv a verbum finitum dualisformáját, mely-nél fogva, mint északi-ugor nyelv, a vog.-osztják mellett foglal helyet. Hogy mindkét nyelvben az igető egyszerszmind ind. praesens-tő is, és hogy egy praeteritum-tő *-i (-j)*-vel képeztetik, nem valami különös sajátosság: mindkettő megvan a magyarban és az utóbbi a zürj.-votjákban is. A többi praeteritum-tők, illetőleg nom. praeteriti-k azonban különböznek: lapp *-m*, finn *-nut*, *-nyt* (*-nehe* : *-nuhe*, *-nyhe*).

Kiemelendő lapp-sajátosság az, hogy kétféle dualis és pluralis személyragokat használ (az ind. praesensben megelőző *-b* raggal, a praeteritumban a nélkül, p. o. plur. 2. szem. *-bättet* és *-dek*), míg a finn nyelv mindenütt csak az 1. személyre *-mme* és a másodikra *-tte* raggal él. A lapp tb. 2. sz. *-dek* (e h. *-ndek*) megfelel a finn *-mme'* ragnak, mely az igén nem is fordul elő.

Ezekkel szemben nem nyomhat sokat az, hogy csak a finn és lapp nyelvben található még egy *-ksi* képzős conditionalis-tő (finn *-isi* e h. *-ksi*, = lapp *-fëi*, *-këi*, *-ši* p. o. *antaisi* e h. *andaksi* = lp. *addaši*, *bagade-* : *bagadifëi*); hiszen egy másik finn potentialis-képzés (*-n*-vel) nincs meg a lappban, de igenis megvan a magyarban és osztj.-vogulban. A *-ksi* potentialis csak a lpF. E. dialektusokban szerepel, tehát azokban, melyek legtöbb finn készszót s névképzőt vettek kölcsön, s melyek a többi között a negatív-ige praeteritumát, egész finnesen körülírással szerkesztik (negatív-ige praesense + nom. praeteriti) s nem a negatív-ige praeteritumával, mint a lpS. (*iššib* stb.). A lpF. és E. *-fëi*, *-këi*, *-ši* potentialisa tehát valószínűleg szintén csak finn kölcsönadás.

Ezek után az egyezések, melyeket a lapp nyelv a finnel, különösen a szókincsben, kevésbé a szó- és alakképzésben, felmutathat, épen nem jogosítanak fel egy szorosb rokonság vagy hajdani egység felvételére, s így nem hozhatók fel szerzőnk nézete ellen, mely szerint a lapp nyelv az ugornyelvek elágazásakor az északi-ágba, ellenben a finn nyelv a déli-ágba tartozott. A lapp-nyelv csak később vette magába ezen nagy mennyiségű finn alkatrészeket.

Megjegyzendő, hogy szerzünk elmélete szerint a lapp-nyelv is meg a finn nyelv is *legkorábban* váltak meg körüktől, aránylag nem nagy időközre az ugornyelvek ketté válta után, s így egyszersmind részben oly egyezést is őrizhettek meg, mely a két ág, aránylag nem igen előrehaladt, különbségén alapúl.

Markovics Sándor.

A GYMNASIUMI CLASSICUSOK.

III.

H o r a t i u s.

A J. Caesarra, Plautus- és Terentius-ra vonatkozó irodalmi segédeszközök ismertetése után ezennel áttérünk Horatiusra. Megjegyezzük azonban, hogy a horatiusi irodalom rengeteg voltánál fogva sem a speciálisabb kérdésekkel foglalkozó, sem a régibb keltű munkákra nem lehetünk tekintettel. Bentley-nek a horatiusi szöveg- és tárgykritika terén gyakorolt epochális működéséről, az egyes költemények chronológiája körül felmerült eltérő véleményekről, Hor. munkáinak interpolált vagy nem interpolált voltáról, a Peerlkamp-féle hyperkritikáról és sok másról szólni kitérőnk meg nem engedi, s azért tervünk-höz híven egyelőre csak rövid utmutatást adni, s a következőkre szorítkozni elegendőnek tartottuk. (V. ö. Teuffelt, R. L. G³, 234—241. §§.).

A horatiusi szöveg diplomaticus kiadása (tehát: prolegomena, szöveg, testimonia és lectiones variantes), mely az összes kézirati hagyomány (memoria) számbavételével készült, a *Keller-Holder-féle*. (Q. Horatii Flacci opera. recensuerunt O. Keller et A. Holder, Lipsiae. 1864—1870. 2 kötetben). 1878-ban jelent meg az editio minor, melynek az apparatus criticusa újonnan hozzájárult kéziratokkal gazdagodott, úgy hogy a tanárnak, ki Horatius szövegének történetével akar tüzetesen foglalkozni, mind a nagyobb, mind a kisebb kiadást kell tanulmányai körébe vonnia. A kézi használatra szánt szövegkiadások közül a *Mueller-félet* említem (Q. Horatii Flacci opera omnia. Recognovit Lucianus Mueller. Lipsiae. 1875.), melynek szövege nem egészen kifogástalan ugyan, de előszava igen értékes a libellus de metris Horatianis végett. A szöveg után következik a szeréntem nem iskolai kiadásba való: C. Suetonii Tranquilli vita Q. H. Fl., azután: Tabula Chronologica Horatiana, végül az indexek.

Minthogy azonban iskoláinkban Horatiusra egy évnél többet úgy sem szántak, s minthogy ez idő alatt az egész költőt a legjobb akarat mellett sem lehet, sőt nem is kívánatos végig olvasni, igen ajánlható a nálunk is nagy mértékben elterjedt *Grysar-féle epitome*. (Bécs 1853. CXXXIV. lapra terjedő becses bevezetéssel).

Magyarázatos kiadások a) Ódák. Hogy az ódák magyarázatánál *Nauck*-nak jelenleg már 9-dik kiadásban megjelent commentárja iskolai szempontból első helyen áll, elismert tény. A fősúlyt a kiadó az egyes költemények gondolatmenetére (ami kétségen kívül Horatiusban legnehezebb), azoknak symmetricus és strophicus szerkezetére s a reáliákra fekteti. Nyelvtani megjegyzések csakis annyiban találhatók, amennyiben az illető hely megértésére okvetetlenül szükségesek. Általában véve a kiadó mindenben helyes mértéket tudott tartani: se több, se kevesebb, mint amennyi épen szükséges; s ez teszi e kiadást iskolai czélokra oly hasznavehetővé és becsessé. Ugyan e dicséretes rövidséggel járt el a kiadó a bevezetésben is, amely Horatius lyrai versmértékeinek áttekintését adja. Ami áll *Nauck* kiadására, ugyanaz áll természetesen *Gyurits*ra is (Q. Hor. Fl. carmina. Dr. C. W. Nauck nyomán értelmezi Gyurits Antal, 1. és 2. füzet. Pest, 1867.), aki amannak jegyzeteit egyszerűen lefordította, de sok helyütt meg nem értette.

b) A satirák és epistulák, de különösen az előbbieket, a benők rejő számos czélzás és korszerű vonatkozás okából nehezebben érthetők, mint az ódák, s így terjedelmesebb magyarázatra is szorulnak. E követelésnek eleget tesz a *Krüger-féle* kiadás (Des Q. Horatius Flaccus Satiren und Episteln. Für d. Schulgebrauch erkl. von Dr. G. T. A. Krüger⁹ Leipzig, 1878.), mely oly dús anyagot hordott össze költőnk említett munkáinak megértésére, hogy kívánni valót nem is igen hagy. *Krüger* is a gondolatmenet megvilágítását helyezi előtérbe, amiről meggyőződhetünk, ha az egyes satirák vagy epistulák élére helyezett bevezetéseket kísérik figyelemmel. A satirák előtt pár lapra terjedő áttekintést ad. „A római satura eredetéről és lényegéről, az epistulák előtt pedig „Horatius leveleiről s a satirákhoz való viszonyukról.“ A könyv végén (342—378 ll.) egy kritikai és továbbmagyarázó függelékkel találunk kizárólag a tanár számára.

Segédkönyvek. ~~Horatiusnak van speciális szótára is,~~ a *Koch-féle* (Vollständiges Wörterbuch zu den Gedichten des Q. Horatius Flaccus, von Dr. G. A. Koch, Hannover, 1863.), mely, mint czíme mutatja, az összes Horatiusnál előforduló szókinészet veszi tekintetbe. De másik jó oldala is van a könyvnek, hogy t. i. egy kis horatiusi reális lexicon is egyszersmind, amennyiben az

összes mythologiai, régiségtani, irodalomtörténeti. és történelmi adatok röviden össze vannak foglalva az illető szók alatt. Igen kíváncsú volna, ha *Köpesdi Sándor* kéziratban levő szótára Horatius műveihez (v. ö. Bartal Antal akad. székfoglalóját 122. l.) mennél előbb megjelenék.

Horatiusnak iskolánkban való olvasásánál nagy nehézséget okoz a *metricára* és *rhythmicára* vonatkozó kérdések tárgyalása. Az antik metrumról és rhythmusról nagyon zavaros fogalmak uralkodnak nálunk, az újabb e téren tett kutatások nagyobbra ismeretlenek. Kizárólag költőnknek lyricus versformáival foglalkozik egy kis 30 lapra terjedő füzet, mely rövid idő alatt két kiadást ért: *Die lyrischen Versmaasse des Horaz. Nach den Ergebnissen der neuern Metrik für den Schulgebrauch dargestellt von Hermann Schiller*² Lipese. 1877. Teubn. Újat nem hoz, hanem csak *Rosbach-Westphal* (*Metrik der Griechen im Vereine mit den übrigen musischen Künsten*. Lipese, 1867—8. 2 köt.) *Mueller Lucian* (*De re metrica poetarum Latinorum praeter Plantum et Terentium libri septem*. Lipese 1861.) és *Christ* (*Metrik der Griechen und Römer*. Lipese, 1874.) nagyobb műveinek végeredményeit Horatiusra alkalmazni, s ez által a görög drámák kardalaiban előforduló versmértékek megértésére az utat egyengetni törekszik. A kis könyv tervezete röviden a következő: Bevezetés (1—3 §§.); 4-soros versszakok (4—5); Hor. költő és zeneszerző egy személyben (6); mora, tactus, thesis, arsis, anacrusis (7); γένος ἴσον, διπλάσιον és ἡμιόλιον (8); a horatiusi versmértékek osztályozása (9); dactylusi rhythmusfaj, cyclicus mérés, Archilochius I. és Alcaeus (10—11); a iambusi és trochaeusi rhythmusfaj egyszerű versmértékei, vagyis: dipodia, tripodia, tetrapodia és hexapodia; syncope; irracionális mérés; iambusi trimeter és dimeter összekapcsolva; versus Hipponacteus; Ionicus a minore (12—14 §§.). A dactylusi és trochaeusi rhythmusfaj összetett versmértékei, vagyis, az asynarteticus és logaoedicus sorok. Amazokhoz (16. §.) tartoznak: Pythiambicus I. és II. Archilochius II. III. IV. A logaoedicus sorok (17. §.): A) Tripodiák: Asclepiadeus I. II. III. és IV. a nagyobb sapphói és nagyobb asclepiadesi mérték. B) Tetrapodiák (Glyconeus). C) Pentapodiák; a sapphói versszak s annak fejlődése Hor.-nál: az alcaeus-i versszak és sajátágai. Az egyes versmértékek általános tárgyalása után apróbb betűkben következnek a statistikai adatok. Szabatosságra és átlátszóságra nézve e kis mű mindenesetre első helyet foglal el minden egyéb hasonló czélú munka közt, s azért nekünk igen nagy szolgálatot tenne bárki, aki a fordítását magára vállalná.

Horatius életrajzát kritikailag már igen sokan dolgozták

fel. De a sok munka közt talán kevés lesz, mely a szigorú tudományosságot oly folyékony és világos előadással párosítaná, s tárgyát oly rövid úton kimerítené, mint azt Karsten, utrechti tanárnak, eredetileg hollandi nyelven írt munkája teszi: Quintus Horatius Flaccus. Ein Blick auf sein Leben, seine Studien und Dichtungen, von S. Karsten. Aus d. Holländischen übersetzt von Dr. Moritz Schwach. Megj. Lipcsében és Heidelbergában. 1863-ban. Ez a 132 lapra terjedő könyv két részből áll: az elsőben (1—95) tárgyalja a szerző Horatius életét; a másodikban (95—132.) találjuk a költőéletének chronologiai áttekintését, melyhez függelékül van csatolva: „Kivonatok Horatius műveiből, életét és tanulmányait illetőleg.” Ez utóbbi szakasz annyiban is igen fontos, mert egyuttal pár igen nevezetes horatiusi emendatióval és magyarázattal találkozunk benne. Különben pedig a munka ép oly érdekes és tanulságos a laicusra, mint a szaktudósra.

Egy másik igen pontos és kimerítő, leginkább Hor. philosophicus elveit felölelő életrajz: Das Leben des Horaz, und sein philosophischer, sittlicher und dichterischer Character von August Arnold. Halle, 1860. (Egy-ábrával: Tibur und die Villa des Horaz.) Ugyancsak Arnold tárgyalta H. görög tanulmányait is: Die griechischen Studien des Horaz. A hallei főgymnasium 1855. és 1856. évi értesítőiben.

Végül még egy pár szót Horatius újabb fordításairól. A régiebb keltiek mai napság már nem igen hozzáférhetők, s azért mindenesetre követendő példát állított a Franklin-társulat, midőn Czuczor Gergely magyaros s még korántsem elavult fordítását (*Ars poetica*. először 1842-ben a Kisfaludy társaság évkönyveiben III. k.) 1876-ban kiadta. Ugyancsak az *ars poeticá*t fordították újabban Fábián Gábor (Arad, 1876.) és Édes Albert (Budapest 1876.). Az előbbi fordítás ajánlható; nem úgy Édes Alberté, mely elég hű ugyan, de nyelvezete ósdi, itt-ott érthetetlen, s költői műhöz épen nem méltó. Jegyzetei pedig, noha mindössze csak 7 van, meglepően naiv felfogásról tanuskodnak.¹⁾ Töröl metszett magyarsága miatt ki kell emelnünk Dr.

¹⁾ Nem mellőzhetjük itt a 20. lapon álló jegyzetet a 342. vershez (Celsi praetereunt austeri poemata Rannesi): „Rhamnys, Attica városa volt. Itt Horac. ezen szóval Rhamnes, azt a megvetést fejezi ki, melylyel a boszuállás istennője Nemezis, kit Rhamnusiának is neveztek, a fojtós, sületlen, vagy mint éretlen vadkörtevély, élvezhetlen verseket fogadja. Exiget dignas Rhamnesia poenas. Ovid.” Ehhez nem kell commentár! Tudvalevőleg Hor. itt a Rannesi, Titius és Luceres-féle felosztásra (Liv. I. 13. és 43.) céloz, s a lovagokat (= iuniores) szemben a 341-ben előforduló *centuriae seniorum*-val említi. Ugyancsak a lovagokról, mint a művelt közönségről szól H. ezen levél 113. sorában; tov. Ep. II. 1. 185. és 187. Sat. I. 10. 76.

Barna Ignác fordítását, mely a nagyobb közönségnek is élvezhetővé tévé a római lyricust. Csalomjai fordításáról (Epistulák. Balassa-Gyarmat, 1877.) v. ö. az Egyet. Philol. Közl. III. évfolyamának 60. s kk. lapjait. Végre nem hagyhatjuk szó nélkül *Zichy Antalnak* már kilencz év óta készülő fordítását sem, melynek kitünő voltáról tanuskodnak az itt-ott közé tett mutatványok; reméljük, hogy a fordító a nonum prematur in annum elvének szószerénti követésével megelégszik s irodalmunkat fordításával nemel előbb megajándékozza.

Fináczy Ernő.

H A Z A I I R O D A L O M.

Az eszmény a művészetben. *Irta Taine H. Fordította Harrach József.* Budapest, 1879. Franklin társulat. (Olcso könyvtár 71. sz.)

Irodalmunk jelenleg nagy részben fordító irodalom. Sokan panaszkodtak ez ellen. Nem fogom követni példájokat. Nem csak azért nem követem, mert az ilyen panasznak soha sem lehet haszna, hanem mert helyes érteleme sincsen. A fordítás ma már minden irodalomnak, a leggazdagabbnak is, egyik életkérdése. Sőt merem állítani, mennél több jót akar produkálni valamely irodalom, annál többet is kell fordítania más irodalmakból; persze szintén jót. Ennélkül az elmaradás kikerülhetetlen. Más téren is úgy vagyunk. Nem aránylag, de mennyiségben azok az államok importálnak legtöbbet, melyek legtöbbet produkálnak s megfordítva. De ha az angol, a német, a francia nem lehet el fordítás nélkül, mi ezeknél gazdagabbak vagy önállóbbak akarunk lenni? Igaz erről szó sincsen, sőt ellenkezőleg az a panasz, hogy a fordítások miatt önállóságunk, nemzeti működésünk teljesen el fognak tűnni. Ez szerencsénkre nagyon alaptalan aggodás. Minden igazán látó ma már kénytelen belátni először, hogy bármi téren nagy, általános és maradandó értékkel is bíró művet csak az teremthet, ki nem fitymálja, nem ignorálja, hanem szorgalmasan tanulmányozza mindazok munkáit, kik azon a bizonyos téren jelesen működtek, s hogy másodszor a nép is legjobban és leggyorsabban a legkitünőbb mesterektől tanul, legyenek azok már most akár honiak, akár idegen föld szülöttiek.

Még egyszer, a fordítást sem megakadályozniuk, sem nélkülöznünk nem lehet. S ez szerencse. De egyet tehetünk, ami pedig fő dolog, t. i. lehetetlenekké, illetőleg ártalmatlanakká tehetjük a rossz fordításokat. Ha, tekintve a fordítások rendkívüli fontosságát, nem ignoráljuk őket, hanem még szigorubb és

mindenekelőtt lelkiismeretesebb bírálat alá vesszük, mint eredeti munkáinkat, olyan üdvös eredményeket érhetünk el, minőkről eddig nem is álmodtunk.

A szigorú bírálat azonnal meg fogja akadályozni, hogy szakmunkákat olyanok fordítsanak, kik nem szakemberek, költői munkákat, kik nem költők, remekírók műveit olyanok, kik valamely nyelv tanulásaikor nyelvgyakorlatul épen csak akkor veszik először kezükbe a tollat. S már most nézzük, mit nyerünk, ha egyszer ennyit tudunk elérni? Első nyereségünk mindenesetre az lesz, hogy a szakemberek figyelme kiterjedvén valamennyi kulturnép irodalmára, nem fog irodalmunkra nehezedni egy-két nemzet túlságos befolyása, s hogy a szakemberek inkább fogják felismerni azon írókat, kiknek művei igazán fordításra méltók, s mellőzni a kétes vagy semmi becsüeket. Hogy a fordítások mint fordítások is csak akkor lesznek igazán élvezhetők, erről szólnom sem kell. Második, az elsőnél még kiválóbb nyereségünk az lehetne, hogy szakembereink a fordítás alatt olyan iskolát végeznének, mely rájuk nézve valódi főiskola, t. i. mestereiket lépésről lépésre követve, eltanulhatnák tőlük az illető tudomány vagy műfaj tárgyalása módját, szóval az írás igazi mesterességét. Ez olyan életbevágó dolog, mint magok a tudományos vagy költői eszmék, s ezt nem tanulhatni sem aesthetikából, sem stilitikából, de még közönséges gyors olvasásból sem, hanem igenis kitűnően nagy írók műveinek lelkiismeretes fordításából.

Nem mondhatom mennyire örültem, mikor megtudtam, hogy Taine „*L'idéal dans l'art*” cz. remek művét Harrach József ur lefordította. Hol találhatuánk széptani író, ki oly szépen, oly világosan írta, kinek művei annyira megfeleljenek bevezetésül ezen gyönyörű tudományba? Azután Harrach urat is lelkiismeretes szakembernek, s a francia nyelv és irodalom alapos ismerőjének tudtam, kitől azután egyszer igazán sikerült fordítást lehetett várni. A fordítást, mely most már az „Olcó könyvtár”-ban második kiadásban jelent meg, a lehető legjobb előítélettel vettem a kezembe, s — a legnagyobb ámulattal tettem le. Be kellett látnom, hogy H. ur sem a francia nyelvvel, sem a tárggyal nem ismerkedett meg annyira, hogy széptani művet fordíthasson, s hogy végre fogalma sincs arról a szeretetteljes gondról és tiszteletről, melyet a fordított remek mű érdemel, s a közönség követelhet.

Ki ne tudná, ha bármi keveset foglalkozott is a francziával, hogy *être en vogue* a. m. divatban lenni; *de parti pris* a. m. szántsándékosan; *à contre-sens* a. m. fonákul; *à contre-temps* a. m. rossz kor? — H. ur ezt a pontot: „*c'est la romance, la furee, la brochure, la nouvelle en vogue*” úgy fordítja: „ez a románcz-, a

bohózat-, a röpirat- és a hullámzásban levő ujdomságok" (41. l.). Továbbá: „*au plus bas échelon se trouve l'art, qui de parti pris, les supprime tous (les caractères dont la présence est un bienfait pour le corps).*“ H. ur szerint = „mélyebb fokon áll azon művészet, mely a jelezett szempontból elnyomja valamennyit“ (89. l.). „*Ily est novateur et penseur, à contre-sens et à contre-temps.*“ H. urnál: „*Voltaire közérzület és kor elleni ujtó és gondolkozó* (118. l.). Jellemző mindenesetre az is, hogy H. ur *Hattyúnyakú Edithet* az első kiadásban még úgy említi fel, mint a *hattyú nyakán kapaszzkodó Edithet*, mert francia neve: *Edith au cou de cygne*.

Ha valaki csak ennyire tudja azt a nyelvet, melyből fordít, igazságtalanság volna tőle jót követelnünk. De H. urnak sokszor ott is sikerül félreértentie mesterét, hol azt mindenki lehetetlennek tartaná. P. o. a 9. lapon H. ur szerint: „Tizenkét mythologiai személy és jelenet *határozta* meg a nagy festészetet,“ míg Taine azt állítja: „*une douzaine de personnages et de scènes évangéliques ou mythologiques ont défrayé toute la grande peinture.*“ (Egy tuczat evangéliumi vagy mythologikus személy és jelenet szolgáltatja tárgyát az összes nagystilű festészetnek). — A 12. lapon Rubensről azt olvassuk H. ur fordításában: „itt még egy csúcspont is el lőn érve: „kolosszális, *önfeledett kedélyesség* lengi át az egészet,“ holott Taine szavai így hangzanak: „*la colossale belle humeur couvre et emporte tout.*“ — A 16. lapon olvassuk: „A flamand festészetet illetőleg, *senki sem vitatkozik ma már Rubens érdemei fölött*; ugyanígy áll a dolog a hollandi Rembrandtra, a német Dürer Albertre és a velencei Titianra nézve, míg Taine egyszerűen azt mondja: „*Parmi les Flamands, nul ne la dispute (la première place) à Rubens; parmi les Hollandais, à Rembrandt; parmi les Allemands, à Albert Durer; parmi les Vénitiens, à Titien.*“ — Vagy ugyancsak a 16. lapon: „ama végleges ítéletek, melyeket az utókor kimond, igazolják tekintélyüket *oly mértékben, mint azt kiérdemelték.*“ Ez Tainenél félreérthetetlenül így hangzik: „*ces jugemens définitifs que la postérité prononce justifient leur autorité par la façon dont ils sont rendus,*“ mi magyarul annyit tesz, hogy: igazolja az utókor által kimondott ezen végleges ítéletek tekintélyét annak módja, hogy miképen hozatnak. Ha H. ur tovább olvas, könnyen kivetheti e mondat helyes értelmét az indokolásból: „*legelőször is a művészkortársai egyesülnek annak (t. i. a művének) megítélésére ez megtörténvén, új szellemtől áthatott más század veszi kezdetét, s azután újra más: mindkettő felülvizsgálja a függő ügyet stb.*“ — A 23. lapon végre azt mondja H. ur fordítása: „*épen az a tudományok feladata, hogy meghatározza ama jellemvonásokat, melyekből a létezők állnak*“ míg Taine könyve:

„c'est justement l'affaire des sciences que d'évaluer les caractères dont des êtres sont composés“ = a tudományok feladata, hogy megállapítsák kisebb-nagyobb fontosságát azon jellemző alkatrészeknek, melyekből a létezők állanak. (Mert csak ennek az alapján történhetik a tudományos osztályozás.) „A rokonság, mely összefűzi a művészetet a tudománnyal, tisztesség egyikre úgy mint a másikra; dicsőség arra nézve, hogy *alapelveit* szolgáltatja a szépségnek; s dicsőség erre nézve, hogy *támogatja az igazság legfőbb vívmányait.*“ Taine-nél ez így van: *„c'est une gloire pour elle (la science) de fournir à la beauté ses principaux supports; c'est une gloire pour lui que d'appuyer ses plus hautes constructions sur la vérité,“* s ez csak azt jelenti, hogy: dicsőségre válik a tudománynak, hogy ő adja a szépségnek legfőbb támaszait, s dicsőségre válik a művészetnek is, hogy legfőnségesebb alkotásait az igazságra alapítja.

Ha a fordításnak legnagyobb baja az, hogy fordítója ritkán értette meg teljesen az eredeti szöveget, Harrach urra nézve nem csekélyebb baj, hogy az olvasó ott sem érti meg, hol ő Tainet meglehetősen értette. Így p. o. a 18. lapon: *„Feltűnővé tenni valamely kiváló jellemvonást, ez a remek mű célja.* Minél inkább közeledik valamely mű a célhoz, annál tökéletesebb lesz: más szavakkal, annál határozottabban és tökéletesebben tölti be a kijelölt föltételeket, annál magasabb fokot foglal el. Két ilyen föltétel van: a jellemvonásnak lehetőleg *fontosnak és kifejezőnek* kell lenni.“ Ez a mondat azért nem ad határozott értelmet, mert nem használja mind a kétszer ugyanazt a szót ugyanegy dolog jelölésére. A francziában úgy hangzik: *„Rendre dominateur un caractère notable; voilà le but de l'oeuvre d'art. C'est pourquoi plus une oeuvre se rapprochera de ce but, plus elle sera parfaite; en d'autres termes, plus elle remplira exactement et complètement les conditions indiquées, plus elle sera haut placée dans l'échelle. Il y a deux de ces conditions; il faut donc que le caractère soit le plus notable possible et le plus dominateur possible.“* — Ezen erkölcsi jellemvonás *létrájának* megfelel fokról fokra az irodalmi érték *létrája*. Minden, különben egyenlő dolog, aszerint, mint jellemvonása, *ki van domborítva* egy könyvben, többé-kevésbé elemi és állandó, a könyv aszerint többé-kevésbé szép, és önk meg fogják találni, hogy az erkölcsi geologia rétegei megfelelnek az irodalmi műveknek, melyek kifejezik annak fokát, hatalmát és tartalmát.“ (4. l.). Ugyan ki képes ebből kivenni az író gondolatát? Ezt pedig Taine a lehető legvilágosabban így fejezi ki: *„A cette échelle des valeurs morales correspond, échelon par échelon, l'échelle des valeurs littéraires. Toutes choses égales d'ailleurs, selon que le caractère mis en relief par un livre est plus ou*

moins élémentaire et stable, ce livre est plus ou moins beau, et vous allez voir les couches de géologie morale communiquer aux œuvres littéraires qui les expriment leur degré propre de puissance et de durée.“ — Hát ezt a mondatot (118. l.) ki érti? „Az antik redőzet zavarja az újabb érzelmeket, az újabb érzelmek pedig fölhasítják az antik redőzetet. (*La draperie antique gêne les sentiments récents, les sentiments récents crèvent la draperie antique.*)

Valamint az egész fordításon meglátszik, hogy H. ur nem csüngött munkáján valami nagy gonddal és szeretettel, úgy azt is csak hanyagságának tudom felróvni, hogy a flamaud és holland festők neveit mindig francziásan írja: „Gerard Dow, Adrien Brouwer, Jean Steen, Pierre de Hoogh, van Thulden, Gérard Zeghers, Jaques van Vost, Théodore Rambouts stb.“

De talán már nem csupán hanyagság, mikor a 43. lapon elő vannak sorolva: „Lily L'Epheusja, Marini L'Adoneja, Butler L'Hudibrasja.“ Pedig mint aesthetikusnak és irodalomtörténésznek már H. urnak is hallania kellett volna valamit Enphuesről és Hudibras-ról, ha mást nem, legalább azt, hogy angol munkák, s hogy Marini Adonisa meg olaszul van írva. — Hasonló gyanus tévedés rejlik e pár szóban: „Ha önök elolvassák *Roland chansonait*“ (115. l.), mert Taine szavai: „Quand vous lisez la *Chanson de Roland*“ (ha elolvassák önök a Roland dait) olyan világosak, hogy csak az értheti félre, ki soha sem a franczia, sem a német Roland énekről nem hallott.

Hogy H. ur azzal sem sokat törődött, ha épenséggel fogalma sem volt valamely mondat értelméről, arról világosan tanuskodik a következő (132. l.): „*Correggio egyik képe Alcine*“ bűvös kertjéhez hasonlít!“ Ugyan kérem, Correggio melyik képe ez? s ki az az Alcine? Taine jellemzi a nagy festőket, s Correggióról úgy kezd: „*Un tableau du Corrège, est une sorte de jardin enchanté d'Alcine . . .*“ Annak, aki tudja, hogy a franczia nyelv milyen barbarul szokott bánni idegen nevekkal, már most nem fog tulságos fejtörésbe kerülni „Alcine“-ben Alkinoos-ra ismerni, s akkor nem lehet többé kétsége, hogy ezt a helyet úgy kell-érteni: Correggio egy-egy képe olyan mint Alkinoos bűvös kertje. . . .

Még egyszer áttekintve az egész fordítást, ki kell mondanom, hogy kevés oly helyet mutat fel, hol a fordító az eredetit egészen megértette, s egy sincs, hol teljesen s méltón vissza is adta volna. Bár mennyire szeretem Taine e remek művét, mégis sajnálom, hogy már le van fordítva, mert a Harrach ur munkája egyike a legroszabb fordításoknak, s teljesen hasznavehetetlen.

Hoffmann Fr.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

Hellas und Rom, eine Culturgeschichte des classischen Alterthums von Jakob von Falke. E czimmel W. Speemannál Stuttgartban egy művelődés-történelmi vállalat indult meg, melynek ugyan csak igen kis része fekszik előttünk, de az a körülmény, hogy az eddig megjelent 5 füzetben a vállalat tervének egy része: a görögök története egészen be van fejezve, mégis lehetővé teszi már a munka értékének megítélését.

A mű célja, mint azt a cím és a prospectus kifejezi, a görögöket és rómaiakat egész valójukban megismertetni. Megjelenését a classicus ókornak a mi fejlődésünkre és a messi jövő fejlődésére nézve elévülhetetlen értékével indokolja, és ez eléggé ismeretes tényhez hozzáadja még azt, hogy eddig szokatlán, új formában iparkodik célját elérni, oly formában, mely csakis a fametszés tökéletesbítése folytán válhatott ilyen időszerűvé. A műveltek legtagább köréhez fordulva azokhoz a művekhez sorakozik, melyek a tudomány eredményeit ismertetik meg a laikusokkal; de nemcsak *beszélni* akar, hanem tiszta élő képet akar állítani az olvasó elé a classicus ókorról, s azért képre támaszkodik, és méltán. — Alakja: nagy folio, kisebb, a szöveg közé nyomott és nagyobb, önálló fametszeti képekkel. — Terve a célból kifolyólag a következő: bevezetés gyanánt előrebocsátja a nép politikai történetét, egy másik fejezetben magokat az embereket tekinti, először külsejökre nézve, majd neveltetésükről, házi és nyilvános életükről, erkölceikről, szokásaikról, gondolkodásuk módjáról és hitükről szól, végül az ipar, művészet és az irodalom termékei következnek, mint a cultura gyümölcsei. E szerint átkarolja az élet és működés összes terét, kezdve a legegyszerűbbtől, a legközelebbtől, s felemelkedve a szellem terére, az antik cultura legmagasabb, legidealisabb és soha el nem évülő műveihez.

Ha az előszót az eddigi füzetekkel egybevetjük, valóban el kell ismernünk, hogy a mű szavát állotta. A görögöknek 44 oldalon tárgyalt története és a képek legnagyobb része szép reményekre jogosítanak fel. Mert a kis keretbe foglalt történet a legrégebb mythosok magvától (az Aphrodita- és a Herakles-cultus vonatkoztatva a phöniciái gyarmatosításokra) fel egészen a tudomány legújabb vívmányáig (Schliemann-féle ásatások és a trójai háboru kérdése) felölel mindent, a mi egy kis, de minden tekintetben tájékoztató, kielégítő kép vázolására szükséges, s teszi mindezt a legszerveesebb összefüggésben, az állami élet fejlődésének, mint igen fontos cultur-történeti momentumnak

erős hangsúlyozásával, egyszerű, érthető, praeguans, mondhatni gyönyörű stílusban. A mi pedig a képeket illeti, ezek el vannak látva a ma napság oly remekül kezelt fametszet minden művészetével és tökéletességével, s ezek közül különösen kiemelendők az önálló, nagyobb képek. E tekintetben a kiadó eljárása az, hogy a képek — a mennyire lehet — szintén régi műemlékek szerint készüljenek, így pl. N. Sándor issusi csatájáról nem közöl Doré-fele csataképet, hanem egy Pompejiben talált mozaik hű mását. Egybeült, így különösen épületek és városoknál, ezeket romjaikból újra fölépíti, így reconstruálva közli az Akropolist, a Forum Romanumot stb., és itt indokolása nagyon méltányos: nem azt akarja előtűntetni, milyenek ezek ma, hanem hogy milyenek voltak virágzásuk korában, s hogy a kép, melyet az olvasó így szerezhet magának, jóval élénkebb, fontosabb, és jóval közelebb áll a valóhoz, mint ha csak a romokat közölné, s ezeket az olvasónak magának kellene reconstruálni.

Ezekből joggal szabad következtetnünk, hogy a mű továbbra is hű marad tervéhez, s hogy ennek folytán célját: a classikus ókort az olvasó közönséggel megértetni, irányában szeretetet és lelkesedést ébresztetni, csakugyan eléri. — Az egész 30 füzetre van tervezve, megjelenik 3 hétben egy füzet; egy-egy 8—12 oldalra terjedő füzet ára 90 kr.

Sch.

Dizionario biografico degli scrittori contemporanei ornato di oltre 300 ritratti diretto da Angelo de Gubernatis. Firenze 1879.

E munka előfizetési felhívását egyik lapunkban valaki pessimisticus gyanúval fogadta, s az Európászerte ismeretes szerkesztőnek nemcsak kellemetlenséget, hanem költséget is szerzett, amennyiben ez minden gyanú eloszlatása végett első előfizetési felhívását megsemmisítette, s helyébe újat nyomtatott. Rendkívül sajnáljuk ezt a dolgot. Enyhíteni csak úgy enyhíthetünk rajta, ha e világra szóló vállalatot tőlünk telhetőleg támogatjuk. A Dizionario-nak eddig első füzete jelent meg, mely A-tól Bac-ig terjed, s 30 arcképpel van diszítve. A bevezetés I—XXXII. lap a szerkesztő saját életrajza, vagy amint a cím mondja: Proemio Autobiografico. Minthogy maga a szerkesztő is érdekel minket, főlemlítjük életéből a következő adatokat. Született 1840-ben Turinban, s számos részint olasz, részint francia nyelven irt tudományos és szépirodalmi munkái által fáradszatólan munkásságának fényes jelét adta. Gubernatis mint szanszkritológus első rangu helyet foglal el a jelenkori tudósok közt; a Rivista Europea szerkesztője. Munkái közül említjük a következőket: I miracoli del Dio Indra nel Rigneda. Le fonti

vediche dell' epopea. Enciclopedia Indiana. Storia comparata degli usi nuziali indo-europei. Matériaux pour servir à l'Histoire des études orientales en Italie stb. A Dizionario ez első füzetében levő 80 lap 278 különböző nemzeti jelenkori írónak életrajzi adatait foglalja magában. Ezek közt magyar író 6 fordul elő: Ágai Adolf, Angyal János, Apáthy István, Arany János, Arany László és Asbóth János. Benne van Babesiu Vincze is, mint rumún író, kit csak azért említünk, mert azt közölteti magáról, hogy ő „nel Banato di Temesvar in Austria“ született. Arczkép amint mondtuk 30 van: 11 olasz író (Albini, Alfieri, Amari, Anguilli, Antinori, Ardigo, Arnaboldi, Arrighi, Arrivabene, Ascoli, Audisio); 5 francia (About, Ackermann L. költőnő, Aicard, Aoudouard Olympia, Augier); 2 angol (Alcock, Arnold); 2 német (Auerbach, Aufrecht); 2 norvég (Asbjørnsen, Aubert); 2 rumun (Alecsandri, Aurelian); 1 braziliai (Alcantara = II. Don Pedro braziliai császár); 1 portugál (Anthero de Quental); 1 görög (Anagnostakis); 1 magyar (Arany János). A képek csinosak. Minket itt leginkább a philologusok érdekelnék, s az első füzetben a következők vannak ismertetve: Abel Károly (az aegyptologia és általános nyelvtudomány terén); Ahlquist finn tudós; Ahrens Ferencz (a híres dialectologus); Ainsworth Vilmos (mint orientalista); Alexandre Károly (francia hellenista); Amari Mihály (orientalista); Amico (mint latin műfordító); Ampélas Timoleon (új-görög költő); Andreozzi Alfonso (orientalista); Andresen Károly (germanista); Antonaci Kelemen („Gli studii classici ed il Positivismo moderno“); Antoniadés (mint új-görög költő); Ardito Péter (mint olasz műfordító); Ardizzone Girolamo (mint Catullus fordítója); Ardizzone Matteo (mint a „Sull importanza della Letteratura latina“; „Il primo libro della l'arsaglia di Lucano“; „Studii sull' Eneide di Virgilio“; „Studii su Catullo, Tibullo e Propertius“ szerzője); Aristia (az Ilias román fordítója); Ascoli Graziadio (a híres összehasonlító nyelvész); Aspelin (ugor nyelvész); Astegiano (Sapphóról írt értekezése miatt); Aubert Lajos (híres norvég latinista); Aufrecht Tivadar (a híres orientalista és indogermán tudós). Az egész munka 12 füzetre van tervezve, s annyiban is igen érdekes reánk nézve, mert hazai íróinkra is van tekintettel. Megjegyezzük, hogy az egész munka ára 25 franc, s minden hiteles könyvtárban útján megrendelhető.

Hogy ily nagy szabásu munkánál minden hibát kikerülni lehetetlen, az természetes. Egyébiránt a Dizionario hibái nem annyira a szerkesztő, mint inkább a beküldők rovására esnek, és a jeles munka értékét igen nem csökkentik.

F. E.

K Ö N Y V É S Z E T.

Összeállítja : *Hellebrant Árpád.*

I. Hazai irodalom.

Ferenczi Zoltán. A népies versalakok története műköltészetünkben. Budapest, 1879. Franklin társulat nyomdaja. 156 lap.

Ismertetését jövő füzetünkben adjuk.

Fraknói Vilmos. Vitéz János esztergomi érsek élete. (Kiadja a Szent-István társulat.) Budapest, 1879. 8.-r. VIII. 247 l.

Kitünő történeti monographia, mely a renaissance korát és Vitéz könyvtárát is bővebben tárgyalja.

Homer Odysseája I. füzet. Fordította Telfy János. II. kiadás. (Hellen remekírók magyar fordításban. 10-ik kötet.) Budapest, Lampel R. (8.-r. XXXI, 72 l.) - 40 kr.

Lauka Gusztáv. A multról a jelennek. Kiadta a Petőfi társaság. Budapest, 1879. Aigner L., 210 l. Ára 1 frt.

Csekély értékű feljegyzések, többnyire írókról (költőkről) s irodalmi dolgokról. Ez okból említjük fel. Tartalma : 1838—40; 1840—46. — Az élőkrol; — 1865—75; — Az élők és holtak között; — Petőfiné Szendrey Julia; — Kuthy Lajos (ez az utolsó rész talán legtöbbet ér).

Lessing G. E., Böles Náthán. Drámai költemény öt felvonásban. Ford. *Zichy Antal.* Budapest, 1879. Franklin társulat. (Olesó könyvtár 72. sz.) 255 l. Ára 50 kr.

Igen olesó kiadása a Lessing szép költeményének. A fordításról l. e „Közlöny“ III. évf. 3-ik füzetét, a 210—215. l.

Lindau Pál. Molière. Fordította *Bánfi Zsigmond.* Budapest, 1879. Franklin társulat. (Olesó könyvtár. Szerk. Gyulai Pál, 74. sz.). 120 lap. Ára 30 krajczár.

E kitünő könyv fordítását őszinte örömmel üdvözljük. Lindau maga mondja (7. l.), hogy mi a célja e művében : „A feladat, melyet magunk elé tűzünk kettős : egy részről Molière összes költői munkaságát, amennyiben az valódi jelentőséggel bír, és nem véletlen mellékörülményeknek kifolyása, vagyis nem alkalmoszerű volt, az ember életviszonyaiból és az életviszonyokkal változó lélekállapotából fogjuk magyarázni; másrészlől a Molièrei vígjátékok nagy számu vonatkozásaiból életrajzát kívánjuk kiegészíteni.“ Lindau könyve tehát a költő életét és költői fejlődését, és e kettőnek szoros kapcsát tárgyalja, és ebben van a mű nagy értéke. Az egyes darabok aesthetikai méltatását csak annyiban érinti, amennyiben az ember és a költő fejlődésére ez is világot vet.

A könyv tíz fejezetre oszlik : 1. Tan- és vándorévek 1623—1653. — 2. Első kísérletek. A szeleburdi. A szerelmi vizsály 1653—1658. — 3. Visszatérés Párisba. A pórnál járt negédesek. 1658—1661. — 4. Bójárd Armande. — 5. Egybekelés Armandedal. A férjek iskolája. 1661—1662. — 6. A házasság után. A nők iskolája. 1662—1663. — 7. Különválás Amantetól. A Misanthrope. — 8. Küzdelem az udvar és a nemesség ellen. Don Juan. A Misanthrope. 1665—1666. — 9. Tartuffe. 1664—1667. — 10. Az utolsó felvonás. A képzelt beteg. 1668—1673.

A fordítás szorgalommal készült és ügyes. De nem egészen kifogástalan. Csak egy pár példa : Nem világos az 5. lapon : „Schiller, kinek drámaiban a szerző fejlődése az egyes darabok keletkezésével logikailag természetesnek mutatkozik“ (Schiller, in dessen dramatischen Arbeiten die Entwicklung des Dichters schon in der Chronologie der einzelnen Werke als eine logische und natürliche sich darstellt); — még kevésbbé az a 29. lapon : „Mazarin pályája végén volt, s a husz éves *háboru* benne (!) jelölte az embert, a ki magát az állammal azonosnak lesz mondandó“ (und der zwanzigjährige *König* zeigte schon, dass er der Mann war, der sich selbst bald darauf als Inbegriff des ganzen Staates bezeichnen sollte). — 30. l. „Alig volt Molièrenek alkalma, hogy e nevetséges *jelenségeket* tanulmányozhassa, *ellenében* azonnal sikra szállt.“ — A 34. l. „hogy Armande a Molière *kortársainak állításához képest*,“ ez alig érthető (dass Armande, wie es die Zeitgenossen Molières behaupten). — A 36. lapon „egy *Molierae-re* nevű színigazgatóról“ van szó; de itt talán sajtóhiba lappang. — 42. l. Szórend : „E rágalom M. életében még több esetben *kifejezésre talált*.“ — Az 56. lapon : „*befejezett* színésznőt“ említ, kitűnő, tökéletes (vollendet) színésznő helyett. — A VI. fejezet czíme (60. l.) : „A házasság után,“ — talán az egybekelés (Vermählung) után? Mert a *házasság után* — ez a VII. fejezet tárgya. A 63. lapon „*érzékkubító* szenvedély,“ igen szószerű, de még sem találó fordítás, e. h. *sinnberückend, sinnverwirrend*. — A 90. l. M. *szemtelenségéről*-ről szól, hol Lindau természetesen csak vakmerőségéről (Keckheit) tud stb. — De ezek csekélységek, melyek alig említésre is méltók. A kitűnő és bámulatosan olcsó könyv nem szorul ajánlásra.

Macaulay. Barère Bertrand. Angolból fordította *Angyal Dávid*. Budapest, 1879. Franklin társulat. (Olcsó könyvtár, 76. sz.) 134 lap. Ára 30 krajczár.

A nagy történetíró egyik legszebb, bár kevésbbé ismeretes essaye melynek magyarra fordítása valóságos irodalmi nyereség. Tárgya : a francia forradalom egyik legutálatosabb alakjának élete és jellemzése. Alakja és stílje, melyeket az igen sikerült fordítás hiven és szépen megmentett. minden tekintetben kitűnő.

Magyar Könyv-Szemle. — Közrebocsátja a m. nemzeti muzeum könyvtára. IV. évfolyam, I. füzet. Budapest, 1879.

Tartalom : Fraknoi V. : Ujabb adatok Vitéz János könyvtárának

történetéhez. — Rómer Fl. Várad helye a magyar könyvészeti irodalomban. — Ballagi A. Felvidéki könyvtárbuvárlatok. — Adalékok Szabó K. Régi Magyar Könyvtárához. A Magy. Nemz. Múzeum könyvtárából. — Id. Szinnyei J. Adalékok Szabó K. Régi Magyar Könyvtárához. — Csontos J. Adalék a magyarországi XIV—XV. századi könyvmásolók és betűfestők történetéhez. — Vegyes közlemények. — Iskolai Értesítvények az 1877—78. tanévről. — A magyar irodalom 1879-ben. — Hazai nem magyar irodalom. — Hazánkat érdeklő külföldi munkák.

Molière. A botcsinálta doktor. Vigjáték három felvonásban. Ford. *Kazinczy F.* Budapest, 1879. Franklin társulat. (Olcso könyvtár 77. sz.) 56 l. Ára 20 kr.

Kazinczynek egyik legsikerültebb, maradandó értékű műfordítása.

Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerk. Budenz, Szarvas, Szilády. VI. köt. Tihanyi-, Kazinczy-, Horváth-Codex. Közzéteszi Volf György. Budapest, Akadémia, 1879. (8.-r. XVIII, 359 l.) Ára 2 forint.

Petőfi-Évkönyv, 1879. Kiadta a Petőfi-társaság. Budapest, 1879. Aigner L. 192 l. Ára 1 fkt.

E kötet tartalmából csak az utolsó darab tartozik ide : *A Petőfi-cultus 1878-ban, Halasi Aladártól* (186—192-ik lap), mely a múlt évben megjelent Petőfi-munkák, értekezések, fordítások stb. átnézetét adja.

Plató, Socrates védelme és Critonja. Ford. Telfy János. III. kiad. (Hellen remekírók magyar fordításban. 4.) Budapest. Lampel 1879. (8.-r. XX, 79. l.) — 40 kr.

II. Külföldi irodalom.

Aristoteles, Politik. Griechisch und Deutsch, und mit sacherklärenden Anmerkungen herausgegeben von Dr. *Franz Susemihl*. 1. 2. Theil. Leipzig, Engelmann, 1879. 8.-r. (XXVII.801 LXXVI. 388 lap). Ára 15 M.

Goethe's Faust. Eine Tragödie. Nach den vorzüglichsten Quellen revidirte Ausgabe. Herausgegeben und mit Anmerkungen begleitet von *H. v. Loeper*. Zweite Bearbeitung. Erster Theil. Berlin, 1879. Hempel. Ára 1 mk.

A nagy műnek legjobb kiadása, teljesen hiteles szöveggel, a különböző kiadások szövegi eltéréseivel, igen jó bevezetéssel és jegyzetekkel. Kiállítása igen szép, ára felette olcsó.

Kleist, Heinrich von, Der zerbrochene Krug. Für den Schulunterricht dargelegt von Dr. *Christian Semler*. Leipzig, 1879. 60 lap. Ára 80 Pf.

A vigjáték, melyet ezen kis füzet izléssel és tanulságosan fejteget, a komikus irodalomnak (és pedig nemcsak a németnek) legsikerültebb termékei közé tartozik. Jellemzés tekintetében valóságos kis remek mű. Valjon igazán alkalmas-e arra, hogy a középiskolában tárgyalas-

sek, az már más kérdés, melyre nem merünk határozott igennel felelni. — Füzetünk sikerült elemzését adja az ügyes cselekvésnek, és helyesen emeli ki a főszereplők kitűnő jellemzésének elemeit. Kevésbé ügyes a füzet utolsó része, melyben szerző. a komikum fogalmából kiindulva. igen széles körű reflexiókat, voltaképen egy teljes életphilosophiát közöl. — Nálunk Kleist e kitűnő vigjátékát nem igen ismerik. Azért felhasználjuk e kedvező alkalmat arra, hogy olvasóinknak, főleg a modern irodalmakkal foglalkozóknak figyelmét e darabra fordítsuk, melynek Shakespeare és Molière vigjátékai mellett is meg van a maga abszolút értéke.

Fr. Ritschelii Opuscula philologica. Vol. IV. Ad Epigraphicam et grammaticam latinam spectantia. Lipsiae, Teubner. 1878. (N.-8.-r. XVI. 800 l.)

E kötet magában foglalja Ritschlnek mindazon értekezéseit, melyek a latin epigraphicára és nyelvtudományra vonatkoznak. Az értekezések eredeti alakjokban nyomattak le. Ritschlnek toldalékai zárjelek közt vannak. Wachsmuthnak, a kiadónak jegyzetei mint jegyzetek C. W.-vel jelölve a lap alján állnak. — A kötet tartalma : I. Spicilegium epigraphicum. II. De Pomponii Bassuli epigrammate. III. Legis Rubriae pars superstes. IV. Titulus Mummiusianus. V. Monumenta epigraphica tria. 1) De miliario Popilliano deque epigrammate Sorano. 2) De titulo Aletrinati. VI. De titulo columnae rostratae Duellianae. com. 1. 2. VII. Die ältesten Scipioneninschriften. VIII. Anthologiae latinae corollarium. IX. De sepulcro Furiorum Tusculano. X. De fictilibus litteratis Latinorum antiquissimis. XI. Poesis Saturniae spicilegium. XII. De titulo metrico Lambaesito. XIII. De *idem idem* pronominis formis. XIV. Epigraphische Briefe. (1) Die Marcellus Inschrift von Nola. 2) Die Juno-Seispes Inschriften von Basel und Lanuvium. 3) Der Popillische Meilenstein von Adria. 4) I longa und Apex. 5) Die lateinischen Sortes). XV. In leges Viselliam Antoniam Corneliam observationes epigraphicae. XVI. De declinatione quadam latina reconditiore, com. 1. 2. XVII. Vocal-unterdrückung in der Schrift; Praenestinisches Latein. XVIII. Priscæ latinitatis epigraphicae suppl. V. XIX. Die Tesserae gladiatoriae der Römer. XX. Dreisprachige Inschrift von Sardinien, von F. Ritschl u. Gildemeister. XXI. Ueber antike Gewichtsteine. XXII. Zur Geschichte des lateinischen Alphabets. XXIII. Epigraphisch-grammatische Miscellen. XXIV. Unsere heutige Aussprache des Latein. —

A kötethez *Schoell Fr.* tanár index-et készített. Hozzájárul még 23 fölíratos tábla ivréb. Ezen fölíratok a P. L. M. E.-ből nyomattak le a berlini Akadémia engedelmével; átvizsgálta Usener bonni tanár.

Sandström C. E. emendationes in Propertium, Lucanum, Valerium Flaccum. Upsala, 1878. (N.-8.-r. 44 l.) 1 M. 20 Pf.

Szerző sokat és könnyedén conjiciál, s a hagyományt nem méltatja különös figyelemre. Hogy a hagyomány értékét és jellemét kevésbé

tudja felfogni, mutatja azon példa, hogy Prop. II. 22, 14-hez a kézirati *quare* helyett eddig elfogadott *curae*-t elveti, s *gnarum*-ot tesz, mert „a fennmaradt betűknek leginkább megfelel.“

Tristrams saga ok Ísondar. Mit einer literarhistorischen Einleitung, deutscher Uebersetzung, etc. hrsg. v. *Kölbing*, Heilbronn, Henninger, 1878. (N.-8.-r.) 12 M.

E becses munka a Tristanmonda ó-skandináv feldolgozását (melyet Robert szerzetes 1226-ban Öreg Hakon király rendeletére francziából átdolgozott) tartalmazza, még pedig az eredeti szöveget és a német fordítást. Beható, 148 lapra terjedő bevezetés, szól a monda történetéről, a skandináv feldolgozás forrásairól, s a Tristan-történetek egymáshoz való viszonyáról. — *Kölbing* egy legközelebb megjelenendő második kötetben az angol Tristanmondát (*Sir Tristrem*) fogja (bevezetéssel, jegyzetekkel és szótárral) kiadni. E kiadások irodalom- monda- és nyelvtörténeti szempontból egyaránt fontosak.

Warsberg, Alex. Freiherr von. Odysseische Landschaften. I. Bd. Das Reich des Alkinoos. II. Bd. Die Colonial-Länder der Korkyräer. Wien, 1878. Gerold. 280 és 406 l. Ára 6 frt.

Az első kötet Corfúról szól, melyet a szerző azonosnak tekint a homerosi Scheriával; a második kötet számos és részben értékes adalékot tartalmaz Corfu történetéhez. Az egész könyv egy lelkes, sokat utazott és művelt dilettans műve, mely egyes, érdekesebb vagy találhatóbb részletek mellett is, egészben véve értéktelen és hasznavehetetlen. Igen visszatetsző szerzőnek virágos stílusa is, mely izléstelen és részben nevetséges képekben és hasonlatokban bővelkedik. Önmagáról és művéről nem keveset tart a szerző, mert hiszen „megszemlélt igazsága megközelíti a szobatudós tudományát, mint Shakespeare szentiványéji álmában Pyramus és Thisbe kegyetlen halála Aeschylus bármely tragédiáját.“ (Előszó, VI. l.)

Zingerle. Zu späteren lateinischen Dichtern. 2. Heft. Innsbruck, Wagner 1879. (N.-8.-r.) 1 frt 40 kr.

Tartalom: Ueber einen Innsbrucker Codex des Seneca Tragicus. — Zu Lucan, Silius, Martial — Zur Behandlung des Mythos von der Bergeaufthuermung bei röm. Dichtern. — Zu Paulinus Nolanus. — Neue metrische Excurse, Stellenverzeichnis zum 1. u. 2. Hefte.

Zoeller M. Latium und Rom. Forschungen über ihre gemeinsame Geschichte und gegenseitigen Beziehungen bis zum Jahr 338 v. Chr. Leipzig, Teubner, 1878. (8.-r. XIV, 408 l.)

Szerző szerint a régibb római történet tárgyalása nem különíthető el az ó-latin történettől. A mű két részre oszlik. Az elsőben szól Latiumról a hagyományos királyság korában. A másodikban tárgyalja Latiumot a köztársaság idejében. Befejezésül előadja Latium bekebelezését, a melylyel ennek története (mint egy politikailag önálló tartomány) megszűnt.

RÖVID JELENTÉS

A) A Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és széptudományi szakosztályának havi üléseiről.

I. Márczius 19-én. Összes ülés. Tárgya a *gróf Teleki-féle pályázat* eredményének a kihirdetése. Pályázott 14 vígjáték; viszonylag a legjobb pályaművek az „Aranyország“ (szerzője dr. Acsády Ignác), és a „Bizalmatlan.“ Amaz tartalmára, emez alakjára nézve válik ki; a díj feltételeesen az utóbbinak ítéltetett oda.

II. Márczius 23-án. Az ülés tárgyai:

1) *Volf György* székfoglalója.

Volf a Jordánszky-codex és a Bátori László bibliafordítása közötti viszonyt világította meg. Értekezése az akadémiai kiadványok közt fog megjelenni.

2) *Folyó ügyek.*

Gyulai Pál bejelentette Szabó István Aeschines fordítását; ugyan ő előadta Szász Károly és Ponori Thewrewk Emil jelentéseit Arany János Aristophanes fordításáról, melyhez Ponori Thewrewk Emil fogja a magyarázó jegyzeteket írni. A fordítás első kötete ősszel jelenik meg.

III. Április elsején. Összes ülés. Tárgyai:

1) *A gróf Karácsonyi-féle pályázat* eredményének kihirdetése.

Pályázott 15 tragédia; a díj egyiknek sem ítéltetett oda.

2) *A dr. Kohút Sándor-tól* kiadott „aruch completum“ ezimű lexicographiai munka első füzetének és

3) *A dr. Klein Mór-tól* fordított Maimonides-féle munka első füzetének bemutatása.

A második osztály márczius 10-én tartott ülésének *irodalomtörténeti tárgyprendje* volt:

1) *Szilády Árontól*: Balassa Bálint élete és művei.

A költő életrajza, s jelentés Balassa eddig kiadatlan költeményeiről, melyeknek rendezésével a történeti társulat Szilády Áront bízta meg. — (A régiebb s újonnan hozzájárult költemények Szilády Áron bevezetésével együtt már meg is jelentek a történelmi társulat költségén.)

2) *Thaly Kálmántól*: Mercurius Veridicus ex Hungaria.

Thaly a magyar hirlapirodalom első csirút nyomozza ez értekezésében, s az 1705-től 1711-ig fennállott első magyar szellemű, bár latin nyelven szerkesztett hirlapot az „Igazmondó magyarországi Mercuriust“ ismerteté. -- Meg fog jelenni az akadémia kiadványai közt.

B) A budapesti philologiai társaság havi üléseiről.

Márczius 2-án. Az ülés tárgyai voltak :

1) *Dr. Thallóczy Lajostól* : A hivatalos latin nyelv Magyarországon.

Az értekező fő tekintettel volt a helytartótanács okmányaiban divó hivatalos nyelvre, s előadja azon szempontokat, melyekből tárgyát felfogta és feldolgozta.

2) *Kont Ignácztól* : Euripides vallási szempontból. Alkalmilag még visszatérünk rá.

3) *Ponori Theurewck Emiltől* : Egy eddig ismeretlen latin szó t. i. laeter, -tra -trum (bal). (Lásd a 256-ik lapon.)

VEGYES APRÓSÁGOK.

A Közvélemény márcz. 2. és 30-ki irodalmi mellékleteiben két cikk vonta magára figyelmünket Brankovics Györgytől. Az első : „*Athén kétezer kétszáz negyven év előtt*,” a második : „*Antigone első előadása 2240 év előtt*.” Mindenesetre örvendetes jelenségnek kell tartanunk, ha valaki a gyakorlati élettől távolabb eső tudományt népszerűsíteni, s ez által szélesebb körben terjeszteni törekszik. Örvendetes az is, ha e törekvés oly lelkesedéssel párosul, mint a melyet Br. úr tanulmányaiban tapasztalunk. De másrészt az igazság érdekében nem mulaszthatjuk el a szerzőnek egyik-másik állítását, mely a valósággal teljesen ellenkezik, helyre ütni, s őt tévedéseire figyelmeztetni. — Az eljárásból, melyet ókori forrásainak idézésében követ, azt látjuk, hogy valami nagyobb műből dolgozott, s annak idézeteit minden kritika nélkül leírta. — A használt munka pedig már jó régi lehetett, ami kitűnik onnan, hogy a szerző a classicusokat kötetek szerint idézi. — Különben is népszerűen írt tanulmány nál (mert hisz magasabb igényeket csak nem akarnak e cikkek támasztani) tökéletesen feleslegesnek tartjuk azt a nagy forráshalmazt, mely a nagy közönséget ugy sem érdekli. — Az első cikkben a következő, legkirívóbb botlásokat emlíjük fel : Evagoras nem Cypria, hanem Cyprus királya volt; Cerope leányát nem Agraula-nak, hanem Agraulusnak hitták; Satyr több volt, nemcsak egy, s nem a kéj, hanem a tomboló öröm szellemei; Aeschylus, Sophocles és Euripides mint írók, szembe állíttatnak Miltiades-, Aristotles-, és Themistocles-sel, mint hadvezérekkel; a propylaeák építése nem 2017, hanem 2012 talentumba került; ha Athenaeről van szó, ne használjunk oly kifejezéseket, mint senatus, tunika stb.; 40 talentum nem 80,000, hanem 94,000 forint a mi pénzünk szerint stb.

Végül még egy állításra akarok reflectálni. A szerző azt mondja: „Plató közvetlen közelében Amintasnak (helyesen: Amyntasnak) a macedóniai király orvosának s barátjának a fia: Aristoteles foglal helyet.“ Itt a szerző a forrását nem értette meg: a dolog úgy van, hogy Amyntas volt a macedóniai király, Aristoteles pedig Nicomachusnak volt a fia: s ez a Nic. volt orvosa és barátja Amyntasnak. — A második cikkben mindenekelőtt azt jegyezzük meg, hogy a nagy athenaei ünnepnek nem Panatheák, mint a szerző következetesen írja, hanem Panathenaeák volt a neve. Továbbá: Athena istennő peplosába nem az istennő harcza a Titánokkal, hanem a Gigasokkal volt beleszöve; helytelen a proedriának a szerzőtől adott magyarázata. stb. Végre Sophocles Antigone-jának első előadását a szerző Ol. CIV, 2-be, vagyis 362-be Kr. e. helyezi, ami képtelenség, mert Sophocles született Ol. LXX, 4-ben v. 497-ben Kr. e., meghalt Ol. XCIII, 3. v. 406 Kr. e.; Br. ur számítása szerint tehát Antigone 35 évvel Sophocles halála után adatott volna először. — Bármily reális lexiconban megtalálhatta volna a szerző, hogy a nevezett darabot Ol. LXXXIV, 3-ban, vagyis 441-ben Kr. e. adták legelőször. — A tulajdonnevekben csak úgy hemzseg a sok helyesírási hiba. Ilyeneket mint: Grillus, Aeschilus, Propilaeum, Perykles, illirek, Hyperides, Thimotheus, Bachus, Ilyssus, cythera, csak nem tarthatunk sajtóhibáknak!

Fináczky Ernő.

Az Ipsambuli görög zsoldosfőiratokról szóló cikkem megírása óta (v. ö. Egyet. Phil. Közl. II p. 429—444) két kisebb közlemény jelent meg Blasstól (Hermes XIII p. 381—382) és Dittenberger-től (u. o. p. 399, jegyzet). Mindkét tudós arra a szép gondolatra jött, hogy az említett feliratok elsejében az *αλογλωσος δηχιστασιμιο αινυπιος δε αμασις* szavakat *αλογλώσους δ'ἔχε* (= *εἶχε*) *ποιασίμιο* (így Dittenberger) *αἰνυπίους* δὲ *ἄμασις*-nek kell átírni, mi által a helyes értelem helyreállítására szükséges igét is megkapják és az e feliraton különben elő nem forduló aszyndetont is megszüntetik. Blass még azonkívül azt véli, hogy egy *Ποισίμιο*-féle barbar nevet bizonyára *Ποισίμιος*-ra praecisálták volna, és ezért a kérdéses alakot *Πόσις* *Ίμιτου*-nak olvassa, de elmulasztja valószínűvé tenni, hogy szokás volt ama barbaroknál nevök mellé atyjok nevét is kitenni, és hogy a görök vésők az apa neve elé kétszer oda tették az articlust (δ, lásd lejjebb) egyszer pedig nem tették ki. Az *Ουδαμιος* nevet Blass is helytelennek tartja, de amit helyette ajánl: *Ουδάμου* (= *εὐδάμου*) és a megelőző tulajdonnévnél „ha úgy tetszik“ *ἁμοιβίχου* (= *ἁμοιβ.*) a krasis miatt nem valószínű. Végre Blass nem akarván elhinni, hogy *κατοπερθευ* *ισοποιεμιο*s hibásan van írva *κ. ἔς ὅ δ π.* helyett (de hátha *ἔς* = *εἰς* v. ö. E. Ph. K. i. h. p. 436) *κατ'επερθε* *υἱς* (*ἕως*) *δ ποιαμός*-t olvas, és a *υἱς* alakot a dor *οἷς*, *πῶς*, *υἱ* (hol hová) alakokkal védi; de azt, hogy ezen alakok bármelyike is a

rhodosi dialectusban is megvolt (ebben vannak írva felirataink l. i. h. p. 431. 432) nem bírja kimutatni. Téved továbbá Blass, midőn azt állítja, hogy a *κατύπεθεν* *ν*-je helyett a feliraton egy határozatlan függélyes vonás (melyet repedésnek is lehet tekinteni) és ettől jó messze egy *ν* olvasható; a felirat leghivebb reproductióján legalább a Kirchhoff-félén, ez a *ν* ép oly biztos, mint a többi, s így Blassnak *ν*-je semmi alappal sem bír.

Érdekes, bár aligha elfogadható végre Dittenberger azon véleménye, hogy a fölíraton említett *ἀλλόγλωσσοι* alatt nem, mint eddig hitték, a nem görög és nem aegyptomi csapatok értetődnek, hanem csakis a nem aegyptomiak. A görögök és a többi nem aegyptomiak tehát eszerint egy közös hadtestet képeztek volna, melynek élén a barbar Potasimto állott, míg Psammetichos Theokles fia az egész expeditió fővezére volt.

Róma.

Dr. Ábel Jenő. *)

*) A „Pannoniai verses feliratok“-ról szóló ezikkben (ez évfolyam 175—186. lap) olvass :

p.	180	13	(felülről)	flebil(is)	helyett	flebil(is)-t
„	181	6	„	megjegyzése ellen	„	megjegyzése szerint
„	182	7	„	ex	„	sex
„	182	13	„	tuli semper	„	tuli
„	182	5	(alulról)	velata	„	relata
„	184	5	„	Eis	„	Ei

SHAKSPERE MAGYAR FORDÍTÓI.

Shakspere meghonosulása nálunk nem az eredeti, hanem német átdolgozások alapján kezdődött.

A legelső shaksperei darab, mely magyar fordításban világot látott: „Romeo és Julia, polgári szomorujáték öt felvonásokban, mely németből magyarra fordítottat Kún Szabó Sándor által.” Megjelent Pozsonyban 1786-ban. A német fordító, illetőleg átdolgozó sem a címlapon, sem az előbeszédben nincs megnevezve. Az Weisse (Felix Christian); és Kertbeny kétszeresen téved, midőn Kún Szabó Romeo és Juliáját 1796-ban jelenteti meg, s a vigjátékiró Bretznernek tulajdonítja.¹⁾ Weisse, az Ovidből vett jelszóval: „Omnia vincit amor” ékesítve, legelőször 1768-ban adta ki Lipcsében, másodszor összegyűjtött szomorujátékai második kötetébe vették föl 1778-ban Carlsruhéban. A *Deutsche Bibliothek* írja róla, hogy Lipcsében 1769-ben oly tetesséssel adták, a minőben német darab még sohasem részesült. Sokáig a színen maradt és Hamburgban az akkori legelső színészek játszották: Haenselné (Julia), Böck (Romeo), Eckhof (Capellet), Borchers (Benvoglio). Weisse, sajnálva, hogy Shakspere silány francia forrásból merítette tragoediáját, sajnálva különösen, hogy Juliája csak Romeo halála után ébred föl altából, s hivatkozva az angolokra, kik a művet szintén tetemes változtatásokkal mutatták be a közönségnek, a maga részéről, ugymond. egészen új darabot ír, még pedig Bandello és Luigi da Porto nyomán. A személyzet mindössze nyolcz szereplőből áll, kik is, a magyar átirás szerint, a következők: Montéczy, Kapellet, Romeo, Julia, Kapelletné, Laura (Julia meghitt barátnéja), Benfoglio (veronai doktor) és Pietro (Romeo szolgája). A cselekvény Julia magánbeszédével kezdődik, Tybald halála után; Julia már a Romeo neje, de „Graf von Lodrona” (a magyarban „Lodronay Páris gróf”) udvarol neki. Az álmotált az orvos szolgáltatja. Dajka nincs, Laura lép helyébe. A sirbolti jelenetben Romeo és Julia hosszasan beszélgetnek egymással. Romeo különben csak

¹⁾ Márki Sándor Irodalmi Értesítőjében 1874, a 188-ik lapon.

két jelenetben fordul elő. A gondolatokban alig van valami shaksperei, a kifejezésekben semmi. A beszélgetés prózában foly, még pedig nagyon vizenyős prózában, s a magyar fordító épen nem bizonyul valamire való stílistának. Eltér azonban példájától, a mennyiben olykor versekben szólal meg. Julia többször, anyja egy izben versre fakad, s a két szerelmes sirbolti beszélgetésébe is vegyülnek versek. Lehet, hogy a verses beszédre Kún Szabó Sándor a maga saját lelkesedésétől buzdult; lehet az is, hogy Gotter *Romeo és Juliája* indította rá, mely „Schauspiel mit Gesang” 1777-ben került színre Hamburgban s nyomtatva Lipésében 1779-ben jelent meg. Ez világosan Weisse munkáján alapszik, bár lényegesen különbözik tőle, s *Romeo és Julia* minden tragoediájától, abban, hogy szerencsésen, a fiatal pár életben maradásával végződik. A személyekben is változások történnek. többek közt Benvoliót — némi visszafordulással az eredeti felé — Lorenzo „házi káplán” helyettesíti. Gotter melodráája igen népszerű lett, s Weimarban Goethe vezetése alatt is előadták, a mit Lewes a német költők nagymesteréből méltán rosz néven vesz. Bécsben, mint „ernsthafte Singspiel” Benda zenéjével adták elő a kaernthnerthori színházban, s ugyanott 1783-ban szintén megjelent: ez a kiadás kerülhetett a Kún Szabó Sándor kezébe, s indíthatta őt a versek beiktatására.

Romeo és Julia második magyar fordítása, már az eredeti alapján, Náray Antaltól van, s a magyar akadémia boesátotta közre, a Külföldi Játékszin egyik kötetül 1839-ben. Lelkiismeretes, helylyel-közzel találó fordítás, de kissé merev és feszes, a miért a színpadon el sem fogadták. A nemzeti színházban eleinte Gondol Dániel fordítása szerint adták, 1871-ben foglalt helyet a Szász Károlyé.

Petőfi szintén le akarta fordítani a darabot, s az első szin első felét le is fordította belőle. Az ötvenes évek elején Vörösmarty is bele fogott *Romeo és Julia* fordításába, melyről alább — Vörösmarty egyéb shaksperei fordításai alkalmával — még bővebben megemlékezünk.

Hamlet magyarul először 1790-ben Kassán jelent meg: fordította Kazinczy Ferencz, „úgy a mint az a mi játészó színeinkre léphet.” Fordította pedig nem Shakspeareből, hanem a

mecklenburgi Schröder átdolgozásából, a ki a darabnak, hogy úgy mondjam a helyszerűségét hitte megadhatni, ha latinos és olaszos nevű személyeit skandináv és éjszakuémetországi nevekkel ruházza föl. Így lett Poloniusból Oldenholm, Horatióból Gusztáv, Marcellusból Ellrich, Bernardóból Bernfield, Franciscóból Frenzow. A mű hat felvonásra van szétnyújtva, s az eredetinek számos részlete hiányzik belőle, például a színész szavallása Pyrrhusról, Ophelia temetése, Hamlet és Laertes vivása. Végződik a haldokló Hamlet szavaival. A fordítás próza, Kazinczy Ferencz németes szólásokkal tarkázott, de a mellett könnyen folyó, sima prózája: csak a Gonzago története van magyar alexandrinokba szedve, s Ophelia danái, meg a sírásóé, jó tapintattal, népdalos sorokban zengenek. E Kazinczy-féle Hamlettel kellett volna Pesten 1790-ben az első magyar szintársulat előadásait megnyitni, s Kazinczy kétségtelenül épen erre a célra készítette is Hamletjét; azonban mind ő, mind néhány lelkes főúr, különösen Prónay László, hiába fáradoztak, a színészek nehezellették, s úgy látszik hatást sem igen vártak tőle. De a közönség megszerette, s Kazinczy Hamletje később öt felvonásba összehuzva, fél századon keresztül tartotta fenn magát a magyar színpadokon, ez járta Budán is a harminczas években, vidéken még tovább. A pesti nemzeti színházból Vajda Péter fordítása szorította ki, melyhez utóbb Egressy Gábor javításai járultak. Egy esztergomi színlapon, a hatvanas években, Csepreghi K. neve áll mint fordító. Az eredetihez méltó fordítás, Arany Jánosé, 1868 óta szolgál az előadás szövegéül.

Shakspeare műveinek gyűjteményes kiadására 1830-ban történt az első kísérlet. Ekkor jelent meg, Döbrentei Gábor fordításában, a „mai eléadatáshoz alkalmazva,“ Macbeth, mint Shakspeare remekeinek első kötete, mely után azonban több nem következett. Érdemes munka, nem csak a fordítás gondos, az eredeti formájához ragaszkodó, nem ritkán erélyes és kifejező voltánál fogva, hanem azért is, mert minden szükséges tudnivalóval, egyben-másban az elégen túl is, föl van szerelve. A darab, színpadi tekintetekből, meg van kurtítva, de a kihagyott helyeket külön mellékletben megtaláljuk. A fordító a legjobb angol bírálók jegyzeteivel világosítja föl a szöveget, közli Holinshed

krónikájának Duncan és Macbeth történetére vonatkozó részét, magyarázza Macbeth és lady Macbeth indulatait az olvasó, de különösen a „szinjátszó” számára, végül pedig jellemzi Quin és Garrick jeles színészeket.

Macbeth azon fordítói közül, a kik Döbrenteit megelőzték, főlemlitendő Kazinczy Ferencz, de kinek fordítása kéziratul maradt, és Éder György, kinek eredetije bizonyosan szintén német átdolgozás volt, meglehet a Schilleré. Budán Döbrentei fordítása szerint tanulták be a darabot, a nemzeti színházban Egressyé szerint, melynek német az alapja, s melyet 1867-ben Szász Károlyé váltott fel.

Másfél évtizeddel Döbrentei után, 1845-ben, Lemouton Emilia indította meg Shakspere „összes színműveit.” E vállalatból öt füzet jelent meg, mindenik egy-egy darabbal : a Szélvész, színjáték ; a Két veronai nemes, színjáték ; a Windsori vig nők, vigjáték ; Viola vagy a Tizenkettedik éj, színjáték ; Szeget szeggel, színjáték. Merőben prózai fordítás, annyira, hogy még az énekek is prózában vannak ; s prózai bensőleg is, a mennyiben semmi költői zamatja.

1848 elején a nemzet három legnagyobb költője szövetkezett Shakspere lefordítására, s az első kötet, e közös cím alatt : „Shakspere összes színművei, fordítják Arany, Petőfi, Vörösmarty,” s Coriolanust foglalva magában Petőfittől, meg is jelent, csakhogy az egész országot elsodró politikai hullámmásban szinte észrevétlenül, folytatása pedig nem lett. Coriolan büszke, daczos, kemény, de az anyai szóra meglágyuló természete nagyon illett Petőfi egyéniségéhez, a ki eltanult demokrata elvei mellett ki-rekesztő arisztokrata érzésű volt. Nagy szeretettel és lelkesedéssel fogott a dologhoz, és fordítását különösen a beszéd heve és ereje tünteti ki. Arany Hamletbe és János királyba kezdett, melyeket később a Kisfaludy-Társaság számára fejezett be. Vörösmarty mindenek előtt Lear királyra vállalkozott, miután Julius Caesart még 1839-ben lefordította, s 1840-ben újabb munkái közé is fölvette. Vörösmarty Julius Caesarja minden esetre a legelső magyar fordítás, mely Shaksperehez méltó. Kár hogy Lear királyban ihlete meg-meglankad, figyelme ingatag ; de hisz igaz, hogy e tragédiát a forradalom csalódásai után, a nemzet néma

gyásza s a győztes hatalmaskodók csörömpölése közben, szárnya-szegett lélekkel fordítgatta nyéki magányában, s teljesen voltakép el sem készült vele. A mester keze utolsó simítása minden esetre hiányzik rajta. Először 1856-ban, a költő halálát követő évben, a Nemzeti könyvtár kiadói költségén jelent meg. A Nemzeti könyvtár kiadóinak Romeo és Julia fordítását is megígérte Vörösmarty, de csak az első felvonás 3-ik színe közepéig haladt benne. A prológot hatosokban írta meg. A hézagos töredék megtalálható Vörösmarty munkái Gyulai-féle kiadásában.

Hogy Vörösmarty mily hő tisztelője volt a brit költőnek, dramaturgiai fejtegetései is bizonyítják; hogy pedig Shakspere átültetésének mekkora fontosságot tulajdonított, annak igazolása végett csak azon szavára hivatkozunk, melyet Hamletnek egy 1841-ik évbéli előadása bírálatában mondott: „Shakspere jó fordítása a leggazdagabb szépliteraturának is felér legalább felével.”

Előadásunk immár közeledik az időhöz, melyben az annyira ohajtott teljes magyar Shakspere megvalósul. Előbb azonban meg kell még emlékeznünk azon darabokról, melyek Vörösmarty Julius Caesarjától kezdve a Kisfaludy-Társaság kiadásaig egyenkint megjelentek. Ezek a következők: Viola, Deinhardstein átdolgozása után fordította Fekete Soma, megjelent Nagy Ignác Színműtárában 1843-ban Budán; a Velencei kalmár, fordította Ács Zsigmond, megjelent 1853-ban Kecskeméten; VI. Henrik király első része, fordította Kalmár Géza, megjelent 1862-ben Pesten.

Shakspere első teljes magyar kiadását, az áldozó hazafi, Tomori Anasztáz anyagi támogatása mellett, a Kisfaludy-Társaság rendezte. Az ügyet maga Tomori indította meg 1861-ben, felajánlván a Társaságnak a fordítás és nyomtatás költségeit, s mind a Társaság, mind az írók oly buzgóságot fejtettek ki, hogy a nagy vállalat első kötete, Othellót Szász Károly, és a Szentivánéji álom Arany János fordításában tartalmazva, már 1864. tavaszán, a költő születésének Európa-szerre ünnepelt három százados fordulójára, megjelenhetett. A Szentivánéji álom, a mondott év april hava 23-án, a Nemzeti Színházban, diszesen kiállítva, s a legjobb erők közreműködése mellett, színe is került.

A Kistaludy-Társaság kiadása — mely, mint feljebb említettük, Delius Miklós szövegét fogadta irányzóul — 1878-ban készült el s tizenkilencz kötetből áll. Az első tizenhárom kötet a szomorú-, vig- és regés játékokat foglalja magában oly sorban, a mint az egyes darabok a Társaság birtokába jutottak; a következő öt kötetben (XIV—XVIII) a históriák vannak, az előadott események történeti rendje szerint; az utolsó kötetben a kisebb költemények. A kiadásba négy, régebben megjelent fordítás is föl van véve, úgy mint Julius Caesar és Lear király Vörösmartytól, Coriolanus Petőfitől, a Velencei kalmár Ács Zsigmondtól, de az utóbbi új kidolgozásban. Ezenkívül hozzájárultak: Arany János a Szentivánéji álom, Hamlet és János király, Arany László a Két veronai ifju, a Tévedések játéka és a Sok hühó semmiért, Fejes István Troilus és Kressida, Győry Vilmos Minden jó ha jó a vége, A szerető panasza, A Szerelmes Vándor és 72 szonett, Léway József Titus Andronicus, a Makranczos hölgy, a Vizkereszt, IV. és V. Henrik, Lőrinczi Lehr Zsigmond Perikles, VI. Henrik, Venus és Adonis, és Lucretia, Rákosi Jenő a Felsült szerelmesek, a Windsori vig asszonyok, A hogy tetszik és Cymbeline, Szász Károly Othello, a Téli rege, Macbeth, Antonius és Kleopatra, Romeo és Julia, a Vilhar, II. Rikárd, VIII. Henrik és 82 szonett, Szigligeti Ede III. Rikárd, én a Szeget szeggel és Timon fordításával.

E fordítások különböző értékűek: néhány kitünő mellé gyöngébbek sorakoznak, s némelyiknek gyökeres átdolgozásra lesz szüksége. A jeles művet általában, s a jeles fordítást is, nem igen lehet megrendelni; de, mindent összevéve, a Kistaludy-Társaság Shakspeareje hübb és jobb a németek és francziák első Shakspearejénél, s üdvös hatása már is érezhető, kivált a színpadon, hol Shaksperet fél századnál tovább nagyobbára német fordítások és fordítások alapján ismerték.

(Greguss Ágost. ¹⁾)

¹⁾ Szerzőnek legközelebb megjelenendő Shakspeare-könyvéből. E részletben voltaképp csak azon fordításokról van szó, melyek nyomtatásban megjelentek; a többiekéről, melyek a színpadon éltek, a *shakspearei előadások* szakaszában történik említés.

A GÖRÖG EPIKUSOK TÖREDÉKEIHEZ.

A görög költészet egyik legfontosabb ágának, az eposznak maradványaival az újkor philologusai ugyan elég nagy buzgalommal foglalkoztak, de e buzgalom mégis inkább csak a teljesen reánk maradt művekre terjeszkedett ki. Nem hiányoztak ugyan tudósok, kik a csak töredékesen ismert epikusokat is beható tanulmány tárgyává tették, és maradványaik lehetőleg teljes összegyűjtésén fáradoztak, de hiányzott mindedig egy-oly munka, mely a görög epikus költészet összes töredékeit magában foglalja. Egy érzett, és Dünzernek minden tekintetben hasznavehetetlen művei által meg nem szüntetett hiányon segít tehát a Kinkel által tervezett gyűjtemény, melynek nem is oly rég vettük első. az epikus cyclostól egészen kolophoni Antimachosig való epikus költők reánk maradt töredékeit tartalmazó kötetét.¹⁾ — Örömmel tapasztaljuk, hogy Kinkel a legfélreesebb szerzőket, grammaticusokat, szótárírókat is szorgalmasan átkutatta, itt-ott kiadatlan forrásokat is felhasznált (milyenek a velencei Lykophronscholionok), az apparatus criticusban felsorolja a kéziratok legfontosabb eltéréseit és a criticusok legvalószínűbb gyanításait. és minden egyes írónál felemlíti a róla való irodalom legjelentékenyebb termékeit, miért is e kiadás méltányos követeléseknek teljesen megfelel. De hogy mindennek daczára Kinkel munkája sem ment hibáktól, hogy egy második kiadásnál jó sokat fog kelleni változtatni. mutatják már magok a kötet végén összeállított „Addenda et Corrigenda“ (p. 312—313) mutatta Ribbeck W. czikke „Zu den Fragmenten der griechischen Epiker“ (Rhein. Mus. 33 p. 456—461) és még inkább fel fogja tüntetni a jelen közlemény.

Már Ribbeck figyelmeztetett arra, hogy Kinkel apparatus critica sua meglehetősen sovány, és nem mindig kielégítő. A példák persze, melyekkel Ribbeck ezen ítéletét igazolja, nincsenek mind

¹⁾ *Epicorum Graecorum Fragmenta. Collegit disposuit. commentarium criticum adiecit Godofredus Kinkel. Vol. I. Lipsiae. In aedibus B. G. Teubneri. MDCCCLXXVII.*

jól megválasztva. p. 456 azt állítja, hogy Photios ezen szavaiban (319 a 21) „τοῦ λεγομένου ἐπιζοῦ κύνελον ὃς ἄρχεται μὲν ἐκ τῆς Ὀδυσσεύος καὶ τῆς μυθολογομένης μύθως. ἐξ ἧς αὐτῷ καὶ τρεῖς παῖδας ἐξαποστάχειρας καὶ τρεῖς γεννῶσι κύνελωπας“ Welcker αὐτῷ helyett (mi Ribbeck szerint egészen helyes értelmet ad, ha γεννῶσι-t úgy fordítjuk, hogy — „Man giebt ihm“ !?) a hibás αὐτοί-t adja, mit Kinkel p. 5 nyugodtan lenyomatánélkül, hogy αὐτῷ-ról csak egy szót is szólana. Igaz, csak hogy Kinkel már az első lapon megmondta volt, hogy az általa a szövegbe felvett αὐτοί (a codexek αὐτῷ-ja helyett) Heynetől való! (tehát nem is Welckertől mint Ribbeck hiszi!) — p. 460 ismét azért róvja meg Ribbeck Kinkelt, mert nem említette, hogy a Kypria 9-ik töredékének ἔσω δρυὸς ἄμφορ κοίτης-ében C. W. Müller κοίτης-t a δρυὸς szó elé helyezte. Az ember alig hisz szemeinek mikor ezt olvassa. Kinkel commentariusából kitűnik ugyanis, hogy az említett áthelyezést már Heyne tette meg jóval Müller előtt!

Alaposabbak lesznek, reménylem, a következő megjegyzések, melyeket csaknem kivétel nélkül a Pindarscholionokban ráuk maradt töredékeket illetőleg fogok felhozni.

P. 149 a 172-ik töredékben (Hesiodos Λέγωνος ὑποθήκη-ából) Boeckh nem πειναλίμνησι-t irt a codex Gottingensis πειναλίμοισιν-ja helyett, mint Kinkel mondja, hanem πειναλίμνησιν-t. A következő sor mássalhangzóval kezdődvén, helyesen áll ugyan Kinkel szövegében πειναλίμνησι, de hogy kitől való ezen változtatás, azt nem mondja meg Kinkel. — Hasonlókép a hesiodosi καταλόγος egyik töredékében (p. 101, nr. 36 v. 2) σχέσθαι mint azt Boeckh is mondja, csak coniectura; a Vat. B-ben εὔχεσθαι, a Mediceus B-ben (D) αὔχεσθαι áll; — Kinkel σχέσθαι-hoz nem tesz megjegyzést. — Ugyanazon καταλόγος 109-ik számú töredékében Boeckh a codex Vratislaviensis αζοίτην-je helyett helyesen ἄζοιτιν-t irt (így az Ambrosianus is, melynek a Vratisl. csak másolata), a Pindarscholionban magában, mind az Ambros., mind a Vrat. Τιμάνδωρ-*n*-t ad. Boeckhnek ἄζοιτιν-ját és Τιμάνδωρ-*n*-ját Kinkel megtartja a szövegben anélkül, hogy megjegyzést tenne hozzá.

Az Eoiai 143-ik számú töredéket csak a Pindarscholionokból ismerjük. Egy helyen (ad Pyth. III 48) az első két sor így szól:

Τῷ μὲν ἄρ' ἄγγελος ἦλθε νόραξ ἱερῆς ἀπὸ δαιτός
 Πυθῶ ἐς ἠγαθέην, καὶ ὃ' ἔφρασεν ἔργ' αἰδήλα.

A másik helyen (ad Pyth. III 14) e helyett a következőt olvassuk :

Τῷ μὲν ἄρ' ἦλθε νόραξ, φράσσειν δ' ἔρα ἔργ' αἰδήλα

Ezen eltérés azt hiszem, sokkal fontosabb, semhogy Kinkelnek ama két sorhoz tett megjegyzését „Eosdem versus (v. 1—2 contractis) affert schol. adv. 14“ kielégítőnek találhatnók.

P. 251 Kinkel Peisandros 3-ik töredékét Boeckh szerint adja megjegyzés nélkül, pedig Boeckh, mint maga mondja, ama töredékben λέγει-t hozzáadta és *Ἡνδραρος ὁ χαμμευς* helyett *Ἡείσανδρος ὁ χαμμευς*-t irt. A szerzőnek nevét magát illető ilyen lényeges eltéréseket ugyancsak fel kellene említeni, főkép, mikor a 6-ik számú Peisandros töredékben is *Ἡνδραρος*-t ad *Ἡείσανδρος* helyett a legjobb codex, a Vaticanus B.

Érdekesebbek lesznek talán a következők.

A 38-ik számú hesiodosi töredékben Kinkelnél *Ἰήσωνα*-t olvasunk nem tudom kinek javításából. Boeckhnél *Ἰάσωνα*-t találunk, s valószínűleg ugyanez áll a Vaticanus B-ben is (legalább nem jegyeztem ki magamnak belőle Boeckh *Ἰάσωνα*-jához semmit); a Mediceusban *Ἰήονα* áll, s így *Ἰήσωνα* a hagyomány által is eléggé van igazolva. Ugyanazon töredék második sorában B *ἔθρεψεν ἐνί*-t ad, Zacharias Callierges, ki a Pindarscholionok ezen részét B-ből adta ki, ezt *ἐθρέψεν ἐνί*-re változtatta, minek helyében csak Boeckhnél (és Kinkelnél) olvassuk a cod. Mediceus (D)-ben is foglaltató *ἔθρεψ' ἐνί*-t.

Hesiodos *Κατάλογος*-a 96-ik számú töredékének utolsó két sora Kinkelnél így szól :

Ὅτι δ' ἦτοι πρῶτον ζεύξαν νέας ἀμφελλίσσας

Ἡρῶτοι δ' ἵστία θέντο νεὸς περὰ ποταπύρουο.

E töredéket a Nem. III 21 és Ol. VIII 26-hoz való Pindarscholionokban találjuk; innen vette át Tzetzes ad Lycophronem 176. Az idézett sorok elsejében Kinkel szerint „πρῶτον Schol. Pind. utroque loco,“ *πρῶτοι*-t olvasunk Tzetzesnél. Ezen *πρῶτον* helyett Boeckh szerint „coniicitur *πρῶτοι*, quod omnino expectes: neque tamen reponere audeo, quod etiam Schol. Nem. III 21 servat gratius sonans [?] *πρῶτον*.“ Nem. III. 21-hez igaz, hogy *πρῶτον*-t adnak a kéziratok, de Ol. VIII 26-hoz *πρῶτον* csak a

iecturája, azt aligha olvashatja ki valaki Kinkel eme megjegyzéséből: „ῥζερο] ῥζερο cod. Matr.“ A többi kéziratok is, és az editio Romana is ῥζερο-t adnak. Nem mondom, hogy a költő is ezt írta (bár nincs okunk ezt tagadni), de hogy már az alexandriai scholiasta vetus is ῥζερο-t olvasott e helyen, az úgy hiszem elég világosan kitűnik eme scholiasta következő szavaiból: αὐτὸς δὲ εἰς Κολχίδα ἀφικόμενος ῥζησε βασιλεύον“, melyekkel az idézett verset körülírja.

Az Eoiai 142-ik számú töredékében egy παρθένος ἀδούης-ről van szó, ki a Dotion síkságban a Boibias tó mellett lakott. Hogy ezen hajadont Koronisnak hitták, azt, ugymond Kinkel, a Pind. Pyth. III 59-hez való scholionból tudjuk meg, hol többek közt ez áll: „ἐπεδὴ ἡ παρθένος Κορωνίς ῥζει παρὰ ταῖς οἰταῖς τῆς Βοιβιάδος λίμνης.“ Erről azonban sokkal régibb, és a scholiastánál hitelesebb tanunk is van, és erre kellett volna hivatkoznunk. Az imént felhozott idézet ugyanis nem egyéb, mint paraphrasisa Pindaros következő szavainak (Pyth. III 59 vulg. ἐπεὶ παρὰ Βοιβιάδος κορηνοῖσιν ῥζει παρθένος (t. i. Koronis, kiről Pindaros említett soraiban mindig szó van).

A Pind. Nem. XI 50-hez való scholiastánál (Kinkelnél ez Hesiodos Κατάλογος-ának 111-ik töredéke) ezt olvassuk Boeckh-nél és Kinkelnél: ὁ μέντοι Ἡσίοδος οὔτε Ἀήδας οὔτε Νεμέσως σῶσιν τὴν Ἑλένην ἀλλὰ θρυατέρα Ὀκεανοῦ καὶ Θετός.“ Elhhez Kinkel ezt a megjegyzést teszi „Θητός] Αἰὸς ed. Rom. θρυ. Ὀκεανίδος καὶ Αἰὸς Heyne ad Apollod. III 10, 7, (II p. 285).“ Hogy Heyne a valóhoz közelebb járt, és hogy Hesiodos nem Okeanos és Tethys, hanem egy Okeanis és Zeus leányának mondotta Helenát, kitűnik azon körülményből, (melyre már Tycho Mommsen. Parerga Pindarica p. 39 figyelmeztetett.) hogy a kéziratok a kérdéses helyen egyhangulag ἀλλὰ θρυατέρος Ὀκεανοῦ καὶ Αἰὸς-t adnak.

Egy új Hesiodos töredékkel szaporíthatta volna Kinkel gyűjteményét, ha el nem mulasztotta volna Mommsennek „Annotationis criticae ad Pindari Olympia Supplementum“-ját meg nézni. Itt ugyanis a 72-ik lapon azt olvassuk, hogy ugyanazon scholionban, melyből Kinkel a Κατάλογος 119-ik számú töredékét vette, a következő szavak olvashatók: ἐνταῦθα δὲ Ἀμύντρο-

ρος αὐτῇν (scil. τὴν τοῦ Τληπολέμου μητέρα) φησιν ὁ Πίνδαρος. Ἡσίοδος δὲ καὶ Σιμωνίδης Ὀρμέων (a cod. Ambr. Mommsen szerint ὀρμενοῦ; saját jegyzeteim szerint ὀρμέων). Az utóbbi szavak a kiadásokban hiányzanak, s így természetesen Hesiodos-nak és Simonidesnek ezen töredékei is.

Stasinos Kypria-ja ama hires töredékét (fr. 9 Kinkelnél, melyet a Pind. Nem. X 114-hez való scholiásba tartott fenn, Kinkel így adja :

Αἴψα δὲ Λυγρὸς
 Τηῖγρον προσέβαινε ποσὶν ταχέεσσι πεποιθώς.
 ἀζρότατον δ' ἀναβῆς διεδέρκετο νῆσον Ἐπασαν
 Τανταλίδου Πέλοπος· τάχα δ' εἶσδε κέδιμος ἥρως
 δεινοῖς ὀφθαλμοῖσιν ἔσω δρυὸς ἄμφω κοίλῃς
 Κάστορα θ' ἱππόδαμον καὶ ἀεικλοφόρον Πολυδένεα.
 Νύξε δ' ἄρ' [ἄγχι στὰς.

Igy adja e töredéket nagyjában Boeckh is, csak a 2-ik sorban ír Kinkel Τηῖγρον-t a nem epikus Τειγρον helyett. Az 5-ik sorban, hol a Vat. B-ben az editio Romana-ban, és a legtöbb kiadásban az érthetetlen εἶν ὀφθαλμοῖς-t olvassuk, Tzetzes után (ki e verseket szintén idézi) δεινοῖς ὀφθαλμοῖσιν-t ír ugyan Kinkel, de a δεινοῖς-t bizonytalannak mondja, és helyette ἡμένω-t ajánl. Viszont Ribbeck, ki különben a 4-ik sorban a nem epikus Τανταλίδου helyett helyesen akar Τανταλίδω-t olvasni (i. h. p. 460) azt hiszi, hogy δεινοῖς nem egyéb Tzetzes coniecturájánál, és hogy az editio Romana εἶν-je σιν-ből, ez megint ὀξέσιν-ből támadt. Az egész sor tehát Ribbeck szerint így szól : ὀξέσιν ὀφθαλμοῖσιν ἔσω κοίλῃς δρυὸς ἄμφω [más ember helyesebben κοίλῃστ irt volna]. Hogy e coniectura hibás, azt Ribbeck Mommsen Parerga-jából (1877. p. 33) tudhatta volna meg, hol azt olvashatta volna, hogy a Mediceusban is benn van δεινοῖς, hogy tehát ezt fel kell vennünk a szövegbe. — Ép oly hibás Ribbeck azon gyanítása, hogy az utolsó sort így kell kiegészíteni :

νύξε δ' ἄρ' ἄγχι στὰς χοατερόφρων ὀβριμος Ἴδας
 Κάστορ' ἐν λόγῃ σὺν ἀδελφεῷ λοχῶντα.

Hibás pedig azért, mert a Mediceusban νύξε δ' ἄρ' ἄγχι στα (olv. ἄγχι στὰς) μέγαν (olv. -άλην) δρῶν áll.

Ribbeck továbbá még azt is hiszi, hogy νύξε előtt kiesett több vers, melyekben az állott, hogy Lynkeus megpillantván

Kastort, tudósította erről Idast, ki oda sietett és Kastort megölte. Ezen gyanítását pedig avval indokolja Ribbeck, hogy *νύξε*-hez Lynkeus lévén az alany, nem következhetett mindjárt utána Kastornak Idas által történt megöletésének elbeszélése. Hogy pedig Idas, nem Lynkeus ölte meg Kastort, és hogy Lynkeus előbb hirt adott Idasnak Kastor rejtekéről, azt Ribbeck Apollodorosból (III 11, 4) bizonyítja be: *οἱ Διόσκοροι τὸν Ἰδαν ἐλόχων καὶ τὸν Λυγξέα. Λυγξεύς δὲ ἰδὼν Κάστορα ἐμήνυσεν Ἰδᾷ, καὶ αὐτὸν πτείνει. Πολυδεύκης δὲ ἐδίωξεν αὐτοὺς καὶ τὸν μὲν Λυγξέα πτείνει* stb., összehasonlítván ezen elbeszéléssel a Kypria tartalmának Proklos által adott resuméjének következő szavait *Κάστωρ μὲν ὑπὸ τοῦ Ἰδα ἀναιρεῖται, Λυγξεύς δὲ καὶ Ἰδας ὑπὸ Πολυδεύκους*. Csakhogy arról, hogy a Kypriában is előbb Lynkeus hirt adott testvérének Idasnak (*ἐμήνυσεν τῷ Ἰδᾷ*) a Dioskurok leselkedéséről, Proklos nem mond semmit, Apollodorosból pedig azért nem szabad a Kypria tartamára semmiféle következtetést sem vonni, mert Apollodoros elbeszélésében nyilván Pindarost tartotta szem előtt, még pedig ennek egy oly codexét, melyben (Nem. X 116 vulgo) *ἡμέρους* (vagy *ἡμέρος*) helyett az Aristarchos által is ajánlott *ἡμερον* állott. Ezen olvasat értelmében (mint Mommsen, Parerga p. 34 kimutatta) Pindaros szerint a Dioskurok nem mindketten egy fa tövében rejtőzködtek, hanem egymástól bizonyos távolságban Kastor egy fában, Polydeukes egy közelebbről meg nem határozott helyen. Lynkeus megpillantja Kastort a fában, Idas megöli őt, mit észrevevén Polydeukes, elősiet, utánok iramlík a gyilkosoknak és harcra kel velök. Hasonlóan adja elő a dolgot Apollodoros. A fáról, melyben Stasinos (és Pindarosnak Didymos-féle, nem Aristarchos-féle szövege) szerint a Dioskurok rejtőzködtek, nem tud semmit. Ha mindkettőt egy és ugyanazon fa tövében elrejtve képzelte volna, nem is mondhatta volna, hogy „Lynkeus észre veszi Kastort, kit Idas megöl,” hanem mindkét Dioskurról megemlékezett volna, azt sem mondhatta volna, hogy „Polydeukes üldözőbe veszi a gyilkosokat”; hiszen Polydeukes ott állt velök szemközt, Lynkeusról és Idasról pedig, kik mindkét Dioskurt keresték, hogy megküzdjenek velök (v. ö. Stasinos fenn közlött töredékét) csak nem lehet feltennünk, hogy miután már egyik ellenfelüket harc-

képtelenné tették volt, egyszerre megijedtek a hátra maradt *egy* Dioskur láttára, és futásnak eredtek! — Apollodoros előadásából tehát nem szabad azt következtetnünk, hogy a *Λυ, zedz εἰώ-
ρροσεν* 'Idé körülmény a Kypria-ban is fel volt említve, vagy leg-
alább azt nem, hogy a *νῆξε δ' ἄρ' ἄγχι στὰς* előtt álló állítólag
elveszett versekben volt felemlítve. Tekintettel a Medicens *νῆξε
μεγάλην δρῶν* szavaira, semmi sem tiltja, hogy ilyformának kép-
zeljük magunknak a Kypria e részének tartalmát: Lynkeus
messziről észreveszi a Dioskurokat rejtekökben: közelebb lépve
beledöfi lándzsáját a fába, de nem sebzi meg egyiköket sem:
a mire a Dioskurok kirohannak leshelyökből, de ott terem Idas
is, ki a most rá következő harcban megöli Kastort, míg Poly-
deukes Lynkeust öli meg, Zeus pedig villámjával lesújtja Idast
(Proklos szerint). — Ribbeckkel *νῆξε* előtt hézagot feltenni,
semmi által sincs indokolva.

Füresákat olvasunk Ribbecknél azon töredékről, melyet a
Pind. Nem. III 38-hoz való Scholiasta tartott fenn: *αἱ δ' Ἠρα-
κλειαι στήλαι καὶ Βριάρεω λέγονται εἶναι καὶ θό γησι στήλαι τῆν
Αἰγαίωρος ἄλδς μεδέοντι Ἰγάρτος*. Így a kéziratok, melyeknek
olvasásán a kritikusok a legeltérőbb módon változtattak. Boeckh
pl. *στήλαι τ' Αἰγαίωρος ἄλδς μεδέοντι Ἰγάρτος*-t ír, és azt hiszi,
hogy a dativus *μεδέοντι* egy a következő (de elveszett) versben
foglalt igétől függ. (Hogy *γησι* után kiveszett a költő neve, az
világos.) Ribbeck *στήλαι*-t kiveti, azt hiszi, hogy *τῆν* egyszerűen
Εἰρηλος ἦ' Αοζτῖρος-ból zsugorodott össze [hasonló joggal bár-
mely más epikust lehet e vers szerzőjének tekinteni!] és hogy
Αἰγαίωρος ἄλδς μεδέοντος az egyik hexameter végén, *Ἰγάρτος*
pedig valahol a reá következő sorban állott. De úgy hiszem, ha
valami világos, úgy az, hogy *στήλαι*-nak benn kell lenni a scho-
liasta által idézett versben, és hogy ha már e versben hagyomá-
nyozva van, azt onnan kizavarni nem szabad. Csak nem mond-
hatta a scholiasta, hogy „Herakles oszlopai Briareos (Aigaion)
oszlopainak is neveztettek, mint az kitünik ezen meg ezen szerző
következő szavaiból: „*Αἰγαίωρος ἄλδς μεδέοντι Ἰγάρτος*“. Ezek-
ből ugyan édes kevés tűnnék ki! — Az idézett szerző nevének
kiesése pedig a Pindarscholionokban oly felette gyakori, hogy
az, ki e scholionokat kissé közelebbről ismeri, nem fog egyha-

mar hajlandó lenni a Ribbeck-féle hocus pocus segítségével egy más helyről kikapott *τὴν*-ből *Ἐργολος ἢ Ἀφρῆρος*-t faragni.

P. 238--239 Kinkel az Onomakritos tevékenységére vonatkozó régi forrásokat idézi, többek közt a Ritschl által kiadott XV-ik századbeli Scholion Plautinum-ot is : „Pisistratus sparsam prius Homeri poesim ante Ptolomaeum Philadelphum annis ducentis et eo etiam amplius sollerti cura in ea quae nunc extant redegit volumina usus ad hoc opus divinum industria quattuor celeberrimorum et eruditissimorum hominum videlicet Concyli, Onomacriti athenien. Zopyri heracleotae et Orphei Crotoniatae. Nam carptim prius Homerus et non nisi difficillime legebatur.“ A scholiasta ezen adatot, mint maga mondja, egy Kinkel által nem tudom mi oknál fogva kihagyott passusban, egy bizonyos Caeciusnak Aristophanes commentárjából merítette. Ugy látszik kikértülte Kinkel figyelmét, hogy e commentárnak szóban forgó része már ki van adva, máskülönben kétségkívül ezt is idézhette volna. Keil adta ki ugyanis (Rhein Mus. VI. p. 118) Johannes Tzetzes (ez ama „Caecius“) Aristophanes commentárjainak prolegomenaiban a scholion Plautinum eredeti forrását : *τὰς ὁμηροείους δὲ καταξάλομεν πρὸ διαζοσίων καὶ πλεόνων ἐναντιῶν Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου καὶ τῆς διωρθώσεως συντέθεικεν σπουδῇ Πεισίστρατος περὶ τῶν τεσσάρων τούτων σοφῶν ἐπὶ Κορυζῆλον Ὀνομακρίτου τε Ἀθηναίου Ζωπύρου τε Ἡρακλείδου καὶ Κροτωνιάτου Ὀρχέως.*

Róma.

Dr. Ábel Jenő.

VARIAE LECTIONES.

XXXII. Cod. Bern. 236. f. 15^a col. 2. Edicomatum eiectum. Hagen Grad. 18. és 42. *eiectum* által félrevezetve a glossa czikk-szavát *eliminatum*-ra változtatja. Mit kell itt keresnünk, mutatja Festus Pauli p. 80, 6 Edecimata : electa, s Müll. jegyz. A kérdéses glossa tehát így szól : Edecimatum : electum.

XXXIII. Cod. Bern. 236. f. 147^a col. f. *Pictistoris* iste fadiis *ornatis*. Hagen Grad. 18. kérdi, nem-e *pictis toris*, *cefaliis ornatis*? Nem. A glossa, mely — közbevetőleg legyen mondva — Vergil. Aen. I. 708. vre vonatkozik, így olvasandó : *Pictis toris* : stefadiis (azaz stibadiis) *ornatis*. V. ö. Loewe Prodr. 347.

XXXIV. Cod. Bern. 236. f. 58^b col. 1. *Elitores hortolarii* és ibid. f. 84^a col. 2. *Helizores! ortolani*. Hagen Grad. 22. *holitores hortulani*-nak olvassa. Megfeledezett arról, anire ő maga figyelmeztetett a Bursian-féle Jahresb. 1876. 349. lap, hogy Loewe Prodr. 339. *helitor*-t *holitor*-nál régibb alaknak igazolja, s azt kell itt olvasnunk. *holus* : *helus* = *holitor* : *helitor*.

XXXV. Cod. Bern. 236. f. 64^b col. 3. *Fariolus : uates*. Hagen Grad. 25. *hariolus*-ra változtatja. Itt is elfelejtette, hogy Loewe Prodr. 10. és 426. a *fariolus* alakot igaznak bizonyítja. V. ö. *fariolus hariolus*; *famum hanulum*; *fasena arena*; *fedus haedus*; *folus holus*; *foctis hostis*; *foctia hostia*; *fircus hircus*; *forda horda* (Prodr. 426).

XXXVI. Brambach Hülfsb. 60 „*sarisa* besser als *sarissa* : ebenso *σάρισα* neben *σάρισσα*. — *σάρισα* im Thes. Gr. ed. Dindorf s. v. *σάρισσα*. Die Schreibart *sarisa* erwähnt schon Forcellini.“ Új bizonyítékul emlitem, hogy se Festusnál se Paulusnál nincs *sarissa*, amit minden kiadásban olvasunk (p. 318. 319. Müll.), hanem *sarisa*. Így Farn. és MLTG. Ugyancsak így a Cod. Bern. 178. f. 70ª col. 1 (Hagennél, Grad. 135.) : *Surisa genus teli macedonice*, azaz : *Sarisa : genus teli Macedonici*.

XXXVII. Cod. Bern. 16. f. 110^r col. 2. *Decotor Glutto caneo popino abro*. Hagen Grad. 88 *abro*-t *varro*-nak hajlandó olvasni. Nem hiszem, hogy valaki azt javallaná. A kérdéses szó más glossában is megvan : Loewenél, Prodr. 233 *popino prodigus*,

luxuriosus, *ambro*. Számba vevén az *abro*-féle alakot, arra a gondolatra jutok, hogy olyan glossákkal van itt dolgunk, melyeknek lemmájához a latin interpretamentumon kívül görög interpreta-
mentum is csatlakozik (mirel Loewe Prodr. 95. sk.) s az a szó,
mely mind alakjánál, mind értelménél fogva ide illik, a görög

ἀβρός

XXXVIII. Cod. Bern. 236. f. 101^b col. 2. *Jurgo* : *glutto*. Hagen Grad. 35. *iurgo*-t *gurgo*-ra változtatja. A Cod. Bern. 236. f. 110^a col. 3 *Lorigo glutto et avarus*-féle glossa mutatja, hogy itt is ugyanaz a czikkszó van. Ennélfogva a glossát így kell írunk :
Lurco : *glutto*.

XXXIX. Cod. Bern. 236. f. 124^a col. 1. *Muliminibus* : *machinis bellis*. Hagen Grad. 71 így üti helyre : „*moliminibus sive molibus*, *machinis bellicis sive belli*.“ Cod. Bern. 178. f. 48^a col. 1. így van írva : *Muli bus* : *machinis bellis*. Szerintem ez Vergilius-féle glossa (v. ö. Var. Lect. XXVII. és XXXIII.) s Aen. V 439. v-re vonatkozik, mely így szól :

ille, velut celsam oppugnat qui molibus urbem
azért a glossa czikkszava nem *moliminibus*, hanem *molibus*.

XL. Cod. Bern. 16. f. 163^a col. 2. *Redandare* : *gratiam referre*. Hagen Grad. 97. *redamare*-nak olvassa. Hogy ez meg a Grad. 134. lapján olvasható *Redandruare gratiam re ferre* egy és ugyanaz a glossa, szembeszökő. A lemma tehát nem *redamare*, hanem *redandruare*, amint bizonyítja még Fest. p. 271—3. Müll jegyz. Paul. p. 9 *Antroare gratias referre* V. ö. Loewe Prodr. 333—4.

XLI. Placid. 18, 7 † *Carocophilum* sic scribimus, quod vulgos ‚cariopholum‘ dicunt. A lemma *caryophyllon*, ahogy azt az indiai fűszerszámot híják, melyről Plin. n. h. XII. 7, (15), 30.

Nem tudom miért vonakodott Deuerling a helyes alakot a szövegbe iktatni. De én a cariopholum-ot sem tartom hibátlannak. Ez a szó a caryophyllon-nak latinra való népetymologiai átitodmitása akar lenni. Valamint *χαριέφυλλον*-ból lett caerefolium : úgy *καριόφυλλον*-ból cariofolium. V. ö. Schuchardt Vulgärlat. I, 37.

Budapesten, 1879-ik évi május 11-én.

Ponori Thewrewk Emil.

XENOPHON „HIERO“-JÁNAK CZÉLJA ÉS IRÁNYA.

Felolvastatott a budapesti philologiai társaság 1879-ik márczius 5-én tartott ülésén.

II.

Midőn azt hiszem, hogy valamint Xenophon egyéb iratainak írásánál, úgy a „Hiero“-nál is bizonyos, a kor viszonyaiban levő okok is határoztak, nem volnék hajlandó az iratot oly korainak tartani, mint Letronne „Bibliographia universalis,“ ki 404—401-ik évek közé teszi keletkezését. Xenophon különben is csak az ázsiai hadjáratban szerzett tapasztalásai után kezdett oly széles irói körben működni. Mint fiatal ember a peloponnésusi háboruban vett részt, innen mint fogoly Böotiába került, majd kalandvágya Cyrus zendülésébe üzte. Már 399-ben száműzetvén, legfeljebb csak 5 év múlva talált nyugalmas helyet, hol szabad idejét, melyre szülővárosához való szerencsétlen és szárnnyászogó viszonya kényszeríté, irói munkásságának szentelhette. Hogy „Hiero“-ját nem a Letronne megállapította időben írta, ezt nyelvezetének bizonyos sajátosságából is lehet következtetni. Egyetlen egy attikai író sem használja ezt az összeköttetést *γε ὡς* oly gyakran, mint Xenophon, és nem valószínűtlen, hogy mint Haase (Resp. Laced. kiadása, Berlin 1833 p. 299) megjegyzi ezt az összeköttetést ép a dór dialectus kedvelte. Aristophanes legalább, ki alig vagy sohasem használja e kifejezést, „Lysistratá“-jában a lakóniai nővel Lampitoval kétszer mondatja ki a 144. és 170. versben. *Heiland* (Quaestiones de dialecto Xenophontis, Hallerstadt 1844, p. 8) dór töredékekből még öt helyet esatol hozzá : Epicharmosból a 94., 95., 100., 58-ik, Sophronból

az 51-ik fragmentumot (Ahrens kiadásában). Ez nem ép kevés, ha a fennmaradt dór töredékek csekély számát tekintjük. Theocritosból még a következő 4 helyet említem : I. 9 ; I. 137 ; III. 27 ; V. 77. „Hiero“-ban *háromszor* találkozunk a γῆ μῦρ-nel : X. 5 ; 8 ; XI. 13. Hogy ez a munka *kis* terjedelme mellett jó nagy szám, ez a sokraticus iskola más atticai íróival való összehasonlításból következik. Plátónál, ki különben nem veti meg ez összeköttetést, (v. ö. Leges 888 E, azonkívül még : Theaetet. 208 E ; Sophist. 228 C ; Symp. 197 A ; Pol. 332 E ; Tim. 20 D.) az Apológia- Critó-, és Protagorasban egyetlen egyszer sem találtam. Előbb az következne, hogy a „Hiero“ csak az után keletkezhetett, a hogy Xenophon már barátságos és élénk viszonyba lépett a spartaiakkal, tehát a 394. év után.¹⁾

De hogy hol keletkezett az irat, vajjon Skillusban-e, vagy csak később Korinthban, ez aligha lesz meghatározható. Mindazonáltal kételkedem azon, hogy ez, mint Sauppe G. hiszi, Xenophon legkorábbi irataihoz tartozik. Az első, tulajdonképen sokraticus iratokhoz a Memorabiliák, Oeconomicus és a Symposium számítandók. A Cyropaediának minden részben egyenletes tárgyalásából a megfélemlítés terjedeleme mellett mégis mindenünnen kivüláglo gondos dictiójából azt lehet következtetni, hogy ez jó nagy, nyugalomteljes időnek a műve. Az „Anabasis“ is valószínűleg előbb írta, mint a „Hiero“-t, s pedig aligha 371 után, mint ahogy Schenkl állítja. („Xenophont. Studien“ I. p. 634.) Már magában véve sem hihető, hogy Xenophon fölött 30 év mult

¹⁾ Legalább megemlíthető még itt Hiero IX. 5. hol az olvasható, hogy az államokat vagy κατὰ φύλιν, vagy κατὰ πόλιν, vagy κατὰ λόχους szokták beosztani ; e kifejezések közül a középső Spartára, az utolsó Thebára vonatkozik. Xenophonnak természetesen még büntetői fogsága és Spartával való barátságos viszonya előtt is lehetett erről tudomása. Sőt a következő helyekből : I. 38 és III. 8. azt gyaníthatni, hogy a Hiero keletkeztének ideje nagyon is későre teendő. Ott az van, hogy a kényur saját családjának ellenséges indulatától, sőt nejétől is félheti életét. Xenophon még megérte a vérszomjas pheraei Alexandernek hatalomra-vergődését és bukását, ki 369 óta zsarnokoskodott Pherae fölött, és 358-ban saját nejének bujtotgatására nejének testvéreitől megöletett. Ez a férfiú egyike az ifjabb tyrannis első legkegyetlenebb képviselőinek. Xenophon Hellen VI. 4. 35. szól róla.

volna el anélkül, hogy ő a hadjárat idejében tett följegyzéseit ki ne dolgozta volna, és a leírás üdesége és élénksége korán sem vall 70 éves öreg emberre. Schenkl ez állításánál az *imperfectákra* hivatkozik, melyeket Xenophon skillusi jószágának leírásánál használ (Anab. V 3, 7), s a melyekből szerinte az következnek, hogy a szerző e hely írásakor már nem élt Skillusban. Itt az imperfecták — véleményem szerint — csak azt akarják jelezni, hogy oly ünnepeik (a melyekről ott szó van) *mindig voltak*, épugy mint annak előtte, és hogy hogyan ülték meg ezeket. (V. ö. Anab. I. 4. 9 és Krüger megjegyzését latin kiadásában.) Hogy meddig fog a jószágán maradhatni, melyre az eleaiaknak mindig fájta a foguk, mivel azt neki soha sem engedték át teljesen, (Hell. VI. 5. 2) ez mindig kétes lehetett reá nézve. — „Helleniká“-it Xenophon évek hosszú során át *írta*, vagy a mi egyik-másik helyre való tekintettel helyesebb, *jegyezte*.

A mi „Hiero“-jának más műveivel való gondolat-hasonlóságát illeti (különösen a „Hiero“-ban XI. 13 és a Cyrop. VIII. 2. 15. közt levő), azt hiszem, hogy ez inkább a „Hiero“-ban, mint többi műveiben való önutánzásból keletkezett.

Különösen szerencsés eszme volt Xenophontól az, hogy a párbeszéd *színterét* Siciliába helyezte, és a tyrannis felől való véleményét Hieroval és Simonidessal mondatja el. Egy görög állam (a míg görögök uralták) sem szenvedett oly sokat a kényurak zsarnokoskodása alatt, egy sem érvényesítette oly gazdagon és fényesen ez államforma kevés jó oldalait, mint éppen Sicilia. Hieronak különösen alkalma lehetett a magán embernek gondtalan élete és a jogszerűtlen fejedelem fényes nyomora közötti különbségről itélni, a mennyiben híres és vagyonos gelai papi családból származván, jó ideig boldog, gondtalan életet élt, mielőtt 490-ben Gelon bátyjának felszólítására a Gela városa fölötti igazgatást átvette. Gelon, mint vakmerő lovasvezér, hazája politikai viszonyainak zürzavarát felhasználta és számos zsoldosainak segítségével támaszkodva, először Gela, majd Syrakusae fölött kényuri hatalomra vergődött. Syrakusae tyrannisát 477-ben Hieronak hagyományozta, ki azt még 10 évig élvezte és aztán legifjabb testvérének Thrasybulosnak engedte át, kit kevésbé utóbb elűztek, és így e családra nézve is beteljesült a régi jóslat

igazsága, mely szerint a tyrannist egy család sem bírhatta két nemzedéken túl, *αὐτὸς καὶ παῖδες, παῖδων γὰρ μὲν οὐδέτι παῖδες*. Hiero, mint általában a régibb koru kényurak, szerette és előmozdította a művészetet és költészetet, és viszonyba lépett kora szellemes költőivel. Megfordultak udvarában Aeschylos, Pindar, Epicharmos, Simonides és mások. A költészet eme képviselői közül különösen elragadta őt a ceosi Simonides kellemes társalgási modora és költeményeinek reflectáló, a practicus életre vonatkozó iránya által. Simonides sok tekintetben előhírnöke a régibb sophistáknak, kinek költészete néha a pénz szolgáltatába is szegődött, soká élt Athenben Hipparchosnál és Thessaliában az Aleuádok és Skopadok udvaránál, mielőtt mint 80 évnél idősebb férfit Hierohoz jött, kitől már nem vált el többé. Simonides szellemes beszélgetéseit, melyeket Hieroval, és azelőtt Pausaniassal, lacedaemoni királylyal folytatott, sokat emlegették és fejtegették Görögországban (v. ö. Platonis epistula 2., továbbá *Plut. Apophthegmata* Reg. p. 89; de discrimine amic. p. 218; Cic. de Nat. deorum I, §. 60). Plato *σοφὸν καὶ ἱερὸν ἄνδρα*-nak nevezi („non poeta solum suavis, verum etiam ceteroqui doctus sapiensque traditur, mondja Cicero). E két férfit nyilván legalkalmasabb volt, hogy azt a tárgyat fejteggessék, mely Xenophont „Hiero“-jában foglalkoztatta.

A párbeszéd *alakja* nem a sokratesi. A mit e beszélgetés és az aristotelesi párbeszédforma közötti hasonlóságról mond *Cappene van de Cappello*, (*Observationes in X. Hieronem*, p. 23). az előttem nagyon mesterkéltnak és nem épen találónak látszik. Nem merném ugyan állítani, hogy Xenophon a sokratesi kérdészetési modort az aggkorhoz és a két férfit állásához nem illőnek tartotta, — ez az ok talán nagyon *modernnek* látszanék — hanem úgy hiszem, hogy azt a formát, melyet épen választott, maga a két közbeszólónak választása nyújtotta neki. Miután Xenophon ugyanis tárggyias megfontolások által vezetettve, Simonidesnek és Hieronak a beszélgetés szerepeit kiosztotta, az egész anyagnak szükségképen egy leírásra, tárgyilagos elbeszélésre, és egy tanításra kellett oszlania, melyek közül amaz tárgyszerűen Hierot, emez a böles Simonidest illette.

Térjünk át a „Hiero“-nak *nyelvezetére*.

A régiek egyhanguan úgy ítélték Xenophon nyelvéről, hogy ez természetes üdesége és kellemes egyszerűségével lebilincseli az olvasó figyelmét, s hogy a *tenue dicendi genus*-hoz tartozik (ῥητορὶς, ἀφελὲς λόγος). Nem ragadja el az olvasót a csudálatig, nem hat a szenvedélyek mélységével, nem annyira izgatja és varakoztatja a szellemet, mint inkább kielégíti. Az előadás csendes folyása ritkán lesz rohamossá, ritkán kapja a kifejezés azt a hatalmas erőt, azt a szónoki tüzet, melyről Cicero joggal állítja, (Orator 62.) hogy ez egészben véve hiányzik X. irataiban.¹⁾ A világosságot az anyag elrendezésében dicséri Dionysios.²⁾ Xenophon stilusa valóban olyan, mint maga az ember, kit nem épen nevezhetni első rangu szellemnek; megállapodott annál az életnézetnél, melyet Sokratessel való társalgásának köszönhetett, s megelégedett a tudás és igazság eme körével, anélkül, hogy mint önálló philosophus ezt nagyobbította vagy beépítette volna. A mi új van nála, az a *praktikus* élet közvetlen szemléletére vonatkozik, mely őt a harcban, az államban és házában egyaránt érdekelte. S így megelégedett azzal, hogy gondolatait a szónoki dísz hajhászása nélkül egyszerű és átlátó szó formába öntse úgy, hogy öntudatos ellentétben a sophistákkal, kik Sokrates halála után a gazdag ifjakat magukhoz édesgetni és kápráztatni igyekeztek, a fősulyt mindenekelőtt a gondolat igazvoltára, és nem a tarka szóvirágokra helyezte.

Ha ő már most annyira megvetette azt az eljárás módját, hogy olvasójával a nyelv felkészítése által nagy és mély gondolatokat sejtessen, akkor e kifejezésmód más tekintetben is híven visszatükrözi a férfint élete viszontagságaival. Egy attikai prózaírónál sem találtak annyi szokatlan kifejezést, melyek részint költőiek, részint tájnyelviek, és pedig leginkább amint látszik — a dorismusból vannak véve, mint épen Xenophonnál. Már Helladios, a régi kritikus, Xenophon eme tarka irányát a zsoldosok közt, és külföldön való tartózkodásának tulajdonítja, s nem akarja őt az atticismus mintaképének elfogadni. A dór

¹⁾ De ugyanő azt is beszéli, (Tusc. I. §. 96) hogy Theramenes halálának esetelése (valószínűleg a Hellenikákban) könyekre fakasztotta.

²⁾ Μετὰ τὴν τέτη.

dialectus sok oly kifejezést használt a mindennapi beszédben, melyeket az athéneiek a költői nyelvnek tulajdonítottak. Az epikus kifejezések használata talán még a Sokratessel való társalkodás idejére vezethető vissza; ez utóbbit tudvalevőleg már a régi korban Homer tanítványának nevezték. (Dio Chrysost. p. 558.) S azonkívül a Xenophon korabeli görögök annyira bőviben voltak a költői termékeknek, hogy a prózai nyelv sem volt képes eme fejlődésnek befolyását elhárítani. (Krüger Anab. lat. kiadása p. 553.) Sauppe G. statistikája szerint (Xenoph. opera, V. p. 298.) Xenophon műveiben 88° ióni, dóri, költői, és csak a későbbiektől használt szó volna található; 366-ot Sauppe kétségesnek és gyanusnak lát, és 3021-et olyanoknak, melyek nagyon ritkák, vagy ez irónál csak egyszer fordulnak elő.

A minket foglalkoztató kis irat nyelvezetének ugyanaz a jelleme, bár mily csekély terjedelmű is ez. Sauppe 43 ritka, vagy csak e helyen előforduló szót, 3 *ἀπαξ εἰρημέρον*-t, 1 ióni, 9 költői és 5 sajátszerűen használtat számlált meg benne, mire nézve Sauppe G. „*Lexilogus Xenophonteus*“-a hasonlítandó össze.

Az irat szövege az idők folytán sok helyen elromlott, és mint Cobet véli, Xenophon könyvei közül a legrosszabb állapotban maradt ránk, ha a „Lacedaemonok és atheneiek államai“-ról szóló 2 művétől eltekintünk.

Tekintsük először az *interpolatiókat*. Ide tartozik I. 11 : *ῥεαυάτων ἔνεα*, mit Coppelio p. 26. joggal elvetett. Ugyanő a *θεάμασι* szón is fennakad ugyanabban a §-ban : *πρῶτον μὲν γὰρ ἐν τοῖς διὰ τῆς ὄψεως θεάμασι λογιζόμενος ἐβρίσσω μεινετροῦντας τοὺς τυράννους*. Én az egész mondatot valami olvasó közbetoldásának tekintem, ki előtt a kevéssel előbb felállított dispositio nem volt elég világos, s ki a fejtegetést a szabály szerinti *πρῶτον μὲν γὰρ*-ral akarta kezdeni. A mondatban semmi olyan nincs, mi az előzőben jobban nem volna megmondva, és interpolationnak vallja be magát, 1) az *ἐν τοῖς διὰ τῆς ὄψεως θεάμασι*-féle csudálatos kifejezéssel, 2) az *ἐντεῦθεν γὰρ* és a *πρῶτον μὲν γὰρ* által való *kettős* indokolással, mi egymás mellett meg nem állhat. A *πρῶτον μὲν* csak akkor volna helyén, ha vele egy subdivisio kezdődne, a melynek első tagja a *μεινετροῦντας* volna. De ez az eset itt nem fordul elő, amennyiben Hiero bizonyítékát

egyedül a *μειονεζτεῖν*-re alapítja. Az interpolator a 14. §. kezdetét használta fel mondatának megalkotására. Ennek eltávolítása mellett természetesen *ἄλλα μὲν γὰρ*-t kell olvasnunk, *ἄλλα μὲν γε* helyett a Cod. Paris. B. 1643. margináléja szerint. — A II. 1. következő helyén : *πολλοὺς γὰρ, ἔφη, ἔγωγε ὁρῶ τῶν δοξούντων ἀνδρῶν εἶναι ἐκόντας μειονεζτοῦντας καὶ σίτων καὶ ποτῶν καὶ ὄψων καὶ ἀφροδισίων γε ἀπεχομένους* a καὶ ὄψων okoz nehézséget. Heindorf a *Plat. Prot 351. A.* és Breitenbach „Hiero“ kiadásában ide *ὀσμῶν*-t kívánnak. Ezt nyilván *μειονεζτοῦντας*-hez kellene vonni, a mi nekem az egész mondat szerkesztésénél nem épen odaillőnek látszik. Hihetőbbnek tűnik fel előttem, hogy valaki, ki *σίτος* és *ὄψων*-nak gyakori összeköttetésére emlékezett, valóban közbe iktatta ezt a szót : *ὄψων*. — II. 4. *φανερὰ* nem egyéb, mint *ανεπτυγμένα*-hoz tartozó glossa, mint ezt Ernesti joggal sejtette, és Sauppe új collatiók alapján helybenhagyja. — II. 14. a *πρὸς τὰς πόλεις* kifejezést *οἱ ἐν ταῖς πόλεσι* után valamely olvasó toldalékának tekintem, a ki a *οἱ ἐν ταῖς πόλεσι* alatt nem a szabad városok lakóit értette, hanem *πόλεμοι*-t tett hozzá. — IV. 2. még a Cod. Lips.-ban is *σιτίους* után még *ζωατίστοις* áll, mit joggal mellőznek. Nem ok nélkül gyanakszik Frotscher és Hermann G. IV. 5. az első *αἱ πόλεις*-re, elhelyezése miatt. — Vajjon a IX. 7. *κατ' ἀγροὺς ἢ κατὰ κώμας* haszontalan hozzátoldás nem interpolator munkája-e? Meineke joggal teszi zárjel közé e szöveget Stobaeus kiadásában. — Különösen gyanus előttem IX. 8. a következő rövid mondat : *καὶ μὴν κακουργίαι γε ἤττον τοῖς ἐνεργοῖς ἐμφύονται*, mely csak látszólagosan fokozás, valójában pedig csak a megelőző gondolatnak : *καὶ ἡ σωφροσύνη πολὺ μᾶλλον τῇ ἀσχολίᾳ συμπαρομαρτεῖ* halvány utánzása. Ha e szók valóban Xenophontól valók volnának, akkor legalább nem önálló mondat alakjában jelelnének meg.

Sokat szenvedett a szöveg *irás hibák* által. Így a többi között IV. 10. a helyes *καλοῖ-τ νομίζοι*, V. 3. *δεινότερους-τ δυνάτω-τέρους*, IX. 10. *ἐπιτελείσθαι-τ ἐπιμελείσθαι*, XI. 7. a valószínűleg helyes *εὖ ᾧσθι-τ εὖ ᾧσθι* szorította ki. Ellenben azt hiszem, hogy I. 14. Cobet emendatiója : *κακηγορεῖν κατηγορεῖν* helyett itt szükségtelen, mert hogy a *κατηγορεῖν*-nek is meg van itt az az értelme, hogy : gyalázó, az Plato „Minos“-ának következő he-

lyéből (320. E) világlik ki : οἱ γὰρ ποιηταὶ μέγα δύνανται εἰς δόξαν, ἐφ' ὅποτερ' ἂν ποιῶσιν εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἢ εὐλογούντες ἢ κατηγοροῦντες — I. 15. ez áll : οἱ σιωπῶντες οὗτοι πάντα κατὰ νοοῦσι τῷ τυράννῳ, melyben a *dativus* alig támogatható, mint a hogy ezt Stephanus megkísérti, a Hesiod-féle „munkák és napok“ 286. versére való hivatkozással. Mert abban a versben is : „Σοὶ δ' ἐγὼ ἐσθλὰ νοέων ἐρέω μέγα νήπιε Πέρση“ a σοὶ-t helyesebben ἐρέω-hoz csatolják, hogy az ἐσθλὰ νοέων-t μέγα νήπιε kifejezéssel való ellentétének teljes erejében és a „megismerés“ sajátzerű és közönséges jelentésében meghagyják. *Cobet* e helynek καζόνους jelzővel akar segíteni. Én πάντες καζονοοῦσι kifejezést ajánlanám. E szó Lysiasnál 29, 10 található. Xenophonnak van néhány ritka compositiója καζο-val, melyek későbbi íróknál ismét feltalálhatók, mint καζοδαμονεῖν, καζοδοξεῖν, καζοδαμονία (=zerencsétlenség) *Memorab. I. 6. 3.* és *Resp. Lacedaemoniorum IX. 3.* καζοποεῖν, melyet a prózairók közül csak Polybius használ ismét, s melyet Bornemann joggal véd „Epilog der Cyrop.“ p. 98. Thucydides is alkot καζο-val összetett új szokat — mint pl. καζοτροπία II. 83. 1. A görög író individualitása nem kevésbbé látszik ki összetételeinek használatában. S ezért azt hiszem, hogy Hiero II. 15. e kifejezést : δόξαν λαμπρὰν ἀναλαμβάνειν, jöllehet kísértetbe jöhetnénk, vajjon ἀπολαμβάνειν-t, vagy ἀντὶλαμβάνειν-t írjunk-e? nem kell megváltoztatni, mivel Polyb. 32, 11, 2 is így szól : ἀναλαμβάνειν τὴν ἐπὶ σωφροσύνῃ δόξαν. — II. 2 : ἔτι δὲ πλήθει καὶ ἐπιστήμῃς ἀρίστοις ζέετθαι, ἰκανώτατοι etc.

Itt valóban a πλήθει-nek összeköttetése ἀρίστοις-szal nagyon erőszakos. Javasolták, hogy εἶδει-vel vagy φύσει-vel kellene helyettesíteni. Én azt gyanítom, hogy ide πειθῶ kell : „engedelmességre.“ Xenophon e szót ebben az értelemben használja pl. *Cyrop. II. 3. 19.* ταῦτα δ' ἀγασθεῖς ὁ Κῦρος τοῦ μὲν ταξιαρχὸν τὴν ἐπίνοιαν, τῶν δὲ τὴν πειθῶ etc., és ugyanott III. 3. 8. γυγνώσκοντας, ὅτι τὰς μεγάλας ἡδονὰς καὶ τὰ αγαθὰ τὰ μεγάλα ἢ πειθῶ καὶ ἢ καρτερία καὶ οἱ ἐν τῷ καιρῷ πόνοι καὶ κίνδυνοι παρέχονται. — II. 17. ἀντιπραττομένους-féle *medium* található, jelentése a. m. „ellenfél“, jöllehet ez értelemben egyebütt az *activum* jön elő. Talán ἀντιπραττομένους-ra kell ezt javítani.

Ez a szó, mint *ἀντιπράττεσθαι*-nak variánsa Isoer. 266. C. olvasható és *Demosthenes*nél 36, 6 ép az itt kívánt értelemben fordul elő: *τῶν δ' ἄλλων οὐδενὸς ἀξιώχρωσεν περὶ τῶν πρωτείων ἡμῶν ἀντιπράττεσθαι*; v. ö. Xen. Memor. II. 6. 27 és Isokr. 253. A. — IV. 8. *ἀλλὰ μέντοι καὶ πένητας ὅψει οὐχ οὕτως ὀλίγους τῶν ἰδιωτῶν ὥς πολλοὺς τῶν τυράννων*. Így olvassák Weiske, Schneider, Dindorf, Sauppe. Én Breitenbachnál azt hiszem, hogy e szókbán nincs valami türhető értelem. Stobaeusnál a párizsi kéziratban így olvasható: *ἀλλὰ μέντοι καὶ πλουσίους ὅψει οὐχ οὕτως ὀλίγους τῶν ἰδιωτῶν ὥς πένητας πολλοὺς τῶν τυράννων*; *Trincavelli* szerint: *ἀλλὰ μὴν καὶ πένητας ὅψει ὀλίγους τῶν ἰδιωτῶν, πολλοὺς δὲ τῶν τυράννων*; mindkét lectio a jelentéshez alkalmazott; a *második* mégis annyiban jobb, hogy a mondat kezdetén *πένητας*-t (v. ö. 10. §.) a tulajdonképpen vezérszót megőrizte.

Én azt gyanítom, hogy így hangzott a mondat: *οὐχ οὕτω πολλοὺς τῶν ἰδιωτῶν ὥς πολλοὺς τῶν τυράννων*. Az Anab. I, 5, 2- is *ὀλίγοι* helyett a *πολλοί* variaussal találkozunk. Az *ὀλίγοι*-nak és *πολύς*-nak oly rendkívül gyakori szembevetése könnyen előidézhetette ezt a corruptelát. És hogy a *πολλούς*-nak nyomatékos ismétlésén semmi megütőközní való sincs, azt bizonyítja „Hiero“ IV. 6. *ὥς πλείω ἔχων — καὶ πλείω ἀπ' αὐτῶν εὐφραίνεται*; másutt is igen gyakran így (szól erről Lobeck „Paralipomena grammaticae graecae“ Lipsiae 1837, p. 56) *Hiero VI. 2: πολλὰς δὲ μέχρι ζωνῆς ἐπιθυμίας ἔμης τε καὶ τῶν παρόντων*. Osztozom Schneider nézetében, hogy e szavaknak a 3. §. vége felel meg: *μέθην δὲ καὶ ὑπὸν ὁμοίως ἐνέδρα φηλάττομαι*. Breitenbachnak az *ἐπιθυμίας*-ra vonatkozó magyarázatáról (a *res venerea*-t érti alatta) azt hiszem, hogy az az idézett helyekkel nincs bebizonyítva. E szavakban az alvársra vagy az ittasságra vonatkozásnak kellett lennie. Talán nem éppen az *ἐπιθυμίας*-ban keresendő a hiba. A Cyrop. VIII. 5. 59. ezt olvassuk: *γυνὸς δ' ὅτι οὐδαμοῦ ἀνθρώποι εὐχειρωτότεροι εἶσιν ἢ ἐν σίτοις καὶ ποτοῖς καὶ λουτροῖς καὶ zoίτη καὶ ὑπνῳ. Itt a „zoίτη“ szónak nem az az értelme, amit Weiske tulajdonít neki, hanem jelenti lankadtan az álomra való hanyatlást. (Eustathius 1471, 34.) *τὴν ἀνάκλισιν, δι' ἧς ὕπνος περιγίνεται*. Legyen tehát szabad gyani-*

tanunk, hogy e helyünkön *ζοιῆς* helyett *ζοίτης* olvasandó, vagy hogy a *ζοίτης* szó *ζοιῆς* után kiesett. S ekkor hasonló értelemre jutnánk, mint a Hellenika következő helyén : *καθ' ἐδῶν οὐπερ ἐμεθύσθη*, t. i. oly értelemre, mely egyrésztől a megelőzőre való tekintettel a szükséges fokozást, másrésztől a következőhöz való kívánt vonatkozást tartalmazná. — A legkülönbféle vélekedésekre a VIII. 10. adott alkalmat : *ἐτι δὲ μισθοφόρων μὲν ἀνδρὶ τυράννῳ δεῖ· τοῦτον δὲ βαρύτερον φόρημα οὐδὲν ἔστι τοῖς πολίταις, οὐ γὰρ τυράννοις ἰσοτίμοις, ἀλλὰ πλεονεξίας ἔνεκα νομίζουσι τοὺτους τρέφεσθαι*. Hermann G. szerint *τυραννὶς ἰσότημος*, Breitenbach szerint *εἰς τιμᾶς*, Dorville szerint *ἰσοτιμίας* kell ide. Copello dicséri Zeun coniecturáját, mely szerint *οωτηρίας* a helyes, mi véleményem szerint nem is valószínű, amennyiben nem lehet a polgárokkal azt elhitetni, hogy a kényurak nem saját biztonságuk miatt tartanak zsoldosokat. Legfeljebb is egy *οὐ μόνον* — *ἀλλὰ* volna még akkor pótlendő. A *πλεονεξίας ἔνεκα*-ból következtethetni, hogy az alapgondolatot a következő mondat fejezi ki : mert nem hiszik a polgárok, hogy a kényurak a polgárok kedvéért fogadnak zsoldosokat, hanem saját javukért. S azonkívül megelőzőleg az olvasható, hogy a zsoldosok legnagyobb terhük a *polgároknak*, kik arról panaszkodnak, hogy ez a teher semmi javukra sem szolgál. Véleményem szerint e hely megfontolásánál abból kell kiindulnunk, hogy ez a 10. szakasz valamint a két megelőző, mintegy dispositiót képez a következő fejezet számára. E helyünkre vonatkozik a X. caput, melyben Simonides kimutatja, hogyan lehet a zsoldosokat nemcsak a kényur, hanem a magán-emberek érdekeinek előmozdítására is felhasználni, (*πάντων ὄντας δορυφόρους τῶν πολιτῶν*), úgy hogy a polgárok a zsoldosoknak köszönhetik életük- és vagyonuknak belföldi gonosztevőkkel szemben való biztonságát és a külelleneségek fenyegetései ellen való védelmet. Ennélfogva *ἰσότημος* helyett *ἰδιωτικοῦς* mernék javasolni. Hogyan használja Xenophon e szót *τυραννιζός*-szal szemben, erre nézve v. ö. Hiero I. 3. 7 ; *βασίλειος* ellenében R. L. XIII (XV) 8.

Szavak kiesése folytán is romlott a szöveg a „Hiero“-ban.

Csak a VIII. 5. emlitem fel, hol *δεώμεθα*-nál vagy *καλλίον* vagy a mi inkább valószínű : *ἥδιον* kiesett ; Sauppe ez utóbbit

vette föl. Továbbá IX. 3. melyre nézve Stephanus azt mondja, hogy *ανάγκη δεόμενον* előtt *τὸν* kimaradt. Feltűnő előttem I. 9 : *εἰ γὰρ οὕτω ταῦτ' ἔχει, πῶς ἂν πολλοὶ μὲν ἐπιθυμῶν τυραννεῖν, καὶ ταῦτα τῶν δοζούτων ἱκανωτάτων ἀνδρῶν εἶναι* mit kell az abszolút *ἱκανωτάτων* alatt érteni? A Didotnál megjelent latin fordítás így értelmezi : *homines rerum maxime periti*; Erasmus így fordítja : *virī ea conditione*, ut maxime sua sorte debuerint esse contenti.

Ha Isokr. Panath. 260. A. ezt írja : *ἐπὶ τὰς ἀρχὰς καί τι στάναι καὶ τὰς ἄλλας πράξεις τοὺς ἱκανωτάτους τῶν πολιτῶν*, akkor a *ἱκανωτάτους*-hoz igen könnyű *ἀρχεῖν* és *πράττειν* szótakat pótolni. Ha ugyanő így köti ezt össze „Helenes encomion“ : *οὐδὲ λοιπὴν ἱκανώτερον ἔχομεν παραγέσθαι*, akkor itt *ἱκανώτερον*-t a *λοιπός* fogalma határozza meg. Ép oly kevésbé indokolják e helyünket oly esetek, hol *ἱκανός* prägiansul ebben a jelentésben áll : „elegendő nagy, hosszú, magas, sok.“ Weiske itt joggal teszi ellentétbe a megelőző *μετρίως ἀγόντων*-nal és ekkor értelme nyilván az, hogy : Ha igaz volna, hogy már a nem épen vagyonos embereknek is több örömük van, mint a kényurnak, hogy jusson akkor a *gazdagoknak* eszébe, hogy a kényurra irigykedjenek.“ Én azt hiszem, hogy itt *χορήμασι* esett ki, s e szót Xenophon *De re equestri* című munkája II. 1. csatolja hozzá, hol a leggazdagabb polgárokat szintén *ἱκανώτατοι* névvel illeti. — Gondolkozóba ejt továbbá az I. 25. §-ának csatlakozása a 24. §-hoz.

Frotscher és Breitenbach ugyan azt állítják, hogy a 25. § egészen helyén van, de nekem úgy látszik, hogy a logikai összefüggést nagyon is érezhető módon zavarja. A beszélgetés elején (I. 4) Simonides osztályozza azokat az érzéki gyönyöröket, melyeket a kényur sokkal inkább élvezhet, mint a magánzó, és kiemeli ezek közül a lakoma örömeit és — a mit a régi kor oly sokra becsült — a legfinomabb illatos olajok birtokát. Hiero (I. 17.) kezdi az *első* élvezetet megezőfolni. A kényurak, úgy mond, nem gyönyörködnek finomabb és különbféle ételeikben. Mert *először* nincs meg náluk a várakozás öröme, melylyel a magánzó gazdagon terített asztalhoz ül, mert a szokás eltompítja azt, és csakis a szokatlan élvezet nyújt örömet.

Másodszor az asztalnál hamarább nyílik alkalmuk, hogy az evést megunják. Ehhez Simonides (a 20. §-ban) azt az ellenvetést csatolja, hogy : addig, míg a kényuraknak étvágyuk van, ők sokkal inkább élvezhetik ételeiket, mint a magánzó az ő egyszerűbb eledetét. Hiero ezt az ellenvetést is megczáfolja két okkal. Először is kiemeli, mily kedvetlenül ülnek asztalhoz a kényurak (21. §.), másodszor, hogyan iparkodnak éles és természetellenes izgató szerekkel az étvágyat fölgerjeszteni (22. §.). Ez utóbbi tényből azt következteti, hogy a kényur minden öröm nélkül eszik, mert *οἱ ἡδέως ἐσθίουντες οὐδὲν προσδέονται τούτων τῶν σοφισμάτων* (23. §.). Ezzel ezt a tárgyat el lehetett hagyni, vagy a következő általános záradékot hozzácsatolni : Tehát az izlés élvezeteit tekintve is szegényebb a kényur, mint a magánzó. S valóban Simonides a 24. §-ban új pontra tér át, arra t. i., hogy az illatos kenőcsök *kizárólagos* élvezetet nyújtanak-e a kényurnak; s erre a kérdésre, még mielőtt Hiero ellenvetését bevárta volna, ő maga *tagadólag* felel. *Ἀλλὰ μέντοι, ἔφη ὁ Σ. τῶν γε πολυτελῶν ὀσμῶν τούτων αἷς χρῆσθε, τοὺς πλησιάζοντας οἶμαι μᾶλλον ἀπολαύειν ἢ αὐτοὺς ὑμᾶς, ὅσπερ γε καὶ τῶν ἀχαρίτων ὀσμῶν οὐκ αὐτὸς ὁ βεβρωχὼς αἰσθάνεται, ἀλλὰ μᾶλλον οἱ πλησιάζοντες.* Fölötte zavaró itt az a körülmény, hogy Hiero a 25. §-ban az evés és ivás kérdésére visszatér : *Οὕτω μέντοι ἔφη ὁ Ἱέρων καὶ τῶν σίτων ὁ μὲν ἔχων παντοδαπὰ ἀεὶ οὐδὲν μετὰ πόθου αὐτῶν λαμβάνει ὁ δὲ σπανίστας τινός, οὕτως ἐστὶν ὁ μετὰ χαρᾶς πιμπλάμενος, ὅταν αὐτῷ προφανῇ τι,* s ezzel a két élvezésmódnak vizsgálata be van fejezve. De világos, hogy a 25. §. csak akkor volna itt helyén, ha az élvezetnek e két módját recapitulálná. Nyilván ebből az okból akarta Copello Obs. in Hier. p. 34 ezt a §-t következő módon általánosítani : *Οὕτω μέντοι ἔχει, ἔφη ὁ Ἱέρων ὁ μὲν ἔχων παντοδαπὰ ἀεὶ etc.* De az *ἔχει* közbeszúrása és a *καὶ τῶν σίτων* elhagyása a mondat ily módon való szerkesztésének alig szerzett valahol tetszést. A conclusio ilyenképen való alkotásának különösen ellene mond az, hogy az *ὀσματ*-ra vonatkozó czáfoló okot nem is találja el. Mert nem azért nyújtanak a finom olajok és kenőcsök nagyobb élvezetet a magánzónak, mert a magánzó ritkábban juthat hozzájuk, mint a kényur, hanem mert ezeknek hatásuk módja és természeténél

fogva inkább a kényur *környezetét*, mint őt magát kell gyönyörködtetniök. Azt hiszem, hogy itt a mondatok félretolásában és felecserelésében fekszik a hiba, s hogy e helyet következő módon kell olvasni: *Ἄλλο τι οὖν οἶμαι, ἔφη ὁ Ἰέρων, ταῦτα τὰ ἐδέσματα εἶναι ἢ μαλακῆς καὶ ἀσθενούσης τρυφῇ ψυχῆς ἐπιθυμήματα; ἐπεὶ εὖ οἶδ' ἔγωγε, ὅτι οἱ ἡδέως ἐσθίουτες, καὶ σὺ που οἶσθα, ὅτι οὐδὲν προσδεύονται τοῦτων τῶν σοφισμάτων. Οὕτω τῶν σίτων ὁ μὲν ἔχων παντοδαπὰ ἀεὶ οὐδὲν μετὰ πύθου αὐτῶν λαμβάνει. ὁ δὲ σπανίσας τινός, οὐτός ἐστιν ὁ μετὰ χαρᾶς συμπλέμενος, ὅταν αὐτῷ προφανῇ τι. Ἀλλὰ μέντοι, ἔφη ὁ Σ, τῶν γε πολυτελῶν ὁσίων τοῦτων, αἷς χρίεσθαι, τοὺς πλησιάζοντας οἶμαι μᾶλλον ἀπολαβεῖν ἢ αὐτοὺς ἑμᾶς, ὥσπερ γε καὶ τῶν ἀχαρίτων ὁσίων οὐκ αὐτὸς ὁ βεβρωμένος αἰσθάνεται, ἀλλὰ μᾶλλον ἢ πλησιάζοντες. Οὕτω μέντοι, ἔφη ὁ Ἰέρων. Κινδυνεύουσιν, ἔφη ὁ Σ. ν. τ. λ. E változtatáshoz a lakoma gyönyöreiről szóló következő mondattal: οὕτω τῶν σίτων ὁ μὲν etc. az egészre vonatkozó általános conclusió csatlakozik. *Οὕτω credmēnyt* jelentvén, mint már Homernál v. ö. *Odys. VIII. 167. οὕτως οὐ πάντεσσι θεοὶ χαρίεντα διδοῦσιν* (ugy mint ez vi-seletedből következik). A *οὕτω* mögött álló *καὶ* csak a megtörtént félretolás után jutott be, hogy e mondat az előbbivel logi-cailag összeköttesék. Én kihuztam. Simonides önmegecáfólása természetesen Hiero részéről megerősítést kíván, a mi különben a közbeszólók váltakozásának írói okából is szükséges. Ezt a megerősítést és beleegyezést én e szavakban találok: *οὕτω μέντοι, ἔφη ὁ Ἰέρων*. Hogy *οὕτω-t beleegyezőleg* és feleletekben használ-ták, ezt Xen. *Oecon. I. 9.* mutatja, *Σὺ ἄρα, ὥς ζούκε, τὰ μὲν ὠφελοῦντα χρήματα ἡγή, τὰ δὲ βλάπτοντα οὐ χρήματα. Οὕτως.* mely egybevetendő Plat. *Resp. V. 472 C; οὕτως ἀγαπήσομεν. VIII. 551. B. οὕτω μὲν οὖν. Μέντοι-ról („vero“) feleletekben megerősítőleg v. ö. Xen. *Oecon. VII. 35. ἢ καὶ ἐμὲ οὖν, ἔφη ἢ γυνή,* *δεήσει ταῦτα ποιεῖν; Δεήσει μέντοι, ἔφην ἔγώ.***

Dr. Bászel Aurél.

A GÖRÖG VILÁGBÓL.

(Az athéni archaeologiai társaság ásatásai Athénben, Naupliában, Eleusisben s Delphiben. — Kumanúdis nyilatkozata az Olympiában fölfedezett állítólagos szláv építményekről. — Sáthas Konstantin a középkori görög színművekről. — Ujabb 13 eredeti, nyolcz fordított munka.)

Az athéni archaeologiai társaság az utolsó két év alatt az Aesculapius temploma körül eszközölt ásatások alkalmával más becses tárgyakon kívül 19 kötöredéket is talált, melyek vigjátékirók és színészek névjegyzékét tüntetik föl. A legtöbb töredék betűi azt mutatják, hogy a Kr. előtti 4-ik század végéből vagy a 3-ik század elejéből származnak. S magában a jegyzekben olyan vigjátékirók és színészek is emlittetnek, kikről a görög irodalomtörténet eddig semmit sem tudott. Ilyenek Ἀγγίτωρ, Ἀρίμνηστος, Ἐέρζετος, Ἐμμενίδης, Εὐμίδης, Θηραμένης, Μενεζλῆς, Μενεσθεύς, Πυθαίος, Πυθαράτος, Πύρριχος Πυρραλεύς.

Ugyan e társaság Naupliában, Eleusisben és Delphiben is eszközölt ásatásokat. Naupliában kilencz ókori sírhelyre akadt; ezek közül nyolczban emberi csontvázak össze-vissza voltak hányva, miből az következik, hogy ezeket a sírokat már régen kifosztották kincskereső emberek. A kilencedikben találtak emberi koponyákat, kisebb-nagyobb agyagedényeket, bálványszobrocskákat s egy köralakot. A bálványszobrocskák hasonlítanak azokhoz, melyeket Schliemann Tyrinsben és Mycénében talált.

E sírhelyek egy sziklahegy oldalába vannak vágva, és sajátságok abban áll, hogy a bejárás felső küszöbe boltíves, belső alakjuk gömbölyű, és hogy kúpfedelek van. Ilyenek valának hajdan a sírhelyek Egyiptomban, honnan az őskorban Danaus és lányai Argosba menekültek. Valószínű tehát, hogy e gyarmatosok hozták szokásba Naupliában a sírhelyeknek ezen alakját.

Mindezt körülményesen írja le Kastorchis az Ἀθήναιων 7-ik évfolyamának 3-ik füzetében, 183—291. lapjain.

Eleusisben az athéni archaeologiai társaság megvett már néhány házát, s másokat rövid idő alatt fog kisajátítás útján megvásárolni, mi annál könnyebb lesz, mivel Eleusis lakosai készek a kiköltözésre, s házaikért nagyon mérsékelt kisajátítási

árt kívánnak. Így tehát nem sokára megkezdheti a társaság legalább Ceres szentélye körül az ásatásokat. Ez minden esetre Eleusis lakosait a legszebb fényben tünteti föl.

Delphiben is megvett már néhány házat az athéni archaeologiai társaság, s örömmel hallotta, hogy Delphi többi lakosai is, előmozdítani akarván a társaság nemzeti céljait, készek igazságos és mérsékelt kártalanítás mellett házaikat átengedni, s máshová költözködni. De arra, hogy az összes lakosok házai kisajátíttassanak, kétszázezer drachma (80 ezer forint) szükségeltetik. Ezt az összeget az archaeologiai társaság sorsjegyei eladása s nagylelkű adakozások által reményli megszerezni.

Az archaeologiai társaság küldöttei Delphiben tartózkodva, látták, hogy Kastalia forrása be van temetve; mert 1870-ben nagy földrengés alkalmával nagy szikladarabok omlottak reá, s a hegyi patakok sok iszappal takarták el, úgy hogy a forrás másutt keresett áttörni. A küldöttek két nap alatt löpor általi repesztés által eltávolíttatták a sziklákat, s elhordatták az iszapot, minek következtében felbugyogott ismét a forrásnak legtisztább s leghűsebb vize, s régi útján kezdett folydogálni.

Az olympiai ásatásokra nézve ezt írja Kumanúdis István az *Μήνηρ* 7-ik évfolyamának 4-ik füzetében: Hellasban ismertünk eddig a korunkat megelőző időkből cyclopi, hellén, római, byzanti, frank és török építményeket. De most Üdvöztünk 1875-ik éve óta, midőn Olympiában megkezdődtek az ásatások, hála az éleslátásu német tudósoknak, nagy számu szláv építmények is fedeztetnek föl, s nagy zajjal hirdettetnek a Berlinbe küldött jelentésekben; onnan pedig ezt az újdonságot hozánk görögökhöz is küldik, hogy rántsanak ki a sötét tudatlanságból, melybe eddig el voltunk temetve, nem ismervén hazai történetünket. Valóban Fallmerayer Jakab sajnálatra méltó, hogy nem él többé, mert nem hallhatja ezt az örvendetes fölfedezést, mely őt ama hitében, hogy a görög nép a középkorban egészen elpusztult, nagyon megerősitené. A szerencsétlen tyroli történész nem jött Moreában szláv építmények nyomára, s talán ezért halt meg kétségbeesetten. Most legalább az ő lelke örülhet, hallva berlini könyvekből, folyóiratokból és hírlapokból, hogy az olympi Zeus templománál fönmaradtak a peloponnesusi szláv

uralomról tanuskodó dicső romok. De ezek a mindenható urak nem mondják meg nekünk, hogy honnan is meritették tulajdonképen ezen új tudomásukat; mert fölíratokat nem találtak, melyek állításaik mellett tanuszkodnának; az építészet története pedig mélyen hallgat régi szláv saajátságú építkezésekről. Milyen érv birta őket tehát reá, hogy a kiásott jelentéktelen házfalaknak a *szláv* nevet adják, s hogy különböztessék meg a byzanti építkezési módtól? Vagy talán művésztelen voltuk, vagy a különféle mélységű földréteg, a melyben találtattak? Vagy talán vannak a szlávoknak saját hazájokban ős időkből fönmaradt hasonló építményeik, melyekkel azonban eddig a szlávok dicsőségére még senki sem ismertetett meg?

A középkori hellenismus ismert buvára Sathas Konstantin, ismét egy nevezetes munkával gazdagította a középkori görög irodalmat. Munkája tavaly jelent meg Velenczében két kötetben. Az első kötet czime : *Κρητιζὸν θεάτρον* (Krétai színház). Ebben négy színmű foglaltatik, és pedig : 1) *Ζήνων, παλαιὰ τραγωδία ἐκδιδομένη ἐκ χειρογράφου τῆς Μαρζιανῆς βιβλιοθήκης*. 2) *Ὁ Στάθης, Κρητιζὴ κωμωδία νῦν πρῶτον ἐκδιδομένη ἐκ χειρογράφου τῆς Μαρζιανῆς βιβλιοθήκης*. 3) *Γύπαρις, ποιμενικὴ κωμωδία* (pásztori vigjáték) *νῦν πρῶτον ἐκδιδομένη ἐκ χειρογράφου τῆς Μαρζιανῆς βιβλιοθήκης*. 4) *Ἡ Ἐρωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Νοτάτου*. Innen látjuk, hogy a 2-ik és 3-ik darab most legelőször adatott ki.

A munka 2-ik kötetének ez a czime : *Ἱστορικὸν δοξίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν*. (Történelmi kísérlet a byzantinok színházáról és zenéjéről.) Ebben a következő eredményekre jutott : 1) a színház mindig mint társadalmi intézmény állt fön a görög Keleten a byzantini császárság eltörléseig ; 2) a byzantini korszak drámáin kívül, melyek legnagyobb része elveszett, előadattak akkor ókori görög drámák is, s főleg attikai középvigjátékok ; 3) a vallásos drámák és látványosságok, melyeket a keresztes hadak Keleten találtak s a szinpadi hagyományok, melyeket a menekülő görögök Nyugatra hoztak, sokkal szorosabban függnek össze, mint eddig gondoltuk, a középkor drámai mysteriumainak alakulásával, s Európa szinpadának keletkezésével.

S így megczáfolja azt a téves véleményt, hogy az ókori színművészet a Kr. utáni 5-ik század elején megszűnt élni, s hogy az ekkor írt drámák csak iskolai gyakorlatok voltak volna, melyek sem a színpad, sem a nép számára nem íratlak.

Anastasius császár korában (491—518 Kr. u.) előadták a Gázából való Timotheus tragoediáját, melynek tárgyát a Konstantin császár alatt behozott iparadó (Χρονσαργύριον) képezte. Az előadáson maga Anastasius is volt jelen, s a darab annyira hatotta meg, hogy a gyűlölt iparadót eltörülte.

Az ujabban megjelent munkák közül a következőket említem meg : 'Ο Σωτήρ (Az üdvözítő) ποίημα ἐπικὸν ἐπὶ Ν. Κορτοπούλου. 'Εν 'Αθήναις 1878.

'Η Βασιλική, σουλτάνα 'Αθηναία, πρωτότυπον ἱστορικὸν ἐπεισόδιον τῆς ἐν Ἑλλάδι τουρκοκρατίας (Vasiliki, athéni zultánné, eredeti történeti mellékbeszély a görögországi törökuralom korából.) ἐπὶ Νικολάου Ε. Μακρῆ. 'Αθήνησι 1878.

Δραματικὴ βιβλιοθήκη. 'Ο ἀετὸς τῶν ὄρεων, δράμα κομικοτραγικόν. (Drámai könyvtár. A hegyek sassa, comicotragikai színmű.) ἐπὶ Κ. Γ. Σαγανοπούλου. Αθήν 1878.

'Ο περὶ Γοργόνων μῦθος παρὰ τῇ ἑλληνικῇ λαῷ. (A Gorgonokról szóló mythus a görög népnél.) ἐπὶ Ν. Γ. Πολίτου. Αθήν 1878.

Φθογγολογία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς νεωτέρας γλωσσολογίας (A hellén nyelv hangtana az újabb nyelvészet elvei szerint) ἐπὶ Ι. Ν. Σταματέλου, σχολάρχου (igazgató). 'Εν Ζακύνθῳ 1878.

'Ηπειρωτικαὶ μελέται. Δομολόγιον τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου ἀρχαιολογικόν, ἱστορικόν, γεωγραφικόν, στρατιωτικόν, στατιστικόν καὶ ἐμπορικόν. (Epirusi tanulmányok. Régiségi, történelmi, földrajzi, hadászati, statisztikai és kereskedelmi utinapló a görög félszigetről.) ἐπὶ Β. Α. Ζώτου Μολοσσοῦ. Αθήν 1878. 4-ik kötet.

Οἱ Πελασγοὶ ἐν τῇ ἑλληνισμῷ, σὺν παραρτήματι περὶ Βλάχων καὶ Βουλγάρων. (A pelasgok a hellenismushban ; függelékek az oláhokról és bolgárokról.) ἐπὶ Θ. Α. Πασχίδου. 'Εν πόλει τῆς Παλλάδος. (Pallas városában.) 1879.

Μελέται περὶ τῆς ὀπτικῆς τῶν ἀρχαίων (Tanulmányok az ókoriak optikájáról.) ὑπὸ Ἀνδρέου Ἀναγνωστάκη πρυτάνεως τοῦ ἐν Ἀθήναις πανεπιστημίου. (Az athéni egyetem rektorától.) Athén 1878.

Encore deux mots sur l'extraction de la cataracte chez les anciens par André Anagnostakis. Athènes 1878.

Ἡ Ἑλλάς ἐξεταζομένη γεωλογικῶς καὶ ὀρυκτολογικῶς, (Hellas, megvizsgáltatva geologiailag és mineralogiailag) ὑπὸ Ἀνδρέου Κορδέλλα. Ἀθήνησι 1878.

Αἱ ἐν τῷ φαρμακευτικῷ φροντιστηρίῳ πρακτικαὶ ἀσκήσεις (A gyakorlati dolgozatok a gyógyszerészeti seminariumban.) ὑπὸ Γεωργίου Ν. Ζαβιτσάνου. 2-ik köt. μετὰ ξυλογραφημάτων ἐν τῷ χειμένῳ. (Fametszetekkel a szövegben.) Athén 1878.

Catalogue des livres publiés en Grèce depuis 1873 jusqu'à 1877, rédigé sur l'invitation de la commission pour l'encouragement de l'industrie nationale en Grèce, par Démétrius A. Coromilas. Athènes 1878. 8-adrét 232 lap.

Ἀελλίον τῶν ἐν τῇ ἐλευθέρῳ καὶ δούλῃ Ἑλλάδι ἐκδιδόμενων βιβλίων Ἀπαξ τοῦ μηνός. (A szabad és aláigázott Görögországban kiadott könyvek jegyzéke. Egyszer havonként.) ὑπὸ Ν. Ι. Σπανδωνῆ. 1878.

Alexandriában új havi folyóirat bocsáttatik közre, melynek czime *Σεράπειον*. Ez az ottani hasonnevű görög társaság közlönye, melyben irodalmi és tudományos cikkek jelennek meg.

Áttérek a más nyelvekből új görögre átültetett munkákra.

Krokidas Konstantin görögre fordította az ottoman birodalom történetét Hammertől. Megjelent hat kötetben. Athén, 1876.

Nestorides K. görögre fordítja Webernek egyetemes történetét (*Ιστορία Παγκόσμιος*). Eddig megjelent az 1-ső kötet 43 képpel. (Athén 1878).

Gladstone munkáját *Juventus Mundi* görög nyelven adta ki *Idromenos* Korfuban. A görög lapok nagyon dicsérik a munka szép kiállítását, mely Nachamuli nyomdász becsületére válik; de a fordítás szabatossága ellen kifogást tesznek.

Syrában megjelent 1878-ban az aegaei tenger régi hercegeinek s többi fejedelmeinek története, főbb szigeteinek s említésre méltó emlékműveinek leírásával. (*Ιστορία τῶν ἀρχαί-*

ων Δουζων και λοιπων ηγεμόνων του Αιγαίου πελάγους μετά περιγραφής των κυριωτέρων νήσων και των αξιολογωτέρων μνημείων αυτών.) Ezt 1698-ban francziául írta Sauger, most pedig görögre fordította Karális Elek.

Racinnak Nagy Sándor című tragoediáját görögre fordította N. A. Athén 1878.

A többi fordítások közül kiemelem a következőket.

Ὀμήρου Ἰλιάς, μετενεχθεῖσα εἰς τὴν καθομιλουμένην, μετὰ εἰζόνων. (Homér Iliása, átvéve a társalgási nyelvbe, képekkel.) ὑπὸ Ἀλέστη Κωνσταντινίδου. Athén 1878.

Ὀμήρου Ὀδυσσεΐα, μετενεχθεῖσα εἰς τὴν καθομιλουμένην, μετὰ εἰζόνων. (Homér Odysseája, átültetve a társalgási nyelvbe, képekkel.) ὑπὸ Ἀλέστη Κωνσταντινίδου. Athén 1878.

Goethe. Παθήματα τοῦ νέου Βερθέρου. (Az ifju Werther szenvedései.) ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ ὑπὸ Παν. Σπ. Παμπούζη. Athén 1879.

Dr. Télfi Iván.

„VOLTER ÉS GRIZELDISZ.” ISTVÁNFI PÁLTÓL.

XVI. századbeli epikai költészetünk tárgyát, kevés kivétellel idegen mondakörből, idegen novellákból és a klasszikus világból merítette, és leginkább azokat dolgozta föl, a melyek a többi európai népeknél is inkább el voltak terjedve.

Ezen epikai feldolgozások általában kevés költői beccsel bírnak, és csak itt-ott emelkedik ki egy alak, aki költői álláspontra emelkedve, irodalomtörténeti jelentőségen kívül aesthetikai beccsel is bír. Legkevesebb figyelmet a klasszikus tárgyat feldolgozók érdemelnek, kik mindegyikére hahozás nélkül alkalmazhatjuk Toldynak Idarira mondott itéletét: „hogy mindent a legkronikaibb józansággal adnak elő.” A Gestákból és Boccaccioból átültetett darabok már több beccsel bírnak; az utóbbiból négy maradt ráuk: „Volter és Grizeldisz,” 1539. Istvánfi Páltól; — „Gismunda és Guiscardo,” 1574. Enyedi Györgytől; — „Titus és Gisippus,” 1567. Veres Gáspártól és végre: „Vitéz Francisco,” 1552. Ráskai Gáspártól. E négy közül határozottan Istvánfi az, aki ugyszólván az összes epikai feldolgozók közt leginkább tárgyalásra méltó, a mennyiben önállósággal, izléssel bír és verselése a többiével egybevetve elég

gondos. Toldy azt mondja róla „*hogy Petrarca hires deák átdolgozásából készült némi önállósággal.*“ Imre Sándor pedig. „Az olasz költészeti hatása a magyarra“ című értekezésében, csak érinti Istvánfit: „*nagyon hiszem, hogy Istvánfi előtt nem a bőven elbeszélő olasz, hanem a verselő német alakítás lehetett; mellékesen megjegyzem, hogy e mű nyelvezete, verselése nem kevésbé érdemel méltánylást.*“

Kérdés tehát : az eddig alig figyelembe vett Grizeldisz német vagy latin feldolgozás után készült-e és vajjon mennyiben követte a magyar költő a német, illetőleg latin forrást.

Legelőször tartalmát adom a költeménynek, az 1574-iki debreczeni utánnymot szerint. ¹⁾

Az ifjú Volter egy királyi család jeles ivadéka, ki minden gyönyörét a vadászat, madarászat és más hasonlóknak leli. De barátai nem a legjobb szemmel nézik ezen szabad életet, attól tartván, hogy Volter, ha meg nem nősül, törvényes utód nélkül marad. Hogy ezen aggodalmukat eloszlassák, küldöttséget menesztenek a királyhoz ; ebből a legbátrabbik így szól :

(10) Téged uram Volter, fejünket követünk,
Kegyelmes légy nekünk, ha mit szónkban ejtünk,
Mert miként magunkat téged úgy szeretünk,
Erre minket hozott az mi nagy hivségünk.

(11) Ez ideig veled ugyan dicsekedtünk,
Íly urral magunkat boldognak itéltük,
De ha ez egy dolgot mi meg nyerhetendjük,
Széles ez világon boldog népek leszünk.

(12) Hogy tennenmagadat már arra gondoltad,
Törvény házasságba magadat foglaljad,
Asszonyunkat nekünk, nálunk látnunk hagyjad,
Kisded Volterodat meg éltedben hagyjad.

(13) Ebben haladékot semmit sem kívánunk,
Mert az idők miként folyóvizek mulnak,
Az ifjúságnak is virági elhullnak,
Az vénség utána mint egy farkas ballag.

Volter e szavak után gondolkodóba esik, de legott belátja barátainak iránta való jószívűségét és elfogadja ajánlatukat egy föltétel alatt :

¹⁾ Az első lenyomat elveszett. A fentemlitetten kívül van még két utánnymot : egy kolozsvári 1580-ból és egy lőcsei 1629-ből. Az 1574-iki kiadás czimlapján ez áll : „Historia Regis Volter ad notam Francisco, Debrecenbe nyomtatott Komlos András által, anno 1574.“

- (23) Hogy az kit keresek valahol meglelem,
 Vagy szegény vagy gazdag, kit én megkedvelek,
 Miként asszonytokat ugyan tiszteljétek,
 Mintha császár lánya volna, ugy vegyétek.

Miután barátai örömmel fogadják elhatározását, a lakzi napját kitűzik. Ezután Volter szép ruhákat és egyéb lakodalmi kellékeket készített, azonban a menyasszonyról mit sem tudnak.

Volter már régebben beleszeretett egy igen szegény pór leányába, kivel vadászatai alkalmával ismerkedett meg.

- (27) Annak egy leánya, annál több sem vala,
 Kinek keresztneve az Grizeldisz vala,
 Termeti szépsége neki ékes vala,
 De jó erkölcsével felülmulja vala.
- (28) A szegény életnek sanyarúságában,
 Grizeldisz nőtt vala nagy gyorsaságában,
 Nem ül vala vesztég semmi vágyságában,
 Semmi gyönyörűség nincs gondolatjában.

Volter titkolván szerelmét és szándékát, az elérkezett menyegző napján a násznépet Janicula pór háza felé vezeti. Grizeldisz épen a kútról visz haza vizet és találkozik a nászmenettel. A királyfi megszólítja és kéri, hogy hívja ki Janiculát, az apját. Janicula kijön és megtudja Volter szándékát, örömet beleegyezik. Ezután Grizeldiszhez fordul a királyfi és megkéri:

- (46) Ha tennenmagadat, ha arra adandod,
 Minden akaratodat arra szabhatandod,
 Hogy semmi kedvemet nekem meg nem szeged
 Rólad mit végezek azt te mind megállod.

Grizeldisz viszont szereti Voltert és minden akaratát kész követni:

- (49) Soha te ellened nem hogy én mit vétnek,
 De gondolatomban sem hagyom, hogy tennék,
 Sőt ha parancsolod, hogy halált szenvednék,
 Annak örömet engedelmes lennek.

A királynének felcsapott Grizeldiszt szebbnél szebb ruhákba öltöztetik és a várba viszik, hol nagy lakomát csapnak, harczjátékokat rendeznek és más hasonló mulatságokkal töltik el a napot. Rövid idő alatt annyira megszeretik Grizeldiszt, finom modora és nyájassága miatt,

Hogy nemcsak szomszédi kíváncznak vala,
De messze földről is jönek vala hozzá,
Asszonyok, férfiak csudálkoznak rajta.

- (64) Eleitül fogva, kik ismerik vala,
Hogy azt ingyen senki nem hiheti vala,
Az mely szegényember Janicla vala,
Hogy az Grizeldisz, ő leánya volna.

Grizeldisz egy év múlva leányt szül, a minek Volter és a nép igen megörül; jöllehet fiút inkább óhajtottak volna. Egyszerre eszébe jut Volternak, hogy nejének iránta való hűségét és alázatoságát próbára tegye, — mire különben a legkisebb indok sincs. E végből tudtára adja nejének, hogy a nép nem jó szemmel nézi anyai termékenységet és leányuk elvesztését kívánja, és egy szolgát küld éjjel nejéhez a gyermekért. Grizeldisz nem mond egy szemhunyorintással sem ellent, hanem minden észrevehető bú nélkül átadja a szolgának gyermekét:

- (90) Kis leányát anyja veszi vala,
És nagy szeretettel csókolgatja vala,
Szent keresztnek jelét reá veti vala,
Megáldotta vala, kézbe adta vala.

Volter a gyermeket ugyanazon szolgálta által Bononiába testvéréhez küldi és kéri, hogy titkon nevelje föl. Két év múlva Grizeldisz, mind a király mind a nép örömére, fiút szül. De alig lett a gyerek két éves, Volter ismét az előbbi szándékkal jelenik meg nejénél; elmondván, hogy a nép mint haragszik rá, és hogy egyáltalában nem tűri, miszerint az ő halála után, a paraszt Janicla leányának fia uralkodjék fölöttük:

- (104) Paraszt nemzet rajtunk tehát uralkodik,
És mi nemes házunk nekie lefekszik,
Naponként közöttük ilyen sok szó esik,
Nem értem ezekből végre mi történik.
- (105) Ez népnek peniglen nyugalmat akarok,
Mert igazán mondom valamit is tartok,
Az gyerekekről pedig igaz úgy gondolok,
Mint az néniét ugyan dolgára bocsátjuk.

Volter megint a szolgát küldi nejéhez a gyermekért, kinek az átadja, minden látható fájdalom nélkül. A nép, szemmel kísérvén a király tettét, nyugtalankodik:

- (124) Nem szép hír Volterhoz kezdé kiterjedni,
Gonosz neve neki mindenütt kelni,
Hogy szerelmes társát igen kesergetné,
Ő édes magzatit elrekkentené.
- (126) De mint egy állatban az kegyetlen Volter,
Semmit meg nem tágit mint az gonosz ördög,
Kísértő mérgében előbb előbb hörög,
Miként az fellebben az meny igen dörög.

A szolga a fiút a király parancsára ugyanoda viszi, a hol leánya van, hogy ezt is titkon fölneveljék.

Ezen megpróbáltatások után Volter még sem győződhetvén meg neje hűségéről és türelméről, tizenkét évi együttlét után, a végső próbára határozza el magát. Egy ál pápai házasságbontó levéllel elhiteti a néppel, hogy a pápa felmenti őt házassági esküje alól és megengedi neki, hogy Grizeldisznél előkelőbb feleséget választhasson. Ezután tudtúl adja nejének, hogy már elég ideig éltek együtt, és hogy :

- (136) Az köznépek engem arra kényszerítnek,
Az pápa is mindent enged ezeknek,
Hogy más feleséget hoznának herczegnek,
Azért téged én is ma útra eresztlek.

A királyné a szokott türelmetességgel és alázatossággal hallgatja végig Volter szándékát és kész minden ellenvetés nélkül visszatérni atyja gunyhójába.

- (152) Egy dologra immár kérlek csak tégedet,
Nem különben azt is, ha tetszik teneked,
Én szűségemért, kit én hoztam neked,
Kit immár én haza nem vihetek tőled.
- (133) Jutalma az legyen meg, ha tetszik neked,
Minemű imegben lakoztam teveled,
Csak azt, az több közül, énneken engedjed,
Hogy házasodnak, kivel méhét fedjed.

Volter e szavakra nagyon elérzékenyedik és így szól :

- (155) Az egy ingecske bátor tied legyen,
Ki én rólam nálad emlékezet legyen.
Csak alig mondhatá előle elmene,
Mert az ő szemétől köny igen megyen.

Grizeldisz ezen ingben tér haza, hol tárt karokkal fogadja atyja, ki mindig aggódott leányának hazassága miatt.

A történetek után nem sokára az elhíresztelt új menyasszony megérkezik öcscsével Bononiából; Volter megérkeztük előtt egy nappal udvarához rendeli Grizeldiszt és a lakodalmi előkészületekkel bizza meg. Grizeldisz örömet rá áll. Póri ruhájában, szívesen és nyájasan, fogadja a vendégeket és mindent bámulatos ügyességgel intéz el. Mikor a lakoma javában foly, megszólítja Volter az étkeket feltálaló Grizeldiszt:

- (181) Mint tetszik teneked most ez új menyasszony,
Vagyon oly szépsége, kit vallhat egy asszony,
Az vagy tisztességes kérlek téged asszony,
Es ha te láthatad mássát ez világon?

Mire Grizeldisz igen szépen válaszol és az új menyasszonyra nézve így nyilatkozik:

- (185) Erre kérlek téged nagy bizodalommal,
Hogy azt ne kesergesd meg bosszuságokkal,
Miként te háborgál az másik asszonnyal,
Mert gyengébben tartott, ifjabb is ez annál.

Volter tovább meg nem állhatja titkolódzását, megöleli Grizeldiszt és felfedi a dolgot a vendégek előtt, hogy az egész csak próba volt, és hogy akit menyasszonyának híresztelt, az leányuk, öcsce pedig fiok.

E fölfödőzésre mindnyájan elbámulnak és magasztalják Voltert; a nap nagy vigságban múlik el. — Volter és Grizeldisz ezentúl boldogan élnek gyermekeikkel és Janiculával, kit a király szintén udvarába hozatott.

- (201) Ezer ötszáz harmincz kilencz esztendőben,
E kised kronikát szerzék egy énekben,
Istváni Pál mikor vala jó kedvében,
Hirtelen indula király örömeiben.

Vizsgáljuk már most, e történet milyen fordítások-, illetőleg átdolgozásokban létezett ekkor Németországban. A XV. század közepe táján két fordítás keletkezett: az egyik Steinhöwel Henriktől, a másik pedig egy ismeretlentől. Mindkét fordítás Petrarcaén alapszik, de mégis több pontban különbözik egymástól. Az első sokkal szabadabb, itt-ott bővebb mint Petrarca; míg a másik inkább szószerinti fordítás. Továbbá Steinhöwel Petrarca földrajzi bevezetését elhagyja és a gyerme-

keket Genuába, a királynak Panico nevű sógorához küldi, míg az ismeretlen szerző Bolognába küldi a magzatokat Pavnitz sógorához.¹⁾ Ezen két fordítás közül Steinhöwelé terjedt el leginkább és vált népkönyvvé a XV., XVI. és XVII. századnak²⁾; e szerint a nép leginkább ezt olvasta és terjesztette. Ha tehát Istvánfinak német fordítás szolgált alapul, úgy bizonyára inkább az volt, a mely annyira el volt terjedve, mint sem az, a melyet Németországban is alig ismertek.

Menjünk egy lépéssel tovább és hasonlítsuk össze Istvánfi átdolgozását Steinhöwelével. Mindjárt, a mű elején egy elhatározó különbség ötlük szemünkbe, a mely minden további összehasonlítástól megkimél. Ugyanis Istvánfinál van, Steinhöwelnél pedig nincs földrajzi bevezetés; ez pedig teljesen elegendő, meggyőzni bennünket arról, hogy Steinhöwelnek Istvánfihoz semmi köze sincs. A másik német átdolgozás tartalmaz ugyan földrajzi bevezetést, de e közös elemen kívül kevés az érintkezési pont Istvánfi és a német Anonymus közt. A magyar szerző rövidebb és fordításán első tekintetre meglátszik, hogy a forrás más volt, a mit a *nevek* különbözősége, Volter, Grizeldisz és Janiculái kivételével, is bizonyít.

Azonban ezzel korántsem mutattuk ki, hogy Imre Sándor egyáltalában téved, midőn azon véleményének ad kifejezést, hogy Istvánfinak német fordítás szolgálhatott alapul. Mert ha be is van bizonyítva, hogy az említett két fordítás közül egyik sem szolgált Istvánfinak alapul, — mégis mindig fennmarad a lehetőség, hogy a magyar szerző egy más, elveszett népkönyv után dolgozott. Hogy tehát ezen valószínűséget kiküszöböljük, a másik végéről kell megragadnunk a dolgot és kimutatni, hogy Istvánfi határozottan Petrarca nyomán járt, és hogy ez azon *közvetlen* forrás, a honnan meritett. Lássuk tehát Petrarca fordítását közelebbről.

Petrarca ezen híres átdolgozása³⁾ Boccaccio (III. 20.) „Griselda“ című novellája után készült. A tárgyát alapjában híven követi, de részletekben itt-ott változtatásokat tesz. Boccaccionál pl. Volter már régebben megegyezett Janiculával, míg Petrarcanál az egyezkedés csak a menyegző napján történik. Továbbá Petrarca kevésbbé keményszivűnek tünteti föl Voltert,

¹⁾ Mittheilungen zur Erforschung vaterländisch. Sprache und Alterthümer. 5. Band. Ed. Carl Schröder, 1872. Leipzig. pag. VIII.

²⁾ Reinhold Köhler. Ersch und Gruber, I. Section, 91. Theil. 413 s. k. II.

³⁾ De obedientia ac fide uxoria mythologia. Opera I. ed. 1581. Basileae pag. 541—547.

a mennyiben tettetett fájdalommal állítja szembe Grizeldiszszel, miáltal kiméletesebbnek tűnik föl neje irányában.

Petrarca sokkal elnyúlottabb, körülményesebb; Voltert meg Grizeldiszt több vonással jellemzi, és a párbeszédet többnyire megnyújtja.

Köhler így jellemzi ezen átdolgozást: „Die Veränderungen Petrarca's scheinen mir keine Verschlechterungen. Dass der ganze Ton der Erzählung im classischen Latein Petrarca's an der Einfachheit verloren hat und etwas rhetorisch geworden ist, will ich nicht leugnen. Aber dem Urtheil Karl Wittes in der Einleitung zur dritten Auflage seiner trefflichen Übersetzung des Decameron (Leipzig, 1859. I. S. XCIV.), kann ich nicht beistimmen wenn er sagt: „Petrarca hat sich eine Menge Veränderungen erlaubt, die in überraschendem Maasse beweisen, wie sehr es an dem richtigem Takte für Oekonomie und Ton einer solchen Erzählung fehlt.“¹⁾

Ezen átdolgozás mindjárt a XV. század elején lett ismertes Franczia- és Németországban. Hozzánk a XVI. század első felében ültette át Istváni. — Hogy a magyar szerző Boccaccio-ból nem vehette tárgyát, arra nézve elég annyit megjegyeznem, hogy közte és Boccaccio közt ép az a különbség, mint a mi Petrarca és Boccaccio közt van.

Istváni híven követi a mesét; esemény esemény után ép oly lánczolatosan következik egymásra, mint Petraracánál. Seholy sincs nyoma a változtatásnak. A *nevek* egyeznek, leginkább a *Companit* és *Pedamonta*-val árulja el magát Istváni. Az első *Comes de Panico*-, a másik a *Pedemontium*-nak magyarosítása.

A mi az előadási módot és irályt illeti, nincs szükségünk sok lapozásra és éles szemre, hogy abban is fel ismerjük Petrarca nyomait. Sokszor szavakhoz köti magát, és majdnem szóról szóra fordít. Lássunk néhány ilyen helyet azon versekből, a melyeket a tartalom elmondásánál közbe szöttem. Pl. a (11) versszaknak²⁾ Petraracánál ez felel meg: „Cum merito igitur tua nobis omnia placant semperque placuerint, ut foelices nos tali domino iudicemus, unum est, quod a te impetrari sinis plane foelicissimi finitimorum omnium futuri sumus.“³⁾ A (90)-nek „puellam accipiens simul exosculans, benedixit, ac signum crucis impressit perrexitque.“ — A (152)-nek „ora . . . si tibi placet et non aliter, ut in precium virginitatis, quam huc attuli quamque non refero, unicam mihi camisiam“ stb.

¹⁾ Archiv für Litteraturgeschichte, ed. Gosche 1870. I. 409. l.

²⁾ A szám Istváni művének strofa számát jelöli.

³⁾ A latin sorok a fenebb említett kiadásból vannak véve.

Szaporíthatnám a példákat, de úgy gondolom elegendők ezek arra nézve, hogy elhatározó súlyuk legyen bizonyításunk csészejében.

Azonban két kisebb eltérésről sem szabad megfeledkeznünk. Az egyik eltérés abban áll, hogy Istvánfi az ünnepélyességet három strofával megtoldja :

- (58) Holda kelve, Volter vi udvart tettete,
Gazdag ajándékot arra feltétete;
Jó hamar lovakat pályára vitete,
És gyalog futókat futáshoz készítete.
- (59) Erős ütközetek akkor ott valának,
Jeles kedvű népek akkor elhullának,
Hatalmas követek rendet ott állának,
Hires székes túllők mind ott maradának.
- (60) A szent Iván tüzet el felrakták vala,
Mesterséggel azt mind csináltatták vala,
Udvarló vitéz nép azt ostromolja vala,
Az nap vigságban el alá ment vala.

Petrarcánál csak ez van : „ad hunc modum nuptiae celebratae diesque ille laetissimus actus est.“ Valószínű, hogy Istvánfi, a kor szokásainak tömjénezett. A másik eltérés, jobban mondva rövidítés a földrajzi bevezetés megrövidítésében nyilatkozik, ami talán nem történt minden tapintatossággal nélkül !

Térjünk most át magához a magyar szerzőhöz.

Istvánfi egyike a XVI. század legjelesebb átdolgozóinak és messze maga után hagyja három társát. Ha önállóságról általában szólhatunk ezen korban, úgy mindenesetre Istvánfi e szempontból is az elsőkhöz tartozik. Ha szavakhoz is köti néhutt magát, a mit ne csodáljunk a XVI. században, azért sok helyen önállóan csak az értelem visszaadására törekszik, amit alig találunk kortársainál. Pl. a 126-ik versszak : „neque trux animus flectebatur“ fordítása stb.; néha oly szépen fordítja és szorítja versebe Petrarca prozáját, hogy szinte elfeledjük az eredetét.

Ilyen versszakok pl. a 13. 28. és :

- (26) Nem messze hozzájok egy kis falu vala,
Enynéhány szegény nép, kibem lakik vala,
Szegénybiknek neve az Jancula vala,
Az ő szegényét is Isten látta vala.

Nyelv és verselés tekintetében határozottan felülmulja társait. Hogy mennyire más nála a nyelv és verselés, mint kortársainál,

azt csak az láthatja be, aki e kor maradványaiából többet olvastott. Nyelve nem a legtisztább ugyan, de a többihez aránylag gondos. Rimelése is csak kortársainak iszonyatos kalapácsolásával szemben nyeri el méltánylatunkat. Nála is csak itt-ott üti meg fülünket egy jó visszhang az egyhangú kalapácsolás között. Különös, hogy kortársainál (pl. Veres Gáspárnál) néha egész rakás strófákra akadunk, ahol legfőlebb két sor rímlik. Mintha csak a végszótagok dissonantiájában keresnék a rímet! Istvánfinál is megesik, hogy hébehóba egy rímtelen sor vegyül a többi közé, de ennél nincs nagyobb bűne, — ami különben a XVII. századbéli Zrinyinél is itt-ott található.

Ezek után áttérek Grizeldisznek külföldön tett hódításaira. A türelmes Grizeldisz egyike lehetett az olasz nép legkedveltebb historiáinak; Boccaccionak, némelyek szerint a nép közt élő mese szolgált alapul. Kevéssel utána, amint már említém, Petrarca szabadon dolgozta át Boccaccio e novelláját. Ezen átdolgozás igen elhíresedett s elterjedt mindenfelé; a népkönyvek után átszivárgott országról országra, és a citrom és narancsfák hazájában született historiát a XVI. században már Europa legészakibb tartományaiban, a jég és hó hónapban, is olvasták. Német- és Franciaországban már a XV-dik században akadunk népkönyvekre, melyek a Grizeldisz-historiát (Petrarca után) tartalmazzák; Angliában és Hollandiában a francia, Dán- és Svédországban pedig a német népkönyv révén lett ismeretes.¹⁾ Szóval, igen elszaporodtak a „Grizeldisz“ népkönyvek, ami arra mutat, hogy a népnek kedvelt olvasmánya volt, és talán az sem valószínűtlen, hogy ezen kedvelt historiát el is mesélték; továbbtovább adva, szóhagyományilag is terjedhetett a historia.

E szerint semmi különös sincs abban, ha a Grizeldisz-historiát mint népmesét Izlandban és Oroszországban is megtaláljuk. Wesselofsky azt hiszi, miután a Grizeldisz-historiát csak e század elején ültették át Oroszországba, hogy az orosz népmesének semmi köze sincs a népkönyvekhez, hanem hogy a mese oly forrásból ered, a honnan Boccaccio is merítette.²⁾ Nem lehetetlen, hogy a többi európai népeknél is, már a népkönyvek megjelenése előtt, régen meg volt a Grizeldisz historia és hogy épen *ezen* körülmény következtében terjedtek el annyira a népkönyvek. Azonban inkább hiszem, hogy a fenebb említett módon történt az elterjedés; és az orosz népmeséről is lehetségesnek tartja Köhler, hogy Németországból, Lengyelországon

¹⁾ Reinhold Köhler. Ersch und Gruber, I. Section, 91. Theil, S. 413.

²⁾ Archiv für Literaturgeschichte ed. Gosche, 1870. S. 411.

keresztül juthatott Oroszországba, jöllehet lengyel népkönyv eddigelé nem mutatható fel.¹⁾ Fölötte érdekesek a Grizeldisz népmesében a meseszerű vonások. Pl. milyen meseszerű, hogy a tirol népmesében nem az egyetlen leány Grizeldisz, hanem a három testvér között a legfiatalabbik, vagy a dán mesében, hogy az udvarból elűzött Grizeldisz otthon megtalálja rokkáját s a félben hagyott szálón tovább fon, mintha csak a szomszédból jött volna stb.

De nemcsak a nép között, hanem a műveltebb körökben is tetszetett e történet, amint a számos műfeldolgozások mutatják. Elbeszélő és drámai költők ragadták meg e megható történetet. Ismerjük a 16. és 17. századból három francia, két angol, két németalföldi, egy izlandi és (a 18. és 19. századból) három német feldolgozását. Hasonlókép számosak a Grizeldisz történetének drámai feldolgozásai is. Franciaországban már a 14. században találunk Grizeldisz drámát (*Le mystère de Grizeldis*, 1395.) és a 18-ik század elejétől többeket. Angliában (1538. 1559.), Spanyolországban (Lope de Vega), Olaszországban, Németalföldön és Németországban (köztük Hans Sachs, 1546. és Friedr. Halm 1835.) ismételve alakították hivatott és kevésbé kiváló költők a türelmes szerető Grizeldisz történetét drámai művé.²⁾ Nálunk, Istvánfin kívül nincs más feldolgozója; a kezemhez kerithetett népmese gyűjteményekben sem jutottam nyomára. Hogy ne tetszett volna közönségünknek, azt nem állíthatom, a mennyiben három utánnyomat maradt fen, amit pedig elég oknak tekinthetek, hogy néhai közönségünket e tárgy iránt való közönyösséggel ne vádoljam.

Említsük meg befejezésül, vajjon van e történeti alapja a Grizeldisz historiának és ha nincs, honnan vette első feldolgozója, Boccaccio? Ami a történeti alapot illeti, arra a felelet rövid: nincs; létezett ugyan egy határgróf: Saluzzói Walther, de ez mit sem tud Grizeldiszről. Hogy Boccaccio honnan vette, arra nézve szétágazók a vélemények. Roquefort³⁾ és Duval⁴⁾ egy hasontartalmú költeményt, „*le Lui de l'Erseue*“-t tartják Boccaccio forrásának. Köhler pedig, akit Schröder is idéz a német Grizeldiszhez irt előszavában, így vélekedik: „Grizeldisz ist warscheinlich nicht Erfindung des Boccaccio, sondern einer im Volke umlaufenden Erzählung nachgebildet.“ Végül ide csatolhatjuk Petrarcanak Boccacciohoz intézett leveléből eme sorokat:

¹⁾ Archiv für Literaturgeschichte ed. Gosche, 1870. S. 410.

²⁾ A feldolgozásokra nézve v. ö. Ersch és Gruber, I. Section 91. Theil, S. 413. ff.

³⁾ Poesie de France. (Paris 1820.)

⁴⁾ Histoire littéraire de la France. (Paris 1838.)

„Cogitatio supervenit, fieri posse, ut nostri etiam sermonis ignaros tam dulcis historia delectaret, cum et mihi semper ante multos annos audita placuisset, et tibi usque adeo placuisse perpenderem, ut vulgari eam stilo tuo censueris non indignam et fine operis, ubi rhetorum disciplina validiora quaelibet collocari jubet.“

Pauer Károly.

A CLASSICA PHILOLOGIÁNAK MIVELÉSE HAZÁNKBAN.

1874-ben megjelent „a classica philológiának és az összehasonlító arja nyelvtudománynak mivélése hazánkban“ című munkám, külön kinyomathban. A cél, melyet ezen munkával elérni törekedtem, az volt, hogy némi tájékozást nyújtsak arra nézve, hogy mi történt eddig hazánkban a classica philologia terén, és hogy ennél fogva, ha valaki a téren munkálkodni szándékozik, tudhassa mihez fűzze munkáját, részint javítólag, részint kibővítőleg hatva, vagy a teljesen hiányzó dolgokat pótolva.

Sajátságos irodalmi viszonyainknál fogva, melyek az előbbi időkben léteztek, minden kapocs és összefüggés nélkül folyt a munka. A dolgozatok az ország különböző részein, különböző, majd tudományos, majd szépirodalmi, sőt politikai lapokban, láttak napvilágot, azoknak ellenörködése teljes lehetetlen volt. Egy ideig a Kisfaludy társaság szolgált némi közép pontul az egyes szerzők fordításait illetőleg, a magy. tud. akadémia is itt ott elfogadott és kiadott egy-egy munkát. A classica philológiának nem volt állandó központi organuma, mely mintegy magában és maga köré gyűjtötte volna annak mivelőit.

Jelenleg kedvezőbbre változtak az ügyek: van már *philológiai társaságunk* és van *egyetemes philológiai közlönyünk*, melynek létezése részint a m. tud. akadémia pártolása, részint a magas közoktatásiügyi kormánynak támogatása által biztosítva vagyon.

Csak derék munkás kell. Sikerült dolgozata bizonyosan számíthat elfogadásra és közzétételre.

Es ép ezen közlőnyt használom fel, a t. szerkesztőség beleegyezésével, hogy egyet mást az említett munkámat illetőleg kiegészítsek és az adatokat 1874-től kezdve egészen az utolsó ideig, a mennyire az tőlem kitelik, összehordhassam. Jól tudom, hogy az ily munka soha sem lehet teljes; részint mert a multba nagyon is nehéz visszanyulni a biztos és teljesen kiegészítő ada-

tok kiaknázása végett, részint mert a munka folytonosan halad, és terményei közlésére az író még most is a mindenféle irányú kiadói helyeket keresi fel. Exposituráink pedig, mint a meteorologiai vizsgálatokra, kik minden jelenséget a philologia terén őrezemmel kísérnének és azt valami központtal tudatná, nincsenek. Ilyen körülmények között magamra volna utalva, ha nem volna egy derek támogatóm Hellebrandt Árpád, az akadémia könyvtári hivatalnoka személyében, ki az összeállításban nekem segéd kezet nyújt. Így tehát fogadja az olvasó a nyujtottakat úgy, a mint hozzá férhettem.

Az adatok, a mint alább következnek, részint a régiebbnek kiegészítői részint pedig újabbak, melyeket munkámnak eredeti tervrajza szerint tárgyi és az egyes írók neveihez fűzött csoportokban ezennel teszek közzé:

A. Általános rész.

a) *Szaklapok*: 1876. Egyetemes Philologiai Közlöny szerk. Dr. Heinrich G. és P. Thewrewk Emil.

b) *Művek*: 1831. Joann. Majorszky (budai keg. r. tag) EnchiridionAntiquae Geographiae. Budae.

1836. Kerekes Fer. Értekezés és kitérések a kettős betűjű hangokról. Debreczen.

1866. Löwy A. Kurzgefasste Mythologie. Neutra.

1867. Mythologia, seu fabulosa Deorum gentilium Historia in usum V. cl. gym. Sabariae.

1869. Dr. Szepesi Imre: Jelen viszonyaink. Ezen ponthoz még pótlendő: *Ism. Bud. Köz. 44. sz. 1868. Kiv. M. Ak. ért. II. k. 173—179. II. 233—236. II.*

1876. Bartal Ant. A class. phil. hazánkban. *Ism. Fröhlich Magy. Tanügy 46—62. II.*

× 1876. Bartal Antal. *Görög-latin hangtan.* Budapest. ×

c) *Értekezések*: 1824. Görög és deáknyelv. „Kedveskedő“ I. 15. sz. 116—119. II.

1839. A görögök és rómaiak szónoklata. „Haszn. mulats.“ II. é. f. 53. I.

1851. Wolf S. Th. Grammaticische Briefe. Pozsonyi gym. ért. *Ism. Enk és Bonitz. Oest. Gymn. Zeit. 1852. 755. I.*

Kiegészítendő: 1852. Liebhart Lukács. *Ism. Wilhelm A. Zeit. f. Oest. Gymn. 1854. 404. I.*

1853. Dr. Hohegger Fer. *Ism. Bonitz. Oest. Gymn. Zeit. 1854. 582. I.*

1856. Dr. Thön. *Ism. Linker Oest. Gymn. Z. 1857. 283. I.*

1859. Kiss J. Die Zahl u. Schmuck-Ringgelder; eine vorhistorische Geldsorte. Mit 63 Abbild. Pest.

1865. Szepesi F. Gyorsírás az ókor népeinél. Sörgöny 163. sz.

1877. Dr. B. A. A görögöknek is volt kifejlett tachygraphiájuk. Egyet. Phil. Közl. 144. l.

1868. Budavári J. A classica philologia az új tantervben. „Hétfői lap” 7. sz. 97—101. ll.

1869. Bartl (Bartal) Ant. A kritika kritikájának kritikája. Pest. Ism. Verus P. Napló 1869. 59. sz. esti k.

1869. nn. Arbeit und Arbeiter im Altertum. Ung. Lloyd. 297. sz.

1874/5. Mérey Ág. Az ókor műveltségi történetének áttekintése. Esztergomi főgymn. ért.

1875. Imrei Fer. Classica régészet állása a külföldön. P. Napló 79. esti sz. III. 1871. Forbiger: Hellas und Rom. Leipzig. Mutatvány. Kókai heti kronikájában 10—12. sz.

1875. Bászel A. A class. phil. lényege és jelentősége. Magy. Tanügy 309—317. 377—383. ll.

1876. Bászel A. Néhány szó a class. phil. tanulmányozásáról az egyetemen. Magy. Tanügy 357—364.

1876. Volf Gy. A class. nyelvek tanítása. Magy. Tanügy 1—11. ll.

1876. Brassai. A class. nyelvek tanításáról. Budap. Szemle XI. 309—325. ll.

1876/7. Kovács J. Az ó-class. irodalom előnyeiről a gymnasiumokban. Újvidéki r. kath. főg. ért. Ism. Egyet. Phil. Közl. 1877. 465. l.

1876/7. Geréb Márton. Van-e haszna a class. nyelvek tanulásának? Kolozsvár ev. ref. coll. ért.

1876/7. Krinitzky F. Tanulmány a classicai tudományok újra felelesztése idejéből. Temesvári r. kath. gymn. ért. Ism. Egyet. Phil. Közl. 1877. 465. l.

1877. Ábel J. Wolf Frigyes Ágost és a classica philologia. Egyet. Phil. közl. 428—442. l.

1877. P. Thewrewk E. Ritschl Frigyes emlékezete. Egyet. Phil. közl. 168—170 l.

1877. Malmosi K. A classicusok kezelése a felsőbb osztályokban. Magy. Tanügy 142—151. ll.

1877. Török Árp. XXXV. Handschriften (Geschenk des Sultan Abdul Hamid. II.) Ism. Ábel J. Egyet. Phil. Közl. 454—456. ll.

1877. Csontos János. A Konstantinápolyból érkezett Corvinák ismertetése. Ism. Ábel J. Egyet. Philol. Közl. 454—456. ll.

1878. Ábel Eugen. Die class. Philologie in Ungarn. Literar. Berichte aus Ungarn. II. 239—262. ll.

1878. Dr. Heinrich G. Die heimgekehrten Bände d. Corvina. Liter. Ber. a. Ungarn II. 321—340. ll.

1878. Boeckh és a phil. tanítás Magy. Tanügy 24—31. ll.

Külföldi munka ismért.

1877. Daremberg et Ed. Saglio. „Dictionnaire des antiquités.” Paris 1873. Ism. Fröhlich Magy. Tanügy 85—92. ll.

1878. Keleti V. Theodorus Gaza 400 éves emlékezete. Egyet. Phil. közl. 446 457. l.

B. Görög irodalom.

Asichylos.

1876. Dr. Telfy Iván. Aeschylos. Budapest.

Értekezés: 1873. 4. Engelmann G. Aeschylos és Sophokles metrikájáról. A besztercze bányai főgymn. progr.

1878. Pecz V. Aeschylos és Sophocles képei. Egyet. Phil. Közl. 205—213. ll.

Aisopos.

1612. Laskai J. Az Aesopus életéről, erkölceiről, minden földolgairól és haláláról való Historia. Görög és lat. ford. Mogyorókereken.

Értekez. 1873. Keszi B. Aesop. „Haszn. mulatságok”. II. é. f. 40. sz. 158. l.

Alkaios.

1804. Fabehich. etc. Bir. Neue Annalen d. Lit. d. oest. Kaiserthums. Wien. 1808. II. k. 93. l.

Anakreon.

1857. P. Thewrewk. Anakr. galambja. „Magy. nyelvkincesek”. Kiadja P. Thewrewk. 1858. Pest. 19. l.

1858. Kazinczy F. A levélhordó (Anakreon) „Magy. nyelvkincesek”. Kiadja P. Thewrewk J. 1858. Pest 92. 93. ll.

1873. Szabó István. A tücsök „Figyelő”. 23. sz. 274. l.

1877. P. Th. E. Más Anakreon. Egyet. Phil. Közl. 340. l.

Apollonius Rhodius.

1877. Szabó I. Arany gyapjas vitézek. Budapest.

Aristophanes.

1875. Veress J. A békák. Bir. Brassai S. „Keletnépe” 1875. 155. 156. sz.

Értekezés. 1873. Tanulmányok Dechand Emiltől. (A „Journal d. Debats” után) Budap. Közl. 209. sz.

1873/4. Veress Ign. Arist. vigjátékai a „Lovagok”. A nagy-szebeni k. főg. ért.

1877. Vida A. Aristophanes madarai. Eperjes. ism. Kolm J. Egyet. Phil. Közl. 118—119. ll.

Aristoteles.

Fordítás: 1868. Haberern. J. Mutatv. Ar. fordításából. M. Ak. ért. 240—242. ll.

1868. Haberern J. Ar. Metaphysikájának bírálata. M. Ak. ért. ll. 267—73. l.

1871. Aristoteles a Socratest előző philosophiáról (Mutatvány. Mátrai E. Phil. Chrest. Aristoteles Metaphysikája 1. k. „Magy. Állam”. 44. 45. sz.

Értekezések: 1863. Schwarcz Gy. Aristoteles és az itészet. Szerző „Lampsacus Strabo” művében 1. f.

1863. Jakakfalvy Gy. Aristoteles tagjólatai. „Országútkre” 16. 17. sz.

1874. Nagy F. Aristoteles. Prot. egyh. és isk. lapok 45. 46. szám.

B i ó n.

1811. Vályi Nagy F. Ism. Annal. d. Lit. u. Kunst in d. oest. Kaiserth. 1812. I. k. 189. l.

Demosthenes.

Értekezés: 1875. Szamosi J. Demosthenes Görögország legnagyobb szónoka „Kelet” 1875. 77—81. sz. és külön Kolozsvár 1875.

A sinopei Diogenes.

Értek. 1876. Diogenes élete és némely dolgai. Vásárhelyi Közl. 40. 41. sz.

Euklides.

Értek. 1875. P. Thwerewk E. Euklidesféle problema. Reform. 64. sz.

Euripides.

1842. Makáry Gy. Euripides Phoenissáiból. Magy. Verstan. Eger. 45—48. ll.

1875/6. Szabó Ist. Euripides Alkestise. Kisf. társ. évlap. XI. k. 155—202. ll.

Herodotos.

Értekez. 1874. Neuman S. Herodot a történetírók atyja és a történelem fejlődése „Tanügyi L.” Szeged. 2. sz.

1876. 7. Rosenauer K. Herodotosz nyelve összehasonlítva az attikai nyelvvél és Homérosz nyelvével. A beszterceb. ág. gym. ért. Ism. Simonyi. Egyet. Phil. Közl. 1878. 111. l.

Hesiodos.

Értekezés: 1877. Ábel J. A Hesiodosra vonatkozó legújabb irodalom. Egyet. Phil. Közl. 1877. 309—317. 382—389.

Homeros.

Fordítás: 1874. Gyurits A. Hector és Andromache végtalálkozása. II. VI. k. 390—496. v. Mut. „Szellemvilág 1. füz. 31—33. II.

1875. Homer lengyel fordításban „Figyelő” 14. sz.

1859. Zima Lukács. A hom. epopoeák összehasonlítása a szerb népdalokkal. Karloviczi progr. (szerb nyelven).

Thewrewk Emil. Eine eigenthümliche Comparativbildung (Bekker H. Bl. II. 211. lapjára vonatkozólag) Herrigféle Archiv. 52. köt. 457. lap. „βασιλεύς”.

1876. Baksay S. Zeüsz rászédetése. II. XIV. 153—351. Budap. Szemle. XI. 150—158. II. Ism. Vasárnapi Ujság 1876. 26. szám.

1877. Baksay S. Az Iliasz I. énekéből. Vasárn. Ujs. 45. sz. 706. l.

1879. Csengeri (Czenger J.) II. VI. Hector és Andromache. Magy. és a Nagyvil.

Értekezés: 1864. Die homerischen Helden als Weintrinker. Pest. Lloyd 263. sz.

1864. Dr. Telfy J. Ilias szerzőjének egysége. P. Napló 1864. 91—92. sz. Bajáki Gy. Néhány észrevétel Telfy J. ak. székfoglaló beszédére „Pesti Hírnök” 1864. 99. sz. II. szerzőjének egys. M. ak. ért. ny. és szépt. III. k. 2. sz. 129—172. II.

1874. Gyurits A. A legelső görög műkültemény. „Szellemvilág” 1. füz. 7—30. II.

1877. Molnár J. A homéri külteményekről. P. Napló. 177. sz. esti k.

1877. A homéri kültemények eredete. P. Napló 198. sz.

1877. 8. Arz. F. Die socialen Zusände in Homers Ilias und Odyssee. Szász-régeni ev. gymn. ért. Ism. Egyet. Phil. Közl. 1878. 476. l.

Külföldi művek ismertetése.

1868. Dr. Ebeling H. Schulwörterbuch zu Homers Odyssee u. Ilias Leipzig 1867. ism. *β.* „Hétfői l. 1868. 5. sz. 74. l.

1868. Dr. Willmann O. Die Odyssee im erziehenden Unterrichte. Leipzig. Ism. „Hétfői l. 4. sz. 56—58. ll.

Homérféle kiadások:

1876. Veress I. Homeros Iliása 1—3 ének. Budapest. Ism. Ábel J. Egyet. Phil. Közl. 1877. 202—207 ll.

Szótárak Homeroshoz:

1875. Lévy J. Görög magyar szótár Homeros Iliása és Odysseájához, a homerosi alaktan rövid vázlatának függelékével. Vác. Ism. Vida A. k. tan. egyl. Közl. 1875. 118. l.

Elischer I. és Fröhlich R. Szótár Homeros két eposzához.

Kallimachos.

Arany Össz. költ. III. 424. lap.

Lukianos.

Külföldi művek ismertetése.

1869. Der griechische Münchhausen, oder die wahre Geschichte von Lukians wundersamer Reise. Eine Lügenmähre aus dem griech. umgearb. v. R. Schönhorn. Halle. Ism. Pest. Lloyd. 285. sz.

Orpheus.

Fordítás: 1877. *Orpheus.* Az Aranygyapjas vitézek C. Orpheus Argonautika 890—1024. v. ig. ford. Szabó J. Egyet. Phil. Közl. 322—325. ll.

Pindaros.

Kiadás: 1875. Dr. Hómann Otto. Pindar versezetei Lipse. Bir. Ábel J. Egyet. Phil. Közl. 1877. 278—286. ll. Hómann ellenbírálata külön jelent meg. Ábel J. Felelet Dr. Hómann értekezésére. Egyet. Phil. Közl. 1877. 341—356. ll.

Fordítás: 1874. Hegedüs Ist. A dal hatalma. (Pindar). Föv. Lapok. 136. sz.

Platon.

Kiadás: 1578. Axiochus divini Platonis, seu de contemnenda morte Dialogus, commentariis explicatus a Nicola Germafi Rectore scholae Ujheliensis. Bartphae.

1877. Szamosi J. Plato Critoja. Budapest, ism. Veress J. Egyet. Phil. Közl. 1877. 274—278. l.

Értekezés.

1875/6. Ferenczy Gy. Sokratesz. Dévai alreált. ért.

1877. Dr. Bászel A. Plato jelentősége korunkra nézve. Egyet. Phil. Közl. 1877. 96—102. l.

Külföldi művek ismertetése.

1875. Schanz Martin. Studien zur Geschichte des Platonischen Textes. Würtzburg, 1874. Ism. Szamosi J. „Erdélyi Múzeum“ 7. l.

1877. *Ηλέκτρος Ηορταγόρας, ἐκδοῖταις μετὰ σχολίων ὑπὸ Γεωργίου Μιστριώτου. Ἀθήνησι*, ism. Fináczy E. Egyet. Phil. Közl. 1878. 120—121. l.

Sappho.

Fordítás. 1874. Hegedüs J. Sappho : Afroditehez. Barátnőjéhez. „Athenaeum“ 52. sz. 3319. l.

1877. Pecz V. Epedés. Sappho után. Magy. és a Nagyv. 663. l.

Solon.

Életleírás. 1839. Keszi B. Solon. „Haszn. mulatságok“ II. é. f. 38. sz. 149. l.

Sophokles.

Fordítás. 1876. Csiky G. A trachisi nők. Temesvár, ism. Pecz V. Egyet. Phil. Közl. 1877. 210—211. l.

1876. Csiky G. Antigone. Budapest, ism. Pecz V. Egyet. Phil. Közl. 1877. 126—128. l.

1876. Csiky G. Oedipus Colonosban. Budapest, ism. Pecz V. Egyet. Phil. Közl. 1877. 126—128. l.

Érték. 1873. Dr. Tély J. *Ὁ ἐντραυμασμένος τοῦ Σοφοκλέους „Καίρου“* cz. hirl. Athén. 65. sz.

1874. Engelmann G. De vario usu trimetri iambici in diverbiis tragoediarum Aeschyli et Sophoclis. Beszterceb. r. kath. főgym. ért.

1876. Hoffer E. Sophokles „Antigonéja.“ S. Szegedi Híradó. 65—69. sz.

1876. Tély J. Sophokles Antigonéja. „Életképek.“ 1. sz.

1876. Tély J. Antigone alapeszméje „Életképek.“ 2. sz.

1876. *Ἡ διδασκαλία τῆς Ἀντιγόνης ἐν Βουδαπέστη.* „Klio“ cz. gör. l.

1876. Sophokles Antigonéja Föv. Lapok. 121. sz.

1876. Vadnai K. Sophokles és Antigone. P. Napló 118., 120., 121. sz.

1876. Silberstein Ád. Antigone. Magy. és a Nagyv. 23. sz.

1876. Czenger J. Antigone jelleme. Debr. Ellenőr 125., 135., 136. sz.

1876. Sophokles tragediája Antigone. Ellenőr 146. sz.

1877. Csiky Gergely. Antigone Hölgyfutár 5—7 sz.

1877. Babics Kál. Bűnös e Antigone v. ártatlan. Fővárosi Lapok 53. sz.

1877. Dr. Bászeli A. Sophocles „Antigone”-ja több helyének kritikai méltatása. Egyet. Phil. Közl. 1877. 157—160. l. 242—250 l.

1877. Dóczy Imre. Sophokles drámái jellemei. Föv. Lapok 90—92. sz.

1878. Pecz V. Aeschylus és Sophocles tropusai. Nyelvtud. Közl. XIV. 95—165. l. és külön lenyomatban.

1878. Pecz V. Aeschylus és Sophocles képei. Egyet. Phil. Közl. 205—213. l.

S t r a b o.

Értekezés. 1878. Heinrich A. Strabo élete. Egyet. Phil. Közl. II. 12—25. l.

1878. Strabon forrásairól. Egyet. Phil. Közl. II. 62—63. l.

T h e o k r i t o s.

Fordítás. 1876. Farkas A. Eros a méztolvaj. (Theokrit 19. idyllje) „Új idők” 7. sz.

1877. Pirchala J. „A syracusai nők” vagy „Az Adonis-ünneplők.” Theocrit XV. Egyet. Phil. Közl. 192—199. l.

Érték. 1839. Szerényi. Theokrit és Gessner (Herder után) „Haszn. mulats.” II. 31. sz. 121. l.

T h e o p h r a s t o s.

1858. Theophrastos töredékei. Budap. Hirlap 158—160. sz.

T h u k y d i d e s.

Érték. 1839. Keszi B. Thukydides. „Haszn. mulats. II. f. é. 39. sz. 156. l.

X e n o p h o n.

1876. Naumann Ede. De Xenophontis libro, qui *Ἰαξε-δαμωνίων πολιτεία* inscribitur. Magy. Tanügy 454—457. ism. P. Thewrewk E.

1878. Dr. Bászeli Aurél. Xenophon Cyropaediájának célja és iránya. Egyet. Phil. Közl. 37—43., 84—92., 179—185. l.

Görög mythologia.

Művek. 1877. Cox-Komáromy Görög mesék I—III. füz. ism. Goldziher. Magy. Tanügy 44—53. l. és Névy L. T. E. Közl. 1876, 7. 84—86. l.

1877. Cox-Simonyi Mythologia. Ism. H. G. Budap. Szemle XIII. 203—207. l. Simonyi önismertetése Phil. Közl. 1877. 64—66. l.

Érték. 1858. A görög nép (a görögök rövid istentana) „Családi naptár” 140. l.

1872. Propper Ján. Apolló jósdái. Mutatv. Szerző v. Gör. róm. hitregetan cz. munk. Magy. Állam 33. sz.

Görög Anthologia.

1876. Farkas A. Búcsúztató Medea szobrán fészkelő fecskének. A forrás nymphája. Intés. Amor és Psyche. Álom. Barátság. Amor eladása. „Új idők” 2. sz.

1876. Székács A. Euripides a költő. Demaineta a spartai anya. Vasárn. Újs. 32. sz.

1877. P. Thewrewk E. Meleagros költeményeiből 2., 3., 31., 51., 73., 84., 94., 96., 97., 104., 113., 115., 121. szám. Egyet. Phil. Közl. 403—405. l.

Görög archaeologia.

Érték. 1855. Süllvey M. Thebe emlékjelei. Keszth. k. al-gymn. progr.

1855. Görög sírok fölfedezése Canosában. „Délibáb” II. é. f. 1858. (Friebeisz kiad.) 160—161. l. Képpel „Család k.” (1855.) I. 72. l.

1863. Osváth. A görög fesztészet történeti átnézete. „Országútjukra” 33—34. sz.

1869. A régi görög színpad tekintettel az újabbkorira. Budap. Közl. 162. sz.

1871. V. Horváth Zs. Az úgynevezett byzanti szent képfestészetről. (Görög kútforrás után.) Budap. Közl. 90. sz.

1873. A trójai ásatások régészeti eredményei. Magyar Állam 191. sz.

1873. Trója helyén eszközlött ásatások. Arch. Ért. VIII. 197. l.

1873/4. Tertsek J. A görög lakoma (symposion). Az aradi lyceum progr.

1874. Sass J. Myron. „Figyelő” 6. sz.

1874. Trójai régiségek. (Az „Edinburgh Review” után) Reform 225—227. sz.

1874. A régi görögök színpadja. Szigligeti „Dráma és válfajai” műv. 8—55. l.

1874. K. L. Az olympiai játékok színhelye (Dr. Curtius tervbevett ásatásai alkalmával). Fővár. Lapok 160. sz.

1874. Pulszky Fer. Schliemann H. trójai ásatásairól. Bud. Szemle 11. sz. és m. t. ak. évk. 14. k. III. db. 53. l. Magy. Politika 216—218. l. Pesti Napló 125. sz.

1874. Dr. Molnár A. Hellas vallási művészete. Reform 235. l.

1874. A. É. Priamos kincse. „Igazmondó” 23. sz.

1874. Thaler Kár. Priamus kincse. Arch. ért. VIII. k. 6. sz. 130. l.

1874. Abday A. Laokoon. Felolv. melyek a győri ismeretterj. egyt. által rendeztettek. „Győr” 173—187. l.

1874/5. P. Thewrewk Á. Görög színügy. A görög színpad gépei. Budap. egyet. főgymn. ért.

1875. Kunz Ign. A hellen házasság mint polit. intézmény. Jogt. Közl. 34—37. sz.

1876. Ó görög színészet. „Új idők” 32., 33., 82. sz.

1876. Képek Görögországból. (I. Akropolis. II. Marathon.) Vasárnapi Ujság 9. sz. 134. l.

1876/7. Ruby J. A hellen gymnasztika és annak rendeltetése Athenben. Az eperjesi főgymn. ért. Ism. Keleti V. Egyet. Phil. Közl. 1878. 320—321. l.

1877/8. Illés R. Az athéni népgyűlések szombathelyi főgymn. ért. ism. Telfy J. Egyet. Phil. Közl. 1878. 474. l.

1877/8. Dudinszky. A görögök előitéletes napjai és az athéni ünnepek. Lőcsei kath. főgymn. ért. ism. Telfy J. Egyet. phil. közl. 1870. 475. l.

1878. Ábel J. II. Psammetich görög zsoldosainak Ipsambulban levő feliratai. Egyet. phil. közl. 429—444. l.

1878. Telfy J. Tengeri betegség az ó-görögöknél. Egyet. Phil. Közl. 1—3. l.

1878. Török A. A színérzék fejlődése a régieknél és annak állapota a classikus íróknál. Egyet. Phil. Közl. 1878. 75—84. 173—178. ll.

1878. Wolff K. Ki hozta el Philoktetest Lemnos szigetére? Egyet. phil. közl. 302—304 ll.

A görög irodalomra vonatkozó értekezések.

1874. Travnicsek H. A 110. és 130. Olympias közé eső agyanevezett újnemű görög vigjáték jellemzete. Lőcsei főgym. progr.

1875—76. Müller O. Geschichte d. griech. Litteratur, Stutt-

gart, I. 2. köt. 1875—76. ism. Egyet. Phil. Közl. 1877. 397—398. ll.

1875. *Curtius E.* Alterthum und Gegenwart. Gesammelte Reden etc. Berlin, ism. Egyet. Phil. Közl. 1877. 399. l.

1876. *Rohde E.* Der griechische Roman und seine Vorläufer. Lipcse ism. Egyet. Phil. Közl. 1877. 398. l.

1878. Telfy J. Schliemann és neje a görög nyelvről. Egyet. Phil. Közl. 163—165. ll.

Görög nyelvtanok.

Müeck. 1756. Compendiaria Graecae Grammatices institutio in usum seminarii Patavini. Adiunctae sunt radices linguae Graecae. Tyrnaviae.

1789. Anleitung zur griechischen Sprache. I. Th. Ofen u. Tyrnau.

1866. Kicska D. Vade mecum Curtius Görög mondattanához. Arad.

1874. Haberern Jonathan. Curtius Görög mondattana. 3. kiad. Pest.

1876. Hoffer E. Görög nyelvtan. Budapest. Ism. Brassai T. e. Közl. 1876/7. 207—213. ll. Észrevételek Brassai úrnak u. o. 215—280. 304—312. ll. Brassai észrevételei Hoffer E. úr észrevételeire u. o. 369—374. ll.

Görög nyelvtanra vonatkozó értekezések.

1875/6. Straub J. Néhány görög alaktani részletnek tudományos álláspont szerinti fejtegetése s iskolai kezeléséről. Pozsonyi főgymn. ért. Ism. Egyet. Phil. Közl. 1877. 66—68. ll.

1878. Szombathy J. A görög és gót helyesolvasás a régi görög, latin és gót kéziratok alapján. Palaeographiai tanulmány. Győr. Ism. X. Y. Egyet. Phil. Közl. 1878. 231—232. ll.

1878. Mayr A. Az aspiráták a görögben. Egyet. Phil. Közl. 1878. 381—394. ll.

1868. Az összehasonlító gör. nyelvt. a gymnasiumon. „Hét-fői lap.” 5. sz. 79. l.

1870. Szepesi Imre. A görög hangzók egykori kiejtése. M. Ak. Ért. IV. k. 51—54. ll.

1877/8. Szamosi J. Kühner Szepesi görög nyelvtanának új kiadásáról. Tan. egytl. közl. 485—492. sz.

Görög gyakorló könyvek.

1844. Tatai A. Hellen olvasókönyv magyarázó szótárral. Pozsony Ism. Telfy J. Zeit. f. oest. Gym. 1851. 218—219. ll.

1875. Vajdady Géza. Görög elemi olvasókönyv Curtius

nyelvtanához. Budapest, Ism. Komáromy L. Tan. Egyt. Közl. 1877/8. 306—310. ll. és Ábel J. Egyet. Phil. Közl. 1877. 288—290. ll.

Görög szótár.

1875. Soltész F. Szimyei E. Görög-magyar szótár II. kiad. Sárospatak Ism. Szamosi J. „Erd. Muzeum.” 1875. 9. sz. 147—151. ll.

1877. Lévay J. Vida A. Magyar-Görög szótár. Budapest, Ism. Pecz V. Tan. Egyt. Közl. 1876/7. 338—340. ll. és Ábel J. Egyet. Phil. Közl. 1877. 459—461. ll.

Vegyes tartalmu értekezések.

1867. Dr. Télfy J. Miller K. Görög codex fölfedezéseiről. Akad. Ért. I. k. 64—66 ll.

1868. A szépség szerepe a görögök szellemi életében. „Függetl. lap. 59—63. sz.

1869. Dr. Télfy J. A görög tanulmányok Franciaországban. Ak. Ért. III. k. 141—152. ll.

1874. Komáromy L. Debreczen és a görög nyelv. Magy. Tanügy,

1873. Márk P. Észrevételek az országszerte ellenszenves görög nyelvről. Magy. Allam 290., 292., 296. sz.

1874. Dr. Molnár A. Hellas vallási művészete. „Reform” 235. sz.

1874/5. Szabó Szilv. Heliaea. Györi főgymn. ért.

1876. Váry Gellért. A görögök szellemi utóélete. „Új idők” 8. 9. sz.

1876/7. Jánosy O. A görög nyelv tanításának haszna a gymnasiumban. Székelyudvarh. r. k. gymn. ért.

1876/7. Lipp V. A görög költő versenyei. Szombath. kath. főgymn. ért.

1877. Dr. Télfy J. Eranos. (Ért. a M. tud. Akad. nyelv k. VI. k.) Budapest, és kivonat az Egyet. Phil. Közl. 1877. 150—154. ll.

1877. Pasteiner Gy. Phidias műhelye. Egyet. Phil. Közl. 1877. 52—59. 171—181. ll.

1878. Dr. Heinrich K. A görög idegen szavak a szyr nyelvben. Nyelvt. közlemény XIV. k. 465—511. ll.

Görög történet.

1873. Breuer Mór. Agathokles Syrakusa zsarnoka. „Temesi lapok” 12., 14., 16., 20. sz.

1874. Ribáry F. A pelasz kérdés mai állása s a jobbágyi viszony a helleneknél és rómaiaknál. Budapest.

1874. Neumann J. Solon törvénytáblái (Mut. „Világt. czimü művéből.“ Tanügyi lapok (Szeged) 1. sz.

1876. Alcibiades (Houssay H. Hist. d'Alcibiade) Nemz. Hir. 60. sz.

C. Római irodalom.

J. C a e s a r.

Értekez. 1875. Csiky Kálmán. Caesar és Cicero — Boissier Gaston után — Budap. Szemle 7. k. 264—305. és 8. k. 78—118. ll.

1876. Káplárcsik M. A római nők társadalmi helyzete Jul. Caesar korában és Caesar nejei. Kassai állami főreált. ért. Ism. Bartal. Magy. Tanügy p. 263.

D i o n y s. C a t o.

1715. Catonis Disticha moralia cum germanica et hungarica versione. Coronae.

Q. V a l. C a t u l l u s.

Fordítás. 1877. P. Thewrewk E. Catull. 84. Egyet. Phil. Közl. 405. l.

1824. Catullus 13. d. eleg. „Kedveskedő“ 1. 27. sz. 163. l.

1876. F. A. A hitszegő (Katull után). „Új idő“ 4. sz. 41. l.

Értekezés. 1877. Pirchala J. A Catull kéziratokról. Egyet. Phil. Közl. 1877. 417—427. ll.

C o r n. C e l s u s.

1873. Fábian Gáb. Egy római class. író a choléráról (Corn. Celsus „de medicina“ lib. IV. cap. 11.). Budap. Közl. 172. sz.

M. T. C i c e r o.

Művek. 1767. M. T. Ciceronis Epistolarum selectarum libri tres quos notis illustravit J. S. Schröderus. Debreczen.

1874. *Köpesdli.* Cicero levelei. Budapest. Ism. Ferenczy P. Magy. Tanügy 1875, 494—501. ll.

Fordítás. 1802. Virág B. Lelius. Pest. Bir. Annal. d. Lit. u. Kunst. d. oest. Kaiserth. 1809. I. 229. l.

1803. Virág B. Az üdösb Kátó. Pest. bir. u. o. 1809. I. 229. l.

Fordítás. 1869. Cicero de Oratore III. k. XXV—XXXV. fej. György Ödön hátrahagyott munkái. 2—21. ll.

Értekezések. 1874/5. Kosztka Victor. Olvassuk e Cicero leveleit a gymnasiumokban. Kassai főgymn. progr.

Claudius Claudianus.

1875. Várföldi E. A halál és leány. Bölcseődal. „Vác” 2. sz.

L. J. M. Columella.

Kiadás. 1843. Lucii J. M. Columellae de cultu hortorum liber. M. Szigethini.

Qu. Curt. Rufus.

Kiadás. 1877. Bodor István. Qu. Curtii Rufi orationes selectae. Rimaszombat.

Ennius.

Enniusről. Phil. Közl. II. 102—117. ll. Bartal A.

1878. P. Thewrewk E. Ennius Ann. 524. Vahl. Egyet. Phil. Közl. 395. l.

Sex. Pomp. Festus.

1878. P. Thewrewk E. A Corvinabeli Festus codex. Egyet. Phil. Közl. 1878. 4—12. ll.

1878. P. Thewrewk E. Der Festus Pauli Codex der Corvina. Liter. Bericht II. p. 97—103. ll.

1878. P. Thewrewk E. Codex Festi Breviati Corvinianus. Nyelv. Közl. XIV. 209—264. ll. s külön lenyomatban.

1878. P. Thewrewk E. Festus p. 238. és p. 340. Egyet. Phil. Közl. 1878. 396—397. ll.

Q. Horatius Flaccus.

Fordítás. 1597. Tasnádi Péter Horatius második verses könyvének 11 éneke, közli Szilágyi S. M. könyvszemle 1877. 3. 4. ll.

1862. Kadaresy. „Barátimhoz.” „Tyndariszhoz.” „Hortobágy” 7. sz. 51. 52. ll.

1864. Dr. Márki J. Horátz levelei magyarul. Sörgöny 260. sz.

1864. Dr. Márki J. Hor. lev. II. k. 3. l. (Pizókhoz 1—72. v.) Sörgöny 262. sz. Összehasonlítás ugyanily tárgyú magy. fordítványokkal Sörgöny 263., 266., 267. sz.

1869. Horác. Od. lib. I. 14. György Ödön hátrahagyott munkái 90. l.

1869. Tóth E. Hor. Od. Lib. II. 16. „Új világ” 2. sz. 17. l.

1873/4. Székács J. Hor. Od. I. 22. 23., II. 3. 8. 10. 11., III. 1. 2. 9. Epod. 2. Kisf. társ. évl. IX. k. 124—136. ll.

1874. Lévay J. Hor. II. 16. Budap. Szemle 10. sz. 414. ll.

1874. Hor. III. k. 2. „A rómaiakhoz“ Jászkún Polgár 17. sz.
 1874. Hor. Epod. 2. Jászkún Polgár 11. sz.
 1875. Barna Ignác. K. Horaciusz Flakkusz versei. Pest.
 Ism. Pesti Napló 33. sz. e. k. Pest. Lloyd már. 4. B—y „Köz-
 érdek“ 19. sz. Gáspár J. Nemz. Hirlap 35. sz. Magy. és a Nagy-
 világ 12. sz. Budap. Szemle 8. k. 223—225. ll.
 1875. Székács J. Lolliushoz. Föv. lapok 9. sz.
 1875. Bálint Gy. Hor. III. 6. Magy. és a Nagyvil. 45. sz.
 563. l.
 1876. Tóth E. Hor. III. 23. „Új idők“ 28. sz. 360. l.
 1876. Simonyi Zsigr. Hor. Od. II. 10. Budap. Szemle XII.
 köt. 179. 180. ll.
 1876/7. Jámbor Pál. Od. III. 2. A szabadkai főgymn. ért.
 ism. Cz. J. Egyet. Phil. Közl. 1878. 114—115. ll.
 1877. Q. H. Flaccus a költészetről Czuczor G. Budapest
 (olesó könyvtár).
 1878. Csengeri (Czenger) J. Hor. II. 6. III. 30. Magy. és a
 Nagyv. 20. sz. 316. l. és III. 9. IV. 3. n. o. 29. sz. 459. l.
Érték. 1857. C. Lucilius. Qu. Horatius Fl. und die satiri-
 sche Poesie bei den Römern. Eszéki gymn. progr. Ism. Linker
 Zeit. f. oest. Gymn. 1858. 300. l.
 1875. Dr. Molnár A. Horác és költészete (Blase du Bury
 „Horace et ses traducteurs“ tanulm. után) Reform 50. sz.
 1877. Szilágyi S. első magyar Horác fordítás. M. könyv-
 szemle II. 1—4 l.
 1877. Katona Klementin. Három lyrikus (Horac. Burns,
 Beranger.) Angol kútfők után. Föv. lapok 48—50. sz.
 1878. P. Thewrewk E. Horat. Carm. II. 16. 13. Egyet. Phil.
 Közl. 393. l.
 1878. Fináczy E. A horatiusi copula kihagyásáról. Egyet.
 Phil. Közl. II. 457—461. ll.
Kiadás. 1757. Qu. Horatii Fl. opera cum interpr. et notis
 L. Desprez. Tyrnaviae és 1817. Budae.

M. Justinus Frontinus.

Az eredetiben 123. lapon Szaboecini kijavítandó Sobor-
 siny-re.

Decimus Junius Juvenalis.

1876. Barna Ignác. Decimus Junius Juvenalis satirái.
 Magyarra ford. és jegyzetekkel felvilágosította. Budapest Bir.
 Irmei F. A magy. Juvenál. Kelet Népe 43. sz. Magy. Juvenális.
 Föv. Lapok 1876. 35. sz. Figyelő 85. 86. sz. Szilágyi Ferencz
 Pesti Napló 32. sz. e. k.

Decimus Laberius.

1876. P. Thewrewk E. Decimus Laberius hires prologusa.
Figyelő I. 18—28 ll.

Titus Livius Patavinus.

Fordítás. 1840. Liv. I. k. 22—26 fej. Literariai esarnok.
II. f. é. 26. sz.

Értekezés. 1876/7. Zsoldos B. Egy félreértett pont T. Livius XXI. könyvében. Tan. Egyl. Közl. 171—174 ll.

1876/7. Zsoldos B. Liv. XXI. 16. fej. Tan. Egyl. Közl. 6. sz.

1877. Petrovich Ferencz. Liv. XXI. 16. Egyet. Phil. Közl.
I. 200. l.

Marcus Annaeus Lucanus.

1787. Laguna A. Márton Heynehoz címzett levelében: de libris Lucani editis, qui saeculo XV. typographorum formulis descripti sunt. (L. Thes. Christ. Harles brevior notitia litter. Roman. I. 452. l.)

T. Lucretius Cārus.

a) *Fordítás* 1868. Fábán Gábor. Mutatv. Lucr. Rer. nat. című műfordításaiból III. k. 807—1110 v. M. Akad. Ért. II. 303—310. ll.

b) *Értekezés.* 1869. Vajda V. Lucretius. „Új világ“ 1. 2. sz.

1870. Vajda V. Lucretius művelődés története. Szépirod. Közl. 20. sz. 310. l.

M. Valerius Martialis.

Fordítás. P. Thewrewk E. Mart. 5. k. fecskére vonatkozó epigr. Reform 64. sz.

Cn. Naevius.

1872. Bartal A. Naevius. Phil. Közl. II. 31—36. ll.

Corn. Nepos.

1874. Ring M. Corn. Nepos. Nipperdey és Siebelis — Jankovius nyomán magyarázta. Budapest.

Publ. Ovidius Naso.

a) *Fordítások.* 1824. Pap István. Az Özönvíz Ovidiusból. „Kedveskedő“ IV. 32. sz. 249. l.

1873. Pongrácz G. Ovid. Heroidáiból XV. levél. Sappho Phaonnak. Magy. Állam 208. sz.

1876. Tóth S. Négy korszak. (Ov. Met. I. 89—151.) „Új idők“ 15. sz. 174. l.

1876. B. G. Ovid. Libr. amor. L. II. el. I. Magyarorsz. s. Nagyvil. 28. sz. 435. l.

1877. Bálint Gy. Ovid. Heroid. ep. XI. Magyarorsz. s. Nagyvil. 35. sz. 554. l.

b) *Értekezés.* 1853. Ovid száműzetési helye. P. Napló 1027. sz.

c) *Kiadás.* P. Ovidii Metamorphoseon ex recensione G. Burmanni. S. Patak.

P e r s i u s.

1877. Barna J. V. Satirája. A valódi szabadságról. Egyet. Phil. Közl. 111—115. ll.

T. P e t r o n i u s A r b i t e r.

a) *Értekezés* 1874. Egy regény Nero korából (Petronius „Satiricon“-ja) P. Napló 273. 274. sz.

b) *Kiadás.* 1785. Gf. Reviczky T. Petronii Arbitri Satyricon. et fragm. Berolini. Typis Is. Fr. Unger.

P h a e d r u s.

Fordítások. 1874. Jámbor P. A farkas és a bárány. P. Napló 236. sz. e. k.

1875. Bálint Gy. Phaedrus Aesopi meséi. „Kelet“ 183., 186., 191., 193—196., 201., 203., 205., 207., 210—213. sz.

1876. Bálinth Gy. Phaedrus Aesopi meséi. Kolozsvár.

1876. Sárvári Jakab. Phaedrus fordítása. Ism. A. L. Figyelő 10. sz.

P l a u t u s.

Dugonics András. Plant. Menaechmi. Kéziratban lappang. *Értekezés.* 1877. Hatala P. A pún szöveg Plautus Poenulusában. Egyet. Phil. Közl. 1877. 35—40. ll.

1877. Szinyei J. Plautus és Lessing. — Trinummus és „Der Schatz.“ — Egyet. Phil. Közl. 237—242. 318—322. ll.

1877. Naumann E. Plant. Asin. 389. Egyet. Phil. Közl. 1877. 272—273. ll.

P u b l. O p t. P o r f y r i u s.

Külföldi munka.

1877. Publii Optatiani Porfyrii Carmina. Recensuit Lucianus Mueller. Lipsiae, 1877. ism. Latkóczy M. Egyet. Phil. Közl. 1878. 321. l.

Sext. Aurelius Propertius.

1824. Propertz II. k. 9. El. „Kedveskedő“ I. 19. sz. II. k. 22. El. u. o. 19. sz. III. k. 8. El. u. o. 20 sz.

Claudius Rutilius Namatianus.

1874. Fábíán Gáb. Rut. Claudius útleírása. Pest, Kisfaludy társ. évl. VIII. 59—81. l. és Arad. Ism. Budap. Szemle 10. sz. 447. l.

Értekezés. Gyulai P. Lord Byron és Rutilius. Bud. Közl. 74. sz. A Budap. közl. tudósítója. Rutilius. és Villemain. Budap. Közl. 75. sz.

L. Annaeus Seneca.

Kiadás. 1746. Justi Lipsii. Flores Senecae ex L. A. Senecae philosophi Epistolis et libris philosophicis excerpti. Posonii.

Sulpicia.

Fordítás. Barna J. Sulpicia satirája a bölesek száműzetéséről. Egyet. Phil. Közl. 1877. 6—7 ll. Hozzá való jegyzetek P. Thewrewk E.-től 8—9 ll.

Publius Syrus.

1591. Dicta Graeciae Sapientum, interprete Erasmo Roterodamo. Item Mimi Publicani. Az Görög országbeli böleseknek szép ieles mondasi, meliek az embert életiben s erkolezieben valo magaviselisere intik es tanittiak. Kikhez adattatanak az Publianusnak is emleközetre melto mondasi. Debrecini. Excudat Joannes Czaktornyaj 8. rétl. 24 számozott levél. Ujra kiadta Toldy Magy. prózairók a XVI. és XVII. századból 266—292. ll. Pest, 1858.

Értekezés. 1878. Kohn J. Publilius Syrus. Egyet. Phil. Közl. 146—163. ll.

Corn. Tacitus.

Értekezés. 1872. Márkovics J. Mi az a Megistanas Armenios. (Tac. Ann. Lib. XV. 27. cap.) Egyh. és isk. lap 9. sz.

P. Terentius Afer.

1829. Az Androszi Leány. P. Terentius Afer Vigjátéka 5 felvonásban magyarra fordítva. Kassán, Ellinger István, Cs. k. pr. könyvnyomtató és Áros betüivel s költségével. A 71. (utolsó) lapon: S. K. J. (Prózában van fordítva: Muzeumi könyvtár A. lat. 2881.) 1836. Kovásznai Sándornak Plautus Mostelláriája és

Terentius Andriája, újra kiadva Burián Pál könyvtáros által Kolozsvárott. (Prózában. Muz. könyvt. A. lat. 1010.)

Értekezés. 1878. Naumann E. De personarum usu in P. Terentii comoediis. Egyet. Phil. Közl. 350—356. ll.

Albius Tibullus.

Fordítás. 1824. Kis J. Tibullus I. k. 3. eleg. „Kedveskedő” II. 49. sz. 385—388 ll.

1824. Kis J. Tibullus II. k. 6. eleg. „Kedveskedő” I. 20. sz. 157. l.

Értekezés. 1878. Latkóczy M. A legújabb Tibullus irodalomról. Egyet. Phil. Közl. 397—406. ll. 461—473. ll.

Külföldi munkák.

1878. I. Albii Tibulli Elegiarum libri duo. Accedunt Pseudotibulliana. Rec. Aem. Baehrens. Lipsiae ism. Egyet. Phil. Közl. 1878. 188—191. ll.

P. Vergilius Maro.

Fordítás. 1827. Kerekes S. Virg. Georgicon. M. Kurir.

1864. Dr. Márki J. Virgil Eneisze magyarul. Sörgöny 233. sz.

1874. Menalcas és Mopsus. (Virg. V. eclog.) „Remény” (Győr) VII. 1. sz. 3. l.

1875. Kotzián Ágost. Virg. Aeneis első könyve szabad fordítása. A pécsi főgymn. irod. kör. „Évkönyve.”

1876—77. Jámbor P. Aeneis II. 1—198. Szabadkai főgymn. ért. ism. Cz. J. Egyet. Phil. Közl. 1878. 115. l.

1877. Verg. Maro Aeneisének IV. első könyve. Ford. Barna J. Budapest, ism. L. M. Egyet. Phil. Közl. 1877. 457—459. Barna válasza. Egyet. Phil. Közl. 1878. 129—131. L. M. Megjegyzések Dr. Barna J. ellenbirálatára. u. o. 131—136. ll.

1878. Findura J. Virgil „Georgicon”-jának Bodon-féle fordításáról. Egyet. Phil. Közl. 213—219. ll.

Anthologia latina.

1877. P. Thewrewk E. Anth. Lat. 8., 33., 21., 233., 199., 84., 217., 2., 230., 231., 234., 17—18., 253., 32., 487., 37., 712., 12. (szövegjavítás). Magv. Tanügy V. 352. s. köv.

1877. Baehrens E. Unedirte lateinische Gedichte. Leipzig, ism. Abel J. Egyet. Phil. Közl. 1878. 191—193. ll.

II. Római Mythologia.

1874/5. Thanhoffer Cyrill. Némely főbb erény (virtutes) és egyéb kívánatos dolog (res optandae), melyeket a régi rómaiak istenek gyanánt tiszteltek. Kőszeghi kisgymn. progr.

III. Római Archaeologia.

a) *Művek.* 1824. Katancsich. Orbis antiquus e tab. Peuter. Budae. (róla szól Teuffel 58. §. 3.)

1875. Dr. Vécsy T. Római családjog. Ism. Budap. Közl. 35. sz. Magy. Polit. 36. 37. sz. Mutatv. Ellenőr 40. sz.

1879. Okányi Pál. Római régiségtan. Budapest.

b) *Értekezések.* 1791. Herkulanum v. Heraclea városáról. Mind. Gyűjt. V. 163. l.

1792. Pankovics M. Herkulanum és Pompeji városok Vezuv tiszttulásakor lett veszedelmének leírása. (Ford. P. Pesti M. Társ. kiadása 77. l.)

1830. Debreczeni Bárány A. Herkulanum város rajzolatja. F. M. O. Minerva III. 65. l.

1833. Vulkán temploma Memphisben. Egy. tár. IV. 139. l.

1840. Pompeji romjai. Literariai csarnok. I. f. é. 19. sz.

1843. Pompeji fáklavilágnál. Magy. házi barát közh. nap-tár 96—99. ll.

1843. Római nő ékessége August császár korában. Magy. házi barát 102. l.

1843. Herkulanum és Pompeji. „Hirnök” 26. sz.

1857. Új Minerva szobor. Család könyve III. 351. l.

1862. Haarschnuck und Schminke altrömischer Damen (aus d. Raumerschen hist. Taschenb. 1861.) Pest. Lloyd 84. sz.

1864. A római fürdők. Sörgöny 227. 228. sz.

1865. R. E. S. A római császárok, különösen Jul. Caesar pénzeiről. (Katancsich M. P. utáni régészeti adatok.) Sörgöny 85. sz.

1869. Róma irnokai. György Ödön hátrahagyott munkái. 52—57. ll.

1869. Arbeit und Arbeiter im Alterthum. Ung. Lloyd 297. sz.

1869. Pompeji ásatások. Arch. Ért. I. 63. l.

1870. Római ekevas Gyirmóthon. Arch. Ért. II. 47. l.

1871. Ein Tag im alten Rom. Ung. Lloyd 217. sz.

1872. Pompeji fülke. Arch. Ért. VI. 283. l. Pompejorama. u. o. VII.

1872. Kirándulás Pompejibe. Bokréta 4. sz.

1872. Földomborművek a rostrumon. Budap. Közl. 254. sz.

1873. T. J. Amphitheatrumban. M. Polgár N. naptár IV. 88. l.

1873. H. S. Római ásatások. M. mérn. és épít. egytl. közl. VII. 62. l.

1874. L. G. Römische Steine und römische Ehe. Ung. Lloyd 211. sz.

1874. A római Colosseum. (részben a „Daily News“ után.) Ellenőr 267. sz.

1874. A római családi élet köréből. (Dr. Vécsey T. előad. után.) Föv. Lap. 155. 156. sz.

1874. Die alte ausgegrabene Stadt Pompeji. „Werschetzer Gebirgsbote“ 39—42. sz.

1874. F. A. Chloë. Rajz Róma őskorából. Reform. 289. l.

1874/5. Kisfaludy Tóbiás. A régi rómaiaknál dívott halotti szokások és szertartások. Komáromi gym. értesít.

1876. P. Thewrewk E. Vasszegek a római sírokban. Arch. Értesítő 1876. 141. s bőv. II.

1876. P. Thewrewk E. Római feliratokról. Arch. Ért. X. 307—317. II.

1876. Olaszország műkincsei. „Székely Hirlap“ 91., 93., 95., 99., 104. II.

1876/7. Szabó Szilv. Nevelés a rómaiaknál. Győri főgym. értes. ism. Keleti V. Egyet. Phil. Közl. 1878. 320. l.

1877. Baromfi hizlalás az ó rómaiaknál. „Gallus.“ „Egyet-értés“ 265. sz.

1877. A régi rómaiak nyaralása. Föv. Lap. 199. sz.

1878. Pollák B. Roma antiqua. „Ung.“ 12. sz.

c) Külföldi művek ismertetése. 1873. Die Römischen Kata-komben von Kraus X. F. Ism. Pesti Napló 1. sz. esti k.

IV. Római irodalomtörténet.

Értekezések. 1868. Dr. Pulszky Ág. A római jog s a jogtudományi módszer. Akad. Ért. II. 280—283 II.

1870. A római szinköltők. „Színpad“ 135. l.

1872. Ö. Szász István. A római botanikusokról. A növénytan tört. czimű könyv 73—75. számig.

1874. Gáspár Imre. Az ó-kori irodalom. (Mutatv. Az egyet. irod. tört. könyv.) „Erdély“ 35—37. 42. sz.

1874/5. Székely F. A római satira lényege, eredete és fejlődése. N.-Enyedi reform. főtanoda ért. ism. Egyet. phil. közl. 1877. 461. l.

1875/6. Okányi P. A római irodal. elterjedésének tényezői és a Dodwellféle töredékek. Lőcsei kath. főgym. értes. ism. Bartal A. Egyet. Phil. Közl. 1877. 69. l.

1878. Dr. Vécsey T. Római jogemlékek Magyarországon. „Havi Szemle“ I. 237—249. l.

K ü l f ö l d i m u n k a.

1872. Hübner. Grundr. zu Vorlesungen über Römische Litteraturgeschichte 3-te Aufl. Berlin, ism. Abel J. Egyet. Phil. Közl. 1878. 54. l.

V. Latin nyelv-szónoklat és költészettan.

a) *Művek.* 1771. Ch. Cellarii Gramatica latina linguae Hungaricae accommodata. Claudiopoli.

1798. Em. Alvari. Institutionum grammaticorum libri P. I—III. Budae.

1807. Institutionis Poeticae. Budae.

1810. Endrődy J. Deák Grammatika I. II. köt.

1827. Nyíry István. Disquisitio philosophica de causis sermonis Latini, Grammaticis Philosophiae categorias, Philosophis Grammaticam explicans. S.-Patakini.

1847. A Molitoris. Syntaxis latina. Pars I. Szarvas.

1874. Szénásy-Elischer. Latin alaktan. Ism. Szarvas. Magy. Tanügy 1875. 199—206. ll.

1874. Bartal-Malmosi. Latin alaktan. Ism. Szarvas. Magy. Tanügy 1875. 199—206. ll.

1877. Perthes-Kosztka V. 1) Latin alaktan; 2) latin olvasókönyv; 3) nyelvtani szókönyv. Kassa. Ism. Pfeiffer A. Tan. egyll. közl. XI. 1877/8. 117—120 ll.

1878. Bartal-Malmosi. Latin mondattan 3. kiad. Ism. Pecz V. Magy. Tanügy 1878. 366—374. ll.

K ü l f ö l d i m ű v e k.

1873. Vaniček. Latein. Grammatik. Leipzig. Bir. Bartal A. Magy. Tanügy 1874. 73—78. ll.

1874. Klotz R. Handbuch der latein. Stilistik. Leipzig, ism. H. X. Egyet. Phil. Közl. 1878. 238. l.

1876. Hübner E. Grundriss zu Vorlesungen über die latein. Gram. Berlin, ism. Egyet. phil. közl. 1878. 54. l.

A latin nyelvtanra vonatkozó értekezések.

1857. Tatai J. Linguistikai jegyzetek a latin perfectum alakjairól. A szarvasi gymn. progr. Ism. Zeit. f. d. oest. Gymn. 1858. 604. l.

1866. Gyurits A. A latin igerendszer. Pest.

1872. Szénásy L. Latin nyelv és dialectusai. Pest.

1873/4. Pfeiffer A. A magy. és latin névragozásról. A nagykanizsai főgymn. progr.

1873/4. Nuber S. A latin alaktan kezelése módjáról. Az eperj. főgymn. progr.

1878. Abel J. Adalékok a latin orthographiához. Egyet. Phil. Közl. 333—339. ll.

VI. Latin olvasókönyvek.

1878. Bartal-Malmosi. Latin olvasókönyv. Livius és Ovidiusból. Budapest, ism. Pecz V. Egyet. Phil. Közl. 1878. 317—320. ll.

VII. Latin gyakorlókönyvek.

1713. Viczay (Kis) Péter. Selectiora adagia Latino-hungarica in gratiam et usum scholasticae inventutis. Bártfa.

1798. G. Chompré. Selecta latini sermonis exemplaria e scriptoribus probatissimis. Budaë.

1864. Bánhegyi István. Latin magyar közmondások. Pest.

1869. Exercitii in limba latina diu autori classici de J. A. Dünneber; romanesceu de Juon Jonasu Brasov.

1874. Bartal-Malmosi. Latin gyakorlókönyv.

VIII. Latin szótárak.

1818. Hartleben. Dictionar. paroemiorum idiomat. Pesth.

1871. Latin-magyar-német szójegyzék Weller latin olvasókönyvéhez. Pest.

1874. Holub Mátyás. Latin-magyar szótár. Pest.

1878. Szabó Sz. Latin-magyar szótár etc. Győr, ism. y—y. Egyet. Phil. Közl. 479—483. ll.

Külföldi munkák.

1873. Vaniček. Etymologisches Wörterbuch d. lat. Sprache. Ism. Bartal A. Magy. Tanügy 1874. 612—616. ll.

X. A latin ny. és irod. vegyes értekezések.

1872. Erösdi D. A latin nyelv. A sz. udvarhelyi főgymn. Egyh. és isk. lap. 6. sz.

1874. Brassai. „Laelius.“ Hogy kell és hogy nem kell magyarázni az iskolában a latin autorokat. Kolozsvár.

1874. Bartal A. A latin nyelv és irodalom gymnasiumainkban. Magy. Tanügy 553—563 ll.

1874/5. Pfeiffer A. A magyar és latin nyelv önhangzóinak hangtani sajátosságai. Budapesti kegy. r. főgymn. progr.

1875/6. Spitzko L. A latin nyelv a rokon nyelvek körében

s történetek forrásai. Aradi főgymn. és reált. ért. ism. Bartal A. Egyet. Phil. Közl. 1877. 68. l.

1875/6. Fazekas. Mikép kezeltetett gymnasiumainkban a latin nyelv és miket tartok általában szükségesnek annak sikeres tanításához. Fehértemplomi államgymn. progr.

1878. Abel J. Adalékok a latin orthographiához. Egyet. Phil. Közl. 1878. 333—339. ll.

IX. A latin prosodia.

1806. A deák versszerzésnek esmereti és regulái. Pest és Pozsony. Ism. Neue Annalen d. Liter. u. Kunst in d. oest. Kais. Staate 1808. I. k. Jun. 275. l.

1874. Garami-Habeneicht. Latin verstan. Ism. Schill. S. Magy. Tanügy 1874. 556—460 ll.

X. Római történelem.

1628. Prágay Andr. Szerencsi Prédikator. Feiedelmekuec serkentő oraia. Az, az, Márcos Aurelius császárnak életéről. Bartphán.

1810. Sabriel Kár. Numa Pompilius König der Römer. Nach dem Französichen des Florian (szindarab). Pest. Ism. Ann. der Lit. u. Kunst in d. Oest. Kais. 1811. III. k. 174. l.

1829. Pompeius futása. F. M. O. Minerva 506. l.

1839. Marius. Haszn. mulats. II. é. f. 39. sz.

1844. Bajza. Eudoxia császárné életrajza Császár Fer. „Aradi vészlapok“ Pest czimű mű 298—318. l.

1857. A római köztársaság bukása Troplongtól (Taine után a „Journal des Débats“-ból) Budap. Hirlap. 148—151. sz.

1862. Nagy József. Ampère műve. A római történelem Rómában (a „Journal des Debats“ után). Sörgöny 29. 34. 36—38. sz.

1864. Cleopatra. Pest. Lloyd 249. 256. 259. sz.

1864. Die Frauen der römischen Kaiserzeit. Pest. Lloyd 292. lap.

1864. Caesar élete. „Korunk.“ 17. sz.

1866. G. Fabius Maximus Verricosus, Ovacula, Cunctator, durante toto exitiali Bello secundo Punico urbis Romae solus genius custos; discussit et recensuit. L. B. Gr. Andr. Bajzáth de Pészak. Pestini.

1870. Gibbon : A római birodalom hanyatlása. Ford. Hegyessy K. Ism. Pauler Gy. Századok IF. 552. l.

1872. Roma Nero idejében. „Temesi Lapok“ 12—14. sz.

Roma és Carthágo. Hugo Victor után. „Székely Hirlap“ 14. szám.

1873. Pór A. Róma története. Bir. Morgenstern (Marczali). Magy. Tanügy 1874. 165–172. ll.

1874. Dr. Molnár A. Tiberius rhodosi számkivetésben (Beulé Tiberiusából). Reform 246. sz.

1874. Eine Todtenstadt der alten Etrusker. Ung. Lloyd. 205. szám.

1874. Dr. Molnár A. Tiberius adopeciója (Beulé Tiberiusából). Reform 264. sz.

1874. Manlius halála (Korrajz a római korból, a mely talál korunkra is) „Székelyföld“ 45. sz.

1874. Dr. Molnár A. Tiberius végső évei Caprea szigetén (Beulé Tiberiusából). Reform 334. sz.

1874. Dr. Molnár A. Livia uralma. (Beulé Tiberiusából). Reform. sz.

1874. Dr. Molnár A. Sejanus (Beulé Tiberiusából). Reform 295. szám.

1874/5. Kaplács Mihály. A római nők társadalmi helyzete Julius Caesar korában és J. Caesar nejei. A kassai k. reált. értesítő.

1876. Dr. Molnár A. Messalina (Beulé római tanulmányából.) Nemzeti Hirlap 45. sz.

1876. Dr. A. Agrippina (Beulé római tanulmányaiból). P. Napló 51. sz.

1877. Dr. Molnár A. Az ellenzék a Caesarok alatt (Boissier Gaston nyomán). Budap. Szemle XV. 116–135. ll.

1877. Salamon Ferencz. A római hódítás Magyarországon. Budap. Szemle XV. 329–363. ll.

K ü l f ö l d i m u n k á k.

1870. Gibbon: A római birodalom hanyatlása. Ford. Hegyessy K. Ism. Pauler Gy. Századok IV. 552. l.

Bartal Antal.

NÉHÁNY ADAT CURTIUS ETYMOLOGIAI MŰVÉHEZ. ¹⁾

Curtius György „Grundzüge der griechischen Etymologie“ című kitűnő művének előszavában nagyszerényen azt mondja, hogy nem akart valami kimerítőt, rendszerében befejezettet nyújtani; e szavai szolgálnak e dolgozatom mentségéül is, melyet a t. társaságnak bemutatni szerencsés vagyok. Nem akartam egyebet, csupán néhány helyen, a hol Curtius nem állította

¹⁾ A szerzőnek 1879. évi márczius 5-én a philologiai társaság ülésén tartott felolvasásából.

a szanszkrit vagy görög tö mellé a megfelelő óbaktirai, vagy mint ő nevezi *zend* tövet, akartam ezt pótolni, és több helyen az óbaktirai mellé a perzsa nyelv fejlődése többi fokának, az óperzsának, pehlevinek, párszának, újperzsának, sőt helylyel-közzel az újperzsa nyelvjárásoknak megfelelő szóalakját állítottam.

Mielőtt adataim összeállításához fognék, forrásaimat akarom felsorolni, hogy dolgozatom folyamában ne kelljen minduntalan teljes címöket említenem. Használtam a következő szótárakat : J. A. Vullers *Lexicon Persico-Latinum etymologicum* (Bonnae 1855—64.) 2 köt. A *dictionary Persian, Arabic and English*, by F. Johnson (4. kiad. London 1852.). A *concise dictionary of the Persian language* by E. H. Palmer (London 1876.) — a következő nyelvtanokat : F. Spiegel, *Grammatik der althaktrischen Sprache* (Leipzig, 1867.) U. a. *Die Altpersischen Keilinschriften* (Leipzig, 1862.) U. a. *Grammatik der Pársisprache* (Leipzig, 1851.) Dr. A. Wahrmund, *Praktisches Handbuch der neupersischen Sprache* (Giessen 1875.) 3 részben. H. L. Fleischer, *Grammatik der lebenden persischen Sprache* (2. kiad. Leipzig 1875.) — és Dr. Fr. Müller két értekezését, mely *Beiträge zur Lautlehre der neupersischen Sprache* szerény czime alatt a bécsi akadémia kiadványai közt megjelent (*Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften* 1862. évf. XXXIX. köt. és 1863. évf. XLIII. köt.) és eddigelé a legtudományosabb és legbővebb munka az újperzsa hangtanról. — A perzsa szók átírásában ugyanazt a rendszert követtem, melyet az Egy. Phil. Közl. II. 221. l. jegyz. összeállítottam, és melyet tisztelt barátom, Dr. Kresmárik János a Magyar Könyvszemle III. 330. l. jegyz. mint nyomdai viszonyainknak leginkább megfelelőt szintén követésre méltónak talált.

Hogy az újperzsát is fölvegyem összehasonlításom körébe, arra maga Curtius példája bátorított, ki meglepő hasonlóság, nevezetes hangtani tünetmények vagy a felfogás azonosságának kimutatása végett öt helyen újperzsa szókhoz is folyamodik; így a 292. l. (mindenütt Curtius művének 4-ik, 1873-iki kiadása szerint idézem a lapok és pontok számát) Pictet nyomán a görög *βάρβαρος* mellé az újperzsa berbert állítja, így írva : barbar, melynek értelme Vullers *Lex.* I. 212. l. a Burháu-i qâti című perzsa szótár bizonyossága szerint : hiába való beszéd, fecsegés, civakodás, veszekedés (perzeh gûji u pur gûji, ledsádsét); Johnson *Dict.* 226. l. szerint bolondosat, veszekedőt jelent; így mellékvéleg fogja föl Pictet is. Pihan, *Dict. étymologique des mots de la langue française dérivés de l'arabe, du persan ou du turc* (Paris 1866. s. köv. l.) barbart v. berbert az arabból veszi és még is a görög *βάρβαρος*-szal hasonlítja össze. E szó elkerülte

Vaníček figyelmét s így az iráni indexből, Curtius műve 810. lapjáról hiányzik. A második ujp. szó iszperék, szíperék, szíperg, Curtius 494. l. szerint asparag, spárga, a görög ἀσπάραγος: Vullers Lex. I. 90. II. 132. 167. 204. l. és Johnson Diet. 73. l. szerint sárga festő fű, görög dinnye, sárga kénygyökér, máskép zerir, zirir, zir perzsául. Johnson szótára szerint a görög ἀσπάραγος átment a keleti nyelvekbe, s lett belőle az arabos aszfaráds; Curtius az id. l. épen ellenkezőleg azt tartja, hogy a perzsáktól kapták a görögök e szót. A harmadik ujp. szó csüeseh, csueseh, dsüdeh v. csüzeh, Curtius 140. l. szerint Pictet nyomán cücal, hattyu; Vullers Lex. I. 600. l. szerint tyuk v. más szárnyasok fia, Johnson Diet. 457. l. szerint hattyt is jelent. V. ö. Wahnmond Hdb. II. 98. l. A negyedik ujp. szó hest, nyolecz, melyet Curtius 673. l. a francia huit, és a heraklei görög οχτώ szóval együtt a később támadt hehezet példájául felállít. Ilyen újabb időben keletkezett aspiratióra a perzsában több példa van: ujp. hizem, tüzelőfa, phl. aesam, óbkt. aegma: hús, ész, lehelet, öblet, ushi és asthó; a nyugati kurd nyelvjárásban heszter, összvér, ujp. eszter; hustur, teve, ujp. ustur. L. Müller Beitr. I. 10. és 11. l. Az ötödik ujp. szó énder, Curtius 316. l., mely Ascoli szerint voltaképen annyit tesz, mint: a másik, azonban mostoha atyát vagy ipát is jelent. A legjobb szótárak, Vullers Lex. I. 129. l. és Johnson Diet. 169. l. szerint annyi áll, hogy énder az atyát, anyát, testvért jelentő szó előtt vagy után ennek mostoha értelmét tulajdonítja; csupán a Burhán-i gāti' ezimü perzsa szótár mondja általánosságban azt, hogy a szó értelmét megmásítja (ifādeh-i ma'nā-i geirijet mikuned). Ime ezt az öt ujp. szót említi Curtius; ezek közt énder hibásan van olyan nyújtott e-vel írva, a milyen nincs az újperzsában, asparag és hest írása egymásnak ellenmond, mert az elsőben sz-et, a másodikban s-et kell az s betűnek jelentenie; végre asparag, cücal, barbar rövid a-val van írva, a mi a régibb kiejtéshez közeledik; az újabb majd mindenütt rövid e hangot mond a helyett. Így tanítja a legtöbb nyelvtan is, jóllehet magában Perzsiában a hangzókat nem mindenütt egyformán ejtik ki; így Fleischer a bombayi hadsereghez tartozó Anderson kapitányt, ki több évet Perzsiában töltött, e perzsa szót: pend, tanács, pandnás, s ez arab szót: memleket, birodalom, mamlakatnak hallotta ejteni. (Gram. d. lebenden pers. Spr. XI. l.) Talán a kiejtés ez ingadozása miatt nevezték el az arab grammaticusok a hangzót. harakatnak, mozgásnak: a szanszkrit nyelvtanban is csak a mássalhangzó viseli a vjandsana, azaz határozottá, világossá tevő nevét, ellenben a magánhangzónak csak svara, hang a neve (L. Müller Miksa újabb felolvasásai a nyelvtudományról, ford. Dr. Simonyi

Zs. 116. l.). Helyesen mondja Hammer-Purgstall (Wiener Jahrbücher IX. 39.): Wie allen Kennern morgenländischer Sprachen zur Genüge bekannt ist, sind die Mitlauter das eigentliche Gerippe der Wörter, und die Selbstlauter nur das Fleisch und die Haut, welche dasselbe verschiedenartig bekleiden.

Sorba veszem most adataimat, és Curtius műve egyes lapjaihoz, a hova valók, följegyzem.

162. l. 93. sz. Nevezetes, mily különös jelzőkkel illetik egyes népek a betegségeket. Így a nehézkört a régi görögök *ἰσότη νόσος*-nak nevezték; már Hippokrates írt egy művet e cím alatt: *περὶ ἰσότης νόσων*; az újjörögben *τὸ γλῆζέ*, az olaszban il benedetto, az arabban marad ullâh, az Isten betegsége, a neve; a dögvészt a görögök *ἡ ἐλκογημένη*-nek, a szélhűdést a németek némely vidéken das Selig-, das Guetnak hívják. Ztschr. d. DMG. XXXI. 355. l. Wahrmund Hdb. II. 80. l.

171. l. 121. sz. A görög *ἀογ* gyökhöz vonható *ἀργαίειν*, azaz *λευγαίειν* Hesychiosnál, l. Nauck, Euripidis tragoediae (Lipsiae 1869.) III. 18. l. V. ö. L. Geiger, Ursprung der Sprache 147. s köv. l.

287. l. 384. sz. A pug gyökhöz ép úgy mint a szkr. pundas az ujp. pendsch, marok, ököl is tartozik, s e szerint nem függne össze pendsöttel: Vullers Lex. I. 374. l. sem emlékezik meg a *pends*, *öt és pendsch*, *ököl* ez összefüggéséről. Ellenkezőleg Curtius Grundz. 458. l. 629. sz. és P. Thewrewk Emil: A nyelv optikája 5. l. a hol több analogon van fölsorolva; az ott említett penes, ököl, így nem fordul elő a perzsában, csak pendsch v. pencseh alakjában, pl. Vullers, Mirchondi historia Seldschukidarum Persiae (Gissae 1838.) 10. l: *çed u szî nefer den pencseh-i tagdır aszîr u desztgîn gestend*, 130 ember a végzet munkában fogoly lett; v. ö. Zenker Dict. I. 211. l. Historia priorum regum Persarum ex Mohammede Mirchond, Pers. et Lat. (Bernardus de Jenisch, Viennae 1782.) a 8. l. verso. Vámbéry, Die primitive Cultur des turko-tatar. Volkes 115. l. szintén azt tartja, hogy a perzsa pends, öt és pendsch ököl, összefügg és török-tatár analogont is hoz föl.

295. l. 403. sz. Szkr. nâbhis, köldök, óbkt, nap, napa, ujp. nâf, nâch. Curtius a szkr. nabh, elszakadni gyökből magyarázza. L. Geiger, Der Ursprung der Sprache 87. és 224. l. ép ellenkezőleg egy szkr. nabh, összekötni gyökből. Szerinte nâbhi, köldök, úgy mint a sémi surr (arab szurrat. Wahrmund Hdb. II. 76. l.) tulajdonkép köteléket, zsinórt, funiculus umbilicalist jelent. — Az Egy. Phil. Közl. I. 406. l. meg van említve az a görög és latin tropus, hogy a *köldök* közeget jelent; ehhez ugyane Közlöny II. 127. l. egy rövid jegyzetet csatoltam, melyben a

köldök hasonló szerepéről a perzsák képletes beszédében irtam. Ezt most a következőkkel szerezhetem meg. Az ujj. náf-i heffeh a hét köldöke, azaz kedd, pl. Dsemâl -eddin Abû Muhaminad (Gendsevi, közönséges nevén Seich Nizâmî, a Heft peiker (hét alak, hét szépség) című költeményében :

ez díger rûz-i heffeh ân bih bûd
náf-i heffeh meger szih sembih bûd,

és Erdmann fordításában :

Der besser als ein jeder in der Woche war,
Der Woche Perlenschnur der Nabel Dienstag war,

1. Journal asiatique III. série, toute 4. (1837.) 285. l. Náf-i 'âlem, a föld köldöke, azaz Mekka; náf-i âszmân, az ég köldöke, az ég sarka; náf-i bijâbân, a sivatag közepe; náf-i dest, a pusztá köldöke, azaz Qipeság közepe; náf-i rûz, a nap köldöke, dél; náf-i szíper, a paizs gombja; náf zeden, náf buriden, náf giriften, a köldökszínort elvágni, s ebből képletesen : náf-i men zed, gyermekkorom óta velem van. Már a régi perzsában előfordul a *köldök* szó képletesen, a nélkül azonban, hogy az óbkt. kitűnő ismerője, Spiegel, a közép értelmét tulajdonítaná neki. Az Avesztában többször fordul elő e kifejezés : a vizek köldöke, Yaçna II, 21. 29. v. LXIX. 19. v. LXX. 91. v. Khorda Avesta, Gâh Hâvan 9. v. Gâh Uzîren 2. és 8. v. Abân-yast 72. v. Zamyâd-yast. 51. és 52. v. Sîroza I. 30. v. Spiegel, Avesta die heil. Schriften d. Tarten (Leipzig 1852—63.) III. köt. XIX. l. szerint Apanm-nâpât egy istenség, melynek nevét rendesen ezzel fordítják : a vizek köldöke; Spiegel azonban azt tartja, hogy a vizek nedvességének kell fordítani. L. id. m. III. köt. XLJ. l. Az Atas-behrâm — nyâyis 3. v. és a Sîroza I. 9. v. más összetételben fordul elő a köldök szó : a királyok köldöke; Spiegel (id. m. III. köt. XLIII. l.) szerint Nairyô-çangha oly lény, mely más szellemek társaságában fordul elő a sz. könyvekben, s értelme : férfiasszó; azonban Sîroza I. 9. versére vonatkoztatva az újabbkori pártaiknál bizonyos tüzet jelent, mely a királyok s papok köldökében honol s tetterőt ad nekik. Az arabban e szó : *szív* jelent képletesen közepet, pl. galb ulfalak, az ég szíve azaz közepe; galb ulaszad, az Oroszlán csillagképlet közepe; galb ul'agrab, a Scorpio egy fényes csillaga, Ztschr. d. DMG. VI. 520. l. Johnson Dict. 975. l. A perzsában is megvan e képlet : dil-i âszmân, az ég szíve, azaz közepe (jelent azonkívül egy csillagot is és a földet is); dil-i rûz, a nap szíve, dél, és a nap, az égi test; dil-i seb, éjfél; Johnson Dict. 576. l. Vullers Lex. I. 889. l. Épen így találjuk a régi magyarban a *szív* szót; Szilády Áron, Régi magyar költők tára I. 325. l. ehhez : wezedelmnek szywe a kö-

vetkezőt jegyzi meg : Jord. c. 792. l. délnek igaz *szívében* látám az úton az napnál nagyobb fénességet ; Erdy c. 509. l. jőj ede ezen herre harmad napnak *délszívében* ; 514. l. annak előtte való napon dél *szívében* ment vala el ő alajtása szerint. és másodnapon esméig dél *szívében* jutott vala házához. A 17. századbeli írónknál *dél szíve* helyett már *délszínt* találunk. Szilády (id. m. 85. l.) így adja a kérdéses helyet :

Ugymond Isidorus nevő doktor
Hogy kevélségnek ő bőrré
Minden veszedelemnek szíve.

A jegyzet ehhez azt mondja : Quia superbia est ruina omnium virtutum, ut inquit Isidorus. A szívről s etymológiájáról általában. Szilády id. m. I. 264. 265. 269. 301. 374. l. és Müller Miksa újabb felolv. a nyelvtudományról, ford. Dr. Simonyi Zs. 288. l. — E szó *máj* szintén képletesen a közép helyett használtatik, pl. az arabban : kabd uszszamâ, az ég mája, azaz közepe ; a Burhân-i qâtî czimű perzsa szótár azt mondja róla : dsiger u mijâneh-i her esiz chuqûcâ gablah-i kemân u mijân-i âszmân. A perzsában is így használtatik dsiger, máj, Vullers Lex. I. 521. II. 790. l. Johnson Dict. 432. 994. l. — A védákban Aditi egyik jelzője nábhîr amrtasja, umbilicus immortalitatis, a zsineg, mely összeköti a halhatatlannal a halandót. L. Müller Miksa újabb felolvasásai 533. l. Hammer, Geschichte d. osman. Reiches (Pesth 1828). II. 370. és 628. l. szerint Konstantinápoly hét halmának egyike szintén a köldök nevét kapta : Iszlámból szűrreszi. Bálint G. Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén (Budapest, 1871.) 31. l. szerint a köldök alapértelme a magyar és mongol nyelvben, különösen a közép. pl. khürdöni khöiszö, a kerékfej, székelyesen : esiga (gép) köldöke és köldökszeg.

[A magyar *köldök* tkp. nem is *nabel*, hanem *nabelschnur*. Alapértelme : „fityegő vékony test.” A „közép” csak átvitt értelme. L. Budenz Magyar-ugor összehas. szót. 41. lap. Szerk.]

Dr. Pozder Károly.

H A Z A I I R O D A L O M.

Musaeus Grammaticus Héró és Leandere. Görögből fordította és bevezette Dr. Tóth Sándor tanár. Selmezbányán. 1879.

Összinte örömmel fogadjuk, valahányszor irodalmunk jóra való philologiai munkával gazdagodik. Hogy van-e okunk most is örülni, midőn T. ur legújabb munkáját ismertetni akarjuk, azt hadd ítélje meg a t. olvasó.

Musaeus Hero és Leanderét most már két fordításban bírjuk. Először Pécsi István fordította : megj. az Új Magy. Muz. I. évfolyamának 39 s kk. lapjain : legújabbán pedig Tóth Sándor ír fordította. Nézzük hogyan ?

Ha valaki e fordítást az eredetinek megtekintése nélkül veszi kezébe, kénytelen lesz megvallani, hogy elolvasása igen nagy élvezetére szolgált. Semmi rokonság azokkal a megszokott fordításokkal, melyeknek minden ízén megismerszik, hogy fordítások. Nagybőrra szabatos alkotásu, gördülékeny versek, költői nyelvezet, szép magyarság működnek közre, hogy azt velünk megkedveltessék. De egészen máskép áll a dolog, ha nem egyedül mint gyönyörködtető olvasmányt, hanem mint valóságos fordítást tekintjük. S ezen szempontból kiindulva. T. úr majdnem egyetlen, de súlyos hibája, hogy a fordításnak jóformán fele nem Musaeustól, hanem tőle eredt. Egész verseket, számtalan epithetonokat találunk itt, melyeknek az eredetiben nyoma sincs ; némely gondolat meg úgy ki van forgatva alakjából, hogy alig lehet ráismerni. Midőn T. úr fordítását az eredeti szöveggel összehasonlítottam, mindenkép igyekeztem egyet-mást a *licentia poetica* és a *megengedhető* szabad fordításnak betudni, de utóbb arra a meggyőződésre jutottam, hogy itt tulajdonképen a Musaeus-féle költeménynek nem fordításával, hanem verses paraphrasisával van dolgunk. — Ha T. úrnak az volt a célja, hogy a hanyatló görög irodalomnak egy megható szépségű költeményét *tartalmilag* a nagyobb közönséggel megismertesse, akkor elérte célját ; únde akkor bátran oda tehetné volna a címre : Hero és Leander. Musaeus nyomán írta stb. — Sajnálom, hogy hely szűke miatt állításomat elegendő számú példával nem illusztrálhatom ; hadd álljanak itt a legkirívóbbak és egyuttal a leginkább jellemzők :

33—34 : ἄλλη Κύπρις ἔρασσα σαοφροσύνη δὲ καὶ αἰδοῦ
οὐδέποτε ὑπομένησι καίτοι μάλιστα γυναιξίν, ¹⁾

Második Afrodyté (!) Kerül asszonyi kört ; a szemérem
Lágy szava őrzi meg őt a balgatag önfeledéstől.

A második verset T. úralta hozzá ! Legyen szabad jellemzetesség kedvéért a 104—108. verseknek ama szavait, melyeket a fordító ur elhanyagolt, szögletes zárjelbe foglalni, az utána következő fordításnak pedig ama szavait, melyeket T. ur maga csempezett bele, gömbölyű zárjelbe rekeszteni :

¹⁾ Hesiodi carmina. Apollonii Argonautica. Musaei carmen de Herone et Leandro editit F. S. Lehrs. Parisiis. 1840.

104 : χαίρειν ἐπ' ἀγκαλῆσιν [ἐν ἰσυχίῃ, δὲ καὶ αὐτῇ
πολλὰκις ἡμερόεσσιν ἐστὶν ἐξούπην δαώπην]
νείμασι λαθροφθούσιν [ἡπαγγέλονσα] Λεάνδρῳ,
καὶ πάλιν ἀντέχλινεν.

T. úr fordításában :

Örvend bájainak (zavarodtan rendezí fátylát ;
Majd a redő kisimúl, ki-kinez sebtében alóla.)
Titkosan ínt, (csalogatja sovár szeme) lopva az ifjút ;
Majd letakarja megínt fátylát.

Ez már mégis valamivel több, mint szabad fordítás ! — S ilyent hozhatnék fel akárhányat. — Mikor a tenger partján epedő Leander meglátja a Sestusban felvillanó fáklyatűzet, 241 : λύχνῳ ζαιομένῳ σννεζαίτο : mondja a költő ; s a fordító ezt a gyönyörű képet ily száraz szavakkal gondolta visszaadhatónak : „Érzi belül maga is rögtön.“ — Azt mondtam fenebb, hogy T. úr fordítása nem egyéb, mint verses paraphrasis. Ez állításom igazságának ugyancsak támogatására szolgál a következő hely :

250—255 : Ὡς εἰπὼν μελέων ἑορτῶν ἀπεδύσεντο πέπλον
αμφοτέραις παλάμησιν, ἑὼ δ' ἐσφυγξε καοήνῳ,
ἡμίονος δ' ἐξώρτο, δέμας δ' ἐρύγψε θαλάσση.
Λαιμομέρου δ' ἐσπενδεν αἰὲ κατεναντία λύχνῳ,
αὐτὸς ἑὼν ἐρέτης, ἀντόστολος, ἀντόματος νηῦς.

Ezt az 5 sort T. úr így fordította :

„Igy szól, és haladék nélkül széthányja ruháit,
Vállaihoz veszi föl kötegül, sebesen fut a parthoz
Zúgó hullámok veszik őt gyorsan körül aztán
S a locsogó vizeken tovaúszik a fáklyairányban.
Ő a hajó, és vállai közt evezője az öltöny.

Úgy hiszem, hogy ez a példa, commentár nélkül is eléggé megmagyarázhatja nekünk, mit érthet T. úr szabad fordítás alatt ? Nézzük, hogy Pécsi mikép fordítja az idézett sorokat :

„Mond, szép tagjairól tüstént öltvén le ruháját,
Két kezeit szorosan főjére szoritva fel, aztán
A partról leszökött testét tengerbe vetetten,
Fénylő lámpa felé sietett, mindég a habok közt.
Ő maga volt evező, csolnak, kormányos is egybe.

Ha e fordítás nem is oly modern színezetű, mint a Tóth úré, de legalább biztosítva vagyunk afelől, hogy *Musaeus* költeményének fordításával, nem pedig félig-meddig a fordító művével van dolgunk.

A 28. lapon hexameter helyett heptameter ékeskedik :

Annyszer ejti szavát könnyörögve habon szült Afrodytéhez.

Ítélet : Tóth Sándor ur fordítása költőiség tekintetében megállja a sarat, de hűség szempontjából sok kívánni valót hagy. --

De ezzel még nincs vége bírálói tisztünknek. Tóth ur fordítását még bevezetéssel is kíséri, mely kicsiny terjedelme (6 tizenhatodrényi lap) daczára is, szemen szedett állításai miatt megérdemli, hogy foglalkozzunk vele.

Mindjárt az 1. lapon azt mondja T. úr, hogy a Musaeus személyét fedő homály vagy bizonytalanság arra vezetett, „hogy ennek életéről egyes adatokat határozottan megállapítsunk.” Azt kérdezem, ugyan mit állapított meg T. úr? Kereken kimondva, semmit. A 2. lapon ugyan más tudósok nyomán azt állítja, hogy M. Nommusnál (ki az *V. Kr. utáni* században virágzott) előbb nem élhetett, de mindjárt utána azzal a geniális felfedezéssel lep meg bennünket, hogy régibb írók is említik, így *Herod.* VII, 6; VIII, 96. S ez az a megfoghatatlan gondatlanságra valló hely, amelyet még a „Borsszem Jankó” is érdemesnek tartott arra, hogy emberségesen megtréfáljon. Hogy miért, azt magyarázni fölösleges.

A jelzettem hiba az egész bevezetésen végig vonul : A 6. lapon pl. így szól a szerző ur : „Költeményei (t. i. Musaeus Gr.-nak) többnyire vallásosak : thegoniák, hymnuszok és jóslatok, együttesen a pisistratidák alatt jelentek meg Onomakritos gondozása mellett. De már Pausanias is azt hiszi, hogy maga a kiadó költeményei azok.” Hogy Musaeus Gr.-nak, akiről maga T. úr a 4. lapon „csaknem kétségtelen módon” megállapította, hogy „Nommus de Panopolis-nál korra nem előbbvaló, aki a keresztény aerának IV. sz.-ban élt”, hogy ezen Musaeusnak a költeményei mikép jelenhettek meg a körülbelül 9 századdal előbb élt „pisistratidák alatt” „Onomakritos gondozása mellett” arra csak T. úr felelhet. — A szerzőnek philologiai módszerére élénk világot vet többek közt az is, hogy a 6. lapon valami Dr. Wolffnak az 1836-ból való „*Neues Conversation -Lexicon*”-ban megjelent cikkét is forrás-tanulmányai körébe vonta, s hivatkozik rá, mint auctoritásra, s hogy ilyen primitív idézettel találkozunk : „végül az akad. könyvtárban O : 54 : 4. sz. alatt található A. Papius és O : 58 : 3. sz. a. Albus kiadása.” — Tóth úr idéz munkákat, melyekről ki lehet mutatni, hogy messziről se látta, (pl. Bernhardt görög irodalomtörténetét, legalább a Musaeusra vonatkozó részében) oly eredményeket tulajdonít magának, melyeket, amint nagyon hajlandó vagyok hinni, az általa idézett franczia Musaeus-kiadás előszavából vett át (v. ö. p. 4.

„Alde-Manuce“, és 5. „Aldus kiadása“), az idegen szavak orthographiájában philologus létére hihetetlen következetlenséget árul el (példa van elég), s a chronologiai lehetetlenségek csoportosításában oly virtuozitást ért el, mely a szó szoros értelmében pyramidalis.

Tanaság az, hogy Tóth ur hasznosabb dolgot tett volna, ha pl. Bernhardy görög irodalomtörténetének Musaeusra vonatkozó cikkét lefordította volna, mint hogy ilyen eredetiség látogatásával bíró, de tulajdonkép csak kritika nélküli compilatióval kíséri fordítását. — Miután láttuk, mi van a bevezetésben, nézzük mit várhattunk volna tőle; s itt úgy hiszem nem teszék fölösleges dolgot, ha röviden összefoglalom mindazt, amit a tudomány jelenlegi álláspontjához mérve Musaeusról tudunk.

Musaeus Grammaticus az V. század végén, vagy a VI-nak elején élt, s szorosan megkülönböztetendő a Homerus előtti Musaeustól, akinek jóslatokat (Herod. VII. 6; VIII. 96; Aristoph. Ran. 1033; Strabo XVI. p. 762), költői tanácsokat, (*zaí ἑρμῆων Ὑποθήκας Εὐρύλοπος τῷ υἱῷ*, Suid. s. v. II, 1, p. 890 Bernh.), egy Cereshez intézett hymnust (Pausan. IV, 1, 5(4)), egy *ἀνέσεις νόσων* című munkát (Aristoph. Ran. 1033; Plin. N. H. XXI, 20, 145 §), theogoniát (Diog. Laert. Prooem. 3. §.) s még más költeményeket tulajdonítanak, s akinek nem ugyan szó szerinti, hanem az iroktól említett töredékeiről, v. ö. Kinkelt: *Fragm. epicc. Graec.* I 218—230. l. — Scaliger J. C. (Poet. II. 5) e kettőt még azonosnak tartotta, de ellenében már Scaliger József Salmasiushoz intézett levelében (247. sz. 531. l.) kikelt, s ez a nézet jelenleg már meghaladott álláspontnak tekinthető. Ép úgy nem szabad összetéveszteni a többi hasonló nevű írókat sem a mi Musaeusunkkal (v. ö. Suid. s. v.), ki a kéziratok felirataiban a *τὰ zaí* „*Ἡὸν zaí Ἀεάνδρον*“ című költemény szerzőjeként említetik. — Hogy mily óriási zavar keletkezett idővel a különféle Musaeusokra vonatkozó adataink fogyatékos voltánál fogva, azt legjobban megítélhetjük, ha a Fabriciustól (B. Gr. I. 119 skk.) felsorolt adatokat elolvassuk. — A 340 sorból álló költemény késő eredetére vall egyrészt az a körülmény, hogy a Kr. utáni századokban a sophisticától befolyásozott eroticus irodalom mindinkább elterjedt, de másrészt a szerkezet, s a tárgy feldolgozása, valamint a verselés és a nyelvezet. Különösen a verselésről lehet kimutatni, hogy a későbbi kor jellegét (Herm. Orph. 690), nevezetesen Nonnus (V. száz. elej.) verselésének nyomait viseli magán; élete tehát mindenestre Nonnus után, de Agathias (szül. 536—b. Kr. u.) elé teendő. (v. ö. Agath. V 11: *Σηστός γέ ἐστι πόλις ἢ περιάλυτος τῇ ποιήσει zaí ὀνομαστότατη, κ. τ. ἔ.*). — Mást róla teljes bizonyossággal nem állithatunk. — Azt,

hogy a Hero és Leander-féle mondát már Ovidius (Heroid XVII és XVIII Merkel) is ismerte, vagy ha e heroidák nem tőle származnak (Teuff. R. L. G.³ 527 l. 248. §. 3 j.), legalább Augustus korabeli költő ismerte (v. ö. Luc. Muell.-t R. M. p. 48), azt Schrader (kiadásának előszavában) úgy törekszik ugyan megmagyarázni, hogy Musaeus azokat utánozta, de ez a vélemény semmiféle biztos adatra nem támaszkodhatik, és sokkal valószínűbb, hogy mind ama heroidák, mind Musaeus költeménye egy közös forrásból eredtek (l. Rohde-t: Der gr. Rom. 133 skk.). Emellett szól az, hogy az idézett 2 levél egészen más helyzetből indul ki, s alapmotívumául ez szolgál, ami a Musaeus-féle költemény 291(290)—299(298) verseiben foglaltatik, evvel szemben pedig egy-két kifejezés (de csakis ennyi) szembeszökő hasonlóságot tüntet fel. pl. Her. XVII, 148: Idem navigium, navita, vector ero — Mus. 255: *αὐτὸς ἐὼν ἐρέτης, αὐτόστολος, αὐτόμαχος νηῆς*; tov. Her. XVIII, 62: Pectora nunc nostro iuncta fovere sinu, és Mus. 271: *τιοὺς ἰδοῶτας ἑμοῖς παραστάτθω ζώλοισ* (v. ö. tov. XVII 39—42 és Mus. 322: *ἰβὶδ. 149—156. és Mus. 213—215*). — Még pedig Rohde szerint (id. m. 136) a hellenisticus korba tartozó költő lehetett, aki ezt a legendát először feldolgozta.

Hero- és Leanderben a hellenisticus szerelmi beszély majdnem eredeti alakjában mutatkozik, s ha helyét a költészet műfajai közt meg akarnók állapítani, az eroticus elegiák fájához sorolható. Tárgya a népköltészetből van merítve, és ami rendkívül érdekes, nemcsak a görögöknél és rómaiaknál, hanem még a modern népeknél is előfordul: így a franczia, portugál, német, dán, svéd, németalföldi — skót — lett, vend — és perzsa népköltészetekben, sőt, mi több, előfordul a magyar népköltészetben is, amint azt Abafi Lajos „Hero és Leander” című érdekes cikkében — melyet talán Tóth Sándor urnak sem került volna nagy fáradságába felhasználni — (Figy. III, 2, 1877, 80—93 l.) kimutatja. — Musaeus költeménye számos kiadást ért, de olyan, mely a teljes critical apparatusot tartalmazná, eddigelé még nincs.

Nem lehet itt czélom Musaeusról monographiát írni. Én nem részletezni, csak kijelölni akartam azon érdekes kérdéseket, melyek Musaeus körül felmerülhetnek, hogy T. ur láthassa, mit lehetett volna a választott tárgygyal tenni, s hogy ő voltaképen mit tett vele.

Kelt Budapesten, 1879. május hó 15-én.

Findáczy Ernő.

Arany János „Tetemre hívása.“ Fejtegeti *Moller Ede*. Budapest, 1879. Aigner. (Magyar könyvesház, VI. folyam 53. sz.)

A költői műfajok közül egyetlen egyről mondhatjuk, hogy művelt laikus közönségünk elméletileg is ismeri, még pedig helyesen ismeri. Ez a ballada. Ezt az eredményt két jelesünknek köszönhetjük: Aranynak és Gregussnak. Arany János balladái eszméit hatalmas költői művekben alakította meg; Greguss ezeknek hatása alatt s felölelve az összes ballada-irodalmat, megírta a ballada elméletét. Két fontos igazság világlik ki ebből, t. i. hogy a kitünő gyakorlat mennyire előkészíti a helyes elméletet, és hogy viszont a helyes elmélet mennyire segíti a műre-mek megírtását, élvezését, szóval népszerűsítését. Arany János és irodalmunk többi nagyjai még sokat teremtettek, a mi talán nem kisebb becsü, s mégsem élvezik, mégsem ismerik annyian, mint Arany gyönyörű balladáit. Mi magyarok majdnem a mai napig azt hittük, hogy arról, a mit igazán jelesnek tartunk, többé nincs mit írunk, nincs mit szólnunk. Greguss volt az első, ki követte a külföld példáját, s Arany balladáit fejtegetve olyan műre-mek tanulmányozásával foglalkozott, melyeknek értékeiben senki sem kételkedett, melyeknek szépségei azonban mégsem fekszenek mindig annyira a fölszinen, hogy ne fogadhatnók nagy köszönettel egy ilyen kiváló izlésű s illetékes magyarázó kedves utmutatását. Az ő fejtegetései tették lehetővé, hogy e remek költeményeket bevigyük az iskolákba, s hogy így a nemzeti izlés fejlesztésének leghathatósabb eszközeivé lehessenek.

De nem sokan jártak eddig azon az uton, melyen Greguss oly nagy érdemeket szerzett, s a kik megkísérelték, fájdalom, nem követték hivatásukat.

Moller Ede előttünk fekvő fejtegetése Arany egyik utolsó balladájáról, oly jellemző írójára s az Aignerféle Figyelőnek, melyben először megjelent, egész irodalmi körére és irányára nézve, hogy nem haszontalan munkát vélek végezni, midőn a tisztelt olvasóval kissé bővebben is megismertetem. Annál inkább kérhetem ehhez a kegyes olvasó szíves figyelmét, mert nagyrészt Moller urat fogom beszéltetni, s a mit mond, azt egyszer meghallgatni, legalább is érdekes. Érdekes tudni, mit tart a „Figyelő“ szerkesztője tudományos fejtegetésnek s mit képes írni egy olyan középiskolai tanárunk, ki maga is egy irodalmi közlő szerkesztője s ezért, legalább tanítványai és munkatársai előtt, bizonyos fokig tekintély.

Moller úr fejtegetését az istenitéletek történetével vezeti be, mely a füzetkének több mint negyedrészt foglalja el, melyről azonban nem szólok, mert az annyira fölösleges, hogy

lehetne még rosszabbul írva és még zavarosabb, s azért a fejtegetés többi része mégis megállhatna. Következik a „Tetenre hívás” összefüggésben, s csak azután kezdődik az, mit Moller úr a remek ballada fejtegetésének tart. Itt Moller úr először is elbeszéli azt, a mi a függöny felgördülése előtt történik, s ez elbeszélésben tagadhatatlanul olyan ifjú, zöldelő fantázia nyilatkozik, hogy gyönyör olvasni.

„Bárczi Benő lelke mámoros odaadással szereti vala Kund Abigélt, titkos aráját, a ki azonban szerelmét nem viszonzozza ama bájtelű föllengző hévvel, a melylyel az rajta csüng s minőt benne édelgő buzdulással ébresztetni törekedik. Az érzelmek e remegő vágyakodása Abigélben csak hiu öntetszelgést, szerelmi elbizakodást, könnyelmű önhittséget táplál, a mely hizeleg neki, elkábitja őt s szíve büszkeségét annyira föllingerli, hogy eltántorul s gerjedelmei nemességének elnémitásával egyedül önimádásába merül. Kéjeleg kedvese hódoló, szent nyilatkozataiban, a melyek behatnak ugyan keblébe, de hasonló hangokban től nem melegülnek. Bárczi vallomást áhitoz s Abigél hallgat, gyönyört szíva kedvese szavaiból, kínos ömlengéséből, fukar élvezetet sajtolva kölcsön, de rejtőző érzelmeiből. Benő, Abigél szeretik egymást, míg azonban Benő üdvét a szerelem áradozó fesztelen nyíltságában keresi, addig Abigél a szerelmet magába fogadja és viszonzozza is, de ajkai szorosan lecsukvák s szerelemről nem szólnak. Karjai ölelik ugyan Benőt, szíve azonban nem vallja meg, nem árulja el mi dobogtatja. Teljesen átengedi magát Benő gerjedelmei rohamosságának, szívök csapkodó hullámai egymásba ömlenek, csakhogy Abigél nem nyújt szóló bizonyítékot belseje állapotáról.

„Abigél és Benő csókja csak buborék vala, mely a csattanással szétpattant. A holtomiglan tied nem akar! Abigél ajkáról leválni, pedig ezt, csak ezt sürgeté Benő kimondhatlan heveséggel. S Abigél hallgatott. Igéző mosolylyal kárpótlá Benőt izgalmas könnyörgéseért, zabolátlan követeléscért. Benő, a ki eleintén Abigél tartózkodásában leányos szemérmet gondolt, most nem látott e tagadásban egyebet érzeketlen játéknál, szélselyes szórakozásnál, kiszámított elmeháborító faggatásnál. Ez idegrázó csalódás vala. Édes szavakkal, csábos ölelésekkel, részegítő csókokkal valakit a szédületes űr széléig csalogatni s azután ugyan őt gúnykacajjal belelökni. Benő elbódult. A szonjúságot nem lehet üres pohárral eloltani, s Abigél csak azt nyújtott. A kebel, a mely boldogságát csupán egy tárgyban leli, elvesztével maga is oda vész. Benőnek Abigél volt mindene, Abigél merész színlelése megdermeszté szívét s életét haszontalanságnak tekinté. Ha már lelkét ő ölte meg, ölje meg testét is, ha a vallo-

mást megtagadta tőle, talán nem tagadja meg a gyilkot. A megsebzett szívet a képzelet furiai zaklatják. Benő csak önbajával törődék, gyötrelme sokkal lázasabb volt, semhogy a női szív titokzatos szervezetét vizsgálhatná.

„Önmagáról ítült, a miért okvetlenül hibáznia kellett. S hogy Abigél sajátkezűleg tétovázás nélkül adta oda a tört: Benő érzelmei tébolyító felhabzásában önmagát veszít el.“

Bocsásson meg, tisztelt olvasóm, ha talán mégis kissé hosszabb ez a bevezetés, mint Moller úrnál is várni lehetett, de nem akartam jobban megrövidíteni, mert stíljét utóvégre is maga jellemzi legjobban s mert arra, mit Kund Abigéltől mond, még szükségünk lesz. Különben is felette érdekes Moller úr révén itt megtudunk egyet-mást ebből a legujabb botrányból, miről magának a költőnek sejtelve sincs.

A fejtegetés azon részéről, mely az egyes szakaszokat kíséri, annál rövidebben szólhatunk. Szerzőnk itt a legborzasztóbb prózában mondja ugyanazt, mit Arany gyönyörű versei, s csak itt-ott toldja meg egy-egy olyan részlettel, melyről Arany megfeledkezett p. o. „nem egyhamar akadhattak (Benő) tetemére, bár rokonai, atyja is fölkeresésére indultak.“

Gondolatképen a nagy szóhalmazból csak azt vehetjük ki, hogy balladánk expositiója kettős, minélfogva célja is annyi. Az egyik az apa boszujának kielégítése a gonosztevő felfüldözésével, a másik a gyilkos bűnhődése a rábizonyítással.

E mondat két állítást foglal magában, s mind a kettő hamis. Mert az öreg Bárczi nem állhat boszút; istenitélet lévén, valóban isten veszi kezébe a boszút. Ez itt annál inkább egyetlen módja a költői igazságszolgálatnak, mivel Abigél bűne oly természetű, hogy arról csak az ítélhet, ki a sziveket és veséket vizsgálja. Törvényszéki értelemben Abigél nem is bűnös. A mi azután „a gyilkos bűnhődését“ illeti, „a tett rábizonyításával,“ ez sem történik meg. Abigél nem közvetlen gyilkosa Bárczi Benőnek, s a tettet nem is bizonyítja rá senki. De igenis játszott Benő szenvedélyével, sőt enyelegve a tört is ő adta neki, mikor avval fenyegette, hogy megöli magát s így halálba kergetvén őt játékaival, midőn ennek szörnyű következményét látja, elfogja az iszony és megháborodik. Moller úr másrészt az öreg Bárcziban is tragikus alakot lát, ki szerinte „legérzékenyebben sujtó csapásban részesül,“ mert „feltolakodék büntető birónak,“ holott „a halálitélet végrehajtásához joga nem volt.“ Ebben talán nem is téved egészen, de azért mégis kissé jobban kellett volna ezt megmagyarázni: „e ballada tragédia tragédiában, csupán kifejeltre térnek el, noha az apának érdes csalatkozása nem különben határos az örüléssel.“ Magam is azt hiszem, hogy a „Te-

temre hívás"-ban nem szabad csupán Kund Abigél tragédiáját látnunk, mert különben azt kelle mondanunk, hogy az istenítélet tulságos bőven s erősen van rajzolva, s így háttérbe szorítva a ballada tulajdonképi tárgya.

De nem akarom a magam véleményét ismertetni, áttérek most a fejtegetés legérdekesebb részére.

Moller úr képtelensége Arany Jánost megérteni s magyarázni, semmiből sem látható oly világosan, mint abból, a mit Kund Abigélről mond. „Nem a gúnyolás kaczagó hangján nevezi (az öreg Bárczi) szépnek, nem a *káröröm, a rajtakapás kielégített hahotája* mondja *titkos arának s ha fia életében soha nem is egyezett volna e leánnyal való frigykötésbe*, csúfot üzni jelenleg nem tudna *e palástolt viszonyból Mit fia életében talán soha nem tett volna*, lányának nevezi a magára vallott gyilkost.“ A halott láttára Moller úr szerint Abigél „szava a legközönségeseb mentegetődzés, tanu hívása a mindenkor kész s *ilyen lényeknél szokásos esküdözés. . . .* Abigél hímezés-hámozás, lelkifurdalás nélkül meséli el, miként lön oka Benő öngyilkosságának. *A ledérség* ugyanazon hánya-vetiséggel beszéli el *esapodárságát*, mint beszélt magával Benővel, olthatlan szerelmű kedvesével. *Azon nőkhoz merném hasonlítani, a kik többfelé szeretik osztogatni kegyöket, s nem a szíveben keresik a valódi érzelmet.*“

Ezeket a szörnyű dolgokat olvasva, az ember nem tudja, mit csodáljon inkább: a szerző fantáziáját-e, mely az egyetlen „*titkos ara*,“ kifejezésből mindezt kiolvasta, vagy ítéletét mely mindamellettt tragikus s eszerint fenséges alakot lát Kund Abigélben s pedig olyat, mely az Arany János tollára méltó. Eddig még Aranynál sokkal kisebb költő sem mert „ilyen lényt, mely többfelé osztogatja kegyét“ s „lelkifurdalás nélkül meséli el, miként lön oka szeretője öngyilkosságának,“ tragikus alakként szerepeltetni. Veszedelemesen eredeti felfogásról és ítéletről tanuskodik Moller úr következő mondása is: (Abigél) vallomása, hogy a tört ő adta Benőnek, már az örültségnek szózata, a mit szint-oly egykedvűn kimond, mint mentségét. Ez a lény tehát olyan megátalkodott, hogy csupa könnyelműségből megtévelyodik s tébolyában egykedvűen beszél!

Ezek után már nem lephet meg senkit, hogy „e ballada annyiban hasonló az Ágnes asszony címűhöz, hogy *benne szintén mondanak ítéletet a bűnösre*, de *mig ebben a törénnylátás jogos, addig ott jogtalan.*“ Igaz, hogy minden iskolás fiu is tudhatja, ha a két balladát ismeri, hogy épen abban hasonlítanak egymáshoz, hogy mindegyikben gyilkosság miatt vádolnak egy-egy nőt, ítéletet azonban egyikben sem hozhatnak, mert mind a két nő meg-

tébolyodik s tébolyodottat elítélni a legnagyobb brutalitás volna.
„Ágnes asszony“-ban.

„Összenéz a böles törvényszék Hallatára ily panasznak.

Csendesség van. Hallgat a száj, Csupán a szemek szavaznak.

Oh irgalom stb.

Eredj haza, szegény asszony!

Mosd fehérre mocskos lepled.

Eredj haza. Isten adjon Erőt ahhoz és kegyelmet.“ Ez az a jogtalan ítélet. A „Tetemre hívás“-ban pedig azt mondja a köldő:

„S vércse-visongással rohan el.

Vetni kezét rá senki se mer.“ Itt tehát nem is szól senki, mindenki meghajol az istenítélet borzasztó hatalma előtt.

Fejtegetése végén Moller úr Arany Jánost hibáztatja, a miért ő nem értette meg a kitünő költeményt, úgy zárván be titáni művét: „A kényes tárgy, melyet költőnk az észme kidolgozására választott, a kettős csomó, melyet vigyázva meg kelle fejtenie, imitt-amott nehézséggel járt és pedig alakilag, meg tartalmilag; ez utóbbi főkép Bärezi, az apa jellemének lélektani fejlődésében mutatkozik, midőn indulatának heve fokozatosan csökken s szinte a részvértig leszáll, a mit a költő nem elég kifejezően, nem elég észrevehetően rajzolt. Nem kevesbbé nélkülözünk Abigél rögtönös ijedtségéből származó lelki kuszáltságában azt a következetesen előálló lelki mozzanatot, mely tébolyának váratlan, de mégis támaszó jelleget kölcsönöz.“

Azok után, miket Moller úr Abigélről mondott, igen természetesen kell találunk roszalását, de ezért egy Arany János talán mégis megérdemelné, hogy egy kissé bővebben fejtsük ki, kissé indokoljuk is, ha valamiben hibáztatni akarjuk a nagy mestert. Ez főleg olyan nagyobb széptani fejtegetésben elengedhetlen, milyen ez akart lenni s mely főleg tanároknak s tanulóknak van szánva.

Ha még egyszer végig tekintünk Moller úr munkáján s eszünkbe jutnak Greguss jeles ballada-fejtegetései, alig vagyunk képesek elképzelni, hogy ma már hogy képes valakit ilyet is írni.

Előtte vannak a legjelesebb minták, s azokat még csak külsőleg sem képes követni; vagy talán derogált volna a tudós aesthetikusnak? Nemcsak hogy a ballada tartalmát nem értette s tehát megmagyarázni sem tudta, de kompozitójáról, versformájáról egy szóval megsem emlékezik. Pedig ezekben itt nagy szépségek rejlenek, s ezek nem lesznek azáltal kisebbek, ha törekszünk őket megérteni. Ha csak egyetlen balladát tűz ki az író a széptani fejtegetés tárgyául, talán megvárjuk, hogy tárgyát aztán ki is meritse.

Azon kép kikerekítése végett, melyet Moller úr saját szavai

gondolkozói és írói egyéniségéről lelkünk elé rajzoltak, hadd álljon még itt néhány nem épen a tárgyhoz szóló mondat:

„A vallás minden *népnek* legelső *intézménye*.”

„Az ember addig nem hisz, míg meg nem győzik; meggyőzni pedig valakit *szó nélkül* lehetetlenség. Tagadhatatlan, hogy a tett kétségbevonhatatlan tanujele meggyőződésünk, gondolataink, elveink mivoltának.”

„Addig míg ajkunk a szeretleket kéjesen el nem suttogta, a másik fél bizalmatlankodik, kétkedik, őrületesen vergődik; mert gyanakodik, ámitástól, csalástól retteg.”

Ennyi talán feleslen elég Moller úr munkájából. Nem igen igekeztem czáfolni, mert azt hittem, gondolkozó olvasómat sérttem vele. Az idézeteket szóról szóra vettem s azt hiszem, elég ékesen szólnak, hogy mindenki maga ítéljen.

Még csak a „Figyelő” szerkesztőjének és a „Könyvesház” kiadójának akarom kifejezni nagyrabecsülésemet, hogy e monumentalis tanulmányt felvette abba a lapjába, melyet a kormány ajánlott a középiskoláknak s abba a vállalatba, mely olcsóságánál fogva leginkább az ifjuságra látszik számítani. Irodalmi műveltségének és ítéletének, valamint lelkiismeretességének már csakugyan szólóbb bizonyosságát alig adhatta volna. A „Figyelőt” sem képes jobban ajánlani semmi sem, mint az, hogy ez a fejtegetés rendes töltelekből annyira kimagaslott, hogy megérdemelte a külön lenyomatot. Isten éltesse a nemes vállalatot a magyar irodalom díszeré s a gyengébbek vigasztalására!

Hoffmann Frigyes.

Molière élete és művei. Irta: *Szana Tamás*. Kiadja a Petőfi-társaság. Budapest, (1879). Aigner L.

E munka, az első Molière-könyv irodalmunkban, különösen felhívta figyelmünket; hisz, tudjuk, világra sem lett még, a hír szárnyára kel, a diadal tömjénét meggvujtják előtte, s im oly hangzatos czég nyom rá ajánló bélyeget, minő a Petőfi-Társaság. Szükség volt ily műre igazán, mert alig van genre a melyben szegényebbek volnánk, nincs egy sem, a melyet jobban nélkülöz-nénk. A világirodalom legnagyobb alakjai, melyeket Európa legtöbb művelt nemzete rég jó ismerősekül lát, mi nálunk csaknem ismeretlenek. Derekas Shakespere-monographiánk csak most készül, Tasso és Milton, Racine és Lafontaine, Lessing és Schiller, s számtalanok, kiket nem hordhatunk föl, békén nyugosznak. Álmukat nagy néha, egy-egy rossz kísérlettel háborítja meg valaki. De ki is gondolna rájuk, mikor édes mieink közül is mily sok nevet kell még úgy szólva, fölfedeznünk és meghódítanunk!

Vörösmarty Életrajza, a formában, tartalomban egyaránt jeles mű, nemében maig egyedül áll, Csokonait és Berzsenyit, a két Kisfaludyt s Bajzít, Petőfit, Tompát — hogy többet ne említsünk — nem jelöl egyet is méltó életrajzi emlék, mely többet ér s maradandóbb pedig minden kö- vagy ércznél, műi becsével egy kiváló ember-élet tanító, nemesítő, példaadó erkölcsi hatását egyesítvén. Néhány éve ugyan monographiáink meglepően szaporodnak, de a mennyiségbelivel, sajnálatos, szinte fordított viszonyt tart a minőségben gyarapodás. Iróink hosszú sorát, Aranytól Édes Gergelyig, egy irodalomtörténeti iskola usurpálja, melynek működését nem tudjuk eszmék, képzerő, ízlés vagy kritikai magasb szempontok hija jellemzi-e fő sorban. Irodalomtörténet, melynek legkisebb köze irodalommal, mely a nyers anyag cultusába merülve, műalkotásig nem tud felszállni, melynek eszménye egy könyvek, nevek, évszámok pontos lajstroma: a lomha, lelketlen adattár, mely hidegen hagy, nem a művészi eleven kép, mely lelkesít, mert forrása lelkesedés.

Szomorú tünemény, bár van benne másrészt a mi a mult-hoz képest örvedetes. Ama tisztességes csapat, mely irodalmunk történetét egészen felölelte, tudva való, többé-kevésbbé Toldy másolója, hibáiban, félszegeiseiben tán jobban, mint erényeiben. Ma a másolók napja már, úgy látszik, lejárt, s folyton erősb gyökeret ver az a meggyőződés, hogy csak a részletek kutfőszerei beható vizsgálata visz a czél felé, s hogy a mestert nem szavaiban, de eljárása módjában illik követnünk, melynek első szabálya: „nem hinni”: a hitelesség fő feltétele. Egy érdemet hát nem akarunk, de nem is lehet, ez iskolától elvonnunk: azt hogy a kutfőkhöz fordul s őket világra hozza, hogy köztulajdonná teszi az ismeretlen s parlagon hevert anyagot, melyet valódi író hivatása lesz értékesíteni igazán. S mikor egyedül ily érdem után tör, nincs is számára csak elismerő szónk.

Ezt a másoló szerepet, ha félig-meddig elvetők már minden irodalmunk történetében, maig is játszzuk idegen irodalmakéban. Shaksperéről akarunk írni: talán a Shakspere műveit s élete, pályája közvetlen forrásait vesszük kérdőre? Koránsem. Igenis, Gervinust, Ulricit, Rümelint, meg sorra a többi német Shakspere-magyarázót, mert hisz a német befolyás, mely egybeült is uralkodó nálunk, itt csaknem kizárólagos. Mintha a scholastikus tudomány színvonalára akarnánk leszállni, mely bámulatos készséggel számot adott Aristoteles, Plato vagy Cicero nézetéről valamely dologban, a nélkül hogy a dolgot magát ismerné s róla önállóan itélni törekednék. Ha Shaksperéről írunk, nem Shaksperetől s kortársaitól, nem a közvetlen, eredeti actáktól kérjük, ki volt ő: kérjük Ulricitől, kérjük Rümelin-

től meg sok mástól, kiknek véleményét, mert magunk a dolognak — hogy úgy mondjuk — tövére nem hatottunk, szinte laikus kritikátlansággal kell elfogadnunk. Nem a forrásból merítünk: kényelmesebb a vízvezeték. Másod, harmad kézből vesszük a tudományt, mely nálunk nem válhatik meggyőződéssé s nem hathat a meggyőződés erejével és hevével: nincs benne lélek, nincs bizonyosság. Nem beszélhetünk úgy hogy: „én mondom,” csak úgy hogy: „azt mondják.”

Nem szeretnénk azonban félreértetni. Van nem egy mű, a melyben nincs bár eredeti gondolat, a melyben a szerző maga nem mond semmit, csak interpretál: de kitünő, sőt *eredeti* azért, mert vagy teljesebben, vagy élvezhetőbben, vagy új szerkezettel adja elő a mit mások már elmondottak. Ki tagadná, hogy neki is van része benne? ha nem is a *mi*-ben, a *miként*-ben; ha nem is a tartalomban, a formában. Van része különösen a megválasztásban: mit kell, s mit hol kell elmondani; mit rövidebben, mit hosszabban tárgyalni; mit meg épen elejteni. Sok ember, a ki bizonyos themáról igen okos dolgokat tud, könyvet vagy cikket roszat, hézagost, formátlant ír róla; míg viszont a productioban gyöngébb tehetség teljes, harmonikus egészbe tudja fűzni, a mit azok jól produkálnak. Nem ismeretlen tájakra visz, de jó kilátást nyújt az ismertekre. Nem akar semmit feltalálni, de nem is fogad el mindent, a mi fel van találva. Ha kevés az alkotó ereje, annál több a kritikája, s ha más gondolatát mondja el, bizonyosak lehetünk benne, hogy magáévá tette előbb, hogy a mit elbűnk ad, ha nem saját gondolata is, neki szintugy, mint szerzőjének, meggyőződése. Az ilyen nem a *servum pecus*-hoz tartozik: az ilyen *doctus imitator* — ha szabad itt e kifejezéssel élnünk — ki midőn utánoz, legtöbbször javít, midőn interpretál, legtöbbször világosít.

A Szana ur könyvétől mi ennyit megvártunk, tudniillik, hogy helyes és tökéletes képet adjon Molièréről s munkásságáról, a legjobb kuttók nyomán, melyekben azt hisszük volt módja válogatni. Nincs egyetlen kor, a melyről annyit s oly alaposan irtak volna, mint a XIV. Lajosé, nincs egyetlen író, Shaksperet kivéve, a kivel annyi kiváló szellem foglalkozott volna, mint Molièrrel. Élete már a legapróbb detailokig ki van kutatva, képe a megszólalásig hiven előttünk áll: mint író és ember, mint színész és szintársulat vezetője, meg tudjuk mondani határozottan mi volt, s jellemére, elveire nézve korántsem uralkodik oly számos és szembeszökő eltérés a vélemények közt, mint Shaksperéire. Beffara és Tascheran, Bazin és Soulié, Loiseleur és Paul Lacroix annyira felderíték már élete homályosb pontjait hogy másoknak alig marad e téren tenni való. A „critique na-

turelle“ behatol Molière temperamentuma, egészsége, asztala és ágya rejtekebe, leírja háztartását, följegyzí könyveit, számot ad butorairól és kedvencz-tárgyairól, szóval, előttünk Molière valódi képe, századának nemcsak legnagyobb költője, legnemesb szívű embere is, ki a színpad erkölcsi célját látszólag legfrivolabb darabjában sem téveszté szem elől, ki a vígjátékot léha mulatságból erkölcsi iskolává emelte, mely tanítva mulattat és mulattatva tanít.

Ily dus anyag feldolgozására három dolog szükséges kiváló mértékben : irod.-tört. képzettség, szorgalom és kritika. Szana ur munkájában mindennek legkisebb nyoma sincs. Az minden ízében lelkiismeretlen hanyagság- meg kritikátlanságról, sőt a közönséges judicium hiányáról, általában a legmélyebb ignorantiáról tanuskodik. Szana ur compiler, ki nem rösteli lapszámra kiírni Lindau könyvét; ki egy pillanatil sem tud a maga lábán állni, s kinek Tallemant des Réaux épen úgy tekintély, mint Bazin vagy Tascheran. Nincs tiszta fogalma sem a korról, sem a körről, melyben Molière élt, nem tudja kik voltak elődei, kik utódai, nem ismeri még Molière munkáit sem. Lényegtelen, aprólkos dolgokkal vesződik, a lényegeseket mellőzi, s Molière hatása felől mind kortársaira, mind a modern vígjáték fejlődésére az olvasót kellően nem tájékoztatja. A munka annyira hézagosa, hogy Molièrenak némely darabját, például Pourceaugnac urat, Escarbagnas grófnőt, az Amants magnifiques-et stb. csak föl sem említi, itt is a Lindau könyvét másolván, mely sem a teljes életrajz, sem Molière tüzetes kritikai méltatása igényével nem lép föl: hanem egyrészlől azt a kapcsolatot akarja kimutatni, mely Molière életviszonyai s költői munkássága jelentősebb része között van, másrészlől meg a Molièrei vígjátékok nagy száma vonatkozásából a költő életrajzát kiegészíteni. Még a fejezetek czimét is Lindauból veszi át, sőt hol a német szerző első személyben szól, ott ugyanazt találjuk Szana urnál is. „Kérdem már most“ így kezd egy mondatot az „Armande Béjard“ czimű fejezetben. Talán Szana ur kérdez valamit? Dehoggy. Lindau, s Szana ur hűségesen lefordítja.

Minden nagytűs nélkül állíthatjuk, hogy Molière ifjú koráról s vándorlásairól a Sz. urnál hitványabb s megbízhatlanabb képet az újabb életírók közül még senki se rajzolt. Pedig nincs talán érdekesebb rész a Molière életében ama hosszú Odysseánál, mely csaknem tizenkét évig tartja őt távol Páristól, s mely alatt föltárul előtte a XVII. század provinciája, furcsa szokásai- és fonákságaival, eredeti alakjaival és kis-városaival, hol egy-egy házasság polgárháborut kelt, s hol a rangvita minden legkisebb alkalommal előkerül. Ezek a Molière „tanuló és vándor évei;“

ezek az ő költői nevelése, közvetlen az élet iskolájában. Hány törül-metszett komikus alakja itt fogan meg lelkében, hogy mikor Párisba visszatér, már egész tárházzal rendelkezik: bourgeois és parasztok, orvosok és patikárosok, megcsalt férjek, tudósok, kaczér nők, inasok és szolgálók tarka vegyületben és dús változatban állják körül. Molièrenek a „contemplateur”-nek — mint Boileau nevezi — a legkisebb jellemző vonás sem kerülte el figyelmét: ő az apróságokban is oly nagy, mint a legnagyobb dolgokban.

Lindau, s vele Szana ur is azt tartja, hogy az a hang, melyen a gyermekek Molière vígjátékaiban nem egyszer beszélnek, szerzőjüknel az anyai nevelés hiányára mutat. (A fősvény, Don Juan). Azt hisszük, e dolgot másképen kell fölfogni, s mint hogy hosszas czáfolatba nem bocsátkozhatunk, legyen elég megjegyeznünk, hogy *Bérénice* és *Iphigénie* költője körülbelül tizenhárom hónapos korában veszté el édes anyját. Molière pedig már tudjuk tíz éves volt: oly kor, melyben az anya képe a gyermek lelkében mélyebb nyomot hagy, gyöngéd és szerető gondoskodása elméjébe s szívébe állandóbban bevésoódik. Annyi bizonyos, hogy Molière gyermekora korántsem volt oly szerencsétlen, milyennek némelyek rajzolja. Mostohája igen jól bánt vele, s a kik azt hiszik, hogy Molière negyven év múlva is tartja még iránta boszuját, s hogy a *Malade imaginaire*ben Béline gyűlöletes vonásai alatt Fleurette Katalint vitte szinpadra, mind a nagy költő, mind mostohája jellemében szerfölött csalatkoznak. Molière apja sem azon zsarnok apák közül való, a kik gyermeküket hajlamukkal ellenkező pályára kényszerítik. A geniének, ne feledjük, idő és alkalom kell, hogy megnyilatkozzék, s ha Molière oly későn kezdte collegiumi pályáját, az bizonyára nem az apán mult, kit csak dicséret illethet, hogy fiát oly tisztességes és jövedelmező mesterségre akarta fogni, minő a kárpitosság. Lindau, s utána Szana ur, fölhozza, hogy a collège de Clermont padjain találkozott Molière a nyolcz éves Conti herczeggel, s vele csakhamar bizalmas barátságot kötött. Ha megengedjük is, hogy egy osztály padjain ültek, barátságról, csak némi pajtási viszonyról is, a kárpitos fia meg azok egyike közt, kiket La Bruyère az „istenek fiainak” nevez, egyáltalában szó sem lehet. Tanulótársai közül főkép Chapelle nyerte meg rokonszenvét, mivel a barátságot élte végeig fentartotta. Cyrano de Bergerac e heves, turbulens szellemű, szintén a Gassendi tanítványa volt, s Molière ez időtájt az ő társaságában látogatja sűrűbben a színházakat. Nagyon jellemző, hogy Szana ur mindössze csak azt jegyzi meg Cyranoról, hogy „kalandos, sivár, de eredeti ifju, ki kalapjának lengő tollával, csipke-kézeloível s hosszú kardjával

méltó lett volna bármely festőnek ecsetjére. Félig költő, félig korhely s kalandor, ki tiz embernél többet ölt meg párbajban, s végre, saját szerencséjére, maga is elhalt fiatalan.* Azt hisszük, egyebet is érdemes Cyranoról elmondani, különösen annak, ki Molière életrajzát írja. Molière tudniillik a *Scapin csínyei* két jelenetét Cyranonak „Le pédant joué“ című vigjátékából vette, melyet ő — mint mondják — még a collegiumban írt volt, hogy egyik tanárán boszut álljon. A *Pédant joué* azért is nevezetes, mert ez az első prózában írt vigjáték a francia irodalomban, s itt fordul elő legelsőbb a francia vigjátékban a patois, melyet Molière annyiszor fölhasznál a komikai hatás fokozására. S mindjárt legelső vigjátékában, az *Étourdiban*, melylyel — mint egy évvel utánna Brécourt, az „Ombre de Molière“ szerzője — Barbieri Miklós „L' Inavvertito“ című, prózában írt olasz vigjátékát utánozta Kétségkívül ez is az olasz vigjáték nagy befolyását jelöli a francziára, melyet Szana ur általában figyelmen kívül hagy. Ruzante paduai vigjátékiró, ki 1530-ban hat vigjátékot adott ki, az olasz tájszólások számos árnyalatát felöleli: a velenzeit, bolognait, paduait, bergamoit, florenczit; sőt még az uj-görög nyelvet is megtaláljuk nála. Plantus Poenulusában is föllép egy karthagói, ki hazája nyelvén beszél, s a latin szavakat a maga nyelvéhez ferditgeti.

Megbocsátanók még, hogy Cyranoval csak ily fölületesen, mintegy anecdotice foglalkozik, legalább a Molière három legkitünőbb kortársát: Lafontainet, Racinet és Boileaut mutatná be úgy, amint ép Molière munkássága és fejlődése szempontjából is megérdemlik; élénk állítaná az auteuili tusculanumot, mely 1670 táján Molière valamennyi barátjának rendes találkozója, minek a biographiaian tul irodalomtörténeti jelentősége is kiváló figyelmet érdemel. Ide jártak még Chapelle, Guilleragues, Puymorin, Boileau testvére és le Vayer abbé, s e szellemes férfakkal való közlekedésnek köszönhetik gyakran Boileau, Racine, La Fontaine meg mások legjava inspirációikat. Valóban különös, hogy míg a természettudományokban ma mindenki hódol a folytonosság, máskép okszerűség elvének, addig az irodalomtörténet mezején akad nem egy korlátolt fő, ki az egyéneket és tüneményeket önmagukban elszigetelve akarja kimagyarázni. S Szana urnál ez másutt is szembetűnő. Midőn a précieuses-ökről beszél, megemlékszik ugyan Marino lovagról, de nem emelkedik fel amaz általános nézőpontra, mely szerint az az affectált modor egy irodalmi áramlat, europai divat volt, mely az angol, spanyol, német irodalomban is többé-kevésbbé nyomot hagyott. Vagy tán az euphuismus meg gongorismus Szana ur előtt ismeretlenek? Minden jel arra mutat, hogy azok, legalább oly téren való járat-

lansága is, melyen legkevésbbé gondolnók: Molière munkáiban. Ime — így szól az „Első kísérletek” czimű fejezetben De Brie kisasszonyról — egy gyöngéd, érzelmes nőalak merül föl életében, kinél finom erkölcsi érzés mérseklí a szenvedélyeket. „*On*” szól hozzá satirikus hangon Molière, az *Impromptu Versailles*-ban. „azon nők egyikét ábrázolja, kik erényeseknek gondolják magokat, ha a látszatot megőrizik, kik vétket csak jó hírnevük elvesztésében találnak, s azt, mi mások előtt szerelem — barátságúnak nevezik.” Ez a nő „Leclerc Katalin” stb. Nem értjük, hogyan függ egybe az a „satirikus” mondás a De Brie kisasszony jellemével, csak azt látjuk, hogy Molière az *Impromptu* 1-ső jelenetében kiosztja színészei közt a szerepeket, s hogy De Brie-nek is pár szóval s egész komolyan utasítást ad, milyen szerepet kell játszania. — A *Dépit amoureux*-hoz Szana ur oda veti jegyzetben, hogy e darab a Théâtre Français scenirozása szerint két felvonásra olvadt. Az első a régi vígjáték 1-ső felvonásából, a második meg a 2-ik felvonás 3-ik jelenetének hat első verséből és a 4-ik felvonás 2., 3. és 4-ik jelenetéből áll. A 2-ik felvonás 4-ik jelenetéről Szana ur semmit sem tud, pedig az egész jegyzetet Lindából veszi, ki éppen úgy tudja a dolgot mint mi, s mint mindenki, aki e darabot elolvasta.

E folyóirat ime kettős száma terjedelmére dagadna ez ismertetés, ha a könyv valamennyi tökéletlenségét fel akarnók említeni. Jegyezzük még meg, hogy a Parfait testvéreket a „francia színpad” (Théâtre Français) történetiróinak nevezi (90. l.), Bellerose pedig a Hôtel de Bourgogne híres tragikusát, kit Richelieu kegyelt, a „magasabb komikum” mesterének (10), kinek játékában a kis Molière, nagypapja társaságában, sokszor gyönyörködött. Tehát „magasabb komikum” — *Molière előtt!*

Bámulatos fölfedezés valóban; de ne tapsolj még szíves olvasó: Szana ur nem áll itt meg. Excelsior! Olvasd csak a II-ik függelék, melynek az a czime: „Molière a magyar irodalomban.”

„Néhány évtizedbe került, míg Molière hírneve Franciaország határain túlhatott, s legalább mesterművei a műveltebb nemzeteknek közös kincsévé váltak. Molière korában még jóformán hiányoztak a szellemi érintkezésnek mindazon eszközei, melyek napjainkban már oly könnyűvé és gyorsá teszik a lángész hódítását; s még csak arra sines biztos adatunk, hogy a francia vígjátékíró művei nagy kortársa: Shakspeare előtt ismeretlenek valának, vagy hogy ő hirt volna tudomással ez utóbbinak korszakalkotó munkásságjáról.”

Ime a tetőpont: Shakspeare kortársa Molièrenek! Itt elhallgat a kritika, hogy a szót a satírának s a pasquillnak engedje át.

Haeus Adolf.

Latin mondattan kiegészítésül a Kosztka-Perthes-féle latin alaktanhoz. Irta Kosztka V. Victor, prem. kanonok és főgymn. nyilv. r. tanár. Kassa, nyomtatott Kosch és Scharf könyvnyomdájában. 1879. 8.-r. 69 lap.

Szerző, mint előszavában mondja, azon volt, hogy rövid kis mondattant adjon a tanuló kezébe, czélszerűbbnek találván a ritkább eseteknek az olvasmányok és szóbeli oktatás közben való elsajátítását. Arra is törekedett, hogy könyve a rövidség mellett jó és különösen a külalakjára nézve izléses legyen, mert a tanulóra már ez is kecsegtető befolyást gyakorol. Ezek mind csakis helyeselhető dolgok. Igyekezett helyes rendszert is választani, s e végből a legújabbban megjelent Bartal-Malmosi-féle mondattan elveit követte, melyről így nyilatkozik: „Helyes, mert természetes azon rendszer, melylyel a Bartal-Malmosi-féle mondattan legújabb kiadásában találkozunk, s a melyet én is czélszerűnek, követendőnek tartottam.“ És alantabb: „Azonban nem egyedül a rendszer helyessége indított engem annak követésére, sőt hogy a Bartal-Malmosi-féle mondattan egyes helyeit változtatlanul átvegyem, hanem indított azon körülmény is, hogy a növendékek igen gyakran változtatnak tanodát. Ha már most a növendék ugyanazon tantárgyra nézve ugyanoly rendszerű tankönyvvel találkozok, bizonynyal csekély munkájába fog kerülni, hogy magát tájékozza, s ekkép haladását biztosítsa.“ Szerző tehát szavai szerint a B.-M. mondattan rendszerét követi és egyes helyeit változtatlanul átveszi. Nemcsak ezt teszi, hanem kivonatolja a szó legszorosabb értelmében és szószerint veszen át majdnem mindent könyvébe. Eltekintve attól, vajjon lelkiismeretes s jogos eljárás-e az, valakinek egészen új rendszeren alapuló iskolai könyvével ily módon elbánni, és ez által a szerzőt vagy kiadót esetleg megkárosítani, mi csak paedagogiai és tudományos szempontból fogunk szólni. Paedagogiailag ugyan helyesen cselekedett, a midőn a B.-M. mondattant kivonatolta, mert e könyv meglehetősen terjedelme miatt különösen az alsóbb osztályokban, hol a mondattan elemeivel ismerkednek meg a tanulók, nehezen használható; de annál nagyobb bünt követett el, hogy a B.-M. mondattant oly borzasztó rosszul kivonatolta. Bevalljuk, mi nagy örömmel vettük kezünkbe e kis, külsejére nézve valóban tetszetős és megnyerő könyvecskét, mert azt hittük, hogy most már csak birni fogunk egy alsóbb osztályok számára oly rendkívül szükséges kis mondattant, és még jobban örvendtünk, midőn láttuk, hogy B.-M. rendszerét követi; de annál inkább ámultunk, hűledeztünk, sőt kedvet veszítve boszankodtunk, midőn a könyvet átnéztük. Mindjárt az elején láttuk, hogy szerző, anélkül, hogy az átdolgozandó könyv tartalmát jól

megemésztette és átértette volna, fogot hozzá munkájához. Akárhányszor kiírja azt, a mi éppen megtetszik neki; elhagyja a főszabályt, s helyette a főszabálynak jegyzetben foglalt részét adja főszabályként; kihagyja valamely résznek az első pontját, kiírja a másodikat, de azért ott hagyja a jelölő számot, és mi hiába keressük az első pontot, azt gondolva, hogy ha van második pont, kell elsőnek is lenni; újat akar mondani, s rossz helyen tárgyal valamely syntaktikai jelenséget, megfélekezve arról, hogy ugyanazt a dolgot a maga helyén, ott a hol B.-M.-nál van, ő is helyesen adja. De elég ennyi az általános jellemzésből, szólnak most már magok a tények. Csak per apices említjük föl sorjában a legfontosabb hibákat, s itt-ott a kisebbeket is.

A bevezetésben, mely inkább csak alaktani és phraseologiai dolgokról szól, a fő- és mellékneveknél adja tökéletlenül a helynevek constructióját (csak a városnevekről szólva, föl nem említve a nagyobb sziget- és országneveket) a 6. §-ban, mi a helyhatározókhoz tartozik, hol csak egyszerűen hivatkozik a 6. §-ban mondottakra. Rövidsége törekszik, s mégis a 26. §. 2. jegyzetében arra figyelmeztet, hogy össze ne tévesszük a gerundiumot és a part. perf. passivi-t, mert a magyarban mind a kettőt egyformán fordítjuk. A 27. §-ban ezt az érthetlenséget olvaszuk: „A gerundium magában véve oly cselekvést jelöl, melynek meg kell történnie, a cselekvést eszközölő *alany dativusban* áll: *mihi laudandum est.*“ Itt a dativus a személyt fejezi ki, a kinek érdekében történik valami, tehát dativus commodi, véghatározó dativus. A participiumnál a 29. §. 2. jegyzetében a quem vocant, qui vocatur, quem dicunt, qui dicitur (az ugynevezett) kifejezéseket tárgyalja, mik a grammatikai alapon tárgyalat mondatban a pron. rel.-hoz, a mondatnani alapon tárgyaltnak a rel. mellékmondatokhoz tartozik. Ugyanitt a 4. jegyzetben az accusativus cum participio-ról szól, mely az obiectum keretébe tartozik az acc. c. inf. alá. A 32. §-ban az alanyról szólva azt mondja, hogy az mindig főnév, de nem említi meg előbb azt, hogy nominativussal van kifejezve: Nem találta érdemesnek leírni azt a bevezető másfél sort, a mi B.-M.-nál van. A 33. §-ban azt mondja, hogy „puszta infinitívus áll mint alany esse mellett állitmányi névszóval és a személytelen igék mellett,“ és felsorolja ezek közt, *pudet, piget, poenitet, laedet* és *miseret*-et is. Megfélekezett arról, hogy később az 56. §. 2. pontjában és a 95. §-ban, hol B.-M.-t írja ki, helyesen mondja, hogy ezen igéknél az aki szégyell stb. valamit, mint tárgy accusativussal, és az, a mi miatt szégyelljük magunkat, mint *okhatározó* genitivussal vagy *infinitivussal* van kifejezve. Az egyszerű mondatban való idők használatáról szólva, mellékmondatokra tartozó dolgokat említ a 43. és 44. §§-ban. A

módok használatánál az indicativusról szólva a 46. §-ban, nem említi fel mindenk előtt azt, hogy az ind. valóságot, bizonyosságot fejez ki, hanem áttér arra, a mi B.-M.-nál a jegyzetben van s azt rosszul írja ki. B.-M.-nál az van mondva, hogy a latin a magyartól eltérőleg indicativust használ, ha azt fejezi ki, hogy valami szükséges, illő, kell: Kosztka meg így ír: „Az indicativust használjuk a magyar kötő mód helyett: 1. a lehetőség, szükségesség, illőség kifejezésére.” Ez az egy szó megrontja a mondat értelmét, mert B.-M. azt mondja, hogy a latin ilyen és ilyen kifejezéseknél szokott ind. használni, de Kosztka szavainak az az értelme, hogy maga az ind. fejezi ki a lehetőséget stb., a mi természetesen hibás. A coniunctivusnál a 47. §-ban kihagyja a coni. conditionalist. Az 59. §. 3. jegyzetében a rel. mondat és acc. c. inf. összevonására figyelmeztet, de nem fejt ki, csak a 164. §. II. 4. jegyzetében. Jó lett volna legalább hivatkozni a 164. §-ra. A mit a helyhatározóknál a 67. §-ban a dativussal álló igékről mond, az a hová és nem a hol kérdés alá tartozik. Az is kár, hogy a hová szó helyett a merre, meddig szokat írja czimül. Az időhatározók három csoportjánál (1. mikor? 2. mióta? 3. meddig?) csak az első csoportnál van ott az egyes, a többinél hiányzik a kettes és hármas, úgy hogy mitsem veszünk észre a három csoportról. A 33. lapon az állapot- és okhatározók címénél az a) és b) betűk föl vannak cserélve. A 112. §. a) pontja alatt megint szerencsétlenül változtat, ime: „Alicui aliquid vagy aliquem aliqua re szerkezettel fordulnak elő a következő összetett igék, és a nélkül hogy azok értelme változnék.” Nem azoknak, hanem a mondatnak az értelme nem változik; B.-M. azt mondja: „a nélkül hogy az értelem változnék.” Kár volt a véghatározóknál föl nem említeni az acc. graecust; hiszen azzal már 3. 4. osztálybeli költői olvasmányoknál is találkozunk. A 129. §-nál a gondatlanság egy másik példáját látjuk. Ott föl van valami említve 2 pont alatt, de az 1. pontot sehol se látjuk. Egyszerű oka az egésznek az, hogy szerző csak a második pontot méltatta a kiírásra, míg az elsőt elhagyta, de azért a másodiknál ott maradt a 2. Ugyanitt a két jegyzet másolikánál ott a 2, de az elsőnél hiányzik az 1. Beosztási hiba az is, hogy a 131. §-ban az állítványi jelzőt és értelmezőt az appositio czime alatt tárgyalja, holott e kettő tőle elválasztandó. Tökéletesen érthetetlen az, a mit a 134. §-ban mond: „Az összetett mondat s részeinek meghatározása és elnevezése általában mint a magyarban.” Bizonyosan azt akarta mondani, hogy a latin összetett mondat általában véve olyan, mint a magyar, t. i., hogy az abban levő mondatok viszonya szintén kétféle. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy összetett mondatoknál nem határozunk (fejtegetünk)

mondatrészeket, hanem csak az egyszerűnél. A mellérendelt mondatok mellőzve vannak mind az osztályozásnál, mind a tárgyalásnál, mintha nem is léteznének. A mellékmondatokban szereplő idők és módok használatát egy czim alatt tárgyalja s így az egészet összehavarja. Mikor a 138. §-ban a consecutio temporumról szól, a coniunctivusos mellékmondatok idejének tartós, folyó és befejezett értelmet ad, pedig a megelőző §-ban helyesen azt mondja, hogy ilyen mellékmondatokban az idők épen folyó, befejezett és beálló értelmüket veszítik el. Hogy mit akar a 138. §. b) 1. jegyzetében ezzel mondani : „A praesens historicumra következnek b) *jelentményével viszonyítva* a praes. impf“ stb., azt nem értjük. A következő 139. §-ban a jövő idő körülírásáról beszél, melyet a cons. temp. előtt kellett volna adni. A 135. §-ban részletezi a határozó mellékmondatokat és a 142. §-nál újra, csakhogy már itt rosszul. A 151. §-ban ezt mondja : „Nisi nevezetesen tagadó következmények mellett áll.“ Ezt senki se fogja megérteni, annál kevésbé helyesnek találni. Ime a könnyelműségnek egy másik nagyszerű példája : A 160. §. 2. pontjában ezt mondja : „Quin általánosan tagadó, vagy olyan tagadó főmondat után, melyben az a) alatt említett valamelyik határozószó előfordul.“ De a) pontot sehol se látunk csak b) pontot. Persze B.-M.-nál van a) pont is, csakhogy szerző azt elfelejtette kiírni. A 163. §-ban ismét látunk egy római II, hol a jelző mondatokban lévő coniunctivusról van szó, de római I sehol sincs. B.-M.-nál van, I alatt tárgyalatik ott az indicativus a jelző mondatokban, de Kosztka ur ismét nem tartotta érdemesnek azt kiírni, hanem azért a II számot mégis meghagyta. A jelző mondatokban lévő vonatkozó névmások egyezési szabályai külön §§-ban (163—164. §§.) vannak tárgyalva : a jelző mondatokban levő coniunctivusról szóló rész választja el azokat egymástól. A 164. §-ban megint van egy római II, de I sehol se látunk. A verstan 167. §-ának II pontja sincs pontosan beosztva (így volna jól : II. Helyzeténél fogva 1) hosszú, 2) rövid stb.). A verslejtés után jó lett volna akármily röviden a lábakra és sorokra is valamit mondani.

No de legyen elég ennyi a jóból, ugy is attól tartunk, hogy tán kissé untattuk a t. olvasót hosszadalmasságunkkal. Nem erénytelenségből használjuk ezt a kifejezést „tán.“ mert azt hisszük, hogy az olvasó inkább bámult, csodálkozott és hüledezett, és azt ajánljuk annak, ki mellőzve észrevételeinket, egyenesen e befejező szavakra vetette szemét, ne sajnálja az időt, és olvasson legalább egyet-mást belőlük : fog ottan találni minden esetre érdekes dolgokat, de ez nem a mi érdemünk, tisztán Kosztka uré minden ebbeli érdem. Hosszasabban bíráltuk e

könyvecskét azért, hogy világosan kimutassuk annak véghetetlen rosszaságát, mert tudományos irodalmunk szegényére és tanügyünk rendkívüli kárára volna, ha ilyen *lökéletesen hasznavehetetlen* könyveket használnánk.

Dr. Percz Vilmos.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

I. Dodone et ses mines, par Const. Carapanos. Paris 1878. Texte et planches, 2 volumes in 4°.

A trójai, mycénei és olympiai fölfedezések mellett méltó helyet foglal el az Epirusból származó Karapanos Konstantin, görög tudós által fölfedezett Dodóna. Erről már a „Philol. Közöny” I. évfolyamában (337. l.) tettem rövid említést. De miután most már az egész fölfedezés terjedelmes leírását maga a fölfedező tette közzé, jónak tartom, e tárgyra még egyszer visszatérni.

Munkájában részletesen írja le a szerző a ma oly sokat emlegetett Janinától 18 kilométernyi távolságban fölfedezett Dodonában talált szobrocskákat, domborműveket, edényeket s érmekeket, melyek magyarázatában segédkezet nyújtottak neki De Witte és Heuzey francia archaeologok. Az után közli hasonlóan az összes ottani fölíratokat, melyeket Egger és Foucart francia philologok hozzájárulásával magyaráz.

Nagyon érdekes a munka ama része, melynek czíme : *Történelmi tanulmány Dodónáról*. Ebben majdnem szórol szóra közli az ókori írók mindazon helyeit, melyek Dodónára vonatkoznak, s melyekből világosan kitűnik, hogy a Karapanos által fölfedezett város csakugyan a régi Dodóna.

A fölíratok magyarázatára nézve azonban Kumanúdis István néhány észrevételt tesz az *Ἀθήναιον* 7-ik kötetének 99—100. lapjain. Így a 18-ik fölírat 4-ik sorában ez áll : *εἰὰν δὲ τις ἐγά...* Ezt a hézagot így tölti ki Kumanúdis : *εἰὰν δὲ τις ἐγάπηται*. Ez a fölírat nygvanis szolgák fölszabadításáról szól. Jól illik tehát ide az *ἐγάπηται*, azaz : *ha pedig valaki rátenné a kezét* t. i. a fölszabadítottra, hogy ismét rabszolgává tegye. Az *εἰὰν* annyi mint *éi éir*.

A 19-ik fölírat 3-ik sorában *λυσέσθαι* áll, melyet a kiadó egyértelműnek tart a *λύτρον*-nal (megváltási pénzzel.) De Kumanúdis ezt hibás olvasásnak tartja, e helyett (*ἐπ*) *ὲ λύσει τοῦτον* (értetődik *μὲν*) azaz, három minára rugó megváltási összegért.

A 3-ik, 4-ik, 7-ik és 16-ik jóslati fölíratban előforduló *ΕΠΙΚΟΙΝΗΤΑΙ* és *ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΤΑΙ* szavakat kis betűkkel

így irta át a kiadó: ἐπὶ ζωῆν τε ἐπὶ ζωόντων. De ez Kumanüdis szerint semmi értelmet sem ad. Következésképp így kell olvasni: ἐπιζωοῦνται (tanácskozzék t. i. az Istennel, tanácsot kérjen az Istentől) és ἐπιζωόντων (tanácskozzanak, tanácsot kérjenek.)

2. *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν κατ' ἡμᾶς.* (A bölcsezsét történelme a legrégibb idők-től korunkig.) ἑκτὸ Ν. Κορζιά. 5-ik köt. Athén 1878.

E nagybecsű munkának 1-ső kötete megjelent 1876-ban. Tartalma: Bevezetés a bölcsezsét történelmébe; — a hellen bölcsészet első korszaka Thalestől Socratesig. — 2-ik korszak. Socrates, Socraticusok, Plato, Aristoteles. Az 1877-ben megjelent 2-ik kötet tartalma: harmadik korszak, dogmaticus bölcsészet (Épicur, Stoicusok), — scepticus bölcsezsét (új akadémia), — Pyrrho scepticismusa, — eclecticus bölcsezsét (görög-római), — görög-olasz bölcsezsét (pythagorasi és zsidó), — újplatonicus. — A 3-ik kötetben szerepel a középkor bölcsezséte (egyházi atyák, scholasticusok). — A 4-ik kötet tárgyalja az újkori bölcsezsétet; az 5-ik kötet pedig foglalkozik Hegel, Schelling és Baader rendszereivel, s azonkívül ismerteti az újgörögök (Eugenius, Kairis, Vamvas, Vrailas, Makrákisz stb.) bölcsezséti munkáit.

Minden kötet ára 8 drachma.

3. *Μ. Τ. Κικέρωνος Λαίλιος ἡ διάλογος περὶ φιλίας, ἐκ τῆς λατινίδος εἰς τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσιν μεταφρασθεὶς ὑπὸ Βασίλειον Ἀντωνιάδου ἢ Ἐκωνσαντινονπόλεω 1879.* (M. T. Cicero Laelius vagy párbeszéde a barátságról, latinból görög nyelvre áttültetve Antoniádis Vazultól. Konstantinápoly 1879.)

Laelius fordítója az eredeti szöveget is hozza, s fordítását magyarázó jegyzetekkel is kíséri.

Cicerónak e munkáját legelőször Petavius Dénes, jezsuita, fordította göröggre e czim alatt: *Μάρκου Τοννέλιου Κικέρωνος Λαίλιος ἡ περὶ φιλίας ἐλληνιστὶ μεταφρασθεὶς ὑπὸ Μορριόου τοῦ Περαιβίου καὶ ἐκ τῆς ἑταιρίας Ἰήσον.* M. Tullii Ciceronis Laelius sive de amicitia, graece redditus a Dion. Petavio, e societate Jesu. Lutetiae Parisiorum (1653). E fordítást kiadta másodszer Hess Halléban (1833) e czim alatt: *M. T. Ciceronis Cato Maior, Somnium Scipionis, Laelius et Paradoxa ex graecis interpretationibus Th. Gazae, Max. Planudis, Dion. Petavii. Adr. Turnebi.*

E fordítást nehezen ismerte Antoniádis, mert sehol sem tesz róla említést, s mert fordítása is mutatja, hogy az egészen független Petavius fordításától. Ennek bebizonyítása végett ide melléklek Cicero *Laeliusának* 1-ső szakaszát latinul, s két görög fordításban.

Eredeti szöveg.

Quintus Mucius augur multa narrare de C. Laelio socero suo memoriter et iucunde solebat, nec dubitare illum in omni sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam sumpta virili toga, ut quoad possem et liceret, a senis latere nunquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta memoriae mandabam, fierique studebam eius prudentia doctior. Quo mortuo me ad pontificem Scaevolam contuli, quem unum nostrae civitatis et ingenio et iustitia praestantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias, nunc redeo ad augurem.

Petavius fordításu. Κοῖντος Μούτιος Σχαιώλας ὁ οἰωνοσκόπος περὶ Γαίον Λαίλιον τοῦ ξαντοῦ πεντήροῦ πολλά μὲν εἰσῆται καὶ μάλα ἡδέως ἀπομνημονεύειν, οὐδ' ἐξείνουν θνήσκειν ἐπὶ παντὸς λόγον σοφὸν οὐροῦν αἰνάζειν. Ἐγὼ δὲ τῷ Σχαιῷλα προσαχθεὶς ὑπὸ τοῦ ξιμοῦ πατρὸς μετὰ τὸ τὴν ἀνδροεινὴν ἀμφιδέσασθαι τήβεννον οὕτως ἀποῖξ ἐίχουην τοῦ προσβύτου, ὥς μηδέποτε αὐτοῦ, κατ'όσον οἶός τε ἦμην καὶ ἐξήν, ἀποχωρεῖν. Τοιγαροῦν πάμπολλα φρονίμως ὑπ' αὐτοῦ διελημμένα, οὐκ ὀλίγα δὲ διὰ βραχέων καὶ εὐχρηστικῶς εἰρημένα εἰς μνήμην κατατιθέμενος τῆς ἐξείνουν φρονήσεως εἰς παιδείαν ὀνασθαι προὐθυμούμην. Οὐ δὲ ἀποθανόντος πρὸς τὸν ἀρχιερέα Σχαιῷλαν μεταβὰς, τοῦτω ἑαυτὸν ἐπέδωκα, ὃν ἐρωγέ κατ' ἡμετέραν πόλιν ἕνα μάλιστα τῇ τε ἀρχιερείᾳ καὶ τῇ δικαιοσύνῃ διεννηροχότα θαυροῦν ἂν ἀποφηνάμην. Ἰλλὰ τούτων πέρι ἄλλοτε λεχθήσεται νῦν δὲ πρὸς τὸν οἰωνοσκόπον ἐπαντρέον ξιμοί.

E fordításban Μούτιος hibás irás Μούτιος helyett. Plutarch mindig Μούτιος-t irt; péld. Poplicola életrajzában (VII, 3 és 9), a görög és római párhuzamos történetek gyűjteményében (2.), a rómaiak szerencséjéről (3), Marius életrajzában (XXV, 8 és 9), Gracchus életrajzában (IX, 1; XIII, 2; XVIII, 1), Sylla életrajzában (XXXVI, 5), Cicero életrajzában (III, 1).

Μάλα fölösleges, mert Cicero nem mondja *admodum* iucunde.

A τήβεννον szóhoz azt jegyzi meg Hess, hogy a *toga virilis* Dio Cassiusnál (45, 2) ἀνδροεινὴ ἐσθῆς, ἀνδροεινὸς χειρὼν, Plutarchnál ἀνδροειὼν ἱμάτιον és Appianusnál (polgári háborúk IV, 30) ἡ τῶν τελευτῶν ὁρολὴ által fejeztetik ki. De ez egyoldalú kifogás, mert Plutarch a *togát* τήβεννος által is fordítja. Így Romulus életrajzában (XXVI, 2) a *toga praetexta* görögül τήβεννος περιπόρεος. Ugyanígy van ez Diodorus Siculusnál is (V, 40). Halikarnasszi Dionysius világosan mondja a *Római régiségekben* (VI, 13): τὰ δὲ τοιαῦτα τῶν ἀμφιδεσμάτων Ῥωμαῖοι μὲν τόγας, Ἕλληνες δὲ τήβεννον καλοῦσιν.

ἀπὸ τῆς εἰζώου τοῦ προσβύτου ezt jelenti : „tenaciter, firmiter, continenter, mordicus adhaerebam seni.“ E szószaporitás nem foglaltatik az eredetiben.

Σειλημμένα (διαλαμβάνω-tól) kifejezi ugyan a későbbi hellenismushan a *disputata* szót, de a classicus korban ezt többnyire διαλεγεμένα által fejezték ki.

Εἰς παιδείαν ὁρασθαι προϋφηνούμενν ezt jelenti : *ad institutionem iuvare* vagy *frui stultitiam*. Nagyon szabad fordítása tehát az eredetinek.

Λεχθήσεται = *dicetur* nincs az eredetiben.

Ἐπαντίειν annyi mint *redeundum est*. Tehát nem felel meg az eredeti *redeo*-nak.

Antoniádis fordítása. Πολλὰ Κοῖντος Μούκιος ὁ οἰωνοσκόπος ἀπὸ στόματος καὶ ἡδέως εἰώθει δηγεῖσθαι περὶ Γαῖον Καίλιον τοῦ πενθεροῦ, οὐδ' ὥζει ἐν παντὶ λόγῳ τὸν σοφὸν αὐτὸν ἀποκαλεῖν. Ἐγὼ δ' εἰς ἐρήβους τελέσας οὕτω τῷ πατρὶ παρὰ τὸν Σχαιόλαν ἡγουν, ὥς μήποτε, ἐφ' ὅσον ἂν δυνάμην καὶ ἐξείη, τοῦ γέροντος ἀποστήναι. Πολλὰ τοίνυν ἐλείνω φρονήτως ἐξητασμένα, πολλὰ δὲ βραχέως καὶ προσφόρως εἰρημένα τῇ μνήμῃ παραδίδουν καὶ τῇ ἐλείνω φρονήσει σοφώτερος γίνεσθαι προϋφηνούμενν. Ἐπεὶ δ' ἐλείνος ἐτελεύτησε, παρὰ Σχαιόλαν ἀπῆα τὸν ἀρχιερέα, ὃν ἔγωγ' οὐκ ἂν ἀποζηλοῖην ἐφ' ὅτι καὶ δικαιοσύνην τὸν κατὰ τὸν προσελεῖν τῆς πόλεως τῆς ἡμετέρας. Ἥλλα τοῦτον μὲν πέρι ἔσαυθες. νῦν δ' ἐπὶ τὸν οἰωνοσκόπον ἐπάνειμι.

E fordításban hibás e kitétel τὸν σοφὸν e helyett σοφόν. Mert Cicero azt mondja : *nem kételkedett őt bölcsnek nevezni*. De az előnévvel τὸν σοφὸν azt jelentené, *nem kételkedett őt a bölcsnek, azaz olyannak, a ki csak maga egyedül bölcs, a ki mindennek fölött bölcs, nevezni*.

Εἰς ἐρήβους τελέσας a görög régiség szempontjából kifogástalan ; de fordítónak szem előtt kellett volna tartatania a római szokást, s a togát τήβεννος vagy τήβεννα által visszaadnia.

Τῷ πατρὶ ἡγουν. Azt, a ki mást vezet, fölötté ritkán teszik a görög classicusok dativusba előjáró nélkül. A fordításban tehát nem kell a ritkaságot, hanem az általában elfogadott szokást követni. E szerint pedig *valakitől vezettetni* görögül ἄγεσθαι ὑπὸ τινος. Tehát jobb lenne : οὕτως ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἡγουν.

Dr Telfy Iván.

PROGRAMMA

certaminis poetici ab academia regia disciplinarum neerlandica ex legato Hoeufftiano indicti in annum MDCCCLXXIX.

Octo carmina ante Kal. Ianuar. certamini oblata sunt, de quibus in conventu Ordinis litterarii a d. VI Id. Martias haec sententia lata est :

I. *Carmen didacticum de humana natura* paucis versibus quaestiones gravissimas tam leviter et ieiune attingit, ut laudari non possit.

II. In carmine, quod inscribitur *Iter ad congressum orientalem apud Petropolim*, sunt quae laudes, sed plura quae vituperes.

III. *Pro virginibus maturioribus* inscribitur elegia. quae puro sermone et cultis versibus se commendat, sed eo peccat quod vetularum, non virginum maturiorum laudes canit.

IV. *Vesevi victima* non ita commendatur puritate sermonis, ut eius ratio haberi possit.

V. *Physiophilus* laudat vitae rusticae amoenitatem. Poeta plura pulchre descripsit, sed nescit manum de tabula tollere, nimia loquacitate legentibus nauseam creat, et aliquot locis obscurior est.

VI. *Museum Vaticanum* qui ducentis fere hexametris descripsit, melius sibi consulisset si e tanto numero signorum aliorumque artis operum paulo pauciora versibus suis celebrasset, et carmen suum magis limasset. Sed insunt plura, quae nitent.

VII. Sobrietate et suavitate multum ei praestat *Homo-Simia*, parva elegia. qua systema Darwinianum facete ridetur. Huic etiam antepositur alia elegia, quae extremo loco nominabitur. Inscribitur *Virginis maturioris querelae*, et inventionis laude, apta et concinna dispositione, sermonis elegantia et versuum suavitate magnopere se commendat.

Itaque eius poetae praemium aureum adsignatum est, proximus a victore locus datus poetae carminis VII, tertius ei, qui carmen VI misit, hac tamen lege ut nonnulla in suo carmine corrigeret. Aperta schedula inscripta hoc disticho :

Ne mirere mihi si tam verbosa querela est :

Scilicet Harpocratem femina nulla colit.

quod idem Virgini querelae in fronte gerebant, prodiit nomen Petri Esseiva, Friburgensis Helvetii.

Carminis VII laudati sumptu legati Hoeufftiani typis describendi veniam dedit Ioannes van Leeuwen, Hollandus. — Musei Vaticani poeta nondum nomen suum declaravit.

Ad novum certamen poetae invitantur his legibus ut carmina sua nec ex alia lingua translata nec iam edita nec in argumento privato haerentia, I. versibus non minora, nitide et ignota indicibus manu scripta suis sumptibus ante Kalendas Ianuarias anni sequentis mittant Ioanni Corn. Ger. Boot, Ordini litterario ab actis, munita symbolo, etiam inscribendo schedulae obsignatae, quae intus continebit nomen et domicilium poetae.

Praemium erit numus CC florenorum. Carmen praemio donatum edetur sumptibus legati, itemque ea quae laude digna et a suis auctoribus Academiae ad edendum concessa erunt.

In conventu legitimo Ordinis mense Martio anni sequentis indicium pronuntiabitur; quo facto schedulae reiectis carminibus additae in ignem coniciuntur.

Amstelodami postridie Id. April. MDCCCLXXIX.

Corn. Guil. Opzoomer, Ordinis Praeses.

RÖVID JELENTÉS

a Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és széptudományi szakosztályának havi üléseiről.

I. Május 5-én. Az ülés tárgyai :

1) *Genecz Árvídnak* finn vendégnek felolvasása „Az oroszországi lapp nyelvről.”

2) *Dr. Barna Ignác* Vergilius fordítása.

A fordító már az Aeneis első négy énekének műfordítását 1877-ben kiadta. Ezennel az Aeneis teljesen elkészült fordítását mutatta be, s mutatóványkép a VI. könyvből az Elysiumról s Tartarusról szóló részeket olvasta fel.

II. Május 20-án. Az akadémiái nagygyűlés osztály-értekezlete. A gyűlés tárgya a kihirdetett pályadíjak odaitétele volt : 1) az akadémiái nagy jutalmat az első osztály a dr. Budenz József „Ugor szótárának, 2) a Marczibányi jutalmat Ballagi Móríc teljes „Magyar nyelv szótárának, 3) a 15 aranyas Sámuel-díjat dr. Simonyi Zsigmond „A hangátvetésről“ szóló értekezésének ítélte oda. — A Nádasdy-féle díjra (költői elbeszélés) a beérkezett három pályamű közül egy sem találtatott érdemesnek. A „hogyan kötőszóról“ című pályaműnek sem ítéltek oda a Marczibányi-jutalmat, amelyet ennek folytán „a magyar szórend elméleté“re tűztek ki.

III. Júnus 9-én. Az ülés tárgyai voltak :

1) *Hunfalegy Páltól* : Az Ukkon-pobárról.

Az értekező már 1877-ben kelt ki Révész Imre véleménye ellen, ki az „Ukko“-féle szót a latin usucapio vagy occupatio összerántásának tartotta. Ezennel Révésznek egy későbbi magyarázatát czáfolja, mely

szerint a szónak itt-ott előforduló Urkom-féle alakja a német „Urkunde”-től való eredet mellett szólna. Az érvek, melyeket H. felhozott, hangtaniak, jogiak és mythologiaiak.

2) *Greguss Ágostól* : A Shakspere-könyvből.

A felolvasott mutatóvornak, mely Shakspere-nek a magyar irodalomra való elterjedéséről és hatásáról szól, egyik részét a 217. s kk. lapokon közöljük.

3) *Volf György* bemutatja az 1863 óta ismeretes königsbergi töredéknek heliographicus másolatát, melyet Ehrenfeld készítettett s ajándékozott az Akadémiának. Szövegét alább közöljük.

VEGYES APRÓSÁGOK.

A königsbergi töredék. A magy. tud. Akad. I. osztályának f. é. jun. 9-én tartott ülésében Volf József lev. tag bemutatta a königsbergi töredéknek kitűnő másolatát, melyet Ehrenfeld, Bécsben lakó derék hazánkfi az általa heliogravure útján készítettett rézlappal együtt azzal az ígérettel ajándékozott az Akadémiának, hogy annak idejében magáról a codexről is értekezik.

Olvasóink minden esetre szívesen veszik, hogy e nevezetes régiség hiteles szövegét ezennel ide iktatjuk :

ug scolanc. Wylag[noc] kezdetuitul fugua. rohtonc
ez nem levt wala. hug scuz lean. fiot sciulhessen.
scuz segnec tukere. tistan maradhassun. es nekunc
hyrunc benne ne leyessen. Tudyuc latiu[evt] scuz lean
nac qui vleben tart chudaltus fiot. furisete musia.
etety ymleti. ug hug ana sciuttet. de qui legen neky
atia azut nem tud[hot]iuc. Ez oz ysten mynt[evt] esmeriuc.
quit sceplev nem illethet. mert ha ysten ev num uo
lna [ev] benne bynut lelhetneyn. [Amen.]

A mi zárjel közé van téve, az javító kéztől való.

Ha az én olvasásomat a Toldy-féle olvasással egybevetjük, a következő eltérések mutatkoznak :

1. sor. Wylag[noc], *Toldynál* Wylagnoc.
2. „ fugva. „ fugván.
3. „ latiu[evt] scuz leannac : evt két kihuzott betű (le?) fölé van írva.
7. sor tud[hot]iuc *Toldynál* tudhatiuc.
- „ „ [eut] „ evt

9. sor. *volna* és *benne* közé tartozik, a mit a javító kéz a lap szélére írt, s mit én eu-nek olvasok. *Toldynál* : my es.

Ponori Thewrewk Emil.

Rég veri már a magyart a Teremtő

Örményre fordította *Szongott Kristóf*.

Ászdvádz éz mádsaré vághuc gé báldse,
Ineshbesz bílláh ábárnin zán ál eshide.
Jur jergrin mecs ter sád lát orjér b'unnáh,
Zán ál eshide the chéndzá jev dérdéncsháh.

Páje the or Der sád szuk dúváv ájsz ázkin
Zán ál dúváv ineshov észszukkén szbánnin.
Ur gáh áncsháp ázniv ághesig jev kini,
Ineshbesz árád i Mádsrászdán dzénáni.

U tun szjev thugh phécshe ze bi védésárim.
Páje ájnbesz phécshe or dséchkhévi szird im,
Dséchkhévi szukuthján mecs jev khéntumin,
Ájsz e ánsáh khéntumé mádsár ázkin.

NYILTTÉR.¹⁾

Viszonzásul Keleti Vincze urnak!

Midőn bíráló ur a Philologiai Közöny III. évfolyamának 2-ik füzetében az íránt aggódik. vajjon megfelel-e a Bojesen-Hoffa-féle régiségtani munkának általam eszközölt magyar átdolgozása a mi viszonyainknak, csakhamar eloszlatja a maga kételyét az által. hogy egyszerre két kibuvó ajtót keres. mondván: „a tanuló vagy nem fogja érteni. vagy ha érti, keveselni fogja a magyarázatot.“ Ha az anyanyelvén egyszerű irányban fogalmazott munkát a tanuló nem érti. akkor *tökkel ütött feje van* és ő a szánandók osztályába való; akkor csak egy mód van. mely rajta segíthet. t. i. kérje meg valami jó emberét Vörösmarty ezen szavaival:

„Imádkozzál, tán meghallgattatol:

Ez még segíthet ily vert emberen.“

Ha pedig azon *tartalékgondolatot* rejtette magában bíráló ur, hogy ezen a *philologiai egyetemi tanároktól is ajánlott* régiségtani könyv után *maga a tanár sem tud eligazodni*, azt már calamitásnak nevezhetjük. Az íránt is aggódik bíráló ur. „hogy gymnasistánk nem rendelkezik oly forrásokkal, melyekből minden egyes dologra nézve bő felvilágosítást nyerhetne, nincs realis encyclopaediája, melyet készüléskor felüthetne. legtöbb esetben nincs jóra való jegyzetes kiadása, mely utbaigazítaná, a

¹⁾ E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget.

tanár élő szava pedig könnyen érthető okokból még akkor sem pótolhatja a tanuló hiányos készülttségét, ha még oly helyesen is van adva — arra nézve megjegyzem, hogy *bíráló ur bizony nem született philo-sophusnak*, mert épít ugyan, de épületének nem vetette meg alapját. Igaz ugyan, hogy a gymnasista nem rendelkezik oly forrásokkal, melyekből minden egyes dologra nézve bő felvilágosítást nyerhetne. nincs realis encyclopaediája, melyet készüléskor felülthetne: ámde *hiány a tanuló*, a ki az ilyenek utáni vágytól égne? van-e ideje, hogy beható buvárkodásba bocsátkozzék? foglalkozhatik-e a gymnasista csak kedvencz tárgyával? *Az egyszerre sokat akarás*. mondja Salamon Ferencz, Közzoktatásunk reformja ezimű munkájának 325. lapján *ellensége az eredménynek*. Ha a bíráló ur ugyancsak erősen kardoskodik nézete mellett: szépen kérjük arra: No csak ne oly nagy garra! Ne tételezzen fel sokat a gymnasistáról és ne keressen *bika alatt bornyut*.

Jóra való jegyzetes kiadás, mely utbaigazító adatokat tartalmazna, nincsen éppen sok, de van, és a hiányok pótlására talán bíráló ur is fogja magát képesítve érezni. főleg pedig, ha a tankönyv-monopolium czéhbéli embere. Abbeli aggodalmára azonban, hogy „a tanár élő szava könnyen érthető okokból még akkor sem pótolhatja a tanuló hiányos készülttségét, ha még oly helyesen is van adva” — megjegyzem, hogy lehetetlen részletezni azt, hogy minden egyes előforduló esetben miként járjon el valamely tantárgyat előadó tanár, de a maga hivatását jól felfogó tanár minden esetre azon lesz, hogy az írók olvasása alkalmával a magyarázatra szoruló helyet földerítse és a bíráló ur által fennemlített forrásokba belepillantson. Egy Pauly-féle realis encyclopaedia majdnem a legtöbb intézetben található, kivonata pedig, egy Kraft-Müller vagy Lübker-féle Reallexikon minden intézetben egy nélkülözhetlen kincs. Ha igaz az, hogy a kávé nem lehet pótolni cikóriával, úgy bizonyára az is igaz, hogy a tanárnak is holtig kell tanulnia. ha jó tanár akar lenni, és maradni. Ha a tanuló most, úgy okoskodik a bíráló ur, a szóban forgó régiségtanhoz fordul, legfőlebb általánosan érintve találja a tárgyat, holott neki első sorban részletes, az illető klasszikus helyhez való magyarázat kellene. A bíráló urnak ezen légből kapott, csak úgy könnyedén odahányt okoskodásából kivesszem 1-ször, hogy már a német munkának tendenciáját tévesztette szem elől: pedig a német mű tökéletesen megfelel a maga czéljának; 2-ször, hogy oly terjedelmű munkát kívánt látni a könyvpiacon, milyen Lange római régiségtana, mely daczára annak, hogy három kötetből áll, még mindig befejezetlen és teljes egészét nem nyújt. Ha pedig azon töprenkedik, hogy az illető klasszikus helyhez való részletes magyarázat kellene, arra nézve az az észrevételem, hogy bíráló ur egy igen tágas mezőre lépett ki, honnan haza nem talál, és még Ariadne fonala sem képes a bíráló urat a tömkelegből kiszabadítani. A régiségtani kézikönyvnek soha sem volt az a feladata, hogy minden, bár-

mely íróban előforduló és fejtegetésre szoruló helyre tekintettel legyen. Már utóbbi dolog oly természetű, hogy a bíráló urat kérdezni kell: Ugyan mit kíván egy régiségtantól, talán azt, hogy mythologikus stb. adatokat is szolgáltatasson? A meg nem felelő tartalomhoz, folytatja bíráló ur, járul eltorzított, majdnem elijesztő külalak, sőt többször az eredetinek elferdítése. Bíráló ur nem érti még azt, *mit tesz logika szerint és azzal ellenkezőleg nyilatkozni*. Meg nem felelő tartalomról szó sem lehet, ha már a német munka a maga életrevalóságát bebizonyította. Eltorzított, majdnem elijesztő külalakról szól, és mégis önmagának mond ellen a bíráló ur; midőn (130. lap) ezeket hozza fel: „A könyv külső alakja csinos. Az ábrák nagyrészt sikerültek, némi kivételt képez Róma tervrajza, mely tisztább is lehetne.“ Minden higgadt és részrehajlatlan szakértő férfiú könnyen be fogja látni, hogy kötekedési viszketeg indította a bíráló urat a bírálat illetén megírására. Az ábráknak közlése jelenleg kezdetleges, és azoknak magyarázatát az előadó tanárnak böles belátására bízom. Első ízben ugyanis csak az volt a célom, hogy a régiségtanból egyet-mást kép alakjában feltűntessek és szemlélhetővé tegyek, hogy egyrészt a tanuló a maga gondolkodó tehetségét gyakorolja. másrészt a tanárnak alkalmi nyújtassék excursiokra. Bíráló ur pedig megint új követelésekkel áll elő: kívánja a nemzeti muzeumunk műkincseire való figyelmeztetést. mondja továbbá, hogy tanulságos lett volna p. o. a pénzeknél. lámpáknál muzeumunkra utalni. Hogy bíráló urnak ezen kívánsága szép és közheylesléssel fog találkozni, az kétségsbe vonhatlan dolog; de addig nem éretik el a cél, míg az egész csak utalás. Többet tettem én az által hogy az ábrákat, kezdetlegesen bár, közöltem, mintha Guhl-Koner, Rich. Lübker, Vollbrecht stb., tehát Pontinstól Pilátusig utaltam volna az olvasót.

„A görög írók felsorolásánál. kik a római régiségekre nézve forrásokul szolgálhatnak, jobb lett volna megmondani, hogy minő műveket irtak; mert az ilyenek nálunk terra incognita.“ Ezen új követelésre bíráló ur jónak találja, ha e régiségtani könyvecske bővítettnek; minthogy azonban az eredeti német szövegezés szinte nem közölte a görög íróknak műveit, egyelőre magam is tartottam kihagyhatónak az ilyenféle közlést.

Az irodalomtörténeti szakasz feletti ítéletét bíráló ur a következőkébe foglalja össze: „Van egy kis része, mely hasznavehető, ámbár az is szükséglí a simító kezét, a többi vagy száraz nomenclatura, vagy aesthetikai szöfecsérlés. Azt az universális szempontot, melyet a közép-tanodai tanuló az egyes klasszikusok olvasása után oly annyira szükségel, itt hiába keresi.“ Nagyon csalódik bíráló ur, ha azt hiszi, hogy az irodalomtörténeti szakasz megírásában csizmadiát fogatott velem, hanem talán megfogta azt bíráló ur maga. Hogy epéskedésének, vulkányszerű rohamának tágasb rést nyisson, a bíráló ur az elitelő szavak-

nak záporával özönlötte el bírálatát. melynek megírására *épen nem a jóakarát sarkalta*. Munkámról azt mondja, hogy céljának nem felel meg; pedig mi a célja a német eredetinek? Talál benne elferdítéseket. szabatossgot nélkülöző, nyakatekert kifejezéseket és tetemes számú sajtóhibákat. Hogy oly helyek maradtak, melyek a bíráló ur szerint a simító kezét szükséglik, azt épen nem tagadhatom, távol lévén jellememtől a konok önhittség, mely sajtóhibákon kívül más hibát el nem ismer; van bizony sok javítani való a magyar szövegezésben, úgymint a jegyzetek sorában is, onnan eredvén azok, hogy eleinte Lőcséről, azután a szünidő alatt Stubnya fürdőről vettem. néha nem is láttam correcturát. Elvégre a bíráló urnak eddig megjelent közleményei sem mentek az orthographiai következetességek és sajtóhibáktól!

Ha pedig bíráló ur azt gondolja, hogy egy későbbi javítás nem következik be, akkor azt mondom bíráló urnak, hogy ilyen botor gondolatot föltenni rólam még. botorabb gondolat! Végre oda utasítom a bíráló urat, hogy nyissa ki jól szemeit. midőn valamit idéz, és heves képzelmenek látványaiból ne kovácsoljon fegyvert más ellen. Ha a tanügyi hatóság legujabb időben oly szégyenítően nyilatkozott egyes tankönyvekről, arra megjegyzem, hogy azt bizonyos érdekből tette, és ha eljárása tiszta nem volt. majd reá sütik arra is a gyalázatnak undok bélyegét. Különben vivat sequens!

Okányi Pál.

Visszhangja a viszonzásnak.

Okányi ur viszonzásából megint tisztességes florilegium kerülne ki. Ott diszeleg a germanismus ibolyája. a nyelvtani hiba százszorszépe, az elferdítés farkasteje és még sok más, melyeket már egyszer ékes bokrétaiba kötve e lapok olvasóinak praesentáltam. A kertbe behatolni azonban egy kissé nehéz, magasan áll körülötte a gorombaság csalánsövénye, és ha az ember behatolt, alig igazodik el a ferdítés és tulzás utvesztőjén. De mivel már némileg ismerem az alkotónak szövevényes utjait, bátran neki indulok, és belépek a kertbe.

Mindjárt „Viszonzása“ elején „tökkel ütött főnek“ nevezi azon tanulót, ki az anyanyelvén egyszerű stílusban fogalmazott munkát (értve a Régiségtant) nem érti. Ha O. ur saját stílusát nevezi egyszerűnek, úgy felhoztunk a multkor példákat, melyek épen az ellenkezőről tanuskodnak. Ha pedig a *német* szövegről beszél, úgy vannak emberek, kik nem-tanuló létükre szintén nem értették. A conclusiót már most O. urra hagyom, mert hiszen „bíráló bizony nem született philosophusnak“, továbbá „nem érti meg azt, mit tesz logika szerint és azzal ellenkezőleg nyilatkozni.“

Eclatáns bizalmatlansági szavazatot ad O. ur tanulóinak és közvetve magának is, midőn kérdi, hány a tanuló, a ki realis encyclo-

paedia után égne, ne tétélezsek fel sokat a gymnasistától, ne keressek bika alatt borjut! Ez utóbbi kifejezésre megjegyzem, bár a jobb társaság nem igen használja, főleg írásban. az ilyen istállószagu példabeszédeket, O. ur, hogy most idézte, nagy szolgálatot tett nekem, mert beláttam, hogy egész bírálói tisztem ez esetben „bika alatt bornyut“-keresés volt. De míg ezen velős kifejezés találó voltán örvendek, majd elfelejtettem volna O. urat egy kis lapsusra figyelmeztetni. Abban a bizonyos „tartalékgondolatban“ ugyanis olyformán beszél, mintha régiségtani könyvét a „philologiai egyetemi tanárok“ ajánlották volna. Én annyit tudok a dologról, hogy e lapok egyik tisztelt szerkesztője, a római régiségekről szóló előadásai megkezdésénél évek előtt, mielőtt még O. ur irodalmunkat gazdagítandó volt, a német Bojesen-Hoffát ajánlotta vezérfonalul, jól megjegyezve: egyetemi hallgatóknak! Ha a fönem idézett példabeszéd a mezőgazdaság köréből volt véve, ugy a következő periódus előrése talán intő szöveget akar lenni valami kávéshoz: „Ha igaz az, hogy a kávé nem lehet pótolni czikóriával: ugy bizonyára az is igaz, hogy a tanárnak is holtig kell tanulni, ha jó tanár akar lenni és maradni.“ Ez mind nagyon szép és helyes, csak hogy az ilyen jó tanárnak tulajdonságaihoz az is tartozik, hogy földi Tusculumában se felejtkezzék meg a correctura átnézéséről.

Egy kis következetlenségen is szeretne O. ur megglepni, mert állítólag eltorzított külalakról szölok, később pedig azt mondom: A könyv külső alakja csinos. Ejnye de hamis az ur! Mintha nem értené, hogy az első esetben a külső alak a fordítás nyelvezetére vonatkozik, mi különben az összehüggésből világosan kitünik.

Kétségesbeesetten vergődik O. ur, midön a könyvének ábráiról mondottakat szépitgetni akarja. Azoknak összeválogatása és magyarázata bizony csak sehlandrián munka, a mint ki is mutattam.

„Ha pedig bíráló ur azt gondolja, hogy egy későbbi javítás nem következik be, akkor azt mondom O. urnak, hogy ilyen botor gondolatot föltenni rólam még botorabb gondolat!“ A legbotorabb gondolat pedig az. Okányi ur, valakire olyat ráfogni, mit nem is mondott. Mutassa ki, hol szölktem én egy 2. kiadás lehetetlenségéről.

Hanem maiora canamus! „Nagyon csálódik bíráló ur, ha azt hiszi, hogy az irodalomtörténeti szakasz megírásában esizmadiát fogott velem, hanem talán megfogta azt bíráló ur maga.“ Sokkal becsületesebb mesterség a esizmadiaság, mint az, melyen Okányi urat rajta kaptam és megfogtam, t. i. a *plagizálás*. De mielőtt O. urral mint plagizátorral foglalkoznánk, füzzünk még egy pár levelet *fordítói* babérkoszorujába. ¹⁾

¹⁾ Az alább közlendő fordítási próbákat és plagizált helyek kimutatását egyik kollegámnak és barátomnak köszönöm. K. V.

Elferdítések :

P. 61. Bitorlások = vindiciae. B. H. Eine symbolische Einleitungsform, bei der beide Parteien vor Gericht sich die streitige Sache dadurch zueigneten.

P. 62. . . . ez ellen a császárokhoz való fellebbezés nem volt lehetséges. B. H. : dieses war dann vor der Kaiserzeit inappellabel.

P. 73. „Gyakran küldtek a tartományok követséget Rómába, dicséretekkel és köszönetekkel a helytartó ellenében.“ Eddig O. ur, a mi a német eredetiben következik, nem tartotta már szükségesnek lefordítani : was bisweilen nicht ganz freiwillig geschah. Látnivaló, hogy ez a megjegyzés nem csekély jelentőségű.

P. 82. A katonákat felállítják „orbis alakjában rögtöni rohamkor vagy bekerítés céljából.“ B. H. Der orbis bei plötzlichem Ueberfall oder Umzingelung brauchbar, (wo die Krieger einen Kreis bildeten, den Rücken nach innen, das Gesicht nach aussen gekehrt.) De ezt már O. ur, nem tudni mi okból nem fordította. Sat.

De már most hol kell keresni az átdolgozás érdemét? Erre maga O. ur ad feleletet az „Előszóban,“ mondván, hogy „figyelmem kiterjedt azon classicus-írók kimerítőbb jellemzésére, kiknek egyes iratai a gymnasiumokban leginkább olvastatnak.“ Okányi ur tehát az irodalomtörténeti részre hívja fel az olvasó figyelmét. Ez összehasonlítva a B. H.-ével jelentékeny bővülést mutat, de a forrását O. ur csupa szerénységből nem nevezi meg, jöllehet az „Előszóban“ azt mondja : „Nem tartottam fölöslegesnek itt-ott az egyes specialis munkák megemlítését.“ Nagy feledékenységre mutat! Különben nézzük meg, miképen használta fel O. ur az általa meg nem nevezett *Szvorényi Józsefnék, Az ó-classica Litteratura vagy görög és római remekirodalom főbb pontjai Eger, 1851.* című munkáját. ¹⁾

Forrásidézet nélkül szóról szóra kiírta Okányi ur a következőket:

Plautusnál, Szvor. p. 203 vége, és p. 204 két első sora.

Luciliusnál Szvor. p. 229 hat sor.

Vergiliusnál p. 210. nyolcz sor, p. 211 huszonhét sor minden változtatás nélkül, azután öt sor kihagyásával ismét föl veszi a fonalat és ugyanezen lapon kiír három sort. Innen nem lévén több kiírni való, fordít p. 212-re és öt sort ír le. Ezután felüli a 222. lapot, de csak három sort ír ki. Még ezenkívül p. 247 tizenhárom sor szóról szóra.

Horatiusnál. P. 236 (mindig Szvor. könyvét értve) huszonhárom sor, p. 237 hat sor. Visszamegy a 231. lapra, kiír tizennégy sort. P. 252 négy sort. Az ódákra vonatkozó részletet elfelejtette leírni, mert

¹⁾ O. ur ezen plagizálására egyébiránt a szerkesztőséget 1879. márcz. 9-éről Egerben kelt levélben is figyelmeztették.

azokat csak úgy ismerteti : „3.) Odae (I—IV. k. 113 dbbal.)“ Pedig p. 237 még talált volna ezekre vonatkozólag is. mert hogy ismeri ezt a helyet, mutatja azon öt soros részlet. mely így kezdődik : Ódáihoz csatlakozik sat.

Ovidiusnál p. 217 tizenhét. folytatólag a következő lapon nyolcz sor. U. a. lapon művei ismertetésénél három sor, p. 223 hét sor. p. 230 két sor, p. 244 hét sor.

Cicerónál p. 278 tizenkilencz, p. 279 harminczöt sor csupán ezen változtatásokkal : „foganzott“ (Szv. foganzott sajtóh.). „forum és curia“ (Szv. Forum és Curia.) p. 280 tizenhét sor.

J. Caesar életrajzát akkép dolgozta át, hogy abból, a mi Szvo-rényinál p. 260 s. huszonhét sorban olvasható. ezt hagyta ki ; „a világ-hirű hős és római Dictator.“

Sallustiusnál p. 262 tizenhárom sor.

Eredmény : Okányi bővített irodalomtört. — Szvor. = Bojesen-Hoffa. Ime itt van teljes fönségében az az ember, ki a bírálót *oda utasítja*, hogy nyissa ki jól szemét, midőn valamit idéz !

Szombathely, 1879. april 24-én.

Dr. Keleti Vincze, főgymn. tanár.

SOPHOKLES.¹⁾

Egy névtelen scholiasta, ki Sophokles tragoediáit életrajzzal vezeti be, és egy rövid czikk Suidas Lexikonában, az egyedüli források, melyekből a nagy tragikus életét megismerhetjük; nem számítva a forrás nevével alig illelhető szétszórt helyeket, melyek Platónál, Aristotelesnél, Strabónál, Cicerónál, Pliniusnál és több másoknál, Sophoklesről futólag és mellesleg emlékeznek. De forrásaink is nemcsak csekélyek, hanem jóval későbbi eredetűek, és adataikat oly különböző csatornákon át nyerték, melyeknek megbízhatóságáról nem mindig szerezhetünk meggyőződést. A régibb írók értékes, de reánk nézve elveszett följegyzései mellett, minők voltak Aristoxenos, Heraklides, Istros, Satyros, s kivált a mindnyájukat megelőzőtt tragikus költő, chiosi Ion, Sophokles kortársa, — epigrammákra, a régi komédiák czélzásaira, a néphagyományra szorultak; és a nép, mely nagy embereinek jellemző életadatait, jeles mondásait megőrzi, közkincesé teszi, nem óvja meg azokat a szóbeli hagyományok sorsától; a költészet színeivel tarkázza a valóságot, a mythos csodás vonásaival nagyobbitja az eredeti emberi alakot. Mennél inkább hajlik nyugvása felé a nap, annál nagyobb árnyokat ölt az árnyék, melynek oltalma alatt összefolyik a mesés a valóval. Sophokles sem kerülte ki az emberiség kimagasló alakjainak közös sorsát; a néphagyomány magáévá tette életét, közpályáját, magánviszonyait, életmódját, kedvteléseit; kiszínezte, átidomitotta, keresztül szőtte szeretetének és csodálatának csillogó szálaival, általános emberi szokás szerint, mely minél tovább beszél kedveltjeiről, annál többet és változatosabban mond róluk. Sophoklesről fenmaradt adatainkban is össze van keverve a való regékkel, legendákkal, anekdotákkal, sőt pletykákkal; a néphagyomány sokszor mohóbban kapott ezeken

¹⁾ A Kisfaludy-társaság által kiadandó magyar Sophokles bevezetése. — Segédforrások. *Lessing*: Sophokles. I. k. 1760. — *Dindorf*: Commentatio de vita Sophoclis. Ed. Ox. 8. k. — *Schneidewin*: Sophokles. I. k. — *Pierron*: Hist. de la littérature grecque. — *Bellaguet* — *Tournier*: Les tragédies de Sophocle. — *Patin*: Études sur les tragiques grecs. — *Klein*: Gesch. des griech. u. röm. Drama's. I. k.

és szívósabban őrizte meg mint amazt; de ha a szigorú kritika előtt nem is állhatnak meg, mégsem lehet egyszerűen mellőzni: a nagy ember oszlopai ezek, melyeket századok emlékezete emel nevének, és ha nem is hiteles adatok a költő földi élettörténetéhez, bizonyára adatai azon örök életnek, melylyel az igaz költő minden nemzedék emlékezetében tovább él.

Kolonos, Sophokles szülőhelye, Athen szomszédságában feküdt, kedves vidéken, melyet vakmerőség volna más szavakkal festeni, mint a melyekkel maga a költő tette halhatatlanná a Kolonosi Oedipusban: Hol dalos csalogány zenéje csattog, kesereg, örök lombu völgyek öleiben; repkény árnya alatt, a szent erdő isteni rejtekén; hova nap heve és zivatar nem hat, arany gyümölcsöt szél nem hervaszt; erre bolyong örök, álmatlan vizek árja; hullámozva Kephissos itt ömlik; tiszta zavartalan habjai öntözik egyre a tág sikot, s a messze láthatárig dusan gyarapul a mező.

Születési évét egész bizonyossággal megállapítani nem lehet; legvalószínűbb a névtelen scholiasta véleménye, hogy a 71-ik Olympias 2-ik évében (495 Kr. e.), Philippos archon alatt született. A névtelen életíró hozzá teszi, hogy Aeschylosnál 17 évvel ifjabb, Euripidesnél 24 évvel idősebb volt. Ez azonban ellenkezik a két költő korára vonatkozó minden adattal; azért Lessing úgy egyezteteti ki az ellenséges számokat, hogy helyöket kicseréli, s Sophoklest Aeschylosnál 24 évvel mondja ifjabbnak, tizenhét évvel idősebbnek Euripidesnél. A tragoedia három nagy képviselőjét érdekesen hozta össze a salamiszi diadal fényes napja: a férfi Aeschylos a harczosok sorában küzdött, a tizenöt éves Sophokles vezetője volt a gyermeki karnak, mely a győzelmi ünnepen a tropaeumok körül dalolt és tánczolt, s egy hagyomány szerint Euripides épen e napon született Salamis szigetén.

Sophokles apjának neve Sophilos vagy Sophillos volt; az utóbbi kiejtést valószínűbbé teszik a meggyőzőbb bizonyítékok, és a hasonló végzésű nevek analogiája. Sophillost Aristoxenos és Istros kézművesnek mondják, ácsnak, kovácsnak vagy fegyvergyártónak; az öregebb Plinius ellenben, ki a görög irodalmat jól ismerte, s állítását bizonyosan régibb forrásokból merítette, Sophoklest előkelő születésűnek, princeps loco genitum nevezi. A

névtelen életíró is hihetetlennek tartja, hogy Sophokles apja kézműves volt; mert akkor nehezen választották volna hadvezérré az ország legelőbbkelő emberei, Perikles és Thukydides mellé, s nem került volna el a komédia-írók gunyos célzásait, melyektől Themistokles alacsony származása miatt eleget szenvedett. Aristophanes bizonyosan nem kímélte volna Sophoklest, mint nem kímélte Euripidest anyja rovására. Azért a névtelen életíró akként egyezteteti ki a valószínűséggel régibb forrásai állítását, hogy Sophillos nem gyakorolta ugyan a nevezett mesterségek egyikét sem, hanem rabszolgákat tartott, s ezekkel végeztette a munkát. Lessing azonban még ezt a megoldást sem tartja kielégítőnek, mert e körülmény nem mentette volna meg Sophoklest a komédia-írók gunyjaitól, a mint Isokrates, kinek apja szintén csak fuvolagyártó rabszolgákat tartott, Aristophanestól eléggé hallhatta apja fuvoláit. Lessing szerint Sophillos kézműves voltának eredete a két atheni Kolonos (halom) összezavarásából származik. Sophokles szülőhelyén kívül volt még egy másik Kolonos is, benn a városban, a piacon, hol mindazok össze szoktak gyűlni, kik bérért dolgoztak, s általában a kolonosiak neve alatt voltak ismeretesek.

Akár kézműves volt különben Sophillos, akár tartozott a legelőbbkelő lovagok közé, annyi bizonyos, hogy jó módban élt, s fiának kitűnő nevelést adhatott. Az atheniek jó nevelése a nyelvtant, zenét, tánczot és gymnastikát foglalta magában. Sophokles mindezeket a korszak legjelesebb mestereitől tanulta. A zenében Lampros volt oktatója, kit a régiek a valódi zeneművészet képviselője gyanánt ünnepeltek; ő avatta be Sophoklest a régi komoly zenébe, melynek mindvégig híve maradt. Bár gyenge hangja miatt kénytelen volt elállni a régibb tragikusok szokásától, kik darabjaikban maguk léptek föl; de Thamyrisában eziterán játszott a dalnok szerepében, ki vakmerően versenyre hívja a mûzsákat, s legyőzve büntetésül szeme világát veszti. Nem kevésbbé tűnt ki a tánczban és mindennemű testgyakorlatban; már kora ifjúságában ő volt a lejtő gyermeki kar vezetője a salamisi diadal-ünnepen, és a Mosónők című darabjában ismét színpadra lépett, s mint derek lapdajátszó mutatta be magát.

A névtelen életíró szerint Sophokles mestere a tragoedia-írásban Aeschylos volt. Mások ezt nem mondják, és a szó saját-képi értelmében nem is fogadható el. Mert a drámaírás elméleti szabályai még nem voltak úgy megállapítva, hogy oktatás útján mással közölhetők lettek volna, s legfőlebb a lyrai részek hangolása és az orchestrum rendezése volt az, melynek technikáját egyik költő a másiktól eltanulhatta. Aeschylos nem talált maga előtt kész remekműveket, a drámai forma mintaképeit, melyekből az elméleti szabályokat tanítványainak oktatására levonhatta volna; merész szelleme nem a szabályok fonalán, hanem az ihlet szárnyain emelkedett és tört magának utat a Parnass járatlan magaslatára, mintegy öntudatlan erővel adva létet gigászi alkotásainak. Athenaeus szerint Sophokles maga mondta volna, hogy Aeschylos úgy ír ugyan, a mint kell, de önmaga sem tudja, miért ír úgy; helyesen tesz, de öntudatlanul. A mi ebben vád-képen hangzik, inkább azon ősz teremtő elismerése, mely önmagából táplálkozva, minta nélkül alkot, szabály nélkül épít, és alkotásaiban öntudatlanul nyújtja másoknak a mintát, alapítja meg a szabályokat. E teremtő óriás vállain emelkedett Sophokles még magasabbra, s folytatta és tökéletesítette a munkát, melyet amaz hatalmas kezével megalkotott. Aeschylos vakmerő képzeletével, gigászi erejével, féktelen lelkesültségével, és Sophokles finom költészetével, bölcs mérsekletével, tökéletes formáival — úgy állnak egymás mellett, mint az ősz erdő egymásba nőő óriás sudaraival, rettenetes vadjaival, és a művészileg rendezett kert, árnyas fasoraival, lombok közt édesen daloló madaraival. Aeschylos nagyszerű, Sophokles magasztos; amaz megrázza a lelket, megrendíti az érzékeket, ez elbájolja. Drámáinak uralkodó jellege a fenség és gyöngédség szerencsés vegyítése, és ebben hasonlít leginkább Homérhoz, s azért nyerte a tragikus Homér nevét.

A mennyiben tehát folytatni és tökéletesíteni a mester művét, alkotásaiból tanulni, szépségeit elsajátítani, tulzásait felismerni és elkerülni, féktelen vonásainak kedvesebb és szebb arányokat adni, az ősz erejében duzzadó anyagot új művésziebb szabályok szerint idomítani — annyi, mint tanítványnak lenni: úgy Sophokles bizonyára Aeschylos tanítványa volt, oly tanítvány, ki mesterét csakhamar fölülmulta és legyőzte.

De miben állt a tökéletesítés, mely a tanítványt mestere fölé emelte? Bizonyára nem csupán azon újításokban, melyeket életirói a színpadi technikában, jelenetezésben, disztítésben neki tulajdonítanak. Ő vitte be a harmadik személyt a színpadra, s ez által a dialognak, mely addig csupán két személy közt folyt, több szint, mozgást, életet adott. Ez tette képessé arra, hogy több jellem ellentétes feltüntetése által a lélektani fejlődést szemléltethetőbbé, az indokolást világosabbá tegye. Antigone és Elektra kérlelhetetlen szilárdságát, Isomene és Chrysothemis gyöngéd nőiessége állítja igazi világításba, Odysseus ravaszságát Neoptolemos egyenes lelkűsége tünteti fel élesebb vonalakkal. A színpadi disztítést, ha nem is ő találta fel, de legalább tökéletesítette. Neki tulajdonítják a görbe végű bot alkalmazását, s a fehér csizmákét, melyeket a színészek és a choreuták viseltek. A kar személyzetét tizenkettőről tizenötre emelte, s nem adott neki oly nagy részt a cselekvényben, mint Aeschylus. Néha a kar a protagonista részvevő barátja, ki tanácsaival, vigasztalásaival kíséri a hős küzdelmeit, s ez által közelebb vitte a kart valódi feladatahoz, hogy ne legyen egyéb, mint az eszményített néző közönség. Végre elhagyta a drámai tárgy trilogiai kidolgozását; mindegyik darabja önálló egész, s azért anyaga felett biztosabb kézzel uralkodik. Nem az főcélja, mint Aeschylusnak, hogy a mythost tüntesse föl, s a benne rejlő vallási eszméket emelje érvényre, hanem a cselekvő személyek lelki állapotának pszichológiai magyarázatára törekszik, a cselekményt következetesen ebből építi fel, s vezeti a katasztrófa felé.

De nemcsak az újítások, bármily fontos haladást mutatnak a dráma fejlődésében, a színpadi technikában — nem csupán a külső tökéletesítés emelte Sophoklest mestere fölé, s vivta ki számára az első összeütközésnél a koszorút. A benső, a lényegi tökéletesítés volt az, mely megújította a dráma szellemét, az égből leszállította a földre és emberivé tette. Ebben volt diadalának titka, mert az emberekre csak az hat igazán és állandóan, a mi emberi. Aeschylus vakmerő képzelete a fellegek közt bolyongott, a láthatatlan világ ködös ormait mutatta a nézőnek. Istenek, félistenek óriási alakjai emelkedtek ott megdöbbszentő magasságban, a kérlelhetetlen végzet keze vezette a cselekvényt,

s az embernek csak passiv szerep jutott, csak a szenvedő fenség, hogy büszke daczczal, meg nem hajolva törjék össze a fatum rettenetes sulya alatt. Sophokles a félistenek helyett emberi alakokat vezet elő : tetteik rugója, összeütközéseik indoka nem a végzet változhatatlan akarata, hanem az emberi szenvedélyek. Isten ujjá jelöli ugyan ki a katasztrófát, de emberi vágyak, törekvések, szenvedélyek hajtják a cselekvőket feléje. Nem zárja ki a végzetet, de mivel személyeinek cselekvése, mely végül mindig a végzet jelölte célhoz vezet, egyéniségöknek természetes kifejezése, sorsuk mégis saját szívébe van írva, nem kívülök álló vak hatalom intézi. Nála az ember nem istennel harczol, hanem hozzá hasonló emberrel ; s bár összéből vonulnak, megszelidülnek azon titáni arányok, melyeket az isten ellen való küzdelem kölcsönöz az embernek, de azért hősei nem szűnnek meg valódi hősök lenni, sőt épen ez által válnak az emberiség valódi eszményi hőseivé, kik fölöttünk állnak, de nem kívülünk, csodálatra méltók, de nem elérhetetlenek. Helyes öntudattal mondta Sophokles, összehasonlítva magát a realistikus Euripidesszel : Hogy ez úgy festi az embereket, a minők valósággal ; ő pedig úgy, a minőknek lenniük kell. Hősei mindig azon meggyőződésben cselekszenek, hogy jót és helyeset tesznek ; azért jellemők szilárd, mint az aczél ; semmi szenvedés, üldözés, veszély el nem tántorítja egy hajszálra sem céljuktól. Nemes szenvedélyök nemes célra tör, s épen ez által költik a nézőben a legnagyobb részvétet sorsuk iránt, s azért tölti el a néző keblét az általa előre látott katasztrófa félelemmel és szánalommal.

És a mint Aeschylos alakjainak óriási arányai nála az eszményi ember harmonikus vonásaivá tömörülnek össze : akként különbözik magasztos egyszerűségü stíljében, szelid, mosolygó, hozzánk közelebb fekvő képeiben Aeschylos menydörgésszerű nyelvetől, dithyrambikus szárnyalásától, vakmerő, megdöbbenő képeitől. Nyelve szerencsés középutat tart Aeschylos és Euripides közt ; egyaránt kerülve amannak óriási nagyszerűségét, mindenütt kecses, méltóságos, nemes, és mindenütt a jellemeknek és helyzeteknek megfelelő. Szereti a szójátékokat, elmés fordulatokat, s ebben kora izlésének tesz eleget. Míg Aeschylos képeit, leginkább a tengeren, vadonban, a vad állatok közt keresi,

Sophokles a növényországból, a szelid házi állatokból, kivált a nemes paripától, az édes dalu madaraktól kölcsönzi. Klytaemnestra mindkettőnél álomképben látja előre a bosszút, melyet fia Orestes készül fejére sujtani. De mily különbség van a két álom képeiben! Aeschylosnál kigyó csuszik Klytaemnestra emlőjéhez, s vért sziv belőle tej helyett. Sophoklesnél a meggyilkolt Agamemnont látja, a mint jogarát a tüzhely mellett állítja fel, melyből gazdag lombu galy fakad.

Aeschylos teremtette meg a tragoediát, ő vezette birtokába lényeges elemeit; de Sophokles szabta meg formáját az anyagnak, midőn valóban emberivé tette; és ezért kellett neki nyernie a győzelmet az első összeütközésnél. Plutarch következőleg beszéli el Kimon életében e nevezetes drámai párbaj történetét: Apsephion archon alatt, midőn az ifju Sophokles először lépett a drámai küzdelem fővénnyére, az athéni nép véleménye megoszlott közte és Aeschylos közt, s egy rész ennek, másik annak ítélvén a győzelmet, nagy lett az izgatottság. Apsephion tehát nem merte rendes szokás szerint nevezni ki a pályabírákat. Mivel pedig Kimon Skyros meghódítása után épen ekkor tért vissza Theseus hamvaival Attikába, s kilencz vezértársával megjelent a színházban, hogy Bacchusnak a szokásos áldozatot bemutassa: az archon őt kérte föl, hogy társaival együtt ítéletet mondjon a két költő közt. Kimon Sophoklesnek szánta a diadalt, és a nép, mely győzelméért őt igen megszerette, megnyugodott ítéletében.

Ez elbeszélés ellen azon chronologiai nehézség áll fenn, hogy Kimon skyrosi hadjárata Phaeton archonsága alá esik, a 76-ik Olympias első évébe, Apsephion pedig a 77-ik Olympias 4-ik évében volt archon. Meglehet tehát, hogy Kimon egy más hadjáratról tért akkor vissza az Eurymedon partjairól, hol megverte a perzsákat; s ez esetben nem vagyunk kénytelenek Plutarch.elbeszélését röviden a mesék sorába utasítani.

Aeschylos a legenda szerint e veresége fölötti bánatában és szűgyenében elhagyta Athent, és Siciliába száműzte magát. Aeschylos a 77-ik Olympias 4-ik évében nem hagyhatta el Athent, mert a következő évben ugyanott adatta elő az Oedipodeiát, melylyel első jutalmat nyert. Különben is más versio szerint Simonides győzelme miatt való szűgyene vitte volna

Siciliába, a mi ép oly kevésbé valószínű; mások szerint pedig száműzetése nem is volt önkénytes, hanem azért történt volna, mivel istentelenségről vádolták. Mindez alaptalan conjecturák tömege csak abban erősít meg, hogy egyiknek se tulajdonítsunk hitelt.

Miként Lessing Plinius természettörténetének egy helyéből következteti, Sophokles első tragoediája Triptolemos volt. Ennek győzelmét a diadalok hosszú sora követte, melynek nincs mása az attikai tragoedia történetében. Darabjainak számát Suidas 123-ra teszi, a névtelen életíró 130-ra. Ezekből egészen csak hét maradt fenn számunkra; többekből töredékek, soknak csak czimei jutottak el hozzánk. Több mint száz elveszett drámájának címe ismeretes. Kiváló szeretettel dolgozta fel az attikai mondakört; ide tartoznak Tereus, Prokris, Kreusa, Aegeus, Phaedra; Oreithyia és Triptolemos; a salamisi herosok: Ajas, Teukros, Eurysakes. A trójai mondakörre mintegy negyven, a thebaira hat dráma esik. Megmaradt darabjainak chronologiai rendje nem állapítható meg egész bizonyossággal. A legrégebbek valószínűleg Antigone és Ajas; a legkésőbbiek Philoktes és Oedipus Kolonosban; amaz 409-beu Kr. e., ez a költő halála után került színpadra. Fennmaradt darabjainak egyike, a drámai forma valódi mintája, melyből Aristoteles elméletét levonta, Oedipus király nem nyert a pályázaton jutalmat, legyőzve Philokles által. E győzelem a régiek előtt oly hihetetlennek látszott, hogy Philoklesre ráfogták, mintha nagybátyjától Aeschylostól eltulajdonított munkával versenyzett volna. Az idő fenntartotta Sophokles vesztes remekművét, s az utókor bámulata igazságot szolgáltatott számára. Máskor Aeschylos fia, Euphorion nyerte el a koszorút előle; megtörtént az is, hogy egy ellenséges indulatu archon megtagadta tőle a játékra szükséges kart, s ezáltal kizárta a pályázathból. De sem az igazságtalanság, sem némelyek ephemer győzelmei nem voltak képesek elsárgítani koszorujának egy levelét sem; és míg a görög tragoedia másik két nagy képviselője, Aeschylos és Euripides, mindegyik csaknem száz darab írója, egész pályájuk alatt, tizenháromszor amaz, ötször nyert csak ez jutalmat: Sophokles koszoruinak száma Suidas szerint 24-re, Diodor szerint 18-ra megy; a névtelen

életiró pedig így szól róla : Jutalmat huszszor nyert, mint Karystios mondja. Igen gyakran nyerte a második díjat, a harmadikat soha.

Darabjai közül egy sem szerzett számára annyi elismerést, mint *Antigone*, melynek előadása után az atheniek hadvezérré választották Perikles mellé, a samosi oligarchák elleni hadjáratban. Sophokles ekkor mintegy ötvenöt éves lehetett, s mint ügyes és finom ember leginkább a diplomatiiai alkudozásokban tett szolgálatokat ; így a chiosi és lesbosi szövetségesekkel, mely alkalommal Chiosban megismerkedett az ifjú tragikus költővel Ionnal, ki nem győzte eléggé dicsérni a nagy költő kedélyes lényét, társalgásának szeretetreméltó humorát. Mint hadvezér azonban nem igen tűnt ki, s nem is képzelt valami sokat stratégai tehetségéről, enyelegve mondván Ion szerint : „Perikles azt állítja rólam, hogy érték ugyan a költészethez, de nem a hadvezéri tudományhoz.“ Az atheni nép nem is azért választotta meg, mintha *Antigonéja* némely helyeiből következtetve kitünő gyakorlati hadászati képességet várt volna tőle, hanem elismerésének ez adójával a nagy költőt akarta megtisztelni, a mint hogy az atheni színház egy részét képezte a közkormányzásnak és az isteni tiszteletnek, s az atheni állam más szemmel nézte, és más mérték szerint jutalmazta drámai költőit, mint más idők gyakorlatiabb államférfiai. — Későbbi korában ismét találkozunk Sophoklessel, mint hadvezérrel, midőn Plutarch szerint Nikias felszólítja őt a tanácsban, hogy mint a stratégák legidősbje először mondja ki véleményét, és Sophokles, célzással Nikias hadvezéri tehetségére, szerényen felel : „Én vagyok a legrégibb, de te vagy a legöregebb.“

Ez minden, mit Sophokles nyilvános életéről tudunk, ha még hozzáteszszük, hogy néhány évvel a samosi hadjárat előtt a Hellenotamiai elnökének tisztét viselte, kinek gondviselésére volt bízva a szövetségi kincsek őrizete az Akropolison. E minőségében jelent meg neki álmában, a névtelen életiró szerint Herakles, hogy tudtára adja egy elveszett arany koronának rejtékhelyét, melyet Sophokles az areopágnak fel is jelentett, s a jutalmul nyert talentumon Herakles tiszteletére kápolnát épített. Ezen legenda, s egy másik, melynél fogva csodás összeköttetés-

ben állt Aesculáppal, ki a költőt késő életkoráig testi és lelki épséggel áldotta meg, bizonyosága az istenességnek, mely Sophoklest kiválóan díszítette. Nem valószínűtlen, hogy Aesculápnak papja is volt, a mint hogy drámáiból többször kiviláglik a papi mysteriumok ismerete.

Családi életéből annyit tudunk, hogy neje Nikostrate nevű atheni nő volt, kitől Iophon fia született; egy sikyoni nőtől Theoristól, Ariston nevű fiut nemzett, kinek gyermeke, az ifjabb Sophokles, nagyapjának kedvence volt, s kevésbé ennek halála után ő vitte először színpadra a Kolonosi Oedipust. Ez adatból is világosan kitűnik, hogy Sophokles viszonya Theorissal nem kezdődhetett a költő késő aggkorában, mely monda, Sophokles szerelni kalandjaira vonatkozó több más pletykával együtt, valószínűleg a komikusok tulzásaiból származott; mint például az is, hogy késő vénségében egy Archippe nevű hetaerába szeretett, s ennek akarta hagyni minden vagyonát. Plato, kinek tanúsága mindenestre nagyobb hitelt érdemel, egészen másképp beszél Köztársaságában: Egy napon, ugymond, kérdezte valaki Sophoklestől, hogy áll a szerelem dolgában, élvezi még gyönyöreit? Halgass, felelt az agg költő, örülök, hogy megszabadultam Erostól, ettől a gonosz zsarnoktól. — E vallomás ugyan hallgató elismeri, hogy Sophokles ifjú korában nem volt mindig ment Eros zsarnokságától; de annyi bizonyos, hogy öregségében nem tette magát nevetségessé, Theorist dicsőítő verseket csempészve tragoediába, vagy Archippét akarva örökösévé tenni. Hasonló pletyka lehetett az is, mely szerint Sophokles öregségében fűs-vénynyé lett, pénzért írva verseit; a mint hogy a jólétben fuldokló emberekhez igen jól illik, fukarságról vádolni a költőt, ha munkája díját megkívánja.

Suidas szerint a nevezetteken kívül Sophoklesnek még három fia volt: Leosthenes, Stephanos, Meneklides. Ezek közül Iophon apja hivatását követte, ámbár szóbeszéd szerint, sokszor rászorult apja segítségére. A költő kedvenc unokája, az ifjabb Sophokles, szintén kitűnt a tragoediában, s többször nyert koszorút.

Egy igen elterjedt monda szerint Sophokles aggkorát nagyon megkeserítették fiai, némelyek szerint csak Iophon. Cicero

(Cat. mai. 7. 22.) ekként beszéli el az esetet : Sophokles késő vénségeig tragoediákat írt, mivel pedig ennek következtében házi dolgait elhanyagolni látszék, fiai törvény elé idézték, hogy a bírák mint esztelent, elmozdítsák a házi gazdaság vezetésétől. Mondják, hogy az aggastyán ekkor a kezében tartott drámát, a Kolonosi Oedipust felolvasta a bírák előtt és kérdezte, vajjon e költemény esztelen ember művének látszik-e? Mely felolvasás után bírói ítélet által fölmentetett. Lessing azt hiszi, hogy Sophoklest talán könnyelmű életmódja miatt vitték fiai a plátorok elé, mit, azonban Plato említett tanúsága megegyezik; az újabb kritika pedig egyszerűen a mondák sorába utasítja az egész elbeszélést, melynek azonban ha nincs is történeti alapja, de bizonyosága azon nagy véleménynek, melylyel az utókor Sophokles költészete, s kivált a kilenczven éves korában írt Kolonosi Oedipus értéke iránt viseltetett.

Sophokles nemes jellemét, derült lényét, szeretetreméltó nyájasságát, vidám kedélyét egyhangulag dicséri a régi kor minden emléke. Aeschylus iránt a kegyelet és tisztelet érzelmével viseltetett, melyet nem bolygatott meg kettejük versenyzése; a mint a görög drámaírók szokása szerint az is megesett, hogy a fiu apjával vetélkedett a koszoruért, a köteles érzelmek minden háborítása nélkül. Másik nagy versenytársával, Euripidessel nem állott hasonló szíves viszonyban; drámáiban elő is fordulnak egymásra való cselezások, ingerkedések. Nem is csoda, ha a derült lelkű, ideális Sophokles, és a komor, embergyűlölő Euripides közt nem állott fenn különös vonzalom, s a nagy hézagot, mely költészetüket elválasztá, az életben sem töltötték be. De azért Sophokles nem vonta meg elismerését nagy vetélytársától, s midőn halála hírére vevé, gyászt öltött, és színészeit koszoru nélkül léptette színpadra.

Nagy hire Attika határain messze tulhatott, és több király hívta őt udvarához, mint a makedoniai Archelaos és a szicíliai tyrannok; de jobban szerette hazáját, s bár igazságtalanságot és hálátlanságot ő is tapasztalt, nem hagyta el Athént, mint Aeschylus és Euripides. Utolsó nagy művében, a Kolonosi Oedipusban is Athént dicsőíté, s hattyudalát egyszersmind a hon-szeretet legszebb emlékévé tette.

A legenda, mely választott alakjainak halálával, s halál utáni sorsával leginkább szeret foglalkozni, mindhárom nagy görög tragikus halálát rendkívüli vonásokkal adja elő. Aeschylos fejére a légben repülő sas tekenősbékát ejt, Euripidest a makedoniai ebek szaggatják szét, Sophoklesnek kedvencz színésze Kallipides szőlőt visz, melynek magva evés közben megfojtja. Egy másik monda szerint, melynek alaptalanságát szintén kimutatta az újabb kritika, a feletti örömében halt meg, hogy a versenyen, ámbar csak egy szavazattöbbséggel, elnyerte az első koszorút. Amnyi bizonyos, hogy az emberi életkor legvégső határát testi és lelki épségének teljes birtokában érte el, s a kilenczven évet meghaladva szállt fényes életutja végén sirjába.

E dicső sirt is a legenda csodás színeivel ékesíté fel az utókor bámulata. Midőn Sophokles meghalt, a spártaiak Athent ostromolták Dekelia felől, mely a költő családi sirboltjának szomszédságában feküdt. Dionysos isten tehát megjelent a spártai vezér Lysandros előtt álmában, megparancsolván, hogy ne akadályozza meg kedvenczének, az új szirénnek eltemetését. A vezér nem hajolván az első intésre, Dionysos újra megjelent előtte, s Lysandros megtudván, hogy a nagy tragikus költőről van szó, hirnököt küldé Athenbe, s megengedé a temetést.

Sirkövét szirén alakja ékesíté; negyven évvel halála után Lykurgos a másik két nagy tragikussal együtt ércszobrot emelt Athenben emlékének, s meghagyá, hogy műveinek egy példányát az állami levéltárban őrizze. Az atheni nép a herosok közé emelte, s felisten gyanánt ünnepelte emlékét, és az utókor a tragikusok elsejének ismerte el. Tragikus Homérnek nevezik őt, a mint Homért viszont epikus Sophoklesnek. Méhnek mondták, nemcsak édességeért, hanem mert méh gyanánt minden szépet és jót össze tudott szedni. Rajta nem teljesült az, mit Kolonosi Oedipusában oly szépen mond mindenek mulandóságáról: az ő dicsőséget kor nem vénitette, halál nem érte el, és a mindenható idő keze megbénult előtte.

Csiky Gergely.

GAIUS LUCILIUS.¹⁾*Cuius non audebo dicere nomen?*

A mostoha sors, mely a görög és latin irodalom oly sok kincsét tőlünk megtagadá, Lucilius művein is oly pusztítást vitt véghez, hogy alig birnánk a töredékek özönén át magunknak hű képet alkotni a latin satura e tulajdonképi megalapítójáról. ha Horatius három saturában (I. 4. I. 10. II. 1.) nem foglalalkoznék vele. Horatius e helyeken behatóan tárgyalja stilusát és egész modorát, elismeri érdemeit, de felemlíti egyszersmind gyengéit is, csakhogy ez utóbbiakat egy kissé nagyítja, s azért e tekintetben nem is lehet mértékadó. Először ugyanis tekintetbe kell venni, hogy Horatius mint költő, s nem mint száraz bíráló szól, azután, hogy Horatius idejében az irodalom legtöbb barátai éigig magasztalták a köztársaság talaján nőtt irodalmi termékeket, s Luciliust minden költő fölé emelték, míg az augustusi kor irodalmára megvetőleg néztek, a mi Horatiust bosszantotta. Harmadszor figyelembe kell venni a politikai álláspontot; Luc. a szabad köztársaság embere, a ki kimélet nélkül ostorzott nagyokat kicsinyeket, míg Horatius a finom udvari költő, a kinek Luc. természetes, s néha nyers modora nem tetszhetett. Ámbár Hor. is megtámad egyes nevetséges és rut dolgokat, azért mégsem hasonlítható az ő saturája Luciliuséhoz; hol amaz tüszurást alkalmaz, ez ostorral él. Ha az összehasonlítást tovább folytatjuk, azt mondhatnók: Luc. ugy áll Horatiushoz, mint a görög ó-komédia költői az újhoz, s e viszony itt mint ott első sorban a politikai viszonyoktól függ.

Lássuk már most mennyiben érvényes Hor. ítélete, ha Luc. satura-töredékeit a mai álláspontból ítéljük meg. Először valamit életéről.

Luc. született Suessában, az aurunkaiak területén 180 Kr. e. Hieronymus (Eusebius krónikájában) 148-ra teszi születését, halálát pedig 98-ra; de ez lehetetlen, mert tény az, hogy Luc.

¹⁾ Felolvastatott a budapesti philol. társaságnak 1878. nov. 6. volt ülésében.

Scipio Africanussal (szül. 185, megh. 129) barátságban élt, és csak nem hihető, hogy Scipio barátságos viszonyba lépett egy 18—20 éves ifjával. A töredékek, s a rendelkezésünkre álló többi adat mind arra utal, hogy e barátság két egykoru és teljesen megérett férfiú közt létezett. Scipio bizonyára nem taníttatta volna magát egy fiutól a latin nyelv tiszta és biztos kiejtésére. Ő, mint általában minden római aristokrata, gyűlölte a bölcsestől és tudománytól áradozó gyerkőczöket. Hozzájárul, hogy Luc. 134-ben mint lovag szolgálatban állt Scipio hadseregénél Numantia alatt, s csak nem tehetjük fel, hogy egy 14 éves fiú katonai szolgálatot tett volna. Oly hadvezér, mint Scipio, nem alkalmazhatott fiukat, hogy a romlott numantiai hadsereget (l. Mommsen, Röm. Gesch. II.⁵ 14—16) megjavítsa. Hieronymus Luciliusnál ép oly hibát követett el, mint Catullus születési évének meghatározásánál. Ő ugyanis Snetoniusból merített, ez pedig Luc. születési évét A. Postumius és C. Calpurnius consulsági évére tette, vagyis 180-ra; Hieronymus pedig ezt feleserélte Sp. Postumius és L. Calpurnius consulok évével, mely 148-ra esik; innen a hiba.¹⁾

Luc. gazdag lovagi családból származott, egyik fivére római senator volt. Az ő számára is megnyílt volna a politikai pálya, de sokkal kevesebb becsvágya volt, semhogy az akkori Rómában politikai szerepre törekedett volna. Inkább az irodalommal és művészettel foglalkozott, s többre becsülte amaz *otium cum dignitate* életet, mely után Cicero és mások hiába sóvárogtak. A törvényes hadi szolgálatot azonban leróttá, s csak azután vonult vissza; tán egészségi állapota is birta ezen lépésre. Visszavonultságából csak egyszer lépett elő, Scipio kérelmére. Midőn ez ugyanis 134-ben a teljesen demoralizált numantiai hadsereg felett a parancsnokságot elnyerte, magának kellett önkényteseket gyűjteni, a mi barátainak és klienseinek nagy számánál fogva nem volt nehéz feladat. A legderekabbakból képezte a

¹⁾ Bähr, Bernhardy és Truffel (irodalom-történeteikben) Hieronymus adatait fogadják el, anélkül, hogy az ellenfél érveléseit megczáfolnák. Gerlach (Hist. Studien II.) szintén Hieronymust védi; argumentumai mind balomra dönthetők; l. Müller Lucian. Leben und Werke des C. Lucilius. Teubner, Lipse 1876.

cohors praetoria-t (tábornoki kar), melyben Luc. is volt. De Luc. nem maradt Numantia alatt a háboru bevégeztéig, hanem visszatért Rómába, s onnan még egy kis utazást tett egyik barátjával Alsó-Itáliába, Siciliába és a lipariai szigetekre, melyet saturáinak 3. könyvében leírt. Meghalt Nápolyban 102-ben, de Rómában temették el közkölségen. Nem nősült meg soha, s így vagyona és háza, melyben előtte egy syriai herceg, ki Rómában mint túszt élt, lakott, fivérének leányára, ki Pompeius Magnus anyja volt, szállt örökségül.

Luc. összesen 30 könyv saturát írt, melyekből csak csekély töredékek vannak fűnn.¹⁾ Mit tartalmaztak legyen ezen könyvek, nem nehéz megítélni. Corn. Scipio Aemilianus benső barátjának tetteit az elkorcsosodott aristokratáknak mint tükört mutatá, hogy saját gyengéiket lássák: korbácsolta barátjának ócsárlóit, s magasztalta Laeliust, ki társas körük harmadik tagja volt. Feltehetjük, hogy Cicero *Laelius*a és általán e két férfiú személyes viszonyainak jellemzése Luciliusból folyt. De nem szabad hinni, hogy Lucilius tán megénekelte e két férfit, mint azt Ennius az öregebb Scipioval tette; csak közben-közben említette őket, néha hibáikat is megróttá, s üdvös tanácsokat adott nekik. Luc. függetlenül élt barátaitól, kikhez Clitomachus bölcsész is tartozott, a ki Carneades halála után az akadémia feje volt, s egyik könyvét Luciliusnak ajánlotta.

Luc. a saturában korszakot alkot, mert habár Ennius is írt saturákat, azok korántsem bírtak azon jelleggel, mint később a *satura* neve alatt értett költemények. Ennius saturának azt nevezte, a mit sem eposnak, sem drámának nem tekinthettek, oly költeményt, melyben különféle dolgokról különféle metrumban szóltak, szóval költői egyveleget. Luc. azonban a saturának

¹⁾ A töredékeket először összegyűjtötte Dousa F. 1661; többször lenyomattak; 1846-ban jelent meg Gerlach, *C. Lucili saturarum reliquiae*; a prolegomenákon kívül a munka becszel nem bír; Corpet kiadása Párisban jelent meg 1845-ben. A mai kritikai álláspontnak csakis két kiadás felel meg; ezek Müller *Luciané, C. Lucili sat. rel.* Lipse 1872. kritikai apparatussal és — a mi Lucilius megértéséhez okvetlenül szükséges — tárgyi kommentárral; és Lachmann, *C. Luc. saturarum, edid.* J. Vahlen, Berlin, 1876; csakis a szöveg a forrásokkal.

határozott irányt adott, melyben egész mostanig mozog. Ő Diomedes szerint (III. 485. K.) a saturát *carmen maledicum et ad carpenda hominum vitia archaearum commoediae caractere compositum*-má tette, s e tekintetben minden esetre van némi hasonlóság közte és a régi komédia-írók közt, de Horatius ítéletében mégis messze ment, midőn azt mondja, hogy Luc. Eupolis-, Kratinos- és Aristophanestól függ, s hogy ezeket követte. (sat. I. 4.) A régi komédiánál ugyanis a cselekvény ideális jelleget kap a kar által, Luc. pedig egészen a mindennapi téren mozog; Aristophanes nem léphetett elő saját énjével — kivéve a parabasiseket — míg Luc. egyik főérdeme az, hogy a saturába saját énjét vitte be, s hogy az ő ítéletét tartotta mértékadónak minden kérdésben, a miben később minden satura-író követte. Horatius állítása ellen szól még végre a két műfaj tartalma is, mert hogy mérkőzhetik egy egyszerű luciliusi vagy még horatiusi satura is egy Aristophanes phantastikus képeivel! Ha egy görög költővel össze akarnók hasonlítani Luciliust, akkor inkább Archilochosra kellene gondolnunk.

Luc. áldozatait névleg nevezte meg, s mindjárt első könyvében (XXVI.) élesen körvonalozta az utat, melyen haladott. Hor. szerint (sat. II. 1. 69.) Luc. *primores populi arripuit populumque tributim*; államférfiak, költők, rhetorok és bölcsészek egyaránt érezték ostorát. Különösen Accius költői sajátosságai és nyelvujításai ellen fordult, s ninthogy Luc. a republikanus Róma pártmozgalmai közt élt, mint derék római még inkább irányzá szemét a politikai, mint az irodalmi térre. Az optimatusok döllyfe, kik az állam javát semmibe sem véve fiaikat, ha még oly képtelenek voltak is, a legmagasabb hivatalokra és katonai állásokra emelték; kitűnő férfiak ellen való fondorkodásaik, a hadvezérek tétlensége és tudatlansága, kik Rómának Carthago és Numantia előtt szégyent és kárt hoztak: C. Papirius Carbo ingadozása, Corn. Lentulus Lupus kapzsisága és büszkesége, a ki, ámbár zsarolásai miatt elítélték, 147-ben mégis censorra lett, a gazdagok ledér és kicsapongó élete, a szigorú római erkölcs súlyedése, az akkori görög élet majmolása. szóval mindaz, a mi mindjárt Luc. halála után a polgári háborúkat szülte, és a köztársaság bukását előidézte, mind ez mondom a saturákban ki volt tárva, s méltán

sajnálhatjuk, hogy e 30 könyvből csak oly csekély töredékek maradtak ránk. Mily sok adatot szolgáltatnának e könyvek az akkori Róma társadalmi, politikai és irodalmi viszonyaira! De sokat veszített a nyelvész is, mert Luc. nyelvezete a latin archaikus korszakra nézve főforrás, mely még töredékeiben is a legnagyobb fontosságu. Luc. satúráinak 9-dik könyvét egészen helyesirási kérdéseknek szentelte s Accius újításait halomra döntötte (l. bővebben *Brambach, Die Neugestaltung d. lat. Orthographie*, 21). A harmincz könyv közül az utolsó öt (XXVI—XXX) különféle metrumban volt írva, nevezetesen a 26. és 27. trochaеusi tetrameterekben, a 28. és 29. ezen metrum mellett iambusi trimetereket is mutatott, a 30. csak hexameterekből állt. Ugyancsak hexameterekben írta az első husz könyvet (I—XX); a 22. mint látszik elegiai distichonokból állt; a többi könyvből nem maradt töredék. Tudjuk, hogy a XXVI—XXX. könyveket írta legelőször; hogy ezeket később legvégre tették, annak oka csakis a metrum; főkép csak a daktylusokban írt könyveket olvasták, azért megszavazták a chronologiai rendet, s első helyre tették a később írt 20 könyvet. Hor. kritikája is csak a daktylusokban írt könyvekre látszik vonatkozni. Míg a iambusi és trochaеusi töredékek sok hasonlóságot mutatnak a komikusokéival, addig a daktylikus rész nagy szorgalommal van írva, és különös praecisio s gondos előadás által tűnik ki. Ha ezt már a töredékek mutatják, akkor valóban csodálandó, hogy sok tudós Hor. ítélete által¹⁾ félrevezetve elfogultan ítélték róla; így *Dacier* (sur Horace VII. 311.) azt mondja: *Quelque déference que j'aie pour les sentimens de ce grand Rheteur (Quintilian) je suis persuadé que le jugement d'Horace doit être d'un plus grand poids. Ce Poëte avoit d'autant plus de finesse et plus de goût qu'il vivoit dans un siècle plus éclairé . . . Je soutiens même qu'en lisant les seuls fragments, qui nous restent on doit être de son opinion. Épen*

¹⁾ Hogy ebéd előtt írt 200 verset, s ugyanennyit ebéd után, sőt ha fogadásra került a dolog, egy lábon állva is annyit írt; hogy több elvetendő nála, mint megtartandó, hogy lomhán folynak versei stb. efféle. Csakhogy Horatius Lucilius érdemeit is elismeri, mivel látta, hogy ezen támadások a közönségnél nem szűlnek jó vért, míg az újabb tudósok néhány csakis gyenge oldalait látja.

ezen „*lisant les seuls fragments*“ nem jogosítanak fel senkit pálczát törni oly költő felett, ki mióta *Lachmann*, *Müller* és mások a szigorú metrikai szabályok szerint ítélnék róla, tiszta fényben áll előttünk.

Ha *Gerlach* (prolegomena ad Luc. sat. rel.) védi is a horatiusi ítéletet, s Luciliusnál metrikai monstrumokat vél találai, ha *Mommsen* (Röm. Gesch. II.⁵ 454) még annyira porba rántja s néhány töredék fordításával be akarja bizonyítani, hogy Luc. metrumai a német „Knittelversek“-hez hasonlítanak: még sem szabad azt gondolni, hogy pongyola költővel van dolgunk. Tekintetbe kell venni, hogy azokat oly hanyag és tudatlan grammatikus idézi, mint Nonius, s hogy a grammatikusok általán a jót, rendszerest nem szokták emliteni, hanem inkább csak a kivételest, a rosszat, hogy példát nyujtsanak arra, hogy mit kelljen kerülni; s ha mindezek daczára a legtöbb töredéken a metrikai rend észrevehető, bizony nem fogjuk *Müllernek* rossz néven venni, ha *Mommsen* említett fordításairól ilyfélekép nyilatkozik: „*Sane ipsius Mommseni metra, quibus reddere conatur verba Lucilii quam maxime vocanda sunt Knittelverse*“ (Luc. satur. rel. Quaestionum Lucilianarum liber XXXII.) vagy (Leben und Werke des C. Lucil.) „*Mommsens im Bänkelsängerton gehaltene Übersetzung lucilischer Fragmente.*“ Tény ugyanis, hogy Luciliust nemcsak saját korában, hanem még inkább a császárok alatt szerfelett dicsérték; tehát csak volt erő és költői tűz benne; s hogy Horatius néhány rosszul alkalmazott szótag vagy erőszakos tmesis miatt támadta volna meg, az nem hihető. Ami Horatiusnál politikai okokból magyarázható meg, az a mostani kritikusokra nézve nem lehet mérvadó. Már Quintilian ajánlá a közép utat, midőn így szól: *X. 1. 93 . . . Lucilius quosdam ita deditos sibi adhuc habet amatores ut eum non eiusdem modo operis auctoribus sed omnibus poetis praeferre non dubitent. Ego quantum ab illis, tantum ab Horatio dissentio, qui Lucilium fluere lutulentum et esse aliquid, quod tollere possis putat. Nam eruditio in eo mira et libertas atque inde acerbitas et abunde salis.*

Mielőtt a metrikai részre áttérnék, még röviden felemlitem a vitát, mely a tudósok közt, az egyes könyvek ezimeire vonat-

kozólag folyt. A könyvek beosztása ugyanis nem magától Lucilistól származik, hanem mint *Lersch* (Zeitschr. für die Alterthumswissenschaft 1839. 342.), Suetonius és Gellius egyes idézeteire támaszkodva, kimutatta, Valerius Catonak, Lucilius barátjának műve. Hogy ezen könyvek mindegyike ezimmel bírt volna, melyből a tartalomra következtetni lehetett, azt először *Van Heusde* (Disquisitio de L. Aelio Stilone p. 38, és behatóbban *Studia critica in Lucilium* cz. művében) állította, és *Lersch* (id. folyóir. 1837. 1047.), *Becker* (u. o. 1843. 30—33. sz.) és *Schönbeck* (Quaest. Lucilian. part.) elfogadták, s következőkkel bizonyították véleményét: Heusde azt mondja: Minthogy Lactantiusnál IV. 12. ezt találjuk: ceteri dii quos Lucilius in *deorum concilio* irridet, továbbá Servius ad Aen. X. 104. azt írja: totus hic locus de primo Lucilii translatus est, ubi inducuntur *Dii habere concilium*, végre Porphy. ad Hor. carm. l. 22. 10. azt mondja, hogy Lucil. is intézett Collyrához verseket: tehát az első és 16. könyv ezimél: *Deorum concilium* és *Collyra*-t nyerjük, s bizonyosan a többi könyvnek is külön czime volt; Lersch Arnob. adv. gent. II. 6-ból egy *Fornix* czimet hoz ki, s azt a 9. könyvre vonatkoztatja, míg a harmadikat, melyben fönt említett utazását írta le a költő, *ὁδοποικίζωρ*-nak kereszteli; Becker még tovább megy; ő a *Fornix* czimet a 7. könyvnek adja, a 9. pedig szerinte: *De orthographia* cz. viselt (ezen egy czimet Hermann K. Fr., Götting. Gel. Anz. 1843. 380. is elfogadta); a *ὁδοποικίζωρ* nem tetszik neki, hanem *Iter ad fretum Siciliense*-t ajánl, Horatiusnak *Iter Brundisium*-a (sat. l. 5.) mintájára; s egészen kénye kedve szerint választja még e czimeket: *Ad Fundium* a XIV-ik; *de divitum luxuria* a IV-ik; *poetarum insectatio* a X-ik; *Torquatus* a XI-ik, s még egy *liber epodon*-t is feltalál, s végre a XXX-ik *epistola ad Caelium* czimét (Schmidt, C. Lucilii satirar. quae de libro IX. supersunt p. 33 véleményében osztozkodva) is elfogadja. Ezen eljárás ellen szót emelt *Petermann* (Zeitschr. f. d. Alterth. 1846. 37. sz.) s kimutatta, hogy a Collyra czim nem biztos, mert a scholiasta különben egy *Lalage* czimű horatiusi ódát képzelt volna magának, a mi nem áll, s a kéziratok e czimet nem támogatják, (l. Lachmann, Rhein. Mus. A. F. VI. 177.) s hogy Lactantius *Deorum concilium*-ot, Arnobius pedig *Fornix*-ot említik,

még nem jogosít fel arra, hogy ilyféle czimeket felvegyünk: különben az Iliasban Thetis beszédét Zeussal és Glaukos fegyvercseréjét is a bennök foglalt tárgyról lehetne czimezni. Az idézetek csak azt mutatják, hogy e könyvekben ezekről szó volt, s az is lehet, hogy Luc. egyes saturái, úgy mint Varrónál, külön feliratokkal bírtak; de az egyes könyvekre nézve ezt nem szabad felvenni. Ugyanily eredményre jut Baehr (Röm. Literaturg. I.¹ 547.). Annál kevesblé szabad ezt tenni, mert még a töredékek is, melyek a Becker-féle czimekkel ellátott könyvekből fennmaradtak, korántsem igazolják ezt; a XVI. k. (Collyra) töredékei nem is illenek egy kedvelt nőhöz intézett versbe, s ha Bouterwek (Rhein. Mus. XXI. 339.) megközelítőleg ki is fejtette az első könyv tartalmát, melyben az istenek gyűlése tanakodik azon, miképen büntessek meg Lupust, Tubulust és Carbot, s melyben egész Róma rossz magaviselete és sülyedt erkölse szóba jött, ha mondom ez valószínű is, de azért ebből szükségkép kell-e következtetnünk, hogy Deorum concilium volt a címe? Korántsem, mert Lactantius e szavakkal csak utalt egy általánosán ismert saturára, melyben e tárgy előfordul.

Térjünk most át a főkérdésre, t. i. Lucilius metrikájára, s azt fogjuk találni, hogy azon szabadságokat, melyekkel ő élt, mások is alkalmazták anélkül, hogy valaki azt mondta volna róluk, hogy „Knittelverseket” írtak. Ami a rövid szótagok meghosszabbítását illeti,¹⁾ oly helyeken mint: IX. 42 Crisabit, ut si frumentum cluibu' vannat (v. ö. még IX. 14. 4. IX. 17. IX. 42), a meghosszabbítást a befejezett gondolat és a caesura védik: (l. Müller L. De re metrica 327), és az ily szabadságra az aranykor írónál is találkozunk; hogy V. 19. propola áll, holott e szó a gör. *προπολης*-ből származik, azon nem fogunk csodálkozni, ha a finom Terentiusnál is prólogus-t találunk (Heaut. prol. 11, és Hec. prol. 2. 1.

XXVIII. 14. Utrum anno an harno tete abstuleris a viro; az *is* szótagot meghosszabbítva találjuk. Ennius annal. 200

¹⁾ E metrikai részre az összes példákat egy nagyobb latin dolgozatban állítottam össze: itt hely szűke miatt csak néhányra szorítokozom. A töredékeket Müller L. kiadása után idézem.

(Vahl.) dederitis, Ter Haut. V. 4. 3. meminervis, Hor. epist. I. 6. 40. fueris, Tibull. 4. 1. 8. respueris, s még igen sok helyen Ovidiusnál (l. Neue Formenl. d. lat. Sprache II. 397).

A mi pedig a hosszú szótagok megrövidítését illeti, felmúlithető IX. 2. ore corrupto, (corrupto helyett); de Lachmann igen helyesen mondja (Comm. in Lucret. 416.): Lucilius *ore corrupto* non potuit dicere nisi irridendi causa aut forte loquendi legibus demonstrandis, cuius modi est illud: *pretor* ne rusticu' fiat.

XXVII. 4. és XXVII. 28 a mutató névmás egy l-lel fordul elő (*ili* és *ile*) de itt meg kell jegyezni, hogy az iambusi és trochaeusi versekben a későbbi írók sem tartották meg a szigorú szabályokat, s hogy e részben Luciliustól sem követelhetünk nagyobb pontosságot, mint a drámaíróktól; különben még Lucretiusnál is akadunk az ilyenre: vacillare, Catullusnál: tintinant aures; Porsena pedig Hor. és Mart.-nál fordul elő (l. Müller Drm. 360. Lachmann i. h. 37.), nem szükséges tehát Bouterwek javítása (Quaest. Lucil. 21. Rhein. Mus. XXI. 346.) aki az idézett helyeken a *hi* és *it* szokat akarja *ili* és *ile* helyébe tenni.

A positio által hosszuvá vált szótagokat a szó közepén Lucilius sohasem rövidíti meg, csakis néha a szó végén levőket, ha a következő szó két vagy több mássalhangzóval kezdődik, így:

VII. 20. immutasse statumque;

XXVIII. 39. Acciu' status?

X. 8. deducere scalis.

De ezt Lucretius is tette: l. 372. cedere squamigeris; (v. ö. V. 47. VI. 1186. IV. 772); továbbá Horatius is; pl. sat. I. 2. 30. fornice stantem, (v. ö. II. 2. 36; II. 3. 43; II. 3. 296; I. 3. 44; I. 5. 35); de Luciliusnál még az is latba esik, hogy ő e szabadságot csak a hexameter 5. lábában engedte meg magának, a hol a daktylus okvetlenül szükségessé tette ezt; a mi az eljárást még inkább igazolja.

Néhány helyen a mutató névmások kezdőbetűjét vetette el; így: *li*, *illi* helyett: V. 16; VII. 21. 2; XXVI. 60. 2; *lum illum* helyett: XXIX. 2. 1; *lis*, *illis* helyett XXIX. 63; *sti*, *isti* helyett VI. 6. 1; *stoc*, *istoc* helyett IX. 22. 6; de Lachmann szerint (i. h. 197) maga Hor. epist. II. 2. 163. nem irt *modo isto*-t, hanem *modo sto*-t, mert e költeményben, a bizalmas beszédben

a 146—216. versig még más elavult formák is fordulnak elő; így : 148. faterier, 151. curarier; továbbá Plautusnál (Bacch. IV. 4. 28.) is van : iam stoc dicto; Caecilius: ingenio si sto (Nonius p. 476. 20); ide tartozik végre tán Verg. Aen. VI. 389 is, hol a Mediceus ezt nyújtja : Fare age, quid venias; iam *stine*; et comprime gressum; mely helyről Müller (Drm. 304.) találón mondja : Non errore quodam aut neglegentia ortum esse *stine* altero potest probari testimonio. etenim in Hosidii Medea centone Vergiliano eiusdem illius versus (194) pars postrema talis cum feratur „iam stinget comprome gressum“ facile etiam agnosceatur *stine*.

Nézzük a synkope-t.

Luc. az *u* magánhangzót *c* és *l* közt kiveti : VIII. 2. poclo, XXIX. 13. periclo; *i*-t *l* és *d* közt : VII. 19. 1. calda, VII. 23. caldum, IV. 16. soldum; *r* és *d* közt XXVII. 32. arдум, *g* és *d* közt VIII. 10. frigidaria, *g* és *t* közt XVII. 1. 4. dictum (digitum helyett), *s* és *t* közt : III. 51. depostu'; inc. 10. 1. conpostae.

Hogy ily synkopet az aranykor írói is használtak, azt mindenki tudja; lépten nyomon találkozunk ily formákkal : gubernaculum, hercle, lamna, maniplus, oraculum, periculum, porgo, tegmen, saeculum, spectaculum, vinclum stb.; valdius Hor. epist. I. 9. 6; soldus, sat. I. 2. 113. II. 5. 65; coplata Lucr. VI. 1088. surpere Lucr. II. 314. Ide tartozik a mult idő határozatlan módjában a *si* szótag kivetése is; Luc. II. 6. 1 : invasse, invasisse helyett : XXVIII. 33. misse, XXIX. 50. scribse; V. 6. 2, mansti, mansisti helyett; de ha látjuk Neuenél (i. h. II. 418.) a roppant sok hasonló példát Plautus, Terentius, Lucretius, és magából Horatiusból. akkor bizonyára nem fogjuk Luciliust elítélhetni. Az olyan példákat pedig, minőket Schmidt (i. h. 12.) és Gerlach (prol. 127.) felhoztak : monstrificable és opra (opera helyett) mint monstrokokat csekély conjectura által már helyreigazították. Csak ne rójunk a költőre olvasmit, a mi egy hanyag grammatikus, vagy egy ostoba leíró által került a szövegbe!

Luc. az apokopét is széltiben használja, még pedig a rövid *is* és *us*-ra végződő neveknél, és a görög os-nál, de ezt Ennius, Aedituus, Lucretius és Catullus is tette; így pl :

inc. 33. Crassum habeo generem, ne rhetoricotero' tu sis; de soha sem használja ott, hol *e* szótagok hosszúak, Wieland

(Hor. sat. I. 4. 138. l.), hogy Horatius ítéletét mentegesse, azt veti Luc. szemére, hogy egy versben néha kétszer, háromszor is kivetette a vég s-t, sőt még azt mondja, hogy Horatius elég mérsekletes volt a bírálatban; de Wieland elfelejtette ugy látszik, hogy nem augustusi költővel van dolga. Amit pedig Gerlach (prol. 126.) mond, hogy Luc. az m-t mássalhangzók előtt is kivetí, az nem igaz. A két példa, melyre Gerlach hivatkozik, a következő: XXX. 20. si noenum molestumst; (igy Gerlach) és XXX. 13. contentu' teneto; csakhogy az első helyen helyesen marad meg Müller a *noenu* mellett, a másodikra nézve pedig maga Gerlach mondja, hogy *contentu'* talán *contentus* helyett áll.

Térjünk át az elisio-ra.

Igaz, hogy Luc. kettőshangzó vagy hosszú szótag után is kivetí a hosszú magánhangzót, hogy egytagu szóknál és a pentameter első, valamint a hexameter utolsó lábánál is használ elisiot, de mily kevés a classikus írók száma, kiknél az ilyen elisiot nem találjuk!

Gerlachnak nem tetszik (prol. 128.), hogy Luc. néhány hexameter utolsó szótagát a következő hexameter kezdő szótaga által kivetteti, pl. XVII. 6. magna ossa lacertique Adparent homini; de ezt Vergilius is teszi, igy Aen. V. 422. Et magnos membrorum artus, magna ossa lacertosque Exuit; (v. ö. Hor. sat. I. 4. 96; Ov. Met. IV. 11. IV. 780).

Ha végre összehasonlítjuk az elisio gyakoriságát, be kell vallanunk, hogy Luc. gyakran túl ment a mértéken, mert még arra is van nála példa, hogy az elisiot ötször használja egy sorban, pl:

VI. 17. Sese animam insinuare aequae atque innubere censent; de hiszen Horatius is 24-szer használt saturáiban háromszoros elisiot egy versben, négyszereset pedig kétszer (I. 3. 20. II. 3. 86.). Mindkettő túl ment a mértéken, de mindkettő menthető a saturák köznapi nyelvezete miatt.

A mi a luciliusi hiatust illeti, nincs eset, hol részint a nyugpont, részint az arsis és caesura ne védné a hiatust; míg (Müller szerint de r. m. 311) Vergiliusnak a thesisben levő 40 hiatusa közül csak hétszer menti a hangürt a nyugpont. Az mivel végződő szók közül csakis az egytaguak állnak Luc.-nál

hiatusban, s erre is csak egy biztos példa van : XXVI. 67. 2. Tuorum, quam in album indidisti; de Lucretiusnál és Horatiusnál is van hasonló eset. (Müller Drm. 307.)

Az összevonáshoz tartozik még a *synizesis* és *synaeresis*, míg ugyanis az elisio két szót mintegy összevon, addig a *synizesis* és *synaeresis* egy szó belsejében két közvetlenül egymásra következő magánhangzót olvaszt egybe. E tekintetben sem engedett meg magának Lucilius több szabadságot, mint a többi költő. *Eodem*-et néha két szótagunak mérte, *navis*-t egy helyen egyszótagunak (v. ö. *nauculator*-t Martialisnál 3. 20); az *i*-t és *u*-t itt-ott (pl. *promunturiumban* és *tuamban*) mássalhangzónak vette, *mei*-ben és *fuisse*-ben a két magánhangzót egybe vonta; de ez mind olyan *licentia*, mely elől tudvalevőleg még az Augustus korabeli költők sem riadtak vissza.

Ami a caesurá-t illeti, Luc.-nál csak az föltűnő, hogy néha a *penthemimeris* és még ritkábban a *trithemimeris* az előszócskával összetett neveket (leggyakrabban *atque*-t) alkatrészeire felbontja (pl. *in-misses* IV. 14. 2; *in-probus* XI. 10. 1. *at-que* I. 20. 2. *at-tulit* IV. 20. 2 stb.

Találunk persze oly verseket is, melyekben a *trithemimeris* és a *hepthemimeris* is választ el összetett szókat, így : VI. 17. *Sese animam in sinuare aequae atque innubere censent.* XX. 8. *Proras de spoliata et de tunc tunc gubernata.*

Egyedül *hepthemimeris* e helyeken fordul elő : IV. 2. 2. *In quo Laeli' clamores* σοφός ille solebat, és VI. 6. 1, VII. 4. 1, VII. 18, VIII. 4. 2, XI. 12. 3, XIV. 15. 1, XVII. 1. 3, XX. 3. 1, XXX. 79, XXX. 13, inc. 22. 2. inc. 1. 13, IX. 4. 3, XI. 16. Csak *trithemimeris* hét helyen találtam, így : VII. 15. 1. *Hanc ubi volt male habere, ulcisci pro scelere eius.* VIII. 2. 1, IX. 11. 1, IX. 14. 1, XI. 3. 2, XII. 3. 1, III. 7. 2.

Néhány hexameter pedig semmiféle metszettel sem bír, így : I. 36. --- *nodum in scirpo insanu' facessere volgas.* III. 47. *Sparsis hastis longis campus splendet et horret.* XXIX. 79. *Nec ventorum flamina flando suda secudent.*

Ugyanezen szabályellenes eseteket találjuk a *iambusi* és *trochaeusi* versekben, de ott nem tűnnek fel annyira, minthogy a dramatikusok szintén éltek ezen szabadsággal. De mindenesetre

tulzott Gerlach ezen állítása (prol. 128). „Praeterea caesuras omisit cuius rei tot exempla sunt, ut singula laudare non sit necesse“ össze lehet könnyen számítani ezen eseteket, s nem fogunk lépten-nyomon velök találkozni, amint ezen állítás után gondolhatná valaki.

Ami végre a trochaeusok és iambusok hosszú szótagjainak két rövid által való helyettesítését illeti, ez oly köznapi dolog, hogy alig érdemel különös említést; de még itt is említésre méltó, hogy aránylag ritkán élt e szabadsággal, csak egy helyet találunk, a hol három *egymás után* következő lábnál tette ezt: XXVI. 3. 2.

Vōlūnus capere ānīmum illorum

Négyszer egy versben a következőkben oldotta fel: XXVI. 21. 1.

Princīpio phīsīci omnes constare hōmīnem ex ānīma et corpore.

XXVI. 35. Ēgo enim contemnīficus fieri et fastidire Āgāmemnonis; s még XXVI. 34. 48; XXVII. 39, és csak egyszer tette ezt ötször.

XXVI. 15. Denique adēs malē me accīpiunt decīmae et provēniunt male.

Lucilius a hexameter végére néha egytagu szót, sőt két vagy három egytagu szót is tett; így: I. 9. 2.

Aut Neptunū pater, Liber, Saturnū pater, Mars. I. 21. Hymnis captando quem adservavisse ait ad se; de ugyanezt tette Hor. is, s ha csak sat. I. első négy költeményét vesszük tekintetbe, azt találjuk, hogy az első saturában hatszor, a 2-ban ugyanannyiszor, a 3-ban négyszer, a 4-ben tizenhatszor áll két egytagu szó a vers végén, 3 egytagu szó pedig I. 2. 18.

Juppiter! exclamat, simul atque audivit? At in se;

I. 2. 49. Non minus insanit quam qui moechatur. At hic si; I. 2. 69. I. 3. 91. I. 4. 23.

Végül még a tmesisről akarunk szólni. Teuffel (Pauly Real-Encycl. IV. 1185) azt mondja: Besonders weit treibt er (t. i. Lucilius) den Gebrauch der Tmesis, z. B. deque dicata. Néhány példa és összehasonlítás ki fogja deríteni, hogy Luc. e pontban sem ment messzebb, mint a többi költő. Luc. csakis az

előszócskákkal összetett szóknál használja a tmesist, azért Ennius-féle tmesiseket (*cere comminuit brum*) hiába fogunk nála keresni, sőt maga Teuffel (Röm. Liter.² 202.) bevallja, hogy Ausonius e versei : *epist. V. 35. s. k.*

Inuenies praesto subiuncta petorita mulis

Villa Lucani — mox potieris — aco.

Rescisso disces componere nomine versum

Lucili vatis sic imitator eris ;

csak tréfásan vannak használva. Luc.-nál ilyféle tmesiseket találunk:

XXX. 50. *Juratum se uni, cui sit data deque dicata ;*

.70. *Inluyies, scabies oculos huic de que petigo ;*

.71. *Conque tubernalem ;* de ilyeneket mások is használtak, pl. *Lucr. seque gregare, indisque supatis, Verg. ecl. 8. 17. Nascere, praeque diem veniens age, Lucifer alium ; Aen. IX. 288. Inque salutatum linquo, X. 794. inutilis inque ligatus, Ov Met. XII. 497. inque cruentatus ;* s ha még tekintetbe vesszük, hogy Müller (Drn. 368) általános szabálya, mely a klasszikus kor iróiból van lezármaztatva, hogy t. i. ilyféle tmesiseket leginkább a hexameter első vagy ötödik lábán találunk, Luciliusra nézve is érvényes, akkor nincs több mentségre szükség.

E rövid vázlatból is látjuk tehát, mily sok balvéleményt képes a józan szövegkritika megdönteni, s hogy nem figyelemzethetők eléggé az olvasók, hogy Horatius Lucilius fölötti ítéletét, s az ezeken alapuló véleményeket ne fogadják el minden kutatás nélkül. Tény az, hogy Mommsen, Gerlach s a többi ócsárló igen is messze ment, hogy viszont Müller előszeretében ismét a másik szélsőségbe esett ; de ha szemünk előtt tartjuk Lucilius korát, és a latin nyelv akkori állapotát, akkor Lucilius nyelvezetében nem fogjuk ama szerfeletti eltéréseket észrevenni, melyeket oly igen szerettek szemére vetni. Csak nem szabad feledni, hogy uttörővel van dolgunk, a kiről Horatius sem mert oly megvetőleg nyilatkozni, mert maga mondja :

Neque ego illi detrachere ausim

Haerentem capiti cum multa laude coronam.

Kont Ignác.

GRÓF TELEKI LÁSZLÓ „KEGYENCZ“-E.

A mult század végén történt, hogy nemzetünk jobbjai öntudatosabban tanulmányozva a culturnépek irodalmát, s látva azt az óriás köznevelő hatást, melyre a szinpad s a drámai költészet képesek, törekvésük nagy részét odafordították, hogy e nagyfontosságú tényezőt a mi népünk szellemi életének is megnyerjék. S ha meggondoljuk, hogy egy század a nemzetek életében mi rövid idő, csak büszkeséggel nézhetünk az eddigi eredményekre. Ellenben, ha egy pillanatra mellőzzük a multat, és csak a jelenkor drámai művészetére és a jövőre vetünk egy pillantást, e büszkeségünket nehéz megtartanunk. Hány olyan tragédiánk, drámánk vagy vigjátékunk van eddig, mely csak a következő század küszöbét is át fogja lépni? Ha őszinték akarunk lenni, be kell vallanunk, hogy alig van egy-egy fajból egy is. Ha pedig azt kérdezzük hány állandó magyar színházunk van széles e hazában, és a fenállók is milyen művészi életet folytatnak, a közönségnél milyen pártolásban részesülnek: aligha kapunk öröndetesebb választ. Nem akarom azért bűnös közönyösséggel vádolni népünket, sőt el kell ismernem, hogy ez sok helyt hazafias buzgalmának fényes jeleit mutatta a drámai művészet pártolásában. A drámai tehetséget sem akarom megtagadni fajunktól, mert annyi jeles tehetség tünt fel nálunk az utolsó rövid század alatt, hogy szerencsésebb nemzet dicsekedhetnék számukkal. Hogy drámai művészetünk fejlődésében maig is kevés az állandó eredmény, hogy hiányzik a folytonosság, kevés az önállóság, annak okát egész másban kell keresnünk.

A nyugati népek tagadhatatlanul már ősi vallásuk szertartásában örökölték a drámai művészet első csiréit és abból a közép korban könnyen fejlődött aztán a keresztény kultusz hatása alatt a mysteriumi dráma; de óvakodjunk, hogy ennek befolyását a mai dráma fejlődésére túl ne becsüljük. Mert még Spanyol- és Angolországban is, hol a drámai költészet a legönállóbb fejlődést mutatja, a klasszikus és olasz befolyás alig ha nem volt hatalmasabb a nemzetinél; míg Olaszországban a latin, Franciaországban az olasz, latin, spanyol és görög elemek

minden kétség kívül döntőbb befolyást gyakoroltak a dráma mai alakulására mint a nemzetiek. De hogy nálunk a középkorban a tulajdonképi mysteriumi dráma ki nem fejlődött, az minden esetre arra mutat, hogy a mi nemzeti életünkben a drámai művészet egy lényeges feltétele hiányzott. És miben állott e feltétel? Azt kipróbálhatjuk, ha csak futólag is megvizsgáljuk, hogy máshol a dráma mikor és minő viszonyok közt fejlődött.

Az eposzköltészet a nemzetek ifjúságában, a hőskorban gyökerezik, és harczias népek táborában, hős fejedelmek udvaránál virágzott; a drámai költészet ellenben csak a városok polgári társadalmában tudott kifejlődni. Míg a görög nép hőskorát élte s felette királyok uralkodtak, Homer dalain lelkesedett a görög nemzet; csak a köztársasági városokban emelkedhettek azok a szinkörök, a melyekben egy Sophokles hatalmas tragédiái rázták meg az egész népet. Spanyolországban, Angol- és Franciaországban is csak akkor virágozhatott fel a drámai költészet, midőn a szakadatlan belső harcz megszűntével a tartományok egyesültek, midőn már a lovagkor letűntével a nemzeti élet a városokban központosult. Ennek előtte itt is mindenütt románcokban, balladákban és nagyobb épikai dalokban nyilatkozott a nemzeti költészet.

Mindenfelé azt tapasztaljuk tehát, hogy a dráma egyetlen életető talaja a virágzó városi élet, a nemzeti társadalom. De lehetséges volna-e máskép, mikor drámai művészet társadalom nélkül nem is képzelhető, mikor e drámai művészet főleg társadalmi művészet, sőt sokszor egyenesen társadalmi mulatság. Ezek alapján, úgy vélem, könnyű megmagyaráznunk, miért fejlődött ki nálunk a drámai művészet oly későn és csak mesterséges ápolás mellett, végre, hogy miért nincs jelenleg is szélesebb alapja.

Mikor a nyugati államokban az ujkori élet már megglehetősen konsolidálódott, nálunk a belső és külső harczok szakadatlan viharja kezdődött; csak néha mosolygott ránk a békének egy-egy ünneplő napja. A harczok dicsőségei közé tartozik gr. Zrínyi Miklós hatalmas eposza, de drámánk nem virágozhatának fel sem törökverő hőseink, sem alkotmányvédő bajnokaink táborában. — De ha a béke áldása termékenyíti is hazánk téreit, és

városainkban bőség pezseg, — vajjon e városok magyar városok voltak-e? Nem idegen nép lakta-e városainkat országszerte? A művelődés minden terén, de főleg a drámai művészet terén ez volt nemzeti haladásunk legnagyobb akadály. A magyar faj szét volt szórva falvakban, pusztákon, és az a néhány magyar városunk is, a melyet birtunk, földmivelő város volt. A debreczeni, szegedi, kecskeméti polgárban, ki földmiveléssel foglalkozik és tanyáján tölti a nyarat, még maig sem fejlődhetett ki az az igazi városias polgári közszellem, mely meg van a pozsonyi, soproni, szebeni vagy brassói ipart és kereskedelmet űző polgárban és a mely leghatalmasabb előmozdítója az európai életnek ugy a pratikus, mint a művészeti téren. Igazi társadalom csak ott fejlődhetik, a hol igazi polgári osztály van; drámai költészetre és színpadra pedig csak is annak van szüksége. A földmivelő polgárnak, ki egész nyáron át a szabadban jár-kel, még télen sem mulatság a színház; neki kín és nem élvezet, ha két, három óráig hőségben s kényelmetlenül összeszorulva egy helyben kell ülnie.

Hogy csakugyan az késleltette drámai művészetünk születését, és az akadályozta megerősödését. mert magyar városi életünk, magyar polgári osztályunk nem volt, azt abból is láthatjuk, hogy német városainkban, melyek polgári osztállyal birtak, a drámai művészet korábban és gyorsabban vergődött népszerűsége és p. o. Pozsonynak, Temesvárnak, a kis Sopronnak is, már akkor volt állandó — persze német — színháza, mikor Debreczenben, Nagyváradon, Szegeden még arra talán nem is gondoltak. Pest színháza pedig a német színművészet egyik büszkesége és iskolája volt, mikor a magyar Thalia fővárosunkba még csak látogatóba járt.

Nemzeti városi életünk és nemzeti társadalmunk hiányából lehet is, kell is magyaráznunk mind azon főnehézségeket, melyekkel drámai művészetünk eddig hasztalan küzködött. Pesten még a legjobb darabot is alig lehetett kétszer, háromszor adni, mert a közönség olyan csekély volt, hogy az ismételések alkalmával a drágább helyeknek már nem akadt vevője. Pedig a ki csak kevés jártassággal bír színügyi dolgokban, tudja, mennyivel többet tanul, nemcsak a költő, hanem a színész is éppen a a sürűbb ismételésekből. De színműveinknek nemcsak néző, hanem

olvasó közönsége is annyira csekély volt, hogy csak kevés darabot mertek kinyomtatni, és azért kevés kezdő költőnk ismerte a megelőző magyar drámát. Persze még kevesebb ismerte a színpadot eléggé, hanem igen sok idegen példa, vagy éppen csak elmélet nyomán, egészen úgy kezdte pályáját, mint ha első volna nálunk e téren. Szóval drámai irodalmunkban teljesen hiányzott a folytonosság. Ez egyuttal abban is leli magyarázatát, hogy a drámai költészet szellemi és anyagi téren csak igen csekély jutalommal kecsegtette íróinkat, és így oly pályára szorultak, hol dicsőség, vagyon vagy legalább biztos kenyér ígérkezett. Nem így vesztettük-e el Katonát, Gyurmánt, Telekit, Dobsát, Ejszakit, Dóczit, Toldyt és számos mást is? De hála istennek magyar városainkban a rossz idők daczára is mindinkább megerősödik az ipar és kereskedelem; emelkedik a polgári elem és idegen ajku városaink is napról napra magyarosodnak. Fővárosunk már majdnem egészen megmagyarosodott. Most már biztos alapon jósolhatjuk meg drámai művészetünk nagyobb emelkedését és hatalmas erősödését a közel jövőben. Ez különben csak méltó jutalma lesz azon óriási érdemeknek, melyeket éppen e művészet szerzett a magyarosítás terén. Mert ha egyszer minden nagyobb városunkban lesz állandó színházunk, akkor a szerencsés dráma-költőre és színészre a dicsőség és anyagi haszonnak is oly fényes jutalma vár, melynél nagyobbat alig ígérhet más pálya. Akkor drámai művészetünkben bizonyosan meglesz, mi leginkább szükséges, hogy önálló és nemzeti művészetté fejlődjék, hogy igazi magyar drámáról, önálló nemzeti iskoláról és stílusról szólhassunk, t. i. a folytonosság.

Mind Kisfaludy Károlyban, mind Vörösmartyban megvolt a legjobb akarat az önálló nemzeti dráma megteremtéséhez, de már azért sem sikerülhetett nekik, mert még nem volt állandó nemzeti színházunk s mert egyiköknek sem volt határozott drámai tehetsége. Kisfaludy nem is tudott soha egészen felszabadulni a németek, még pedig kiválólág bécsi ismerőse Körner és Kotzebue befolyása alól. Vörösmarty annyiban mégis szerencsesebb volt, hogy mikor utolsó darabjait, a Várnászt (1833.) Marót bánt (1838.) és Áldozatot írta már volt állandó színházunk; 1833—36. a budai várban, 1837. aug. 22.-én pedig meg-

nyílt a nemzeti színház. Már Budán gyakran adtak francia darabokat, s részben ezek, részben a fejlődő drámái izlés csakhamar korlátozták úgy a vérszegény német sentimentalismus, mint a hazafias deklamatiók áradozását. A nemzeti színház megnyitása, ezen merőben külső körülmény, általában nagy hatást gyakorolt drámánk alakulására. Már pusztá fenállása kedvezett bizonyos folytonosságnak. Ennek megteremtéséhez hozzájárult még egy másik, szintén meglehetősen külső körülmény t. i. Szigligeti Ede bámulatos termékenysége. Mig költőink eddig leginkább az aesthetikai azaz a könyvtanulmány hatása alatt írtak, ez időtől fogva maga a színpad kezdte nevelni az írókat. Mig a költők eddig főleg a költői vagy még inkább a rhetorikai szépséget tartották szem előtt, ezentul mindinkább a színpadi hatás után törekedtek. Mihelyt a színház szabja meg a dráma szabályait s a színpadi hatás lesz az írók legfőbb kánona, a németek befolyása meglehetősen megszűnik s a francia romantikusok, a külső drámai technika, a színpadi fogások, az érdekes mesék virtuózai lesznek a magyar drámaírók mestereivé. Természetesnek kell találunk, hogy íróink, mint kezdők és utánzók, nem voltak mindig szerencsés tanítványai mestereiknek. Szabatosabban talán azt kellene mondanunk, hogy igenis tanulók, kezdő tanulók voltak, kiktől igazságtalanság volna kívánni, hogy egyszerre mesterekké legyenek. Baj volt azonban, hogy azok, kiket mesterekül választottak, maguk is tanulók voltak; a régi francia dráma ellen fellázadt tanulók, kik mint minden lázadók a legnagyobb tulságokba estek. A régi francia dráma feszes szabályossága helyett a merő szabálytalanságot inau gurálták; a tulságokban keresték a rendkívülit; borzasztóban a fenségést; a bizarrban a jellemzőt; a meglepőben az érdekességet; ellentétben a költőiséget és a szenvedélyek tulhajtásaiban a drámaiságot. A 30-as és 40-es évek magyar drámaírói, Vörösmarty, Szigligeti és társaik pedig semmivel sem voltak jobbak mestereiknél Victor Hugó, A. Dumas és társainknál. Hibáikat és tulságaikat biztosan átvették, csak jellességeik hiányoztak néha. Sokszor azonban még fokozták is a francziák hibáit. Victor Hugo alakjai közt mindig van legalább egy, mely nem az, a mi nek látszik (p. o. Hernani, Ruy Blas, Marion de Lorme);

Vörösmartynál, Szigligetnél a főbb személyek közel vérrokonságban vannak egymással, a nélkül, hogy csak gyanítanak. A Várnászbán Telegdy féltékenységből kitétette ikergyermekeit. Később beleszeret saját leányába és elveszi, fia pedig mint rablóvezér ugyanaz nap rohanja meg a várát. Leányát a zavarban elviszi gyámatyja, egy remete, fia pedig fogolyvá lesz. Fia, Kolta, hogy megszabaduljon a borzasztó fogságból, megígéri, hogy visszahozza Lenkét, de nem teszi, mikor felismeri benne hugát, s megtudja ki az atyjok, a miért azután Telegdy orgyilkos szolgája által megöleti. Telegdy csak a tett végrehajtása után tudja meg, hogy Kolta és Lenke saját gyermekei. — Marót bán ismeretlen öcsesét akarván megváltani lesbe csalatott és fogságba került. Míg ő börtönben sínlődik, egy kóborló lovag elesábitja hitvesét. Mikor a bán, ki börtönéből kiszabadulva minden boldogságát feldulva találja, a halálra ítélt esábitót már éppen ki akarja végeztetni, megtudja, hogy épen ez keresett édes öcsese. Szigligeti Dienesében a nádor Dienes magától távol nevelteti leányát. Ez elhagyatottságában megszeret egy szegény kóborló ifjút, s mikor atyja azt üzeni, hogy férjhez adja, megszökik kedvesével és neje lesz. Ekkor meglátja a szép nőt Dienes és maga rabolja el. De még jókor megtudja, hogy Eszter leánya, Dávid pedig törvénytelen fia, és ezért elküldi leányát kolostorba, Dávidnak pedig, kit fiává s örökösévé akar fogadni, azt mondja, hogy meghalt. Ez bosszúból tudtára adja a királynak, hogy Dienes többekkel összeesküdött ellene, mire Dienest megvakítják. Dienes végre megmondja Dávidnak, hogy ő atyja s Eszter a huga, mire ez kétségbeesésében megöli magát. Szigligeti Romildájában is azon fordul meg a hősnő sorsa, hogy haldokló férjének Gisulfnak, esküdt fogadását, hogy Aladár avar kánhoz megy nőül s azután ugyanazon szobában gyilkoltatja meg, melyben Gisulf meghalt, nem tudja teljesíteni, mert Aladárban első kedvesét s jegyesét ismeri fel. Romilda megmenti Aladárt s azért megöli őt Rubald, Gisulf öcsese. — Mint látjuk, a mi romantikusaink is átvették Hugo a meglepéseket előkészítő fogását, de annyira megváltoztatták, hogy ebben a tekintetben szinte közelebb jutottak a sors-tragédiához, mint Hugo, majdnem azt mondanám, álarczos trágédiához. Nem a jellem, hanem a végzet dönti el

hőseik sorsát s a tragikum helyébe a többé-kevésbé megérdemelt szerencsétlenség lép a végzet alakjában. Abban azonban teljesen hasonlítanak egymáshoz, hogy úgy Hugonál, mint a mi romantikusainknál ez alakoskodás következtében a fenségest gyakran csak egy hajszál választja el a nevetségéstől. Ki nem érzi ezt, mikor Dávid a kóborló, kikeresztelkedett zsidó fattyú elszökteti Magyarországon mindenható nádorának a leányát? Nem olyan-e ez, mint mikor Hugo Ruy Blasja mint liberális inas szerelmes Spanyolország király asszonyába? De mind a két viszony milyen alkalmas váratlan meglepetésekre. S azon kor főleg a meglepő, megrémítő vagy megrikató helyzetekben élvezte a drámai hatást és nem is igen törekedett azután, hogy hű jellemzés és következetes, biztos és a világos motiváció által kösse le a közönség figyelmét.

Noha azonban nem a legnagyobb műértelemmel választották meg mestereiket és maradandó becsű, tökéletes műremeket nem teremtettek, még is igen nagy érdemeik vannak romantikusainknak. A francziák lelkesült lázas törekvése rájuk is elragadt s ezt a lelkesedést, e lázás érdeklődést a dráma iránt a közönségre is át tudták szállítani.

De a legfontosabb mozzanat működésükben az, hogy egy iskola hatása alatt állva saját termékeik közt is meglátszik a rokonság, s közvetlenül a színpadnak irva egymásra is nagyobb hatást gyakoroltak, szóval megszületett az első magyar drámai iskola. És éppen azért, mert közvetlenül a színpad számára irtak, könnyű volt a bő tapasztalat útján termékeny kritikát gyakorolniok saját műveik felett s hamar kivetkőzhettek legkirívóbb hibáikból és tulzásaikból.

Ez erjedő, hamar fejlődő kor tanítványa és egyik legérdekesebb képviselője gróf Teleki László, oly költő, kitől csak egy drámánk van, ki azonban ez egy művével épügy-leghivatottabban kifejezője e kor és irány drámai képességének és képzettségének, mint a hogy nem egyszer egyetlen erős szavával legpregnansabban tudta kifejezni egy egész izgatott társaság érzületét.

Költőnk, Teleki László grófnak, a septemvirek elnökének és második nejének, Mészáros bárónőnek a gyermeke, született 1811. február 11-én Pesten. Atyja nagy műveltségű ember volt,

ki Goethével is személyes barátságban állott, anyját pedig ugy-miveltsege, mint hazafias érzése és jótekonysága miatt ország-szerte tisztelték. Testvérei : Teleky Ádám tábornok, József, erdélyi kormányzó és akadémiai elnök, és Sámuel, mind kiváló miveltségű és nagy tudományu emberek. Ilyen családban, mely-ben traditio az europai miveltség, természetesen költőnk is kitűnő nevelésben részesült. Iskoláit Pesten és a sárospataki collégium-ban, majd egyetemi tanulmányait Pesten és Berlinben végezte : az egyetemen leginkább jogi tanulmányokkal foglalkozott. Az akadémia a jeles készütségi ifjút már 1836. szeptember 10-én választotta meg lev. tagjának, de neve csak 1841-ben lett híressé, mikor kiadta „Kegyencz“ című tragédiáját. De még mielőtt e tragédiája, mely tehetsége iránt a legnagyobb várakozást kel-tette, megjelent volna, Fogaras vidéke megválasztotta az 1839—42-ik erdélyi országgyűlésre követnek, mi által örökre elvonta a drámairói pályától. A politikai élet épen ebben az időben oly emelkedést mutat, annyi új eszme merült fel és annyi új jeles tehetség vonta az eszmék e versenyére a nemzet lelkesült figyel-mét, hogy nem csodálhatjuk, ha Teleki részben nemes ambíciója, részben lángoló hazaszeretete után indulva, szintén a politikai pályára szánta életét. A politika azonban nemcsak jövőjét vette igénybe, hanem költői multját is feledtette. Politikai pályája oly fényes volt, annyira absorbeálta nemcsak a nagy ember összes törekvését, hanem a nemzet érdeklődését is, hogy senki sem találta érdemesnek, hogy feljegyezze, ifju korában mi ápolta benne a költészet iránti hajlamot, mely körülmények, művek, írók vagy személyek ébresztették és nevelték a serdülő költő geniusát. Senki sem mondja, kiknél járt iskolába, kik voltak mintaképei, szóval hogyan lett költővé. A fejlődő költőről csak azt tudjuk, hogy kora ifjúságában Kisfaludy Sándor modorában irt regéket s később, de jóval a „Kegyencz“ előtt egy történeti dráma vázlatát és pár kidolgozott jelenetét olvasta fel Lukács Mó-ricznak, kinek e pár adatot köszönjük. E drámájának tárgya Kupa támadása volt István ellen. Ezeken kívül még csak azt tudjuk Kertbeny nyomán,¹⁾ hogy szeretett beszélni drámájáról és nagyon

¹⁾ Erinnerungen an (Grf. L. Teleki.

szerette volna, ha Kertbeny lefordítja németre. Sokszor gondolatott vissza fájdalmas vágyódással a költői teremtés ihletett óráira s legnagyobb politikai dicsősége közt is bizonyos elégedetlenséget, bizonyos hézagot érzett szellemi törekvésében. Vadnainak kevéssel halála előtt, mikor ez sajnálatát fejezte ki előtte, hogy nem folytatta drámairói működését, azt mondta: „Párizsban sokszor gondoltam erre s érzem, mily jó lenne, ha nemes eszméket költői képekben bírnék megtestesíteni; el is határozám, hogy mihelyt nyugalmam visszatér, azonnal megkísérlem; de nyugalmam nem tért vissza, folyvást izgatott valék. Hazánk érdeke egészen más téren vevé igénybe az én csekély munkálkodásomat s a költészet oly égi származású lény, hogy igen nagy kegyetlenség kellene hozzá, ha oly házsártos nyugtalan, mindent követelő zsarnokkal akarnók összeházasítani, minő a politika“.

Minden kiváló ember, minden jeles író életében tapasztaljuk, hogy legtöbb adatunk van a kész, a híres ember életéből, de életüknek legalább biográfiai és irodalomtörténeti szempontból, legérdekesebb szakából, az ifjúság, a fejlődés, a tanulás éveiből alig bírunk egy pár valamennyire jellemző vonást összehöngészni. Telekinél még nagyobb nehézségekbe ütközik az irodalomtörténetirő kutatása. Nemcsak hogy arról nem kaphatunk képet hogyan lett Teleki költővé, nemcsak hogy későbbi művek nem magyarázzák első nagyszerű kísérletét, de ha a költő lelkével, jellemével akarunk megismerkedni, melyből e mű fakadt, hogy ekép megértsük e rendkívüli alkotást, szinte teljesen homályban kell tapogatóznunk. Könnyen paradoxnak találhatja valaki ez állítást s arra figyelmeztethet, hogy hiszen Teleki lelke, Teleki jelleme teljes tisztaságban és fényben ragyogott az egész nemzet, sőt azt mondhatjuk a mivelt világ fele előtt s homályban itt csak a teljes vakság lehet. Pedig mégis igazam van. Teleki jelleme, de leginkább Teleki szelleme, az óriási politikai küzdelemben mégis nagy változáson ment keresztül s abban az időben, mikor sokan kívánták lelki képét fixirozni, mely időből politikai szónoklatai, cikkei, röpiratai és tettei tudva vannak előttünk, már csak úgy hasonlított a mi költőnk lelkéhez, mint a meglett koru, sokat hányatott és törődött, beteges férfiú arcz-

képe az ifju költő képehez. Ugyanaz és mégis annyira más, hogy szinte félre lehetne ismerni. Páratlan népszerűsége és tragikus halálának meg az volt a következménye, hogy inkább fényes, ragyogó, mint hű, éles képet festettek, kik róla irtak. Salamon Ferencz és Lukács Mórícz képeiben az egyes vonások hívek, szépek s a kép még sem éles, nem eleven, mert teljesen hiányzik belőle az árnyékolás. Szemere Bertalan és Kertbeny rajzaiban meg kissé sok is az árnyék, azonkívül az első tulságig izgatott és e másik ügyetlen kézzel fogott e jeles férfiú szellemi arczképének vázolásához. Mind a kettő inkább karikatúrát nyújt, csak hogy Szemereéből, mely jellemző vonásokat hajt tul, könnyű az igazi képet megsejtenünk, Kertbenyé majdnem hasznavehetlen. Hugo Albert, német publiczista „croquis”-ja mindazoknál koraibb, de nem oly világos, mint p. o. Lukács Mórícz-é.

Lukács Teleki László gróf felett tartott szép emlékbeszédében azt mondja: „Teleki László jellemében egyesítve valának *római* lélek, minőt a köztársaság legszebb idejében találunk, mely magát s minden személyes érdekét önmegtágadással a hazának rendeli alá; *lovagiasság*, e szó legnemesebb értelmében és az egész emberiséget átölelő *philanthropia*, mely nála nem lágy érzelgősségnek hanem erős meggyőződésnek, szilárd elveknek és mely igazságérzetnek volt kifolyása. Még hibái és tévedései is ezen erényeknek olykor tulságig fokozásából eredtek.”

Ha bárki másról volna szó, e jellemzést tulzottnak vagy épen frázisnak mondhatnók, mely sok kiváló emberünkre talál, valamennyire és egészen egyre sem, de Telekinél a különböző jellemárnyalatok e találkozását származása és családi körülmények megmagyarázták. A Teleki családban, mint sok főúri családukban, a harcziás mult főerényét, a rettenthetlen bátorságot, a család kiváló őseinek példája s a mondhatnám történeti nevelés, melyet tagjai a család traditiói által kaptak, ébren tartotta s a legáldozatkészebb hazafiság által nemesítette. Ehhez járult a főúri köröknek, személyes tulajdonai által fokozott, lovagias érzülete. Ezenkívül a Teleki család egyik legszebb és legérdekesebb tulajdonsága, hogy szinte ábrándos fajszeretete mellett mindig a legnagyobb érdekekkel viseltetett a nyugati népek élete, civilizációjá, minden nagyobb ügye iránt, a legszebben

egyesítette a nemzeti büszkeség sokszor majdnem chauvinismussal határos kultusát bizonyos költői kosmopolitizmussal; elfogadta az ujkor minden nagy eszméjét és megőrizte egyszersmind családi hagyományait. Innen magyarázhatjuk, hogy Teleki László mindig gyakorolta az aristokra erényeket, és szokásaiban, érzéseiben is mindig a szó legszebb értelmében véve aristokrata maradt s a mellett demokrata, sőt szocialista elvei voltak. Az ilyen, mondhatnám encyklopaedikus jellemek, melyeket ily sokoldalú gondos családi nevelés képezett, általában nem oly határozottak, nem oly átlátszók, mint azok, melyek erős egyéniségből mintegy maguktól fejlődnek. Teleki is rendesen szerény, határozatlan és szórakozott volt. Ezért nem is volt soha az initiative embere. Elveivel tisztában volt, de mint Szemere B. mondja, ki kellett öntözni lyukából, mint az ürgét. Leggyorsabban másokban találta fel magát, saját eszméit legkönnyebben, legélesebben és legvilágosabban akkor tudta kifejezni, mikor mást támadva, azokat bizonyos éles egyoldalú világítás által emelte ki, mint a festő tünteti fel tárgyát, ha éles körvonalokat akar adni. Ilyenkor, írja Hugo A. „szikrázó szellemmel, többnyire Shakespeare modoru, rövid, tömör, átvágó kifejezéseket választ, logikája bátorsága és dialektikai éle által ámulatba ejt . . . Minél több ellenkezést és gunyt lát, szellemének ereje annál merészebben gyorsul“. Teleki László csakugyan legnagyobb szónoki és írói diadalait támadó, czáfoló ereje által szerezte. Nem is irt mást mint czáfolatot. De ebben a genre-ban sokszor páratlan ügyességet és verve-et tanusít. Annélkül, hogy saját elveiből valamit engedne, annyira alkalmazkodik ellenfeléhez, modorához, stilusához s a publikumhoz, mely előtt felemeli szavát, vádjai oly élesek, érvei oly hatalmasok, gunyja oly maró s egész nyelve oly dialogszerű eleven, hogy mindenütt felismerhetjük a lappangó dráma író, ki bele tud mélyedni mindenki gondolkodása és érzésvilágába s erős és mintegy egyénileg éles kifejezést tud adni minden gondolatnak.

Teleki ezen virtuóztatásából, melylyel belemélyedett mások egyéniségébe s annak kifejezést adott; tartózkodásából, hogy saját egyéniségét előtérbe állítsa, magyarázhatjuk meg tragédiájának azt a teljes objectivitását is, melylyel oly annyira

felülmulta minden kortársát. Drámája majdnem minden alakjában van ugyan egy-egy szikra Teleki szelleméből, de azok egy-szersmind annyira a rajzolt korban és viszonyokban gyökereznek, hogy egyikre sem mondható, hogy az maga a költő, de még egyetlen monologra vagy mondatra sem, hogy az magának Telekinek a véleménye, s aligha mondott valaki hamisabb ítéletet Telekiről és művéről mint Zilahi Károly, Bajza Jenőhöz azt írva: „nekem legjobban feltűnt a műben azon majdnem izről izre menő hasonlatosság, mely Petron Matim és szegény Teleki jelleme, kedélye és mozdulata közt mutatkozik. Akaratlanul is magát rajzolta a főszemélyben“.

Ha igazán meg akarunk ismerkedni Teleki költői egyéniségével, ha meg akarjuk tudni, hogy művében mi igazán az övé, alig tehetünk hasznosabbat mint ha először is megismerkedünk művének a tárgyával, magával a nyers anyaggal, melyet tragédiájában feldolgozott. Ezt megtaláljuk Gibbon Edvárd a római birodalom hanyatlásáról írt nagyszerű művében.¹⁾ Gibbon ez epizódot úgy csoportosítja s oly megjegyzésekkel kíséri, mintha elő akarta volna készíteni a drámai feldolgozásra. Futólagos olvasás után is fel kell ismernünk, hogy Teleki csak innen vehette a tárgyát, míg egy kis összehasonlítás kétségbe vonhatatlanná teszi e véleményt, mert Teleki néhány mondatot szórul szóra átvett Gibbonból. Legyen szabad mindazt idéznem a mi tragédiánkkal vonatkozásban van.

„A nyugati császár a gyenge és feslett Valentinián, ki elérte 35-ik évét, anélkül, hogy az ész vagy bátorság korát is elérte volna, visszaélt az ő látszólagos biztonságával és Aëtius meggyilkolásával saját trónjának alapjait aláaknáztta. Aljas és féltékeny lelkének ösztönénél fogva gyűlölte azon embert, kit általában úgy ünnepeltek, mint a barbarok rémét s az álladalom fentartóját; és új kegyencze Heraklius herélt felébresztette a császárt álomkóros tétlenségéből, mely Placidia életében a fiui kegyelet mentségével takarható volt. Aëtius hirneve, vagyonossága, méltósága, fia Gaudentius reményei, kinek a császár

¹⁾ A római birodalom hanyatlásának és bukásának története. Írta Gibbon E. Átdolgozta Hegyessy Kálmán.

leánya Eudoxia már el volt jegyezve, fölemelték őt az alattvaló rangja fölé. Nagyravágyó czéljai, miről titkon vádoltatott, felköltötték Valentinián félelmét, valamint ellenszenvét. Maga Aëtius, érdemei és szolgálatai öntudatában, fenhéjázónak és tolakodónak látszott. Mialatt ő, talán mértéktelen hevesseggel, fának házasságát sürgette, Valentinián kirántotta kardját, az első kardot, melyet valaha kirántott, és a tábornok szívébe döfte, ki birodalmát megmentette; az udvaroncok és heréltek siettek követni urok példáját és Aëtius százszorosán megsebesítve halt meg a császár jelenlétében (454). Ugyan azon pillanatban öletett meg Boethius praetori főnök, és mielőtt ennek hire terjedett volna, a patricius barátjai a palotába hivattak s egyenként meggyilkoltattak. A borzasztó tett, az igazság és szükség színébe burkolva, azonnal közöltetett a katonákkal, az alattvalókkal és szövetségekkel, és mély s általános borzalmat idézett elő. Ily érzelmek ritkán hatnak a palota falai közé; mindamelllett a császárt megzavarta a becsületes válasz, melyet egy római adott, kinek helyeslését kikérni nem röstelte. „Én nem ismerem felséged indokait és sérelmeit, én csupán azt tudom, hogy ön úgy tett, mint azon ember ki balkezevel vágja le jobb kezét“.

Ugy látszik a város fényüzése vonta Valentiniánt oly gyakran és oly hosszú ideig Rómához, minél fogva egész birodalmában sehol sem volt annyira megvetett, mint Rómában. Valentinián magatartása és elvei megsértették a nemes családok bekéjét és becsületét. Eudoxia császárné születése egyenlő volt az övével és kecssei valamint gyengéd vonzalma megérdemelte a szeretet bizonyítványait, miket állhatatlan férje kicsapongó és törvénytelen szerelmekre pazarolt. Petronius Maximus vagyonos senátornak az anicziani családból erényes és szép neje volt, kinek makaes ellentállása még inkább felizgatta Valentinián vágyait. Egy alkalommal a császár játék közben Maximustól nagy mennyiségű pénzt nyervén, elég udvariatlan volt tőle jegygyűrűjét zálogul elkérni, melyet azonnal nejéhez küldött férje nevében, hogy Eudoxia császárné előtt jelenjen meg. Maximus gyanutlan nejét a császár egyik hálósobájába vezették és Valentian lelki furdalás nélkül megsértette a vendégjog törvényeit. A nő könnyei mély fájdalomról tanuskodtak és szemre-

hányásai férje ellen, kit büntársnak hitt, Maximust méltó bosszura gerjesztették. Valentinian, ki azt hitte, hogy minden ember oly idegen a barátság és hála iránt mint ő maga, eszéltelenül meghagyott testőrei közt többeket, kik Aëtius hivei voltak; Maximus ezek közül kettőt rávett, hogy bosszulják meg jótevőjük orgyilkosát. Mig Valentinian a Mars mezőn katonai játékokban gyönyörködött, eme katonák kivont karddal reá rohantak és őt a bünös Heracliussal együtt agyon szúrták nagyszámu kísérői jelenlétében, kik a zsarnok halálát örömmel látszottak szemlélni. Így halt meg III. Valentinian, ki utolsó római császár volt a theodosiusi családból. (martius 16. 455. Kr. u.)

Petronius Maximus senátor magán életét gyakran úgy tüntették fel, mint az emberi boldogság ritka példáját. Születési előnyeit — a mennyiben az anicziai családból származott — tiszteletteljes modora emelte. Fényes palotája és asztala, vendégszerető és finom volt. Érdemeit megjutalmazta a fejedelem és tanács; háromszor volt itáliai praetori főnök, kétszer consul és elnyerte a patricziusi rangot. Nyugidejét, valamint foglalkozásait egy víz-óra szerint osztotta fel. A sérelem, melyet Valentinian császártól szenvedett, kiment a legvéresebb bosszút is. Mint bölcsész meggondolhatta volna, hogy azon esetben, ha nevének ellentállása őszinte volt, erénye sértetlen maradt; holott az többé sohasem volt helyre állítható, ha a házasságtörő akaratába beleegyezett. Mint hazafinak tétováznia kellett volna, mielőtt magát és hazáját azon elkerülhetlen veszélyekbe döntené, miknek Theodosius királyi házának kihalása után okvetetlenül bekövetkezniök kellett. Az eszéltelen Maximus kielégítette bosszuját és nagyra-vágyását; lábainál szemlélte Valentinian vérző holttestét, és hallotta midőn egyhangulag császáruul üdvözlötetett. De trónra emeltetésének napja, boldogságának utolsó napja volt. Ő fogoly vala — mint Sidonius mondja — saját palotájában, és a korona sulya által elnyomva Fulgentius barátja előtt így kiáltott fel: „Ó szerencsés Damocles, a te uralkodásod ugyanazon ebédrel kezdődött és végződött“, s ez ismeretes czélzást később Fulgentius úgy hozza fel mint tanulságos intelmet a fejedelemnek és alattvalóknak.

Maximus uralkodása körülbelöl 3 hóig tartott. Fiának

Palladiusnak az elhunyt császár leányával való házassága oda czelelőzhatott, hogy a trónöröklést családjának biztosítsa, de az erőszak, melyet az özvegy császárnén Eudoxián elkövetett, vak ösztönből vagy boszúból származhatott. Saját feleségét, ezen tragikai eseményeknek okát, az időszerű halál elragadta; és Valentinián özvegye kénytelen volt az illendő gyászt megsérteni és a vakmerő bitor öleléseinek engedni, kit ő méltán elhunyt férje orgyilkosának tartott. De keletről nem remélhetett Eudoxia sikeres támogatást: atyja és nagynénje Pulcheria meghalt, anyja Jerusalemben dicstelenségben és számkivetésben senyvedt s a konstantinápolyi királyi páleza idegen kézben volt. Ugyanazért a boszus nő Carthago felé vetette szemeit és Genseriket rávette, hogy használja fel az alkalmat a támadásra. Maximus hallatlan közönyösséggel szemlélte az ellenség közeledését és midőn a vandalok Tiber partján kiszálltak, hirtelen futással akart megmenekülni, de alig jelent meg az utcán, közápor által fogadtatott, es egy római vagy burgundi katona magának tulajdonította az első megsebesítés érdemét, — a császár holtteste a Tiberisbe vetetett.“ (455. Kr. u. jun. 12.)

A történetíró idézett elbeszélése három tragédia tárgyát tartalmazza: Aëtiusét, P. Maximusét és Eudoxiaét. Eudoxia boszumüvének tudvalevőleg az volt a vége, hogy a vandalok őt is elhurezolták magukkal a fogságba. Már a történetíró a P. Maximus sérelmét és boszuját emeli ki leginkább; nem csodálhatjuk, ha Teleki is ezt választotta drámája tárgyaúl. Eudoxia sorsa talán még élesebben tünteti fel azt a gondolatot, mely Teleki művének is alapgondolata, hogy a boszú két élű pallos, „mely csupán istennek kezébe való, s mely, midőn halandó nyúl hozzá, egy csapásra sujt le bűnöst és büntetőt“, de a vége olyan, hogy inkább csak epikailag tárgyalható. Drámai alakításra mindenestre legalkalmasabb a P. Maximus élete, melyet polgári egyszerűségéből egyetlen hatalmas szenvedély ragad ki, a melynek kielégítése után majdnem egy időben semmisül meg a boszú tárgyával. Ritkán mutat fel példát a történet, hogy egy történetileg nevezetes férfiú annyira tisztán egy egyéni szenvedély hatalma által emelkedik és bukik, mint Petronius Maximus. Előkelő, de békés ember volt, ki bölcс nyugalomban akarta

élvezni életét, mikor nyugalmból felriasztotta a boszu szenvedélye. Nagy államhivatalokat viselt, és hiven teljesítette politikai kötelességét, de a nagyravágyást nem ismerte és nem is az ösztönözte a trón elfoglalására, hanem a boszu. Mikor ez ki van elégitve, nincs többé hivatása a trónon, valamint családi boldogsága feldulása után nincs több öröme az életben. Erejét, energiáját felemésztette a boszu kielégítése, valamint előbbi bölcs mérsékletét és nyugalmit felemésztette a szenvedély. P. Maximus sérelme, boszuja és szellemi megsemmisülése oly hatalmas és olyan kerek egység, hogy szinte csodálatra méltó, hogy Teleki ezt fel nem ismerte, vagy ha felismerte, hogy meg nem tartotta.

Aëtius, mint láttuk, már nem élt, mikor Valentinian feladta P. Maximus boldogságát, s az egyik sorsa a másikéval semmi összefüggést nem mutat, és Teleki mégis összefüggésbe hozza. Ugyan mi birhatta erre a költőt? Véleményem szerint a költőt az a szándék vezethette felre, hogy egyrészt az akkori Rómának, másrészt P. Maximus boszujának minél teljesebb képét nyújtsa. Azt gondolhatta, ha P. Maximus azt a Valentiniant teszi tönkre, kinek Aëtius halála után már ugy sincs hatalma, boszuja nem fogja azt az iszonyu erőt mutatni, mint ha így a világbiró Caesart megfosztja először attól az embertől, a ki birodalmának és uralkodásának áttörhetetlen paizsa, és miután elidegenítette tőle a senátot és nemességet, és kivette kezéből minden fegyverét, akkor zúzza össze. Az is befolyhatott a költő eljárására, hogy Valentinian magában nagyon gyenge, hitvány ellenjátékos lett volna, s nagyon alkalmatlan P. Maximus szenvedélyének és hatalmas egyéniségének a kiemelésére. Ha ezen tekintetek vezették a költőt, értjük eljárását, mely mindamellett gyakorlatlanságáról és műértelme fejletlen voltáról tanuskodik. Ez a tragédia legsarkalatosabb hibája, s ebből ered majdnem valamenynyi fogyatkozása. Már Vörösmarty és Zilahy is a tragédia egyik főhibájának mondták, hogy szerkezete nem elég világos, egyes szálai nagyon kuszáltak.

Ha a költő egészen mellőzi Aëtius bukását, és p. o. avval kezeli darabját, hogy az ügyefogyott Valentinian Aët. halálát ünnepli lakomával, a római erkölcsök romlottságának a rajza talán még elevenebb, a tragédia szerkezete pedig minden esetre

sokkal egyszerűbb lett volna; a mű pedig az előadhatás mértékén nem terjedett volna túl. Ha elmarad Aëtius, azonnal P. Maximus lesz a római birodalom „gondviselészerű férfia,” s annál rutabb a feslett Caesar bűne, hogy ennek boldogságát dulja fel.

Sokkal közvetlenebb, sokkal drámaibb lenne a cselekvés, ha P. Maximus nem oly kerülő utakon törekednék boszuja kitöltése után, ha elmaradtak volna azok a hosszas, sokszor nagyon körmönfont, s kevésbé drámai fogások (p. o. Valentinián elámitása Sidon által) Aëtius megbuktatására, mely aztán Maximus boszujával még csak közvetett összefüggésben van. De ha nem tekintenők is azt, mennyit ártott ez epizód tragédiánk szerkezetének, milyen drámaiatlan az, hogy Aëtius a hatalmas hős, ki csak másodrangú szerepre sem igen való, egyáltalában nem folyik be a cselekvényre, nem is sejti, mi történik, s csak az a szerepe jutott az egész darabban, hogy megölessék!

Amennyire árt az Aëtius-féle epizód a cselekvény kerek egységének, annyira gyengíti a költő egy másik eltérése a történettől a cselekvény tragikumát. Tragédiánk szerint t. i. Julia tisztán szabadul ki Valentinián hálójából. Erre Telekit inkább illemérzeke bírhatta, mint dramaturgiai tekintetek. Bizonyos ugyan, hogy nagyon kényes dolog egy meggyalázott nőt még néhány felvonáson végig hurczolni, de az ártatlanság eltiprása még kevésbé felemelő. Már történetírónk is igen helyesen mondja: „a sérelem, melyet (P. Maximus) szenvedett, kimentí a legvéresebb boszut is,” de az csak azon esetre áll, ha az a sérelem olyan nagy, mint a történelem beszéli. Ellenben, ha a közönség tudja, hogy Julia becsülete tisztán állotta ki a próbát, nem tud P. Maximus sérelme és gyötrődése iránt annyi részvétet érezni, hogy kimentse az ő szörnyű boszuját, melynek minden tette nagyobb jogtalanság, bűn és becsstelenség, mint Valentinian tehetetlen kivánsága, mely nem is tőle eredt, s melyet inkább Heracles és P. Maximus szolgáltak, mint ő maga.

Még egy lényeges pontban tért el Teleki a történelemtől Juliára nézve, miáltal legtöbb ellenséget szerzett művének, t. i. abban, hogy szerinte P. Maximus maga szolgáltatja át a nejét Valentiniánnak, hogy ez által megnyerje a császár kegyét. Ez

mindenesetre már lélektanilag is természetellenes, s azért aesthetikailag is rut, annál rutabb, mert P. Maximus később vissza akarja fogadni nejét, és boldog akar vele lenni. Különben könnyű átlátni, mi sugallta Telekinek e művészietlen gondolatot. A költő látta, hogy hősenek el kell vesztenie részvételünket iszonyu boszuja által, s azért a tragédia végén az erős költői igazságszolgálat által akarta azt számára újra megnyerni. Azt hitte, hogy eléri ezt, ha hőse olyan lépést tesz, melylyel csak boszujának vél szolgálni, de melylyel tényleg Juliát is halálba kergeti, úgy hogy haldokolva találja, mikor jelenteni akarja neki: „a gyalázat vérrel van lemosva, mi ismét boldogok leszünk.“ A költő ezen tévedése, mely Vörösmarty és Bajza előtt oly utálttá tette P. Maximus jellemét, s vele együtt az egész tragédiát, csak azon első hibájának a következménye, hogy egybekapcsolta Aëtius és P. Maximus sorsát. Hogy P. Maximus Aëtium megbuktassa s Valentinián tönkre tehesse, az utóbbinak kegyét és bizalmát kell birnia, s e célból szolgáltatja neki át a nejét. A valóságban P. Maximus, miután már Aëtius nem élt, annyira a helyzet ura volt, Róma hangulata Valentinián ellen olyan izgatott, annyira ellenséges volt; s P. Maximus annyira birta a nép rokonszenvét és bizalmát, hogy a császár kegyére nem volt szüksége, egymagára is megbirta a küzdelmet vele.

Arról sem tud a történelem, hogy Eudoxia szerette volna P. Maximust, sőt — mint láttuk — a történelem épen az ellenkezőről tanuskodik. De a költő, hogy a boszu műve minél teljesebb legyen, úgy adja elő a dolgot, hogy a császárné már ifjú korában szerette P. Maximust, és Maximus ez ifjúkori hajlamát felhasználja arra, hogy elszakítsa az urától, és arra maga is épen azt a gyalázatot kenje, mely saját boldogságát tette semmivé, sőt hogy épen Eudoxia által alázza meg legutoljára és legmélyebben a halálos félelemben kiülő császárt. E szerelemnek különben semmi befolyása sincs a cselekvésre. Sem a költő, sem Maximus nem veszi komolyan, hanem csak épen tromfnak Valentinián ellen. Visszataszító játék ez egy szerető és derék nővel, mely iszonyu brutalitással végződik. Mikor Valentinián már meg van ölvé, s boszuja már teljes, a tönkre tett Eudoxiának megalázott helyzetében a dialalmaskodó P. Maximus az

egész udvar előtt azt kiáltja oda : „Eudoxia Caesarnő Petronius Maximus Caesar rimája.“ Ez majdnem olyan undorító, mint Julia átadatása Valentiniánnak. Aesthetikai szempontból latározottan ez a nagyobb hiba, mert semmiféle drámai célnak nem szolgál.

A többi eltérés mind kisebb jelentőségű és olyan, hogy már maga a drámai forma mulhatatlanul megkívánja. Ilyen p. o. az, hogy itt a katasztrófa nem a szemletéren áll be, hanem a császári palotában, miután a szemletérről a legiők elkergették a császárt.

Az egyes személyek jellemét Teleki, a mennyire lehetett, átvette a történetből és csak ott változtatott meg egy-egy vonást, a hol azt a szintén megváltoztatott események természete kívánta. Vörösmarty szerint „a karakterek egyenként hivek,“ csupán P. Maximus jellemét hibáztatja, mert „féltése boszujának kiszámított terv szerint, folyvásti hideg, önmegtagadó tettetéssel áldoz fel hazát, erényt, ártatlan nőket, becsületet.“ Azt hiszem Vörösmarty ítélete lényegben egészen helyes, de másképp kell indokolnunk. A drámai jellem soha sem azért mondható elhibázottnak, mert a személy jót vagy roszt cselekszik, hanem mert tette nem következik be úgy, mint ismert gondolkodásának és érzésének kifolyása bizonyos viszonyok közt, szóval mert gyümölcse nem vall a fájára. Ha Katona loyális, lovagias és hazafias Bánk-bánja végtére oda jut, hogy oly tettet követ el, mely sem loyális, sem lovagias, sem hazafiasnak nem mondható, nem hibáztatja azért senki e jellemet, mert látjuk, hogy fejlődik, fokozódik szenvedélye, látjuk, mint kíván ellenállni, de a körülmények a kényszerűség hatalmával hajtják oda, a hova jutni soha sem akart. De ha Bánk-bán alapjelleme ugyan ilyennek volna festve s ő mégis már az első gyanúsító, vádoló szóra rögtön megcsinálná magának a tervet, mely szerint ki fogja elégiteni boszuját, és azt azután hideg észszel keresztül is vinné, bizony akkor hibáztatná ezt mindenki. A költőnek meg van engedve a szenvedély legnagyobb végletességét is rajzolnia, de akkor már a jellem alapvonásainak is jól kell megválasztva lenniök, és főképp az átmenetet a nyugodt lelki állapotból a szenvedély lázáig hiven és élesen kell festenie.

Petronius Maximus jellemének alaprajza drámánkban is teljesen megegyezik avval, melyet feljebb a történelmi elbeszélésből ismertünk meg. Caesar „vendégszerető, jó konyhát tartó, derék embernek ismeri.” Valamivel később tett kérdéséből: „hisz te másod házasságra léptél! Hogy fér ez meg a böleselkedéssel” azt látjuk, hogy a költő is mérsekelt bölcseknek kívánta felfogni. Maga Maximus Juliánt arra figyelmezteti: „engem jogosnak ösmer mindenki, erről elleneim tehetnek bizonyyságot.” Nejét úgy szereti, hogy jeggyűrűjétől még egy éjjelre sem akar megválni, még császárjára sem akarja bízni. A lakoma alkalmával tett nyilatkozataiból igaz hazafinak ismerjük meg, és barátai szavaiból is csak azt látjuk, hogy benne a régi Rómának erényeit, az ősi erkölcsök megtestesülését tisztelik. Megjegyzendő még, hogy az egész tragédiában egy szó sem árulja el azt, mintha nagyravágó lett volna. Az ilyen ember is ki van téve annak, hogy szenvedélyei, s a körülmények hatalma végletekre ragadják, de az nem történhetik hosszú és nagy belső küzdelmek nélkül. Történetírónk azt mondja, P. Maximusnak mint bölcseknek meg kellett volna gondolnia, hogy neje erénye, ha ellenállása nem volt őszinte, többé helyre nem pótolható, ellenkező esetben pedig sértetlen, és mint hazafinak is haboznia kellett volna hazáját végveszélybe döntenie. Ez a rámutatás egészen feltárja azt a hézagot, mely itt a jellem és tettei közt van, s melyet a költő fantáziájának és jellemző erejének be kellett volna töltenie. De mit látunk tragédiánkban? Petronius Maximus alig hallván nejétől Valentinián gyalázatos merényletét, megtudja tőle azt is, hogy az nem sikerült, megóvta az ég, és a rabló erőtlen volt ellene, s ő már is egészen elváltozott, minden előbbi erénye eltűnt, el a hazaszeretet, a becsület és lovagiasság, s nincs az a gúzság, melyre nem volna hajlandó, csak boszújának szolgáljon. Itt az átváltozásban nem látunk semmi nehézséget, semmi kényszerűséget, sőt — tekintve, hogy Julia igazat beszélt — részben jogosultságot sem. Az az ember, ki szívéen hordta hazája sorsát, most tétovázás nélkül elárulja az általa is nagyrabecsült, hős Aëtinst, odadobja hazáját a vandalooknak, s forradalomba dönti nemzetét ily végzetes időben. A ki háza becsületét és neje boldogságát és ártatlanságát úgy őrizte, mint a szeme fényét, oda-

dobja ez imádott nőt a buja Caesar ágyasául, s ki a jogosság és urbanitás tükröire volt, meggondolás nélkül rántja a sárba azt a nőt, kit kétszeresen kellett volna tisztelnie, mint császárnőjét, és mint olyan nőt, kit mindig erényesnek ismert, és kit szerelme, melyet Maximus iránt érzett és hiven, de mindig rejtegetett, csak emelhetett az ő szemében. P. Maximus egy óra alatt a római erények tükréből a legnagyobb bűnök fertőjévé, bölcsből szenvedély rabjává, a legdicsebb daliából ördöggé lesz. Psychologiai nézve mindenestre ez az átváltozás a tragédia legnagyobb gyengéje, s drámailag is ez legnagyobb fogyatkozása. Coriolán is árulóvá lesz hazáján, de előbb látjuk mit tesz hazájáért, látjuk hajthatatlan gögjét, látjuk mennyire utálja a köznépet, és mégis mennyire alázza meg magát a gögös patricius e nép előtt a konzuli méltóságért, s látjuk végre, mint fordul el tőle, s üzi ki hazájából a nép épen akkor, mikor a sok megalázás fulánkjával szívében először emeli fel fejét a réginel is nagyobb büszkeségben legnagyobb diadala perczében. Itt olyan végzetes kényszerűség nyilatkozik az események láncolatában, hogy mind fokozódó aggodással magunk is látjuk közeledni ez árulást. Vörösmarty Marót bánja is átszolgáltatja előbb imádott nőjét Haszánnak. De e nő elárulta, míg ő fogságban sínylett, s az a kétségbeesett fájdalom, melyet neje okozott, feledtette el vele adott szavát és a fizetendő váltságot. Neje megérdemelte a boszút, de megérdemelte a büszke férfiú megvetését is, és e szilaj boszuvágy, e szenvedélyes megvetés sugallják neki a gondolatot, hogy átadja őt Haszánnak. Vörösmarty e horzasztó tett hatását még azzal is szelidíti, hogy Marót bán, látva nejének még bukásában is nemes gondolkodását s igaz fájdalmát, igyekszik tettét minden erejéből jóvá tenni. Igaz, P. Maximus is jóvá akarja tenni, a mit neje ellen vétett, de hogyan? Vissza akarja fogadni és boldog akar vele lenni, mint előbb. Ez a gondolat aesthetikailag majdnem oly rut és psychologialag majdnem olyan megfoghatatlan, mint Julia elárulása. Marót bán már nem gondol boldogságra Idával, de látva iszonyu fájdalmát, megesis rajta nagy szíve, s maga akar visszatérni a kegyetlen bég hatalmába s miután az lehetetlen, élet-halál harcztot viv érte Haszánnal, s a török elleni harcra szenteli egész életét.

A történetírónak elhiszszük P. Maximus átváltozását, habár csak a tényeket sorolja fel, mert tudjuk, hogy jelentékenyebb idő folyt le Valentinián merénylete és halála közt. De a színpadon fejlődésben, mint cselekvényt akarjuk látni a dolgot. Lépésről lépésre kívánjuk látni, mint fokozódik a szenvedély, mint nyomja el az erősen reagáló lelkiismeretet, a hazafiasságot, a becsületet, mikor már-már vissza akar fordulni, hogy hajtják a körülmények tovább és tovább. A költészet valamennyi faja közül a dráma áll legközelebb az élethez, és valamint az életben, úgy a drámában sem lehet senki egyszerre fenkölt szellemből aljas emberré, valamint nem lehet egyszerre Saulusból Paulussá. Az ilyen átváltozások csak az evangéliomban lehetségesek. A drámai költőtől megkívánjuk, hogy mindenhol áthidalja azt az utat, mely a nyugodt lelki állapot és a szenvedély, a személy közönseges cselekvési módja és rendkívüli tettei között tátong. Ha több szenvedély hajtja az egyént, tüntesse fel, hogyan fokozzák vagy mérsékelik, szóval módosítják egymást. Ha pedig bárhol látunk ilyen betöltetlen ürt, ilyen hézagot, azt mondjuk, hogy a jellemzés el van hibázva. Ebbe a hibába esett Teleki P. Maximus jellemére nézve. Az a jellemfelosztás, mely szükséges, hogy azokat az iszonyu tetteket elkövesse, fejlődésében sehol sincs feltüntetve. Sőt a tragédia utolsó színében P. Maximus egy darabig megint úgy tesz és beszél, mintha az a felosztás meg sem történt volna, mintha még mindig egészen az az egészséges lelki ember volna, mint az első színben.

A történetíró elbeszélésében vagy az époszban bámulatra ragad bennünket az a hős, ki rendületlenül megmarad egyszer feltett szándéka mellett minden körülmények közt, s minden akadálylál szemben, és itt meglehet, hogy az irtózatoss Hagen daczos fensége még hatásosabb, mint a leleményes Ulysses fáradhatatlan kitartása. A drámai hős akarata nem oly souverain. A drámában a személyek nem azért lépnek csak a színpadra, hogy tanuk vagy áldozatok legyenek, hanem hogy részt vegyenek a cselekvésben. A tragédia hőse szándékaival úgy áll szemben a sorssal, mint az uszó, ki át akarja uszni a folyamot. és csak a maga erejére és a célra gondol, soha a folyam árjára : soha nem érhet a kívánt célhoz, hanem oda sodorja az ár, hol

vagy szirthez csapódik, vagy mocsárba ful. A drámában csak azon személynek van jogosultsága, mely állást foglal a cselekvényben, s arra be tud folyni, úgy, hogy a végmegoldás a különböző cselekvő személyek behatásának szükségképeni eredménye legyen. Ebben a törvényben, mely a drámai művészet egyik alaptörvénye, gyökerezik a közönség érdeklődése a dráma iránt, és ebben gyökerezik egyszersmind a költői igazságszolgáltatás a drámában, mely épen azért, mert a cselekvénnyel okozati viszonyban van, szigorubb, mint bármely más műfajé. Csak a vígjátékban, s főleg a bohózatban van helyén, hogy a hős előre megcsinálja mintegy programját, hogy azt aztán a darab folyamán végrehajtsa. Itt azután kétféle módon járhat el a költő. Vagy a hőst teszi nevetségessé, ki programja minden egyes pontjával megbukik, vagy pedig az ellenjátékosokat, kiknek minden fortély, minden törekvése kudarczot vall a hős nagyobb leleményességével, vagy egyenes becsületességével szemben. De a tragédiában a cselekvés vezetésének ez a módja nemcsak azért nincs helyén, mert lehetetlenné teszi a mélyebb pszichologiai indokolást, és a szenvedély fokozását, hanem főkép azért sem, mert szükségessé teszi a titkolózást és tettetést. Az igazi tragikus jellem soha sem kész, hanem egyre fejlődik. A tragikus szenvedély pedig nem türi sem a tettetést, sem a titkolózást. Mind a kettő nem a hatalmas erő fenséges tulajdona, hanem a gyengeségé. Igaz, van eset, mikor a titkolózás és tettetés is bizonyos fokig fenséges, mikor t. i. úgy tűnik fel, mint önmérséklet, mint a szenvedély visszafojtása. Ilyen Othello titkolózása, tettetése Desdemonával szemben. De itt tudjuk, hogy a szenvedély ezen visszafojtása nem óvatosság, nem félelem a veszélytől, hanem egyrészt a szerelem sugallja, másrészt pedig a bizonytalanság. Othello szereti nejét, s míg bűnét nem látja bebizonyítva, mérsékli szenvedélyét, de e mérsékletnek egyszerre vége szakad, mikor azt hiszi, hogy Desdemona hűtlensége bizonyos. Hamlet is titkolózik, ő is tettet, de szintén csak azon okból, mert teljes bizonyosságot akar szerezni Claudius bűnösségéről. Ellenben P. Maximusnál neje vádjá után többé nyoma sincs kétkedésnek, sem habozásnak. Ő csak a veszély miatti óvatosságból titkolózik és tettet. A tragikus alaknak legérdekesebb és legfontosabb

küzdelme az a lelki küzdelem, melyet magával, lelkiismeretével, elveivel folytat. Ennek P. Maximusnál alig van nyoma. Ő csak boszujának kielégítéseért, illetőleg annak külső akadályai elhárításaért küzd. Ezért borzasztó ugyan az ő cselekvése, de nem fenséges, megdöbrentő az ő bukása, de nem tragikus.

Petronius Maximuson kívül még főleg Eudoxia alakja az, melyre nem illenek Vörösmarty szavai, „a karakterek egyenként hivek.” Eudoxia császárnéről, az igaz, már az első színben mondják Cajus meg Basil senatorok, hogy kevésbe mult, és Caesar helyett Maximust tisztelte volna meg kezével, (mi persze óriási vétség a történet ellen, mert mint a keleti császár lányát már kicsi korában jegyezték el Valentiniánnak,) sőt maga is bevallja leányának a harmadik felvonás második színében, hogy leánykorában ábrándozott Maximusról, de hogy e szenvedélyt régen leküzdte. Valentiniánnak hű neje volt. De mert boldog nem lehetett, legalább hatalmas és dicső akart lenni. Nagyravágyása nemcsak abban mutatkozik, hogy Valentinián tehetetlenségét s egyes megalázásait ő érzi legfájdalmasabban az egész udvarnál, hanem még inkább azon büszke, fellengző terveiben, melyeket leánya jövőjére nézve szőtt. Ő leányát a keleti császár fiának szánta, hogy újra egyesítse a hajdani nagy birodalmat, s leányát oly hatalmassá tegye, hogy rá ne érjen elvesztett boldogságát siratni. Hogy a büszke asszony, miután kénytelen volt lemondani szerelmi boldogságáról a hatalom miatt, már most igazán hatalmas akart lenni, ez a képzelhető legtermészetesebb változás. De hogy már most ez a nő, ki egész ifjúságát a legszigorubb erényben és kötelesség teljesítésében töltötte, ki egészen beleélte magát nagyralátó terveibe, most, mikor már nagy leánya van, az első szóra P. Maximus karjaiba vesse magát, ki soha sem beszélt neki szerelemről, s kinek szintén már nagy fia van, s a kinek két felesége volt, kiket az egész udvar tudomása szerint nagyon szeretett, ezt a változást nem hihetjük el a költőnek.

Valentinián jelleme ellen nem tehetni azt a kifogást, mintha psychologialag nem volna igaz, sőt történetileg is hünek kell mondania, de drámai szempontból ez sem kifogástalan. Valentinián annyira gyámoltalan, olyan hitványnak van festve, hogy Bajzával szólva, utálatnál egyéb érzést nem kelt bennünk.

Még a rosztan, még bujaságában sines energiája, mindenütt hitvány. Hiszen még azt a gondolatot is Herakles sugallja neki, hogy Julia birhatása után törekedjék. Az ötödik felvonás második színében pedig, mikor Maximus megöli, olyan végtelen gyáva és nyomorult, annyira féreg módra hentereg a porban gyilkosa előtt, hogy undorunk tetőpontjára hág: P. Maximus tette ugyan ránk, mint a legnagyobb brutalitás. Ezt a férget nem érdemes megölni. Általában minden vérontás és kegyetlenkedés brutális, melynek a néző vagy olvasó nem tudja belátni a szükségességét.

Aëtiusról kimondtam már, hogy e tragédiában semmi helye; ha élt volna is akkor, és P. Maximus története a valóságban úgy folyt volna le, mint Teleki tragédiájában, meg kellett volna változtatni. Azt is kimondtam, hogy minden jellem, mely a főhős cselekvésére serkentőleg vagy mérsékelve nem foly be, henye és tehát rosz. Rosz tehát az olyan áldozat, mint Aëtius és kétszeresen rosz, ha ilyen kiváló alak. Mindamellett kénytelen vagyok kijelenteni, hogy Aëtius jellemét a maga nemében remeknek tartom. Aëtius csak kétszer lép fel. Először az első színben a lakoma alkalmával, s másodszor a III. fv. 3. színében, mikor megölik. Alig van személy, mely oly keveset beszélne, s egy sines, melyről teljesebb képünk volna. Mikor az első színben a lakmározók örömet megzavarja az a hír, hogy Genserik hadai már Calabriában és Siciliában vannak, ő az egyetlen, ki nem veszte el a fejét, s ki igazán gondol és gondoskodik a birodalom védelméről. Mikor Valentinián kinevezi kerítő heréltjét, Heraclést, senatorrá s Juliánt maga és társai, Caustin meg Avenar, vezérlete alá seregeket kér a vandalok ellen viselendő háboruban, és a felháborodott senatorok zugni is alig mernek, milyen megsemmisítő udvariassággal, milyen lekötelező iróniával vágja ketté a csomót! „Hála égnek! — kiált fel — közölünk többeknek még furesálgatásra is maradt elméjük ennyi vész között. Erős, edzett lelkekre mutat ez.“ Midőn Caesar bosszusan félbeszakítja: „hiában szinlelsz oly remekül Caesar! Benned kételkedni nem tanulandok meg. — Ha ilyet hihetnék! gondolod oldalomon függne még a fegyver? S a föld legsötétebb zárdája nem bírna reám nézve több kecsesl, mint e fejedelmi csarnok itt?“ Még nagyobb

göggel, még maróbb gunnyal sújtja az udvaroncokat. S milyen fejedelmi nyugodtsággal és egyszerűséggel lép az Pallad elfogatása, s az őrség fejének engedetlensége miatt felháborodott császár és senátorok körébe? „Mi? együtt találom fejedelmem senátjával? Miattam ugy-e? Tudok mindent, előterjesztésre nincs szükség. — Én ugyan, bocsásson meg tisztársam P. Maximus, fia elfogatásában annyi méltatlanságot nem látok mint ő, s tisztelt fejedelmem és ti mindnyájan; mert némiképen volt ok reá, ezt azonban feszegetni nem szándékom; minthogy Caesar óhajtja, s a senát, nem szegülök tovább ellene: legyen ő szabad!” Így az beszél, a ki megszokta az uralkodást mások felett, a ki érzi, hogy engedelkeny lehet, mert gyengébbekkel van dolga! De milyen finom, milyen jellemző vonás az, hogy ez az önérzetes katona, e biztos számító, ki ereje tudatában oly nyíltan beszél és cselekszik, annyira fél a cselszövéstől, oly nagy súlyt fektet a megvetett udvaroncok arczfintorítására is. Semmivel sem jellemezhetette volna a költő annyira a nyers, becsületes katona-parvenut. Szemben megveti a veszélyt, de aggasztó kósza hír elég, hogy a táborból is visszatérjen a városba. Bizonyos tragikus ironia fekszik abban, hogy éppen ez óvatossága által, és éppen a megvetett kicsinyek buktatták meg az alkalmatlan nagyot. — Az is hozzájárul különben Aëtius alakjának kiemeléséhez, hogy a Sidon-féle meg a Julián-féle intrigue, és a Pallad-féle eset felfutása, szóval a cselekvény aránytalanul nagy része az ő megbuktatását célozza.

Pallad, Julia és Placidia egészen a költő alkotásai, és ha nem művét, hanem jellemző tehetségét akarjuk megítélni, mindenestre jelentékeny momentum, hogy ezek mind remekül sikerültek. Mennyi költészet van ezen másodrangu jellemekben! Ki ne gyönyörködne a fiatal Pallad képében? Ha valamely társaság hanyatlik, az öregek emlékezete, és a kiválóbb ifjak vágyai, érzelme tartják fenn az ősi erény képét, vagy legalább emlékéit. Pallad ilyen ifju. Mint az anicia faj sarja a régi dicső példák közvetlen hatása alatt nőtt fel, és édes atya bölcs és hazafias nevelése e hatást még fokozta. A patricius ifjura őseinek hősie tradíciói mély hatással voltak, de ifju lelke az új vallás idealizmusát is magába szívtá. Nem csoda, ha ez ifju nem akar azonnal

szakitani ideáljával, a mint kilép az életbe. Bár szenvedélyesen szereti Placidiát, ő az egyetlen, a ki soha sem gondol magára, hanem csak hazájára és családjára, ennek is nem nagyságára vagy hatalmára, hanem szeplőtelen becsületére. De éppen tiszta idealizmusánál fogva nem érti a körülötte levő világot, és az őt sem érti. Hiában igyekszik hazájának használni, családjá becsületéért is csak meghalni tud. Pallad a régi egészséges Rómának egy elkésett szép virágja, melynek e romlott talajban okvetetlenül el kellett pusztulnia.

Placidia tiszta tapasztalatlan leányka, ki szeret és remél. Mivelhogy igazán szeret, nem kér esküt sem Palladtól, nem kívánja, hogy magyarázza meg neki a szerelmet, mint az mai drámákban szokás. Nem ismeri a világot, és azért nem fél azon akadályoktól, melyek gátolják szerelmét, még akkor sem, mikor már el van jegyezve Gaudentnek. Milyen angyali naivsággal mondja Palladnak: „az apa akaratát rettegéd. Van apád neked is, nem érezted néha magad hatalmasnak ellene? O! meglásd, én szolandok, ellatározott akarat lakik bennem.“ És lehet-e költőibb, naivabb fordulat, mint mikor Eudoxiának, ki avval vigasztalja, hogy ő sem lépett „oly csöndes komolyan“ a világba, azt mondja: „szólj! oly jótékonyak szavaid! mondd, ki volt Palladod?“ Nem mond-e egy ilyen fordulat többet, mint egy rőfnyi ömlengés? Az egész alak csupa szerelem és reménység.

Julia hasonló nemes természet, de már érett nő, és pedig jó római nő. Benne él a régi erkölcs, de keresztény érzéssel; a régiek energiájával nem bír. Iszonyodik a boszútól, e kétélű pалlostól, mely csupán isten kezébe való. Szereti hazáját, de tétlenségre akarja bírni a férjét. Mikor férjét már nem tudja becsülni, még nem tud lemondani szerelméről. Oly féltékeny becsületére, mint Lukrétia, de csak akkor van ereje meghalni, mikor már fia is tudja gyalázatát. Ő már keresztény Lukretia.

Heracles, Sidon, Julian stb. csak egy-két, inkább tipikus, de erős vonással vannak jellemezve.

A tragédia szerkezetéről már többször volt szó. Megjegyeztük, hogy jelentékeny fogvatkozásai onnan erednek, hogy a költő összekapcsolta a Petronius Maximus tragédiáját Aëtius tragédiájával. A remek expositio után, mely már magában fog-

lalja az indító mozzanatot, a gyűrű történetét, mint serkentő mozzanatok nyomban következnek Julia vádja és Sidon mérgezési kísérlete. A II-ik felvonást betölti a Pallad epizódja, s ezzel összefüggésben az Aëtius elleni cselszövés. Kissé szabályellenesen előfordul még ugyanezen II-ik felvonás utolsó színében a tragikus mozzanat, t. i. Julia kiszolgáltatása Valentiniánnak. Ez, mint már többször említettem, sem a jellemek, sem a körülmények által nincsen előkészítve. De azért mégis ebből következik a hős tragikus bukása, azaz nejének és fiának a halála, úgy hogy boszuja kielégítése után saját bűne folytán mind halva találja azokat, kikért küzdött, s népének üdvkiáltása iszonyu guny gyánánt hangzik a fülébe. A III-ik felvonást is leginkább az Aëtius megbuktatását célzó cselszövés tölti be, és ez szolgáltatja egyszermind a cselekvény bizonyos tetőpontját a 3-ik színben, mikor Aëtius megöletik. Szerkezeti tekintetben ez azért nagy hiba, mert Aëtius bukása nem Julia meggyalázásával, hanem egy másik epizóddal, a Pallad elfogatásával, van okozati összefüggésben, és P. Maximus boszujával is csak közvetve függ össze, a mennyiben ő volt Valentinián védő paizsa, s most már ehhez könnyebben fér a boszu. Aëtius megbuktatása szinte tragédia a tragédiában, s nemcsak színszerűség dolgában ártott tragédiának, mert tulságos hosszavá, s így előadhatatlanná tette, hanem egész szerkezetét szétfeszítette, mint a túl erős növény a gyenge edényt. A IV. felvonásban P. Maximus folytatja cselszövését. Most oly tettekre viszi Valentiniánt, melyek a senatust és nemességet is végkép elidegenítik tőle, és a népet lázadásra bírják. De ezáltal kétségbeejti hazafias fiát, a nemes Palladot, s kényszeríti ezt, hogy Caesar ágyasához forduljon a nép nyomorának enyhítéseért, és itt felismerje szerencsétlen mostoha anyját, kinek végre átadja mérgét. Ez tehát a tragikus mozzanat megújítása. Az V. felvonásban végre célzt ér P. Maximus cselszövése. Ez a tulajdonképi cselekvény P. Maximus boszujának a tetőpontja. Valentiniánus úgy hull le magaslátáról, mint a rothadt gyümölcs a fájáról. De P. Maximus külső sikere csak rémeselbbé teszi azt a borzasztó csapást, a mely kedvéseinek általa okozott halálában éri. Mint látjuk, a tetőpontot minden retardáló mozzanat mellőzésével, azonnal követi a katastrofa. — E vázlatból látjuk, hogy

csak az I-ső és V-ik felvonás tartalmazza a tulajdonképi főcselekvényt, P. Maximus boszuját, a többi három pedig leginkább mellékeselekvénnyel van betöltve. Ebből aztán magyarázat nélkül is kiviláglik, hogy miért mulasztotta el a költő a főcselekvény mélyebb motivációját, és a főhős lelki processusainak minütiosabb rajzát.

Ha még egyszer átfutjuk Teleki tragédiáját, nem fogjuk tagadhatni, hogy azok, kik e művet a nagy hazafi tragikus halálának hatása alatt mesterműnek mondták, alaposan tévedtek. Első műve volt a költőnek, első kísérlet, fájdalom, félbehagyott költői pályáján, s mint ilyen mindenestre rendkívüli. De a tapasztalatot, a gyakorlatot, a műértelmet nem lehet anticipálni. A legnagyobb tehetség is előbb tanítvány, s csak azután lehet mester. A költő eltérései a történelem elbeszélésétől mutatják, hogy műértelme még nem volt teljesen kifejlődve, hogy érzéke a biztos, szoros és világos drámai cselekvény vezetése iránt még nem ért meg. Szintugy P. Maximus és Eudoxia jelleme is arról tanuskodik, hogy költőnk kombinációja a nagy tragédia egészét meghatározó dolgokban még nem volt elég erős.

A „Kegyencz“ gyenge mindazon dolgokban, melyek a drámaköltészet mesterségéhez, a dráma technikájához tartoznak, de mint eddig is volt párszor alkalmam megjegyezni, erős mind abban, a miben fő a költő veleszületett tehetsége. — Már magának a tragédia tárgyának megválasztása sokkal helyesebb tragikai érzékre vall, mint a minővel akkori költőink bírtak. P. Maximus, ki feldult boldogságát és háza meggyalázott becsületét megboszulandó, szembe száll korának egész világrendjével, de tultéve magát az erkölcs törvényein, hogy elérhesse azt, ki a társadalmi törvények felett áll, maga semmisíti meg ez egyenetlen harcban, mi boldogságából és becsületéből még megmaradt, ki végre egyszerre érzi a teljes diadalt, és a teljes megsemmisülést: ez mindenestre tragikus alak. Tapasztalatlansága, és a tulságokat és titkolózásokat kedvelő romantikusok hatása folytán sokat rontott a költő a tárgyan, és mégis, ki tagadná, hogy az ötödik felvonásnak teljes tragikai hatása van? A fiatal költő még nem ért az egyes érzések, szenvedélyek vegyítéséhez, az átmenetek magyarázatához, szóval nem tudja még megmagya-

rázni, hogyan áll elő bizonyos situatio; de ha a situatio egyszer megvan, ennek kiszínezésében felülmulthatatlan. Nem vagyunk p. o. megelégedve azzal, miképen készít elő a katasztrófát, elítéljük Julia átszolgáltatását Caesarnak; de ki tudna arra gondolni az utolsó szín látása vagy olvasásakor? A szegény Julia már bevette a mérget, és most a fűvénýorára függesztett szemmel számítja a becses perczeket, várja egy utolsó részvétteljes tekintet végett azt, kit egy „egész hajdani üdv emléke köt hozzá.“ Közbe, az ablakon át észre veszi, hogy ismét örömnünap van, a nép tehát megszeliidült. De végig sem gondolhatja e gondolatot, fájdalma újra késlekedő férjére téríti figyelmét, kinek látása nélkül nem halhat meg. Julia mélabus monologjának szelid hangjai, ez elveszett megunt élet kialvása, melynek perczei most mégis oly becsesek, páratlan szépséggel vezetik be a katasztrófát. A belépő Petronius Maximus dialalmas örömmel üdvözli Juliát, „kedves nőjét, császárnéját.“ Mennyi költészettel, egyszersmind milyen mesteri hűséggel festi a költő Julia érzését, melyben csak nehezen gyul meg az öröm, és hamar tűnik megint, mint egy hulló csillag. És Maximus érzésében ki festhette volna hivebben az átmenetet a diadal mámorából a szerelem buval vegyes örömébe, az elkomolyodást, a fokozódó aggodást, az iszonyt és a lelki megsemmisülést, amint Julia elájul a boldogság és méreg hatása alatt, amint a nép ostromolni kezdi a házat, és Maximus az ellentálló lovagban, ki ellen most az egész tömeg dühe fordul, saját fiát ismeri fel, és mikor végre ezt is halálra sebzetten hozzák eléje. Ekkor harsog fel a nép kiáltása: „éljen Petron Maxim Caesar!“ és a néző vagy olvasó megrendülve a hőssel együtt mondja: „ne gunyolj Róma.“ E jelenetnek mindig igazán tragikai hatása van, melyben a megdöbbenés a világrend hatalma, a sors igazságszolgáltatása előtt, és a hőssel érzett részvétünk költői harmoniába olvad, és mely bölcsébbé tesz magunkkal, és elnézőbbé másokkal szemben. Nem ismerek a magyarban tragédiát, melyben a katasztrófa ennyi erővel, ennyi költészettel és művészettel volna megalkotva. Azt talán már előbb is kellett volna megjegyeznem, hogy a tragédia expositiója is páratlan költészetünkben. Vagy hol volna egy, a melyben a szereplőeknek vagy körnek olyan megkapó, olyan teljes képét kapnók,

melyből aztán olyan természetesen és olyan világosan fejlődik ki a cselekvény? Ebben Katona „Bánk-bán”-ja is csak hasonlít a „Kegyencz”-hez. Ez után az expositio után nincs szükség hosszadalmas elbeszélésekre, mint a korabeli többi drámában. És azzal sok van monlva, ha azt mondhatjuk egy tragédiáról, hogy első és utolsó felvonása kitünő. Ez nem jelent kevesebbet mint azt, hogy a költőnek rendkívüli költői és tragikái tehetsége van. Az ilyenről mindig várhatunk kitünő egészet, ha a tehetséghez, a lángészhez még a tapasztalat, a gyakorlat is járul. Mert csak akkor sikerülhet neki a helyesen felfogott tragikái konfliktust, és az ebből folyó megrázó katasztrófát, melyek legelebb foglalkoztatják a költőt, oly lélektanilag hű cselekvénynyel összekapcsolni, mely biztosítsa az egységes és teljes tragikái hatást. Teleki László nem volt oly szerencsés, hogy lángeszű tanítványból mesterré legyen. A politika felemésztette összes törekvését és életét.

Az egyes jellemek megbeszélésénél is láttuk, hogy Teleki milyen gyenge azon feladatokkal szemben, melyek gyakorlottságot kívánnak s milyen remekül alkotta meg a mellékalakokat. A lélek belső életébe még nem pillantott be elég mélyen, még a lélektani processusok genesisét nem tudja feltárni előttünk; de milyen mester már is az állandó jellem és lélek külső életének rajzában, a hangulat, a beszéd kezelésében. Dialogusa, drámai nyelve oly tökéletes, hogy még Zilahy szavait sem tarthatom tulzottaknak, ki azt mondja: „nyelve melegebb, átlátszóbb és mégis oly drámai erejű, mint Katonáé.” Nincs a magyar irodalomnak oly drámája, melyben a kifejezés oly hiven, oly szorosan simulna a különböző váltakozó érzéshez. Találunk benne elhibázott vagy hézagos jellemzést, de hamis érzelmet vagy hamis dictiót nem. Maximusnak van egyetlenegy dagályos monologja (I. fv. 2. sz.): „teremts embert, fujj belé utálatot lélek helyett, ez utálaton kívül ne adj neki semmi birtokot. az én vagyok” stb. Igen jellemző, hogy ezt Vörösmarty kiemeli, ez különösen tetszett neki. Igaz különben, hogy a természetellenesség, a keresettség mellett sok erőt mutat. A ki ismeri a „Kegyencz” nyelvét azt mindenesetre meglepi Kertbeny egy állítása fentidézett munkájában. Azt fejtegeti, hogy Teleki

annyira logikus, világos gondolkodó volt, hogy éppen azért a költészetben nem szerette a világosat, hanem a mystikust, dagályost vagy legalább rhetorikust; szerette Schillert, míg Goethe kicsinylette, és Shakespere jellemeit természetelleneseknek tartotta. Nem olyan eredeti-e ez, mint mikor Zilahy a szörnyű Maximusról azt mondja, hogy szakasztott mása az ifjú idealista költőnek, ki leginkább csak Palladhoz hasonlítható? Hogy a szabadságért élő-haló, idealistikus Teleki szerette Schillert, az idealismus és szabadság költőjét, azt ugyan hihetni, sőt azt is, hogy az akkori német irodalmi áramlat alatt Goethe iránt bizonyos antipathiát érzett; de hogy olyan prózai lélek lett volna, hogy csak dagályban és deklamatiókban gyönyörködjék, ezt már aligha. Csak a „Kegyencz“-re kell hivatkoznom. Milyen szép beszédet mondatott volna Vörösmarty Placidiával a szív szerelmi jogáról? milyen dithyrambot Paladdal a szabadságról? és milyen megsemmisítő vádbeszédet Maximussal a zsarnokok ellen? Teleki mindezt nem teszi. Dictiója soha sem lesz általánossá; minden mondatának individualis karaktere van. Arról, hogy Shakesperet szerette-e, bámulta-e, nincs adatom, de arról, hogy némileg hatása alatt állott, műve tanuskodik. Olvassuk el figyelmesen, hogyan vall P. Maxim Eudoxiának szerelmet, hogyan igyekszik vele elhitetni, hogy csak szerelme okozta fájdalomból vette el Juliát és enniatt is taszította el, oda adta Valentiniának ágyasul, hogy figyelmét elfordítsa Eudoxiától, mert ezt szereti. Nem hasonlít az erőszakolt, virtuóz jelenet III. Rikárd szerelmi vallásához? Az V-ik felvonás I. színében P. Maxim vad gyönyörrel nézi Valentinián halálos végződését, de mihelyt ez felkiált: „Isten! szánj meg engem!“ azonnal reárohan, és ledöfi, mert különben „még utoljára megtanul imádkozni“. Nem jut-e rögtön eszünkbe, hogy ugyanevvel a gondolattal már találkoztunk Hamletben? — Mikor Teleki beszédjeit, politikai leveleit, röpiratát az orosz intervenció ügyén, s más hozzáférhető iratait olvastam, magam is bámultam Teleki éles logikáját, de mindig azt találtam, hogy ez az a logika, az a dialektikai erő, mely a kiváló debattert, polemistát vagy dialogus mestérét teszi.

A „Kegyencz“-nek még egy oly vonását kell kiemelniünk, mely kitünteti valamennyi kortársa felett. A „Kegyencz“ nem

csak egy pár nevet vesz át az 5-ik századból, feleleveneti az egész kort. Nem találunk benne egyetlen mondatot, melyben nem tükröződik az 5-ik század gondolkodása és érzése. Valentinián személyében előttünk él az 5-ik század Caesarja, ki előtt nem szent sem törvény, sem jog, sem erkölcs, sem szokás, ki mindenben csak ösztönet követi. De szemben áll vele ennek természetes ellenképe, az a nép, mely szintén nem törődik Caesarja sérelmével, nem ismeri az alattvalói hűséget s a ragaszkodást, hanem azonnal enged a hatalomnak és új Caesar gyanánt üdvözli a Caesar gyilkosát. Miután az állam nem tiszteli, nem védi meg az egyes jogát és életét; megteszi azt az egyes maga, a kiből még van erő és bátorság soha sem habozik, hogy saját bírója legyen. Igaz közérzület, igaz hazafiság csak némely ábrándozó szívében él; a közéletből kivészett. Az ősi erény ez egy-két kitörő nyilatkozása csak annál rémesebben világítja meg a kor általános jellemét. Mintha az emberiség ős állapotába süllyedtek volna vissza, mindenki csak magára gondol, csak saját egyéni szempontjából nézi az eseményeket. Mikor Valentinian kényelmetlennek találja Aëtiust, megöleti és egy cseppet sem törődik azzal, hogy csak az képes a római birodalmat összetartani és megvédeni. Maximus sem habozik császáráját és hazája békéjét és biztonságát személyes bosszujának feláldozni. Eudoxia pedig már épen Genserikhez fordul segítségért, hogy megboszulja magát gyülölt férjén. Ezt a kort Teleki oly nagyszerű és hű képből teremti eléink, a milyent irodalmunknak még csak Katona adott. Teleki rendkívüli jellemző ereje itt, a kor festésében teljes nagyságában nyilatkozik. És ebben a „Kegyencz“ épen annyival múlja felül Vörösmarty vagy Szigligeti történeti drámaít, mint Dumas „Caligulá“-ja, melyhez Vörösmarty a Kegyenczet hasonlított, Victor Hugo „Ernani“-ját vagy „Ruy-Blas“-ját. Nyelvezetre, az egész stíltre nézve is körülbelül oly viszonyban van a Kegyencz Vörösmarty drámáihoz, mint a „Caligula“ szenvedélyes, drámai nyelve a Victor Hugo ragyogó retorikus dictiójához.

A „Kegyencz“ szerkezeti hiányai miatt a színpadon nem volt szerencsés, noha már második előadásakor igyekeztek inkább a színpadhoz alkalmazni. 1861-ben a költő halálakor újra szín-

rehozták, sőt elhatározták, hogy a nagy halott minden évfordulójakor adják, de ismét nem tarthatta magát. Szigligeti, kinek oly nagy tapasztalata volt ilyen dolgokban, mégis azt a reményét fejezti ki, hogy „a mi nem sikerült eddig, hihetőleg sikerülni fog jövőre; a mi drámai belbecsessel bír, nem veszhet el; tetszhalott, de újra feltámad“. Bizonyos, hogy csak egyszerűen színre alkalmazni nem lehet, de annál nagyobb érdemeket szerezne, kinek sikerülne minden becses részét megtartva úgy átdolgozni, hogy nemcsak érdekes olvasmány, hanem színpadunk állandó díszje legyen.

Hoffmann Frigyes.

HERDER CIDJÉNEK MAGYARÁZATÁHOZ.

Alig egy pár évtizede, hogy a németek behatóbban foglalkoznak saját újabb kori költőik kiválóbb termékeinek magyarázatával. Míg a classikus ókor, a keleti (főleg a héber és arab) és a középkori irodalmak fontosabb műveit ismételve kiadták, fejtegették, magyarázták, saját irodalmukat, főleg az újabbkorit, csak legeslegújabbban méltatják ennyi figyelemre. Ezen, első pillanatra feltűnő jelenségnek főokai egyrészt azon körülmény, hogy a német iskola (a középső épen úgy mint a felső) egészen a legújabb időkig nem fektetett súlyt a nemzeti irodalmi oktatásra, dilettantismusnak és tárczaszerűségnek bélyegezve a modern irodalmakkal való foglalkozást¹⁾, — másrészt azon önámító nézet, hogy az újabbkori irodalom termékei oly könnyek, hogy magyarázatra egyáltalában nem szorulnak. Mióta a németek az első egyoldaluságon tustek, meggyőződtek e második nézetük téves voltáról is: mióta Herder és Lessing, Goethe és Schiller műveit az ifjúságnak magyarázni kell, belátják szomszédaink, hogy ez nem oly könnyű feladat, mint a milyennek első pillanatra látszik. E belátás eredménye a kommentáló irodalom folytonos gazdagodása — egyelőre az ide tartozó művek mennyiségét, kivételesen azoknak minőségét illetőleg is.

Mert — és erről meggyőződhetik bárki is, ki valamely kiválóbb német költői alkotással foglalkozik — *a németeknek*

¹⁾ Jellemző e tekintetben, hogy eddigelé az összes porosz egyetemeken *egyetlen* egy tanszék van a *német irodalomtörténet* számára. Berlinben a Scherer Vilmosé. A többi egyetemeken mindenütt germanisták tanítanak, — régi német nyelvet és irodalmat. tisztán (szoros értelemben vett) philologiai szempontból.

saját költészetük classikus termékeit tárgyaló magyarázó irodalmuk nemcsak igen szegény, hanem egyszersmind (nagyon csekély kivételekkel) elég silány, szerény értékű is. A főhiba abban van, hogy ily magyarázatok megírására rendszerint nem jeles szakértők, (mint pl. *Cholevius*, *Hecke* vagy *Viehoff*), hanem alapos és módszeres tudományos készségben szűkölködő tanítók vagy igen száraz, pedantikus tudósok vállalkoznak.

Legközelebb Herder *Cidjét* a „Jeles írók tára“ számára magyarázó bevezetéssel és jegyzetekkel láttam el.¹⁾ Ez alkalommal átkutattam az e műre vonatkozó teljes irodalmat s a következőkben számot adok e téren szerzett tapasztalataimról²⁾.

Herder *Cidje* a német irodalom egyik legnépszerűbb, legelterjedtebb költeménye, melyből egyes románczok minden olvasókönyvben található. A költemény magyarázatára mégis mind eddig igen kevés történt, és a mi történt, csak kisebb részben értekes.

Igen rossz állapotban van mindenek előtt a mű *szövege*. A *Cid* Herder halála után, 1805-ben jelent meg, a nagy írónak nem nagy gondnal összegyűjtött munkáiban. Herder tehát nem rendezte a szép költeményt maga sajtó alá és nem gondoskodhatott arról, hogy szövege lehetőleg correct legyen. A *Cid* első kiadója, Müller János, a hírneves történetíró, igen érdeklődött a *Cid* személyisége és története iránt, mit a románczok elé írt terjedelmes, nagy tudománnyal készült, de már teljesen elavult történeti tanulmánya is bizonyít; — de nem törődött sokat a költemény szövegével, mely ennél fogva hanyag helyesírásban, sokszor értelmetlen interpunctióval és több helyen kétségtelenül romlott alakban jutott nyilvánosságra. Hogy a későbbi kiadásokban az editio princeps hibái szaporodtak — magától értetődik. Az újabb kiadók — *Michaelis* 1868. *Wollheim* 1869. *Schäfer* 1874. és *Vogelin* 1879. — megtartják az első kiadás hanyag szövegét, — legfeljebb itt-ott kétségbe vonva annak helyességét. Saját kiadásomban teljesen önállóan és legjobb meggyőződéseim szerint rendeztem a helyesírást és a pontozást; a szöveget magát csak igen kevés és csupán oly helyeken mertem megváltoztatni, a hol a *sajtóhiba* (nem a *fordító* vagy *átdolgozó* hibája, mert ilyen is van szép számmal) egészen kétségtelen és a hagyományos szöveg értelmetlensége szembetűnő.

¹⁾ *Herder Cid-románczai. Kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. Egy térképpel.* (Jeles írók iskolai tára, VIII.) Budapest, 1880, Franklin-társulat. 239. l. Ára 1 frt.

²⁾ Igen öröndetes volna, ha tisztelt szaktársaink, kik a „Jeles írók tára“ számára vagy ettől egészen függetlenül ó-classicai vagy modern írók magyarázatával foglalkoznak, e példámot követnék.

Mindössze óvatosságból mégis csak a következő nyolcz helyen változtattam meg a szöveget:

XXXI. 39. *Cid's Zurückkehr. Des Don Sancho* (Herdernél *Rückkehr*; a mi nem adja ki a verset, mely Herdernél néha igen döcögős rhythmusu, de mindig teljes). Hasonló:

XLII. 12. *Meines Arms zu bedienen*, a mi szintén nem ad teljes verset, azért némelyek *Armes-t* olvasnak, de sem így sem úgy nem helyes a mondat: *Wenn Ihr meines Arms zu bedienen wisset*; hiányzik a névmás, azért olvasandó a vers: *Meines Arms Euch zu bedienen*. — A következő versben *wisset* kétségtelenül sajtó- vagy tollhiba e. h. *wünscht*. Ha ezentul karomra kívánsz támaszkodni, mondja Alfonzo a Cidhez, e kívánságod nem fog többé teljesezésbe menni.

XLVIII. 104. (*Lebet wohl, und einen Kuss noch!*) *Einen nur, ich bringe keinen* (*Aus den Schlachten dir zurück*). E versben a *keinen* nem ad értelmet, de nem felel meg az eredetinek sem; a francia elbeszélésben: *Un seul baiser: je n'en veux qu'un, pour l'en rapporter mille, du milieu des batailles*. Azért kijavítottam: *ich bringe tausend*.

L. 5. *Was dem Grafen Consuegra Cid antwortete*. Az eredetiekben több grófról van szó. Vögelin: *So zur Antwort schrieb Rodrigo An die Grafen von Consuegra*. A francziában: *Et voici quelle fut la réponse du Héros aux Contes de Consuegra*. Kétségtelen azért, hogy Herdernél *dem* sajtóhiba *den* helyett.

LI. 3. *Einem Krieger* kétségtelenül sajtóhiba *einen Krieger* helyett, mi annál szembetűnőbb mert e tárgyesetet a románcz első öt versének egész szerkezete biztosítja: *Dort, wo seine Tapfern tafeln, — Rief der Cid, doch unvermerket, — Einen Krieger, der im letzten — Treffen übel sich erzeigt, — Martin Pelæz: er rief ihn*.

LIX. 25. *Sichern Obhut* e. h. *Sichrer Obhut*, mit az összefüggés követel: *Unter dieser guten Leute — Sichrer Obhut weilet hier*.

LXII. 31. *Sendete*, helyesen *sendet er*. A perzsa szultán követei szólnak a Cidhez: *Seine Achtung dir zu zeigen, — Sendet er dir die Geschenke*.

A Herder *Cid*-jének teljesen kifogástalan biztos szövegét csak *Suphan* kitünő Herder-kiadásától várhatjuk. *Suphan*, ki a nagy férfiú összes munkáit az eredeti kéziratok és az első kiadások alapján, kitünő szorgalommal és kifogástalan módszerrel adja ki, történeti sorrendben közli Herder munkáit, úgy hogy a *Cid*, mely a költő utolsó műve, csak több év múlva, a harmincz

kötetre tervezett nagy kiadás egyik utolsó részében fog kikerülni a sajtó alól¹⁾.

Hogy Müller János mily felületesen járt el a Herder *Cid*-jének kiadásánál, mutatja a munka czime, mely *tőle* származik: *Der Cid, nach spanischen Romanzen besungen von J. G. von Herder*. Müller Herder özvegyétől és weimari barátjaitól csekély utánjárással megtudhatta volna, hogy e czim helytelen, mert valótlanságot állít, — de Müllert a dolog ez oldala nem érdekelte, és a későbbiek — irodalomtörténészek, magyarázók és olvasók — minden kétely nélkül fogadták el Müller czimlapját úgy, hogy azután a Herder önkényes, szabad, reprodukáló stb. eljárásáról (a spanyol románczokkal szemben) sokat beszéltek — majd dicsérve majd gáncsolva a német költőt, — de a valódi forrást nem kerestek, bár rá kellett volna akadniok, ha a *Wienland*-féle *Teutscher Merkur*nak 1792-ik évi folyamában a *Roman-tische Geschichte des Cid* cz. cikket elolvassák. Mert ekkor rögtön meggyőződhetek arról, hogy 1. a Herder románczai nem a spanyol eredetiekkel, de igen is e prózai elbeszéléssel azonosak; — és 2. hogy ez elbeszélés egy francia feldolgozás egy részének (a *Bibliothèque universelle des Romans* 1783-dik évi folyamából) fordítása. Így megtalálhatták volna a Herderféle *Cid* tetemes részének valódi forrását. De a költő honfitársai nemcsak maguk nem jutottak erre, hanem sokáig figyelmeikre sem méltatták két francia tudósnak, *Hinard*-nak és *St. Albin*-nek megjegyzéseit, kik közül amaz már 1844-ben, emez 1866-ban kifejezést adtak abbeli meggyőződésöknek, hogy Herder (jó részben) nem a spanyol eredeti, hanem az idézett francia elbeszélés alapján dolgozott. Végre 1867-ben adta ki *Köhler* nagy feltűnést okozott tanulmányát (*Herders Cid und seine französische Quelle*), mely az egész kérdést alaposan és végleg eldöntötte. Természetes, hogy a Herder *Cid*-jéről 1867-ig megjelent összes munkák, tanulmányok, ítéletek, melyek a német költeményt a spanyol románczok mértékével mérik, teljesen hasznavehetetlenek, — bár mennyi helyes és szellemes megjegyzést tartalmazzanak is. Csak Köhler óta tudjuk, hogy Herder mily nehezen jutott spanyol románczok birtokába és hogy az eredeti *Cid*-románczokat a legserényebb utánjárással sem szerezhette meg. Midőn végre mégis megkapta, a halál meggátolta teljesen elkészült *Cid*-jének átdolgozásában.

A mi a Herder *Cid*-jének magyarázóit illeti — van ilyen (*Köhler* [1867.] füzetét nem tekintve) mindössze *hat*, nevezete-

¹⁾ A *Suphan*-féle Herder-kiadás eddig megjelent négy kötetéről 1. e füzet végén a könyvészetet.

sen: *Mönnich* 1854., *Niemeyer* 1857., *Michaëlis* 1868., *Lüben* 1869., *Schäfer* 1874. és *Düntzer* (1860.) 1874., — ezek közül csak az első három bír értékkel; az utóbbi három voltaképen csak amazoknak kivonatát vagy combinációját tartalmazza.

Az első e munkák közül, dr. Mönnich 1854-iki program-értekezése, mely tehát körülbelül egy félszázaddal készült a mű első megjelenése (1805.) után — voltaképen nem magyarázata, hanem védelme a Herder *Cid*-jének. Emlegettem, hogy a Herder románczait több ízben hasonlították össze az eredeti spanyol népdalokkal, és hogy a német költemények eltéréseit egyenesen és kizárólag Herder eltérő felfogásának tulajdonították. A német irodalomtörténészek Herder eljárását rendesen teljesen helyeselték. Igen megdicsérték a német költőt, hogy *Cid* alakját nemesbítette, hogy Ximene jellemét gyöngédebbé és kedvesebbé alakította, hogy az egész mű korlátolt spanyol-középkori jellegét az „általános emberi“-nek magaslatára emelte stb. stb. Végre 1830-ban *Villemain*, francia irodalomtörténetének II-ik kötetében, bűnül róttá fel Herdernek, és pedig igen kemény vádakkal, mind azt, mit német tisztelői eddig kitűnő érdemének tekintettek. Szemére vetette, hogy „német nyárszolgári érzelgősséget“, hogy „hamis német színezetet“, hogy „18-dik századi német eleganciát“ vitt be a spanyol románczokba, melyeket ilyképen teljesen elrontott és élvezhetetlenné tett. A jeles francia irodalomtörténész e kemény vádjai talán figyelmet sem ébresztettek volna Németországban, ha *Clarus* (a középkori spanyol költészet történetének első kötetében) Villemain nézetét teljesen magáévá nem teszi és még bővebben ki nem fejti. A németeknek rosszul esett a nagyra becsült Herder ily megtámadása, a kedvelt költemény ily ócsárlása; de csak nyolcz évvel *Clarus* művének megjelenése után találkozott író — épen *Mönnich*, idézett értekezésében, — ki Herdert és *Cid*-jét védelme alá vette és a Villemain-*Clarus*-féle vádak felületességét, könnyelműségét és alaptalanságát jelesen kimutatta.

Mert ez *Mönnich* tanulmányának (*Herders Cid und die Spanischen Cidromanzen*, Tübingen, 1854. 45. l. 4°.) egyedüli czélja és egyedüli érdeme, — oly érdem, mely ma, miután a Herder forrását ismerjük, kizárólag csakis történeti jelentőségű, a vádakkal együtt, melyeket oly lelkesen czáfol. Mönnich Herder *Cid*-jét természetesen szintén a spanyol románczokkal hasonlítja össze és két tétel bebizonyítását czélozza: 1. hogy a költő fel van jogosítva arra, hogy más költő által feldolgozott anyagot, ill. egy idegen írónak kész költői munkáját szabadon, izlése és tehetsége szerint átdolgozza, — és 2. hogy Herder, ki tehát joggal dolgozta át a spanyol *Cid*-románczokat, nemesbítette,

idealizálta azoknak alakjait, tetteit és érzelmeit, de nem azon téves irányban vagy szellemben, melylyel Villemain és Clarus alaptalanul vádolják. Az első tételt a görög és modern költészetből, főleg Shakespeareből is vett számos példával, a másodikat a Herder eltérő románczainak az eredetiekkel pontos összehasonlítása útján iparkodik bebizonyítani. Tanulmánya sok szellemmel, tudománynyal és elevenen van írva, úgy hogy — bár szerzőjének feladatánál és alapnézeténél fogva ma már teljesen elavult — mégis jelenleg is elolvasásra méltó. A románczok (szorosb értelemben vett) magyarázatára, egy pár igen mellékes megjegyzést nem tekintve, Mönnich csak annyiban nyújt anyagot, a mennyiben a Herder művében szereplő alakok egységes jellemzését, a cselekvés szálainak művészi összefűzését, a szereplők cselekedeteinek helyes és költőileg szép indokolását kimutatni törekszik. Herder *Cid*-jének értékére vonatkozólag ma már alig térhetnek el a vélemények. A spanyol *Cid*-románczok fordításának nem tekinthető Herder műve. A ki az eredeti románczok nemzeti és történeti ritka szépségeit élvezni akarja, nem Herder átdolgozásában, hanem valamely pontos és hű fordításban (*Eitner*, *Duttenhofer* vagy *Vögelin* műveiben) fogja fellelni. De más oldalról kétségtelen, hogy azon jellességek, melyekért már Mönnich annyira magasztalta a Herder *Cid*-jét, csakugyan gyönyörű, ritka szépségű költői alkotássá teszik a német költeményt, mely főleg mint ifjúsági olvasmány páratlan az összes irodalomban.

Három évvel Mönnich tanulmánya után jelent meg *Niemeyer Ede* könyve *Über Herders Cid* (Crefeld, 1857. 86. l., 8°.), mely az összes német kommentárok nemcsak elseje, hanem valóságos forrása, melyet a föbbieik igen lényeges részekben — a szereplők jellemzését és az egyes románczok magyarázatát illetőleg — többnyire egyenesen és naivul kiírnak. Niemeyer kis könyve öt fejezetből áll. Az első szól a költemény keletkezéséről és értékéről (teljesen csatlakozva Mönnichnek Villemain-Clarus ellen írt tanulmányához); a második románczonként, rövid áttekintésben hasonlítja össze Herder művét a spanyol románczokkal, — mert Niemeyer nem tud még a francia elbeszélésről. E két rész csekély értékű, ill. ma már teljesen elavult. A harmadik fejezet ad *Jellemrajzokat*, a költemény főbb szereplőinek igen sikerült jellemzését, a kiválóbb alakok jelentősebb jellemvonásait és tetteit egy-egy kikerekített rajzzá foglalva össze; a negyedik fejezet szól az *alakról* (a versről, stílusról, nyelvről stb.), sok találó, szorgalmasan összekeresett és egybeállított adattal és megjegyzéssel; végre az ötödik tartalmazza az egyes románczok tárgyi *magyarázatát*. Ez utóbbi három fejezet még

ma is értékes, bár Niemeyer könyvének megjelenése óta 22 év folyt le és több Cid-munka jelent meg. Legjobbak a költemény jellemeiről és alakjáról szóló fejezetek, melyeknél jobbat eddig senki sem írt, részben nem is írhat. E fejezeteken alapszanak saját kiadásom bevezetésének megfelelő részei is. A románczok magyarázata nem elégíthet ki. Niemeyer többnyire csak a tulajdonneveket (emberek, helységek, folyók stb. neveit) magyarázza: a belső tartalommal és összefüggéssel nem sokat törődik.

Niemeyert követte 1860-ban *Diintzer* kommentárja, de mivel ez teljesen átdolgozott új alakban (1874.) fekszik előttünk. később térünk reá.

Alaposan, szakértelemmel és izléssel, egyszersmind elismerésre méltó önállósággal van dolgozva *Michaëlis Carolinus* kiadása (Lipce, 1868.), melyhez *Schmidt Julian* igen érdekes, de a Cid-del semmiféle összefüggésben nem álló bevezetést írt. Michaëlis a spanyol irodalmat kitünően ismeri; hiszen a spanyol Cid-románczok újabb kiadásai közül az övé a legjobb. A Herder *Cid*-jéhez írt magyarázatai 1. a forrásokról (a spanyol románczokról és a francia elbeszélésekről), 2. a történeti és a mondai Cidről, és 3. az egyes románczok tárgyi nehézségeiről szólnak. Az első két fejezet, de főleg a második kitünő, a 3-dik sok újat hoz, több alapos megjegyzést tartalmaz, de egészben még sokkal elégtelenebb mint a Niemeyer megfelelő része. Legjobb Michaëlis könyvében mind az, a mi a Cid életére, mondai történetére és ez utóbbinak költői feldolgozásaira vonatkozik. A „jegyzetek” majdnem kivétel nélkül csak neveket magyaráznak; a románczok megértését, az azokban elég számmal találkozó nehézségek eltávolítását nem eszközlik. Michaëlis kiadása, szöveg tekintetében is, de főleg a forrásokon alapuló, pontos magyarázatainál fogva Herder *Cid*-jének összes kommentárjai közt a legjelesebb.

Csak teljesség kedvéért említem *Lüben* Cid-kommentárját (*Einführung in die deutsche Literatur*, 4. kiad., 1869. II. köt. 72—112. l.), mely az előbbi munkákból kevés észszel és még kevesebb izléssel, jó részben szóról szóra ki van írva. *Lüben* (und *Nacke*, de ez korán elhalt) könyve igen el van terjedve Németországban, és nálunk is. Ez elég baj, mert e könyv teljesen megbizhatatlan, igen izléstelen és tele van neveléses botlásokkal és lapos szószaporitással. A könyv igen jó, hol a szerző jó forrást ír ki, és nem ér semmit, a hol rossz segédeszközökön alapszik, mert a szerző voltaképen nem író, hanem ollózó. ki munkáját bámulatos naivsággal és kényelmetességgel tákolja össze. Használatra, első pillanatra, roppant alkalmas, mert *mindenről* szól, a mi valamely munkánál szóba jöhet (tartalmáról, alakjáról, eszméjéről, szereplőiről, létrejöttéről, értékéről stb.),

ugy hogy az olvasót vagy a tanítót látszólag teljesen felmenti a gondolkodás vagy kutatás munkájától. (Sakhogy Lüben e ruhrikák nagy részét oly felületes, izléstelen phrázisokkal tölti be, hogy csak egy kissé gondolkodó olvasó lépten nyomon bosszankodik, — de nem okul. De ismétlem, fődolog mindig az: hogy mit vagy kit ír ki. Mert a kitünő forrást néha még neki sem sikerül teljesen tönkre tennie.

Lüben Cid-magyarázata szól: 1. a Cid életéről (Düntzerből); 2. adja az összes románczok magyarázatát (Niemeyerből, többnyire szóról szóra, egy vagy két helyen a forrás [„Niemeyer“] megnevezésével, hogy a naiv olvasó azt higye, hogy a többi Lüben műve!); 3. adja az egész költemény tartalmát románczonként (ez Lüben saját munkája, nem rossz, de kevés izléssel); 4. Jellemzi a költemény szereplőit (Niemeyerből, többnyire szóról szóra, néha vizenyős bővítésekkel); 5. adja a költemény „eszmejét“. Ez Lüben eredeti bölcsesége és annyira jellemző ezen szószaporító lapos kommentálás haszontalanságára, hogy az eredményt, természetesen eredetiben (ki merne ilyet lefordítani!), ide írom: „Darin ist die Idee der Dichtung zu suchen, nähmlich in der *Darlegung der allmählichen Entwicklung eines tüchtigen Charakters in der Richtung der Ehre und des Muthes, mit Einschluss des Freimuths*. . . . Daneben ist auch das Bild als höchst beachtenswert zu bezeichnen, was (!) Cid und Ximene als Gatten gewähren, ein Bild, das freilich (!) auch die Ehre zur Grundlage hat“. Ehhez nem kell magyarázat. Végre szól Lüben még 6. Az alakról (Niemeyerből), a következők hihetetlen mondattal: „Da Herder statt der Strophen Versreihen wählte, so konnte (!) er sich auch (?) des Reimes enthalten, und hat auch das (mily szórend!) im Ganzen (!) gethan“; — 7. Herder forrásáról (az éppen e pontban teljesen elavult Mönnichből, és egy, az előző idézettel homlok egyenest ellenkező kis megjegyzéssel Köhlerből!); végre 8. A költemény értékéről (idézetek

¹⁾ E fejezet (109. l.) a következő gallimathiással kezdődik: *Es ist vielfach (?) angenommen worden, Herders Cid sei eine Übersetzung einer (!) spanischen Dichtung (ki hitte ezt valaha?). Eine Vergleichung desselben mit den alten spanischen Romanzen, welche Herder für sein Werk benutzte (!), lässt aber sofort erkennen, dass das nicht der Fall ist. Die Spanier haben wohl ein „Poema del Cid“, aber keinen Cid, wie unser deutscher (!). Herder benutzte diese (melyeket??) Sammlung von Cid-dichtungen (mi ez??) und andere (!) ihm zugängliche spanische Romanzen, und schuf daraus eine selbständige (!) Dichtung mit innerem Zusammenhang, der in jenem Werke (!) fehlt“.* Ennyi tudatlanság és esztelenség nemcsak 1869-ben, hanem még 1879-ben, a nyolczadik kiadásban is! Sakhogy ez utóbbi még következőleg folytatja a fentebbi mondatot: „ein deutsches Werk, dessen Gesamteindruck ein so ergreifender und

Vilmar és Gervinus irodalomtörténeteiből). Lüben magyarázata szellemtelen, megbízhatatlan compilatio, melytől óvakodni kell.

Egyszerre, 1874-ben, jelentek meg Schäfer kiadása és Düntzer magyarázata. *Schäfer* kiadása (Stuttgart. Cotta) igen keveset ér; bevezetése és jegyzetei gyarló kivonatok Michaëlis jeles művéből. *Düntzer* Cid-Commentárja (Jena, 1874. 2. kiad.) olyan mint Düntzer többi magyarázatai. Sok anyag, nagyon sok anyag, jó részben haszontalan anyag, semmi szellem, semmi behatolás a költemény szellemébe. Már az első fejezet (A Cid a történetben és a mondában, 44. lap!!) élvezhetetlen, iszonyu konfuzióról tnnuskodó zagyvalék, melynek legnagyobb része nem is tartozik a dologhoz. A második rész (a Ciddal és a Cid-románczok) valamivel világosabb, de sokkal gyarlóbb mint Michaëlis megfelelő fejezete. A 3. rész (a Cid a spanyol és a francia színpadon) elég jó, de nem oly sikerült mint Michaëlisnél. A negyedik szól Herder átdolgozásáról, Köhlert és Niemeyert kombinálva. Végre az ötödik adja az egyes románczok magyarázatát, mely legnagyobbbrészt csak a Herderféle és a francia feldolgozás összehasonlításából áll, mit az olvasó Köhlerben sokkal áttekinthetőbben talál. A tartalmi magyarázat csekély, sokszor elégtelen, néha hibás. Düntzer oly pedantikus, hogy egészen lényegtelen (pl. orthographiai) csekélysegekről hosszasan beszél; de a románczok valódi nehézségeit rendesen mellőzi.

Kitünő segédeszköz a *Vögelin* kiadása (Heilbronn. 1879.), mely a spanyol szöveget, ennek pontos fordítását, a francia átdolgozást és Herder Cidjét oly módon adja négy hasámban egymás mellett, hogy az olvasó a különböző feldolgozások egymáshoz való viszonyát nemcsak románczonként, hanem soronként is első pillanatra is láthatja.

Foglaljuk össze a mondottakat. A Herder *Cid*-jének szövege igen hiányos és csak Suphan kiadásában várható helyes alakban. A költemény keletkezését és *forrásaihoz való viszonyát* Köhler végleg elintézte, miután Herder átdolgozása ellen emelt alaptalan *vádakat* Mönnich már régebben visszautasította volt. A költemény *szereplőinek, nyelvezetének, stílusának* jellemzését Niemeyer, a Cid *történeti és mondai* alakját, s ez utóbbinak *költői* feldolgozásait Michaëlis tárgyalta helyesen. Egyes jó magyarázatokat adnak Niemeyer, Michaëlis és még Düntzer is.

A mondottakból kitűnik, hogy a német Cid- magyarázatok főleg az egyes darabok tartalmi, szellemi nehézségeinek fejtegetésében igen hiányosak. A Cid-románczokban elég számmal

*überwältigender ist, wie ihn (?) eben nur (?) ein deutscher Dichter her-
vorzubringen vermag“.* Szegény Herder, mily dicsőítői akadnak!

vannak helyek, melyek becsületes magyarázatra szorulnak, — a német kommentátorok e helyekről rendszerint egy szót sem szólnak, a mi kétségtelenül igen kényelmes. Eljárásuk jellemzésére, valamint fönt mondott ítéletem igazolására szolgáljon a következő példa, melyhez hasonlók elég számmal állnak rendelkezésemre, ha itt, tér szűke miatt és mivel ezen egy példa is elég tanulságos, egyelőre mellőzöm is.

Legjellemzőbb ugyanis a német Cid-magyarázók eljárására a XXV. románcz, az összes költemények legnehezbike, melynek kérdéses verseit itt közlöm. Az összefüggés ez : Don Fernando három fiára (Sancho, Garzia, Alfonzo) és két leányára (Urraca, ki a Cidet szereti, és Elvira) hagyja országát, atkával sujtva azon gyermekét, ki testvérét megrabolja. Sancho mégis megtámadja és legyőzi Garziát és Elvirát, s most másik két testvére ellen készül. De Alfonzo megelőzi a támadást és maga üzen háborút, de nem Sanchonak, testvérének, mert atyja mégtiltotta a testvérháborút, hanem Sancho főemberének, főtámaszának, a Cidnek.

- Jetzt entblösset Don Alfonso,
König von Leon, die Spitze
15 Seines Degens und verkündet
Laut der Welt und offenbar:
Aus Ehrfurcht für seinen Vater,
Und sich selber zu beschützen,
Unternehm' er diesen Krieg,
20 *Doch nicht gegen seinen Bruder,
Einzig gegen den Beschützer
Eines niederträcht'gen Räubers;
Der Beschützer heisse Cid.*
- „Denn“, sprach er, „die Bösen müssten
25 Abstehn von den Frevelthaten,
Wenn zu solchen kein Rechtschaffner
Ihnen diene; denn der Beste
Wird im Dienst der Bösen schlecht.“ —
- „Rede jetzt“, sprach König Sancho,
30 „Perle meines Reiches, rede:
Ziehst er nicht gegen mich? —“
- „Gott ist's, der uns alle richtet!“
Sprach der Cid. „Doch wollt Ihr's wissen,
König und mein Herr, so sag' ich:
35 Euer Bruder, weil er recht hat,
Eilet er vorjetzt zum Unglück.“ —

Kezdődik a háború, melybe Sancho természetesen a legnagyobb örömmel és a legjobb reménnyel indul:

Also zogen sie zum Kriege.
 50 Don Alfonso ward gefangen.
 Und gefangen ward Don Sancho,
 Jener von den Castiljanern.
 Von den Leonesen dieser,
 Und noch wankt das Glück der Schlacht.

A leonbeliek tehát elfogják Sonchót, a castiliaiak Alfonsot. De a Cid kiszabadítja királyát, a zsarnok Sanchot.

Don Alfonso blieb gefangen,
 Ward gesperret in ein Kloster,
 65 Wo ihn bald, zum Dank der Ehre,
 Die dem Cid er laut erzeiget,
 Donna Urraca ihn ins Freie
 Fördert.

A kifejezés nem a legvilágosabb, de az összefüggés mégis kétségtelen. Apja iránti tisztelethől (17. v.) kezdi Alfonzo a háborút, hogy t. i. atyja utolsó akarata értelmében a testvérek megraboltatását megakadályozza. De kerüli a testvérháboru látszatát (20. v.) és nem Sancho, hanem *egy alávaló rabló e megvédlője ellen* intéz háborút. A megvédő a Cid (23. v.), tehát természetes, hogy az „alávaló rabló” Sancho király. Ezt a 24—28. versek kétségtelenné teszik. Nem a gonoszok, mondja Alfonzo, a valódi bűnösök, hanem azon derék emberek (pl. a Cid), kik a gonoszt (pl. Sanchot) szolgálják, mert ezeknek szolgálata nélkül azok nem végezhetnék gaz tetteiket. Utóbb azután (a *denn* nem a legjobb átmenet) a legjobb is gonoszszá lesz a gonosz szolgálataiban. — A király rögtön érti e hadüzenetet. Ugy-e, kérdi Rodrigótól, ellenem indul Alfonzo (31. v.)? A Cid feleletének (32—36. v.) értelme: Igen, királyom, mert te csakugyan alávaló rabló vagy; de erről majd Isten ítél. Most ez egyszer nem lakolsz még, mert Alfonzo, daczára annak (*weil*, 35. v.) hogy igaza van, el fogja veszíteni a csatát. Így lett; Alfonzo fogságba került, honnan Urraca, ki a Cidet szerette, kiszabadította — nemcsak azért, mert Alfonzo az ő testvére, hanem azért is, mivel tisztelettel nyilatkozott azon férfiuról, kit Fernando király leánya még mindig szeret.

Azt hiszem, ezen összefüggés kétségbe vonhatatlan. Lássuk a német magyarázókat, időszerinti rendben.

Mönnich nem említi e románczot.

Niemeyer a 32—36. versekhez: *Der Cid will erst das Urtheil über die Handlungsweise Sancho's Gott überlassen, aber dann spricht er geradezu aus, dass der König im Unrecht ist.* A 65—66. versekhez: *Vgl. die oben (hol?) zu Ehren des Cid gesprochenen Worte Alfonso's.* — *Niemeyer* nem sokat, éppen nem eleget magyaráz, de, úgy látszik, megértette a románczot.

Köhler és Michaelis nem magyaráznak semmit.

Lüben csak a 65. vershez: *Alfonso hat vom Cid, dem Beschützer eines niederträchtigen Räubers, wohl schwerlich ehrenvoll gesprochen. „Zum Dank der Ehre“ ist daher ironisch gemeint.* Lüben tehát nem értette meg a románczot¹⁾.

Schäfer nem szól egy szót sem.

Düntzer (117. l.): *„Der Cid wird von Alfonso ein niederträchtiger Räuber gescholten (!!), was Dona Urraca am Schlusse ironisch eine Ehre nennt (?), da sie dem Cid aus Eifersucht bitier zürnt (!?).“* Düntzer tehát nem értette meg a románczot.

Tehát csak Niemeyerről tehetjük fel, hogy a románczot megértette. (Mönnich), Köhler, Michaelis és Schäfer nem magyaráznak semmit, Lüben és Düntzer pedig esztelenségeket állítanak.

E példa eléggé fogja a fönt mondottakat megmagyarázni és egyszersmind igazolni. Az egyes románczok összefüggését, értelmét, belső egységét egyetlen magyarázó sem veszi kellőleg tekintetbe. Saját kiadásom kidolgozásánál kitűnő hasznát vettem az eredeti szövegnek, Niemeyer és Michaelis magyarázatainak, Vögelin és Eitner fordításainak, — de leginkább önálló szorgalmamnak és gondolkodásomnak, mert a legnehezebb helyeknél e hasznos segédezközeim sem sokat segítettek.

1) Lüben, ki a magyarázatra szoruló nehézségeket óvatosan kerüli és folyton Niemeyert írja ki, mégis csak úgy hemszeg a hibáktól. Itt egy pár mutatóul. I. 7. *Die „Inigos“ und „Abarcos“ sind erlauchte Adelsgeschlechter Spaniens.* Nem nemzetségek, hanem csak egy nemzetség: Innigo-Abarca. — I. 11. *Diegos Feind heisst (!) Gomez. ist aber (!!) Graf von Gormaz.* Mily észjárás! — VI. 11. *(Er erstach ihn, eine Schlange) Ximene denkt an einen heimtückischen Überfall.* Hogy gondolhatott volna ilyet, midőn minden ember tudott a párbajról! — A VII. r. helyneveinek magyarázata egészen elégtelen és felületes. — X. 4. *Moreria* rosszul van magyarázva. — X. 22. *„Zelter“, Pferd.* Ez is magyarázat! — XII. 38. *Empedokles habe aus Verzweiflung, den Grund dieser Naturerscheinung (a tűzhányó hegyeket) zu entdecken, sich hinabgestürzt.* Ez annyit tesz: azért ölte magát az Aetnába, mert kétségbe ejtette őt az, hogy e csodát igazán megfejtette!! — XXII. 61. *Fernando will die Äusserung seiner Tochter aus Geistesabwesenheit (!) erklären.* A király örültnek nevezi. — XXVI. 45. *Das Streitross des Cid wird hier zum ersten male genannt.* Hát VIII. 22. *Auf sein Ross, es hiess Babieça?!* — XXVII. 7. magyarázza az *Infantin* szót, mely már X. 23. fordul elő. — XXXVIII. 7. *die Leimruthe*, helytelen magyarázata Herder egy tévedésének. — LII. *Cardennat* itt magyarázza, holott már XV. 13. fordul elő. — LXVII. 10. *Teruel Albarazin, Berge in der Nähe von Valencia,* pedig mindenké tudja, hogy ezek nem hegy-, hanem városnevek. stb.

Dr. Heinrich Gusztáv.

A GYMNASIUMI CLASSICUSOK.

IV. Herodotus.

Ha tekintetbe vesszük, hogy első sorban az angolok, második sorban a németek és francziák mily szorgalommal és ügyszeretettel fáradoztak azon, hogy történetírónk szövegének a leghitelesebb alakot adják, s azt a századelőn keresztül becsusztott tömérdek hibától megtisztítsák, másrészt pedig, hogy a lehető legcsekélyebb részletekig terjedő kutatásaik által H. tudósításainak megbízhatóságát újabb és újabb adatokkal documentálják, szóval, ha tekintetbe vesszük mindazt, amit e nevezetes történetíró körül tett a külföld, — s aztán egy pillantást vetünk arra, amit mi eddigelé tettünk, lehetetlen, hogy a kellemetlen érzés egy neme ne szálljon meg minket. Egy pár fordítás, egy nehány apró czikk — mind össze ennyiből áll, amit felmutathatunk, s talán kevés ó-kori remekíró van, kinek munkái oly mostoha bánásmódban részesültek nálunk, mint Herodotus. Ha tehát valahol, úgy bizonyára itt első és legfőbb teendőnk a külföld munkáival megismerkednünk, hogy ezen az alapon aztán lehetőleg önálló irányban tovább haladjunk.

Szöveg: Herodotus szövegkiadásai közül a legújabb álláspontot foglalja el az *Abicht*-féle, (5. füzetben, 1874. Lipcse, Teubner), mely nem kritikai kiadás ugyan, de szöveg tekintetében mégis az összes kiadások közül leginkább ajánlható, *Abicht* főérdeme az, hogy ama hibákat, melyek a *Gaisford*-féle kiadásnak (Lond. 1824.) alapul vett S (*Sancroftianus*) codex túlbecsülése folytán a szövegbe becsúsztak, onnan eltávolította, s helyette kiadását a legrégebb és legjobb olasz kéziratra (M) fektette. Mint nálunk is elterjedt jó szövegkiadást említhetjük továbbá a *Dietsch*-félét (Herodoti Historiarum libri IX. Curavit H. R. Dietsch, Lipsiae, Teubn. 1874—5.) 2 kötetben. Kritikai kiadásokat, melyekből Herodotus szövegének története megismerhető, adtak ki: *Gronovius* (Leyden, 1715); *Wesseling* (Amsterdam, 1163); *Schweighauser*, Strassburg, 1816—1824); különösen pedig *Gaisford* (London, 1824); kivel H. szövegének történetében új korszak kezdődik. Utána *Imm. Bekker* (1833. és 1845.); és *Dindorf* (Páris 1845.¹⁾).

Magyarázatos kiadások: H. magyarázói 1858-ig nagyobára csak a megelőző kiadásokból merítették jegyzeteiket. A nevezett

¹⁾ Herod. szövegének történetéről v. ö. *Abicht* tanulmányos cikkét (Philol. XXI. 78—100 ll.). „Die Texteskritik in Herodot's Geschichtswerk“.

évben jelent meg a *Rawlinson*-féle fordítás (4. kötetben, 1858—60. másodszer 1864-ben.¹⁾). Az első kötet bevezetéseül szolgál: *On the life and writings of Herodotus*. (H. életéről és iratairól) 118 lapon; erre következik a fordítás, rövid jegyzetekkel, s minden kötet végén a nagy becsű essay-k. A szerzők: *Rawlinson György és Henrik* tov. *Sir. J. G. Wilkinson*, az ékírás és a hieroglyphék nyitjának megtalálása, valamint a legújabb keleti ásatások által nyert bámulatos eredményeket a lehető legnagyobb teljességgel értékesítették, s ez által H. exegesisének soha nem sejtett fordulatot adtak. Rawlinson-ék után indultak aztán tárgymagyarázat tekintetében *Stein* (5 füz. Berlin² 1864—66.) és *Abicht*. Amaunak kiadásában mindenek előtt a becses bevezetés érdemel figyelmet; Stein ebből H. ifjúságáról, a görög államok akkori állapotáról, H. samosi és atheni tartózkodásáról, utazásairól, munkája keletkezéséről szól; rövid átnézetben tárgyalja a logographusok működését Herodotusig; előadja az utóbbi munkájának tervezetét, berendezését, alap gondolatát, rövid foglalatját, s szerzője írói modorát; annak vallási elveit, világnézetét, megítélőit; elveszett munkáit; élete utolsó éveit és halálát. Ez rövid tartalma e 46. lapra terjedő bevezetésnek. A commentár az utolsó öt könyvben tulnyomóan grammaticai, míg az első négyben már a tartalomnál fogva a tárgyi magyarázatok vannak előtérbe helyezve, s a hol szükséges, Rawlinson, Wilkinson, Brugsch és mások kutatásainak végeredményei vannak röviden összefoglalva. Megemlítjük itt az egyes füzetek mellé csatolt térképeket és csataterveket (összesen 9), valamint a négy első könyv jegyzetei közé nyomott fametszetű ábrákat, melyek eredeti emlékek után készültek. Ugyancsak teljes figyelmünket érdemli az a kiadás, mely nézetünk szerint az iskola igényeinek szemmel tartásával Herod. minden egyéb kiadása felé helyezendő, ~~t. i. az~~ *Abicht*-féle. *Krüger* kiadása (*Ἡροδοτῆος ἱστορίαι* *ἀπόδεξις*. Mit erklärenden Anmerkungen von K. W. Krüger. Berlin. 1855—6. 5 füzetb.) a reáliák teljes mellőzésével tisztán csak grammaticai magyarázatokat nyújt. Stein commentárja nem eshetik kifogás alá, de korántsem kielégítő szövegének állapota. Abicht tehát minden követelménynek eleget akart tenni.

¹⁾ A munka teljes címe: „The history of Herodotus. A new English version, edited with copious notes and appendices illustrating the history and geography of Herodotus from the most recent sources of information and embodying the chief results historical and ethnographical, which have been obtained in the progress of cuneiform and hieroglyphical discovery“. Néhány német tudós, köztök Abicht, nem méltányolja kellően e művet, midőn azt állítják hogy címe többet ígér tartalmánál.

A bevezetés 43 lapra terjed; ezekből 30 lap esik az életrajzra, mely tartalmilag nem különbözik attól, melyet Stein ad; 31—43. ll. H. dialectusa; 43. s kk. ll. tov. II.— V. füz. szöveg és magyarázatok. Hogy a szöveg a mai állásponthoz mérve a legjobb, azt fenebb láttuk; a magyarázat grammaticai része úgy van szerkesztve, hogy elmondja röviden a szabályt vagy pedig az illető nyelvtanra utal. Abicht mindenek előtt H. nyelvhasználatát vette figyelembe, ő az író saját magából törekedett megmagyarázni, vagyis más szerzőkből vett parallel helyek nem igen találhatók benne. A reáliákra nézve Duncker, Stühr, Röth, Rawlinson, Wilkinson, Lepsius, Bunsen és Brugsch munkáit használta fel. Térképet kettőt ad Abicht az ötödik kötetben: Aegyptomot, valamint Babyloniát, Assyriát és Perzsiát ábrázoló térképeket nem csatol kiadásához; de ez a hiány nem oly lényeges, mert úgy amint Herodotust iskoláinkban olvassák, bármily jó történeti atlással (pl. a Kiepertével, vagy a König-félével) is beérjük.

Segédkönyvek: Herodotusi *szótár* iskolai használatra eddigéle még nincs. Tudományos kiadások czéljából készült a *Schweighauser*-féle kiadás utolsó kötetében foglalt görög- latin *Lexicon Herodotum* (Argentorati, 1824.), mely azonban szintén nem teljes, mert minden helyet nem találunk meg benne. *Curry II.* görög-angol szótárát (*Lexicon to Herodotus, Greek and English, adapted to the text of Gaisford and Buehr.* Oxford, 1843.) nem ismerem.

Ami H. *életrajzát* illeti, elég ha *Stein* és *Abicht* kiadásainak élén álló, s többször is említett bevezetésekre utalok. A régebbi munkák közül említem a *Dahlmann*-felét (Herodot, aus seinem Buche sein Leben. Altona 1823.), mely azonban egy bizonyos irány képviselője akar lenni. Egyuttal említem, hogy nálunk *Garami Rikárd* írta meg Stein nyomán H. életrajzát. (Melléklet a M. Tanügy 1873. évf. V. füzetéhez).

H. *dialectusát* igen sokan tették kutatásuk tárgyává. Első, ki e féren iskolai használatra szánt munkát adott, ugyancsak *dr. Abicht Károly* volt, ki 1859-ben Göttingában megjelent értekezése után (*Quaestionum de dialecto specimen I.*) 1861-ben először megjelent magyarázatos H. kiadását a dialectus átnézetével vezette be. (Külön nyomtatban is megj: *Einleitung und Übersicht über den Herodotischen Dialekt.* Lipcse 1814.), melyben *Dindorf* (Kiadása előtt, Páris, 1845.), *Bredow* (*Quaestiones Herod.* Lips, 1846.) és *Lhardy* (Berlin, 1845. és 46-ban megjelent két programban) kutatásait használta fel. E bevezetésnek azonban önálló értéke is van, mert biztosít minket a felől, hogy a nevezett tudósoknak H. nyelvjárása körül tett kutatásai az

Abichttól két ízben e czélra átvizsgált cod. Mediceus szövegével nemcsak hogy ellenmondásban nem állanak, hanem általa még szilárdabb megalapítást nyernek. Az egész átnézet 11 lapon a herodotusi nyelvjárásnak mindazon alakjait tárgyalja, melyek az atticaitól eltérnek. Függelék: Verzeichniss der am häufigsten vorkommenden ionischen Wortformen (2. old.). A dialectus átnézetét adta *Stein* is: Herodotos. Sein Leben und sein Geschichtswerk, nebst eines Uebersicht seines Dialektes. Berlin. 1864. Nem akarjuk a két kis művet bővebben ismertetni, mert mindkettőt *Dietsch* bevezetésével együtt felhasználta *Garami Rikárd*: Herodotus dialectusa - című kis dolgozatában. (Felolvasatott a budap. phil. társ. 1875. évi febr. 3-án tartott ülésén; megjelent a szerző költségén. 1875-ben). *Rosenauer Károly* legújabb értékeléséről („Herodotosz nyelve, összehasonlítva az atticai nyelvvél és Homeros nyelvével”. Megjel. a besztarczebányai ág. hitv. gymn. 1876/7. évi értesítőjében) l. az Egyet. Phil. Közl. I. 403. és II. 111. s. k. lapjait.

H. magyar fordítását felsorolja Bartal Antal többször említett székfoglalójának 57. lapján. Ez után indulva csak a VIII. és IX. könyv fordítása jelent meg teljesen: amaz *Bartal Antaltól*, emez ugyancsak *Bartal Antaltól* és *Veress Ignácztól*. Ott látjuk jelente *Szabó Károly* kéziratban levő fordítását (Herod. I. k.). 1874. óta hozzájárult *Tipka Antal* szabadkai főgymnasiumi tanár teljes H. fordítása is, melyből az I. könyv mutatványkép a philol. társas. 1876. január 5-én tartott rendes havi ülésén olvastattott fel.

Végül, mielőtt cikksorozatunk jelen számát berekesztőnk, nem mulaszthatjuk el, ujjolag és ujjolag utalni azon nagy úrré, mely Herodotust elválasztja még tőlünk, s mely úrt tudományos irodalmunk szerény volta sem menthet ki eléggé. Utalunk pedig különösen arra, hogy H.-nak egy jó magyar jegyzetes kiadása reánk nézve égető szükség, s hogy csakis ily kiadás létre jöttével reményelhetjük, hogy történetírónk olvasása iskolánkban sikeres lesz.

Fünczy Ernő.

H A Z A I I R O D A L O M.

Rajzolatok a görög műveltség világából. Irta *Váry Gellért*, a kegyesrendi újoncznöveldeben a görög nyelv tanára. Vác, 1879.

Nem lehet tagadni, hogy classica philológiánk pár év óta örvendetes lendületet nyert. Megalakult egy egyetemes philolo-

giai közlöny, és egy pár író — igaz ugyan hogy inkább csak a fiatal nemzedék közül — lelkiismeretes buzgóságot tanusít, sőt kedvező sikert is tud fölmutatni specialis kérdések megvitatásában.

Van azonban ennek az örvendetes mozgalomnak egy homályos oldala is, t. i. az *egyoldalúság*, mely nem csak a mai törekvésnek, hanem általában véve az egész eddigi magyar classica philológiának jellemvonása. *Grammatikai* dolgok tárgyalásánál s a classicusok *fordításánál* alig teszünk egyebet, valamint az iskolában is csak grammatizálunk és fordítunk. Ennek természetes következménye az, hogy a tanulók beleunva az örökös formaiságba, a gymnasium végeztével megkönnyebült lélekkel vetik el magoktól a görög és latin szerzőket, s ha későbbi pályájukon visszaemlékeznek rájuk, ez a visszaemlékezés nem valami kellemes. Oka pedig ennek az, hogy *elhanyagoljuk a reáliákat* iskolában és irodalomban. Ha a helyett, hogy minél többet fordítsunk (mi a grammatizálásnak és néha a föltűnés után való váagnak következménye) arra törekednénk, hogy a tanulók azt a keveset, mit az iskolában olvasnak, jól átértsék, tartalmát tudják, sőt egyes művek compositióját is ismerjék, és így magukat a minden szép, jó, igaz és magasztos iránt fogékony kebelre varázs hatást gyakorló antik szellembe beleéljék, bizonyára kedvezőbb eredménnyel és hálásabban működhetnénk; tanítványaink megtanulnák megérteni az ókor sajátos nagyszerűségét, és az általános műveltségnek, a valódi humanizmusnak legalább csiráival lépnének az életbe, kellemesen emlékezve vissza görög és latin szerzőikre, sőt egy kettő tén azontul is lapozgatna néha bennük, ha mindjárt nem is volna szaka a classica philologia.

Egészen másként van a dolog az angoloknál, francziáknál, de még nagy műveltségű szomszédainknál, a németeknél is¹⁾. Mindennemű reáliákra vonatkozó könyvek állanak ott kicsinek és nagyoknak, laikusnak és szakembernek rendelkezésére, úgy hogy mikor a tanuló pl. Livius olvasásához fog, már gyermekkori könyveiből ismeri a rómaiak mesés őskorát, vagy ha Homeroshoz jut, már szelleme előtt lebegnek a görögök és trójaiak kemény harczeit, és Odysseusnak mesés kalandjai.

¹⁾ Ez utóbbi pontban tisztelt barátunknak nincsen teljesen igaza. A németeknél biz az nincsen sokkal másképp mint nálunk, és a német irodalom nem is oly gazdag az ókori irodalomra, költészetre, életre stb-re vonatkozó *olvasható* munkákban, mint a franczia vagy angol. A mi egyoldalúságunk, melyet méltán megróhatni, voltaképen arra vezet vissza, hogy a mi class. philologusaink (csekély kivételekkel) csak a német irodalmat ismerik.

Rendkívül kevés nálunk azon könyvek száma, melyek e tekintetben hiányt akarnak pótolni, s e pár könyv közé tartoznak Váry rajzolatai is. Örömmel üdvözljük tehát.

A munka három részből áll: A Homerosz-korabeli műveltség (3—95. lapig). A görög művészet (99—139. l.). A Byzanti műveltség szelleme (143—211. l.). Lehetetlenség, hogy ne érezze mindenki e czimek felsorolásánál a munka bökkenőjét. Szerző rajzolatokat akar adni a görög műveltség világából, és mellőzi a görög műveltség fénypontját, az athenaei korszakot (mert a görög művészetről szóló rész e korszaknak csak egy kiváló jelenségét tárgyalja töredékesen), s a byzanti műveltség tárgyalásával kárpótol bennünket érte. Váry könyve tehát nem egy szerves egészet képező mű, hanem csak egy bizonyos körben mozgó, de nem szoros tervszerűséggel folytatott három tanulmány egyesítése.

Könyvének első részében kimutatja szerzőnk bevezetése-képen, hogy az emberiség eszméje Európában, illetőleg Görögországban fejlődött ki legelőször (3—15.); azután ismerteti a homerosi korszak embereinek testiségét (15—29.) és szellemiségét, szólva nevezetesen a vallásról (29—38.), görgről (38—41.), szeméremről (41—47.), családról (47—51.), vendégbarátságról (51—54.) és társadalomról, ebben a nőről (54—57.), férfiről (57—58.), papról (58—60.), fejedelemlről (60—63.) s a társadalom egyéb tagjairól (63—67.). Aztán áttér a ruházatra (67—71.), eleségre (71—75.), kereskedelemre (75—76.), földmivelésre (76—78.), iparra (78—86.), a játékokra, vendégségekre s egyéb mulatságokra (86—94.). Végül főlemlíti pár szóval a fatumot is (94—95.). — Mindezt, nem lehet tagadni, bizonyos önállósággal adja szerző, melyet még a hozzá legközelebb álló Stoll könyvével szemben is (*Bilder aus dem altgriechischen Leben*) meg tud némileg őrizni; jól ismeri Homerosát, kit igen sokszor idéz bizonyítékkal. Föltűnőbb tévedéseket nem vettünk észre; de igen is van ezen és a másik két czikkben sok homályos, több értelmű állítás, igen sok általános, nagy hangzásu, de közelebből tekintve csekély tartalmu mondás, melyek a nálunk divatos aesthetizálás emlékeztetnek, s inkább csak phrazisok terjesztésére, mint tudományos felvilágosításra vezetnek. Így pl. könyve 13. lapján ezt mondja szerzőnk: „Az ember először Európa földén s illetőleg Görögországban a homeroszi korszak alatt lépett azon tényezők sorába, melyek a műveltséget alkotják“. Ezzel, ha ugyan jól értjük e kissé homályos mondatot, vagy azt a helytelen dolgot akarja mondani szerző, hogy más valami is van még, a mi a műveltséget teszi, nem csupán az ember, (ugyan ily formán nyilatkozik a 19. lapon is), — vagy azt a csodás tudományt

állítja, hogy a mit a Kelet népei és Aegyptus még a homerosi korszak előtt alkottak — a mi nélkül pedig köztudomásilag homerosi korszak sem jött volna létre — nem az emberi műveltség körébe tartozik!

A második rész elején kimutatja, hogy a görög győzte le először a keleti műizlést, mely egy ideig uralkodott rajta, s hogy ő teremtette meg a valódi (emberies) műizlést s fejlesztette a művészetet a legmagasabb fokig (99–113.). Jellemzi a görög művészetet, különösen a szobrászatot és építészetet, kiemelve a kettőnek egymáshoz való viszonyát, összehasonlítja az újkorival, s jellemzi az ion és dór irányt (113–139.). — E rész is a szerző olvasottságáról tesz tanúságot, de nagy kár, hogy a kérdést nem tárgyalja kerekdeden, tervszerűen. Az egész jobbadán csak más íróktól átvett eszméket foglal magában a görög művészetre vonatkozólag, melyek közül több igen találó, mint pl. hogy a festészet és a zene azért nem fejlődött ki a görögöknél, mert e kettő a kedély, a belső világ művészete, melyet¹⁾ csakis a kereszténység nyitott meg legelőször, míg a görögöknél az összes figyelem kifelé irányult (123–124.); vagy pedig az, hogy a nemzetiség lyrailag nyilatkozik a szobrokban, eposzilag az építészetben¹⁾ (133.).

A harmadik rész bevezetésében szerző kifejti az okokat, melyek őt arra birták, hogy a byzanti műveltségről írjon, t. i. mert az befolyással volt hazánkra, s mert még nem írtak róla (143–146.). Aztán következik négy fejezet. Az első szól a byzanti műveltség hatásáról a magyarra; a második a byzanti külső, anyagi műveltségről; a harmadik a byzanti belső, szellemi műveltségről, mely a szlávság, kereszténység, görögség, keletiség és rómaiság vegyületéből állott; a negyedik szól a byzanti műveltségről általában kiemelve, hogy az alapjában szláv volt, mely a kereszténységet is megfosztotta egyetemes jellegétől és nemzeties irányt adott neki. A byzanti kereszténységet a görögség philosophiai szelleme szőrszálhasogatóvá, anyugatita rómaiszellempraktikussá tette. Az egész byz. műveltség omlatag, összetakolt, szerves egész nem képező mű volt. — Ez a rész kétségen kívül Váry könyvének legbecsesebb része. Ugy látszik, ezt írta meg a legnagyobb avatottsággal és előszeretettel. Mennyiben használta, vagy általában használta-e szerzőnk Demetrius Bikélasnak 1878-ban

¹⁾ Ennek az utóbbi állításnak „találó“ voltát mégis szeretnők kétségbe vonni. A különböző művészeteknek ezen összekeverése különben sem helyeselhető.

Szerk.

megjelent s a német kritika által dicsérettel elismert munkáját¹⁾, arról ítéletet nem mondhatunk. Egyet azonban itt sem hagyhatunk megjegyzés nélkül. A 210. lapon azt mondja, hogy „a bizantiság egy óriási holttest volt, melyet a bebalzsamozás századokon át megőrizett a végső föloszlástól. De midőn a végzetszerű óra ültött, midőn az 1453-ki évvel Konstantinápoly nevét Stambullal cserélte föl, megjött *Byzantia* is az, a mi a végleg elporladó hullák rendeltetése, a föltámadás”. És alantabb ezekkel a nagyhangzú szavakkal fejezi be tanulmányát: „Nektek tehát, a kik még talán képzeletben elvándoroltak a Bosporus partjaira, s keresitek a félholdaktól ragyogó Konstantinápolyban az általunk vázolt byzanti műveltséget, a föltámadás nagy ünnepén zenge-dezni szokott régi énekkel azt válaszoljuk: „Non est hic, surrexit!” *Föltámadt*, nincsen itt!” No az már bizonyára nem igaz, hogy a byzanti műveltség föltámadt és él a mai művelt európai nemzeteknél — abból ugyan nem sok hasznunk volna — de igen is a nyugati nemzetekhez menekült az 1453-iki catastropha következtében a bizantiság romjaiból a régi görög műveltség — fölszabadulva e korszak lidércz nyomása alól — és új virágzásnak indult habár idegen, de őt mégis szeretettel, tisztelettel és csodálattal ápoló új honában.

Lehet hogy a szerző is azt akarta mondani a mit mi, csakogy az illető helyet meggondolatlanul stilizálta: mert könyvének — eléggé sajnós — egyik kiváló roz tulajdona — mit már fent érintettünk — a gyöngé, többször homályos, sőt néha néha érthetetlen stilus. Csak két ilyen helyet akarunk még idézni. A 14. lapon ez áll: „Ha minden vallás leghivebb gyakorlati értelmezője azon szent könyvnek, melyen mint alapon nyugszik, úgy világos, hogy a keleti vallásoknak egyik szent könyvében sem rejlik a természetes, az egészséges emberiség eszméje, miért is ezek azt a műveltségnek sem szolgáltathatták”. A 20. lapon Homeros nyelvéről szólva ezt mondja: „Néha az ígéhez a melléknevek fokozási szabálya alkalmazódik; máskor hang hallatszott ott, a hol semmi betű sem volt”.

Magyarsága is gyöngé, sőt többször egészen roz. Ime egy néhány példa: egészséges kinézés (6), hason feleivel (8), elégen tul pompázó növényzet (10), hogy énekelje el (e. h. meg) azon

¹⁾ Nem tudtunk hozzá férni sem a görög eredetihez, sem a német fordításhoz, melynek czíme: *Die Griechen des Mittelalters und ihr Einfluss auf die europäische Cultur. Ein historischer Versuch von Demetrios Bikélas. Mit Bewilligung des Verfassers aus dem Griechischen übersetzt von Dr. Wilh. Wagner. Gütersloh. C. Bertelsmann 1878.* Az eredeti, mely Marseillen egy görög társaság előtt tartott három előadásból keletkezett, *Ἡσὺς Βυζαντινῶν* czimmel jelent meg Londouban 1874-ben.

embert (15), összfogalmát alkotják (19), illatos keblüségét (24), ferdítést ejtettek (46), ezekkel kell legelőször is tisztába jönnünk, hogy az onnan szétáramló különös műveltséget felismerhessük (e. h. megismerhessük) (161—162.), gyöngye volt arra nézve, hogy a barbárok hatalmát föntartsa (e. h. hatalmának ellentálljon) (168.) stb.

A görög szavak írására nézve szerző a phonetikai elvet követi, de nem következetesen. Pl. a 25. lapon ezeket olvassuk: Orszilochosz, Dioklesz, de mindjárt alantabb ez áll: himnus. Továbbá: miziak (27.), Chrizesz (37.), Lestrigonok (28.), Egiszt-host (45.), — pedig a 18. lapon azt írja: Aszteropaios; Alcinous (43.), de Alezinous (52.), cynikus (44.), Polykletosz (136.), Lysip-pus (137.), de himnus (25.). Sajtó hiba kevés van, a könyv kiállítása elég csinos.

Ajánljuk Váry könyvét, mely számos hiányai mellett mégis örvendetes jelenség irodalmunkban, t. kartársaink figyelmébe.

Dr. Pecz Vilmos.

Szepesi Imre Görög nyelvtana. I. kiadás, teljesen átdolgozta Szamosi János, a kolozsvári m. k. tud. egyetem ny. rendes tanára stb. Budapest, 1878. Zilahy Sámuel. VIII-ad rétt 292. l. Ára 1 frt 80 kr.

Szepesi Imre Hellen nyelvtanát tökéletesen átdolgozva vesszük Sz. úr kezéből. Miképen járt el ezen átdolgozásnál, megmondta a tanáregyleti Közlönyben 1877/8. évi folyam. p. 485—492. A munka, a mint azt most bírjuk, nagyjában a Curtius-féle állásponton van, de még sem bír egészen szakítani a Krügger-Kühner-féle reminiscenciákkal. Különösen meglátszik ez a névragozást tárgyaló részben és a homérosi szójárásnál, hol annak sajátosságait, melyek a legtöbb esetben a nyelvnek ősi szerkezetét tüntetik elénk, mint hozzátoldásokat, megkurtitásokat egyáltalában az attikai szójárástól való eltéréseknek tekint. (L. 231. l. 4. §.) Ide tartozik még a sokféle „rendhagyóság”, mely, mint olyan azonnal eltűnik, mielőtt nem szorítjuk a nyelvet szűk keretbe, hanem annak minden, bár elszigetelt jelenségét sajátága szerinti fellogunk és megmagyarázunk. Methodikai szempontból nem helyeselhetjük szerző azon eljárását, hogy a tanulónak először szabályt ad (és itt is a nehezebbet a könnyebb előtt, mint a 24. lapon, hol a végzetek tábláját adja, mielőtt még egy szónak ragozását bemutatta volna, hasonló dolgot l. a 27. lapon) azután egy rakás szót minden tárgyi vagy alaki csoportosítás nélkül, végre pedig összefüggés nélküli „fordítandó” mondatokat. Elismert dolog, hogy ezen mondatok bármilyen

tapintatosan legyenek megválasztva, bármennyire gyönyörköd-jünk is mi tanárok a hellen Lebenskatechismuson (Krüger K. K. szavai.) feltéve, hogy a fordítások ilyen mondatokat tartalmaznak, a tanuló nem bír ezen magasztos álláspontra felfer-gődni, fordítja a földadott részt, többet nem törődik vele. Helye-sen intézkedik e tekintetben az új tanterv, mely a görög alaktan tanítását *összefüggő* mondatokon kívánja. Ezen általános észre-vételek után lássuk az egyes dolgokat.

A 7. lapon említett ürpótló vagy függelékes betűket ille-tőleg nem lett volna fölösleges megemlíteni, hogy hajdanta a szónak alkatrészeit képezték. L. Griech. Sprache. f. Schulen von K. W. Krüger, 5. Aufl. 30. l.

Nem elég szabatos a 13. lapon a következő mondat: *Min-den görög szóban egy szótag nagyobb hangnyomatékban részesül mint a többi.* Hisz a hangsúly, mint a szótestnek érverése, minden nyelvben megvan.

Pontosabban kellett volna a 19. lapon a rag és végzet közti különbséget meghatározni. Curtius, Gr. Schulgramm. 11. Aufl. p. 32. világosan mondja: Verschieden von der Endung (Szamo-sinál „rag“) ist der Ausgang eines Wortes, das heist jeder Laut oder jede beliebige Anzahl von Lauten, welche am Schlusse eines Wortes stehen.

Nem egészen találóan különböztet Sz. úr meg erős és gyöngé névragozást, mert gyöngé és erős más nyelvbéli saját-ságokat fejeznek ki, mint azt, vajjon a törzs véghangzója össze-olvad-e a ragkezdő hangzójával. E helyett ugyanott jobb lett volna hangsúlyozni a „három“ declinációnak egységes voltát, mit Curtius el nem mulaszt tenni.

Hibás a 30. lapon a ragozási mintának illetén elválasztása: *λόγ-ος, λόγ-ου* stb. mert a *λόγ* szótag csak nem vehető tőnek.

A 37. lapon említett jó *hangzás* helyett jobb lett volna mondani: hangtani törvények.

Gépiesen határozza meg a 69. lapon a határozók képzését a melléknevek többes genitivusától. Curt. p. 72. azt mondja: Aus dem Adiectivstamme werden die Adverbia abgeleitet durch Anhängung der Silbe *ως* an denselben.

Az igemódok külön választása határozottakra és határozat-lanokra nem teljes, mert az u. n. határozatlan módok egyszerűen az igének névszói alakjai.

Egészben véve a könyv nagy szorgalommal és szakavatott-sággal van készítve. Definitói többnyire világosak, szabatosak, stílusa magyaros, (ritka kivételt képez a 18. l. A gyakorlás mindent *kivisz.*) az egyes cikkek felölelik az egész anyagot, csak a csoportosításban hagy némelykor kívánni valót. Nyom-

dászati tekintetben a könyv igen szépen van kiállítva, sajtóhibák kevés számmal vannak. (En következőket vettem észre: 4. l. különböző; 19. ἀριθμός, κλίσις; 180. ζέζοντα e. h. ζέζοντα; 225. ἀγάλας e. h. ἀγάλας.) Mondhatjuk tehát, hogy Sz. úr (Görög nyelvtana kellő methodikai kezelés mellett igen használható tankönyv.

Budapest.

Dr. Keleti Vincze.

T. Livi Patavini *Ab urbe condita liber I.*—II. Középtanodák felső osztályai számára. Szerkesztette és szótárral ellátta *Polgár György* állami főgymn. r. tanár. Mohács, Lutsch József MDCCCLXXIX. 8-adrét VIII. és 142. lap. Ára 60 kr.

Kis Livius. A középtanodák III. osztálya számára. Rother M. után készítette *Polgár György* állami főgymn. r. tanár. I. füzet. Budapest, Franklin társulat 1879. 8-adrét 120. lap. Ára 60 kr.

Egy időben vesszük Polgár úr két könyvét, mindkettő Livius kiadás, de mindegyik különböző alaku és értékű. Általában véve az első helyen említett Livius kiadásra sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy tökéletesen fölösleges. Ezen Livius kiadás ugyanis a középtanodák azaz a gymnasium felső osztályai számára volna rendelve, felsőbb osztályok alatt természetesen az V. és VI.-at értve, mert ezekre írja elő az új tanterv Livius-t. És mit nyújt P. úr ezen osztályoknak? Válogatott részeket Liv. I. és II. könyvéből, közben rövid jegyzetekben a kihagyott részek tartalmát. A közlött részek Róma alapítását, a királyok korszakát és a köztársaság történetét Appian Claudiusig tartalmazzák Róma alapításától — 470-ig Kr. sz. e. Már pedig ezen részek befűezett egészet nem képeznek, ha csak a királyság mythikus korszakát nem nevezzük annak, tehát nem felelnek meg a tanterv követelményeinek. Továbbá Livius azon részét ismertetik a tanulóval, mely legkevesebb értékkel bír az abban elbeszélt dolgok mythikus voltánál fogva. Ezen részek az I. és II. osztályba valók, hol az olvasmánynak a nép- és történeti valamint a klasszikus mondából kell meríteni: a gymnasium V. osztályába járó tanulóknak, főleg miután a IV-ben az ókor kritikai történetével megismerkedett, ilvet nyújtani, ferdeség volna. Az V. és VI. osztályba Liviusból vagy a samnitaháború vagy a punaháború valók; mind a kettő fénypontját képezi Livius művének és mi több mind a kettő korszakot alkotó esemény. Az első Róma győzelmét jelenti a Pótól — a messinai szorosig, a második egyike azon óriási harcoknak melyeket a közép tenger birtokáért vívtak, egyszersmind végső küzdelme a semitismnak az árja elem

ellen. Ez való a felsőbb osztályoknak, nem pedig holmi mesés históriák.

A *Kis Livius* a gymnasium III. osztályának szánt olvasmány, és mint ilyen megfelel a tanterv igényeinek, ámbár azon tanulókra nézve, kik az I. és II. osztályban Bartal-Malmosi gyakorlatkönyvét használták, fölösleges, mert ugyan azon történelmi anyagot tartalmazza, mint a gyakorlatkönyv. Az ilyen tanulók természetesen ugyanazon szerzők olvasókönyvét fogják kezükbe venni, melyben folytatólagosan a köztársaság történetét találják. S ezen eljárást a tanterv is követeli, mely az I. és II. osztályban összefüggő olvasmányt ír elő a római történet köréből. Azok számára azonban kik csak a III.-ban ismerkednek meg a római történettel, a *Kis Livius* hasznavehető könyv. Emmit a két könyvről általában. Ha a felsőbb osztályok számára való Livius kezünkbe vesszük, legelőször is a címlapon akad meg szemünk: T. Livi *Patavini* ab urbe etc. A Patavinus melléknév semmikép sem tartozik Livius nevéhez, nem fordul elő semmiféle kéziratban, sőt ki van mutatva, hogy szt.-Jeromos nevezte így el az író¹⁾, mit azután némely kritikátlan kiadó követett.

A könyv elején van T. Livius élete Lübker és Bernhardy nyomán. Ezen életrajzban több föltűnőbb hiba van, melyet itt nem hagyhatunk szó nélkül. Először is ezen szavak: „Augustus Livius, tekintve a polgári háboru alkalmával elfoglalt pártállást, Pompeianusnak nevezte“, úgy tüntetik fel a dolgot, mintha Liv. a polgárháboruban szerepelt volna Pompeius pártján, mi chronologiai okoknál fogva sem lehetséges, de másrészt Tacitus helye által is (Annal. IV. 34.) megezáfoltatik, mert abból világosan látszik, hogy Augustus Livius csak politikai véleményét illetőleg, melynek történelmében is adott kifejezést, nevezte Pompeianusnak.

Lübkerrel együtt P. úr is hibázik midőn Liv. munkájának ezen címet adja: „*Rerum Romanarum ab urbe condita libri*“. Ki van mutatva, hogy a traditio által szentesített cím csakis: *Ab urbe condita libri*²⁾.

Sajátságos továbbá, ha egy philologus „decadesek“-ről beszél, de még sajtószerűsőbb, ha ilyet talál mondani: *Az 5. decades öt könyve csak kéziratban van meg*. Ugyan mikép maradhatott fön L. munkája Gutenbergnek korszakot alkotó találmánya előtt, ha csak nem kéziratban? A hiba onnan történt,

¹⁾ Weissenborn a Teubner-fele szövegkiadás előtt. Praefat. p. VI.

²⁾ „A leghitelesebb codexek, Vindob. S. VIII. Peteanus Nicomachus Dexter recensiója az V. sz. elejéről, a Bambergensis, a könyvek aláírását így adják: T. Livi ab urbe condita libri.“ P. Thewrewk E. egyetemi előadása 1875. október 25-éről. V. ö. Weissenborn, Praefatio p. XVIII.

mert Polgár úr félre értette Lübkernek szavait: Die 5 Bücher der 5. Decade existiren mer in einer Handschrift, hol az *Ein* számmal van a hangsúly. Azaz egy kézirat pedig Lorsch klástromból Bécsbe került codex. (Bernhardy. Grundriss d. röm. Litteratur, 5. Bearb. p. 674.) Az előszó többi része szokás szerint a munka céljáról, forrásairól, nyelvezetéről, compositiójáról stb. szól, általános kifejezésekben, de nem tanulók számára rendelt tankönyvben.

Az 1—48. lapig találjuk a szöveget, mely a mint a cím is mutatja Livius I. és II. könyvéből válogatott szemelvényekből áll, melyek között az összefüggést apró jegyzetek tartják fenn. A szöveget Polgár, úr, saját állítása szerint Sommer francia jegyzetekkel ellátott Livius kiadásából vette¹⁾, úgy azonban, hogy több részt maga adott hozzá Weissenhorn kiadásából. Meg kell jegyeznünk, hogy jó lett volna Servius Tulliusnál (XVI. fej.) a népnek classisokra való felosztását teljesen közölni, (Liv. I. 43. l. 18. lap. 3. jegyzet) mert ez olyan fontos tény, melyre számtalanszor hivatkozik a világtörténet.

A 49. laptól — 142-ig van a szótár. Helyesen hangoztatja P. úr a specialis szótárok szükséges voltát és mondhatjuk, hogy a Liviusához mellékelt szótár elég hasznavehető. Föltűntek a tárgyi magyarázatok közül a következők: „Capena porta,“ — azért nevezték így, mert, a mint írják, ezen mentek ki a városból Capua felé. Egy pillantás a mappára mutatja, hogy csakugyan ez a kapu feküdt Capua irányában, tehát „a mint írják“ szavak fölöslegesek. „Circus“ szó alatt azt mondja P. úr, hogy a római Circus Maximushoz 150.000 sőt 800.000 néző is elférhetett. Ez utóbbi szám határozott túlzás. Guhl és Kohner, Leben d. Griechen und Römer p. 528. legnagyobb számnak 480.000-at hoznak fel.

A könyvnek kiállítása nem a legizlésebb, különösen a szótárban kevésbé vastagabb betűk alkalmazása által sebb eredményt lehetett volna elérni s egyszersmind helyet is megtakarítani.

Sokkal diszesebb ruhában jelen meg P. úr másik könyve, a kis Livius. A könyv elején van T. Livius élete, ugyanaz, melyet már előbb olvastunk; következik Livius szövege apróbb egységekre osztva, végre a szótár. A könyv csekély változtatással a német eredetinek hű hasonmása, az apróbb egységek ugyanazok mint

²⁾ Nem tartom fölöslegesnek ezen kiadás teljes címét ide írtatni: *Titi Livii Patavinus Res Memorabiles et Narrationes Selectae*, quas primum collegerunt DD Lallemand. Édition classique augmentée de quelques extraits nouveaux et publiée avec des arguments et des notes en français par E. Sommer. Paris, Hachette et Cie 1873.

Rothernél, némi de csekély átalakítást szenvedett a szótár. Igen czélszerű a könyvnek két melléklete: Róma városának és Róma környékének tervrajza. A könyv a Liviusbeli olvasmány megkezdésére, tekintetbe véve a fönnt jelzett körülményeket, ajánlható.

Budapest, 1879. augusztus 14-én.

Dr. Keleti Vincze.

Antonios Diogenes és Lukianos. Irta *Keleti Vincze*, főgymn. tanár. Budapest, 1879.

A dolgozat¹⁾ tárgya a görög regény történetének egyik vitás pontja. Sz. célja ugyanis az Ant. Diog. és Lukianos közti viszonyt felderíteni, nevezetesen eldönteni vajjon Luk. Igaz története utánzása-e. A D. regényének vagy sem. A kérdés tárgyalásában következőképen járt el sz. A dolgozat elején adta a D. regényének τὴν περὶ Θούλην ἀπὸ τῶν λόγων zd' kivonatát mint az Photiosnál p. 109. a. (Bekker) vagy pedig Herchernél (Erot. Script. Graeci I. p. 231—238.) olvasható. Helylyel közel jegyzetekkel kísérte, a hol felfogása Rohde nézeteitől (L. Der griech. Roman u. seine Vorläufer v. E. Rohde, Lipse 1876. Ismertetését Dr. Ábel Jenőtől e lapok idei folyamában p. 75.) eltért. A további kutatás Photios zárszavaiból indult, melyekben azt állítja, hogy 1. A. D. az első regényíró, 2. hogy a többiek mind, nevezetesen Luk. az Igaz tört-ben, tőle kölcsönöztek. Ez utóbbi állítását maga Rohde is magáévá teszi. — Valamint előbb A. D. munkája kivonata, ugy most összehasonlítás végett L. Igaz történetének kivonata következik. A munka előszava (Ver. Historiae c. 1—4.) egészen le van fordítva, mert abban legvilágosabban látszik meg, minő czélt akart L. elérni. Célja ugyanis a geographiai mythosnak parodizálása. Ezen geogr. mythosnak vázlatát sz. röviden közli Homerostól egészen szerzőnkig. (Luk.) Jellemezi annak három fejlődési fokát, s a szoros értelemben vett mythikus, fabulistikus és speculativ korszakot, egyszersmind bemutatván ezen korszakok főbb képviselőit Homeros-t, Ktésias-t, Jamblichos-t, Theopompos-t. Következik L. munkájának kivonata, azután pedig rövid párhuzam L. és Münchhausen között, tekintettel az újabb idő egyéb hasonló irányu regényeire. Miután így mind A. D. mind L. munkáival megismerkedtünk, az utánzás kérdése eldöntetik és pedig oly módon, hogy sz. azon helyekről, melyek állítólagosan utánzóva lettek volna, kimutatja, hogy ez nem áll. Ezen helyek 1. Ver. Hist. I. 9. a holdban tapasztaltakra nézve, melyekre nézve sz.

¹⁾ Bölcsészettudori értekezés.

kimutatja, hogy A. D. nem az egyedüli forrás, honnan L. ismereteit merithette 2. Ver. Hist. II. 29. a boldogok szigetén való tartózkodást illetőleg melyet összevetnek A. D. hősenek pokoljárataival. Sz. kimutatja, hogy a két esemény a hely hasonlóságán kívül semmiféle érintkező pontokat nem mutat fel, végre visszatérve L.-nak főnn említett előszavára ráutal azon elvi különbségre, mely A. D. és L. között van. A. D. mindenféle csodahistoria gyűjtője, L. pedig hazug elődeinek satirikus ostromozója.

Budapest, 1879. augusztus 1-én.

Dr. Keleti Vincze.

PHILOLOGIAI PROGRAMMÉRTEKEZÉSEK. 1879.

I. Göthe „Hermann und Dorothea“-ja. Magyarázta Hoffmann Mór. (N.-Kanizsa, polgári iskola). N. 8°. 33 lap.

Szorgalommal és lelkesedéssel irt értekezés, mely a Goethe gyönyörű költeményének természetesen nem *magyarázata*, hanem legfeljebb *jellemzése*, mert nem terjed ki a tárgyalt eposz minden oldalára, hanem csak cselekvényére, jellemeire, műfajára, — és ezeket is (kisebb terjedelméhez képest) inkább csak vázolja, mint alaposan fejtegeti. Főrésze: a költemény tartalmának énekek szerint való elbeszélése, a compositió és jellemzés főszépségeire utaló megjegyzéseknek közbeszövésével. És ez az értekezés legjobb része is, bár ez sem ment az általános dicséretektől, melyek szépen hangzanak, de keveset magyaráznak. Mert könnyű, ily remek alkotás szépségeit észrevenni, érezni, méltányolni; de ez érzést azután indokolni, ama szépségeket fejtegetni, ezeket oly olvasóval is megértetni, ki a tárgyalt munkát nem ismeri, — ez felette nehéz feladat, mely mély és sokoldalú aesthetikai műveltséget feltételez.

Ertekezése első részében szerzőnk ama sokat vitatott kérdést tárgyalja, vajjon idyllnek tekintendő-e Goethe műve, vagy pedig eposznak. Szerző eposznak tartja, — de oly sok homályos és magyarázatra szoruló megjegyzésekkel támogatja nézetét, hogy az ellenkező meggyőződésben levő olvasót alig nyeri meg fejtegetéseinek. „Valamely mű abszolút költői becsének mérve és foka bizonyos tekintetben mindig azon vonatkozásoktól függ (mondja a 7. l.), melyek belőle ki az általános emberire nézre következtethetők“. Ezen mondat németül, egy bizonyos philosophiai iskola meghatározott műszavaival, elég jól veheti ki magát, magyar alakjában azonban alig fog hívőket hódítani. Az „általános emberi“ általában igen sokszor kísért e tanulmányban, helyenként sajátzerű összefüggésben. Goethe ismeretes meg-

jegyzését, hogy „Hermann és Dorothea” tartalmát „*das Rein-menschliche der Existenz einer kleinen Stadt*” képezi, szerzőnk nem a legtalálóbban így fordítja: „Egy kis város existenciájának tisztán emberi érdeke”. A mit Goethe és az ő kora egy időben „*rein menschlich*” alatt értettek, az csak egész világnézetükből, de ebből minden nehézség nélkül, érthető meg. A költészet főfeladatának az *élet ideálizálását* tekintették: az eseményeknek nemzeti, helyi, egy bizonyos korhoz kötött elemeit nem ápolni, kifejtetni, a lelki élet tüneményeinek alapjává, s háttérévé tenni, hanem ellenkezőleg eltávolítani, mellőzni törekedtek. A mi ez elemek levonása után megmaradt, azt nevezték *rein menschlich*-nek. A mi korunk költészettana e pontban, mint sok másban, eltér a múlt századétól. Mi is azt valljuk, hogy az emberi szív és az ő érzelmei minden korban és az egész világon ugyanazok; — de mi éppen azt kívánjuk, hogy a költő az emberi szívnek történeteit, a mint azok a különböző nemzetek, helyek, korok stb. befolyása alatt lefolynak, tüntesse fel.

Hoffmann tehát eposznak mondja a Goethe művét, — de, mint említők, sajátoszerű indokolással. Miután a különböző magyarázóknak e kérdésre adott eltérő feleleteit elsorolta, maga teszi fel, egész általánosságban a kérdést: Mi az idyll és mi az eposz? És e kérdésre a következőleg felel (10. l.): „Az idyll elbeszélő költemény, mely a lyra és az eposz mesgyéjén (?) az egyszerű nép szenvedély nélküli életmódjával foglalkozik és subjectív érzélgősséggel, mely az idyll lyrai elemeit juttatja eszünkbe (?), a finomult életmóddal járó bajok között vágyat ébreszt bennünk egy elveszett boldogabb kor iránt, mely szebb, verőfényesebb, mint az érett férfikor, melynek a tapasztalások közepette edződnie kell, az elmúlt gyermekkori éveknek az emlékezet kódén keresztül feltűnő boldogabb szakát óhajtja vissza. Ebből semmi sincs Goethe költeményében. Az eposz az őskor (?) viszonyához és állapotjához mértten (?), egy hőst vezet előnkbe, melynek (!) háttérében népek jönnek és tűnnek, testben és erélyben mindegyik tagja (kinek?) félisten (?), a keletkezés és enyészet processusát tüntetve fel. De e kimagaszló alakoknak becése is az általános emberinek (!) mérve szerint nő és fogy”. Csak egy pár helyen kívántam (közbeszurt kérdő vagy felkiáltó jegyekkel) az olvasó figyelmét e definitio néhány sajátoszerű elemére irányítani, — teltettem volna minden szó és minden mondatrész után, mert az egész meghatározás homályos szók, sok értelmű kifejezések, zavaros formulák keveréke. A mi pedig a legfursább: szerzőnk szerint az idyllból, mint ő leírja, „nincs semmi Goethe költeményében”; — hát az eposzból, a mint ő meghatározza, van-e csak egy mákszemnyi is?! Igaz, alább „

„polgári eposz” fogalmát próbálja, szintén igen sajátosan kifejteni, — de nem veszi észre, hogy ezen utóbbi meghatározásnál teljesen mellőzi mind azon ismertető jeleket, melyekkel fönt az eposz fogalmát meghatározta. Mily logica ez? hogy lehet a „polgári eposz” ily módon „eposz”?

Nem sajnálom e folyóirat egy kis terét azon mondatoknak is közlésétől, melyekben szerzőnk a polgári eposzt meghatározza. — nem azért, mert ezen zavaros aesthetikai fejtegetések csak egy roppantul elterjedt, igen divatos betegségnek sajnos jelenségei. Ideje volna, hogy e kórállapoton végre valahára túlessünk. Tehát korunkban, szerző szerint (11. l.), a hős eposznak már nincs talaja, mert a modern költő felfogása „nélküli azon naivitást, mely az ókor elbeszélőjének annyira sajátja volt.” Azután folytatja: „De hogyha a hős eposz már a múlté, mely a multat voltaképen befejezi, (?) a jelenkor költője is az eposzi magaslatra emelheti tárgyát, ha ezt oly eszmével kapcsolja egybe, s oly háttérrel látja el, melyből a rajzolt jellemek plastikusan kiemelkednek s tetteikben, cselekvésükben az eszme méltó képviselőinek bizonyulnak, s ha a költő mindazon eszközökkel rendelkezik, melyek az eposz megteremtésére szükségesek (!), különösen pedig ha az esemény szálait úgy fűzi a szereplő jellemekhez, hogy ezek külön (?) egyéniségükben feltüntetve érdekeik, (!) a melyekből a bonyolódás foly, azon vonatkozásoknál fogva, melyekkel az általános emberihez (?) állanak, megindítsanak, részvétet keltsenek. Az egyénítést épúgy megköveteli az eposz, mint a drámának legnagyobb faja, a tragédia. A hatás tekintetében elégedhetik (!) meg a modern eposz más feltételekkel, mint az ókori, bár amaz úgy, mint ez megköveteli, hogy az elbeszélő maga teljesen szenvedélytelenül játszassa le az eseményt (!) és subjectiv reflexióival ne zavarja az események nyugodt lefolyását. Megelégedhetik pedig azért a hatás más (?) feltételeivel, mert nem gyökerezik, nem gyökerezhetik a népalakulás izgalmas talajában, de (!) az egyszerű polgári érdekek, melyet keretébe von, az általános emberinek (!) magasabb alapzatára való emelése által általánosabb részvétet biztosíthat. *Igy keletkezhetik a polgári eposz*”. Mennyi üres szó, mennyi értelmetlen mondat, mily szerkezet, mily összefüggés! Egyes mondatokat lehetetlenség megérteni. Meglehet, hogy az egész passus némethől van fordítva; annyi bizonyos, hogy magyarul sem gondolva sem kifejezve nincsen, s így természetesen magyarul meg sem érthető. Pedig, ha jól sejtjük, mily egyszerű dolgok azok, melyeket szerző ki akart fejezni, — ill. melyeket kifejeznie kellett volna! De annyira megszoktuk a német békót, hogy sem nem merünk, sem nem tudunk saját eszünkkel gondolkodni és saját nyelvünkön beszélni.

Mennyi fáradságába kerülhetett e fejezet szerzőnknek, ki szorgalmas, iparkodó tanító, — és az eredmény? Élvezhetetlen, értéktelen zagyvalék, mely semmit sem magyaráz meg, hiszen maga is kommentárra szorul.

A német eredetitől való e szószerinti függés jellemzi, — természetesen igen kedvezőtlenül, szerzőnknek a Goethe költeményéből vagy mondásaiból eszközlött fordításait is, annál kedvezőlenebbül, mert az eposzból vett helyeket is prózában fordítja, úgy, hogy nehézségekkel voltaképen nem kellett megküzdnie. A *rein menschlich*-ről már volt szó. A 12. l. szerint Goethe maga „az eposz főkövetelményének azt tartja, hogy sok jelentékeny jellem egy oly középpont közé egyesüljön, sorakozzék, a mely elég hatásos legyen, hogy őket egy közös érdek mellett (!) sajátosságaiknak kimondására (!) ösztönözze.“ Ezt alig értik olvasóink — az eredeti nélkül¹⁾. — A 14. l. „A szent írások (?)... az emberek sorsát és érzületét leleplezik“ (!), — Goethénél: *die heiligen Schriften, die uns der Menschen Geschick enthüllen und ihre Gesinnung*. — A 15. l. „Maradjon meg szilárdan hitében (!) és érzületében“, — Goethénél: *Haltet am Glauben fest und fest an dieser Gesinnung*. — A 25. l. „Romlott nemzedék küzdött az uralkodás (!) előnyeért (!), méltatlan a jónak megtegmentésére“, — Goethénél: *Um den Vortheil der Herrschaft stritt ein verderbtes Geschlecht, unwürdig das Gute zu schaffen*. — A 32. l. „Ti igazságosan (!) megfogtok bocsátani a meglepettnek, előbb a fájdalom könyei (?) és most könyei (?) a örömek; bocsássátok meg amaz érzelmet és bocsássátok meg ezt is, és hagyjatok magamat bele találnom (!) a boldogságba, mely ujonnan (!) ért“. — Goethénél: *Ihr werdet gerecht der Überraschten verzeihen Erst die Thränen des Schmerzes und nun die Thränen der Freude. O vergebt mir jenes Gefühl, vergebt mir auch dieses und lasst nur mich ins Glück, das neu mir gönnte, mich finden*. — U. o. „A mire magát a cseléd kötelezi (!!), hivséges szolgálatra, azt tegye (!) meg nektek a (?) leány“. — Goethénél mily gyönyörűen: *Wozu die Magd sich verpflichtet* (t. i. hatte), *Treu, zu liebendem Dienste, den soll die Tochter euch leisten*. — A 33. l. „Mindnyájan örülnénk (!) a békének“ (Goethénél: *Wir erfreuten uns alle des Friedens*. Stb. stb. Legyen elég e mutatványokból, — bár könnyen szaporíthatók, mert alig van egyetlen helye a költeménynek szépen és találóan fordítva.

¹⁾ Das Haupterforderniss des Epos besteht darin, dass viele bedeutende Charaktere sich um einen Mittelpunkt vereinigen müssen, der wirksam genug, sie anrege, bei einem gemeinsamen Interesse ihre Eigenheiten auszusprechen. — A fordítás nem abban áll, hogy a német szó helyébe a szótár szerint megfelelő magyar szót tesszük.

Szerzőnk stílusa más tekintetben sem kifogástalan. Némely mondatai alig érthetők: pl. 6. l. „E magyarázó anyagnak felhasználása lesz egyszersmind az önállóság és eredetiség ismérése. (!) a melyek (!) különben könnyen a plágium szélesen kitaposott és kényelmes ösvényére csábíthattak volna“. Vagy mily németes ez (19. l.): „Anyja felkeresi, nem mielőtt (!) atyjának szemrehányásokat tett volna“. — A 20. l. szerint „az anya menete (! *Gang*) hasonlíthatlanul (! talán páratlanul?) szép.“ — A 29. l. szerint „*mindez* antik egyszerűséggel van előadva, s a költőt azon klasszikus magaslaton mutatják (!), melyet elérni csak keveseknek adatott“ stb. stb. De főbaja Hoffmann stílusának ama homályos, szószaporító, dagályos aesthetikai műnyelv, melyet fönt idézett két definitiójából már ismernek olvasóink. E nyelv alakban élvezhetetlenséget és kuszáltságot szül, tartalomban pedig értelmetlenségekre és tulzásokra ragadja a szerzőt. Az utóbbira csak egy példa. 11. l.: „Elpuhult és igaz érzelmeit véka alá rejtő korunk képes-e (!!), az őszinteség azon érzelmét (!) méltányolni, mely a hős Hectorban nyilvánul, mikor Andromachetól bucsut vesz, s gyengéd szeretettel enyeleg Astyanaxal? (Ilias, VI. ének). A kitörni akaró érzelmet a conventionális formák fágyos hidegével kell takarni (?) s nyilvános életünk színlés (!), mely a családi szentély küszöbét is átlépte már“. Az első mondat szerint buta kretinek, a másik szerint aljas gazemberek vagyunk. Vajjon mire való ez ok nélküli és oktalau tulzás, mely legfeljebb desperát elégiákban tűrhető?

De már is soká időztünk egy törekvő tanférfiu ezen aesthetikai kísérleténél, mely nem éppen sokkal nagyobb mértékben, de mégis jóval kézzelfoghatóbban viseli magán azon gyarlóságokat, melyek szépészeti és irodalomtörténeti munkáink s tanulmányaink igen nagy részét jellemzik. Nem tartom elfecséreltnek az időt és tért, melyet e járványos baj feltüntetésére fordítunk; — hiszen csak a pontos és szakszerű. jó akaró, de egyszersmind szigorú kritika működésétől várhatni, hogy végre valahára e téren is helyesebb utra térjünk.

Dr. Heinrich G.

2. A pozsonyi evang. lyceum kéziratgyűjteményének ismertetése.
Irta *Harmath Károly*, (A pozsonyi ágostai hitvallású evang. főiskola értesítőjében.) 35. l.

Szerző, kinek a múlt évben a pozsonyi evang. lyceum régi nyomtatványairól közzétett értekezése a szakférfiak méltó elismerésében részesült, jelen cikkében az említett lyceumnak előtte ismeretes codexeit, az újabbkori történelemre vonatkozó

collectaneáit, okmányait s leveleit és emlékkönyveit ismerteti; míg a könyvtár még nem rendezett utolsó harmadának leírását más alkalomra halasztani kénytelen. — Az eredeti okmányokban és becses történelmi feljegyzésekben gazdag könyvtárnak Harmath úr által nagy avatottsággal leírt kincsei közül csak két codex vonja magára a philologus figyelmét: a négy evangéliumnak egy codexe, melyet állítólag 1183-ban vásároltak II. Comnen Elek byzanci császár részére, és Sallustius Catilinájának és Jugurthájának egy példánya, melyet Harmath úr Faulmannnak „Das Buch der Schrift“ című műve alapján a X-ik vagy XI-ik századba helyez. Azt hiszszük, hogy szakértőink jogosult érdekeltségének adunk kifejezést, midőn felkérjük Harmath urat, szíveskednék e két becses kézirat szövegének értéke felől a kérdéses művek legújabb kritikai kiadásainak segítségével tájékoztatni magát és kutatásainak eredményeit valamely hazai szaklapban közrebocsátani.

Dr. Ábel Jenő.

3. Attika hadügye. *Irtta Végh Endre.* (A kaposvári állami-gymnásium értesítője).

Szerző ezen értekezésében Attikának hadügyével csak annyiban foglalkozik, „a mennyiben a tanuló ifjúság kezébe adott classikus művekben olvasható hadműveleteknek alaposabb megérthetése czélszerű.“ A X kisebb-nagyobb terjedelmű fejezetre osztott anyagot sz. Tölly. C. J. A., Schoemann : Gr. Alt., Lübker : Reall. és Barthelémy : Az ifj. An. ut. című műveiből vette, és így tulajdonképen értekezést nem adott, de igenis a tanulókra nézve érdekes olvasmányt, melyben nem árthatott volna a már így szerzett anyagot helyenkint az írókra vonatkoztatni; így csak egyszer van idézve „Corn. Nepos,“ ellenben kétszer, még pedig lapszámmal Barthelémy. Néhány megjegyzésem volna a következőkre.

„Az ifjúság harci neveléséről Athenben“ sz. azt mondja, hogy Athen a nevelés-tanításra közvetlen irányuló törvényeket ugyan nem hozott, de polgárainak értelmi fejlettsége, hazafiui ragaszkodása stb. föntartották és biztosították a nevelés-tanítás ügyét. Ezzel szemben mondhatni, hogy Athenben is a törvény az atyáktól gyermekeik illő neveltetését kívánta, l. Platon, Crit. p. 50 : ἡ οὐ καλῶς προσέτατον ἡμῶν οἱ ἐπὶ τοῖς τεταγμένοι νόμοι, παραγγέλλοντες τῷ πατρὶ τὸ σὺ ἐν μουσικῇ καὶ γυμναστικῇ παιδεύειν.

Egyáltalában ezen, a nevelésről szóló fejezet szabatosabb előadást követelt volna, tekintettel arra, hogy tanulóknak szól.

Az ifjuság harezi neveléséről szólván, sz. felsorolja mint a testgyakorlatok tárgyait, a futást, ugrást, birkózást, korongvetést és az öklözést; de ez utóbbi nem tartozott a *πέρταθλον*-ba, hanem igenis a dárta-hajítás (*ἀζουρσιώης*), melyet sz. nem is említ. A nem nagyon becsült öklözés (*πύγμα*) csak a 23. Ol. idejében vétetett föl az olympiai versenyek közé, a birkózást és öklözést egybefoglaló *παγροάτιον* csak a 33. Olympiasban. A korongvetést bővebben kellett volna magyarázni, mint csak úgy, hogy az „egy súlyos tányér alakú kerek lapnak *eggyenes* irányban minél nagyobb távolságra hajtásában” állott. Ez nem épen kifogástalan meghatározás. Sz., ki egyébkor is Homert emliti, felhozhatta volna a homeri *σώλος ἀντο χόωρος*-t. A *δίσκος* anyaga és hajtásának módja nem különben érdemelték volna említést, mint az ugrásnál a *ἀκτῆρες* használata. Az ököre kötött bőrszíjak (*ἐνέρτες*, hom. *αελίζαι*) inkább erősítették az ütést, mintsem gyöngítették, l. Krause „Gymnastik u. Agonistik der Hellenen.” (A „bekenni” bekötni helyett rut nyomdahiiba.) Különben ezen testgyakorlatok görög neveit ép úgy lehetett volna kitenni, mint sz. azt több más kifejezésnél tette.

Tartózkodván sok egyéb megjegyzéstől, még csak egyre szorítkozom. Sz. azt mondja, hogy a hajóhadra hozzátartozó szükséges felszerelések felügyelete az ötszázak tanácsát illette, és hogy ezen felügyelői s ellenőrzési hivatal könnyebb és pontosabb teljesíthetése céljából a tanács mellé segédül egy hivatalnok rendeltetett, ki a hajóhad állapotára felügyelt és czélszerű intézkedésekre javaslatokat tett. Sz. ezen felügyelő hivatalnok alatt valószínűleg az *ἐπιστάτης τοῦ ναυτικοῦ* című hajóhadbíztost érti; de ez, valamint a 10 *ἀποστολῆς* nem voltak rendes hatóságok. A hajók, hajógyárak sat. fölötti felvigyázatra évenként a nép által *οἱ ἐπιμεληταὶ τῶν νεορίων* vagy *ἀγορῆς ἐν τοῖς νεορίοις* választottak.

Végül csak ismételhetem, hogy ilyen a tanulónak szánt értekezés épen azért behatóbb és pontosabb kidolgozást követel.

Himpfner Béla.

4. Az ókor népeinek földrajzi ismeretei. Irta *Schürger Ferencz*, az ungvári kir. kath. főgymn. értesítőjében.

Az ókori földrajz története 16 lapon, melyet a szerző algyimnasiunai tanulói számára írt, kiket véleménye szerint lehetetlen a tanterv által a földrajz tanítására kiszabott hetenkinti két órában a földrajz történetének akár csak vázlatával is megismertetni.

Forrásokul (jobban : segédeszközökül) szerző Humboldt Kosmosának 2. kötetét, Ritter Gesch. d. Erdk., Peschel Gesch. d. Erdk., Dániel Geogr. I. k. és Hunfalvy egyetemi előadásait használta. Ezek közül Humboldt és Ritter könyvei csak nagy óvatossággal, vagy már épen nem használhatók, Peschel könyve pedig mint az értekezésből magából láthatjuk, nem igen szolgálhatott forrásul. A forrásokat magukat (az ókor íróit) szerzőnk épen oly kevéssé vette tekintetbe, mint az újabb irodalom nagy fontosságú termékeit (Vivien de Saint-Martin, Kiepert, stb.). Uckert, Mannert, Forbiger stb. művei pedig előtte teljesen ismeretlenek maradtak. Így azután nem csoda, ha ezen értekezés nem szükkölködik tévedésekben, melyeket a szerző kellő tájékozás mellett kikerülhetett volna.

Szerző értekezésének első lapját majdnem szórul szóra Ritter könyvéből fordította; azután átmegyén azon kérdésre, ha vajjon a földrajzi tudomány mikor jött létre? Szerzőnk tájékoztatlansága, melyet irányának zavarossága valóban nem kevesbit, már ezen fontos kérdés tárgyalásánál is szembevető. Lássuk tehát, hogy a földrajz mint tudomány mikor létezett. Az *őskorban* nem: „Az őskorban nem léteztek határozottan körvonalzott államok, nem rendezett életű állampolgárok — (!), nem voltak városok, csinált utak — az őskor népei nem ösmerték a geographiát“. De hát kik ösmerték a földrajzi tudományt? talán a görögök? Ezek sem ösmerték, mert „az ókor népei teljes önállóságukat rideg elkülönöttségben élvezték stb.“ „Csak akkor lett a geographia tudományyá, midőn az országok — sőt földrészek — közötti érintkezés életbe lépett, midőn a tudomány rettentetlen bajnokai, száz halálnak is szemébe nézve, a föld ismeretlen részeit kutatásuk tárgyává tehetvén, közvetlen szemlélet és tapasztalás útján állíthatták össze munkáikat; más felől pedig, a tudományos ismeretek fejlődésével a megidézett gondolkozók a világ egyetem titkait fűrkészve a matematikai földrajz terén tették meg halhatatlan fölfedezéseiket. Ez az új korban történt“. Valóban? Tehát az ókorban nem létezett közlekedés? és tudományyá csak akkor lesz a földrajz, ha annak kutatóit Közép-Afrikában agyon ütik vagy Sumatra szigetén felfalják? Hát Herodotus, Polybius, Pausanias stb. milyen uton szereztek meg a műveikben feldolgozott anyagot? És végre, Dicaearchus, Aristoteles, Eratosthenes, Hipparchus, Ptolemaeus stb. nem foglalkoztak matematikai kutatásokkal? ezeknek tudományunk nem köszön semmit? Mire való az a sok plirázis, melyet szerzőnk e teljesen hamis nézetének felcziczomázására pazarol, és minek is ír oly dologról, mely nézete szerint nem is létezett?

Még furesább lesz a dolog, ha a legközelebbi mondatot

olvassuk: „A földrajztudomány eredete azon népeknél keresendő, a kik először jelennek meg a történelem színpadján mint cultur-nép. Ilyenek tünteti fel a történelem az aegyptomiakat, phenicieket és assyrbabyloniakat“. Tehát az ókorban még is létezett földrajzi tudomány? Mig fentebb azt állította, hogy még a görögök sem ösmerték tudományunkat, itt azt olvassuk, hogy már az assyr-babyloniak — kikről különben oly keveset tudunk — is ösmerték a földrajzt mint tudományt!

De lássuk e sajtászerű bevezetés után szerzőnknek tárgyi tájékozottságát, legalább egynéhány példában.

Az egyptomiak földrajzi ismereteinek tárgyalásánál Herodotus a forrása! Nem igaz továbbá, hogy a régiek az ónt valaha Indiából kapták volna. A keleten fekvő érczelepek csak a mult század vége felé fedeztettek fel: a régi indusok az érczet ennek nevével együtt a nyugathól kapták. (Movers 2. 3. 63.) Be nem bizonyított állítás az is, hogy a phoen. Madeirát és a canari szigeteket ösmerték.

„Bátran mondhatjuk, hogy a ph.-nek valamennyi ókori nép között legkiterjedtebb földrajzi ismeretei valának“. Ezen állítás mutatja, hogy szerző kezében még nem volt Ptolemaeus könyve. Hanno utazását Ritter könyvéből szórul szóra fordítja: de hogyan! *Ők ezen embereket Gorilláknak nevezték el*, az ujkori kutatók az ott találtató vad majmokra szintén e nevezetet alkalmazák.

Himilko utazását jobban ösmerjük Avienus költeményéből (Ora maritima), mint Pliniusból.

„Homer geographiai ismeretei még nagyon korlátoltak“. Honnét tudja azt szerző? Homernek nem volt szándékában földrajzi compendiumot írni. Hasonló joggal kellene abból, hogy Herodotus nem említi fel Rómát, azt következtetni, hogy nem ösmerte ezen várost.

„Az, ki legelőször hozott némi világot a földrajzi ismeretek sötét chaosába, a történelem atyja: Halicarnassi Herodotus vala“. Hát a miletusi Hekataeus munkája hiába volt?

Herodotus csak egy munkát írt és nem volt Gadesben.

Seyla neve csak egy l-lel iratik.

Strabo munkája 17 könyvből, nem kötetből áll; mikor írta munkáját nem tudjuk biztosan, valószínűleg 70 éves, nem pedig 83 éves korában; hogy Herodotus munkáját nem méltánylál kellőleg, ezt is „forrásai“ után mondja: vagy szerző talán összehasonlította Herodotus és Strabo munkáit?

A felhozottak talán eléggé fogják indokolni azon ítéletünket, hogy az értekezés szerzője teljesen elégtelen készültséggel fogott egy ép oly fontos mint nehéz kérdés tárgyalásába.

Dr. Heinrich Alajos.

Párhuzam Xenophon és Platon Symposionja között. Irta *Molnár István Lajos*. (A fehértemplomi állami főgymnásium értesítőjében és külön lenyomatban. 44 l.)

Sajátszerű meglepetéssel tekint vissza ezen értekezés olvasója a tanulmánya tárgyát képező opus czimlapjára mindaddig, míg az első hét oldalon át nem vergődött. Olvas benne a magyar tudományosság terén ez időben tapasztalható nyüzsgésről, az ortho- és neologusok örökös vitáiról, olvasó közönségünk apathiájáról, a Platonról szóló újabb irodalom rengeteg voltáról és eszmékben való gazdagságáról, meg egyéb épületes dolgokról, és mély szegyenérzettel kénytelen hallania, hogy bármennyire iparkodtunk is a külföldet mindenben utánozni, „az önálló, és a tárgy saját eszméjéből előfejtett gondolkozási módszer betelepítésére alig tettünk valamit.“

Az előttünk levő értekezés nyilván új korszakot akar jelölni tudományos irodalmunkban. Az értekezés szerzője, „bár sok jóakarattal, de edzetlen erővel, s egy vidékre szorult szakmunkás selejtes eszközeivel szerény kísérletet akart tenni, a föltétlen szépnek, jónak, igaznak tanait nemzeti nyelvünkön fejtegetni,“ s ezért a Xenophon és Platon Symposionjainak egymáshoz való viszonyára vonatkozó controvers kérdésekbe avatja be az olvasót.

Azt ugyan nem mondja meg sz., mi köze van a föltétlen szépnek stb. avval, „le akarta-e főzni“ Platon az ő symposionjával Xenophont, vagy pedig nem, de azért mégis azt hiszi, hogy megfelel a feltétlen szépnek stb. terjesztésére irányzott szándékának, ha a két Symposion fölött folytatott *tanulmányainak* eredményeit következő pragmaticus kérdések szerint adja: 1. Mi a két mű tartalma“ (p. 8—22.), 2. Ennek alapján melyek érintkező pontjaik? (p. 22—27.), 3. E közös vonatkozásokból folyólag, melyik elsőbb a másiknál? (p. 28—34.) 4. Mit lehet az elsőbbségből és közös vonásokból a két mű alapjára és céljára következtetni? (p. 34—41.) 4. Mindezt számba véve, hogy viszonylik egymáshoz szerkezetük és előadásuk. (p. 41—44.) Daczára annak, hogy ezen dispositio is kifejezést ad sz. azon nevetesges nézetének, hogy a két symp. célja meghatározásának lehetősége az „elsőbbség“ kérdésének egyik vagy másik irányban való eldöntésétől függ, nagyjában mégis helyesnek mondható, s így természetes, hogy az olvasó az értekezés főrészét is jónak fogja képzelni, főképen mintán a Symposionokról eddig megjelent értekezésekről a sz. azt állítja, hogy „legkevesebb az eset arra, hogy a két művet pontosan áttanulmányozták s a beléjük lerakott eszmék egyenes kíváncsiak szerint ítélték meg“. De mit tapasztalunk e helyett sz. értekezésében? Azon meggyőződésre jutunk,

hogy M. úr sem Xenophon, sem Platon Symposionját kellő gonddal nem tanulmányozta át, hogy a görög eredetét sem egyes pontjaiban, sem nagyjában meg nem értette, hogy még a kezénél levő elég csekély számú segédforrásokat sem használta fel kellően, s hogy végre triviális gyarlóságait oly modorral és iránylyal adja elő, mely tudományos irodalmunknak valóságos szégyenére válik.

Ime egy pár példa. Xen. symp. VIII. 11. azt állítja Sokrates Kalliasnak Autolykoshoz való szerelméről, hogy tisztességes volta már onnan is kitűnik, hogy Kallias nemcsak magát Autolykost, hanem annak atyját is meghívta lakomára, s evvel azt bizonyítja, hogy apja előtt semmi titkolni valója nincsen. M. úr (p. 11. és hasonlóan 15.) így adja vissza e helyet:

„Calliast bizonyára a tisztább szerelem köti kedvencéhez: az ennek derék jelleméből, és abból is kitetszik, mert atyja magával meri őt hozni Kallias lakomára, holott ha féltene ettől, nem hozta volna el hozzá”.

Xen. symp. VIII. 19. azt a kérdést vetik fel, ugyan miért szeresse valaki azt, ki csak teste bájaiba szerelmes; talán azért mert ez utóbbi csak élvez, kedvesét pedig a gyalázat tárgyává teszi? M. úrnál p. 11. „Talán mert csúffá teszi, midőn kéjei eszközével teszi”.

Nem tehet Xen. a neki (p. 11.) tulajdonított furesa okoskodásról: „Aki pénzben veszi meg a más szerelmét, az épen nem számíthat viszszerzelemre, mert ezt erőszakkal édessé, ragaszkodóvá tenni nem lehet.” Xen. (VIII. 21) pedig azt mondja, hogy a fiu, ki testi szépségét bérbe adja, nem fogja a vevőt különben szeretni, mint a közönséges kalmár az ő tőle vásárlókat. Vagy talán azért szeresse őt, mert maga szép, bérlje rnt. és a közösülésben semmi élvezete sincsen?

P. 12. „A ki tudja, hogy testét szeretik, ha megadja magát valakinek, nem gondol tovább semmivel.” De biz gondol, legalább Xen. szerint avval, hogy szép maradjon.

Hát meg ezt ki érti? : p. 12. „Hogyan tehetné tehát szeretőjét szerénynyé és mértékletessé, a ki csak szenvedélyei aljas céljának használja? Maga Zeus a legjobb példa, [mire?] hogy a kiket lelkükért szeretett, megtette halhatatlanoknak, a kiknek azonban csak testi bájait aknázza ki, meghagyta őket halandóknak.” Xen. a kérdéses helyen csak azt mondja, hogy a nemeslelkű „platonicus” paederastára nézve a legjobb dolog az, hogy fiukedvesét az erényre akarván szoktatni, saját magának is erényesnek kell lennie, hogy jó példával járuljon elő kedvesének. (VIII. 27.)

Zeusnek M. ur által ő maga tudja minek bebizonyítására

felhozott tetteit. Xen. pedig annak feltüntetésére hozta fel, hogy *οὐ μόνον ἀνθρώποι ἀλλὰ καὶ θεοὶ καὶ ἕρως τὴν τῆς ψυχῆς γίγιναι περὶ πλείονος ἢ τὴν τοῦ σώματος χρῆσιν ποιοῦνται* ki bírná ezt M. ur előadásából kivenni?

Semmivel sem jobban érti meg M. ur Platon görögségét. A Zeus által két felre hasított emberek M. ur szerint (p. 17) „*látukkal összetámaszkodtak*, hogy újra egygyé nőjenek, s így összefogódzva mihaszna sopánkodván, rendre elhaltak.“ Kevésbé leleményes volt maga Platon, ki azt írja (p. 191 B) : *ἐπειδὴ οὖν ἡ φύσις διὰ τὴν ψυχῆς ποθεῖν ἐκαστον τὸ ἴμισυ τὸ αὐτοῦ ζυγῆται καὶ περιβάλλοντες τὰς χεῖρας καὶ συμπλεκόμενοι ἀλλήλους, ἐπιθυμοῦντες συσφῆναι ἀπέθνησκον ὑπὸ λυμοῦ καὶ τῆς αἰχλῆς ἀργίας διὰ τὸ μηδὲν ἐθέλειν χωρὶς ἀλλήλων ποιεῖν.*

Mily világos továbbá a M. urnál ezután következő mondat: „Innen vagy kiki keresi a maga felét : a középfajból kiváltottak az asszonyokat ; az asszonyi felek szinte főkép az asszonyokat ; az emberi felek pedig a férfiakat. Az utóbbiak a legtökéletesebbek s ezért csak ők valók közszerepekre“. Vajon tudja e M. úr, hogy Xen. a „középfajból kiválogatottak“ alatt a mindkét nembeli házasságtörőket érti : hogy amaz „utóbbiak“ a paederastak?

P. 27-ben Platon szerint „Elis és Thebae helyben hagyja a szerelmesek kedveskedését, de csak azért, mert különben le kellene őket arról az öregelbeknek beszélniök, már pedig azok a szóban ügyetlenek“. Platon mást mond. Szerinte Elisben és Boeotiában azért van a törvény által helyesnek és szépnek elismerve a paederastia, mert különben nagyon nehezökre esnék a beszédben járatlan elisbelieknek és boeotoknak az ifiakat az ezekre nézve semmi élvezetesen járó tettek elkövetésére rábeszélni.

P. 14. elmondja M. úr Phaidrosnak Platon Symposionjában előadott beszédét, elég jól, de a földolokban mégis rosszul ; mindaz ugyanis, mit M. úr szerint Phaedros az „Eros“ dicsőítésére felhoz, Platonnál a paederastia dicsőítésére van mondva.

Legyen elég ennyi az első fejezetről. A többiekben, melyeknek az értekezés főreszt kellene kifejezniök, épen semmi újat sem találunk. Természetesen szerző is a Hug-Pamerfele álláspontra áll, és azt hiszi, hogy Xen. symposionja már készen fektött Platon előtt, midőn a maga symposionját megírta. Okoskodása teljesen meg egyezik a Pamerfélével, csak itt ott kap ki Pamer értekezéséből egy pár valószínűtlen állítást a Xen. munkájának Platon által történt részletes utánzását illetőleg és nevetségesekké teszi őket, míg Pamernek sokkal indokoltabb állításait czáfogatlanul félre tolja. Ez a pár olcsó és gyerekes czáfogatás az egyedüli, mi M. úr munkájában önálló, és ebből az egyből sincs haszna a tudománynak. Steinhardtnak és több követőjének azon nézetét, hogy a

Xen. neve alatt járó Symposium sokkal későbbi gyártmány, fel sem említi, pedig ha biztosnak lehetne tartani ezen hypothesis-t, M. ur egész okoskodása porba dőlne. — Nem hagyható megróvás nélkül sz. egyébkénti fölületessége sem. p. 28. abból következteti, hogy Platon a maga symposionját 385. után írta, hogy 193. A „Aristophanes azt mondja: el vagyunk szakítva feleinktől. Mivel ezen elszakadás csak 385-ben adta magát elő” stb. Tehát csak Ch. előtt 385-ben történt volna, hogy Zeus ketté hasította az embereket. Lehetetlen! de nem is mondja azt Aristophanes, hanem M. ur. Aristophanes p. 193. így szól: *καὶ πρὸ τοῦ, ὅτε περ λέγω, ἐν ἡμερ. νυνὶ δὲ διὰ τὴν ἀδύνατον διωκίσθημεν* (széjjel vagyunk választva) *ὑπὸ τοῦ θεοῦ, καὶ θάλασσιν Ἀρκάδες ὑπὸ Λαζεδαιμονίων*. Ez az utóbbi történt 385-ben, nem pedig az emberek széjjelhasítása. — Az idézetek sem a legpontosabbak. Rettig értelkezése nem a *berlini*, hanem a *berni* egyetem programmjában jelent meg stb. stb. A két symposion tartalma roppant ügyetlenül van előadva. Egy társulat, melynek csak egy tagja zenész, M. urnál „négytagu daltársulat,” Philippos a táncz után „nagyot huzott a kancsóból, s kínálta vele Socratest,” miről Xen. nál egy szó sem áll. Kik voltak a szereplő egyének, ki volt az a „syracusai ember, ki a bolondokra büszke, akik hőbortjait megnevetik és díjazzák,” azt csak az értekezés folyamában képes kitalálni az olvasó. p. 10. szerint „a vitában névszerinti szavazással Critobulusnak ad a többség igazat,” pedig Xen. szerint titkosan (*χορυγῇ*) szavaztak, és egyhangulag (*πᾶσαι αἱ ψῆφοι*) Kritobulus-t nyilvánították győztesnek. p. 10 szerint Sokrates a bukfencezeivel előálló syracusait „kéri, hogy mutasson be valami nymphatánczot (?),” de az okot, mely Sokrates ezen kérését érthetővé teszi, és amugy is elég jelentőséggel bír, sz. nem említi fel.

Nem mulaszthatjuk el végre megróni azt a miveletlen és illetlen hangot, melyen sz. az örökké szépet s jót stb. ezen értekezésében fejtegeti. Hogy mindkét Symposium „látszik”-val kezdődik, azon nem fogunk M. ur szerint fennakadni, „ha meggondoljuk, mennyire nem volt rászorulva egyik író sem — akármelyik írta előbb művét — arra, hogy a másiktól kérdezze meg mint egy rosz deák: hogy is kezdődik?”

P. 23. „Hogy mindkét lakoma győzelemnek az áldomása: az sem valami lényeges megegyezés: csak azt mutatja, hogy akkoriban még annyiféle titulus bibendi nem volt divatban, mint ma”.

U. o. hogy a lakománál „épen az illetők, s nem mások jönnek véletlenül össze: az ép ugy nem esik kérdés alá, mint az

miért megy Józsi épen akkor a palánkhoz, midőn azon belül a kertben a szomszédék Julcsája virágot szedeget?*

S így megy ez tovább véghetetlen gráciával. Talán azt hiszi M. ur, hogy tanítványainak erkölcsiségén és műveltségén, valamint a hazai tudományos irodalmon lehet úgy lendíteni, ha a paederastiáról, s hasouló tárgyakról pórias irályllyal oly értekezéseket nyomat ki az ember, melyben egy jóravaló s új gondolat sincs, de annál több a hibás elferditett állítás, és az észnélküli következtetés? Mi, és úgy hiszszük a legtöbben, ellenkező véleményben vagyunk.

II. B.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

Die primitive Cultur des turkotatarischen Volkes auf Grund sprachlicher Forschungen erörtert von *Hermann Vámbéry* (Leipzig, F. A. Brockhaus, 1879. VIII. és 276. l. Ára 6 Mark.)

Ez a mű, melynek 13., a világról, égről, csillagokról, napról s holdról szóló fejezetét a szerző a m. tud. akadémia nyelv- és széptudományi szakosztályának f. é. február 3-án tartott ülésén magyarul fölolvasta, ismét öregbiti tudós szerzője érdemeit, melyeket az oly hálás és mégis oly kevésbé művelt török-tatár philologia terén tett korszakot alkotó munkásságával szerzett. A szerző e könyvében a török-tatár vagy inkább az egész ural-altáji néplajt, „melyre bizonyos, az árja fajegoismus által elvakított körökben divatos lett a művelődésre való képtelenség kemény ítéletét kimondani“, védi s a tudomány világával megmutatja, hogy „nyelvészeti érvek alapján a török embernek ép annyi értelmet és művelődésre való képességet tulajdoníthatunk, mint az árja vagy sémi embernek; sőt primitív művelődése történetében, mivel nyelvének jobb világa nagyobb fényt áraszt, sokkal több csodálatra méltó anyagot találhatunk, mint azok homályos multjának hasonló vizsgálatánál, kiket eddigelé kiváló szeretettel tekintettek az összes emberi nem kizárólag képesített cultura-terjesztőinek“. Munkája eredményeit a nyelvvel bizonyítja, „mely aránylag legtisztábban maradt meg, s azért a legjobb anyagot szolgáltatja az illető nép kezdetleges culturája állapotának kutatásához“. A szerző török-tatár etymologiai szótárának, mely németül Brockhausnál, magyarul Budapesten 1877-ben jelent meg, majd minden szakaszát „lehetne a török szókinés szellemes és elmés constitutiójának bizonyító példájaul használni, úgy hogy a török nyelv ez előnye a nyelvbölcselelőknek nem eléggé ajánlható“.

Azonban ha a könyv minden nagytudományu tanát, genialis eszméjét, szellemes sorát közölni akarnám, akár az egészet lefordíthatnám; itt fájdalom, csak arra szorítkozhatom, hogy néhány érdekes helyéhez más nyelvek köréből vett hasonló tüneményeket jegyezzek egy pár nem kevésbé érdekes helyet pedig, melynél a tudós szerző véleményével nem érthetek egyet, kijavítsak.

A 8. lapon a török befolyásának tartja a perzsa simuló birtokos névmásokat, ebben: *châneh-em*, *châneh-et*, *châneh-es*, házam, házad, háza. E simulók a perzsa nyelv fejlődése valamennyi fokán észlelhetők, már oly korban, midőn a török befolyásnak semmi nyomát sem mutathatjuk ki. Így az óperzsa ékiratokban *mâtyamâm*, *uîrî uê*, nehogy *engem*, genit. dat. *mai* pl. *hauvmai*, ez *nekem*, abl. *ma*; a 2. személy egyes genit. dat. *taîy*, a 3. személyről csak simuló alakok maradtak fenn, egyes acc. *sim*, genit. dat. *saiy*, többes acc. *sis*, genit. *sâm*; az óbaktriaiban a személyes névmás simuló alakjai: egyes 1. szem. acc. genit. dat. *mê*, 2. szem. *tê*, 3. szem. acc. *him*, genit. dat. *hê*, *sê*; többes 1. szem. acc. genit. dat. abl. *nô* (a gâthâ nyelvjárásban *nê*, *nâo*) 2. szem. *vô*, 3. szem. acc. *his*, *his*; a pehleviben is vannak simuló alakok, fölíraton *adînam*, aztán *mi*, könyvben *adînam* aztán általam *adînat*, aztán általam *adînas*, aztán általa, *adînsîn*, aztán általa, v. *bis*, általa, ujp. lenne be-es; a pársziban a személyes névmás *avam*, én, *vat* v. *acat*, te, *vas* v. *avas*, ő, *vasam*. Ők, a mi az ujp. *ûsân* alakban fennmaradt. E személyragok még az újperzsában is pótolják néha a személyes névmást, pl. Sâhnâ-mehban: nekerdes bechûrden ez ân becseseh jâd, szószerint: ő nem tett emlékeztést ama gyermekről, hogy megegye, nem jutott eszébe azt a gyermeket megenni: (már Vullers, Firdusii liber regum I. 134. l. 98. v. így olvassa: nekerd a stb.) V. ö. Spiegel. Die altpersischen Keilinschriften 161. 162. l. U. a. Grammatik der altpersischen Sprache 159. 160. §. U. a. Gram. der Pârsisprache 65—67. l. Haug, Essay on the Pahlavi language 53. 57. l. Wahrmond, Handbuch d. neupers. Sprache I. 73—78. l. Látni való, hogy az *m t s* személyrag a legrégibb perzsától maig mindig élt a nyelvben, tehát nem kellett a törökből kölcsönözni: különben más iráni nyelvben is megvan hasonló simuló, így az örményben, l. Journal asiatique VI. série, tome 16, (1870.) 241. l.

A 26. l. szerint oáz az arab *nâdi* (völgy, síkság) szóból lett. Azonban e szó már akkor származott a görög útján a többi európai nyelvbe, mikor az arab az európai művelődésre befolyást nem gyakorolt; előfordul mint város neve *Ἰοάστis* Herod. 3. 26. mint oáz *Ἰοάστis*, *αἰῶστis*, *ῥαῶστis* alakjában a görögben, és az

aegyptusi *uah*, lakás, lakott hely, szóból származik. Vaniček, Fremdwörter im Griechischen und Lateinischen 36. l. — A tamarind neve nem az arab *thamar*, gyümölcs, hanem az arab *tamar*, datolya, szóból lett: tamar hiudi, indiai pálma. Ztschr. für d. Kunde d. Morgenlandes IV. (1842.) 15. l.

A 32. l. a görög *χοῖω* bekenek és *χοῖνα* szín, viszonyával összeveti a török *malmak* bekenni és *moja* szín viszonyát. Curtius azonban *χοῖνα*-t újabban a *χοῖς*, *χοῖά*, *χοῖά* szóval együtt a beborítás, befödés fogalmához sorolja, Grundzüge d. griech. Etymologie (4. kiad.) 113. 203. l. Ugyanezt teszi Vámbéry is a török nyelveket illetőleg, Török-tatár ny. etymol. szótára 211. l. és a tárgyalt könyv 225. l. — Szintugy a latin *stiria* és *stilla* szót sem állítja többé Corssen s vele Curtius a *στειρεός*, szkr. *sthiras*, német *star* alakhoz. Grundzüge 213. l.

A 33. l. a törökök azon szokásáról beszél, hogy egyes, különösen magaslatokon álló fákra s bokrokra rongyokat aggnak. Ezt teszik a jámbor perzsa zarándokok is, midőn a híres bucsnjárárhelyet, Meshedet megpillantják, l. Vámbéry, Közép-ázsiai utazás 323. l. E fa-cultusról többet Egyet. Philol. Közl. II. 315. l. Tacitus, Annal. XIII. 58. J. Fergusson, Tree and serpent worship (London 1868.) Max Müller, Einleitung in d. vergleich. Religionswissenschaft 278. s köv. l. W. Mannhardt, Der Baumkultus der Germanen u. ihrer Nachbarstämme (Berlin 1875.)

A 41—42. l. kifejtett nézetet, hogy az ural-altájaiak műveltsége nem előzte meg Ázsiában az assyr és iráni műveltséget, nem pártolhatom. Valamint a mai perzsa s török írás elégtelen s alkalmatlan volta azt bizonyítja, hogy nem e két nép találhatta ki: ugy az óperzsa és assyr ékirás, mely szintén nem alkalmas e két nyelv hangjainak kifejezésére, szint azt mutatja, hogy nem e két nép alkotta meg. Tehát csak a szumer v. akkad nép lehetett föltalálója, e népről pedig be van bizonyítva, hogy uralaltáji. A hol pedig ily kifejlődött írást találunk, ott bátran állithatjuk, hogy a művelődés egyéb vívmányai sem hiányozhatnak. V. ö. Egyet. Philol. Közl. I. 165—6. l. Maspero, Histoire ancienne des peuples de l'orient (2. kiad. Páris 1876.) 572. l. Hunfalvy, Magyarország ethnographiája 31—32. l.

A 43. l. szerint ujp. *chāneh*, a nép nyelvén *chūneh*, ház, török szó: *konak*, lakás, a *kon*, *chon*, letelepedni, többől. E szó már a pársziban *chāna*, sőt a pehleviben *chānak* alakjában volt meg, s hihetetlen, hogy a sémi befolyás korában, a pehlevi korszakban a nyelv török szóval nevezte volna el azt a tárgyat, melyet a nomád sátorlakó törökök nem is ismertek. V. ö. a tárgyalt könyv 73. és 74. l. Müller, Beiträge zur Lautlehre d. neu-

pers. Sprache. I. 9. l. — A mély *â* gyakran hangzik *a*-nak nemcsak a nép nyelvén, hanem költőknél is a rim kedvéért:

idsâzet ger buved ârem birûnes
bedin endiseh kerdem relnumânes,

Ha megengeditek, kihozom; e gondolattal kalauzoltam (Dsâmi, Jûszuf u Zalichâ, kiadta Rosenzweig, 123. l.) e. h. relnumâ;

herânkeszrâ kih îzed râh nenumûd
zi isztî'mâl-i mantiq hies nekusad,

Hammer-Purgstall fordításában:

Wem Gott der Herr nicht selbst anzeigen will die Pfade,
Den führt als Leiterin die Logik nicht gerade.

(Mahmud Schebisteris Rosenflor d. Geheimnisses, Pesth u. Leipzig 1838.) Az *â* és *û* váltakozásához az igékben és származékaikban l. Barb, Über d. Organismus d. pers. Verbums 69. l. Az új. nyelvjárásokban is gyakran *a*-vá lesz az *â*, pl; a *tâtiban*: tâvusztûn e h. tâbisztân, nyár; imû melhûjim e h. mâ mîch'âhim, mi akarunk; û e h. ân, amaz; ûndse e h. ândsâ, ott; sumû e h. sumâ, ti; usûn e h. îsân, ôk; — a *tâlisban*: ûdem e h. âdem, ember; mûr e h. mâr, kigyó; — a *gilâniban*: girûn e h. girân, drága, nehéz; sûm e h. sâm, vacsora. V. ö. Berésine, Recherches sur les dialectes persans (Casan 1853.) Müller, Lautlehre l. 26. l. Egyet. Philol. Közl. III. 72. l.

A 45. l. a szerző *egyház*at Gotteshaus, Herrenhaus szóval fordítja; *egy* a. m. szent, pl. Egykő, helység neve, németül Heiligenstein, ma Hegykő. Müller Miksa újabb felolvasásai 563. l. Hunfalvy, Magyarorsz. ethnogr. 250. l.

53. l. jegyz. Valamint a régi török gutturalis elveszett, úgy az ujerzsában s pârsziban is torokhehezet felel meg régi *k*-nak, mely az óperzsában, pehleviben megvolt s az örményben meg is maradt. Müller, Lautlehre I. 9. l.

54. s 180. l. Orr és hegyfok egy szóval jelöltetik a törökben s ez: burun; Curtius Grundzüge 161. l. nyilván helyesen állítja egybe a görög *Μυζάλη* nevet ezzel: *μυζήλο*, orr.

57. l. A törökben a gőz, pára, lehelet, élet, lélek fogalma összefügg, mint a szkr. *anas* lehelet, *anîlas*, szél, görög *ἀνεμος*, latin animus, anima stb, Curtius Grundz. 306. l. A török *szel* a. m. szél.

59. l. A török *er* erő és *er* férfi viszonyához a szerző a latin *vis* és *vir* viszonyát állítja; e latin szók azonban nem függnek össze, l. Curtius Grundz. 392. 576. 577. l. *Zaife*, gyöngye, nem csagataj, hanem arab szó: *da'ifeh*. Ép így a 60. l. *jar* nem kirgiz, hanem perzsa szó: jár, barát, társ, szerető. A *disi* nő és *tisûk* hasadék viszonyához v. ö. arab *fards*, női szeméremrész és hasadék, Vámbéry, A keleti török nyelvről 13. l.

66. l. A török *kardus*, *karindas*, testvér a. m. hastárs ebből: kar, has, és das, társ; ép ilyen a görög ἀδελφός ebből ἀ és δελφός, anyaméh; a szkr. bhrātā sagarbhjas ebből garbhās: anyaméh. Curtius Grundz. 471. l. A törököt rosszul magyarázza Ztschr. d. DMG. XVI. 54. karin, has és ujj. dâsten, tartani, birni! — Az a viszony, mely a török *evlenmek* és *ev*, a magyar *házasodni* és *ház* közt van, megvan a régi aegyptusi nyelvben is, l. Dr. Ribáry F. Egy lap Egyptom őskori történetéből 45. l.

67. l. A jakuti *boszko*, nőtlen, töve bosz, bos a. m. üres; v. ö. ῥήθρεος nőtlen, töve szkr. vidh: üresnek lenni, Curtius Grundz. 38. l. — E görög szót A. Goebel, Novae quaestiones Homericae 15. l. αἰθρός, tüzes, heves, bővülésének tartja; e szerint az oszmani *deli kanli*, a heves vértű, azaz ifju ember kifejezésnek az ῥήθρεος utóbbi értelmében felelne meg.

68. l. A koibal-karagaszban *erd'ok* férjtelen a. m. özvegy-asszony. A szkr. *vidharā* (latin vidua, német Wittwe, ujp. biveh, biveh zen) ebből áll: vi, nélkül és dhava, férj, tehát a törökhöz egészen hasonló. Müller Miksa felolvasásai (2. kiad. Budapest 1878.) 150. l. Curtius Grundz. 38. l. jegyz.

71. l. A mongol *bakkan eme*, ágyas, szószerint: kis nő; az őzbeg kirknak is valószínűleg azt teszi; az uj perzsában is zencseh, nőcske a. m. kéjhölgy.

A 76. lapon a szerző a *sehr*, város, szót tévedésből arabnak mondja. E szó perzsa: ujp. sehr, ser, sár, óbkt. shôithra, szkr. kshêtra. Müller Lautlehre I. 10. 17. Spiegel, Keilinschr. 194. l. Chodz kiewicz. Un vers d'Aristophane, texte persan de la comédie Les Acharniens 44. l. Vullers Lex. II. 484. l.

88. l. A török *csoka*, posztó, átment az ujjgörögbe is: τζόχα, Nyelvtudományi közlemények X. 3. füzet.

92. l. A török *pismis*, *pishen*, sült, főtt és érett, ép így az ujp. *puchteh*, sült, főtt és érett, puha; de az ujp. *resziden*, megérkezni és megérni, a magyarral egyforma észjárást mutat (megérni és vlvová érni). Fleischer, Gram. d. lebenden pers. Sprache 154. l. Nicolas, Dialogues persans- français (2. éd. Paris 1869.) 329. l.

96. l. *Bisbarmak* azaz öt ujj, egy hosszukásra vágott husdarabokból v. aprított hushól álló török étel. Ilynevü város, Bisbarmak, perzsául Pends-engust, öt ujj, Kurdisztánban, melynek hegyeiben a Szefidrud, törökül Holan-moran ered. Pends-august v. pends-engust, πεντάφυλλον, Fünffingerkraut, a pimpó nevű fű. V. ö. Journal asiatique III. série, tome 2. (1836.) 340. l. Ztschr. für die Kunde d. Morgenlandes VII. 91—167. l. levő értekezést.

97. l. *Boza*, más alakban *bor*, török nemzeti ital, mely

kölesből, árpából s egyebekből lesz erjedés útján. Oláh Miklós esztergami érsek 1531-ben említ egy *boza* nevű kún italt, mely kölesből s vízből áll. Hunfalvy, Magyarorsz. ethnogr. 264. 407. l.

102. l. A csagataj *balta*. magyar balta átment az ujjgörögbe is : *παλιτᾶς*, *παλιτᾶς*, a bolgárba : baltiye, Nyelvtud. közlem. X. 3. füzet.

115. l. A perzsa *pends* öt és *pendseh* marok viszonyához v. ö. Egyet. Philol. Közl. III. 371. l.

116. l. A török-tatárok hetes számrendszert használtak ; ép úgy a finn-ugor népek is, l. Budenz a Magyar Nyelvészet V. (1860.) 27. s köv. l. Hunfalvy, Magyarorsz. ethnogr. 234. l.

135. l. A török *chakan*, *kakan*, *kaan* fejedelem valószínűleg a régi kaban, vadkan szóból lett, mivel ez az állat, melytől a törökök nagyon rettegnék (v. ö. 200. l.), az erő, férfiaság, uralkodás képe. Ide való a magyar *kan* szó. A vadkan más nyelvekben is királyt jelent ; így egy szászánida király neve örmény szerzőknél Sahvaraz Chorheam, ebben *varaz* az ujp. guráz vagy vuráz, phl. varacs, óbkt. varâza, szkr. varâha, vadkan, Journal asiatique VI. série, tome 7. (1866.) 221. l. Müller, Lautlebre II. 9. l. A görögben *Σαῦζάρας*, név, ujp. szerzőknél Sehrjâr, Sehrîrân, Guráz vagy Gurchân (v. ö. örmény Chorheam) ; egy albán fejedelem neve az örményben *Varaz*-Trdat ; az örmény ékiratokban Artaharçav vagy Artaharaçav neve fordul elő, a miben tán szintén megvan a *varaz*, vadkan szó. Ouseley, Travels in various countries of the East II. 401. l. Zschr. d. DMG. XXXI. 58. 417. l. Egy perzsa vezér neve *Σαῦζάραζος*, ujp. Sehrberáz, a miben szintén megvan a vadkan neve. Nöldeke, Geschichte d. Qorâns (Göttingen 1860) 111. l. Megvan e szó mint tulajdonnév még a következőkben : *Βαραζή* Ester I. 10. *Βαραζης* Agath. IV. 13. *Βαραζαῖς* Cedren. I. pag. 753. ed. Bonn. *Ὀβαραζης* Procop. de bell. g. IV. 13. V. ö. Mos. Choren. II. 7. Ztschr. d. DMG. XVIII. 13. l. A turkomán költészetben is szerepel a vadkan, vagy emse (donguz), mint a hatalom s bátorság képe, így Machdûm-kuli verseiben, Vámbéry, A turkománok nyelvéről 21. l. V. ö a tárgyalt mű 200. l.

136. l. A török méltóságot jelentő ujp. *chûnkâr* fejedelem szót nem származtatnám a szerzővel ebből : chûn, vér és kâr, műves, kinek munkája a vér, tekintettel a vérboszura, hanem inkább ebből : chudâvendkâr, ur, fejedelem, a miből rövidítve van. Journal asiatique III. série, tome 7. (1839.) 342. l. és tome 8. (1839.) 151. l. Ellenkezőleg Quatremère nem származtatja chudâvendkârból, de nem is tartja török eredetűnek, Ztschr. d. DMG. XV. 336. l. E szó az örményben kontikar, mit Nouveau journal asiatique, tome 15. (1835.) 276. l. így magyaráznak :

ujp. chünch'är, vérivó, a török szultánok által használt czim! Az örmény alak az én magyarázatom mellett bizonyít: chudáven-dikár. Hunfalvy Pál a Magyar nyelvészet IV. 81—96. l. levő cikkében e magyar családnevet: *Hunkár* hozza a perzsával összeköttetésbe. Azt hiszem, a török nyelvből származik e családnevünk *Kaszap* is: az arab qaččâb a. m. mészáros.

138. l. A *tugra* (ejtsd tura), azaz a szultánok czifra név-aláírása eredete érdekes: I. Murâd szultán 1365 táján a ragusaiaknak adott védelmi levélre írni nem tudván, tintába mártott tenyerét ütötte; három ujj közel van egymáshoz, a kisujj és a hüvelyk messze szétterpesztve. Később a kalligraphok ebből valamit kirajzolgattak, mint az ma is török pénzekben, okmányokon stb. látható. Hammer, Geschichte des osman. Reiches (Pesth 1827) I. 173. lap.

177. l. Az ujjgurban *ügi* viz, ép úgy elveszett, mint a magyarban *ügy* viz; megvan még e folyónévben: Feketeügy, Erdélyben. Hunfalvy, Magyarország. ethnogr. 385. l.

183. l. A török, tlk. arab *mâl*, birtok és marha, a latin pecus és pecunia, a szláv lichwo, marha és nyereség, a magyar jószág (három és birtok) viszonyához v. ö. a német Vieh és a gót failhu (vagyoni); görög *πρῆρος* vagyon és marha; héber miqneh u. a.: gót skatts (német Schatz) pénz és ófriz sket, marha; szláv skot, marha és orosz skot, pénz, kincs közt levő viszonyt; az angol cattle, marha is ebből lett: capital, tőke. Geiger, Ursprung der Sprache 118. l. Curtius Grundz. 268. l.

202. l. Farkas a kirgizben *kaskir* v. *kaszkir*, azaz: elszaladó; v. ö. arab *ā' b*, farkas, töve: *dhb*, menni. Máskép magyarázza Geiger id. műve 249. l. színe után ebből: *dahab*, arany. Magok az arabok is tréfásan a *dhb*, menni igéből származtatják az arany nevét, mert gyorsan elmegy; v. ö. e közmondást: almâl mâ'il va *addahab* *dâhib*, a vagyon elmuló, s az arany elmenő, Jones, Poëseos Asiaticae commentariorum libri sex (Lipsiae 1777.) 166. l. Ztschr. d.DMG. XXXI. 294. l.

207. l. A szerző téved, midőn *tochum*-ot (nemzett, létrehozott) eredeti török szónak mondja, s ebből származtatja az ujp. *tuchm*, mag, nem, család szót; ez eredeti perzsa szó, öbkt. *taokhma*, óp. *taumâ phl. tuchan*, pâ. *tukhm* és *tûm*. Müller, Lautlehre I. 15. 20. 25. l. Spiegel, Keilinschr. 197. l.

227. l. A török *aga* idősebb, tiszteletre méltó, a régi törökben volt *achi* (mint a régi *dachi* ma *dacha*, *daha*), mandsu *ahun*: öreg, finn *ukko*, öreg, agg; aka, agg nő — tán a magyar *ük*. Ztschr. d. DMG. I. 218. XVI. 54. XIX. 301. l. Flügel, Die arab. pers. u. türk. Handschriften der k. k. Hofbibliothek zu Wien. I. 241. l. Hunfalvy Magyarország. ethnogr. 242. s. köv. l.

231. l. A törökben a *fekete* szín a sötétséget, homályt, alvilágot, poklot, gyalázatot, szégyent, balsorsot jelképezi, a *fehér* az ellenkezőt; átokban : kazandek kararszin felekuin jüzü, legyen koromfekete a sors ábrázatja, Vámbéry, A turkománok nyelvről 51. l. Ilyen a perzsa átok : szijáh bád zebânes, feketüljön meg nyelve, veszszen szomjan. Ide való perzsa kifejezések : rûj szefidî (arcz fehérsége) becsület, szepid kâr (fehér dolog) derék, becsületes, ellentéte kâr-i szijáh (fekete dolog), szijáh deszt (fekete kezű) v. szijáh kiszeh (fekete erszényű) fősvény : szijáh pisztân (fekete emlőjű) oly nő, kinek gyermekei csecsemő korukban halnak meg ; szijáh zebân (fekete nyelvű) rágalmazó gonosz : szijáh cesem (fekete szemű) barátságtalan, mogorva tekintetű ; szijáh becht (fekete szerencséjű) szerencsétlen ; rûz-i szijáh, fekete azaz szerencsétlen nap ; szijáh meszt, fekete, azaz holt részeg : szijáhi dâden (feketeséget adni) megszégyeníteni, és szepid kerden (fehérré csinálni) megbecsülni. Különben rû-i zerd, *sárga arcz*, szintén szégyent jelent. Ztschr. d. DMG. XXXI. 322. l. Az arabban : lailatuka baidâ, éjed fehér legyen a. m. jó éjt. Aeschylus utánozza e keleti képletet, Pers. 301. λευκὸν ἡμαρ ρυτρός ἐξ μελαγχόλου, fehér nap fekete éjből, v. ö. „A tudomány rózsaviránya“ (egy párszi vallástan) 24. l.

234. l. A sárga kedvencz színe volt a rómaiaknak, de a vezérlő culturnépek változtával e szín jelentősége is más lett : az araboknak is kedves színe volt, az indusoknál pedig királyi szín volt, Kremer, Culturgeschichte d. Orients unter d. Chalifen I. 152. l. — A török-tatárban *szarik*, *szari*, sárga, a magyarban *sár*, pl. sárarany, Sárviz e. h. sárga arany, sárga viz. Szilády Áron, Régi magyar költők tára I. 271. 281. 383. l., vagy *sárog*, Kríza, Vadrózsák I. 125. 153. 181. 243. l.

239. l. A szerző e szót : *din*, vallás, arabnak mondja, holott perzsa : óbkt. daëna, phl. diu, Kremer, Culturgeschichtliche Streifzüge auf d. Gebiete d. Islams VII. l. Müller, Lautlehre I. 16. 25. l. Ztschr. für d. Kunde d. Morgenlandes III. 1. füz. 10. l. Ztschr. d. DMG. IX. 692. XIII. 378. l. Vullers Lex. I. 956. l. Az arabnak oly kitünő ismerője, mint Fleischer, szintén tévesen arabnak mondja : Gram. d. lebenden pers. Sprache 15. l. Hasonlókép Wahrmund, Handbuch d. neupers. Sprache II. 66. l. és Palmer, A concise dictionary of the Persian language 282. l.

45. és 243. l. A szerző szerint a magyar *Isten* a perzsa izdan szóból lett. E hasonlóságról l. Egyet. Philol. Közl. II. 229. l. jegyz. és Magyar Nyelvészet III. (1858.) 231. és 465. l. Már Beregszászi Pál a magyar Isten szót a phl. *ized* v. óp. *jesdan*, *jezdan*, *isdan*, *izdan*, *jizden*, *izden* szóval magyarázza, s egyedül a magyar s perzsa nyelvnek tulajdonítja, Ueber die Aehnlichkeit

der hungarischen Sprache mit den morgenlaendischen (Leipzig, 1796.) 13. 109. 162. l. Megjegyzendő, hogy ily perzsa alak: *izdan* nincs a legjobb szótárakban sem. Mind e magyaráztatás mellett is kitünő tudósunknak, Hunfalvy Pálnak van igaza, midőn Müller Miksa fölolvasásaiban (2. kiad. Budapest 1878.) a 409. l. és az Egyet. Philol. Közl. III. 95. l. azt írja, hogy az *Isten* szó mostanáig is megmagyarázhatatlan nyelvtudományunk előtt, csak annyit sejtünk, hogy összetétel. Nevezetes, hogy ugyancsak Hunfalvy, Magyarország. ethnogr. 265. l. már nem tartja összetételnek, hanem megengedi, hogy török befolyásnak köszönhető. vagy tán a perzsából a török útján jutott hozzáunk; különben biztosat nem tud. — Mindenesetre nevezetes, hogy ép a perzsa vallási fogalmak neveihez hasonló szók vannak meg a magyarban: *Isten* — *jezdán*, *ármány* — *ahriman*, *manó* — *manó* (a man gyökből, öbkt. Vohu-manó, újp. Behmen, egy szellem neve.)

Ez az, a mit tisztelt tanárom legújabb művéhez meg akartam jegyezni. Még néhány magyar-török szóegyeztést akarok felsorolni azokhoz, melyeket a szerző már megtett könyvében. 56. l. *szakal* szakáll (örmény forrás emliti mint mongol szót: sakhal, továbbá ezeket: dankez, tenger és thangri, *Isten*, Journal asiatique V. série, tome 11. (1858.) 251. l.) 74. *csatir* sátor, 77. *agil* akol, *korum* karám, 89. *dsidsi*, *csecse* csecse a gyermekek nyelvében, *jindsi* gyöngy, Hunfalvy Magyarország. ethnogr. 264. l. 90. *bondsuk* bogyó (ugyanazzal a szóvéggzővel, mint *adal* adó, *dsumak* csomó, csomag? *borsak* borsó, 141. 143. 215. l. Hunfalvy Ethnogr. 264. l.) 93. *maj*, vaj, 102. *szap* szab, *csap* csap, 103. *arik* árok, 109. *kob* kép, 112. *szep szib* szép, 115. *tímen*, töménytelen (átment a perzsába is: tímán, tízezer és egy pénznem, olyan hangváltozással, mint a török *türkmen* tlk. törökség, lett a perzsában turkmán. V. ö. Ztschr. d. DMG. XXIII. 496. l. Magyar nyelvészet II. (1857.) 30—36. l.) 118. *bozdagan*, *bozdurgan* buzogány, Hunfalvy Ethnogr. 264. l. *bicsak* bicsak, bicska, l. u. o. *dsida* dsida, 120. *jaj*, *fej* ij, 145. *kobuz* koboz, Hammer, Geschichte d. osman. Dichtkunst (Pesth 1836.) I. 194. 246. l. 154. *kazuk* karó (r és z váltakozik: öküž ökör, tengiz tenger 179. l. és Ethnogr. 264 — 6. l.) 166. *iz* — *iszsi* — izzó, 181. *kajuk* hajó (k és h a magyarban is váltakozik: kajla hajlik, kullog hull, ekkédig tehát, kíván hiv, konya hanyag, kúm húny, kuwad hunyászkodik. Magyar nyelvőr 1875. XI. 492. l.) 188. *buga* bika, 196. *szerke* zerge, 215. *bords* bors, 246. *bay*, *büj* báj, *bü* Ethnogr. 265. l. 254. *kuduz* koldus, 263. *sük* süket, 264. *al* ál, *aldamak* áltatni, 268. *esz*, *isz* ész, *ok* ok-os.

Végre örömmel akarom kifejezni a szerzőnek a 240. lapon tett ígérete fölött, hogy a török nép ethnographiáját fogja meg-

irni: adja az ég, hogy a fáradhatatlan tudós még azonkívül is sok munkával gazdagíthassa az irodalmat.

Dr. Pozder Károly.

Friedrich Wilhelm Ritschl. Ein Beitrag zur Geschichte der Philologie von *Otto Ribbeck*. Erster Band. Leipzig 1879. 348. l. Ara 7 Mk. 80.

Közlönyünk már két ízben szólt Ritschl-ról. Először Ponori Thewrewk Emil emlékezett meg róla és működéséről, az I. évf. 168. s kk. lapjain. Másodszor pedig Dr. Heinrich Gusztáv ismertette Mueller Luciának „Friedrich Ritschl. Eine wissenschaftliche Biographie” című munkáját. (L. ez évfolyam 223. s kk. lapjain.)

A munka, melynek első kötetét most bemutatni akarjuk, szintén Ritschl életrajzát tartalmazza, miként a Mueller Lucián-féle röpirat, de sok tekintetben különbözik tőle. Mindenek előtt itt szoros értelemben vett életrajzzal van dolgunk, mely felöleli R-nak nemcsak tudományos működését, mint a Mueller könyve, hanem egész életét, magán és nyilvános viszonyaival együtt. De még a tudományos működés előadásában is nagy a különbség. Mig Mueller a Ritschl-féle irányról mondott ítéletével elárulja, hogy az egész kis 70 lapra terjedő monographia a sértett önértzet kifolyása, addig Ribbeck munkája tisztán a tényeket sorolja fel, s nem egyszer érezzük ki azt a gyengédséget, melylyel a szerző ott, hol saját nézetei nem egyeznek meg mestere álláspontjával, minden subiectiv criticától tartózkodik. Mueller mindenütt csak saját helyeslő, de gyakrabban roszaló véleményét hallatja: forrásokra nem támaszkodik. Ribbecknek ellenben az életrajz megírásánál oly anyag állott rendelkezésére, a minővel hasonló teljességben többé senki rendelkezni nem fog. Felhasználta Ritschl kéziratban levő összes hagyatékát, nevezetesen naplóit s levelezésének legnagyobb részét, sőt a porosz vallás-és közoktatási ministerium levéltárát is, úgy hogy adatai a legnagyobb megbízhatóság követeléseivel léphetnek fel.

A munka elején látjuk Ritschlnek egyik régibb arczképét, alatta a Plautusból, kedvencz költőjéből választott jelszót, melynek megvalósításán R. egész életében fáradozott: Nil tam difficilem quin quaerendo investigari possiet. Ribbeck ez I. kötetben, még pedig annak 258. lapján tárgyalja R. életrajzának első felét, egészen a bonni áthelyezésig. A hátralevő 90 lap függelékül szolgál, melyben a szerző R. egyes fontosabb okmányait (pl. érettségi bizonyítvány, tudori oklevél stb.), ifjúsága idejéből

való latin vagy görög verselési próbákat, szüleikhez vagy később tudósokhoz írt leveleket, végre R. egyetemi előadásainak alapul szolgáló füzetek kivonatos tartalmát közli. — A főrészt következő szakaszokra oszlik: Gyermekség és iskola, 1806—1825. Egyetemi évek 1825—1829. Tanítói működés Halle-ban 1829—1833. Boroszló, első időszak, 1833—1836. Olaszország 1836—1837. Második boroszlói időszak 1837—1839.

Ribbeck keresztülvezet minket Ritschl ifjúságán, szemünk elé állítja — és pedig vagy hivatalos okmányokból, vagy Ritschl saját levelezéséből merített adatokban — a leendő tudós fejlődésének minden phasisát, megmutatja nekünk, hogy e rendkívül finoman érző lélek mennyit élt át, mennyit szenvedett, míg ama monumentalis szilárdságra szert tehetett, mely kortársai felett annyira kitűntette. Megtanuljuk belőle különösen azt, hogy Ritschl a philologia egyes tárgyaira központosított specializáló szelleme mellett sem veszté el sohasem szem elől azt a nagy, magasztos szempontot, mely a philologia fogalmával együtt jár, s hogy Hermann Gottfried grammatikai és critical irányát mily egységes összhangzatba hozta a Hermann-féle iskola ellenfeleinek, az u. n. tárgyi philologia hívőinek irányával. Ritschl az újkor „princeps philologorum”-jának nevezték el. E czim abban leli leghatalmasabb támogató pontját, hogy Ritschlnek köszönjük azt, amit mai napság *philologiai módszernek* nevezünk. Hogy mit értett maga Ritschl ez utóbbi alatt, azt talán összes munkái sem mondják meg oly világosan, mint az a pár szó, melyet a Ribbeck-féle munka függelékében közölt előadási vázlatban, mint Ritschl saját szavait olvassuk (334. l.), az a pár szó, mely a class. philologia módszerének egész titkát magában foglalja: „*Orientirt sein im Ganzen und selbstständig im Einzelnen, das ist die Summe aller methodologischen Rathschläge.*“

A könyv minden fejezete érdekes; de különösen érdekesek Ritschl egyetemi évei, mert ezek tüntetik fel leginkább azt a páratlan odaadást és vas-szorgalmat, azt a mindent nélkülözö ügyyszeretetet, mely a fiatal tanulót lelkesíté. Jellemző azután olaszországi útja. Itt látjuk, mennyire fogékony volt R. minden külső behatás iránt, mily lelkesedéssel magasztalja Olaszország eddig nem sejtett természeti szépségeit, társadalmi viszonyait, műkincseit, — de innen ismerjük meg Ritschl egyik életfeladatának, a plantasi tanulmányoknak csiráit is. Együtt érezzük keserű csalódását, melyet a milanoi palimpsestus első megvizsgálása benne keltett, s együtt érezzük vele azt az öröndetes ingerültséget, melylyel utóbb e megrongált, igényteleneknek látszó foszlányokból annyi, a tudományra nézve megmérhetetlen becsű kincset csalt ki.

Különös figyelmet érdemelnek Ritschl előadási füzetei, melyekből Ribbeck kivonatokat közöl, valamint naplójának egyes feljegyzései, melyek élénk képet nyújtanak arról, hogy Ritschl maga mikép dolgozott, mit tervezett, s mi mindenre terjedt ki figyelme. A könyv stílusa szép, előadása élénk és mindig érdeket gerjesztő. Nagy hasznát, de a mi fő, *lelkeselet* fog meríteni a fiatal philologus e könyvből, mely tudománya egyik legnevezetesebb hordozójának életét oly hű és élénk színekben festi.

A második kötet, mely már készül, Ritschlt fénykorában, mint bonni egyetemi tanárt fogja feltüntetni, s kétség se fér hozzá, hogy az életrajznak eme része még érdekesebb és még tanulságosabb olvasmányt fog nyújtani.

Fináczy Ernő.

K Ö N Y V É S Z E T.

Összeállítja: *Hellebrant Árpád.*

Hazai irodalom.

Ábel J. dr. Corvincodexek. (Értekezések a nyelv- és széptudom. köréből VIII. k. 1.) Budapest, Akademia. 1879. 103 l. — 60 kr.

Az Abdul Hamid szultán által ajándékozott Corvinabeli codexeknek szakavatott, főleg philologiai szempontból is értékes ismertetése és bírálata.

Balassa Bálint (Gyarmathi) költeményei. A m. tört. társulat megbízásából szerkeszté, jegyzetekkel s bevezetéssel ellátta Szilády Áron. A Radvánszky-Codexben foglalt énekekkel kiegészített első teljes kiadás. Budapest, M. tört. társ. 1879. (8-r. LIII, 354) Ára 5 forint, diszköt. 7 frt.

E kitűnő kiadást bővebben ismertetjük.

Bartal A. és Malmosi K. Latin alaktan. 3-ik jav. kiad. Bpest, Eggenberger, 1879. (N.-S.-r. II. 136 l.) — Ára 90 kr.

Bartal A. és Malmosi K. Latin gyakorlókönyv. Latin olvasmány és magyar-latin gyakorlatok a középtanodák I. és II. osztálya számára. Szótárakkal és magyarázatokkal. 3-ik jav. kiad. Bpest, Eggenberger. 1879. 8-r. 114 l. — Ára 90 kr.

Bayer Ferencz. Czuczor Gergely élete és költészete. Budapest, Aigner, 1879. (Kis-8-r. 72 l.) [Magyar könyvesház 60. sz.] — Ára 20 kr.

Békési Gy. Latin gyakorlókönyv gymnasiumok II-ik osztálya számára. Debreczen, Csáthy, 1879. (N.-8-r. IV. 150 l.) — Ára 1 frt.

Beulé. Augustus családja és kora. Franciaából átdolgozta Molnár Antal. (Olcso könyvtár 73. sz.) Budapest. Franklin, 1879. (8-r. 159 l.) Ára 30 kr.

Felfogás és előadás tekintetében egyaránt jeles és elolvasásra méltó történeti rajz.

Beöthy Zs. A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. II. köt. Kisfaludy Károlytól mostanig. Budapest, Athenaeum, 1879.

Brankovics György. Shakespeare jellemképei. Újabb tanulmányok. Budapest, Aigner, 1879. (8.-r. 153 l.)

Budeuz József. Magyar-ugor összehasonlító szótár. IV. füzet. Akadémia, 1879. (8.-r. 595—712 l.) — Ára 1 frt.

Erődi D. Petőfi költészetének nemzeti idomairól. Verstani tanulmány. Budapest, Tettey, 1879. (8.-r.) — Ára 1 frt.

Farkas Antal. A magyar mondattan példákban. A főbb szabályok vázlatos előadásával, iskolai használatra segédkönyvül. Budapest, Grimm, 1879. (N.-8.-r. II. 108 l.) — 60 kr.

Felsmann J. Gyakorlókönyv a német grammatikához. Budapest, Lanffer, 1879. (8.-r. 82 l.) — 50 kr.

Fülöp E. A. Rimai János és Beniczki Péter. Kolozsvár. Stein, 1879. (8.-r. 42 l.)

Hellen remekírók magyar fordításban. Budapest, Lampel, 1879. (Kis-8.-r.)

4. füz. Plátónak Socrates védelme, vagy Apológiája és Critonja. Görögből fordította *Télfy J.* 3-ik kiadás (XX. 79. l.) — 40 kr.

5. füz. Homer Iliása. Görögből ford. folyóbeszédben Dr. *Télfy J.* 3-ik kiadás. bővített bevezetéssel 1-ső füzet. (CXIV 100 l.) — 60 kr.

10. füzet Homér Odysseája. Görögből ford. folyóbeszédben Dr. *Télfy J.* 2-ik kiad. I. füz. I—IV. ének. (XXXII. 72 l.) — 40 kr.

Qu. Horatius Flaccus Epistolái. Iskolai használatra magyarázta Elischer József. Budapest, Franklin, 1879. — 80 kr.

Qu. Horatius Flaccus satirái. Iskolai használatra magyarázta Elischer József. Budapest, Franklin, 1879. (8.-r. XVI. 187 l.) — 80 kr.

Imre Sándor. A nevek *uk* és *ük* személyragairól. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből, VII. k. 7. sz.) Budapest, Akadémia, 1879. (8.-r. 32 l.) — 20 kr.

Szerző kimutatja, hogy az *uk*, *ük* ragok legújabbkori hibás használatának sem régibb irodalmi nyelvünkben, sem nyelvtanainkban, sem a tájbeszédnek nagyobb részében nincsen alapja.

Keleti Vince. Antonius Diogenes és Lukianos. Budapest, Egyetemi nyomda, 1879. (N.-8.-r. 36 l.)

Kerékgyártó Elek. Tompa Mihály költészete. (Magyar könyvesház. 61—63.) Budapest, Aigner, 1879. (Kis-8.-r. 151 l.) — 60 kr.

Könyvszemle. Magyar. Közrebocsátja a m. n. Múzeum könyvtára. IV. évf. 1879. 3. füz.

Tartalom : Fraknói V., Andreas Pannonius. — Szabó K., Régi Magyar könyvészeti adalékok. — U. a., Észrevételek a „Régi Magyar

Philologiai programmértekezések 1878/9.

Alexander B. Corneille Cidje. A francia dráma keletkezése. Corneille élete s jellemzése. (Budapesti VI. ker. állami főreáltanoda.)

Behyna Gy. A magyar dráma története Dugonics Andrásig. Második közl. (Lőcsei kir. kath. főgymn.)

Bodó A. A szököltészet és viszonya a művészetekhez. (Székelyudvarhelyi kath. főgymn.)

Buday J. Shakespere „III. Richárd“-ja. (Ujvidéki kir. kath. főgymn.)

Dallos J. Az ó-héber lyrai költészet. (Szombathelyi kath. főgymnasium.)

Farkas J. A földmivelés iránti előszeretet és a kereskedés a rómaiaknál. (Bpesti kegyesrendi főgymn.)

Gretes J. Gyöngyösi István élete és irodalmi működése. (Nagybecskerekai főgymn.)

Harsányi F. Berzsenyi és költészete. (Sümeghi reáltanoda.)

Hoffmann M. Goethe. Hermann und Dorothea. (Nagykanizsai polg. fiúisk.)

Kopesay J. Családi jogintézmények az atikaiaknál. (Szakolczai kir. kath. algymn.)

Kottasch S. R. A latin supinumok (hanyattszók) eredete és alakitani fejlődése, mibenléte, mondattani használata. (Nagyvárad kir. kath. főgymn.)

Méry E. Pázmándi Horvát Endre jellem- és életrajza. (Szent-Benedek-rendi győri főgymn. 1—170 l.)

Novák L. A szegény gyermekek sorsa az ó-kori társadalomban. (Bpesti V. ker. kir. kath. főgymn.)

Petrovics F. Az ifjabb M. P. Catóról. (Bpesti II. ker. kath. főgymn.)

Rosty K. Széptani levelek Arany János epikája felett. VII. levél. (Kaloecai főgymn.)

Sarmaságh G. Tacitustól van-e a neve alatt ismeretes „Dialogus de oratoribus?“ (Szatmári kath. kir. főgymn.)

Schlatter A. Gr. Zrinyi Miklós lyrája. (Prémontr. Kassai főgymn.)

Schlürger. Az ó-kor népeinek földrajzi ismeretei. (Ungvári kir. kath. főgymn.)

E. Szabó L. A francia nyelv étymológiája (tanulmány.) A pápai ref. főisk.

Szmatanay J. Octavianus Augustus. (Esztergomi reáltanoda.)

Vécsey J. B. A költői irány fajtái. Aesthetikai tanulmány. (Tatai kisgymn.)

Végh. E. Attika hadügye. (Kaposvári államgymn.)

Versényi Gy. Kisfaludy Károly drámái. (Körmöczbányai főreáltanoda.)

Polgár Gy. Kis Livius. A középtanodák III. osztálya számára. Rothert M. után I. füzet. I. könyv. A régi róma térképével és szótárral. Budapest, Franklin, 1879. (8.-r. 120. l.) — 60 kr.

Bírálatát l. e füzet 190—193. lapjain.

Római remekírók magyar fordításban. Budapest, Lampel, 1879. (Kis-8.-r.)

1. Julius Caesar művei I. köt. Emlékiratok a galliai hadjáratról. Fordítá s jegyzetekkel. s Caesar életrajzával ellátta *Sárcsary B.* I. füz. 3-ik lenyomat. (132 l.) — 40 kr.

22. Titus Livius történeti könyvei. A város alapításától kezdve. — Ford. ífj. *Schiefner Gyula.* 2-ik kiad. I. füz. Bppest, 1880. (VI. 106. l.) Ára 40 kr.

Shakespere minden munkái. Fordítják többen. Kiadja a Kisfaludy-társaság. XIX. kötet. Budapest, Ráth. 1878. (8.-r. IV. 244 lap.) Ára 1 forint.

Simonyi Zs. Antibarbarus. Az idegenszerű és egyéb hibás szavaknak és szerkezeteknek betűrendes jegyzéke, a megfelelő helyesek kitételével, egyszersmind a magyar nyelv főbb nehézségeinek magyarázata. Gyakorlati kézikönyv mindazok számára, kik magyarul irnak és tanítanak. Budapest, Eggenberger, 1879. (8.-r. 60 l.) Ára 50 kr.

Simonyi Zs. Rendszeres magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak, és magánhasználatra. Budapest, Eggenberger, 1879. (8.-r. VIII, 232 l.) Ára 1 frt 50 kr.

Szemák J. dr. Német olvasókönyv a középtanodák felső osztályai számára. III. rész, az V. és VI. osztály számára. Budapest, Lauffer, 1879. (N.-8.-r. VIII. 344. l.) Ára 2 frt.

IV. rész a VII. és VIII. osztály számára. Budapest, u. o. 1879. (N.-8.-r. X. 374. l.) Ára 2 frt.

Tölgy J. Rankavis Kleon új görög drámája. (Értekezés a nyelv- és széptud. köréből. VII. k. 6. sz.) Budapest, Akadémia. 1879. (8.-r. 50 lap.) Ára 30 kr.

Tölgy L. Francia nyelvtan. A legújabb tanterv szerint. II. rész. A reáliskolák III. osztálya számára. Bpest, Zipser és König, 1879. (8.-r. 106 l.) Ára 70 kr.

Udvarhelyi Gyula. A magyar írásmód. Az írásmű szerkesztésének és előadásának általános szabályai. Polgári iskolák számára és magánhasználatra. I. füz. Budapest, Tettey, 1879. (N.-8.-r. VI. 80 l.) A teljes mű ára 1 frt 60 kr.

Vámbery A. A török-tatár nép primitív culturájában az égi testek. (Értekezések a nyelv- és széptudom. köréből, VII. 9. sz.) Budapest. Akadémia, 1879. 8.-r. 14. l. 10 kr.

VEGYES APRÓSÁGOK.

— XV. századi német költemény egy bártfai kéziratból. Myskovszky Victor kassai tanár, kinek az Akadémia megbízásából készült műtörténelmi műve „*Bártfa műemlékei*“ nem-sokára megjelen, odavágó kutatásai közben, Bártfa városa számadási könyvében egy 1436-ban írt eredeti német lyrai költeményt talált. Az alább következő, az olasz hármasszakasu versformában írt versnek szerzője nincs ugyan megnevezve, de az írás összehasonlítása folytán feltehető, hogy Merteyn Schoenbleser „Ratzmann“ volt az a busongó költő, ki nejének halála után így kesereg :

Ich wil es ymmer klagn got,
Das mich alzo missegangen hot
Von meynner libesten frawen,

Dy mein herze gefangen hot
Und meyn gemüte geschwechet hot
Mit alzugroszer libe.

An Iren tot erkenne ich allwor,
Das das sprichwort ist gar wor,
Das dy lewte sprechen :

Lange kleyder und korzer mut.
Domete (damit) sein dy frawen behut,
Der sellby ist ty eýne.

Ich hatteb alber eyn eyd geschworn,
Si solde mich nymmer han vorkom,
Dy selbe dy ich meýne.

Sunder do in liber qualen
Do muste ich armer geselle von dan,
Das musse got erbarme.

Keyner frawen vorbas mer
Wil ich glawben of ir ere,
Mich brenget keyne zu Harmen.

Az a bús „Merteyn Schoenbleser“ a város számadási könyvében — a hátulsó lapokon — így számolt be saját lelki bajával is.

Petőfi Sándornak Drága orvos ur kezdetű költeménye héberül.
Mutatvány Kircz József képezdei tanárnak megjelenendő fordításából.

אֲדֹנִי הָרֹפֵא.

"אֲדֹנִי הָרֹפֵא!" קִזְאת דְּבַרְתִּי
אֶל הַשָּׂכֵל "עֲשֵׂה בְקִשְׁתִּי:
לֵךְ נָא וְרַאה אֶת לְבִי הַחֲלֵה,
וְרֹפֵא נָא לוֹ — אֲנוּשָׁה מִבֵּיתִי.

בָּךְ בָּטַח לְבִי רַבּוֹת בְּשָׁנִים,
בְּפַעַם בְּפַעַם תְּסִיר מִחֲלָתוֹ;
אֶךְ חוּשָׁה 'אֲדֹנִי' לְעֹזְרָתוֹ חוּשָׁה,
אוּלִי תוֹשִׁיעוֹ מִצָּרָתוֹ."

הָרֹפֵא הִנָּאמֵן לֹא הִתְמַחֶמָה,
תוֹךְ סְדְרֵי הַלֵּב וְרֹד מִהֶרָה,
וַיִּשְׁתַּמֵּם וַיִּנּוּעַ רֹאשׁוֹ
בְּרֹאוֹתָיו רַבּוֹת הַחֲבוּרָה.

וַנֵּעַן וַיֹּאמֶר: "צִוֵּר עוֹלָמִים!
עֲלֶם, מָה עֲשִׂיתָ, פָּעַלְתָּ?
מִפְתָּךְ עֲמוּקָה, רִחֲקָה מִנִּי יָם:
נִבְשָׁךְ מִדָּנֵעַ לֹא שְׁמַרְתָּ?"

אוּלָם, לֹא נִעְצָב — נִחַל וְנִחִיל;
אוּלִי... אוּלִי אֶעֱלֶה לְךָ אֲרוּכָה."
כֹּה דָּבָר! וְהִמָּחֶה אֵין לְבַקֵּר
וַיִּצְרִי לָקַח לָהּ וְהִטִּיף בְּתוֹכָהּ.

אִז עָנָה הַלֵּב: "רֹפֵא הִנָּבוֹן!
צָרִי תִקְנָה הוּא! אֲלִי לֹא אֶעְרוֹג...
גָּדוֹל מִכְאוּבִי, אֲרָפָא אוֹ אֲנוּעַ:
הִתְקַנַּח לֹא תִתֶּנָּה וְלֹא תִתְּרוֹג."

E r e d e t i j e i g y s z ó l :

„Drága orvos ur!“ szólék eszemhez,
Látogassa meg csak szívemet;
Látogassa meg kérem . . . roszul van . . .
És gyógyítsa ki, ha még lehet.

Nagy bizalma van szívemnek önben,
Mert ön már többször segíte rajt'.
De siessen, kérem, csak siessen,
Még talán elűzheti a bajt.

És az ész, ez a jó házi orvos,
Nem késett, hanem lesietett;
És megrémült és fejét csóválta.
Meglátván a vérző beteget;

S így kiálta föl : „Fiatal ember.
Mit cselekszik ön az istenért!
Sebe mélyebb, s szélesb a Dunánál;
Mért is nem vigyáz magára, mért?

De legyünk csak egy kis türelemmel,
Még talán . . . talán segíthetek“.
Szóla! és a sebet megvizsgálván,
Abba balzsamot csepegtetett.

„Ah!“ felelt a szív, „ön a reménynek
Balzsamát használja? . . . Hagyjon föl . . .
Kinom szörnyü, gyógyuljak vagy haljak!
A reménység sem gyógyít, sem öl,“

Petőfi Sándor.

A *Dizionario Biografico* első füzetét közlőnyünk ez évfolyamának 286. s. k. lapjain ismertettük. Azóta újabb 3 füzet jelent meg, melyeknek tartalma a vállalatához fűzött reményeinket legkevésbé sem hazudtolta meg, sőt várakozásainkat nem egyszer fölül is multa. A 2., 3. és 4. füzet összesen 975 írónak adja életrajzát; ezek közül 104 mellé arckép is van csatolva. — Jelenkori magyar író 14 van benne: Bacher Vilmos, Balássy Ferencz, Ballagi Mór (Bloch alatt), Barna Ferdinánd, Bauer Bernát, Szentkatolnai Bálint Gábor, Beck Károly (a német költő, aki tudvalevőleg bajai születésű), Berczik Árpád, Brassai Sámuel (a „mirabile poligrafo,” arcképpel), Budenz József, Csemegi Károly, Csengery Antal (arckz.) és Deák Farkas. Multkor említettük, hogy vannak a műben hibák, de hogy azokat inkább a beküldőknek kell betudnunk, mint a szerkesztőnek. Ugyanazt mondhatjuk e három füzetéről is. — Ime néhány példa. Baritiu ilyen érdemet is mondhat el magáról: „fondo un nuovo giornale . . . in questo giornale il Baritiu lotta del pari *contra i Magiari* e contra le tendenze panslavistiche.” Buecheler Ferenczről azt mondja a Diz. hogy „merito, dopo il Ritschl, il nome di Princeps Philologorum!” Budenz József, mint *orientalista* tedszo szerepel; végre Bloch (Ballagi) Ferencz nevről ezt olvassuk: „il suo vero nome ungherese è Ballagi, *che si pronunzia Bolloghi, unde si fece Bloch.*”

F. E.

Magyar könyvészet 1860—1875-ig. Petrik Géza budapesti könyvkereskedő és antiquárius (IV. Kecske-méti-utca 3. sz.) összeállította az 1860 és 1875 között megjelent magyar könyvek, folyóiratok és lapok jegyzékét, s azt, egy tudományos szakmutatóval ellátva, már a jövő hónapban sajtó alá adja. Mintán azonban irodalmi viszonyaink olyanok, hogy számos szerző munkáját saját költségén nyomatja ki, s ezek egy része nem is került könyvtári forgalomba, fölkeri mind ezen szerzőket, hogy a fentebbi időszakban megjelent műveik pontos címét a lapok számával, évszámmal és árral együtt, sziveskedjenek vele f. hó végeig közölni, hogy a mennyiben egyik vagy másik mű kéziratában még nem fordulna elő, azt belevehesse. — Ezen munka valóban rég érzett hiányt fog pótolni, s az irodalom érdekében kívánatos volna, ha az illető szerzők ezen kérelemnek megfelelnek.

A berlini egyetem 1879 80-ra szóló index lectionis-ában Vahlen 15 lapon értekezik néhány régi római költőnek Ciceró idézte verseiről. Vannak ezek közt olyanok is, melyeknek Cic. csak kezdő szavait írta le, mert feltételezte, hogy a közkeletű és mindenki előtt ismeretes versekre kiki rögtön fog emlékezni. A kiadók ezt az eljárását fel nem ismervén, a csonka verseket másunnan kiegészítették, vagy mert az illető vers-töredéket, melyre Cic. célzott, a szövegtől különválasztani nem tudták, magát a szöveget is megrontották. A tárgyalt helyek: Tusc. Disp. I, 49, 117; Brut. 15, 57; Tusc. Disp. I, 44, 106 és U. o. I,

48, 117. — Legérdekesebb az idézett helyek harmadika. Itt Cic. Pacuviusra hivatkozik, kinek idézett versei Vahlen szerint így irandók :

Matér, te appello, tu quae curam somno suspensam levas
 Neque té mei miseret, surge et sepeli natum
 priu' quám ferae volucresque
 Neu reliquias semustas sireis denudatis ossibus
 Per térram sanie delibutas foede divexarier.

Suspensam Vahlen emendatiója az eddigi *suspenso* helyett. Ép ugy *semustas sireis*, ami Cic. legjobb kézírataiban ugy van hagyományozva: semiassi reis. Miután Cic. a verseket idézte, így folytatja: non intelligo quid metuat, cum tam bonos *septenarius* fundat ad tibiam; a verseket tehát septenariusoknak mondja. Ép azért a kiadók a legkülönfélébb coniecturákhoz fordultak, hogy egyrészt az értelmet megkapják, de másrészt a septenarius is megtartassék. Bergk: *heus surrige*-t, Ritschl *surge age*-t coniciált; Bentley először azt írta, hogy *semiesas*; később: *sic meas siris*. De minthogy jelenleg már senki sem tagadja az octonariusnak használatát a tragoediában, Vahlen a hagyományon rendkívül keveset változtatva, azt írja: *semustas sireis* (T. i. *semias sireis*, illetőleg: *sem'tas* [= *semustas*] *sireis*) a mit Cic. szavaival ekkép törekszik megegyeztetni: Sed amplectimur opinionem eam quam olim ipse probavit Ritschelius quamque retinere Ribbeckium videmus, Ciceronem cum *septenarius* vocaret erravisse per festinationem, qua saepe peccavit. (9. l.)

P. E.

Sajtóhibák.

A „Néhány adat Curtius etymologiai művéhez“ című czikkben (ez évfolyam 368—373. l.) olvass :

369. lap	37. sor	qâti	helyett	qâti'
373. "	17. "	"	"	"
370. "	25. "	"	"	"
369. "	39. "	perzeh	"	herzeh
370. "	5. "	kéngyökér	"	kémgöyökér
"	18. "	óblet,	"	óbkt.
"	"	asthó	"	aoshó
"	27. "	ma'ua-i geirijjet	"	ma'na-i geirijjet
371. "	11. "	ieqñs	"	iqñs
"	20. "	pundas	"	puñgás
"	21., 23., 26., 34. sor	pendsch	helyett	pendseh
"	28. sor	den	helyett	der
"	29. "	tagdîr	"	taqdîr
"	"	desztgîn	"	desztgîr

371. lap	29. sor	: munkában	„	markában
„	„	37. „	„	Curtius
372. „	3. „	Muhaminad	„	Muhammad
„	„	6. 7. s. heffeh	„	heffeh
„	„	11. sor toute	„	tome
„	„	14. „ Qipesâg	„	Qipesâq
„	„	24. „ Tarten	„	Parsen
„	„	33. „ pártaiknál	„	pársziknál
„	„	35. 36. s. galb	„	qalb
„	„	37. sor agrab	„	aqrab
373. „	9. „	börre	„	bűne
„	„	18. „ gabdah	„	qabdah
„	„	26. „ 1871.	„	1877.

E „Közlöny“ legutóbbi füzetében Szana Molière-jéről szóló cikkembe egy fatalis tollhiba csuszott, a melyet nem volt alkalmam idején kivetni, minthogy a füzet nyomtatásakor nem voltam már a fővárosban. Barbieri *Inavertitóját* ugyanis nem *Brécourt*, az Ombre de Molière szerzője, hanem *Quinault Fülöp*, XIV. Lajos korának egyik nevezetese, bár középszerű írója, utánózta Molièrerel egy időtájon.

Havas Adolf.

ÚJABB MYTHOLOGIAI ÁRAMLATOK.

I.

A Kuhn-Müller-féle összehasonlító mythologiai módszer egyelőre úgy látszik nem legutolsó szava a tudományos irodalomnak mythologiai dolgokban. Az összehasonlító nyelvtudomány módszerében és eredményeiben járatos ember alig fogja kétségbe vonhatni, hogy az említett mythologiai módszer, bármennyire is férjen még reá — különösen philosophiai tekintetben — a tökéletesedés kívánata, nagyban és általában véve kijelölte a kutatás azt az útját, melyen a mythos keletkezésének, változásának, növekedésének, elmállásának processusa, s ezen törvények szerint lefolyó tünemények okai positiv tények alapján felismerhetők. De ezen módszer, azon számos positiv tényssorozatok mellett, melyeket biztos, és nem a hypothesis ködvilágából merített adatok alapján feltüntetni képes volt, bármennyire állta is meg a sarat az ethnographia legkülönbözőbb körein belül, sok ellenféllel kénytelen megküzdeni, sok támadás ellen kénytelen megvédeni birodalmát.

Hódít a nyelvtudósok és psychologusok soraiban, de nem bírja mindig meggyőzni az ethnographusokat, kik rendszerint nem azon nagy művelt népeket és irodalmakat veszik kiinduló pontul, melyeknek biztos adatokon nyugvó művelődés- és irodalomtörténete a rendes fejlődés menetét tárja fel előttünk, mely minthogy sok helyütt azonos lefolyást mutat fel, biztos és jogos következtetést enged azon törvények levonására, melyeken a fejlődés alapszik, hanem inkább az ugynevezett *rad*, és szellemi életét tekintve, csak hiányosan ismert népekről szóló adatokba kapaszkodnak, mely adatok egyrészt az ntazók egyéniségének bélyegét hordhatják magukon, másrészt oly népekre vonatkoznak, melyeknek nyelve sincs még oly biztossággal felkutatva, hogy a *nyelv*, a szellemi élet legfontosabb és mindenestre nélkülözhetlen dokumentuma, elősegithesse a kutatás megbízható eredményét. Mig biztos néger vagy indián összehasonlító nyelvészet nem terem, addig ezen népek vallásairól szóló adatok sem fognak oly biztos kiinduló pontjául szolgálhatni a fejletlen ember

gondolkodása elemzésének, a minőnek némely ethnographus rendszereben tényleg szolgálnak, csupán azon a czímen, hogy im ezen barbár népek a fejlődési theoria igazságai szerint, mindenestre a szellemi élet azt a fokát mutatják, melyen eredetileg a később oly művelt irodalommal bíró ind. görög, germán stb. népek is állottak. A szellemi élet ezen legeredetibb fokát nem a népeknek magaviselete és viszonyai, hanem a nyelveikből következtethető tények mutatnák. Pedig egyelőre e nyelvek tekintetében csak a legkezdetlegesebb empiria és anyaggyűjtés fokán áll a tudomány; etymologiai tekintetben még nincsen ott felgyujtva a biztos tudás fátyla: hisz még osztályozás tekintetében is a *turanismus* vendégszerető házában kénytelenek tartózkodni.

A vallásos fogalmak kifejezésére szolgáló *szavak* biztos etymológiája nélkül valamely nép legkezdetlegesebb vallásos képzeleinek ismeretére nézve teljesen botorkálunk. Ezen tényt Müller Miksa, a mint eddig is vallástudományi munkáiban mindig nagy súlyt fektetett rá, legújabb munkájában is egynehány fontos észrevétel által szilárdította meg.¹⁾ Ezek közül egyet akarok itt kiemelni. Sokan, abból indulva ki, hogy a lélekről való képzet az árnyék kezdetleges megfigyelésének eredménye, mindenfelől összekerestek bizonyítékokat ezen állításukra nézve, és nem esett nehezükre a missionáriusok és utazók munkáiból adatokat összehordani arra nézve, hogy sok barbár népnél a lélek vagy isten képzet megjelölésére az *árnyék* fogalmát kifejező szók használtatnak. Így pl. keleti Polynéziában *Atua* vagy *Akua* = isten. *Ata* ugyanezen polynézia nyelvekben annyi mint árnyék. Készen van az egyenlet. *Atua* = *Ata*; Isten = árnyék És a mi a polynézia bárbarokról áll, azt átvitték a képzetek fejlődésének történetébe mint állandó törvényt; hisz az ily barbar népek a primitiv fogalmak keletkezésére nézve a leghibizosabb felvilágosítást nyújtják. Szerencsére a polynéziai nyelveket újabb időben némileg tudományosabb módszerrel kutatták át, különösen *Gill*, ki husz éven át élt Mangaiá-

¹⁾ *Lectures on the origin and growth of Religion as illustrated by the Religions of India.* (London 1878.)

ban és 1876-ban megjelent *Myths and Songs from the South Pacific* című munkájában, melyet Müller Miksa egy bevezetéssel látott el, igen jelentékeny adalékokat szolgáltatott az összehasonlító mythologia számára. Gill kimutatja többek között, hogy *atua* és *ata* két különböző és etymologiai összefüggésbe egyáltalán nem is hozható szó.

Atua etymologiailag a tahiti és samoan *fatu* és *aitu* szavakhoz tartozik, melyek tulajdonképen valamely élő fa belsejét, husát, aztán egyáltalán minden dolognak javát, erejét jelölik. Innen jutott aztán az *atu* szónak az *erős, ur* jelentése; a szót végző *a* képző (atu-a) elatív erővel bír és az *atu* fogalmának intensívebbé tételére szolgál. *Atua* tehát, mely a polynéziai nyelvekben *istent* jelöl, annyi mint a legerősebb, a legnagyobb ur, és semmi köze az *ata* = árnyék szóhoz. — Hány téves ethnographiai adat nyerne felvilágosítást, hány hamis következtetés szűnne meg irányt adni a combinációk egész sorozatainak, ha az illető népek nyelvének etymológiájára nézve tudományos tájékozásunk volna?

Ha elismerjük azt, hogy a nyelvek a mythosoknak, úgy szólván, utilevelei, akkor egy pillanatig sem habozhatunk abban, hogy bármily döntő is legyen tudományos kérdések tekintetében *Herbert Spencer* tekintélye, tévesnek mondjuk a nevezett tudós azon módszerét, mely szerint az emberi szellemnek a mythologiákban előtűnő kezdetleges nyilatkozatai megértésére nézve inkább döntenek a barbar népek között utazók subjectiv, és sokszor egymásnak ellenmondó tudósításai, mint az összes változataikra nézve, és ős időktől a mai napig megtett fejlődésük tekintetében felkutatott indogermán nyelvek összehasonlításából merített psychologiai tények.

De hiszen mindjárt megmondjuk, melyek azon rendszerek, melyeket a nyelvtudományi uton induló mythologia ellenében felhozunk annak ellenségei. Jegyezzük még ide, mielőtt azok bemutatásához fordulnánk, hogy az összehasonlító mythologia ellenségei ügyének e művelt közvéleménynyel szemben lényeges előnyöket nyújtanak az ugynevezett „solaris theoria” azon mértéket nem ismerő, és tudományos tapintatot nélkülöző fanatikusai, kik minden gyermekversikén, dajkaéneken, és

pajkos rimen „solaris“ merényletet követnek el, és kiknek „összehasonlító“ dühe elől nincs biztonságban a legérthetőbb keletű gyermekmeséske, és kik mindent lefoglálnak a „theoria“ számára, tekintet nélkül arra, honnan ered. Nem csuda, ha — a mi csakugyan pár hónappal ezelőtt megesezt — azon író születlenségén, ki hogy az angol gyermekesékben lépten-nyomon előforduló „Jack“ nevet minden áron a solarismus kalodájába belégyőtörhesse, azt görög mondai nevekkel azonosítja, minden okos ember, akár mythologus, akár más egyéb becsületes ember, nagyot nevet, bármennyire citálja is az illető író állításainak támogatására Müllert, Coxot, Kuhnt és az összehasonlító mythologia egyéb tekintélyeit. Beszélük, hogy mikor egyszer két philosophus, a ki mindegyik a maga rendszerét akarta a „faust“-ba belémagyarázni, vagy inkább abból kilesni, és nem tudván a vitát egymás között eldönteni, magához Göthéhez fordult, mondaná meg, melyikök magyarázza költeményét leghelyesebben, a költő e felkiáltással felelt: „Mein Gott! An allen diesen Unsinn hab ich nicht gedacht!“ Ily helyzetben vannak az összehasonlító mythologia megalapítói az „iskola“ tulbuzgóságaival szemben. Igen méltatlan taktika azonban, ily kinövésekre reámutatván, az egészséges organismus ellen hozott ítéletet a valószínűség látszatával felruházni.

Az összehasonlító mythologia irodalma legutóbbi időből fontos adalékokat mutathat fel; nevezzük meg csak római téren Roscher több rendbeli dolgozatait, és elvárható, hogy a classica philológiával szakszerűen foglalkozó valamely tudósunk a tudományos irodalom ezen részéről behatóbban fog számot adni e folyóirat olvasóinak.

II.

Szorgalmasan folyt a munka az ellenség táborában is. Különösen az ugynevezett „positivista philosophia“ hívei léptek elő mythologiai nézetük rendszeres előadásával. Lássuk a legnevezetesebbeket. Futtában már bevezető szavaink folyamában is említettük, hogy Herbert Spencer, az angol nemzet nagy philosophusa, állást foglalt a mythologiai kérdés tekintetében. Elvárható is volt, hogy a tudományos kérdéseket egész terjedelmükben felölölő nagy tudós a mythologiai problémát nem fogja

tekinteten kívül hagyni. „A sociologia elvei” czimű munka I-ső kötetének jó fele foglalkozik az ide vágó kérdésekkel ¹⁾, mint a „primitiv ember” gondolkörével. Már *Bleek*, a délafrikai nyelvek híres kutatója, kinek a „nyelv eredetéről” szóló dolgozatát magyar fordításban is birjuk Mayr Aurél társunk tollából, a vallások eredetét, vagyis a vallásos eszmék legelső nyilatkozási formáját az *ősök kultuszában* találta. Az elődök, először csak a közelebbi, később mindinkább a távolabbi elődök vagyis ősök tiszteletéből keletkezett minden vallás, az ősökből lettek az istenek; a vallás első formája ezen elmélet szerint *anthropolatriá*-nak volna nevezhető. Valamint *Bleek* a nyelv eredetére vonatkozó kutatásaiban tulnyomóan azon jelenségek alapján indul, melyeket a délafrikai ugynevezett *bantu* nyelvek mutatnak fel, épügy a vallások eredetére nézve is a bantu törzsek vallási fokát használja a vallások eredeti természetének meghatározásánál kiinduló pontul. A bantu törzseknél az elholtak szellemei képezik a kultusz középpontját. Így pl. az Amakhosa törzs azt hiszi, hogy a szellemek földalatti hozzáférhetlen barlangokban lakoznak, a Becsuana és Herrero törzsek szerint a hegyek ormain tartózkodnak; mindnyájuk szerint pedig e szellemek eljárnak az előkhöz, javukat és kárukat előmozdítják, és ezért szükséges, hogy az ember akár imák, akár varázslás által engesztelje ki őket. Az *Amazulu* törzsek *Unkulunkulu*-nak nevezik a szellemek (Amahlozi) főnökét, a *Herrer*-k *Mukuru* (sing. *Vakuru*)-nak nevezik az ősök szellemeit; a *Becsuana*-k azt hiszik, hogy *Morimo* a szellemek főnöke, ki az emberrel és az állatokkal ugyanazon időben jelent meg a földön; mindnyájan egy barlangból bujtak ki, és *Bakui* tartományban még most is mutatják a föld legelső lakóinak lába nyomát. Mindezen tényekből az következne, hogy a vallás legeredetibb formája a halhatatlan szellemek kultuszában állott. Minthogy *Bleek* vallás és mythos között semmi különbséget nem tesz, szerinte a mythologia primitiv elemeit is az ősök szellemeiről való elbeszélések és hitek képezik.

¹⁾ A Dr. Vetter eszközölte német fordítást használtam. *System der synthetischen Philosophie* VI. Bd. Die Principien der Sociologie I. Stuttgart 1877.

Bővebben és terjedelmesebb készlettel mint Bleek, ugyanezen nézeteket fejti ki Spencer. és oly általános érvényre emeli ezen nézeteket, hogy a vallásokat és mythológiákat, sőt a szertartások és babonák egész nagy körét az ősök tiszteletéből származtatja le. Lássuk röviden eszmemenetét és eredményeit; természetesen az eredmények ezen rövid felsorolása által nem menthetem fel a tárgyunk iránt érdeklődő olvasót Spencer nagy horderejű tanulmányának elolvasása alól, mely ha eredményeit nem is tekinthetjük elfogadhatóknak, sem pedig olyanoknak, melyek a Sp. által kárhoztatott Müller-féle mythologiai tant pótolhatnák, mindenesetre oly tárházát nyújtja az adatoknak és anyagoknak, a milyennel eddig az összehasonlító vallástudomány, különösen a barbár népeket illetőleg, nem rendelkezett. Alapjaiban Spencer nézete azokból a jelenségekből indul ki, melyeket *Edward Tylor* „Primitive culture“ czímű munkájának több fejezetén keresztül az „animism“ nevezet alatt foglal össze, hogy tudniillik a műveletlen népek és egyének mindent, még a természet élet és mozgás nélküli tárgyait is, lelkekkel bíróknak hiszik, ezután áttér egy ezzel összefüggésben álló gondolkörrre, mely szerint az emberi lélek, ha a testet elhagyja, tovább folytatja egyéni létezését, akár önállóan, akár pedig úgy, hogy más tárgyakba, élőbe vagy életnélküliekbe száll, — mely eszmék keletkezését az alvás, ájulás, árnyékvetés tünetényei segítették elő, és alapjait képezik a lélekről, ennek halhatatlanságáról, a tulvilági életről, a földön túl levő lények befolyásáról szóló nézeteknek és hiteknek. Ezen nézetek képezik a vallásos eszmék kiinduló pontjait. Az ember azt hitte, amint a barbár törzsek még most is úgy hiszik, hogy az elköltözött szellemek a halálon túl is fenntartják összeköttetésüket az életben maradottakkal. Hogy befolyásuk üdvös legyen, e szellemeket kedvező hangulatban kell tartani, áldozatok által kell kedvükre járni, kuruzslások által kell őket kiengeesztelni. Így keletkezett a szellemek, vagyis az ősök kultusza; így a kuruzslás és imádkozás; így keletkeztek az oltárok, templomok és szent helyek, tudniillik ezek is eredetileg az elköltözöttek temetkezési helyeivel azonosak. (154-368. lap.) A bálvány- és fetisimadás is ezen eszmesorozat következménye. Azt hitték és hiszik, hogy az elköltözött szellem a megholtat ábrázoló képbe

vagy egyéb őt ábrázoló tárgyba, vagy pedig valamely kőbe költözött, hasonlóképen az elholttal összefüggésben álló *reliquium*-ot hitték a szellem képviselőjének vagy lakóhelyének. A bálványok, ábrák, kövek, reliquiumok stb. imádása tehát nem egyéb, mint az elköltözött szellemek kultusza (369—395. lap). Ugyanily eredetre vezeti vissza az *állatok imádását*, és a szent állatokról való hitet. Ennek hármias eredete van. Először összefügg azon hittal, hogy az elköltözött szellemek időről időre visszalátogatnak azon lakóhelyeikbe, melyekben míg a testtől el nem váltak volt, tartózkodtak. Ott vannak másrésről némely állatok, melyek ellentétben a vadállatokkal nagyon gyakran, különösen éjjeli időben megjelennek a házakban, p. o. a kigyók, bizonyos rovarok és némely madarak. Ily jelenségek a primitív ember azon hitét keltették, hogy ezen kigyók, csuszó-mászó rovarok és madarak nem egyebek, mint az elköltözött szellemei, és ezen nézettel függ össze azok imádása vagy szentül tartása. — Másodszor a szellemről azt hiszik, hogy néhai teste temetkezési helyének közelében szeret tartózkodni. Innen ered imádása és szentül tartása azon állatoknak, melyek leginkább barlangokban és temetők közelében találhatók; azokat hitték az ősök szellemeinek, melyek testüknek temetőjét felkeresik — „ezen pontból eredett továbbá az ördögökről és angyalokról szóló traditionalis képzeletek összessége.” — Harmadszor — és ezen pontnál hadd idézzünk tovább — a *nyelvi hiányai* okozták az állatimádás jó részét. A szók azon csoportja, melyet a vadember mint képzeleinek jeleit felhasználhatja, vajmi csekély. Ezen hiányok különösen a tulajdonnevek választásában nyilvánulnak. Nem birnak különbséget tenni a tulajdonnevek körében a metaphorikus érvénynyel bíró tulajdonnevek között, és ezen nevek sajátlagos jelentései között. Általánosán el van terjedve az a szokás, hogy valamely hőst állatok nevével tüntetik ki. Elnevezik nagy oroszlánnak, vérengző tigrisnek stb. Ugyesztén a gyermekeket is születésük némely kicsinyes körülményeinél fogva állatnevekkel nevezik. Vannak Kutvák, Fecskék, Farkasok, Medvék stb. Különösen az éjszakamerikai indián törzsek egészen a mai napig kedvelik ezen állati neveket, és maguknak a törzseknek elnevezésére is ily állatnevek használtatnak, úgy hogy p. o. valamely

nagyobb törzsegység felosztatik a „béka, a lud, a bagoly, a ponty” alsóbb törzsekre stb. [Tudjuk, hogy ezen elnevezések az ugynevezett *totémismus* jelenségeihez tartoznak.] Már most p. o. a „Farkas” nevű ember meghal; a szellemének szentelt kultusz összeköttetésben marad a *névvel* és készen van a néhai Farkas uram kultuszával együtt a farkas imádása és szentül tartása. Ez volna egyik philologiai főoka az állatok kultuszának (396—426. lapokon). Ép oly könnyedén származtatja *Spencer* a növények kultuszát is az ősök szellemeinek kultuszából. Itt is háromféle kiinduló pontot kell megkülönböztetni. Először: némely növények részegítő hatással vannak: a részegség állapotát úgy magyarázzák, hogy az emberen valamely, akár jó, akár rossz szellem vett erőt, a részegséget előidéző növényt tehát mind az elköltözött szellemek organumát imádják. — Másodszor számos népek vándorlásainak legendája növényekkel van kapcsolatban. Az Amazuluk p. o. azt hiszik, hogy első ősök Unkulunkulu egy náddal környezett barlangból került ki; más népek más növényekkel hozzák származásukat egyenes összeköttetésbe. Így p. o. a Damara nép egy *bizonyos* fát tartja ősenek. Ezen fához fűződött tehát az ősök kultusza. Innen a fák és erdők imádása. Az ősök származási helyét imádják, midőn fához fűzik tiszteletüket. Harmadik oka a növények kultuszának egybeesik az állatkultusz harmadik sorban felemlített okával. Növénynevek is szolgáltak személyek tulajdonneveiként: van Dohány, Kukoricza, Pamut mint tulajdonnév; ha e nevek viselője elköltözött, okul szolgáltak arra, hogy a tulajdonnevek által jelölt növények ezen nevek szellemek kultusza folytán szentesítésben részesültek (426—442. l.) — Hogy az égi testek és természeti tűnemények imádása az ősök szellemeinek kultuszából indult ki, az *Herbert Spencer* szerint nem szenved kétséget. A kaliforniai törzsek p. o. azt hiszik, hogy a Navajok egy nagy hegy belsejéből származnak; a Szantalok a Himalaja keleti részét tekiutik származásuk helyének. Ily tradíciók a hegyek kultuszára vezetnek, mely kultusz aztán az ősökre vonatkozik tulajdonképen. — Más népeknél a *tengernek* kultusza azon tradícióra vezetendő vissza, hogy őseik a tengerről származtak az országba; még azt a lehetőséget sem zárja ki *Spencer*, hogy itt is a tulajdonnév félreértése segítette elő a víz

és tenger kultuszát; az Irokezek 1800-ban egy köztük járó missionáriust „csinos tenger“ tulajdonnévvel neveztek el. Az égi testek kultuszának magyarázata az anthropolatria szempontjából szintén nem okoz nehézséget Herbert Spencernek. Részint szintén tulajdonnevek félreértése adott okot ezen vallásos elemek kifejlődésére; valamely ősnak Hold vagy Csillag volt a neve, és ezen ősz kultusza összezavarodott maguknak az illető égitesteknek imádásával. Az égitestek imádása keletkezésének egy másik módja a nép őseinek bevándorlásáról szóló tradíciókból következett. Épen úgy mint ilyféle tradíció: „népünk az erdő vidékéről vándorolt be az országba,“ az erdő illetőleg fakultusz keletkezésének adott okot; ilyféle tradíciók: „A nép ősei a nap-kelte vagy nap-nyugta vidékéről származtak“ voltak okai a napkultusz különféle módozatainak. Franklin a Tinneh népről azt beszéli, hogy mindegyik törzsnek meg van a maga megkülönböztető elnevezése, mely a folyam vagy tótól kölesőnötetik, melynek partján szoktak vadászni, vagy azon területtől, melyből legutolszor vándoroltak el. Így az egyik törzs „Saw-isaw-dinneh“-nek nevezi magát, azaz „a napkeletről való Dinneh. Ily elnevezések egy homályos és fejletlen nyelvvel bíró nép mondájában oly tradíciót erősíthetett meg, hogy a nap az ő ősük. (442—472. lap.)

Ennyiből áll az az elmélet, melyről Herbert Spencer biztossággal azt hiszi, hogy az embernek nagyon bele kell bolondulva lennie a „mythologisták“ (így nevezi az összehasonlító mythologia híveit) elméleteibe, hogy biztos kiinduló pontjául ne tekintse a mythológiák és vallások megértésének. Az ősök, illetve az elköltözött szellemek kultuszára kellene már most visszavetnünk a világ összes mythológiáit.

Dr. Goldziher J.

A „CISIO-JANUS“ TÖRTÉNETÉHEZ.

Mai naptáraink előtt mindenütt találkozunk a *Cisio-Janus* (*Cysianus* vagy *Cisivanus*) nevezetű versekkel, melyek az embereknek az időban való tájékozódhatást, legalább a fontosabb ünnepekre és a naptári szentekre vonatkozólag lehetővé tették, illetőleg

megkönnyítették. E verseket a mai naptárak létrejötte óta sokáig senki sem vette figyelembe. Csak a múlt század végén és főleg a jelen században akadtak egyes tudósok, kik a különböző nyelveken fennmaradt *Cisio-Janus*-okat összegyűjtötték, kiadták és megmagyarázták, illetőleg ... szidták, mert rendszerint esztelen, haszontalan, költőietlen éreztelményeknek declarálták, melyek még legközelebbi czéloknak sem felelnének meg. Ez ítéletek legnagyobbbrészt tulzottak, a munkák, melyekben foglaltatnak, felületes vizsgálaton alapulnak, s így nem nagy értékűek. A legjobb, mit a *Cisio-Janus*-ról irtak: *Grotefend* három czikke¹⁾, *Jeitteles* és *Krause* két tanulmánya a gráci (német) *Cisio-Janus*-ról,²⁾ *Naumann*-nak és *Pfeiffer*-nek bibliographiai összeállításai³⁾ végre legujabban *Pickel*-nek egy értékes tanulmánya,⁴⁾ mely az eddigi ismereteket összefoglalja és kiegészíti. A magyar *Cisio-Janus*-okra természetesen nem reflectálnak ezen külföldi tudósok: hazánkban tudtommal csak *Toldy Ferencz* érinti azokat, de ő is csak mellékesen, némileg *Mátrai Gábornak* a magyar naptárakról irt egy tanulmányának kiegészítéséül⁵⁾.

I.

A *Cisio-Janus* eredetileg huszonnégy hexameterből állott: kettő-kettő esett egy hónapra. Nevét az egész mű kezdőszavaitól nyerte: tartalmát az állandó ünnepek és a naptári szentek nevei tették. Az egyes hónapoknak szentelt két-két hexameternek annyi szótagja volt, a mennyi napja van az illető hónapnak.

¹⁾ *Cisio-Janus*. Ersch- és Gruberféle encyclopaedia, I. sect. 17. köt. (1828). 295—300 l. és *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*, 1870. 280—284. és 300—311. l. és u. o. 1871. 308—310. l.

²⁾ Ezek: 1. *Mittheilungen aus Grazer Handschriften von Adalb. Jeitteles*, Pfeifferféle Germania, XXI. köt. 338—346. l. -- 2. *Zu dem Grazer Cisio-Janus von K. E. H. Krause*, u. o. XXII. köt. 286—290. l.

³⁾ Amaz a Naumannféle *Serapion* 1848-iki (36—40. l.), ez ugyanannak 1853-iki évfolyamában (145—156. és 173—176 l.).

⁴⁾ *Das heilige Namenbuch von Konrad Daugkratzheim. Herausgegeben mit einer Untersuchung über die Cisio-Janus von Karl Pickel*, Strassburg, 1878.

⁵⁾ *Mátrai* czikke: *Uj Magyar Muzéum* 1853. II. köt. 177—188. l. *Toldy* u. o. 188—190. l.

Minden napnak jutott tehát egy szótag, és az ünnepeknek vagy a szenteknek nevei, illetőleg e neveknek első szótagja, a vers azon szótagjára estek, mely szám szerint a hónap megfelelő napját jelölte. A Cisio-Janus 24 versebe körül-belül 150—180 (ünnep- és szent) nevet, azonkívül az illető hónap nevét kellett felvenni, és ezeken kívül még egy pár szóra volt szükség, melyek mind e neveket lehetőleg értelmes mondatokká kössék össze. Természetes, hogy ez a gazdag anyag nem illeszkedett minden erőszak nélkül a versekbe, és a verseknek épen azon szótagjaira, melyekhez a naptár datuma szerint tartozott, s így a legfűresább rövidítések, a legsajátságosabb szófüzések és kifejezések váltak szükségessé. Ime egy példa:

Januarius:

Cisio Janus Epi sibi vendicat ⁶⁾ *De Feli Mar An.*

Prisca Fab Ag Vincen Tim Paulus nobile lumen.

Azaz, a számos rövidítések kiegészítésével:

Circumcisio Januarius Epiphania sibi vendicat Octava Felicis Marcelli Antonii

Fabiani Agnetis Vincenti Timotheus Paulus nobile lumen.

Az egyes szótagok a hónap napjainak megfelelőleg:

1. *Ci* = Circumcisio domini, január 1.

2. *si*

3. *o*

4. *Ja*

5. *nus*

6. *E* = Epiphania domini, január 6.

7. *pi*

8. *si*

⁶⁾ Közélatin szó; Dieffenbach. Glossarium mediae et infimae aetatis, 610. l. szerint *sibi vendicare* a. m. *usurpare, acquirere*. A mondat szerkezet teljesen alá van rendelve a szótagok elhelyezkedésének. Alany: *Januarius*, állitmány: *sibi vendicat*, de a tárgy: *cisio* mégis nominativusban áll, mert *cisionem* mellett a következő *Ep* a hetedik szótag volna, pedig *Epiphania* január hó hatodikára esik. Így van ez. bár a mondat szerkezetek az egyes hónapoknál igen különböznek, a többi versekben is.

9. *bi*
10. *ven*
11. *di*
12. *cat.*
13. *Oc* = Octava Epíphaniae, januar 13.
14. *Fe* = Felix in Pincis, januar 14.
15. *li*
16. *Mur* = Marcellus, januar 16.
17. *An* = Antonius, januar 17.
18. *Pris* = Prisca, januar 18.
19. *ca*
20. *Fab* = Fabianus et Sebastianus, januar 20.
21. *Ag* = Agnes, januar 21.
22. *Vin* = Vincentius, januar 22,
23. *cen*
24. *Tim* = Timotheus, januar 24.
25. *Paul* = Pauli conversio, januar 25.
26. *lus*
27. *no*
28. *bi*
29. *le*
30. *lu*
31. *men*

A Císio-Janus versei ily módon megfelelték azon czélnek, melyet Chyträus, a *Chronologia Herodoti et Thucydidis*, (Helmstadii, 1586. és 1593.) függeléke gyanánt kiadott Císio-Janusra vonatkozólag mond: *syllabis in digitum digestis pueri Calendarium integrum ediscere et memoriter circumferre possent*. A fennebbi példa mutatja, hogy az ünnepneveknek és a szentek neveinek első szótagja azon napra esik, mely az ünnepnek vagy a szentnek napja volt. A többi szótagok csak egy-egy napot jelentenek. más értelmök vagy jelentőségek nincsen.

A Císio-Janus versei az oktatás egyik legfontosabb tárgyát képezték: folyton említették és gyakorolták a gyermekekkel. kik a hexametereket alig értették, de az ünnepek és szentek naptári elhelyezésében könnyen eligazodtak. Innen van, hogy régi könyvekben ismételve akadunk a Císio verseire: hiszen még

Luther és Melanchthon sem adták ki káteiket vagy imádságos könyveiket, a nélkül, hogy az utolsó lapra a Císio-Janust ki ne nyomatták volna.

II.

A legrégibb *Císio-Janus*-ok természetesen a *latin* nyelven írottak. Ilyeneket eddigelé 23-at ismertünk⁷⁾. Mind e művek teljesen egyezők, a mi céljokat és berendezésüket illeti; eltéréseik a következő szempontok alá esnek: 1. Némely Císio *több* szentnek nevét adja, mint a másik, pl. a január második versében: *Prisca Fab Ag Vincen Pau Pol Car nobile lumen*; itt a fent közlött példányból hiányzik a *Timotheus*, de fel van véve a *Polycarpus* és *Carolus Magnus*. — 2. A különböző Císiók egy és ugyanazon ünnepet különböző névvel nevezik, pl. novemb. 2. *quatuor coronati* — némely Císioiban *qua*, másokban *co*; vagy októb. 21. Ursula és a 11000 szüz: majd *Ur* (Ursula), majd *un* (undecim millia). — 3. A különböző Císiók (vidékek szerint, tekintettel a helyi védszentekre) más meg más szentet emlitenek egy és ugyanazon napon, pl. Januariusban *Císio Janus Epi Erhart Pauli cat oc Feli Mar Ant Prisca Fab Ag Vin Em Tam Pau Pol Jo Crisos Adel*. Ebben a fent közlött példánytól eltérők: *Erhart*, jan. 8. Erhart, regensburgi püspök; — *Pauli*, jan. 10. Paulus primus eremita; — *Em*, jan. 23. Emerentiana; — *Pol*, jan. 26. Polycarpus; — *Jo Crisos*, jan. 27. Johannes Chrysostomus; — *Adel*, jan. 30. Adelgundis.

Lehet-e a Císio ezen számos eltérő alakjai alapján a *legrégibb*, az *eredeti* alakot, — természetesen legalább nagy valószínűséggel, mert teljes biztosságról alig szólhatni, — megtalálni, megalkotni? És valjon honnan származik az alakok e sokfélesége? miképen keletkezhetett az?

A Císio-Janus fejlődésére vonatkozólag két nézet lehetséges, és mindegyikök talált védőkre. — Az első vélemény szerint e versek eredetileg csak *kevés szentnek* nevét foglalták magukban, de azokat teljes alakjokban és érthető mondatokban; idővel mind több nevet szorítottak a hexameterekbe, mit csak

⁷⁾ Ennyit sorol fel *Pickel* i. m. 25. lapján. Az előbbi kiadók és nyomozók csak 19-et ismertek.

úgy tehettek, ha a neveket megcsontkították és a mondat szintaktikai és értelmi épségét kisebb nagyobb mértékben feláldozták. A másik vélemény szerint a Císio versei eredetileg *csupán szentek neveit* tartalmazták, minden összekötő szók nélkül, tehát tisztán névlajstromok és nem egyszersmind értelemmel bíró mondatok voltak; hogy a versek megtanulását a gyermekeknek megkönnyítsék, idővel keresztesítették a szentek neveit és a kevésbé fontos vagy ismeretes nevek helyét összekötő szókkal pótolták. Kétségtelen — ezt mutatják a legrégebb Císioók, ha összehasonlítjuk a későbbiekkel. — hogy e vélemények közül az első a helyes. Ezt vallják *Grotefend* és *Pickel*, a kérdéses művek legjelesb ismerői is. De az természetesen nem azt teszi, hogy tehát az a Císio a legrégebb, mely a *legkevésbé* nevet tartalmazza: — mert nemcsak a nevek *szóma*, hanem azoknak *értéke* is érdemel figyelmet. Némely Císioók oly neveket is tartalmaznak, melyeknek hirtokosai *igen későn* soroltattak az egyház által a szentek közé. Ezeknek nevei nem állhattak az eredeti Cisióban: de nem azon helyi és nemzeti szentek sem, kiknek nevei a különböző vidékeken keletkezett versekben előfordulnak. Szóval azon szentek, kik egy bizonyos (késő) időhöz vagy (kisebb körű) helyhez voltak és vannak kötve, nem szerepelhettek az eredeti Cisióban, mely a *lehető legnagyobb közönségnek* volt szánva.

Csak egy-két példa a mondottak jellemzésére⁸⁾.

A Císioók egy csoportját a következő nevek jellemzik: *Stanislaus* (máj. 8. krakkói püspök, meghalt 1079. szentté avatott 1253), *Hyacinth* (szept. 11. Domonkosrendi szerzetes, ki főleg Csehországban, Sziléziában és Lengyelországban működött), *Hedvig* (októbr. 15. Lengyel hercegnő). E císioók tehát kétségtelenül *lengyel* vidékek számára készültek. Ezekhez közel áll és egyes példányokban velök érintkezik egy másik csoport, melyet *cseh*-nek nevezhetni, mert itt ily nevek tűnnek fel: *Translatio* (szept. 28. t. i. Venceslai), *Ludmilla* (nov. 9. Vencel cseh herceg nevelője), *Procop* (prágai apát) vagy *Ihus* (jul. 4.) stb. — Ismét mások az osztrák tartományokra és a salzburgi püspökségre utalnak. Ezekben feltűnnek: *Erhart* (jan. 8. regensburgi püspök.

⁸⁾ Igén sok és szép anyagot ad *Pickel*, id. művében. 27—33. l.

VIII. század). *Wolfgang* (októb. 31. szintén regensburgi püspök), *Rupertus* (márcz. 27. Salzburg első püspöke. † 723.), *Virgilius* (novemb. 27. salzburgi püspök, Karinthia apostola † 784.), *Luna* (jul. 26. Jezus nagyanynja, ünnepe az osztrák tartományokban még ma is a legfényesebbek egyike), *Coloman* (októb. 13. skót királyfi, kit Jeruzsalembe utaztában 1020-ban Stockerauban igazságtalanul felakasztottak) stb. stb. Ily módon meghatározhatni a különböző Cisiók *házját* és ezzel együtt *nemzeti*, illetőleg *helyi* sajátosságát, melyről természetesen el kell tekintenünk, ha az eredeti Císio-Janust meghatározni, ill. rekonstruálni akarjuk.

De nemcsak a különböző vidékek gyakoroltok módosító befolyást a cisiókra; az *idő* is hagyott nyomokat e versekben, a mennyiben ezek a századok folyamában csak későbbben a szentek sorába iktatott férfiak és nők neveit is fogadták be. Itt, némely kevésbbé jelentékeny alakokat nem tekintve, főleg a következő négy szent érdemel figyelmet: 1. *Ersébet* (novemb. 19. † 1231. szent 1235.) — 2. *Ferencz* (októb. 4. † 1226. szent 1228.) — 3. *Juliana* (febr. 16., szent 1208.) — 4. *Tanús* (decemb. 29. † 1170. szent 1773.) — Ezen négy nevet az eddig ismert 23 císio közül *csak három nem ismeri*: a *Beham*-féle (20. sz.), a *Haltaus*-féle (1. sz.) és a *Bickell*-féle (3. sz.) cisiók.⁹⁾ A többi húsz císio tehát mind későbbi időből származik, mint 1235-ből, a mely évben a nevezett négy szent legkésőbbike felavattatott. *A legrégébb cisiók tehát az 1., 3. és 20. számúak.* Ezek közül a 3.

⁹⁾ A számok a *Pickel* felsorolására (id. m. 23—25. l.) vonatkoznak, melyet ezentúl, teljességénél is a régibb kutatások anyagának pontos és kritikai felölelésénél fogva minden císio-tanulmánynál alapul kell venni.

A fent említett három Císio-Janus a következők: Az 1. számút *Haltaus* tette először (Calendarium medii aevi Lips., 1729.) közzé; utóbb *Grotefend* az *Ersch- és Gruber*féle encyclopaediában (1. fent az első jegyzetet) lenyomatta (hol *Februs* sajtóhiba e h. *Februo*). — A 3. számút *Bickell* adta ki. (Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit, 1865, 158. l.). — A 20. számút a XIII. század első felében *Beham Albert* jegyezte föl. Kiadta *Höfler*, Albert von Beham und die Regesten Papst Innocenz IV. (Stuttgart. 1847.) cz. művében, a bevezetés XXIV. lapján. Erről szól *Latendorf* is (Anzeiger f. Kunde d. d. Vorzeit. 1871. 206. l.), ki szintén ezt tartja a legrégébb fennmaradt cisiónak.

számu, mely Erzsébetet nem, de a többi három szentet megnevezi, 1228—1235-ből való; az 1. számu, mely sem Erzsébetet, sem Ferenczet nem ismeri, 1208—1228-ban keletkezett; a 20. számu, mely a nevezett szentek közül csak Tamásról tesz említést, 1173. után, de 1208 előtt keletkezett. *Ez a Behamféle, tehát a legrégibb Cizio-Janus, mely reánk maradt.*

De ennek a szövege sem maradt régi eredeti alakjában reánk, mit főleg a különböző hibákból — a szentek nevei nem esnek napjaikra — következtethetni. A latin cizio legrégibb alakját azért csupán következtetés útján, a különböző fennmaradt verseknek összehasonlítása alapján és helyes szövegkritika segítségével nyerhetni. *Pickel* szerint (i. m., 36. l.) e szöveg eredeti alakja (legvalószínűbben) a következő volt:

1. Cizio. Janus epi. sibi vendicat oc. Feli., Mar., An.
Prisca, Fab., Ag., Vincen., Tim., Paulus, nobile lumen.
2. Bri., pur., Blasus Agath., Februo., Scolastica Valent.
Primum conjunge tunc Petrum, Matthiam inde.
3. Martius officio decoratur Gregoriano,
Gertrud, abba Bene. iuncta Maria genitrice.
4. April in Ambrosii festis ovat atque Tiburti
Et Valer., sanctique Geor., Marcique, Vitalis.
5. Philip, crux, Flo., Got. Johan latin, Epi., Ne., Mar. ad mar.
Maius in hac serie tenet Urban, in pede Cris., Can.
6. Nic., celline. Bon., Med. dat. Jun., Primi, Ba., Cyrini.
Vitique Mar., Prothas., Al., sancti Joha., Joha., Le.,
Pe., Pau.
7. Jul. partes Udal., Or. Wil., Kili., fra., Bene., Margar.,
apost., Al.,
Occurrunt Prax., Mag., Ap., Chris., Jacobique Sim., Abdon.
8. Petr., Steph., Steph., Just., Os., Sixt., Af., Cy., Re., Lau.,
Tibur., Hip., Eus.,
Sunpeio, gap., Mag., Aug., Pri., Timo., Bartholo., Ruf.,
An., col. daucti.
9. Aegidium, Sep., habet nat., Gorgon., Proti., Ma., Crux.,
Nic.,
Eu., Lamperteque. Mat., Mauricius et Da., Wen., Mich.,
Hier.
10. Remi. sub Octobre Marcus. Di., Ger., An. quoque,
Calixt.,
Galle, Lucas. Cap., Un. (vagy Ur.), Cor., Seve., Cris-
pini, Simonis, Quin.

11. Omne novembre cole Co., Theo., Martin Briccique,
Succedunt illi Ce., Cle., Chry., Katharina, Sat., An.
12. December Barba., Nicolaus et alma Lucia,
Sanctus abinde Thomas. modo nat. Steph., Jo., Pu.
Thoma., Sil.

*Syllaba quaque diem, duo versus dant tibi mensem.*¹⁰⁾

¹⁰⁾ A cisióba felvett szenteknek és ünnepeknek teljes nevei, a hónapoknak megfelelő napjaival együtt:

1. *Januar*: Circumcisio domini 1., Epiphania domini 6., Octava epiphaniae. 13., Felix in pincis 14., Marcellus 16., Antonius 17., Prisca 18., Fabianus (et Sebastianus) 20., Agnes 21., Vincentius 22., Timotheus 24., Pauli conversio 25.

2. *Február*: Brigitta 1., Purificatio Mariae 2., Blasius 3. Agatha 5., Scolastica 10., Valentinus 14., Petri cathedra 22., Matthias 24.

3. *Márczius*: Gregorius 12., Gertrud 17., Benedictus 21., Maria genetrix (Mariae amuntiatio) 25.

4. *Április*: Ambrosius 4., Tiburtius 14., Valerianus 18., Georgius 23., Marcus 25., Vitalis 28.

5. *Május*: Philippus 1., Inventio crucis 3., Florianus 4., Gothardus 5., Johannes ante portam Latinam 6., (Gordianus et) Epimachus 10., Nereus (et Achilles) 12., Maria ad martyres 13., Urban 25., Crispulus (et Gabinus) 30., Cantianilla (et Cantius) 31.

6. *Június*: Nicomedes 1., Marcellinus (et Petrus exorcista) 2., Bonifacius 5., Primus (et Felician) 9., Barnabas 11., Cyrinus (et Basilides) 12., Vitus 15., Marcellianus (et Marcus) 18., Prothas 19., Albanus 21., Johannes baptista 24., Johannes et Paulus 26., Leo II. 28., Petrus (et Paulus) 29., Pauli commemoratio 30.

7. *Július*: Udalricus 4., Octava Apostolorum 6., Wilibald 7., Kilianus 8., Fratres 10., Benedicti translatio 11., Margaretha 13. Apostolorum divisio 15. Alexius 17., Praxedis 21., Maria Magdalena 22., Apollinaris 23., Christina 24., Jacobus 25., Simplicius (Faustinus et Beatrix) 29., Abdon (et Sennes) 30.

8. *Augusztus*: Vincula Petri 1. Stephanus popa 2., Stephani protomartyris inventio 3., Justinus presbyter 4., Oswaldus 5., Sixtus 6., (Donatus et) Afra 7., Cyriacus 8., Romanus 9., Laurentius 10., Tiburtius 11., Hippolytus 13. Eusebius 14., Assumptio Mariae 15., Agapetus 18., Magnus 19. (Aug. a hónap), Privatus 21., Timotheus (et Simphorian) 22., Bartholomeus 24., Rufus 27., Augustinus 28., Decollatio Johannis 29., (Felix et) Adaeuctus 30.

9. *Szeptember*: Aegidius 1., Nativitas Mariae 8., Gorgonius 9., Protus (et Hyacinthus) 11., Maternus (vagy Amandus vagy Mauritius) 13., Exaltatio crucis 14., Nicomedes presb. 15., Euphemia 16., Lampert-

Ezen eredeti alakját a Císiónak, némely szentek neveinek kihagyása, másoknak felvétele, az összekapcsoló szóknak elferdítése, mellőzése stb. által későbbi korok ismételve át- meg átalakították, sokszor annyira, hogy az eredeti versforma, a hexameter, is elveszett és a versek teljesen érthetetlen szósorokká lettek, melyeknek emlézése és emlékezetben megtartása nem csekély fáradságot okozhatott. E bajon próbáltak a XVI. században Melanchthon, Graphäus Konr. és mások segíteni, mi első sorban csak a szentek neveinek kevesbitése útján történhetett, a mint pl. a Melanchthon híres Císio-Janusa vagy, a mint ő nevezi, Calendarium syllabicuma az eredeti 146 névből mindössze csak 33 szent- vagy ünnepnevet tartott meg. Természetes, hogy a Melanchthon císioja értelmesebb, szebb, könnyebben megtartható. Összehasonlításul közlöm az év első két hónapjára szóló verseket:

1. Císio-Janus Epiphaniis die dona Magorum.
Vincit ovans Agne, nova Paulum lumina vertunt.
2. Et purgata parens ad templum ducit Jesum.
Sede doces sacra cum Petro. Mathia, gentes, stb.

Graphäus és mások nem tartották meg a hexametricus alakot, hanem szabad alkatu verseket alkalmaztak: ismét mások

tus 17., Matthaeus apost. et evangel. 21., Mauricius 22., Damianus (et Cosma) 27., Wenceslaus 28., Michael 29., Hieronymus 30.

10. *Oktober*: Remigius 1., Marcus 7., Dionysius 9., Gereon (et alii 318 martyr.) 10., Andronicus 11., Calixtus 14., Gallus 16., Lucas 18., Caprasius 20., Undecim millia vagy Ursula 21., Cordula 22., Severinus 23., Crispinus 25., Simon (et Judas) 28., Quintinus 31.

11. *November*: Omnium sanctorum commemoratio 1., Quattuor coronati 8., Theodorus miles 9., Martinus 11., Briccius 13., Caecilia 22., Clemens papa 23., Chrysogonus 24., Katharina 25., Saturnius (et Crisantius) 29., Andreas 30.

12. *December*: Barbara 4., Nicolaus 6., Lucia 13., Thomas 21., Nativitas domini 25., Stephanus protomartyr 26., Johannes evangelista 27., Pueri innocentes 28., Thomas ep. Cantuar. 29., Silvester 31.

E Císio tehát Januárban 12, Februárban 8, Márciusban 4, Áprilisben 6, Májusban 11, Júniusban 15, Augusztusban 23, Szeptemberben 15, Oktoberben 15, Novemberben 11, Decemberben 10, összesen 146 szentnek (ill. ünnepnek) napját foglalja magában.

teljesen mellőzték a verses alakot: de a főszabálynak: *Syllaba quaeque diem* megfelelnek, úgy hogy e szabálynak, mely a modern nyelvekben annyiban némileg módosult, hogy nemcsak egy-egy szótag, hanem teljes szó, sőt egész vers is felelhetett meg a hónap egy-egy napjának. — e szabálynak megóvása a cisio főismertető jele. Versek, melyekben a szótagok (szók, versek) nem jelentenek napokat és a szentek neveinek szótagjai (szavai, napjai) nem esnek össze ünnepük napjával, egyáltalában nem számíthatók a cisiók sorába¹¹⁾.

III.

A latin cisiók mellett találkoznak korán modern nyelvekben írott kalendariumi versek is. első sorban, már a XIV. század óta, *németek*; melyek rendszeren rímes versekben írvák, teljes alakjukban (nem elcsonkítva) adják a szentek neveit, és lehető összefüggő, értelmes mondat szerkezetre törekszenek, különben azonban nyelvre, tartalomra és terjedelemre nézve igen sokféle, egymástól eltérők.

A mi az utolsó pontot, a cisiók terjedelmét, illeti, a latin cisiók mind teljesen egyformák voltak, mert a szótagok össze-
sége, minden napnak *egy-egy szótag* felelvén meg, mindnyájukban ugyanaz volt. Vannak német cisiók is ezen szabály szerint, de vannak, hol az egyes napoknak egy-egy teljes szó (*ein jeglich Wort gibt einen Tag*), sőt egy-egy teljes vers felel meg. Ez utóbbiak természetesen igen terjedelmesek, mindnyájukban azonban, bármely szabály szerint legyenek is alkotva, a szentek nevei (a szótag, szó vagy vers száma szerint) a hónap megfelelő napját jelentik.

Eddig a következő *német cisiók* ismeretesek: I. *Szótagos* (*Císio-Jani* (egy-egy szótag felel meg a hónap egy-egy napjának), melyek a latin cisiókhoz legközelebb állanak:

¹¹⁾ Azért nem is tartozik ide *Dankrotzheim Konrad* elzászi költőnek († 1444.) 1435-ben írt „Szentek névkönyve“ (*Das heilige Namenbuch*), melyet legújabbán *Pichel* (l. fönt a 4. jegyz.) adott ki. Mert e költemény felsorolja (közbeszótt mindenféle megjegyzésekkel és tanácsokkal) a szenteket azon egymásutánban, a mint napjaik a naptárban következnek, de nem jelöli meg a nevek szótagjaival vagy a teljes névvel vagy verssel a megfelelő kalendariumi datumot.

1. Az Ersch- és Gruberféle encyclopaediában (i. h. 298. l.) a „Hannoverische gelehrte Anzeigen“ 1753-iki évfolyamából közzétett, különben ismeretlen származású cisio, melynek első hónapja (mai helyes írással) így hanzik:

Jenner: Neujahrs Tag folgen König drei
 Das sagt dem Reinhold Felix frei.
 Antoni Bastian verehrt.
 Paul Polycarpum bekehrt.

2. A donaueschingeni könyvtárnak egy XV. századi papír-kéziratában (103. sz.) *Das ist des Steyrer Kalender* felirattal fennmaradt cisio, melyet *Pickel* talált meg és adott ki először (i. m. 49. l.). Szerzőjéről (*Steyrer*) nem tudunk semmit, de kétségtelen, hogy ez (a reánk maradtak közül) a *legrégibb német cisio*, mit már abból is szabad következtetnünk, hogy a latin cisiókhoz legközelebb áll. Mint a latin versekben itt is rövidített alakokban találjuk a szentek neveit: mint ott ugy itt is vannak egész versek, melyekben a közlött nevek minden mondattani kapocs nélkül sorolva egymás mellé, a minék következtében egyes sorok teljesen egyeznek a megfelelő latin sorokkal (hiszen májúsban még a latin *Cunr* is megmaradt!). E cisio tizenkét négy verses versszakból áll. Közzöljük az egészet (modernizált helyes írással), összehasonlításképp a fentebbi latin cisióval:

Das ist des Steyrer Kalender:

1. Neu ist das Jahr in Percht'n lant.
 Erhart, nach dir ist dem Felix gar Ant.
 Brisca, Fab., nes, Vinzent ward.
 Paulus, der hat sich bekahrt (bekehrt).
2. Preid, Licht, Blas zünd't Agt, Dorothe. Preim.
 Scolastica, Valent.
 Hilf vor dem streng'n G'richt!
 Lass, Peter Mathias, uns nicht!
3. Dumm ist die Welt zu dem Faschang (Fasching).
 Den Tanz richt't Gregor mit seim G'sang.
 Gerdraut und Abt Benedikt, schick'
 Marei, Ruprecht'n, mich amblick'!
4. April, sag Ambros, der Mai:
 Die Blum'n, Blätter, Gras uns Tyburz Heu.

- Gut'r Ritt'r, hilf von jed'r Noth!
 Gorig, Marcus wend' den gach'n (jäh'n) Tod!
5. Philipp, Crux, Flor., Got., Hanns, ich hoff',
 Mich tröst' noch heuer mein' Frau Soph.
 Mai grün, der blühn dort her; da geht'r.
 Brich Urban Viol', trag Frau'n, Pet'r!
6. Nikom., Erasm., Bonifaz.
 Her Preim, der find't viel gross'n Schatz.
 Veit hüt't das Haus. Prothos faul,
 Ritter Hanns, wach' auf! Schlaf' nicht Pet'r Paul!
7. Trink, Process! Ulrich ist um sechs.
 Trinkt, Brüder! Margret gibt zwölfpot, lex.
 Wohlauf nach cherss'n, Magdalen!
 Jakob will nach Chrichen gehn.
8. Pet'r, Steff'l, Steph'n, Valtein, Sixt,
 Affr' heimlich Lorenz bei Matzn liegst.
 Fraun Schied uns macht noch mannig Herz klag'n.
 Bartholomäus todt, Hanns erschlag'n.
9. Gilg mit dem Most oft amn vellt.
 Frau höch't die Bürd', dr wird am Kreuz 'zählt.
 En., Ruprecht, Schach und Math., Mauritz.
 Ruprecht, Virgil haut Mich'l Witz.
10. Den Leo Franz schlug mit der Stang'.
 Dyonis todt. Kolmann hang (hing).
 Gall und Lucas und Mägl' eilef taus'nd.
 Das Chohn das Simon all haus'nd.
11. Alle Heiligen Lienhard fing.
 Do trank Mert, dass Britz ihm entging
 Stricks netzl, Els! Jungfrau Cec., Clement, Kärli.
 Trink fasten Cat. Ändrl!
12. Hilf süssen Barbar, Niklas, Frau,
 Dass uns der Teufel lütz'l schau (wenig schade).
 Hier läut't mit Fuchschwanz Toeml mir spat.
 Läut't Christ, Steph'n, Hanns, Kind, Toeml dort drat
 (= schnell¹⁵).

¹⁵ E cizioban előforduló új vagy nehezen felismerhető szentek nevei: 1. *Január*: Perchten (Epiphania) 6., Erhart, regensburgi püspök 8., nes, Agnes 21. — 2. *Február*: Preid, Brigitta 1., Agt, Agathe 5., Preim, Primus 9. — 3. *Március*: Marei. Mariae annuntiatio 25.. Ruprecht, salzburgi Rupertus 27. — 4. *Április*: Tyburz. Tiburtius 14.. Gorig, Georgius 23. — 5. *Május*: Crux, Inventio crucis 3., Hanns. Johannes ante portam latinam 6. Sophia, Zsófia 15. — 6. *Június*: Erasm., Erasmus 2., Preim, Primus 9., Veit, Vitus 15., Hanns, Johannes baptista 24. — 7. *Július*: Process, Procesus 2., lex, Alexius 17. —

A szótagos Cisiók csoportjából csak e két példány ismeretes. Gazdagabb a II. csoport; ide azon cisiók tartoznak, melyekben a hónap egyes napjait egy-egy *teljes szó* jelöli. E csoportból fennmaradtak:

1. Hermann salzburgi szerzetesnek a XIV. század végén készült cisiója, melyet sokáig legrégebbinek tartottak. Egy bécsi és egy kolmári kéziratban maradt fenn; eddig kiadatlan. Első verse: *Besniten würdiglichen ward der dreier König betaget*. Az első szó *besniten* azaz: circummcisio, jan. 1. — *König* a hatodik szó, azaz: három király, jan. 6.

2. Az *augsburgi Cisió 1470-ből*, melynek czime: *Diss ist der Cisió-Janus tzu tutsch und ein jeglich wort gibt einen tag*. Ez, mint a számos kiadásokból is ítélhetni, a legismertebb és legelterjedtebb naptárak egyike volt. Az újabbkori kiadások közül legkönnyebben hozzáférhető a *Grotefendé*, az Ersch- és Gruberféle encyclopaediában (Cisió-Janus alatt, 299. l.) és a *Pickelé* i. m., 53—56. l. Mutatványul közöljük az év első és utolsó hónapját (a számokkal a szó számát s illetőg a hó napját jelöljük):

1. Jesus¹, das Kind ward beschnitten:
Drei⁶ König vom Orient kamen geritten
Und opferten dem Herren lobesam.
Antonius¹⁷ sprach zu Sebastian²⁰:
„Agnes²¹ ist da mit Paulus²⁵ gewesen.
Wir sollten auch mit wesen“ (= sein).

12. „Wann kommt Jungfrau Barbara?“
Sprach Niklas⁶ zu Maria“.
„Wie lang soll denn Lucia¹² beiten, (= warten)

8. *Augustus*: Steffl, Stephanus papa 2.. Stephen, Steph. protomart. inventio 3., Valtein. Oswald 5.. Affr. Afra 7.. Lorenz, Laurentius 10., Matxn. Maximus 13.. Hanns, Decollatio Johannis 29. — 9. *Szeptember*: Gilg, Aegidius 1.. Frau. Nativitas Mariae 8.. Krux, Exaltatio crucis 14., Eu., Euphemia 16.. Virgil, Virgiliu elevatio 26. — 10. *Oktober*: Franz, Franciscus 4., Coloman mártir 13.. Mägd eif tausend, Undecim millia 21. — 11. *November*: Lienhard. Leonhardus 6.. Mertz. Martinus 11., Britz, Briccius 13., Els, Elizabeth 19., Cec. Caecilia 22. Kaerl, Katharina 25., Sat. Saturnius 29. — 12. *December*: Toeml. Thomas 21.. Christ., Nativitas Domini 25.. Hanns. Johannes evang. 27., Kind. Pueri innocentes 28.. Toeml. Thomas ep. Cantuar. 29.

Dass sie das Kindelbett bereiten?

Wenn Thomas²¹ bringt schier (= schnell) die Weihenacht²²?
Steffen²⁶, Johann²⁷, Kindlein²⁸, Thoman²⁹ habens gesagt.

3. és 4. *Wolkenstein Oswald* tirolai költőnek, ki a XIV. század végén és a XV. elején élt, két Cisiója, melyek a költőnek összegyűjtött költeményeiben (ed. Beda Weber, Innsbruck, 1847) találhatók. A két naptár különböző alakban van írva és különböző szenteket tartalmaz.

5. *A gráci Cisió*, melyet előbb Jeitteles (Germania, XXI.) és utóbb, javított alakban, Krause (u. o., XXII.) közzétettek. E naptár sok kéziratban (bécsiékben, müncheniekben és egy donau-eschingeniben is) maradt fenn. Ez utóbbi kézirat főleg azért fontos, mert ebből megtudjuk a cisio szerzőjének nevét. Ez az osztrák származású *Teichner Henrik*, a XIV. századnak legtermékenyebb tanító költője, ki oklevelekben egészen 1377-ig fordul elő. Így tehát e Cisio legalább is oly régi, de valószínűleg régiebb, mint a salzburgi szerzetes Hermanné, melyet eddig a legrégebb német cisióknak tartottak. A Teichner cisiójának osztrák származását a nagy számmal felvett osztrák és nevezetesen salzburgi helyi szentek is bizonyítják. Mutatványul ebből is közöljük az első és az utolsó hónapot:

1. Beschnitten¹ ist das Kind.

Drei König⁶ sind Erhart's⁸ Gesind';

Der Stern weist sie.

Wann kommt Marcellus¹⁶, Antoni¹⁷?

Prisca¹⁸, sag' Fabian²⁰!

Agnes²¹ Vincenten²² will han (= haben).

Paulus²⁵ Polycarpen²⁶

Mit ganzen Treuen will warten.

12. Hilf mit Treuen Barbara⁴,

Dass Niklas⁵ uns Maria⁸ (gen.)

G'nad erbitt'. Zu Venedig

Lucia¹³ genädig liegt.

Herr, gib unserm Leben Frist.

Thomas²¹ kündet uns geboren Christ²⁵.

Stephan²⁶, Hansen²⁷ (gen.) Kindlein²⁸, Thomas²⁹ Freund ist.

6. *A Wolfenbütteli Cisio-Janus*, melynek czime: *Hie hebt sich an der Cisio-ianus nach den XII. monaten des jars*. Ismerteti Pfeiffer, Serapeum, 1853, 148. l. 7-dik sz. alatt.

7. *Az alsó-rajnai Cizio-Janus*, melyet Reifferscheid egy XV-dik századi trieri kéziratból kiadott (Wagner's Archiv für die Geschichte deutscher Sprache und Dichtung, I., 507—510.) Ennek első verszaka (szójárása megóvásával) így hangzik:

Der hardemoent¹³⁾ hait XXXI dag.
 Jairsdach is nu gekomen.
 Dri connincgen haen dat vernomen.
 Dat hoirten sagen zwein heiligen man,
 Sint Anthonis und sint Sebastiaen.
 Agneta. Vincencius vur sint Pauwel steit.
 Keiser Karl den na reit.

Terjedelemre és berendezésre egészen új osztályt képvisel az *elzási Cysianus*, melyet Pfeiffer egy stuttgarti XV-ik századi kéziratból (Serapeum, 1853, 150—156., 173—176.) kiadott. Ez ugyanis 365 versből áll, úgy hogy a hónap minden napjára *egy-egy teljes vers* esik. Azonkívül minden hónap élén egy-egy verspár áll, mely a hónapot megnevezi s jellemzi, pl.

Jänner bin ich genannt,

Grosse Trünk' sind mir bekannt, — de kétségtelen, hogy e verspárok, a mint nem állanak semmi összefüggésben a cisióval, nem is az eredeti szerző művei, hanem későbbi toldalekok. Mutatványul közlöm a 8-ik hónapot, augusztust, mely különösen gazdag szentekben s ünnepekben, a szentek vagy ünnepek neveit az illető nap számával jelölve meg:

Peter lag gefangen¹⁾ (Vincula Petri)
 Der August kommt gegangen.
 Stephan, als er funden ward³⁾, (Steph. prot. inventio)
 Justinus⁴⁾ zu den Beichtigern kart (sich kehrt).

5. Oswalt⁶⁾ und Dominikus

Und ein Papst, heisset Sixtus⁶⁾,
 Der kam mit Afra⁷⁾ dar (dahin).
 Cyriacus⁷⁾ nahm seiner Gesellen war.
 Man fastet der Seele zu Trost.

10. Als Laurentius¹⁰⁾ ward gerost (geröstet).

Tiburtz¹¹⁾ sein Haupt ward abgeschlagen.

¹³⁾ Középfelnémet alakja: *hertimán* vagy *hartmân*, azaz: a kemény fagy hónapja, — majd (mint itt) Január, majd (mint rendszerint az Elzászban) Deczember.

- Jngfrau Klara¹² ist begraben:
 Zu Assis, als ich vernommen han (habe).
 Man fastet bei dem Bann(?)
 15. Unser Frauen Himmelfahrt¹⁵.
 Als sie begraben ward
 In dem Thal zu Josaphat.
 Agapitus¹⁸ der Marter lat.
 Sebolt¹⁹ war ein Pilgerin. (Pilgrim)
 20. Zu Bernhartes Klösterlin (Klösterlein)
 Kam er gegangen allermeist.
 Tinothe²² der heilig' Geist
 Thät dem Jungen bekannt.
 Bartholomäus²⁴ ward gesandt
 25. Ins Mohrenland, ein Fürstenkind:
 Er ward geschunden wie ein Rind.
 Das Land bekehrt der Zwelfbot²⁷ gut, (Rufus)
 Als uns Augustinus²⁸ lehren thut,
 Johann Baptist²⁹ ward enthaupt't:
 30. Da mehrte sich der selig' Glaub':
 Zu Himmel tragen sie die Krone.

IV.

Ezen német, ill. felnémet cisiókon kívül még a következő e körbe eső művek ismereteseek:

1. *Két alnémet císio*, mind a kettő szótagos; az egyik a *Schapherdes Kalender* (a Lischféle Meklenburgisches Jahrbuchban, XXIII. 126. l.); a másik a *Gesselen Konrád* a XV. századból (közli *Pickel*. i. m. 72. l.).

2. Egy *németalföldi Císio-Janus*, szintén szótagos, egy XV. századi brüsseli kéziratban, e czímmel: *Pratique om den kalendrier ap de hant te wetene*, azaz: Anweisung um den Kalender auf der Hand zu wissen. Bővebben szól róla (s ad mutatóványt) Mone, *Übersicht der niederländischen Volksliteratur*, 325. l.

3. Egy *franczia Císio-Janus* a XVI. századból, melyben minden napnak egy-egy szó felel meg. J. M. Wagner adta ki a Serapeumban, 1862, 298. l. Mutatóványul álljon itt a januárius:

En janvier que les roys venus sont
 Glaume dit fremin mer fount.
 Anthoin boit le iour vin eet foy.
 Paulus en sont tous mes dois.

4. Egy *cseh Císio-Janus* egy bécsi kéziratban (a 2875. számuban), melyet Hanka 1853-ban adott ki Prágában. Végre

5. Több *magyar Císio Janus*, melyekről a külföld semmit sem tud, s melyeket bővebben kell tárgyalnom.

(Befejezése jövő füzetünkben).

Dr. Heinrich Gusztáv.

A GÖRÖG VILÁGBÓL.

(A chaeroneai oroszlán. — Egy eddig ismeretlen görög szó. — Marathóni templom. — Triantaphyllis bizonyítja, hogy Machiavelli görög írókat használt föl. — Görögül jelent meg Cicero két beszéde. Montinak *Cajo Graccoja*. Chateaubriandnak *Atalája* és *Renéje*, s a Korán. — Isocrates és Diodor kiadásai jegyzetekkel. — Meghaltak: Simos Eustathios, Papadópulos Vrétoş, Dragúmis Miklós, Papadákis Antal. Nicocles Miklós.)

Az athéni archaeologiai társaság elhatározta, hogy saját költségén állíttatja föl Chaeroneában a romjaiban heverő márványoroszlánt, mely a Kr. e. 338-ik évben vívott csata alkalmával elesett görögök emlékére volt fölállítva. Óriás nagyságát 12 lábnyi magassága bizonyítja.

Ugyan e társaság birtokába került nemrég egy Athénben talált fölíratos kő, melynek betűi az Euclidest megelőző korból valók, tartalma pedig az Erechtheum építkezésére vonatkozik. E fölíratban egy eddig ismeretlen szó fordul elő, t. i. *τὰ μεταζιώνια τέτταρα ὄντα τὰ πρὸς τοῦ Ἱερδοπούλου*. (I. *Ἀθήναιον* VII. köt. 482. l.) Világos, hogy ez a szó az oszlopokra vonatkozik, mert *ζώνω* = oszlop, *ζώνιον* = oszlopocska, *περιζώνω* = oszlopokkal körülvett: *περιζώνιος* Bacchus mellékneve Thébában, hol oszlopoktól körüvezett temploma volt. *Μεταζιώνια* tehát valószínűleg az oszlopok második sorát jelentették.

Athéni hírlapok jelentik, hogy Marathonban fölfedeztek egy ó-kori templomot, mely, a rajta levő feliratokból következően, Dionysos temploma lehetett.

Triantaphyllis Konstantin, görög tudós, a ki Velenczében a kereskedelmi tanodában a görög irodalmat adja elő, három munkát adott ki olasz nyelven, melyekben bizonyítja, hogy

Machiavellinak némely munkái nem eredetiek, hanem vagy szó szerinti, vagy értelem szerinti fordítások különféle görög munkákból. Triantaphyllis ezt a fölfedezését a következő munkákban adja elő. *Nicolò Machiavelli e gli scrittori greci*; — *Sulla vita di Castruccio Castracani descritta da Nicolò Machiavelli*; — *Nuovi studii su Nicolò Machiavelli „il Principe“*.

Eddig kételkedtek arról, vajjon Machiavelli tudott-e görögül. Most Triantaphyllis arra emlékeztet, hogy a Machiavelli által kiaknázott görög írók latin fordításai csak Machiavelli halála után jelentek meg. Következőleg Machiavelli csak az eredeti forrásokat használhatta, midőn görög írókból munkáiba sok helyet vett át. Így a *Discorsi sopra la prima Decade di Tito Livio* című munkájában majdnem szóról szóra közli azt, a mi Polybius VI-ik könyvében a rómaiak alkotmányáról s hadügyéről foglaltatik. Már pedig Polybius munkájának e részét csak tíz évvel később fordította latinra Laskaris János (Polybii de castrametatione. Basileae 1537). Polybius 9-ik könyvének egy részét szintén fölvette munkájába Machiavelli, de Polybiusnak e könyve csak 1557-ben jelent meg először latin fordításban: Machiavelli pedig már 1527-ben halt meg.

Továbbá Triantaphyllis kiemeli azt is, hogy Machiavelli még ifju korában írta e munkácskát: *Dell' ira e dei modi di curarla* (A haragról s gyógyítási módjairól). Ez pedig nem egvéh, mint Plutarch *περὶ ἀοργησίας* (a haragtalanságról) című munkájának szabad fordítása. S csak annyiban különbözik tőle, hogy a benne szereplő személyeknek olasz neveik vannak. Machiavelli valószínűleg Marcello di Virgilio utmutatása mellett írta e munkácskát, a ki őt görögül tanította, s Dioscorides munkáját latinra fordította. Midőn Machiavelli munkácskája a haragról elkészült, akkor még nem létezett Plutarch idézett munkájának latin fordítása. Ezt először rotterdami Erasmus fordította latinra 1525-ben, tehát két évvel Machiavelli halála előtt.

Az *il principe* című munkának bevezetése meglepőleg hasonlít Isocratesnek ama bevezetéséhez, melyet Nicocleshez intézett beszédében találunk.

Végre Castruccio Castracani életrajzában Machiavelli kiaknázta sicíliai Diodorus történetének 19-ik és 20-ik könyvét, s

mind azt, amit Diodorus itt Agathoclesről, Syracusa fejedelméről mond, átruhazza Castruccio Castracanimra.

Giolmas görögre fordította Cicero beszédeit a lex Manilia (de imperio Cn. Pompei) és Archias költő védelmére, s jegyzetekkel látta el. *Μ. Τορκλίου Κισέρορος λόγος, ὁ ὑπὲρ τοῦ Μανιλίου νόμου καὶ ὁ ὑπὲρ Ἀρχίου τοῦ ποιητοῦ, μετὰ σημειώσεων.* Cephalonia 1878.

Theovidópulos folyóbeszédre fordította olaszból Monti Vincze *Cajo Gracco* című tragoediáját. *Γάιος Γράκκος, τραγωδία ὑπὸ Βικεντίου Μόντου, μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς Ἰταλικῆς ἐπιμέτρου ποιήσεως εἰς πεζόν.* Athén 1879.

Egy névtelen (B. E. kezdő betűkkel) Chateaubriandnak *Atala* és *Réné* című munkáit tette át görögre. *Ἀτάλα καὶ Ρενέ τοῦ Chateaubriand πόνημα μεταγλωττισθὲν ἐκ τῆς 12 ἐκδόσεως ὑπὸ L. B.* Athén 1879.

Pentakis a Koránt fordította görögre Alexandriában. *Κοράντιον μεταφρασθὲν ὑπὸ Γ. Γ. Πεντάκη.*

A görögországi tanterv szerint Isocratest, Polybiust és siciliiai Diodort is kell a gymnásiumokban olvasni. Ennek folytán megjelentek a következő munkák : *Ελληνική ἐγκυκλοπαιδία τῶν ἐν τοῖς γυμνασίοις διδασκόμενων Ἑλλήνων συγγραφέων μετὰ σημειώσεις.* Ἰσοκράτους οἱ ἐν τῇ α τάξει τοῦ γυμνασίου διδασκόμενοι λόγοι, *Εὐαγόρας, Νικοκλῆς, πρὸς Νικοκλέα, Ἀγοπαργιτιζός, Ἀρχιδάμος, Πλαταῖζός, περὶ Εὐρήρης, ὑπὸ Εὐαγ. Κοκκινιώτου, καὶ τηρητοῦ τοῦ ἐν Ηγεραῖ γυμνασίου.* Ἐν Ἀθήραις 1879. (A gymnásiumokban tanított görög írók hellén encyclopaediája jegyzetekkel. Isocratesnek a gymnásium első osztályában tanított beszédei, Evagoras, Nicocles, Nicocleshez. Areopagiticus, Archidamus, Plataei, a Bekéről; írta Kophniotis. a piraensi gymnásium tanára.) *Ἰναγνώσματα ἐκ τῆς Ἀποδόρου τοῦ Σικελιώτου βιβλιοθήκης ἱστορικῆς κατὰ τὸ πρόγραμμα τοῦ ὑπορχείου τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως μετὰ ἐξηγητικῶν σημειώσεων.* (Olvasmányok siciliiai Diodor történelmi könyvtárából. a vallás- s közoktatási ministerium tanterve szerint, magyarázó jegyzetekkel.) Írta Charisis Puljos Athén 1878.

Mult november havában meghalt Athénben Simos Eustathios, a ki az irodalom, nemzetgazdaszat és politika mezején kitünő állást foglalt el. Epirusból származván, Janinában kezdte tanulmányait, s Korfuban, Nápolyban és Florenzben folytatta. Azután Athénben telepedvén le, oly általános tiszteletben állt, hogy a görög főváros többször választotta meg nemzetgyűlési képviselőnek. Megírta Kunturiótis Lázárnak életrajzát, melyben megmutatta, hogy mélyen hatott be a görög nemzet föltámadásának titkaiba. Görögre fordította a *francia forradalom történetét* Mignettől, és *Korinmút* Staëltől; Manzoniak *i promessi sposi* című regényét, Machiavellinek *il principe* című munkáját. — Négy évvel ezelőtt nyolczvan éves korában mondott le mint Görögország követe Konstantinápolyban, s a magánéletbe vonult vissza, szegényebben, mint midőn állami szolgálatba lépett. Harttyudala volt két, a *Πατριωσμός*-ban megjelent párbeszéde, az egyik *Περί δικαιοσύνης* (az igazságosságról), a másik *Περί κυβερνήσεως καὶ ἑξουσίας* (a kormányról és hatalomról).

Ugyanazon hóban halt meg Athénben Papadópuhos Vretos András, nagy érdemű író. Ő adta ki ama munkák jegyzékét, melyek Konstantinápoly bukása óta a görög királyság föllállításáig ó- és új-görög nyelven jelentek meg. Munkája két részből áll: az első rész az egyházi, a második a világi munkák jegyzékét foglalja magában. Mindegyik rész végén találjuk a felsorolt munkák szerzőinek életrajzeit is. A munka címe: *Νεοελληνικὴ φιλολογία ἢτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας μέχρι ἐργαστηδότησεως τῆς ἐν Ἑλλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν οὐλομένην ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Συντεθειὲς ὑπὸ Ἀνδρέου Παπαδοπούλου Βορέου. Μέρος Α. Ἐν Ἀθήναις 1854. Μέρος Β. Ἐν Ἀθήναις 1857.* Innen látszik, hogy csak görögök által írt munkák vannak Vretos jegyzékébe fölvéve. — Vretos eleinte a korfui akadémia könyvtárának főnöke volt, később Görögországot több helyen mint consul képviselte.

Az idén meghalt Athénben Dragúmis Miklós, a ki Görögország érdemes férfiai között Kapodistrias kora óta, kinek ő magántitkára volt, kitünő helyet foglalt el. Ő volt a *Ἡερδωπα* című folyóirat alapítója, és szerkesztője. *Ἀναμνήσεις* című

munkájában hiven és szépen adta elő Görögország történetét Kapodistrias halálától Otto király száműzetéseig. E munkát ismerttettem közlőnyünk 1877. évi folyamának 5-6. füzetében.

Ugyancsak Athénben halt meg Papadáki Antal, s végrendeletében egy millio drachmát hagyott az athéni egyetemnek. 1821-ben, midőn két fivérével hazájáért harczolt, török fogságba esvén, Egyiptomba vitetett, hol egy konstantinápolyi török vette meg, kitől azonban kiváltották. Ezóta kereskedelemmel foglalkozott, s nagy vagyonra tett szert. Rokonainak csak harmincezer, első hivatalnokának 25 ezer drachmát hagyott. Azonkívül a szegényekháza, s a szemészeti intézet kaptak egyenkint ötezer, az árvaház, a kórház és a polytechnikum egyenkint kétezer drachmát.

Folyó évi május havában meghalt Nicoeles Miklós, a Varvákion nevű lyceum tanára Athénben. Született Macedoniának Kozáni városában. Huszonöt évvel ezelőtt kiadta Göttingában, Hermann buzdítására, az albánokról szóló értekezését. Fallmerayer ugyan gúnyolta, de annál inkább dicsérték a többi német tudósok. Kiadta azonkívül Demostenesnek Fülöp ellen tartott beszédeit is.

Dr. Télfy Iván.

H A Z A I I R O D A L O M.

Három magyarra fordított külföldi munka.

1. *Ovidius száműzetése.* Boissier Gaston után francziából Huszár Imre. Budapesti Szemle. 1879. Sept.-Oct. kötet. Az eredeti megjelent a *Revue des Deux mondes* 1867. évi első júniusi füzetében következő czim alatt: *Études de mœurs romaines sous l'empire. I. L'exil d'Ovide.* Gaston Boissier. — E derék fordítás, mint láthatjuk, egy évtizednél többel késik, de azért, tekintetbe véve a classica philologiai irodalmunkban mindinkább növekedő új áramlatot, ránk nézve korszerűnek mondható. A munka szellemes mint minden, ami jeles franczia írónak tollából kerül ki. Boissier ebben azt a régi, mindeddig meg nem fejtett kérdést vitatja, hogy mi lehetett Ovidius száműzetésének igazi oka. A császári parancs csak az „*Ars amatoria*” közrebocsátásával vádolja, de Ovidius személyes nyilatkozatai alapján állíthatjuk, hogy ő bizonyosan valami súlyosabb, személyes vétséget köve-

tett el a császár ellen. Miféle vétség lehet ez? Boissier ezt a feleletet adja: Mivel Ovidius, ki „Amores“-eiben szerelni kalandjait, „Ars amatoria“-jában könnyelmű életének elméletét írta meg, az akkori kicsapongó, ledér életnek szószólója volt, maga ellen ingerelte Augustust, kinek fő törekvése volt a régi római erkölcsöket visszaállítani. De mikor a császár megtudta, hogy Ovidius kiváló tagja azon társaságnak, mely unokája, a házasságtörő Julia és kedvese Silenus köré csoportosul, ekkor kitört haragja, száműzte őt, és ugyanabban az évben Juliát is. Némelyek ugyan (pl. Beulé Augustusról szóló munkájában, melyről mindjárt szólani fogunk) azt állítják, hogy Ovidius az ifjabb Julia kedvese lett volna: de Boissier, tekintetbe véve a költő azon többször ismételt nyilatkozatát, hogy ő csak „látta“ a bűnt, azt hiszi, hogy Ovidius csak mint szórákkoztató szentanu lakolt. Én azt tartom, hogy az mindenkorra kétes marad, vajjon adhatunk-e hitelt Ovidius ebbeli szavainak vagy se: és ez akadályozza a kérdés végleges eldöntését. Boissier tehát csak annyira oldotta meg azt, amennyire lehetséges volt, mert hiszen az még maga Augustus előtt is bizonytalan lehetett, vajjon kedvese vagy csak barátja volt-e Ovidius az ifjabb Juliának.

2. *Augustus családja és kora.* Beulé után francziából átdolgozta Molnár Antal. Olesó könyvtár. 73. sz. Franklin társulat. Az eredeti Boissier fentemlített munkájával egy évben jelent meg. — A fordítás nem oly sikerült mint a Huszáré, nem eléggé magyaros, és meglehetősen sok sajtóhibával találkozunk benne. Szerző igen érdekesen, habár nem tökéletes szerves egységben — mert hiszen műve előadásainak gyűjteményéből keletkezett — tárgyalja témáját. Nagy ellenszenvvel viselkedik Augustus iránt, kitől minden érdemet megtagad. Igen helyesen mondja Boissier Beulé művéről szóltaiban, hogy ha el is ítéljük Augustus minden tettét, administratív reformjairól elismerőleg kell nyilatkoznunk. Beulé ama nyilatkozatát se helyesli, hogy az augustusi kor költészete ellágyítja a lelkeket. A munka következő fejezetekből áll: I. Augustus és kora. II. Az augustusi kor irodalma. III. Maecenas és a római költők. IV. Augustus öröksége. V. Tiberius rhodosi száműzetésében. VI. Tiberius adoptiója. VII. Livia nalmá. VIII. Sejanus. IX. Tiberius végső évei Caprea szigetén. X. Agrippina. XI. Drusus és Germanicus. XII. Nero anyja. XIII. Messalina.

3. *A görög nép története.* Írta C. A. Fyffe oxfordi tanár. Angolból. Öt történeti térképpel. Athenaeum 1879. Ára 60 kr. — Ezzel az Athenaeum „Történeti kézikönyvek“ című igen hasznos vállalatának sorozatát kezdi meg, melyben a nemrég e célra

egyesült első rangú angol szerzők tollából kikerülő munkák fognak megjelenni magyar fordításban. Sajtó alatt vannak: A római nép története. Irta M. Creighton, oxfordi tanár. Tizenegy térképpel. A görög irodalom története. Irta R. C. Jebb, a glasgowi egyetemen a görög nyelv tanára. O-görög élet. Irta S. P. Malafly, a dublini egyetemen az ókori történet tanára. Római régiségek. Irta A. J. Wilkins, manchesteri tanár. — A fordítás magyaros, csak a többször előforduló „fegyverképesség”-féle hibás összetételt akarjuk kivételkép fölemlíteni: de a görög elnevezésekhez zárjelben mellékelt néhány magyarázó jegyzet közül egy-kettő rosszul ütött ki, ime: A 13. lapon levő *ἡγεμονία* alkalmasint csak sajtóhiba e helyett *ἡγεμονία*. A 16. lapon ezt olvassuk: „*ἡγεμονία* talán *ἡγεμονία* igéből.” Ilyen igét nem ismerek: hanem talán *ἀρχή* igének *ἡ* (*hē*) erős aoristosi fővéből? A 24. lapon: *ῥοιζοῦν* e. h. *ῥοιζοῦν* vagy *ῥοιζοῦν*. A 29. lapon: *ἀποίσιον* e. h. *αποίσιον*. A 100. lapon Kritá áll e. h. Krissa. A könyveeske igen megnyerő, gyermekekhez szóló hangon, de azért mégis alapos tudomány-nyal van írva, csak az tűnt föl előttünk, hogy szerző állítása szerint Nikias és Demosthenes megmérgezték magukat, holott Thukydides 7, 86 azt mondja, hogy a syrakusaiak őket Gylippus akarata ellenére kivégezték: *ὡς δὲ καὶ ἀποδείκνυται ἀπὸ τοῦ Γυλιπποῦ ἀποδείκνυται*. A munka következő hét fejezetből áll: I. A görögök ős kora. II. A Peloponnésos 500-ig Kr. e. — Gyarmatok. III. Attika története 505-ig Kr. e. IV. Az ión lázadás és a perzsa háborúk. V. Athén uralma, és a peloponnésosi háború. VI. Spárta, Thébai, Makedonia. VII. Nagy Sándor birodalma.

Dr. Pec: Vilmos.

Észak-nyugati utam. Irta Dr. *Rómer Flóris*. (M. Akadémia. Értekezések a történelmi tudományok köréből. VIII. 7-ik szám. 1879. 23 l. Ára 10 kr.)

A nyugat-európai könyvtárakban őrzött Corvin-codexeknek és Magyarországra vonatkozó egyéb kincseknek megvizsgálása céljából hírneves archaeologusunk a múlt év őszében bejárta Bécs, Páris, Brüsszel és München könyvtárait, mely utjának eredményeiről az 1878. nov. 11-ikén tartott akadémiai gyűlésen egy e napokban nyomtatásban megjelent jelentést olvasott fel. Mint mindig, ugy ez alkalommal is szép siker koronázta Rómer igyekezeit. Bécsben Nagyvárad városának és régi várának meghatározásához új térképeket talált, és a budai várnak a török foglalás előtti helyszíneléséhez érdekes adatokra tett

szert. Párisban a már Simonyi által és általa leírt valódi Corvin-codexeken kívül egy az Anjouk czimerével ellátott Sanctus Ambrosius ad exhortandamplem-en (nr. 1767. lat.) és egy Senecán (nr. 6390 lat.) a *Red e Ungaria* felírást találta, miért is nem ezen valószínűtlen azon gyanítás, hogy a két codex eredetileg Mátyás királyé volt. A híres párisi Santinus de Re Militari et Machinis Bellicis-ről azt állítja Rómer (p. 5), hogy semmi sem szól Corvina valódisága mellett, mint amaz arany korona, mely a lovas alak mellett díszlik, és egészen hasonlít ahhoz, amelyet a brüsseli Corvin.-codex is több helyen feltüntet. Ugy hisszük, inkább szól mellette azon körülmény, hogy ez ama codex, melyet 1688-ban Girardin francia követ a konstantinápolyi serailból kapott, és Louvoisnak ajándékol küldött. — A szintén Párisban őrzött esztergomi breviariumról kimutatja, hogy kevés ugyan benne a Magyarországra való vonatkozás, de azért teljesen még sem hiányzik. — P. 7 figyelmeztet Rómer a Bibliothèque Nationaleban őrzött nagyszámu Magyarországi térképekre, melyekről szándéka nagyobb tanulmányt írni. — P. 8—10 a brüsseli híres missale-ről van egy pár sovány megjegyzés. A 11. lapon a besançon-i Corvin-codexekről, melyeknek Fischernél olvasható leírását Rómer ugy látszik nem ismerte, egynehány felületes és helytelen állítás van. — P. 16—18 félig érthetetlen előadásban azon érdekes tényt közli velünk Rómer, hogy Münchenben egy eddig ismeretlen magyar író munkáját találta a cod. lat. 4704.-ben: Hoc compendium [morale theologicum] factum est per reverendum in Christo patrem dominum Nicolaum Jeretensem episcopum sacre pagine doctorem cognomine Venator, nacione de Ungaria ad petitionem magnifici principis domini Nicolai de ghaya ipsius regni ungarie comitis palatini et vicarii generalis. A mű, ugy látszik egy albensis episcopusnak van ajánlva. Szerzője ugyanaz a Szerethi püspök (Oláhországban), ki a 15-ik század első harmadában virágzott, és kinek sírkövét több évvel ezelőtt ugyancsak Rómer fedezte fel Győrött. — P. 19 több müncheni codex díszítményeinek egybehasonlítása nyomán azt gyanítja Rómer, hogy az általa felfedezett győri Antiphonale díszítményei Fürtmeyer Berchtold német művész kezeiből valók; és ugyanott ismerteti a 9684-ik számu latin codexet, melyet 1342-ben Johannes Nicolai de Zemlin Canonicus ecclesie wachiensis dum morabatur Quinque ecclesiis a quodam socio Andrea nomine alias Sasinko pro 90 denariis una cum duobus libris. Végre p. 21—22 Esztergom városának egy Münchenben őrzött térképét ismerteti a hozzá irt terjedelmes magyar egykoru helymagyarázatokkal együtt, melyet Johannes Ruda Cassoviensis Pannonius, Sac. Caes. Regiaeque maiestatis faecialis sive herol-

lus hungaricus és ismeretes művész készített 1594-ben. Ezzel végződik a kis terjedelme daczára gazdag tartalmu becses füzet.

x. y.

De arte oratoria Isocratea. *Scriptit Gabriel Boros.* Nagy-Enyediensis. Budapestini. 1878. 4°. 47. l.

Oly ritka nálunk a classica philologiai tartalmu tudori értekezés. főkép latin nyelven írva. hogy nagy érdeklődéssel fogadunk minden ily terméket. főkép az olyat. mely mint az előttünk fekvő. a használt segédforrások oly tekintélyes számát idézi. S azt nem is fogja tagadhatni senki. hogy szerző behatóan foglalkozott tárgyával. kérdés csak az. volt e valami haszna ezen foglalkozásának. Szerző eljárása a következő: A beszédek oecónomiájáról szóló részben elmondja mindig röviden. hogy miről szól. felsorolja a régibb rhetoroknak e tárgyra vonatkozó theoriáit s nézi. mennyiben felelt meg nekik Isokrates praxisa. Később aztán az „Elocutio“ czimű fejezetben szól a *metaphorá-ról*, *prophétá-ról*, a *compositió-ról* és a *figurák-ról*. Elhiszük. hogy szerző nagy szorgalommal gyűjtötte össze Isocrates beszédeiből a figurákat stb., de hogy mi czélból végezte ezen munkáját. azt már kevésbbé bírjuk belátni. Az egyedüli eredmény. melyhez az első részben jut. (p. 9.), az hogy Isocrates törvényszeki beszédeiben is volt *probatio* és *refutatio*. pedig az ilyen eredmény felmutatása végett mégis csak kár volt Isocratest végig olvasni. Értékesebb a 3-ik rész. mely az elocutiot tárgyalja: de itt is jobban szerettük volna. ha azt a sok figurát Isocratesből vagy ki sem írta volna a szerző. vagy ha már kiírta. valamire felhasználta volna. A száraz felsorolás egymagában vajmi kevés hasznót hajt. — Végül álljon itt a felette nehézkes latinságban írt értekezésből egy grammatikai és phraseologiai florilegium: p. 11. De eo perpaucā addi potest. — p. 12. in annibus (in annis h.) u. o. Non amorum spatium. sed *ingenia*. et *diligentia* in causa esse *debet* — p. 13. in consilium *adhibendum* est eos. qui *prudētia* vobis antecellunt. p. 20. At contra or. IV. sine ulla dubitatione. orationum Isocraticarum — ne dicam omnium Græcarum — opus quoddam nunquam assecutum esse summi artificii. quamquam res permultas variaeque illa inveniuntur. nemo nescit. — p. 32. Sine dubio . . . vix reperias tam *convenientiam diligentem*. tamen *huc* quoque non omnino illius egere manifestum est. — p. 33. ignotum est ei *σχιζουρα*. et omnia quae de harum natura dicit. *inest* or. IV. §. 2. — p. 42. per quam alium quendam sive praesentem sive absentem sive fictum personam se convertit orator. — p. 43. causarum adversa-

riorum debilitandi causa. — p. 44. omnia exempla quae inveniri possit. — p. 46. Artem oratoriam Isocrateam ratione tantum cognitum (!) facere a me designatio huic opusculo desunt memoria et actio, quae ad usum rhetorices attinent. Mutatványnak, ugy hisszük, elég!

a. b.

PHILOLOGIAI PROGRAMMÉRTEKEZÉSEK.

6¹⁾ Kisfaludy Károly drámái *(dr. Versényi Györgytől. (A kör-műczbányai m. kir. állami főreáltanoda értesítőjében).*

A szerző, ki ezelőtt öt évvel „Az aethetica hazánkban“ ezimű, igen gondosan kidolgozott, önálló utánjáráson alapuló dissertatiót bocsátott közre, jelenleg is érdekes, még nem elég behatóan vizsgált témával foglalkozik: Kisfaludy Károly drámáival. Az előttünk levő tanulmány azonban nem éri el az előbbinek színvonalát. Néhány trivialis, roszul kifejezett általános mondás és az egyes darabok meséjének elmondása képezi értekezésének egész tartalmát. Pedig mily érdekes fejtegetésekre adhatna alkalmat a szerző tárgyalta költő! — Szerzőnk felvehette volna például e kérdést: Milyen költők befolyása alatt irt Kisfaludy? Alkalmasint azon eredményre jutott volna, hogy Kotzebue és Körner hatottak leginkább rá, és tanulmányai alapján tán azt is kimutathatta volna, miben nyilvánul ezen hatás? A szerző azt is vizsgálhatta volna milyen szerepe van Kisfaludynak a magyar irodalom és közműveltség körében, hogy hódította meg a művelt pesti közönséget a magyar irodalom számára, mikép teremtett irodalmi központot és mennyire emelte irodalmi életünket; vagy fölfejlthette volna előttünk Kisfaludy conceptióit a tragédiáról, és hamis felfogását felszeg műveltségéből magyarázhatta volna meg. De ha már ezekre nem vállalkozik, utána járhat néhány Kisfaludy Károlyra vonatkozó életrajzi adatnak melyek szétszórva (pld. Kisfaludy Sándor kiadatlan életrajzában) találhatók stb. Versényi e helyett megelégszik annak fölmelegítésével, a mit az egyik vagy másik irodalomtörténeti kézikönyvben talált, behatóbb jellemzés híján pedig tartalomjegyzéket ad.

Bevezetésképp a magyar dráma történetét vázolja. A XVI. század dramatizált satirái szerinte *valószínűleg* nem adtak elő. Azt gondolom, bátran azt mondhatta volna: bizonyosan. Besse-nyeiről azt írja: „Annnyit Voltaitertől sem tanulhatott, hogy

¹⁾ Az 5-ik számnál (e „Közl.“ 503. lapján) tévedésből elmaradt
■ szám.

shakespearai mértékkel mérhetnők.* Ez legalább is fölösleges és naiv megjegyzés. Csokonai „drámái *talán* nem is igen forogtak a színpadon“. Itt is biztosan tudjuk, hogy nem adattak elő. Míg Versényi ekép azokkal foglalkozik, kiknek drámái *nem* adattak elő, egészen megfelelkezik Dugonics aránylag sokat játszott darabjairól. Kazinczyt említi, de mellőzi vigjátékát. Kisfaludyt szerinte „a *véletlen* emancipálta a Kazinczy-féle klasszicizmus nyűgeiből.“ (6. lap). Roszul ismerheti a két költőt, a ki ezt írja: Kisfaludy már jelleménél és szellemi sajátágánál fogva ellenezte Kazinczy irányát. A „Tatárok Magyarországbán“ című szomorujáték megheszélésekor Versényi egy mondatot idéz idezőjel közt a prologból. Ez szerinte így hangzik:

„Egy hazájához és királyához hív férfit akart rajzolni, ki bajnokként halt meg“. Az eredetiben azonban ezt olvassuk:

(„Ily veszélyes időben a költés *egy férfit rajzolt, ki királyához és kedves hazájához hív, mint bajnok életet rézti*“). (Nemzeti könyvtárfele kiadás 100. l.) Az „*Ilka*“ bírálatánál csak azt jegyzi meg, hogy jellemei a „Tatárok“-ra emlékeztetnek. Hogy eszelekvénye már nem oly laza mint a „Tatárok“-é, mert van központ, hogy a tárgy inkább epikai — minderről nem szól, valamint arról sem, hogy a társadalmi osztályoknak benne rajzolt összekötőzése már Schiller hatására vall. — *Iréne*-ről, Kisfaludy legjobb tragédiájáról is többet kellene szólni az ilyen értekezésben, mely speciálisan K. drámáival foglalkozik. Fel kellett volna említeni, a mi bírálatára legfontosabb: hogy Iréne passzív. O maga áldozatnak mondja magát: „Gyenge virág, forró kebleden örömmel hervadok“. Mi nem értjük, hogy a szultán nem veszi észre a színlelést. Irénének azon rögeszmében kellene szenvednie, hogy hazáját megmentheti, és csak akkor megbuknia, miután már erős szenvedélyt színelte, és a szultánt, kit nagy hatása tettekre ragadt volna észreveszi csaltságát. — Ép oly kevéssé mint az „*Iréne*“ főhibáját, veszi észre „Csák Máté“ fényoldalait. Nem említi, milyen biztosan jellemzi már Kisfaludy a sok személyt, és mily élénk élet pezseg a Walter Scott hatása alatt irt népjelenetekben. Csák Mátéban különben még érdekes művelődéstörténelmi mozzanat is nyilvánul. Ez az első drámánk, melyen az ujonnan felebredt politikai élet megérzik. — Csák Mátéről ugyan elmondja Versényi, hogy alig lett volna tragikus: azon körülmény ellenben, hogy eszelekvénye kettős, kikerülte figyelmét.

Míg a szerző Kisfaludy tragédiáinál rendesen csak egy-két megjegyzést tesz, melyek még ha találók is, nem utalnak a darab főjellemvonásaira, a vigjátékoknál csak tartalmukat mondja el. Hogy miben rejlik Kisfaludy K. nagy jelentősége a vigjáték

terén, azt nem magyarázza meg. Így tehát újat nem mond Versényi, de a már mások által elmondottakat sem foglalja össze. Értekezése elolvasásánál ép oly keveset tanul az olvasó, mint kidolgozásánál a szerző.

Riedl Frigyes.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

König Buda's Tod. Ein Epos von *Johann Arany*. Aus dem Ungarischen übersetzt von *Albert Sturm*. Leipzig, 1879. Wilhelm Friedrich.

Hogy német tollu hazánkfiai, akik eddig majdnem egyedül buzgolkodtak költészetünknek a külfölddel való megismertetésén, Petőfi után Aranyt is sorba vették, csak helyes izlésöknök és tapintatoknak adták tanuságát. Arannyal nem kevesebb dicsőséget akarunk vallani a külföldön, mint amennyit Petőfi szerzett. De merjük-e remélni, hogy e fordítók, akik a legjobb esetben is csak ügyes verselők, Arannyal is legalább annyira szerencsével küzdenek meg, mint amennyivel nagyjában Petőfit sikerült tolmácsolniok? Vajjon a „János Vitéz” és a „Buda halála” egyforma akadályokként merednek-e a fordítók pegazusai elé? Amazt a Schnitzeré komolyabb sérülés nélkül átugratta; biztathatta-e magát az utóbbival szemben a Sturmé hasonló szerencsével? Az ő pegazusa ugyan telibb vérűnek látszik, de mennyivel magasabban emelkedik az akadály is!

Nem sok példa van rá a világirodalomban, hogy valamely költő annyira kiváljék nemzete írói közt a nyelvnek, a költői stílusnak oly mesteri kezelése által, mint nálunk Arany. Elég okunk van csudálni Vörösmarti nyelvének erejét, zenei báját a „Zalán futása”-ban, szebb ódáiban, a „Csongor és Tündé”-ben, vagy a „Szép Ilonká”-ban. De itt-ott még küzd a nyelvvel, s rejtve lévén előle a népnelvnek és költészetnek még temérdek kincse, az ő nyelvi készsége Aranyéhoz képest még sok tekintetben korlátolt. Petőfi már legtöbb és legfőbb szépségeit a népnelv és költészet forrásaiból meríti, de nem ér rá, hogy azokat mindig művésziakké alakítsa át. Arany a szó legteljesebb értelmében mestere a nyelvnek; úgy játszik a költői stílussal, mint a virtuóz a vonóval vagy a billentyűvel. Phantáziáját mindig nyomon követi a nyelv, annak méltó tolmácsaként, úgy hogy gondolat és szó nála mindenütt művészi egységbe forrnak össze. S minő gazdag az ő nyelve. A mi erő, a mi báj, a mi dísz színben és hangban a régibb és újabb népnél- és műköltészet termékeiben elszórva van, mindazt gazdagítva, a legdusabb s legfinomabb

árnyalatokkal mintegy belevarázsolta a saját költészetébe. És a „Buda halála” e tekintetben még az ő művei közt is a legritkább és legkiválóbb jelenség. A költő e műben az ószerűség czímén rég elhangzott vagy már csak elvétve hallható szokat és szöllásokat elevenít föl, hogy a classicitas halhatatlanságára juttassa. Merész, de biztos mestéri kézzel csavarja a Gyöngyösi módjára a mondatokat, alkot újabb meg újabb meglepő fordulatokat, hogy a hún ősök ajka a nyelvnek nem ismert varázsával ragadja meg Magyar késő ivadékát. E ritka ékességű mez, rá öltve e mesterialien domborított alakokra, e páratlan plasticára, a melytől a költemény duzzad és ragyog, a világirodalom egyik legkiválóbb, de egyszersmind *legnehezebben fordítható* remekévé teszi a művet: úgy hogy a ki sajátságos szépségeit egész valójokban felfogta, a hívatottabb kéz nyújtotta fordítást is nem sok bizalommal fogadhatja.

A Sturm fordítása e bizalmatlanságot sok tekintetben igazolta. Nem tagadjuk, hogy érti költőjét, a kit tolmácsolni akar; elragadtatva általa, neki neki lendül ő is, darabig együtt szárnyal vele, de csakhamar ellankad és elmarad. Bele éli magát a hangjába, el-elatalálja a megfelelő helyes szót, nem egyszer az eredeti kép hű színébe találja esetjét mártani, de a festésben kontár módra kezeli. A styl ószerűségét általában némi ügyességgel adja vissza, hiszen e czélra a német epikai nyelv kiválóan alkalmas, de plasticáját vajmi fogynatékosan; egy-egy domborító vonást elhagy, a dusabb képeket gondatlanul és hiányosan másolja és elmázoja; máskép sűrűn szaporítja a szót, a tömörebb tropusokat szereti körülírni és sok fölösleges határozót s egyéb szócskát told be. Nyelve némi költői színe és zamatja mellett is nehézkes; technikája pedig épen nem méltó Aranyéhoz: rythmusi érzéke majdnem kezdetleges, rimelése se elég gondos és ügyes. Arany illő helyen sűrűn alkalmaz középrimet, néha alliteratiót is; ezeket a fordító nem veszi észre, pedig a Niebelungvers határozottan kedveli az efféléket és magában a Niebelung-énekben is már igen gyakran fordulnak elő.

A fordító ugyanis a Niebelung-stróphát alkalmazta fordításában. A „Buda halála” mind tárgyánál, mind az előadás hangja és modoránál fogva annyira közel áll a Niebelung-énekhez, hogy méltán helyeselhetjük választását. De nem ajánlottuk volna, hogy eredeti teljes alakjában használja ez alakot, a hol a stropha negyedik sora ugyanis négy hangsúlyos, és így többnyire két szótaggal hosszabb mint a többi három. Ez által a versszak jóval terjedelmesebbé válván az eredetiénél, a fordító a tartalmat is megtoldani kényszerül: másrésről bizonyos egyhanguan vissza-visszatérő döcögést hoz a megtoldott negyedik sor a

rhythmus gördülésébe, olyformát, mint a kerekalp egy csorbája a kerek forgásába. Kétszeresen kirívó pedig, majdnem sértő e döcögés a „Buda halálá”-nak páratlanul dallamos choriambikus lejtésével szemben, különösen a lyraibb helyeken.

Minden eddig kimondott ítéletünk igazolására, s a fordítás közvetlen jellemzésére álljon itt belőle egy pár sor mutatványul az eredeti mellett. Nehogy avval vádoltassunk, hogy az egész-ből tán a legrosszabbakat válogattuk ki, vegyük mindjárt az elejéről:

Már Keveházába Bendeguz megtére,
Rof is oda szállott jó Buda testvére;
Most Buda országol (mert ő vala közbül)
Atyja örökségén három fia közül.

Gestiegen war zu Keve schon Bendeguz hinab,
Des guten Buda's Bruder auch Rof deckt schon das Grab;
Im Erbe seiner Väter ist Buda Herr zur Stunde,
Denn er war in der Mitte von dreier guter Brüder Bunde.

Hogy mind begyülenek, ezek és a többi.
Hun ágak apái, hun seregek főbbi:
Fényével a homlok mind szegül Budára.
Ő pedig ily szókat vészen ajakára.

So alle nun versammelt die guten Blut entstammt,
Die Väter und die Fürsten der Stämme insgesamt,
Da richteten sich gen Buda *die Stirnen* all' der Sippen;
Ihm aber sind geflossen der Worte solche von den Lippen.

Kardját az öreg pap kés módra fonákul
Markolva döfé, hol rengő szügyi tágul.
Messze kirántotta szablyával a vérét;
Bibor szalag oztán tarkázta fehéret.

Gleich einem Messer fasste das Schwert in seine Faust
Der greise Priester; *altico die Lebensader* braust.
Da hat er in die Brust ihm das scharfe Schwert gestossen,
Ist da so roth wie Purpur ein Band aus weisser Haut geflossen.

A sikerültebbekből idézzük ezt az egy stróphát:

Ott sunnyoga hátul az idegen Detre,
Nem üle jobbágyként fő-fő kerevetre.
Tisztessége vagyon, de magát alázza,
Hódoló mosolynak arezát lepi mázza.

Im Hintergrunde kauert der fremde Diterich,
Nicht drängt er ein Vasalle, nach vordern Sitzen sich.
Wiewohl er viel geachtet, duckt er sich doch bescheiden.
Man sieht auf seinem Antlitz ein huldigendes Lächeln weiden.

Értelmi hűtlenségek, félreértések, a melyek az eddigi fordítóknál oly gyakoriak s néha botrányosak voltak, nála ritkábbak. De mégis találunk ilyeneket nála is.

Ime a több közül egy pár :

Da war auch Bruder Etzel, das junge Königsblut,
Die Bendeguz entsprossen, die Recken hochgemuth :
Die alten Szalárd, Bulcsu (l. ének).

Eszerint Szalárd és Bulcsu Bendeguz fiai lettek volna. A tévedés nyitját kitaláljuk az eredetiből :

Bendeguz *atyjoknak* éltes daliái:
 Régi Szalárd, Bulcsu ;

A fordító az „*atyjok*” szót nyilván a két éltes daliára vonatkoztatta. s nem Budára és Etelére.

III. ének : Szárnyát maga fosztá. erejét megosztá.
 Feltiben a jéltöt tette nagyobb rosszá.

Ezt Detre mondja Etelének Buda osztálytételéről, s a fordító így adja vissza :

Selbst schwächte seine Macht er, beschnitt selbst seine Schwingen,
 Vor lauter fürchten wird er sich um sein ganzes Aussehen bringen.

III. ének : A mi dicső és jó, azt közösen osszad.
 Egyedül te inkább elbírod a rosszat,
 Így vele tén megfész urasága székén.
 Bár senyved a nagy szív a türelem fékén.

Elben a fordító nem vette észre a Detre tanácsának mérges fulánkját, a melyet Etel szívének szánt, és egészen elvette a mérgét :

Was Gut und Ruhm mag bringen, das theile brüderlich.
 Unbill jedoch und Arges behalt' allein für dich.
Mit Buda auszukommen, nur so kann es gelingen.
Musst mit Geduld belasten der Hoffart stolze Schwingen.

A X. ének : amint Szömöre Buda követjeként Etelenel megjelen, így szól :

„Buda nagy királytól mi jövünk követség”
 E szóra megint lón józú nevetség.
 (Csak Detre hegyezte róka fülét köztök)
 S valaki fehnordult : „szöktök uram szöktök.”

Azt az illető a kádár azon szavára mondja, hogy „*mi jövrünk köretség,*” s úgy érti: „nem jöttök ti, hanemi szöktök.” A fordító egészen hibásan értette félre, így fordítván:

Und einer lässt sich hören: *Macht dass ihr fortkommt, Herrn.*

Mind e mutatóványok úgy hiszem, eléggé bizonyítanak ítéletünk mellett, a melynél sokkal kedvezőbbet különben maga a fordító se várt. „Megnyugszik — ugymond bevezető szavában — ha e dus költészetnek csak visszfényét sikerült megmentenie a fordításnál.” Tegyük hozzá: kissé halvány visszfényét, s ezzel a fordítást való értéke szerint becsültük.

Pár szavunk van még a fordító bevezető soraihoz. Lehet, hogy magától a költőtől vette azt a tudomását, „hogy a Buda halálát eredetileg a Niebelung-versben akarta megírni,” de úgy hiszem, jól sejtjük, hogy naivul félreértette a költő szerénységét, midőn így folytatja: „de nem *boldogulván* (!) vele úgy, mint később Szász K. a Niebelungének fordításában, abban hagyta.” De nem is annyira ahhoz akartunk szólni, a mi a bevezetésben van, mint inkább ahhoz, a mi belőle hiányzik. Mert mi sincs benne és igen sok hiányzik belőle. Bizonyára szívesen vették volna a németek, mi is megköszöntük volna a fordítónak, ha röviden hű rajzát adja Arany költői személyiségének, és írói pályájának. Mert Aranyról vajmi keveset tudhatnak a németek. Szerettük volna továbbá, ha kissé megvilágítja a hűvönd kört, amint az a magyar nép száján, s a german hagyományokban különbözőképek alakult; így a Niebelungének s a Buda halála egymásra való vonatkozásait. Nem ártott volna. — a német közönség kezébe adván könyvét — ha összeveti a két költemény Etele, Krimhilda és Detre alakjait. Kivált ha a Detréét magyarázza meg, mert benne a németek „Dietrich von Bern”-jének nem épen erényeit domborította ki a magyar költő.

A fordítás végére csatolt Commentár is igen hiányos.

Meg vagyunk azonban győződve, hogy Arany költészetének sugarai e szűk réten is utat törnek maguknak és a „Buda halálát” szépségei eme halvány visszfényében is többre fogják becsülni a külföldön, mint a mennyire itthon némely gyanus ítéletek tartják, a kik tehetetlen léhasággal minden áron kisebbiteni szeretnék e remekünk értékét.

Wigand János.

Il carme orfico delle gemme recato in versi italiani dal Conte Coriolano Malingri di Bagnolo. Torino, Vincenzo Bona, 1878.

E fordítás, mely könyvkereskedői uton egyáltalában nem kapható, az 1855-ben elhalt piemonti patricius Malingri di Bag-

nolonak Colluthus, Pythagoras, Apollonius Rhodius, és Aristophanes fordítójának műve és szerzője leányunokájának férjhezmenetele alkalmával lett régi jó olasz szokás szerint egyik barátja által közrebocsátva. — Az alapul vett szöveg a Hermann-féleé, kivéve, hogy a költemény egyes szakaszai a régebb kiadásokból átvett, nem ritkán helytelen feliratokkal bírnak; criticus megjegyzések egészen hiányzanak: csak egy sovány bibliographicus jegyzet előzi meg a fordítást, melynek érdemeiről az első pár sor elegendő felvilágosítást szolgáltathat:

E questo il don che vien recando il dolce
Figlio di Maja; alto voler di Giove
Fugator di sciagure il manda, ond'abbia
Certo aiuto il mortal: tu lieto il togli.

Hogy e fordításban a folyékonyság és elegantia nem hiányzanak, szívesen elismeri az olvasó, de mégis mennyire különböznek széphangzatra is az olasz versek a görög eredetitől!

Dr. Abel Jenő.

Alfredo Reumont. *La Biblioteca Corvina. Memoria di A. R.* Firenze 1879. 18 l.

A renaissance legkitünőbb ismerője egyikének e füzeté az „Archivio Storico Italiano“ negyedik folyamának negyedik kötetéből külön lenyomat. Amit az ugyanazon folyóiratban Magyarország régebb történetéről megjelent közleményeiben szerző eddig csak érintett volt, azt ez alkalommal bővebben kifejtve találjuk. még pedig oly élénk és érdekes előadásban, hogy a cikk elolvasásánál csak sajnálat támadhat bennünk a felett, hogy nekünk magyaroknak a Corvina történetéről nincsen értekezésünk, melyet akár csak távolról is a Reumont-félehez foghatnánk. — Csakhogy persze Reumont munkájának *tudományos értéke* nem valami nagy. Amit két évvel ezelőtt Reumont az Augsburger Allgemeine Zeitungban a Corvináról német nyelven írt, annak nagyrészt szó szerinti fordításával találkozunk itt, csak helylyelközzel a Fischer könyvből merített adatokkal pótolva. A tévedések, melyek csak megfoghatlan könnyelműség, illetőleg az idegen nyelvek csak fölületes ismerete által voltak lehetőek, s a melyeket Fischer is oly nyugodt lelkiismerettel utána mondott Reumontnak, még mindig a régiek: új adatoknak, milyeneket Reumont roppant olvasottságától ritkán szokott hiába várni az ember, ez egyszer semmi nyoma.

Mindennek daczára csak örömiinket fejezhetjük ki afelett, hogy az olasz szakközönség oly vonzóan és aránylag alaposan irt értekezés segítségével tájékoztathatja magát a Corvina törénetének főbb pontjai felől, mint a milyen a Reumont-féle.

A. J.

Ἀλεξάνδρου Μavροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀποροήτων ἐπιστολαὶ ο. Ἐξοδιστὰι ἐπιστολαί θ. Λιβὰδα, ἐν Τρογέστῃ 1879. (Mavrokordatos Sándor államtitkár száz levele. Kiadatnak Livadás Th. felügyelete alatt. Triestben 1879.)

E munka megjelent Mavrokordatos György költségén, aki maga írta meg benne ösének. Mavrokordatos Sándornak, életrajzát. A levelek szövegét pedig kritikailag megállapította, s jegyzetekkel és bevezetéssel ellátta Livadás Theagenes, aki 1876-ban a *Κλειώ* című görög hírlap február 12-ki számában Deák Ferenczről is, az államférfiu mintaképéről, gyönyörű vezérezikket irt, melyet az *Ellenör* 1876. évi 54-ik és 55-ik számában magyarul közöltém.

Mavrokordatos Sándor levelei először 1804-ben jelentek meg a konstantinápolyi patriarcha nyomdájában a következő című munkában: *Ἐπιστολάων, ἐξ διαφόρων ἐρατισθέν.* E munka végén vannak az említett levelek, valamint Mavrokordatos Sándor követségi beszéde a békéről a németekhez. — E leveleket a görög tanintézetekben mint a levélírály példányait, s mint a rhetorica és logica előgyakorlatait olvasták.

Livadás, az új kiadó, tárgyak szerint csoportosította e leveleket, amint vagy nevelési, baráti, ajánlási, vagy politikai, egyházi, tanácsadási s elbeszélési tárgyakat foglalnak magokban. Az elbeszélési levelekben előadja, mint szemtanu, a Belgrádnál és Péterváradnál előfordult eseményeket, és pedig sokkal szabatosabban s részletesebben mint Hammer.

A szóban forgó levelek szerzője, Mavrokordatos Sándor, született 1636-ban Konstantinápolyban. Atyja selyemkereskedő, anyja pedig a dúsgazdag Skarlatosnak a lánya volt. Atyját korán vesztvén el, a nagy képzettségű anyja oktatta őt 12 éves koráig. Ekkor Paduába küldte, hol a bölesészeti és orvosi tudományokat végezte. Paduai tartózkodásáról ezt írja Papadopoulos *Historia Gymnasii Patavini* című munkájának 319-320-ik lapjain: „Medicinae peculiaris operam dedit: claruitque inter Patavinos discipulos, si quis unquam alius, maxime tum ex eo, quod ingenio praestaret ceteris, tum quod ad dicendum ex tempore prae reliquis aptus; miraculo semper fuit: tum praesertim cum, oratore, cui studiorum inauguratio fuerat demandata, repentina aegritudine impedito, ipse exoratus precibus Pro-Rectoris, et

dictavit ex tempore orationem, quae postridie ad typos prodiret, et aliam ipse pro rostris in aede Patavina primaria habuit, ingenti cum admiratione discipulorum, professorumque.“

Az orvostudorságot Bolognában nyerte el, hol a következő munkát is adta ki: *Pneumaticum instrumentum, sive de usu pulmonum et respiratione ex sanguinis circulatione* (1664). Mások e czim alatt idézik: *Instrumentum pneumaticum circulandi sanguinis, sive de modo et usu pulmonum*. Újra kinyomatott Frankfurtban 1665-ben, s azóta többször Olaszországban. Innen magyarázható meg a czim különfélesége.

E munkában alaposabban bizonyította be, mint elődei, a vérkeringést.

1665-től 1672-ig Konstantinápolyban tanárkodék a patriarchai tanintézetben, s egyszersmind orvosi gyakorlattal is foglalkozék.

A törökök nem bírván fölfogni a vérkeringési elméletet, hüvésznek tarták Mavrokordátost. Ő tehát eloszlatandó az előítéleteiket, görögül és törökül is adta ki munkáját.

Tanári és orvosi teendői mellett megtanulta a török, perzsa, arab, francia és szlavyon nyelveket is.

1673-ban kinevezte őt a nagyvezér a császári birodalom tolmácsának naponként három aranyból álló fizetéssel. E hivatalt csak Bécs ostroma után vesztette el, mert az ő befolyásának tulajdonították azt, hogy Musztapha nem dulta föl Bécsét. Musztaphát lefejezték, Mavrokordátost pedig Drinápolyban börtönbe dobták. De miután senki sem pótolhatta a helyét, szabadon bocsátották, és ismét rábízták a tolmácsi hivatalt, megajtvva a fizetését a drinápolyi érsekség, s Melos és Mykonos szigetek jövedelmeivel.

1699-ben képviselte a török kormányt a karloviczi békekötésben, mely nagyrészt az ő műve volt. Ezt elismerték a szerződő felek is. A zultán kitüntette az *államtitkár* czimével, melyet a görögök ő *ἑξ ἀπορητων* által fejeztek ki, mi ugyanaz, ami a latinban az *a secretis*. Lipót császár pedig nagybecsű ajándékokat küldött neki.

Meghalt 1708-ban. Irt több tudományos és politikai munkát, melyek közül némelyek csak halála után nyomattak ki. Ilyenek a következők:

Γραμματικὴ πρὸς συντάξεως. Kiadta Kancellarios Sándor. Velenczében 1745.

Φορητῖσματα (Elmelkedések). Kiadta Murázis Konstantin. Oláhmoldvaország fejedelme. Bécs 1805.

Ἀπορηματικὰ πρὸς τὸν Τοῦρκο ἀποστατόρων. Ezt

francziául adta ki Lacroix e cím alatt: *État de l'empire ottoman*. 1696.

Irt azonkívül magyarázatot Aristoteles munkájához a számadásról és enyészetéről. *Ἐμπειρία εἰς τὸ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς τοῦ ῥητορικῆς*, és rhetorikát kérdésekben s feleletekben. *τέχνη ῥητορικὴ κατὰ πειθεῖν καὶ ἀπώρριπτον*.

Dr. Télyy Irán.

VEGYES APRÓSÁGOK.

Wiener Studien cím alatt új philologiai folyóirat indult meg Bécsben, melyet Hartel és Schenkl bécsi egyetemi tanárok szerkesztenek. A folyóirat a class. philologia egész mezejét fogja átkarolni, s évenként kétszer tizenhat ivnyi füzetekben jelen meg. Eddig az első füzetet kaptuk, melyben a szöveg-kritika tulsúlyban van. Tartalma a következő: *Analecta*, Harteltól. Theognis verseiről szól, egyes helyeket javít. s metrikai észrevételek által tűnik ki. *Die Überreste eines Buches von Epikur* *περὶ φύσεως*, melyben Gomperz egy új papyrus töredékről szól. *Die Inschrift von Sestos und Polybios*; Jerusalem ezen feliratot különösen nyelvtani szempontból vizsgálja. Schenkl „Zur lateinischen Anthologie“ értekezésében a bécsi udvari könyvtár 9041. sz. kéziratának az anthológiára vonatkozó részét a Riese-féle kiadással hasonlítja össze; Gitlbauer, Cicero *Epist. ad familiares lib. X.* javítja. „Kritische Beiträge zu Paulinus von Nola“ értekezésében Zechmeister a corpus patrum ecclesiasticorum számára kiadandó Paulinusnak prodromusát adja, s végre Kvičala „Syntaktische Untersuchungen“ cím alatt első czikkül „tamen, ὅμως“ kötőszókról szól. A vegyesek közt találunk még egyes emendatiókat Hilberg, Rathay, Goldbacher és Kellertől.

A csinosan kiállított folyóirat, mely egyszersmind a „Zeitschrift für die öster. Gymn. melléklete, Geroldnál 5 forinton megrendelhető.

K.

A t ü z.

Schillernek „Das Lied von der Glocke“ cz. költeményéből.

Jótekonny a tűz lobbanása,
Ember ha óvja, zabolázza;
S bár mit teremt és alkot ő meg
Azt köszönni ez égierőnek.

Deszörnyü lesz az égierő,
 Szabott bilinescsét ha lehányja
 S öntörte úton lép elő
 A természet szabad leánya.
 Jaj ha el-ki szabadulva
 Gát ne'kül rohan tova,
 S népes utcán szerte dülva
 Hömpölyg szörnyü oszlopa.
 Mert az elemeknek gúnyja.
 A mit ember alkota.
 A felhőből
 Áldás fakad,
 Zápor szakad:
 S a felhőből
 Vak sugárral
 A villám nyilall.
 Halld, a tornyon mi üvölt?
 Vész süvölt!
 Vérvéres
 Az egész ég:
 Nem a nappal fénye ez.
 Tenger népség
 Rajja nyüzsg!
 Száll a füst!
 A tűz oszlop bugva kél fel
 S uteza hosszat szerte széllyel
 Versenyezve száll a széllel.
 Izzón, mint égő pokolban
 Forr a lég, gerenda roppan.
 Ablak csörren, oszlop omlad.
 Gyermek sír, anyák bolyongnak;
 Barom nyöszörg
 A rom között.
 Kél, fut minden, ment, menekszik:
 Éjben a nap fénye tetszik.
 Kézről kézre hosszú sorba
 Versenyt forg a
 Gyors veder. Magas sugárba
 Száll szökellve a víz árja.
 Zugva kél a szélvész szárnya.
 S valh dühvel a lángba tűz:
 Sustorogva dől a tűz
 Bé a csűrbe, gabonába,
 Vág recsegve asszu fába.

S onnan, mint magát a földet.
 Ha akarná röptiben
 Elragadni hirtelen,
 Örjás lángja égbe törtet
 Szertelen.
 Föld fia remény nélkül
 Enged a magash erőnek.
 S művei, hogy romba dőlnek.
 Amul s nézi tétlenül.
 Puszta rom
 Mind a ház;
 Bennök vad vihar tanyáz.
 A kietlen ablak üreg
 Borzalom helye,
 S a magashól a sok felleg
 Fönnen néz bele.
 Egy tekintetet
 Földi java
 Romjaira
 Még az ember hátra vet.
 S vidáman veszi vándortarsolyát.
 Körül bár mindent romba lát.
 Nem áll vigasztalanul árván,
 Végig tekint övéi számán:
 S lám, teljes a kedves család.

Ford. Wigand János.

RÖVID JELENTÉS

A) A Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és széptudományi szakosztályának havi üléseiről.

I. Október 7-én. Az ülés tárgyai:

1) A portugál népköltészet gyöngyeiből. *György Vilmostól.*

A felolvasó, ki tudvalevőleg a román népköltészet valamennyi legszebb darabját szándékozik irodalmunkba átültetni és néhány spanyol románéz sikerült fordítását már más alkalommal be is mutatta, most mintegy 20 portugál költeményt fordított. Ezekhez rövid bevezetést csatol, melyben a portugál népköltészeti gyűjteményekről és magokról a portugál néprománeczekről értekezik.

2) Sajnovics hatása a magyar költészetre. *Halász Ignácztól.* (Bemutatta Gyulai P.)

A bemutatott részlet Sajnovics nyelvészeti felfedezéséről, különösen a „Demonstratio”-ról, s ez utóbbinak Dugonicsra, Perecsényi Nagy Lászlóra s egyebekre gyakorolt hatásáról szól.

II. A második osztály október 13-án tartott üléséből, mint ránk nézve érdekeset, a következő előadást emeljük ki:

A legrégibb magyar nyomtatvány. *Praknoi Vilmostól.*

Eddigélé azt hittük, hogy a legrégibb fennmaradt magyar nyomtatvány sz. Pál leveleinek 1533-iki krakkói kiadása Komjáti Benedek fordításában. — Fr. azonban a krakkói egyetemi könyvtárban egy 1539-ki zsoltár könyvnek hasonló kötésén egy gót betűkkel nyomtatott töredéket talált, mely Komjátinak a római levélhez írt bevezetésével szóra szóra megegyezik. E töredékről a felolvasó azt gyanítja, hogy a Perényiné birtokában létezett, tehát a Komjátinál régibb sz. Pál fordításból került Komj. könyvébe. Megjelent a Magyar Könyvszemle utolsó füzetében.

B) A budapesti philologiai társaság nagygyűléséről. (Okt. 12.)

Az ülés tárgyai:

1) Elnöki megnyitó. *Ponori Theurewk Emiltől.*

2) Párhuzam Plato és Aristoteles között. *Dr. Búszel Aureltől.*

Mutatvány B. készülő félben levő, s három kötetre számított munkájából, mely Plato életét és műveit kimerítően fogja tárgyalni. A felolvasott részben a szerző kifejti, hogy Aristoteles rendszeres gondolkozás és abszolút tudomány tekintetében jóval felülmulja Platót; viszont az utóbbinak előadása Ar. felett áll. Arist. a legfőbb logikai, Plato a legfőbb aestheticai világosságra törekszik. Plato az ideális gondolkozás megalapítója, Ar. a rideg valóság kutatója.

3) A hellen mythus és a mythologiai rendszerek. *Dr. Pasteiner Gyulától.*

Minden tudományt, tehát a vallástudományt s a körébe eső hellen mythust is a történetiség álláspontjáról kell tekintenünk. Ki nem elégitők Mueller Miksa, Schelling, Röth Ede, Mueller Kár. Ottfried, Creuzer, Welcker, Burnouf és másoknak a hellen mythus eredetének megfjlesztésére vonatkozó kísérletei. A görögök mythusai soha sem volt az egész nemzetnek szóló, hanem localis: csak a topographiai rendszer (mint a Pausaniasé) szolgálhat biztos kiindulási pontul a hellen mythus eredetének helyes megismerésére.

4) Hivatalos ügyek. Elnök- és titkárválasztás.

Dr. Télfy Iván, tiszteletb. tag indítványára a társaság mult évi tisztviselői (Elnök: Ponori Thewrewk Emil. Titkár: Garami Rikárd) újra megválasztattak. A tagok összes száma: 284.

Sajtóhibák.

„Phil. Közl.“ VII. és VIII. füzet.

488. lap 17. sor felülről *I. kiadás* helyett *II. kiadás*.

489. „ 3. „ „ *K. szavai* „ *V. szavai*.

490. „ legalsó sor *semitisum* helyett *semitismus*.

491. „ 2) jegyzet *Pteamus* helyett *Puteamus*.

491. „ „ „ *Dexer* helyett *Deater*.

492. lap 2. sor felülről *mer* helyett *nur* olvasandó.

492. lapon az első bekezdés vége így olvasandó: Az előszó többi része szokás szerint a munka céljáról, forrásairól, nye.vezetéről stb. szól, általános kifejezésekben, melyeknek helyük *cum* az irodalom-történetben, *hol* valamely író *aesthetikailag méltatunk*, de nem tanulók számára rendelt tankönyvben.

ELNÖKI JELENTÉS

a budapesti philologiai társaság 4. és 5. évi működéséről.

Mélyen tisztelt Nagygyűlés!

Alapszabályaink 3. §-ával, mely így szól: „A társaság nagygyűlése a tanáregyleti nagygyűlés idején tartatik,“ azt akartuk elérni, hogy nagygyűlésünkben ne csak a fővárosi, hanem a vidéki tagok is részt vehessenek. Célzt is értünk mindaddig, míg a tanáregylet előbbi rendjétől el nem tért, s nagygyűlését a fővárosban tartotta. De tavaly óta a tanáregylet nagygyűléseit más-más városban tartja, s e vándorlásával nemcsak a vidéki tagokat, hanem a fővárosiakat is a nagygyűlés idejére a fővárostól elvonja, minél fogva alapszabályaink említett §-a üres szóvá vált, mert merőben teljesíthetetlen.

Ez az oka, hogy tavaly nagygyűlés nélkül maradtunk, melyet még ősszel sem lehetett volna megtartanunk, mert akkor legbuzgóbb tagtársaink közül többen, ki tudományos utazáson, ki a boszniai hadjáratban, ki katonai hivatalban vidéken volt elfoglalva.

Ezentul tehát más rendet kell követnünk. Vagy tavaszra, vagy őszre kell nagygyűlésünk idejét kitűznünk, amint azt már az idén is kénytelenek voltunk megtenni.

Hogy én, mint a társaság eddigi elnöke, s Garami Rikárd tanár, mint titkára, tavaly óta tisztujítás nélkül folytattuk hivatalunkat, azt úgy hiszem, az említett körülmény eléggé igazolja, de a közgyűlés indemnitását még azon oknál fogva is bizalommal várhatjuk, mert — amennyiben rajtunk állott — ez idő alatt is mindent megtettünk, ami a társaság céljainak előmozdítására megkívántatik.

Utolsó nagygyűlésünk óta, mely 1877. júl. 6. volt, társaságunk 70 taggal szaporodott. Akkor 214 tagot számlált, jelenleg 284-en vagyunk.

Az új tagok közül kettőt a nagygyűlés színe előtt különösen is kell megemlítenem, t. i. Odescalchi Arthur herceget, és Pongrácz Adolf grófot, kik pártoló tagoknak jelentkeztek, dicső példát mutatva mindazoknak, kiknek módjuk van a tudományt anyagilag is támogatni. Érzem, hogy a közgyűlés egyhangú óháját teljesítem, mikor ezennel ünnepiesen kinyilatkoztatom, hogy a budapesti philologiai társaság a lelkes két főurnak legmélyebb hálával adózik.

De amint egyrészt örömet, úgy másrészt szomorúságot is kell jelentenem. Utolsó nagygyűlésünk óta 5 társat veszítettünk. Négyet halálos betegség ragadott ki közülünk: Holub Mátyást, budapesti főgymnásiumi tanárt, Vajdaffy Rikárdot ungvári főgymnásiumi tanárt, Kresméry Anaszt, Szilvesztert, nagykálói reáliskolai tanárt, és Ferschitz Ferencz budapesti helyettes tanárt. Az 5-ik, Loos József, budapesti főgymnásiumi tanár, nyomtalan eltűnt, s amint, fájdalom, minden jel gyaníttatja velünk, önmaga oltotta ki életét. Mindegyikük halála fáj nekünk, de az utóbbié szívünk mélyét rendíti meg. Szegény öreg anyja mindenét vesztette benne, s nem elég, hogy elvesztette, még azt sem tudja, hol van holt teteme: valamely rengeteg helyen-e, hol senki se jár, kitéve a legszomorubb pusztulásnak? — vagy a Duna hullámai temették-e el? Csak annyit tud, hogy fia meghalt, de sirja nincs, amelyet könnyeivel áztathatna. De nemcsak édes anyja, hanem mi is gyászolunk miatta, különösen én.

kinek egykor tanuló társa volt a bécsi egyetemen, melynek legkitünőbb hallgatói közé tartozott. Irodalmunkban ő volt a legalaposabb szláv nyelvész, kit a Magyar Tudom. Akadémia pályadíjjal is megjutalmazott. Gyűléseinknek ő volt egyik legbuzgóbb látogatója. Fájdalom, ma már nem láthatjuk körünkben : helyét egy megdőbbentő szomorú emlék tölti be.

A szent hajdan könyvei, a classikus ókor, az egész világ-irodalom annyi buzdítást nyújt az életre, annyira képes a fáradt halandóba új életörömet önteni; de ő, aki ismerte e buzdító hangokat, agybántó betegségében többé nem ügyelt rájuk. Pedig ha ügyelt volna, ha elmondta, ha ismételte volna magában azt, hogy

Rebus in angustis facile est contemnere vitam:

Fortiter ille facit, qui miser esse potest.

(Martial. XI. 56, 15—6.)

lelki ereje gyarapult volna, s ő most is élne, itt volna körünkben, s mi gyász helyett a barátság örömeivel fogadnók őt. Most nem tehetünk egyebet, mint örök békét kívánni hamvainak.

Ezennel egy más halott is jut eszembe, egy halhatatlan halott, kire hazánk örökre büszke lesz, kinek szelleme még a késő utókorra is nemesítő hatást fog gyakorolni, t. i. báró Eötvös József. A haza szobrot emelt e nagy fiának, s e szobor leleplezésének magasztos ünnepére a budapesti philologiai társaság is hivatalos volt. Valamint a Magyar Tudományos Akadémia, a Kisfaludy-társaság, s még számos más intézet, úgy mink is diszes koszorúval fejeztük ki mélyen érzett hódolatunkat e dicsőült szellem iránt. Ily ünnep mindig lelkesítő azokra nézve, akik a nemzeti kulturának szentelik éltüket. Ily szobor, mely a közömbös néptömeg szemében nem egyéb lelketlen ércnél, az ideálok után törekvő nemzedék előtt Memnonoszloppá válik, melynek titkos zengése szent ihlettel tölti el keblünket.

Nekünk is megvan a magunk ideálja, amely felé törekszünk. Öt éve, mikor a budapesti philologiai társaság megalakult, s egyik jeles tudósunk e szavakkal fordult hozzám: „Hagyjuk a philológiát a németeknek: az az ő provinciájuk. Soha se leszünk képesek őket utólni. Szorítkozzunk csak a classikusok fordí-

tására.” — Ha akkor szavát fogadtuk volna, ma nem hogy philologiai tanulmányokat, de jó fordításokat se bírnánk felmutatni; mert igazán jó fordítás philologiai tanulmányok nélkül nem is képzelhető. A philológiára tehát nekünk is van szükségünk, s mi semmi szín alatt sem ismerhetjük el azt, hogy ez vagy az a tudomány ennek vagy annak a nemzetnek a kiváltsága. A világ halad és haladni fog. Minden népnek része van e versenyben: amelynek nincs része benne, az számba se jön. De mi magyarok számot akarunk tenni, s azért kötelességünk a kultúrát minden ízében elfogadni, s a tudomány hatalmát kezünkbe keríteni. Nagy feladat, mely lankadatlan buzgalmat, törhetetlen erőt kíván.

Ha fontolóra vesszük, amit társaságunk fennállása óta munkálkodtunk, s egybehasonlítjuk ama czéllal, amelyet elérni akarunk, az eredmény vajmi csekélynek mondható. De nem ezt a mértéket kell itt alkalmaznunk. Nevetséges volna ily nagy dolgot, melyhez több nemzedéknek szakadatlan munkája szükséges, egy szerény alapon keletkezett, vagyontalan, s még nagyon is fiatal társaságtól követelni. Itt csak az a kérdés lehet: megfelel-e társaságunk annak, ami végett megalapult, látni-e működésében azt a folytonos haladást, mely további reményekre jogosít, s ha erre igennel felelhetünk, úgy hiszem nincs mit elégedetlenkednünk.

A budapesti philol. társaság első három évi működését az 1877. júl. 6. mondott elnöki beszédem vázolja, mely az „Egyetemes Philol. Közlöny” II. 408—416. lapjain olvasható. Az utolsó két évről most van szerencsém részletes jelentést tenni.

Az 1877/8-iki évben 19 értekezést olvastunk fel. Ezek közül 19 nyomtatásban is megjelent.

Az 1878 9. évben 21 értekezést adtunk elő, s ezek közül 15 közöltetett nyomtatásban.

A munkálatok lajstroma a következő.

A budapesti philologiai társaságnak 1877 8—1878 9-beli munkálatai.

Theodorus Gaza 400 éves emlékezete Keleti Vinczétől. Felolv. 1878. okt. 9. Megj. Egyet. Phil. Közl. II. 446—457.

Megemlékezés Teuffel Vilmos Zsigmondtól, annak elhunyt alkalmából. Kohn Ignácztól. Felolv. 1878. apr. 3. Megj. Egyet. Phil. közl.

Az olympiai és samothrakei szobrok gipszmásolatai a nemzeti muzeumban. Bemutatta dr. Hampel József 1878. márcz. 24.

A drezdai muzeum szobrairól. Ponori Thewrewk Árpádtól. Felolv. 1878. május 8.

Ki hozta vissza Philoktetest Lemnos szigetérről. Wolff Károlytól. Felolv. 1878. febr. 6. Megj. Egyet. Phil. Közlöny II. 302—304.

Jelentés az alberti-irsai római feliratokról. Ugyanattól. Felolv. 1877. nov. 7. Megj. Egyet. Phil. Közl. II. 53.

Levélbeli jelentés egy jaszenováczi római feliratos emlékről. Ugyanattól. Felolv. 1878. oktob. 9.

A Dies Aegyptiaci leydeni lajstroma. Bemutattam 1879. febr. 5. Megj. Egyet. Phil. Közl. III. 111—112.

Tengeri betegség az ó-görögöknél. Dr. Telfy Ivántól. Felolv. 1877. decz. 5. Megj. Egyet. Phil. Közl. II. 1—3.

A színérzék fejlődése a régieknél és annak állapota a class. iroknál. Dr. Török Aureltől. Felolv. 1877. okt. 17. Megj. Egyet. Phil. Közl. II. 75—84. 173—184.

A e s c h i n e s.

Néhány pont Aeschines és Demosthenesnek Ctesiphon ügyében tartott beszédeiből. Kohn Ignácztól. Felolv. 1878. márcz. 6.

A e s c h y l u s.

Aeschylus tropusairól. Pecz Vilmostól. Felolv. 1878. decz. 5.

A r i s t o p h a n e s.

Aristophanes mint műbíráló. Kont Ignácztól. Felolvastott 1879. febr. 5.

J. C a e s a r.

J. Caesar kiadásainak ismertetése. Fináczy Ernőtől. Felolv. 1879. jan. 15. Megj. Egyet. Phil. Közl. III. 137—139.

Cicero.

Cicero és a latin nyelv. Garami Rikárdtól. Felolv. 1878. április 3-án.

Demosthenes.

Néhány pont Aeschines és Demosthenesnek Ctesiphon ügyében tartott beszédeiből. Kohn Ignácztól. Felolv. 1878. márczius 6.

Euripides.

Euripides vallási szempontból. Kont Ignácztól. Felolv. 1879. márcz. 2.

Horatius.

Horatius Ars poeticájának fordítása. Dr. Márki Józseftől. Felolv. 1878. okt. 9., nov. 6., és 1879. jan. 15.

Julianus.

Julianus császár élete és művei. Fináczy Ernőtől. Felolv. 1879. márcz. 5.

Lucilius.

Gaius Lucilius. Kont Ignácztól. Felolv. 1878. nov. 6-án. Megj. Egyet. Phil. Közl. III. 421—434. l.

Orpheus.

Epistula ad Aenilium Thewrewk de Ponor de codice Ambrosiano Lithicorum quae Orphei nomine circumferuntur. Scripsit Eugenius Ábel. Ism. Latkóczy Mihály 1879. jan. 15. Megj. Egyet. Phil. Közl. III. 216—222.

Pausanias.

Pausanias Arcadiájának ismertetése Szabó István fordításában. Latkóczy Mihálytól. Felolv. 1878. márcz. 6.

Publilius Syrus.

Publilius Syrus. Kohn Ignácztól. Felolv. 1878. febr. 6. Megj. Egyet. Phil. Közl. II. 146—163.

T e r e n t i u s.

Terentius mint gymnasiumi olvasmány. Peez Vilmostól. Felolv. 1879. febr. 5. Megj. Egyet. Phil. Közl. III. 197—202.

T h e o p h r a s t u s.

Theophrastus mint társadalmi író. Latkóczy Mihálytól. Felolv. 1878. decz. 4.

V e r g i l i u s.

P. Vergilius Maro görög tanulmányai. Fináczy Ernőtől. Felolv. 1878. decz. 4.

Vergilius magyar fordításainak bírálata. Dr. Márki Józseftől. Felolv. 1877. nov. 7. és decz. 5.

A Georgica magyar fordítása Bodon Ábrahántól. Ismert. Findura Imre. 1878. febr. 6. Megj. Egyet. Phil. Közl. II. 213—219.

X e n o p h o n.

Xenophon Hierojának czélja és iránya. Dr. Bászeli Auréltól. Felolv. 1879. márcz. 5. Megj. Egyetemes Phil. Közlöny III. 258—270, 314—326.

Az árja népfajról. Dr. Mayr Aureltől. Felolvastatott 1878. április 3-án.

Holzweissig localisticus casustheoriája. Garami Rikárdtól. Felolv. 1878. márcz. 6.

A megnevező és magyarázó itélet mondataalkotása. Dr. Babier Kálmántól. Felolv. 1878. május 8.

Bartal-Malmosi latin mondattana. Ism. Dr. Peez Vilmos. 1878. Magy. Tanügy VII. 1878. 366—374.

Bartal-Malmosi olvasókönyve. Ism. Dr. Peez Vilmos. Megj. 1878. május 8. Egyet. Phil. Közl. II. 317—320.

Szabó Szilveszter latin szótárának bírálata. Megj. Egyet. Phil. Közl. II. 479—483.

A régi hivatalos latin nyelv Magyarországon. Dr. Thalóczy Lajostól. Felolv. 1879. márcz. 2.

Egy eddig ismeretlen latin szó. Megj. Egyet. Philologiai Közlöny. III. 256—257.

Adalékok Curtius etymologiai művéhez. Dr. Pozder Károlytól. Felolv. 1879. márcz. 5. Megj. Egyet. Philol. Közlöny III. 368—373.

Berzsenyi Dániel latin fordítása. Tamaskó Istvántól.

Madách Ember tragédiája latin fordítása. Tamaskó Istvántól.

Lag, leg, lan, len. P. T. E.-től. Megjelent Nyelvőr. II. 534—547.

Safarik élete és művei. Wagner Lajostól. Felolv. 1877. nov. 7. Megj. Egyet. Phil. Közl. II. 245—291.

Ennyi az, amit a társaság a lefolyt két év alatt létrehozott. A közzétett 25 értekezés a nagyobb közönség előtt is ismeretes, és könnyíti a működésünkről mondandó ítéletet. Erősen meg vagyok győződve, hogy komoly törekvésünket, s törekvésünk eddigi sikerét azzal a méltányossággal fogadja a mélyen tisztelt Nagygyűlés, amelyet a most kifejtett okoknál fogva kétségtelenül megérdemel.

Budapesten, 1879. október 12-én.

Ponori Theurenek Emil.

A HOMERCENTÓKRÓL.

Ismeretes, hogy a classicus irodalom későbbi századaiban, mikor már a költői tehetség és productivitas mindinkább fogyatkozóban voltak, a classicus remekök egyes verseinek, illetőleg versrészeinek különféle események elbeszélésére való összetakolása némelyek szemében nagy tekintéllyel bíró és nagy szorgalommal és kedvvel üztött költői foglalkozás volt. Voltak ugyan már az ókori költészet jobb ideiben is többen, kik a *centunculi* szellemtelen játékát kedvtöltésből vagy irodalmi ismereteik fitogtatása céljából szorgalmasan üzték,¹⁾ komolyabb jelentőséget azonban e játék csak akkor nyert, mikor a keresztény egyház hívei a szent történetnek tetszetősebb alakban való feltüntetetésére kezdtek felhasználni. — Egészen a múlt század végeig számos kiadásban jelentek meg a ritkán változtatott homerosi versekből és félversekből összetákolt 2343 sorból álló Homercentók, anélkül azonban, hogy avval törődtek volna, kiknek köszönhetjük összeállításukat. Aldus (1501), a Frankfurtiak (1541), Henricus Stephanus (1578) és Claudius Chapelet (1609) kiadásaiak szerzőjéről mélyen hallgatnak; a Bigne-féle Patrologiában (1624) találkozunk először a „*Homerici Centones Eudociae Augustae sive Pelagii Patricii*“ czimmel. Honnan került e czim a kiadásba, könnyen magyarázható. A középkori írók, és részben a kéziratok egyhangu tanúsága ugyanis egy Eudokianak, és egy Patrikosnak, vagy egy Pelagios Patrikosnak Christus urunk történetét tárgyaló Homercentókat tulajdonítanak. Így Tzetzes Chil. XII. 306. sqq.

Ἡδ' Εὐδοκία βασιλὶς ἡ Λέοντος θυγάτηρ
 Ἡς δύο βιβλῖδια τὰ δι' ἐπὶ ἀνέγνω
 Τὸ εἰς τὸν Ζαχαρίαν τε καὶ Δανιὴλ ὁμοίως
 Καὶ δι' τὰ Ὀμηροῦ κεντρὰ τὰ ταῦτη συντεθέντα.

¹⁾ Tertull. de praescript. haeret. 39: „Homerocentones etiam vocari solent qui de carminibus Homeri propria opera more centonario in unum sarciniunt corpus.“ Hieron. epist. 103 ad Paulin. „Quasi non legerimus Homerocentonas et Virgiliocentonas.“

Még érdekesebbek a következő bizonyítékok. Kedrenos Zenon byzantiuni császár (uralk. 474—491 p. Chr. n.) történetében azt mondja többek közt Zenónról: *Ἀναιρεῖ δὲ καὶ τὸν θανάστων καὶ περὶ ποιήσιν ἐπὼν ἀξιόλογον ἄνδρα Πελάγιον τὸν Πατριζιον ἐλευθεροστομεῖν εἰδότα-τούτου φέρεται ἱστορία δι' ἐπὼν γεγραμμένη ἀπὸ Ἀλγούστον καίσαρος. τούτου πόνημα καὶ τὰ καλούμενα Ομηρόκεντρα καὶ ἄλλα μυρία θαύματος ἄξια.* Némileg eltér ettől Zonaras tanusága: *Ὅσα δὲ περὶ λόγους ἦν ἡ βασίλισ ἐκείνη [Eudokia] δηλοῦσι τὰ λεγόμενα Ομηρόκεντρα. Πατριζιον γάρ τις ἐπιχειρήσαντος τῷ σπονδάσματι ἀτελὲς δὲ καταλαμβάνοντος αὐτὸ καὶ οἷον εἰπεῖν ἀνοργάνωτον, ἐκείνη καὶ εἰς τέλος ἤγαγε καὶ ὀργάνωσεν ὥς καὶ ἡ παρ' ἐκείνης διὰ στίχων ἡρωϊκῶν τῷ πόνηματι γενομένη ἐπιγραφὴ τοῖς ταύτην ἐπιούσι παρίστησι.* Még inkább eltérők a kéziratok ezimeiből merithető adatok. Így például azon egyetlen florenczi codex, mely czímmel van ellátva, plut. X cod. 22, (két másik codex, plut. V cod. 10 és 31, elején csonka,) nem az 5-ik századbéli Eudokia Augustának, hanem a 11-ik századbéli Eudokia Makrembolitissának, először Konstantinos Dukas, aztán II-ik Romanos császár nejének tulajdonítja e Centókat: *ομηρόκεντρα περὶ τῆς ἑνανθροπήσεως τοῦ χρυσοῦ ποίημα τῆς δεσποίνης κυρίας Εὐδοκίας τῆς ἀδελφῆς τῆς κυρίας Ζωῆς τῆς γυναικὸς τοῦ Μορομάχου.* A párizsi cod. 2977-ben, és az egyik Colbertinusban szintén Eudokia Makrembolitissának vannak tulajdonítva e költemények, újabb írók közül azonban csak Aubertus Miraeus hires belga író követte el e tévedést, miért nem is került ki a méltó megrovást (v. ö. Fabricius Bibl. Gr. I p. 358). A többi modern író nagyon ingadozott ítéletében. Fabricius teilemliti, hogy a Bibliotheca Palatinának Sylburg-féle jegyzékében (p. 100) fel van sorolva: „*Patricii Presbyteri de Christi incarnatione, vita, morte, resurrectione poëmaticum, Homericis versibus et semiversibus concinatum, 'Ομηρόκεντρα vulgo dictum. Eudociae Augustae in eadem 'Ομηρόκεντρα epigramma*“ és p. 121 „*Patricii Homerocentra, seu Christiadem ex Iliade et Odyssea.*“ A miből azt gyanítja Fabricius, hogy az eddig nyomtatásban megjelent Homercentók „*propter codicis Palatini fidem*“ nem Eudokiának, hanem Pelagios Patrikiosnak tulajdonítandók (ez volt Vossius véleménye is), és hogy Eudo-

kiának amaz ismeretlen epigrammja, mely a codex Palatinusban Patrikios centóit megelőzte, nem Patrikiosnak centóira vonatkozik, hanem Endokiáéira, melyeknek létezéséről Joh. Tzetzes idézett versei is tanuskodnak. Zonarasnak fennebb idézett állítását, mely szerint Endokia a Patrikios által bevégezetlenül hátrahagyott munkát kiegészítette és egyengette, Fabricius természetesen hamisnak tartja, hiszen Endokia Augusta, Leontios athenbeli bölcész leánya, és II-ik Theodosios császár neje, már 460-ban meghalt, Pelagios pedig Kedrenos tanúsága szerint csak Zenon uralkodása alatt (474-491) lett kivégeztetve. Ellenkező nézete volt Oleariusnak és Fontaninusnak; amaz (de poetriis graecis p. 159) Zonaras említett helyéből ellenkezőleg azt következtette, hogy Kedrenos téved, s hogy a Zenon által kivégeztetett Patrikios és a Homercentók szerzője két különböző egyén; emez pedig (de Antiqq. Hortae Coloniae Etruscorum II. cap. 5) azt állította, hogy Endokia csak átdolgozta Patrikios munkáját, ez pedig az idők folyamában elveszett. — Fabricius nézete azonban győzött; Bernhardy görög irodalomtörténetében (3-ik kiad. II. 1. p. 457, 458) ügyetlenséggel vádolja Zonarast, Tzetzes és Kedrenos állításairól azt mondván, hogy „beides lässt Zonaras *ungeschickt* so zusammenlaufen, dass Endokia das von einem Patricius unvollendet hinterlassene Werk durcharbeiten muss:“ ugyanott azt is mondja a Centók szerzőiről, hogy „die *Sage* nannte bald einen Pelagius, bald die Kaiserin Endokia.“ Ezek után úgy látszik, mintha lehetetlen volna a tulajdonképi szerző iránt tisztába jönni; de hogy ez még sincsen így, és hogy mégis Olearius találta el az igazat, úgy hiszem eléggé ki fog tűnni Patrikiosnak és Endokia császárnénak alatt közlendő, mindeddig tudtommal kiadatlan verseiből, melyeket ez év június havában másoltam le magamnak a Párisi Bibliothèque Nationale-ban a X-ik századbeli híres codex Mutinensisből (most Supplément grec, nr. 388). A versek szövegét lehetőleg javított alakban iparkodtam adni, a codexnek az általam ex coniectura javított szövegtől való eltéréseit a jegyzetekben M betűvel jelöltem.

ὑπόθεσις τῶν δημοζήτητων.

Βίβλος Πατρικίου Θεοειδῆος ἀοητῆρος

inc. fol. 1 r. in M.

- ὅς μέγα ἔργον ἔρξεν Ὀμηρεΐης ἀπὸ βίβλου
 κυδαλίμων ἐπέων τεύξας ἐρίτιμον αἰοδήν,
 πρήξιας ἀγγελέουσιν ἀνικητοιο θεοῖο·
- 5 ὥς μόλεν ἀνθρώπων ἐς ὀμήγουριν, ὥς λάβε μορφήν
 ἀνδρομένην καὶ γαστροῦς ἀμειφένος ἔνδοθι κούρης
 κρύπτετο τυτθὸς ἐών, ὃν ἀπείριτος οὐ χάδε κύκλος.
 ἦδ' ὥς παρθενικῆς θεοκόμενος ἔσπασε μαζὸν
 παρθενίοιο γάλακτος ἀναβλύζοντα ῥέεθρα·
- 10 ὥς κτάνεν Ἡρώδης ἀταλάφρονας εἰσέτι παῖδας
 νήπιος, ἀθανάτοιο θεοῦ διζήμενος οἶτον·
 ὧς μιν Ἰωάννης λοῦσεν ποταμοῖο ῥέεθροις
 ὧς τε δυνώδεκα φῶτας ἀμύμονας ἔλλαχ' ἐταίρους·
 ὅσων τ' ἄρτια πάντα θεὸς τεκμήνατο γυνῆ
- 15 νούσους τ' ἐξελάσας στυγεράς βλεφάρων τ' ἀλαωτῆς
 ἦδ' ὅπως ρείοντας ἀπέσβεσεν αἵματος ὀλκούς.
 ὅσσους μαρτυρήσιν ὑπ' ἀργαλέῃσι δαμέντας
 ἦγαγεν εἰς φάος αὖτις ἀπὸ χθονίοιο βερέθρου
 ὧς τε πάθους ἀγίου μνημῆϊα κάλλιπεν ἄμιν·
- 20 ὧς τε βροτῶν ὑπὸ χερσὶ πάθε κρυεροῖς ἐνὶ δεσμοῖς
 αὐτὸς ἐκών· οὐ γάρ τις ἐπιχθονίων πολεμίζοι
 ὑψιμέδοντα θεόν, ὅτε μήτ' αὐτὸς γε κελεύοι.
 ὥς θάνεν, ὥς Ἀῖδαο σιδήρεα ῥῆξε θύρετρα·
 κείθεν δὲ ψυχὰς θεοπειθέας οὐρανὸν εἴσω
- 25 ἦγαγεν ἀχράντοισιν ὑπ' ἐννεσίῃσι τοκῆς
 ἀνστής ἐν τριτάτῃ φασειμβρότῳ ἡριγενείῃ
 ἀρχέγονον βλάστημα θεοῦ, γενετήρος ἀνάρχου.

3 τεῦξεν M, sed *en a manu secunda in rasura*. — 4 an ἀγγέλλουσιν scribendum? — 5 ὧς]ὅς M; ὧς]ὅς M. — 9 παρθένιοιο M; ἀναβλύζοντα M; — 10 εἰς ἔτι M; — 11 θεοῖο M; — 13 φῶτας M; λάχ' M. m. pr. ἐλ supra lineam add. m. 2. — 14 ὅσων M. ων syllabae compendium suprascripsit m. 2. — 15 τ' post βλεφ. ego addidi; ἀλαωτῆς M. fort. ἀλαωτῆν scripsit; — 16 ἦδ' ὅπως M; αἵματος M; post ὀλκούς punctum posui. — 17 ἦδ' ὅσους M; — ἴσιν et-λέσιν M; — 20 πάθῃ M, quo servato fortasse lacunae signa post hunc versum ponenda erant; ἐν M; — 21 ἐπιχθονίων M ante corr. — 25 ἐννεσίῃσι M m. pr. unde ὑπ'ἐννεσίῃσι m. 2. — 26 ἀνστής M; — ἀτῇ M; — βρότῳ ἡριγενείῃ M. In subscriptione ἐπίσχος M; in inscriptione Ἀδούστου pro Ἀδούστης M, sed debuit praeterea esse τῆς Ἀθηναίδος.

τούτους μὲν ἐξέθετο

Πατρίκιος ἐπίσκοπος.

ἡ δὲ ἀπολογία Εὐδοκίας Αὐγουστής τῆς
Ἀθηναίας τῆς γυναικὸς Θεοδοσίου Αὐ-
γούστου τοῦ νέου υἱοῦ Ἀρκαδίου βασιλέως αὐτῇ.

- 1 Ἦδε μὲν ἱστορίῃ θεοτερπέος ἐστὶν αἰοιδῆς.
Πατρίκιος δ', ὅς τήνδε σοφῶς ἀνεγράψατο βίβλον,
'ἐστὶ μὲν ἀενάοιο διαμπερὲς ἄξιος αἴνου,
οὕνεκα δὲ πάμπρωτος ἐμήσατο κύνειμον ἔργον.
- 5 ἀλλ' ἐμψης οὐ πάγχυ ἐτήτυμα πάντ' ἀγόρευεν,
οὐδὲ μὲν ἁρμονίην ἐπέων ἐφύλαξεν ἄπασαν,
οὐδὲ μόνων ἐπέων ἐμνήσατο κείνος αἰείδων,
ὁππόσα χάλκεον ἦτορ ἀμειψέος εἶπεν Ὀμήρου.
ἀλλ' ἐγὼ ἡμιτέλεστον ἀγαλλεὲς ἔργον ἰδοῦσα,
- 10 Πατρικίου σελίδας ἱερὰς μετὰ χεῖρα λαβοῦσα,
ὅσσα μὲν ἐν βίβλοισιν ἐπὶ πλέον οὐ κατὰ κόσμον,
πάντ' ἄμυδις κείνοιο σοφῆς ἐξείρῃσα βίβλον.
ὅσσα δ' ἐκείνος ἔλειπεν, ἐγὼ πάλιν ἐν σελίδεσσιν
γράψα καὶ ἁρμονίην ἱεροῖς ἐπέεσσιν ἔδωκα.
- 15 εἰ δὲ τις αἰτιώωτο καὶ ἡμέας ἐς ψόγον ἔλκοι
δοιάδες οὕνεκα πολλὰὶ ἀρίζηλον κατὰ βίβλον
εἰσὶν, Ὀμηρείων τ' ἐπέων πόλλ' οὐ θέμις ἐστὶν
ἴστω τοῦθ', ὅτι πάντες ὑποδορηστήρες ἀνάγκης
εἰσ', ὅτις ἑμνοπόλοιο σαόφρονα Τίτανόιο
- 20 μοιλήνῃν εἰσαΐων σφετέρῃν τέρψειεν ἀκουήν. —
δοιάδας οὕνεκα κείνος Ὀμηρείων ἀπὸ βίβλων

1 ἦσε M, sed ἡδε m. pr. in marg.; θεοπεπέος M; — 2 σοφῶς] an σοφῇ? cfr. v. 12 et praecipue v. 30; — 3 ἐστὶ μὲν M; ἀενάοιο voluit m. 2 in M; — 4 πάνυ ἐτήτυμα M; sed fortasse ne πάγχυ quidem verum est propter hiatum. — 5 οὐδὲ μὲν M; — 6 αἰείδων M, quod fort. ex αἰείδειν ortum est. — 8 ὁππόσα M; ἦτορ M; — 9 εἶδοι M, sed εἶδο in ras. a m. pr. — 10 Πατρικίου M; 11 ἐπὶ πλέον M, sed σπλ in ras. a m. pr. — 12 πάντ' ἄμυδις M, sed α post ι erasum est. — 13 ἔλειπεν M; fort. σελίδεσσι, sed vide v. 34 ubi iterum ν ἐφέλκυστικὸν in fine versus ante consonantem sequentem apparet. — 15 αἰτιώωτο M; — 17 πολλ' M; ἐστὶν M; — 19 εἰδ' ὅστις M; an Τίτταίοιο scripsit? post v. 20 punctum posui. — 21 οὕνεκα M.

- οὔποτε συγγενέας σφετέρῃ ἐνεθήχατο δέλτῳ,
οὐ ξένον οὔνεκα κείνος Ὀμηρείης ἀπὸ μολπῆς,
κείνος δ' ἔξ ἐπέων σφετέρων ποίησεν αἰοδῆν,
25 Τρωῶν Ἀργείων τε κακὴν ἐρέπουσαν αὐτῇν,
ὥς τε πόλιν Πριάμοιο διέπραττον νῆες Ἀχαιῶν,
αὐτὴν Τροίαν ἔχουσιν, ἐν ἀργαλέῳ τε κινδοιμῷ
μαρναμένους αὐτοὺς τε θεοὺς, αὐτοὺς δὲ καὶ ἄνδρας,
οὓς ποτε χαλκείφρονος ἀνὴρ ἀήτησεν Ὀμηρος.
30 Πατριζίος δ' ὅς τήνδε σοφὴν ἀνεγράψατο δέλτον,
αὐτὶ μὲν Ἀργείων στρατοῦς γένος εἶπεν Ἑβραίων,
ἀντὶ δὲ δαιμονίης τε καὶ ἀντιθέοιο φάλαγγος
ἀθανάτους ἦεισε καὶ νῆα καὶ γενετῆρα.
ἀλλ' ἔμπης ξυρὸς μὲν ἔφν πόνος ἀμφοτέροισιν,
35 Πατριζίῳ καὶ μοῖ καὶ θηλυτέρῃ περ εὐόσῃ,
κείνος δ' ἦρατο μοῦνος ἐν ἀνθρώποις μέγα κῆδος.

A mit e versekből tanulunk, szépen megerősíti Zonaras állításait. A Chr. utáni V-ik század közepe táján egy bizonyos Patrikios nevű püspök, kit Kedrenosnak nem igen megbízható állítása szerint más néven Pelagiosnak hívtak, Homercéntóknak megénekelte Christus életének főbb pontjait; e félig befejezett művet azután szerzője halála után Eudokia császárné a kevésbbé sikerült részletek kihagyása és átdolgozása után kiegészítette.

Nem csekély meglepetésünkre szolgál mindezek után, ha a codex Mutinensisnek fol. 3 rectóján álló czime által a Homercéntóknak még más szerzőivel is megismerkedünk. E czim így szól: 'Ὀμηροκέντρων πατριζίον ἐπισκόπον καὶ ὀπίμουν φιλοσόφον καὶ εὐδοκίας ἀγούστης καὶ ζοσιᾶ ἱεροσολυμίτου (-μήτον ante corr.) τῶν πάντων εἰς ἐνὸς συνθήματος ἐκλογὴν. Kosmas

22 συγγενέας M: — ἐφν M; δέλτῳ M; — 23 in ξένον or ex eo factum a m. pr.: colon ego posui: in οὔνεκα α ex corr. a m. pr.; δημερείης M; κείνος videtur esse Patricius; — 24 κείνα γὰρ ἔξ M, sed α in κείνα ex corr. a m. 2. κείνος hic Homerus est. — 25 malim τρωῶν r' — 27 τρωῖαν M; ἐν ἀργαλέῳ κινδοιμῷ M; τε ego addidi. — 29 or in χαλκείφρονος ex correctura est in M. — 30 δ' ego addidi, deleto colo aute ὅς; — 35 -κίω, et θηλυτέρῃ περ εὐόσῃ M; pro καὶ μοῖ melius καὶ ἐμοῖ scripsisset. — 36 ἐν ἀνθρώποις M.

Hierosolymitanust, Joannes Damaskenos kortársát, (a VIII-ik századból) főkép mint Nazianzi Gergely költeményeinek commentátorát ismerjük; Optimos bölcseész tudommal egészen ismeretlen. —

Most még csak arra a kérdésre kellene megfelelnünk, a kiadásainkban olvasható Homercentók az említett szerzők melyikének vagy melyikeinek tulajdonítandók. Erre majd a jövő kutatások fogják meghozni a feleletet, még pedig rövid utánjárás után. — Ismeretes több oly kézirat létezése, mely Patrikios és Eudokia centóit egymástól elkülönítve tartalmazza,¹⁾ Patrikiosnak főntebb közlött költeménye is némi utmutatásul szolgál az iránt, mit tartalmazott Patrikiosnak eredeti, Eudokia által még át nem dolgozott műve; a codex Mutinensisben Optimos és Kosmas műveiből is bele kerültek részletek, melyeket az ama codexben foglaltató sylloge Eudokiától és Patrikiostól való részeinek kiválasztása után könnyen meg lehet találni, és ki tudja nem-e akad valaki szorgalmas utánjárás után oly codexre is, mely Optimosnak vagy Kosmasnak műveit tartalmazza a többitől különválva?

¹⁾ Lásd mit mond erről Fabricius Bibl. Gr. ed. Harl. I. p. 554. „Codex 2891 Bibl. Reg. Paris. exhibet Homero-centones, quales a *Patricio* primum collecti sunt, idque opus tantum constat versibus 203. Porro codex 2977 et 3260 eundem Centonem exhibet ab Eudocia concinnatum et auctum, qui constat versibus 615. Sed in codice 2977 illud carmen non Eudociae Theodosii coniugi, sed alii Eudociae sorori nempe Cyrzoes Monomachi uxoris tribuitur. Praeterea alius codex Homero-centones exhibet, quales Aldus primum, deinde H. Stephanus et alii ediderunt, quadruplo ampliores quam qui Cod. 2977 Eudociae adscribuntur. *Prima* collectio, quae Patricium auctorem habet et cuius aprographum apud laudatum Neocorum [= Küster] extat, quamquam est brevior, ea tamen omnia attingit, quae de Christo in Symbolo Apostolorum et Nicaeno continentur: *Secunda* collectio, quae Eudociae est, praeter illa quae adtigerat Patricius, varias continet de Christi miraculis narrationes, suis quasque locis insertas, et supremi iudicii peculiarem habet in fine descriptionem. *Tertiae* collectionis auctor praeficit operi suo capita quatuor de mundi creatione, de paradiso, de astu serpentis, et de violata a primis parentibus lege divina. Ad haec non solum integros passim versus, sed et episodica poetica et descriptiones frivolas adtexnit tanta licentia, ut saepe ab evangelica veritate discrepet.“

A kérdés mindenesetre elég érdekes arra, hogy az olyanok által, kiknek több centókézirat áll rendelkezésükre, tüzetesebb vizsgálódás tárgyává tétessék.

Dr. Ábel Jenő.

V O L T A I R E „Z A Ï R E” - J A.

Egy szerencsés véletlen által száműzve hazájából, Voltaire Angliába menekült, hová őt Bolingbrockekal kötött baráti viszonya voná. Szerencsés véletlennek nevezzük azt a viszályt, mely őt hazájától rablá meg, s valóban, tekintve a hatalmas lökést, melyet szellemi fejlődése Angliában nyert, allításunk megszünt paradox lenni. A francia udvar parfümírozott légkörében, a lélekölő formalismus szűk korlátai között Voltaire — s általa a XVIII. század tán soha nem érte volna el epochalis jelentőségét, mely a szabadság eszméjének, mint az ember természetes jogának megállapításában s elterjesztésében áll, ha már alapjában ugyan skeptikus és szabadelvű szelleme irányt nem nyer azon mozgalmakban, melyek ez időben Anglia társadalmi és vallásos életét, tudományos és bizonyos tekintetben művészeti törekvéseit is üde, éltető fuvallatként átlengék.

Mellőzve most azon befolyásokat, melyeket egy részről a britt nép erősen kifejezett egyénisége és az ez egyéniség független fejlődésének kedvező társadalmi s politikai állapot, másrészről a vallási téren mutatkozó skepticismus (Voltaire londoni tartózkodásának idejében jelentek meg Woolestonnak Krisztus csudatetteit bíráló beszédei), s végül tudományos tekintetben Locke eszméi, Newton fölfedezései az ifjunak fogékony lelkére gyakoroltak, csak azon hatásról emlékezünk meg, mely reá, mint tragicus költőre volt elhatározó befolyással. E hatást Voltaire Shakspere tanulmányozásának köszönhetette.

Bár mennyire megváltozott is magatartása Shakspererel szemben élte későbbi korszakában, midőn a britt lángésznek Franciaországban is mindinkább terjedő neve homályba szorítással fenyegeté saját dicsőségét: a shaksperei befolyás félreismerhetetlenül nyilatkozik drámai munkáiban. Voltaképen utánzásra itt természetesen gondolni sem lehet; teljesen kizárja ezt

az ellentét, mely a francia tragoediának dogmatikailag korlátozott rendszere és az angol dráma hasonlíthatatlanul szabadabb, természetesebb fejlődése között fenáll, és azután magának a két költőnek egymástól teljesen különböző egyénisége. Azonban tagadhatatlanul mutatja e befolyást a költői feldolgozása alapjául vett tárgyak rokonsága shaksperei tárgyakkal, és eszméinek bizonyos merészsége s ereje, melyet hiába keresünk a XVIII. század többi francia tragikusainál.

Voltaire *Zaïre*-ja is azon darabok közül való, melyek tárgyat shaksperei mintáknak köszönik. Mozgató eleme ugyanaz a két hatalmas szenvedély, mely Shakspeare *Romeo és Juliá*-ja s — *Othelló*-jában a tragikum oly lélekrajzó nyilvánulásait tárja elénk, t. i. a szerelem és a féltékenység.

Mielőtt tovább mennénk, érdekes lesz megtudnunk, minő indító okok vezették a költőt e mű megalkotására; érdekes, mert nem csak az illető kor izlésére vet jellemző világot, hanem magának a darabnak megítélésénél is irányadó szempontul szolgálhat. — Falkener, angol nagykeres kedőhöz intézett s a mű elé bocsájtott ajánló levelében a következőket írja Voltaire: „Több hölgy azt vetette szemére a költőnek, hogy tragoediáiban nincs elég szerelem. Ő azt válaszolta nekik, hogy a tragoedia nem is a legalkalmasabb hely ez érzelem számára; ha azonban minden áron szerelmes hősök kellenek, szolgál ő ilyenekkel is, mint bárki más. — A darab 18 nap alatt készült el, s nagy tettszést aratott“.

Zaïre tehát sentimentalis hölgyek kívánatára készült, kik keveselték a szerelmet Voltaire tragoediáiban. Pedig volt azokban elég, sokszor több is, mint kellett volna. Hogy csak egy példát említsünk: *Oedipus*-ában a görög tragoedia erőteljes Kreonja helyébe egy ügyetlen amoroso, névszerint Philoktet lép, ki a tragoedia menetét egy lépéssel sem képes előbbre vinni és csak azért lábatlankodik a színpadon, hogy gyöngéd emlékezéseket frissítsen fel Jocasteval. De hát ilyen volt a közönség izlése; tragoédiát valami szerelmi intrika vagy eféle nélkül ma is bajosan néz végig a francia; e szenvedély cultusa hagyomány a lovagias francia nemzetnél s e tekintetben a 17. és 18. századbeli párizsi épen nem különbözött a maítól. Az „aimer, prier, chanter“ hármas

jelszavának másodikáról bizonynyára könnyebben megfelelkezik a francia, mint az elsőről — az életben úgy, mint a színpadon. Racine *Mithridate*-jában a harczedzett aggastyán köszive a szerelem s féltékenység szikráit szórja ; hogy Marivaux *Hannibal*-járól ne is szoljak, melyben a puni hadvezér, menekülván hazájából s még mindig elfoglalva Róma ellen kovácsolt bosszu terveivel, 70 éves korában belészeret Prusias király leányába s ennek birhatásáért küzd Flaminiussal. *Hélas! un doux espoir m'amenoit dans ces lieux!* sohajt fel egy helyen a karthagoi hős. Ily furesaságokra vezetett az eroticus elem minden áron becsem-pészése a drámába.

Mennyire másképen jár el e tekintetben Shakspere, mutatja *Othello*-ja. A Cinthio-féle novellában, melyből tárgyát meríté. Jago tetteinek rugójául Desdemona iránt érzett szerelme szolgál : és ő elveti e kényelmes motivumot, mely alkalmasint akadályozta volna őt Jago határozottan kidomborodó jellemének megalkotásában.

Már maga ez a par ordreszerű keletkezése *Zaire*-nak, gyanussá teheti előttünk a benne rajzolt szenvedélyek intensivitását, a költő érzéseinek igazságát. A valódi költőt a teremtés önkénytelen ösztöne vezeti műveinek megalkotására, s nem igen fog törődni vele, tapsolják-e szép kacsók vagy sem?

De vizsgáljuk meg magát a művet közelebbről s főbb vonásaiban, összehasonlítva azt a rokon tárgyú shaksperei tragédiákkal ; járjunk ntána, vajjon jogos-e a francziáknál általánosan elterjedt vélemény, hogy Voltaire megjavította Shaksperet. — mint ők mondják — annak nyert kődarabjait kiköszörülve, s vajjon nem vesztek-e inkább a fölösleges csiszolás által természetes nagyságukkal együtt értékökből is azok a „nyers kődarabok?“

A tárgy, melyet Voltaire *Zaire*-ban feldolgozott, saját és nem szerencsétlen inventiója ; mert az egyén küzdelme az egyetemessel, a korlátlan szenvedélynek korlátokkal való szembeállítására mindig tragikai hatást szül. Itt egy részről szenvedélyek leghatalmasbika a szerelem, másrésről a vérség és vallás szent törvényei keverednek harcba egymással, mely gigasi küzdelemben az egyénnek el kell vesznie. Látjuk tehát, hogy a tragikai catastropha itt

szintén oly nemű viszonyokból fejlődik, mint Shakspere *Romeo és Juliájában*; mégis mily eltérés a két költő felfogása között! Shaksperenél a küszködő elemek, egyrésről a szerelem, másrésről a társadalom követelményei között felmerülő ellentétek, a legnagyobb határozottsággal lépnek elő: engedményről szó sincs, a katastropha kikerülhetetlen. *Zaïre*-ban az ellentétek korán sem lépnek fel ily élesen, épen nincsenek ily kérlelhetetlen következetességgel köröszkül vive: a tragikai bonyodalom tényezői között nyílt csatára alig kerül a dolog: míg *Zaïre*nak *Orosmane* iránti szerelme korlatlanul nyilvánul, addig a vallás eszméje semleges állást foglal el, háttérbe vonul:

F'eusse été près du Gango esclave des faux dieux,
Chrétienne dans Paris, musulmane en ces lieux. *Zaïre*, I. f. v. 1. jel.

S midőn a darabb további folyamában ez akarja magát teljes erővel érvényesíteni, a szerelem fegyverei tompulnak el. Ez a *Zaïre* maga az ingadozó passivitás; tökéletes ellentéte *Juliának*, kinél a fellángoló szenvedély, aktivitásának egész hatalmával tör elő. Ő minden meggondolás nélkül, hogy ugy mondjuk, megdöbbsentő önfeledkezéssel szakít családjá tradícióival s nyúl a legkalandosabb tervekhez, hogy szenvedélye czélt érjen: ilyen lépésre *Zaïre* képtelen volna. Ő csak tépelődni, kétségbe esni tud:

Je voudrais, que du ciel le barbare secours
De mon sang, dans mon coeur eût arrêté le cours,
Le jour qu'empoisonie d'une flamme profane,
Le pur sang des chrétiens brûla pour *Orosmane* . . .

E saját érzéseit megtagadó szavakban tör ki kétségbeesése a III. felv. 4. jelenetében.

Nagyon természetes, hogy a gyorsan határozó, tevékeny szenvedély e hiánya mellett a végkifejlés nem állhat szoros okviszonyban a hősnő jellemének alapvonását alkotó szenvedélylyel. *Julia* önmagát semmisíti meg, a mint a sors megrabolja a czéltől, melynek elérésére lelkének minden tevékenysége összepontosult: *Zaïrenál* *Orosmane* féltékenységének is segítségül kell jönie, hogy a katastropha lehetővé váljék, s így a tragoedia egységes szervezetének rovására kapunk egy hős helyett kettőt.

Legélesebben jelentkezik azonban Zaïrenak szenvedőleges mgatartása abban a tartózkodásban, melylyel keresztény voltát Orosmanenál szemben eltitkolja. Ha lelke valódi szenvedélytől lenne áthatva, oda kellene borulnia Orosmane lábaihoz, mindent megvallva neki, mint ezt egy jobb pillanatában sugallja szíve :

Je voudrais quelque, fois me jeter à ses pieds,

De tout ce que je suis faire un aveu sincère. (IV. flv. 2-ik jel.)

S mit tesz e helyett? Abban a jelenetben (IV. flv. 6.), hol a gyötremeitől kinzott Orosmane rettenetes gyanuját feltárja előtte, a helyett, hogy ártatlansága s női méltóságának érzetében a vádat visszautasítaná, vagy legalább megnyugtatótni igyekeznék Orosmanet, általános, kitérő válaszokkal üti el a dolgot, mert — ellenkező esetben könnyen vége szakadna a tragoediának.

Ilyen alapjában határozatlan, szétmosódó lelki élet egyes mozzanatainak rajzánál elképzelhetjük, hogy nem állanak oly eleven színek a költő rendelkezésére, mint mikor egy erőteljes lélek működésének a szenvedély tüzeiben megedzett titkos rugóit tárja elénk, s Lessingnek e tekintetben *Zaïre*-ra mondott ítéletét (a *Hamburgi dramaturgia* 15. darabjában) jó lelkiismerettel aláírhatjuk. „Csak egy tragoédiát ismerek, — így hangzik e nyilatkozata — melynek alkotásánál maga a szerelem működött közre: és az Shakspeare *Romeo és Juliá*-ja“. Az igaz, hogy Voltaire *Zaïre*ja érzéseit igen finoman, igen tisztességesen fejezi ki: de micsoda e kifejezés ama legapróbb titkos cselek, észrevétlen előnyök s mindazon fortélyok eleven rajzához képest, melyek segélyével a szerelem szívünkbe lopózik?“

A mint *Zaïre*nak előképe *Julia* volt, úgy szolgált Voltaire-nek Orosmane alakításánál a shakspearei *Othelo* mintául. Eibber azt mondja róla: „Voltaire hatalmába kerítette azt a szikrát, mely Shakspeare tragicus máglyáját lángba borította“. (I. *Hamburgi dramaturgia* 16.). Nézzük meg, mennyiben van igaza? *Otheloban* egy nemes, férfias lélek áll előttünk, kinek *Desdemonája* szerelmében kétkedni csak egy pillanatig sem jut eszébe; *Jago* első kísérletei, hogy benne odavetett megjegyzéseivel a féltékenység ördögét felébreszse, teljesen sikertelenek s alávaló szellemének egész fegyvertárát kell alkalmazásba hoznia, míg ura ellenszegülését legyőzni s annak szívében az örvendő féltékenység szomorú

hatalmát uralkodóvá tenni bírja. Othelo jelleme eredetileg me minden aljas gyanutól s épen e nyílt könnyenhívőségénél fogva sikerül a gaz zászlótartónak oly magas fokban visszaélhetni bizalmával, épen e gyanutalan egyeneslelkűségénél fogva fogjuk természetesenek találni szenvedélye rohamos kitörését azon pillanattól fogva, a mint valóban megesalatottnak tudja magát. — S mit látunk Orosmanenál? A költő oly emberként állítja őt elénk, ki ment minden előítélettől, ki állása hagyományaival szakítva a serailt egy korlátlan urnő szabadon járható lakhelyévé változtatja, ki nagylelkűségében száz keresztény foglyot bocsát egyszerre szabadon minden váltságdíj nélkül, még ajándékokkal is elhalmozva őket, — s e ragyogó tulajdonok mellé képzeljük most egyszerre oda a gyanu és féltékenység aljas elemeit, melyek nála a jellem kiegészítő tényezői, úgy hogy felszításukra külső indító okok nem is kellenek, mint kellett Othelonál.

Corasmin, que veut donc cet esclave infidèle ?

Il soupirait... ses yeux se sont tournés vers elle ;

Les as-tu remarqués ? 1. flv. 5. jel.

E szavakkal fordul Corasminhez azon jelenet után, melyben Nerestantól megtagadta Zaïre kiadását, s bármint igyekszik és mértékelní magát, midőn felkiált:

Je ne suis point jaloux... si je l'étais jamais...

Si mon coeur... ith chassons cette importune idée. (U. o.)

A gondolat sokkal mélyebben gyökeredzett lelkébe, hogy sem egy könnyen kiszakíthatná onnét.

Nyilvánvaló, hogy ily ellentétes vonásokból következetes jellemképet alkotni lehetetlenség, s látjuk is a darab folyamában; mint bosszulja meg magát lépten-nyomon a költőnek e vállalkozása. Avagy nem tűnik-e fel visszásnak előttünk, ha ugyanaz az Orosmane, ki egy ártatlan sohaj miatt képes volt Nerestant gyanusítani, egy negyedórával később kész a serail szigorú szabályait lábbal tapodva közötté (t. i. Nerestan) és Zaïre között légyottot hozni létre? Ha Othelo Desdemonára pillantva félredobja féltékenységet, jellemének e vonása lélektanilag s költőileg helyes, mert nála a féltékenység szenvedélye nincs lelkével összenőve: míg Orosmanenál, kinek jellemében eredeti vonás a féltékenység, minden stagnatio e tekintetben lélektani képtelenség.

Ilyenek Voltaire tragoediájának főalakjai: láttuk, mennyire hátramaradnak drámai elevenség s lélektani igazság dolgában mintáik mögött; nem fog hát meglepni, ha a mellékalakok személyrevételénél ugyane viszonyt találjuk a shakspereféle tragoediák azon mellékalakjaival szemben, melyek bizonyos tekintetben amazokkal párhuzamba állithatók. Míg Shakspere mellékszemélyeinél mindig ráakadunk azokra a finoman megkülönböztető vonásokra, melyek egy sajátos, önálló egyéniség ismertető jelei, Voltaire mellékszemélyeiben szüntelen, egyszabásu emberekkel ismerkedünk meg: a hol Shaksyerénél egy Jago lép elénk, Voltairénél Corasmin a pótlék: Julia eleven dajkája helyett kapjuk az unalmas Fatimet, csupa visszhangokat, kik a hősök ékes jambusait valamivel gyöngébben ismételik. És ez így van Voltaire többi darabjaiban is; akár egyenruhába lehetne öltöztetni ez alakokat. Érdekes példa e tekintetben a *La mort de Caesar* szemben Shakspere *Julius Caesar*-jával, mely utóbbinak Cassiusa és Cascája, ez élesen kidomborított jellemek. Voltairénél egy köztársasági szellemű római általános típusává zsugorodnak össze.

Mindezek a jelenségek, hozzájuk számítva az olyféle tartózkodást a külsőségekben, hogy pl. Orosmane Zaïret a közönség előtt leszálni valószínűleg igen tisztességtelen dolognak tartván, e tettet a színpalak mögött hajtja végre (haesak azoknak a hölgyeknek gyengéd idegzetére nem volt itt tekintettel a szerző, kiknek számára darabját írta), mindezek a jelenségek csak részben a költői tehetetlenség symptomái; főleg a francia színpad korlátozó szelleme az, mi belőlük hozzánk szól, azé a szellemé, mely a hármas egység igáját róttá a dráma költő Pegazusának nyakába.

Igazságtalanok volnánk, ha Voltairét drámai munkásságában egyedül Shaksperehez való viszonya után akarnók megítélni, kinek befolyása utóvégre is körülbelül csak olyan szerepet játszott az ő drámairói egyéniségének kifejlesztésében, mint a mily hatással az időjárás van egy növény életének fejlődésére, — s emellett felednők a talajt, melyből működése életerejét szította, ha nem vetnének egy pillantást a francia színpad ez időszertinti szellemére s ki nem mutatnók az érintkezési pontokat,

melyekben az ő drámai munkássága a francia dráma általános irányával találkozik.

XIV. Lajos uralmának ideje a kényuralom kora volt Franciaországban. A politikai, vallási s társadalmi élet meg volt fosztva minden szabadabb mozgástól s ezek bilincseiben osztozott az irodalom is; míg a parlament előtt az ifjú fejedelem a *l'état c'est moi* páratlan vakmerőséggel hangoztatott jelszavának szerzett érvényt, míg a társadalmi élet minden jelentősebb nyilvánulása a párizsi udvar köreiben összepontosult, s vallási téren a jezsuitismus üzte szabadalmazott zsarnokoskodását; az ilyen viszonyok között nevedett irodalom a classicus ókor nagy szellemeiben találta meg a maga zsarnokait. Az ezen oldalról származó befolyás az irodalomnak egy ágára sem volt tán oly káros hatással, mint a drámára: mert e műfaj lévén a keresztény, a modern szellemnek leghatározottabb kifejezője, a régiek világnézetével a legélesebb ellentétben állott.

Ennek a befolyásnak köszönhető a XVII. század francia drámai irodalma többek között a három egységről szóló aristotelesi elmélet alkalmazását, s e taut átvette tőle örökségkép a XVIII. század drámája is, nem gondolva meg, hogy maguknak a helleneknek szabadabb röptű szelleme sem ragaszkodott ahhoz oly szigoruan, mint azt Corneille s oedans követői rájuk tukmálni igyekeztek, nem törődve azzal, hogy e tan a modern drámának, — hogy úgy mondjuk — lélekzési szerveit támadja meg.

A tragoediában hatalmas szenvedélyek, egymást megtámadó érdekek küzdelme foly le előttünk, s e szenvedélyek fokozatos fejlődésére idő kell: e csatákat egy előszoba négy fala közé localisálni lehetetlenség. A vagy akadua-e eléggé elmés francia, ki pl. Lear királynak egy álló helyben 24 óra alatt történő megörjítésére vállalkoznék? Voltaire megkísérlette a három egység kényszerzubbonyának ráerőszakolását Shakspeare *Julius Caesar*-jára s kísérlete közben meg is fojtotta azt szerencsésen. A vigjátékban, mely a léleknek a *főnséges* régióiban szárnyaló nyilvánulásai helyett, az emberi gyöngék mosolyra készítő, kisserü csatározásait tárja elénk s így tárgyánál fogva sokkal szűkebb körben mozog a tragoediánál, még megengedhető, sőt minthogy a szerkezetnek bizonyos kerekdedséget kölcsönöz,

helyeslendő is — bár itt sem kizárólagosan privilegizálandó — a hármasság alkalmazása, amint hogy erre nézve az e téren mesterektől ismert francziák irodalma Molièretől kezdve napjainkig számos kitünő példát szolgáltat: ugyanazoké a francziáké, kiknél a tragikai Muzsa egy *Cid*-del, egy *Zaire*-ral stb. ajándékozott meg bennünket.

A mi a francziák a classicus tragoediái közül néhányban oly kiválólag élessé teszi a tartalom és alak között a három egység alkalmazása által szült ellentétet, azon körülményben keresendő, hogy mestereik (természetesen ismét aristotelesi nyomokon indulva) nem érik be a tragikai hatás — keltés egyszerű, természetes eszközeivel, hanem rendszeren oly tárgyat dolgoznak fel, mely alkalmat nyújt nekik a tulesigízott szenvedélyek, a szövevényes bonyodalmak egész seregével rohanni meg egyszerre a hallgatók érdeklődését. A Corneille *Rodogune*-jének alapjául szolgáló történetben pl. egymást követi a férj-, gyermek- s anyagyilkosság, úgy hogy egészen helyesen jegyzi meg róla Lessing, hogy épen nem került volna nagyobb találkonyságába e tárgyból egy Tryphont, egy Antiochust, egy Demetriust, egy Seleucust alkotnia, mint a mennyibe *Rodogune* teremtese került. A tragikai hatás eszközeinek illetlen halmozásával s ebből folyólag a tartalom túltömöttségével találkozunk Voltaire-nél is: Shakspere Brutusa csak a zsarnok Caesart öli meg. Voltairenél e zsarnok egyszersmind Brutus atyja; Shakspere a féltékenységi és szerelem megrázó harczeit két külön tragoediában tüntette fel, Voltaire egy kalap alá szorítja őket *Zaire*-jában — s ha még csak ebben maradt volna! De Voltaire nem csak tragikus, ő bölcselő egyszersmind; és a XVIII. század eszméinek vezetője, a trón és oltár megingatására irányzott törekvések bajnoka nem tagadhatta meg magát tragoediában sem. *Zaire* történetében a szerelem s féltékenység tényezői mellett a politikai s vallási szabadság eszméi is játszanak szerepet: és ezek az óriási hullámok pár óra alatt lefolyó, egy helyhez kötött cselekvény szűk medrébe szorítvák.

A priori is fel lehet tételeznünk, hogy a drámai cselekvény menetéhez szabott külső feltételek s annak tartalma között létező ilyen aránytalanság mellett egészséges szervezetű költői

mű létre nem jöhetett, s hogy e korlátozó föltételeknek nem csak magára a drámai cselekvényre, hanem az azt mozgásba hozó jellemek alkotására is káros visszahatással kellett lenniök, és közelebbről megnézve a dolgot, igazoltnak találjuk föltevésiünket. Ezt a jellemek szabad fejlődését gátoló visszahatást észlelhetjük először is a hősnő jellemzésénél. Az ő szerelme nem tettekben, hanem széphangzásu alexandrinokban nyilvánul; ezt a szerelmet nem kísérhetjük keletkezése pontjától fejlődése különböző fokain át megsemmisüléséig, mint pl. Shakspere Juliájáét; mint bevégezett ténnyről értesülünk róla Zairenek Fatiméhez intézett elbszéléséből, s magasabb hangot később, az ellenséges sorssal való küzdelemben sem igen üt meg szenvedélye. De hol is volna a tér és idő a fejlődő indulatok menetének oly drámai mozzanatokban feltüntetésére, mint azt Shakspere tette nevezett darabjában?

Körülbelül így áll a dolog a darab másik hősével, Orosmanenál is: szenvedélye lélektani kifejtésére nincs hely s idő: látjuk azt eredetében, látjuk fejlődése tetőpontján féktelenül dühöngeni: de a két végpont között levő ürt semmi sem tölti be. Az ő lelki élete nem összpontosul oly kizárólag a féltés pokoli szenvedélyében, mint Othelloé, kit nyugalma vesztetten látunk helyongatni emésztő gondjaival a sötét éjszakában (V. flv. 1. szin). s aki rendíthetetlen elhatározással lép lassan megérlelt bosszúterve végrehajtására. Az ő gyilkossága lélektani következetességgel folyik előzményeiből, Orosmaneét alig értjük meg.

Altalán ismeretes az a visszaállás, melyet a tér és idő egységeinek korlátai közé szorítkozás magának a drámai cselekvénynek menetében előidézett a francia classicai drámánál, hogy t. i. a mese nagy része kiszorulván a voltaképi drámai cselekvény keretében, hosszas elbeszélésekben van előadva, s az első felvonások csak arra szolgálnak, hogy a helyzetet érthetővé tegyék előttünk, voltaképi cselekvényül pedig csak a katastropha marad. *Zaire* e tekintetben is bizonyíték az egységek káros visszahatásának igazolására, mit fölösleges volna itt bővebben kifejtenünk. Egy tekintet a darabra meggyőzhet mindenkit.

A mondottakban csak nagyjából közvonaloztuk azt a hatást is, melylyel a francia színpad korlátozó szelleme volt a dráma-

író Voltaire-re, illetőleg annak tárgyaltuk tragoediájára. Valószínű ugyan, hogy e nyügöktől szabadon sem teremtett volna egy *Romeo és Juliát* s aligha mutatta volna meg a világnak, hogy a szerelem költői tárgyalására csak a franczia képes, mint büszkén vallja műve előszavában; de hogy *Zaire*-jánál, ugy a mint mostani alakjában előttünk áll, költőibb, drámaibb művet alkotott volna, — az kétségtelen.

Binder Jenő.

UJABB MYTHOLOGIAI ÁRAMLATOK.

III.

Hogy ezen rendszer gyengéi mily számosak, azt felsorolni fölösleges. Mindenki, kinek a mythologia *problemáiról* fogalma van, tüstént belátja azokat, és érzi azon tétongó hézagokat, melyeket Spencer okoskodása nemcsak hogy be nem tölt, hanem még inkább érezhetőbbé tesz. Utmutatásul had! szolgáljanak a következő észrevételek.

1) Spencer magyarázási módja úgy látszik csakis ezen kérdésre akar feleletet adni: Miképen származott a vallás? és e kérdésre ekképen felel: a vallás eredete nem egyéb, mint az ősök elköltözött szellemeinek kultusza; ebből magyarázhatók a vallás *összes* nyilatkozatai, a bálványok és fetisek kultusza épen ugy, mint a természeti tűnemények, az állati és növényvilág imádása, a templomok és szent helyek építése, az áldozatok és imádságok, és a papság (eredetileg az ősök szellemeit engesztelő) intézményei. Hogy miképen vannak a vallásos eszme mind ezen nyilatkozásai az ősök kultuszával összefüggésbe hozva: azt most ne próbáljuk feszegetni. Mindenesetre bizvást állíthatjuk, hogy Spencer fejtegetéseinek azon része, melyben az állat- és növénykultuszt onnan magyarázza, hogy az eredetileg az állat- és növényvilágból vett nevekkal bíró *ősökre*, nem pedig magukra a természet imádott tárgyaitra vonatkozott, ezen egész szellemtheoria legszerencsétlenebb mozzanatának nevezhető. Meglehet — ám- bár még ez is kétségbe vonható, mert egyetlen egy pozitív adat

sines mellette felhozva — hogy valamikor egy barbar népucl elszigetelten ez állatok, növények és természeti tünemények kultusza ily alapon keletkezett legyen, de hogy p. o. az egyptomiak, vagy indusoknál található állatkultusz bármelyik momentuma ily eredetre volna visszavezethető, azt mindenki kereken tagadhatja, és Spencer is óvakodik theoriáját ezen művelt népek kultuszára alkalmazni. De most még tekintsünk el a positivistá theoria ezen részleteitől: ne nézzük, *hogyan* magyarázza azt, amit magyarázni akar. Csak azt nézzük, megkísérti-e magyarázni mindazt, ami a tekintetbe jövő problémák során magyarázatot igényel, feleletet ad-e — akár jót, akár roszt — arra, a mire feleletet joggal várunk? Nem ad feleletet egyébre, mint e kérdések legkisebb részére, nem magyaráz egyebet, mint a problémák csak egy második sorban tekintetbe jövő függelékét. Ezt így kell érteni. Spencer esakis a vallásos kultusz eredetét tárgyalja, és ha feltételeznők is, hogy magyarázata ezen tekintetben megállja a sarat, minden magyarázat nélkül marad a mythoszok keletkezésének fontos kérdése, melyre a szellemek kultuszának theoriája semminemű feleletet nem ad. Feltételezve, hogy minden vallásos kultusz az ősök szellemének kultuszából keletkezik, és annak vagy rendes, vagy — mint Spencer maga nevezi — „aberrans“ következménye (mint p. o. a tulajdonnevek félreértésből származott füresa kultusz): szolgáltat-e Spencer theoriája akár egy mászemnyi nagyságu támasztó pontot arra, hogy a különféle nemzetek mythoszeit, melyek a kultusz tekintetében teljesen közönyűsek, megérthessük? Szeléné szerelmének Endymion iránt, Daplíné (Dahana) szökésének az őt üldöző szerelmes Phoibos Apollón elől, Phryxossz és Hellé mythoszának, Prokrisz és Képhaló szerelmének, és mindazon száz meg száz regének, melyekkel az ind, görög, római, germán, héber stb. népek a mythosz világát betöltik, szolván a mythoszi személyek szerelméről, fufangjáról, háborniról, vándorlásairól stb., mi köze az ősök, a szellemek kultuszához? Létezik-e az a körmönfont theoria, mely mindezen mythoszokban, melyek az emberiség szellemi életének kezdetén, a nyelvalkotás mellett annak legelső nyilatkozását mutatják nekünk, a legcsekélyebb sugarát is felfedezhetné az ősök kultusza visszatükrözésének, mely Spencer theoriája szerint az

emberi szellemi primitív képzelein akár világosan, akár félreértés által némiképen elhomályosítva, elvonul?

Azt mondhatnák Spencerek, hogy mindezek oly mesék, melyek minden pszichológiai következetesség nélkül keletkeztek, akár függetlenül a szellemek kultuszától, akár pedig összeköttetésben a szellemek kultuszának egyik-másik szereplőjével (ahol tényleg imádott istenekről vagy hősookról szól a mythosz). De már most honnan jönne az az érthetetlen tény, hogy egész csomó ilyes monda, hogy a bennük előforduló tulajdonnevek nagy és döntő fontosságú része a rokon fajú nemzetek mondáiban is megvan, még pedig oly alakban, amint azt a nyelvek hangtani fejlődésének az összehasonlító nyelvtudomány módszere folytán megismert törvényei alapján matematikai biztossággal elvárhatjuk? még pedig oly módon, hogy p. o. a szanszkritban az illető név még apellatív jelentését bírja, és a hajnal vagy a nap, vagy a setétség apellatív neve, míg a görögben ezen főnévnek a nyelvfejlődés törvényei szerint elváltozott alakja mythológiai tulajdonnév, mely alig sejteti már hajdani apellatív jelentését, és csak a szellemek theoriája nélkül az összehasonlító mythosztudomány módszerével dolgozó kutatásnak fedi fel ezen eredeti jelentést.

Oly egyenletek mint: görög *Daphnē* = szkr. *Dahanā*; gör. *Erinyes* = szkr. *Saranyā*; görög *Eōs* = szkr. *Ushas*; görög *Athēnē* = szkr. *Ahanā*; görög *Hermēs* = szkr. *Sarama*; görög *Eranos* = szkr. *Varuna*; görög *Orpheus* = szkr. *Ribhu*; görög *Charites* = szkr. *Haritas*; görög *Orthros* = szkr. *Vritra*; görög *Promētheus* = sz. *Pramantha*; gör. *Phoroneus* = sz. *Bhuranja*; görög *Eurōpē*, *Euryphaessa*, *Eurydikē* és számos mythoszi név, mely az *εὐρ* szócskával van összetéve = szkr. *Urvasi* hajnalnévvel, melyben az összetét első tagja ugyanazon jelentéssel bír stb.¹⁾, és az ezen nevekhez fűződő mythoszok azonossága; azon nevezetes tünemény, hogy az ind Védák solaris jelen-

¹⁾ A mythológiai nyelvrokonság tekintetében újabb időben mindinkább szorosabb körre válik az árya nyelvcsalád. Így p. o. legújabb időben Noreen svéd tudós a *Nordisk Tidskrift för Filologi*-ban igen alaposan mutatta ki a nord *Lódur* (= *Loki*) isten fogalmi és etymológiai azonosságát az ind *Vritra*-val. *Lódur* eredeti alakja N. szerint *Voltra*, mely annyit jelent hogy : az *elfödő*.

tésü apellatív főneve a görög mythoszban már mint mythicus tulajdonnév bír érvénnyel, és mindazon fontos következmények, melyeket ezen nyelvtörténeti tünemények a mythoszok természetének és lényegének megértésére szolgáltatnak, — kérdem, az ősök theoriája alapján nyernek-e mindezen jelenségek oly magyarázatot, mely Cox „Mythology of the Aryan nations” munkája tartalmának egyszerű mellőzésére bírná azt a gondolkodó embert, ki oly magyarázatot vár, mely a tüneményeket teljesen és egész terjedelmükben megfejtí, és nem csupán olyat, mely *némely* tüneményeket fejthetne meg csak és ekkor is csak azon feltétel alatt, hogy bizonyos hypothézist igaznak akar elismerni?

Vagy az ősök theoriája ad e feleletet az *eposz* keletkezésének kérdéseire? Megmondja-e mik Odysseus vándorlásai és az argosi hősök küzdelmei, megfejtí-e Achilleus hős tetteit és halálát? megmagyarázza-e a Mahabharáta mondáit, megmutatja-e a Nibelungok arany kincsének, gyűrűjének értelmét, és mindezen képzetek keletkezésének lehetőségét? Érthetővé válik-e általa a három nagy indogerman eposz egybevágósága vagy legalább anyagának félreérthetlen közel rokonsága? érthetővé-e egyáltalán az a tünemény, hogy ezen mythicus elbeszélések anyaga az ő ember szemében keletkezett, és hogy egybevágó alakban és tartalommal fogamzottak meg szellemében?

Mindezen kérdésekre az ősök theoriája nem ad feleletet. Számára a myhtologia keletkezésének problémája nem létezik; a mire nagyon egyoldalu sovány feleletet ad, az a *kultusz* eredetének kérdése. A vallásfejlődés magyarázatát csak egy előrehaladott fejlődési fok magyarázatán kezdi meg; mintha valaki a nyelv eredetét úgy akarná fejtegetni, hogy a retorikai periodus keletkezésére szolgáltat magyarázatot.

2) Láttuk, hogy az ősök kultuszának theoriája nem oly világító pont, mely az emberiség primitív eszmekörének csak egy csekély részére is fényt deríthetne. Azon problémák, melyeket ezen theoria megfejtetlenül hagy, igen kielégítő mind nyelvészeti mind pedig pszichologiai következetességet felmutató megfejtést nyertek az összehasonlító mythosztudomány módszere és ennek eredményei által, melyeknek mibenlétét úgy gondolom már nincsen szükség ezen folyóirat olvasó közönségnek bemutatni.

Spencer az általa naggy garral helytelenített tudományos módszer helyébe nem tett olyat, mely ugyanazon jelenségeket, melyeket az összehasonlító mythosztudomány fejteget, jobban vagy épen oly kielégítően vagy pedig egyáltalán megmagyarázná. De még többet mondhatunk. Magának azon eszmének első eredete, mely a *Spencer*-féle theoria kiinduló pontját képezi, alig nyerhet kellő megfejtést anélkül, hogy az összehasonlító mythosztudomány ugynevezett „*Solaris*” elméletével összefüggő mozzanatokhoz ne folyamodnánk. Azt gondolom ugyanis, hogy a lélek halhatatlanságára és egyéb ugynevezett eschatológiai eszmékre vonatkozó tradíciók a természeti tűneményekből vont analógiák folytán keletkeztek a természeti tűneményekről képezett mythoszokkal szoros kapcsolatban. A nap ma leáldozik, a setétség birodalmába vándorol, és ismét visszatér: ép úgy az emberi lélek a setétség országába megy, onnan ismét visszatér.

A napnak (*Osiris*, *Horus*) győzelméből az ellene áskálódo setétség (*Seti*, *Typhon*,) fölött az élet győzelme lett a halál fölött. Az a mi *Osirisszal* történt, ugyanaz történik minden élővel. A nap kényszerül helyet engedni a setétségnek; a melegítő és a termékenységet elősegítő napsugár a tél dermedtő hidegségének engedi át a tért: de a nap ismét új életre ébred halála után; az éjjelt felváltja a hajnal, e meghalt nap új kikeletre ébred. Az ember is halála után új életre támad. Az aegyptomi vallás nyíltan is fejezi a halhatatlanság hitének ezen eredetét. Azt mondja ugyanis, hogy *a jámbor ember Osirissé lesz halála után*¹⁾. Ezen alapon fejlődött ki aztán az a czifra tulvilágitan, melynek aegyptomi prototypója a legtávolabb körökbe talált elterjedést.

Ugyanezen átmenetet tapasztaljuk a hozzánk közelebb fekvő arya vallásokban is. A halhatatlanság hite a következő utra mutat vissza, melyet megtett. 1. Az égi testek halhatatlanok, 2. az istenek halhatatlanok, 3. az emberek haláluk után tovább folytatják életüket. Az *alvilág*, az elköltözött lelkek lakóhelye a nap nyugvóhelyének egyik

¹⁾ Lásd ezen összefüggésről: Ebers, *Durch Gosen zum Sinai* Leipzig 1872. 177. lap. Tiele, *Vergelijkende Geschiedenis van de Egyptische en Mesopotamische Godsdiensten*. Amsterdam 1871. 91. lap.

mellék- vagy továbbfejlődése. Abból a képzetből, hogy a nap akár estve akár az ősz végével hosszú bujdosás után egy láthatatlan helyre vándorol, a mit a mythosz a napistenekről és a naphősökről szóló mondákban juttat kifejezésre, támadt az a népvallási képzet, hogy a lélek az ember halála után az alvilágba jut. Legvilágosabban látjuk ezen tényt, ha a *Démêtér-Persephoné* mythosz (az aegyptomi Osiris-Isis mythosz édes testvérenek) fejlődését figyeljük meg. Nem szenvedhet kétséget, hogy az a mit a görög nép Persephoné-*Persephüessu* elraboltatásáról mondott, nem jelenthetett egyebet mint a föld termékenységét elősegítő napnak (v. ö. *Perseus solaris* alakot) elraboltatását a sötétség által. A föld (Dê-mêtêr) fekete gyászruhát ölt Persephoné távolléte végett, nem terem se fa se gyümölcs, míg Persephoné rablója, *Hadês*, birodalmából ki nem szabadíttatik. És még ezután is kénytelen minden évben egy pár hónapot ott tölteni Hadêsnál. Az a természeti tünemény, melyet a mythosz mint egyszer megtörténtet beszél el, minden évben ismétlődik, minden évben a nyarat felváltja a terméktelen tél. „Démêtêr tehát a föld, melyet minden dolgok anyjának neveztek . . . Midőn jött a kikelet, az emberek egyszer azt mondták, hogy a Föld leánya egész szépségében visszatér; s mikor a nyár elmúlt és tél lett azt mondták, hogy a szép gyermeket elrabolták anyjától a sötétség lényei és fogva tartják a föld alatt. Démêtêr bűja tehát nem egyéb, mint a szomorúság, mely megszállja a földet a tél örömtelen hónapjaiban.¹⁾ Még világosabbá a Démêtêr-Persephoné monda solaris vonatkozásai, ha azt az összefüggést szemléljük, melybe Hermész-hez hozatik; valamint ha egyéb görög mondákban (Hadês szerelmes Leukêe — a világító — nymphába²⁾ és különösen még a germán mythológiában található hason másaival hozzuk összefüggésbe. De ezt már mostan az olvasóra kell bíznom. Bennünket itt csak az érdekel, hogy a természeti mondának későbbi időben mily szerepe jutott az alvilágról szóló nézetekben.

¹⁾ Ezen idézetet Cox „*A mythologia kézikönyvé*”-ből (Budapest 1877.) 121—123. §§. vettem át.

²⁾ Leukê nymphá halála után *Elysionban* fehér nyártává változik. Ez a vonás a *Leukê* szó egyik jelentéséhez fűződött mint a Daphnénak borostyánfává (*ταφρη*) való változása.

Mi lett Hadës-ből a „láthatatlan“-ból (Aidôneus), magából Persephonê-ből? Abból a birodalomból, melybe a setétség által elrabolt nap költözik, melybe a napistenek és naphősök vándorolnak (Odysseus, Héraklës, Théseus, Peirithos, Odin, Ottar, stb.) a holt szellemek birodalma lett, magából az elrabolt istenéből az alvilág királynéja, *Platón* felesége. Ezekből az elmekből fejlődött ki később lassankint a Hades birodalmához füződő egész eschatologikus rendszer, melynek különféle mozzanatai, még világosan mutatják, hogy szülőhelyük a solaris mythosz. Midőn a nap leáldozik, a mythosz kifejezése szerint, a tengerbe vagy egyáltalán a vízbe bukik alá, hajóra száll, elnyeli őt a vízben ellene leselkedő szörnyeteg. Ha felkél, tengeri vagy vízi rejtekhelyéből száll ismét eszázra földre ἐξ ὕδατος mint Homéros mondja: a mythosz a naphősökről egész történetekben mondja el azt a mit római költő így fejez ki *Dies ab Oceano veniens* (Catullus LIX. [LXI.] 85—6.) és a mi még a későbbi irodalomban is oly gakoirta van kifejezve. Érdekes nyelvtörténeti adat ezen felfogásra nézve az, hogy az arab nyelv a nap leáldozását többek között így jelöli: *gatas al-shems* azaz: a napnak a vízbe való merülése: a leáldozást ugyanazon igével (gatas) jelölván, melylyel a keresztén arab vallási terminologia a keresztelést (a gyermeknek a vízbe való buktatását) jelöli. „A nap belemerült a setétség tengerébe“ már későbbi költészeti magyarázása ezen mythoszi képzetnek: a nap a tengerbe merült, leáldozott¹⁾. A solaris hősök ennél fogva a hajózás attributumával vannak felruházva (Plutarch, De Osir. et Isid. XXXIV. De Pythiae oraculis XII. De vita et poësi Homeri CIV.) A zsidó midrás a nap keringését egy Britanniából jövő hajóhoz hasonlítja, mely 365 kötellel (a napi év napjai) van ellátva, vagy egy Alexandriából jövő hajóhoz, mely 354 kötellel bír (a lunaris évnapijai). Így van ez a görög mythologiában is. A leáldozó Apollón a hajózás megalapítója. Héraklës egy arany csészét nyer Hélios-tól ajándékba, melyet csónaként szokott használni, ha az Ókeanost akarta körülhajózni, és a

¹⁾ 'Antar regénye III. 124., 2. IX. 75., 15. XXVII. 95. 3.; és még több helyen. *Mukaddasi* geographiai író (ed. de Goeje Leiden 1877.) p. 62. 10.a napnak a bahr muhit és a bahr al Rum-ba való merüléséről.

fénylő Phaiakok (*φαι-ακ*) és *Argonauták* mesés hajózásai is eredetileg csak azon tengeri utnak kifejezései, melyet a naphősök meglesznek. A rómaiak egyik napistene: *Janus* (*Dianus*, himnemű alakja *Dian*-anak) is a hajózással van összefüggésbe hozva. A hajózás feltalálói csupa solaris alakok: a görögöknél Prometheus (Aeschyl. Prometheus 467. Dindorf) a phoenikiaiaknál a tyroszi Melkart (Movers, Religion der Phoenizier 394.) és Chrysoros (Damascius, De principiis ed Kopp p. 385.), a babyloniai eposzban *Izdubar* (Lenormant, Les premères civilisations II. 29.) még a a barbár népeknél is p. o. a polynéziaiaknál *Tangaloa* napisten az első hajózó (Waitz Anthropologie der Naturvölker VI. 242.¹) Ezen hajózási mozzanatot is átvette az eschatologia a solaris mondából, midőn a Hadesbe való vándorlást hajón végezteti. Magának a hajó kormányzójának, Charon-nak, nevérol *Schwarz* (Ursprung der Mythologie 273. lap) kimutatta a solaris jelentést (= *χαροπός*). A hajóból, melyen a *nap* az alvilágba utazik, hogy ott nyugodjék vagy elrejtőzzék, míg ismét felszabadítják vagy új életre ébresztik, a megholt szellemét az alvilágba szállító hajó lett. — Ugyanazon jelentési átmenetet, melyet Hades-re nézve tapasztalunk, látjuk *Jana*-ra nézve az ind és Odin-ra nézve a germán mythológiában. A görög mythosz köréből még különös kiemeltetést érdemel Hermês, ki mythoszi szerepéből *Psychopompos*-sá lett, ki a *hottakat* Hadës országába vezeti; eredetileg ő az, ki Apollon nyáját a barlangba viszi, — mint Müller kimutatta — a vihar, mely ellopja a napsugarát. Mind-ezen alakok, azon szerepet, mely nekik a solaris mythológiában jut, az *alvilág királyságával* toldották meg.

Egyáltalán igen fontos és döntő adatokkal szolgál ezen mythologiai fejlődés tényére nézve a *german* mythologia. A Niflheim, Helheim körül csoportosuló mondák gazdag sorozatát nyújtják az ide vágó adatoknak, melyek különösen átlátszókká válnak, ha a rokon görög mondákkal tartjuk párhuzamban. Ezt leginkább lehetővé tette Dr. Hahn *Sagwissenschaftliche Studien* (Jena 1876.) című nevezetes munkája és az olvasó igen könnyen

¹) A fentebbi adatokat mint idevágókat mythologiai munkámból német kiad. p. 118—122 ismételtem.

fogja a régi german mythosz eschatologiai fejlődésének solaris alapját belátni, ha Hahn munkájának az alvilágra és az oda vándorló hősökre vonatkozó helyeit, melyeket a tárgymutató igen pontosan állít össze, vizsgálat alá veszi.

De még kevésbé kifejlődött eschatologiai tanokkal bíró népeknél is észrevevesszük, hogy a lélek halhatatlanságáról szóló tan a természeti tünemények analogiája folytán fejlődött ki. Nem minden fontosság nélküli körülmény, hogy éppen a dél-afrikai mondában, tehát azon mythoszkörben melyet a szellem theoria hívei ezen kultusz klasszikus képviselőjének tartanak, találunk egy mondát, mely a szellem halhatatlanságának fennteleb említett eredetét minden kétségen felül tünteti elő. Az analogia itt a hold életéhez fűződött, a mint Afrikában egyáltalán a mondában és vallásban a hold, és az éjjeli ég van előtérbe léptetve. A világ keletkezése után — így beszéli a hottentot monda — *a hold* valamely férget azzal a megbizással küldött az emberekhez, hogy következő nyilatkozatát közölje velük: „Valamint én meghalok és halálam után ismét új életre ébredek: éppen úgy ti is meghaltok, de új életre ébredtek a halál után”. A nyul utközben találkozik a hirtvivő féreggel, rábirta hogy megbiztatását ő reá ruházza, és a hold nevében a következő hirt vitte az emberi nemhez: „Valamint én meghalok és többé fel nem ébredek, ép úgy ti is meghaltok és végetek van örökre.” Midőn a nyul ezen hír közvetítése után visszatért a holdhoz, hogy számiot adjon neki küldetésének teljesítéséről, a hold, azért hogy a nyul elferdítette küldetésének szövegét, botot fogott és megverte a nyulat, és ezen ütlegetés alatt megsérté ezen állat felső ajkát: a nyul pedig védelmezvén magát, a holdat megkarmolta. Innen a hold foltjai. Ugyanezen monda megvan a kafferek mythológiájában is, csak hogy a hold helyét a kaffér mondában *Unkulunkula* (Bleek-Spencer szerint ezen nép isten-őse) foglalja el. Nem akarom eldönteni, vajon ezen kaffér főszellem azonos-e a holddal: de hogy a kafferek eszmekörébe is a szellemek halhatatlanságának eszméje a hold életéből vout analogia folytán jutott, kitünik a következő adathból. A kafferek, ha a holdnak első pházisa, az új hold, az ég boltozatán megjelenik, *kua!* kiáltással üdvözlilik azt: Congóban pedig a feketék ezen felkiáltást így bővítik:

„Bár csak mi is újjászülethetnénk (halálunk után) valamint te.“ Az ausztráliai mondának is vannak ide tartozó mozzanatai. *Gnoah* (a nap) felsége *Tuorong*-nak (a holdnak); a feleség minden hónapban megéli férjét, de ez azonnal ismét feltámad¹⁾.

Látjuk a fentebbiekből, hogy azon népeknél, melyek kiinduló pontját nyújtottak a Bleek-Spencer féle szellemimádási theoriának, a szellem halhatatlansága conceptióját a természeti tünemények életéből kölcsönözött analogiák alapján fejtették ki²⁾ Hogy mily közel összeköttetésben van a szellemek kultusza a solaris mythoszsza, a következő adat is mutatja. Livingstone tudósítása szerint egykor a híres térítő jelenlétében a napot körülvevő *udvar* tüneményét a becsuánok arra magyarázták, hogy a szellemek tanácskozás végett gyűltek össze *Marimo* főszellem (a nap) körül.

Még egy pontban szorul az ősök kultuszának magyarázata azon eredményekre, melyeket az összehasonlító mythologia biztosan kifejtett és melyekről más helyen³⁾ már bővebben szólottam. Ki van ugyanis mutatva, hogy az ugynevezett *kultúrmythosz* a mint egyrészt az összes művelődési tényezők és intézmények keletkezését a napra és hőseire vezeti vissza mint alkotókra (a kulturistének mind megannyi solaris alakok — erre nézve különösen a Prometheusmythosz tanulságos), ugy

¹⁾ Ezen adatokkal gyakran találkozunk a mythologia irodalmában. Minthogy azonnal dolgunk lesz *Girard de Riale* munkájával azon helyeket idézem, melyekben ezen író felhossa a fentebbi adatokat. La mythol. comp. I. 148. 196. 198. lapjain.

²⁾ Érdekel bir azon jelenség, hogy az emberi szellem még a reflectáló fokon is a lélek halhatatlanságáról való eszméit a természeti világból kölcsönözött analogiához fűzi; fontos példa erre nézve Jóh könyve XIV. 6—13. hol mind a hívő mind a hitetlen nézet ily analogiából indul ki, csak hogy a skepsis az analogiák visszautasítására törekszik. „Van reménye a fának ha levágják, hogy ismét csirádzani fog és hogy csemetéi meg nem szűnnek; ha megvénül is a földben az ő gyökere és a porban meghal az ő törzse: ismét felvirágzik a víz nedvességétől és kiágazik, mintha újból plántáltak volna. De az ember meghal és oda van; kimulik és hol van ő? Kimegyen a víz a tóból, a folyó kiapad és elszárad.“ stb.

³⁾ Der Mythos etc. 245 és kk. lapokon.

ennek következtében magát az emberi nemet is solaris ősektől származtatja le. A mythológiák „Ádám”-jai csupa solaris alakok, sőt maga az Ádám név is legalább a nyelvész szemében annyi mint a *vörös*, a nap egyik legelterjedtebb neve és epithetonja. — Különösen ezen pont, melyet a fentt érintett okból itt bővebben nem szándékozhatom fejtegetni, mutatja nekünk, mily következetesen szorul az „ősök theoriája” oly előzményekre, melyek mindig és mindig a „solaris theoriának” Spencer által annyira kárhóztatott módszerére utalnak.

Mindezen adatok, melyeket jó esoméval toldhatnám meg, ha e folyóirat terére nem kellene némi tekintettel lennem, bizonyítják, hogy a szellemek kultusza nem *primitív* valami, hanem feltételül megkívánja azon valóban primitív foku felfogást, melyet az összehasonlító mythologia a mythoszokban, mint az emberi szellem primitív, és a nyelvképzéssel egyfoku nyilatkozataiban talált.

Érdemes munka volna, ha valaki az itten futólagosan érintett és csak sovány adatokkal bizonyított fejlődési tényt, azt tudniilik, hogy az eschatologicus gondolatok a solaris tüne-
ményekből vett analogiák folytán, nagyrészt magukból a solaris mythoszokból fejlődtek, az árya és egyéb népek mythológiájának és vallásának egész nagy terjedelmén át kutatná. Ily tanulmány hézagot pótolna a mai mythologiai irodalomban és annál szükségesebb volna, minthogy Cox, ki eddig valamennyi mythosztudományi író között a legtágasabb összefüggésben tárgyalta a mythologia anyagát, éppen az „*Underworld*” kérdésével csak úgy mellékesen bánt el ¹⁾, egy kisse szűkkeblűen azt tartván, hogy „Such details, produced as they are *not by the necessities of mythical development but by the growth or the wants of a religions faith*, belong rather to the *history of religion* and not to the *domain of mythology* which is concerned only or mainly with legends springing from words and phrases, whose original meaning has been misunderstood or else either wholly or in part forgotten.” Mily fontos azonban magának a

¹⁾ *The Mythology of the Aryan Nations*. II. kötet. 319—323. lap. Az idézett hely a 321. lapon olvasható.

mythológiának szempontjából. hogy ezen fejlődési kérdésre nézve tisztába jöjjünk, mutatta azon körülmény, hogy Spencer mythologiai alapeszméinek bírálata ily előzetes kutatás nélkül alig volna lehetséges. Ily kimerítő tanulmány aztán különösen oly egyoldalú és pusztán theologiai alapon létrejött eschatologiai dolgozatok után, minő p. o. a legújabb időben a *Spiesz*-é,¹⁾ fennmaradt hézagokat fogja pótolhatni.

3. Nem lehet tagadni, hogy az ősök kultusza is nagy és határozó szerepet visz épen úgy a régi kulturnépek vallásaiban s tradícióiban mint a barbar népek vallásaiban. De csak *egy* oldalt képvisel az érzések azon gazdag és sokszínű életében, melyet a vallás kelt és fenntart. és azon erkölcsi indulatban bírja rugóját, mely a kegyeletet (pietas) teremti, és nincsen összefüggésben azon eszmekörrel, melyet a mythoszokból fejlődött vallás tölt be, és melynek tulnyomó része a természet tüneményeire vonatkozik. Az ősök kultuszának helyét a régi ugyanint a még fennálló és fejletlen ugynev. barbar népek által vallott hitben, nincs seki a ki tagadná: modern életünkbe átöröklődött, művelt és kulturfokunkhoz képest átalakított formái is lépten-nyomon tanuskodnak róla. A Lares és Penates-t nincsen senki a ki solaris mythosra akarná visszavezetni. Rég elhangoztak volt annak rezgő hurjai, midőn a mythoszból fejlődött valláshoz a pietás ezen alkotásai járultak, a mint a vallások morális elemei egyáltalán fejlettebb fokon keletkeznek.

De azt mondani, hogy a vallásoknak minden egyes alkotása a szellemtheoriának szerves vagy „aberrans“ következménye a mint Spencerék teszik, merő egyoldalúságnál nem lehet egyéb. A hegyek oreászai, a felhők hyjásai, a források nymphái, — csak nem lehetnek az ősök imádott szellemei, és Apollont, Vulkanust, Arest s. v. t. csupa historiai őssökké átváltoztatni — valóban ily theoriát csakis romlott euhemerismusnak lehet elnevezni. Spencer 347. lapon a theoria hogy támaszát leli abban, hogy a Tannes nép istenneve: „ugylátszik hogy *Arembia*, mi annyit is jelent:

¹⁾ *Entwicklungsgeschichte der Vorstellungen von dem Zustande nach dem Tode auf Grund vergleichender Religionsforschung dargestellt von Edmund Spiesz* (Jena, 1877.)

halott*. De hát a nagy indogermán család Zeus, Dyaus, Jupiter stb.-je csaknem aequale: „halott“, és hogy a görögben *Μελιμν* és *Θεός* váltakoznak egymással, a theoriának nem szolgálhat erős philológiai támaszául. Sokkal biztosabb alapokra van fektetve az állatok kultuszának összefüggése a természeti mythoszszal különösen *A. de Gubernatis* (Zoological Mythology) kutatásai folytán, semhogy Spencer fentidézett füres magyarázata csak azokat is kielégíthetné, kik a solaris mythoszt merő lehetetlenségnek tartják és még valószínűbb theoriát kívánnak a mythologia számára. Hogy az aegyptomiak a macskát istenítették, jobban értjük meg, ha ezen nép írott okmányaiból tudjuk, hogy a napot macskának nevezték, mert a setétséget fénylő szemeivel megvilágítja, mint ha elhítenék velünk, hogy tán ezen nép egyik ősnék Macska volt a neve, a kinek kedvéért aztán a macska szent állat lett. Hogy az indusok a nap sugarait az égi tehén tejének nevezték valószínűbb — mert megvan irodalmuk számtalan helyén írva — mint azon feltevés, hogy a Tehén valami elálcázott ősnék szelleme. Hogy a régi népek a villámot, a setétséget, mely a napot üldözi és mérges fogával marja, valami kígyónak nézték, mely a nap herosát bántja, de melyet ez hol legyőz (Herakles) hol pedig előle elbukik: azt értjük: de nem értjük azt, hogy a kígyót valamely ősnék tekintették, ki a barlangot, melyben teste eltemettetett, felkeresi.

IV.

Spencer mythologiai nézetét rendszerbe nem foglalta: csak azt mutatja ki, hogyan származik le a kultusz bármely formája és nyilatkozási módja az összes vallásos eszmék és gyakorlatok kutforrásából, a szellemek és ősök imádásából. Hisz ő nem is mythológiát írt, a mythologiai fejtegetés csakis a sociologia rendszerének egyik fejezete ő nála: a primitiv eszmék vázolása, és csak a sociologia szolgálatában került munkájába. Nyilván a Spencer által megkezdett mythologiai alapvetés fejlesztése akar lenni *Girard de Ruelle* francia tudósunk több kötetre szánt „összehasonlító mythológiája“ melyből éppen az

első kötet fekszik előttünk.¹⁾ Ezen munka egyik részét képezi a Reinwald kiadásában megjelenő „*Bibliothèque des Sciences contemporaines*” című igen heceses vállalatnak, melynek egyes kötetei közül eddig bennünket a *Horlaque Abel* készítette *nyelvészeti vezérfonal* érdekelt leginkább. De Rialle rendszerét egyenesen a pozitív philosophia elméleteiből okvetlen következő mythologiai elméletnek nevezi, és híven ezen kiinduló pont-hoz, fejtegetéseit *Comte Agost*-nak, a pozitivisták patriarchájának fejlődési tételeihez fűzi. Munkájának vezérlő eszméje azon különbség, melyet *fetisizmus* és *polytheismus* között alapít meg és munkája folytatában minduntalan visszatér ezen osztályozásra, melynek átmeneti pontjaként a chinai vallásrendszert nézi De Rialle mint könyvének cziméből látjuk, nem irtózik „az összehasonlító mythologia” nevezetétől; ez úgy szólván a munka egyedüli eredeti oldala. A Kulm-Müllerféle iskola elleni érveket nem gazdagítja egyetlen egy mozzanattal sem, és Spencertől csak annyiban különbözik, hogy Spencer theoriáját Comteféle eszmékelereszti fel és szigorubban ragaszkodik a Tylor-féle „animismus”-hoz, mely munkáján mint egy veresfonal vonul keresztül. Spencer theoriáját csakis annyiban fejleszti tovább, a mennyiben kijelöli azon helyet, melyet Sp. kutatásának anyaga a mythologiai fejlődésben elfoglal, és ezuttal egyszersmind tanuságot tesz arról, hogy vannak a mythológiának elemei, melyek a Sp. által kijelölt keretbe vagy *még* vagy *már* nem tartoznak; vagy alantabb vagy magasabb fokút képviselik a mythosz eszmekörének. De Rialle munkája nem egyéb mint rendszerbe foglalása Comte, Tylor és Spencer észrevételeinek. A rendszer Comté, az anyag Tylor-é és Spencer-é. Mythológiát és vallást ő is egy kalap alá tesz. Nézzük röviden eredményeit.

De bocsássuk előre még a következőket. A „fetisizmus”-féle kifejezéssel legelőször találkozunk *Charles de Brosses* francia tudós 1760-ban névtelenül megjelent munkájában: *Du Culte des Dieux Fétiches ou Parallée de l'ancienne Religion de l'Egypte avec la Religion actuelle de Nigritie*-. Ezen munkában találkozunk legelőször a „fetis” szóval együtt (portug. feitiço = lat.

¹⁾ La Mythologie comparée. Tome premier Paris 1878.

factitius, kézzel csinált t. i. istenek) azon tannal, hogy az emberi vallás kezdetleges alakja. ugyanaz, melyet az utazók a néger népek vallásának mondanak, t. i. akár étellel bíró akár élet nélkül való tárgyak imádása, melyeket a primitív ember természetfölötti erővel felruházottnak hisz. Minden nép, a zsidót kivéve, a fetisimádáson kezdte vallásos fejlődését. A fetisizmus után következik minden népnél a polytheismus, azután a monotheismus. Mint látjuk, De Brosses a fetisizmus elnevezés alatt a külső tárgyak imádásának teljes körét foglalja össze¹⁾ De Brosses eszméje t. i. a fetisizmus mint a vallás fejlődés kezdő pontja, az összehasonlító mythologia támadásaig általánosan elismert theoria maradt, tudományos munkákban és tankönyvekben a legujabb időkig egyformán terjesztik. Pedig nevezetes, hogy a *fetis* kifejezés jelentését lassan lassan másképen kezdték érteni. Korlátolták De Brosses azon definícióját, melyet a fetis szóról adott, és míg *Comte* De Brosses theoriáját alkalmazta, a maga philosophiai schemájára, a De Brosses-féle fetisizmus már egészen másra változott mint a minőnek De Brosses jellemezte. A fetisizmus körének korlátolói közül fel említjük még *Tylor*-t (*Anfänge der Cultur* II. 144.) és *Lubbock*-ot (*Entstehung der Civilisation* 276. l.) *Lubbock* a *fetisizmus* alatt nem imádást hanem *kunuszslást* ért; *Tylor* pedig azon hitet, hogy a szellemek bizonyos anyagi tárgyakban tartózkodnak, rajtok függnék vagy reájuk befolyást gyakorolnak. Ezen felfogáshoz csatlakozik, úgy látszik. *Girard de Rialle* is, még pedig a következő okoskodás folytán.

Az ember szellemi életének első foka a *fetisizmus* midőn minden természeti lényt, még az élettelenkülieket is, akarattal és érzéssel bíró lelekkel ruház fel, mintha az emberrel egyenlő teremtmények volnának. Az emberen kívüli természet lelkeinek mysticus, titokszerű volta és azon tény, hogy az emberi életre minden tárgyak hatással és befolyással vannak, támasztja ezen tárgyak imádására való hajlandóságot, mely a vallás legeslegesítő foka. Ez a *fetisizmus*, melynek tárgyai az élet nélküli természet épen úgy mint az állatok, növények, ásványok. A fetisizmus

¹⁾ Lásd rövid de beható kritikáját, Müller, *Le Aures on the origin and growth of Religion* (London 1878.) 56—65. lapjain.

körébe soroztatik a kultusz mindaddig míg kiinduló pontja az a hit, hogy a természet *egyes egyéneiben bennlakik* a lélek, mely imádásra készíti a fetisimádót. Ezen vallásfokot meghaladja a belőle kifejlődő *polytheismus*. A polytheisticus fokon már nem a természet egyes egyénei vannak lélekkel felruházva. hanem a természeti tárgyak egyes osztályai, az egy osztályu egyének összességének van egy az egyéneken *kivül élő*, de velük összefüggő lelke, szelleme, istene. A polyteizmusban nem már niesen dolgnunk, valamint a fetisizmus alkalmával volt. lélekkel ellátott tárgyakkal, hanem ezen lelkek „condensatióival” a tárgyakon kívül. A fetisimádó istene a tárggyal azonos; a polytheistáé a tárgyakon kívül van, nem lélek, hanem önálló léttel bíró szellem, még pedig annyi szellem, a hány osztályonkint condensálja az ember a tárgyak lelkeit. Ezen szellemek aztán autropomorphistice emberi tulajdonságokkal bíróknak képzeltetnek, és innen származnak az istenekről való emberi képzetek. A fetisimádónak istenei ennek ellenében nem bírnak személy is éggel, ők nem egyének, hanem maguk a tárgyak. Az a nép, mely a tengert mint fetist imádja, azt hiszi, hogy a tenger maga isten, kinek akarata viharokat előidéz vagy lecsendesít. és kívülről nem igazgattatik; az a nép mely polytheista módra imádja a tengert, a dolgot úgy nézi, hogy a tenger egy hatalmas ember módjára képzelt lénynak lakása, mely szellemek által van körülvéve, kik e hatalmas lény parancsának engedelmeskednek és a tengerre gyakorolt hatás által támasztja vagy szünteti mega vihart. A családi fetisek, fa vagy agyag tárgyak melyekben a holtak lelkei tartózkodnak, önálló családi istenekké válnak a polytheista rendszerben. A égi testek, míg a fetisizmus fokán imádják azokat, az istenekkel; a polytheismus fokán a *napisten* a *nap* testén kívül van. ép úgy a *holdon* kívül a *holdisten*, a *csillagokon* kívül a *csillagok* istenségei. A polytheista istenek tehát abstractiói a fetisisták egyedi isteneinek, generalizáció eredményei. De Brosses és Comte ezen goldolkodási módja az, mit De Rialle könyve az egyes népek vallásaira alkalmaz, az ethnographiai munkák nyújtotta vallástörténeti anyagokat a positivistá philosophia által alkotott schemába beosztván. Spencertől lényegesen abban különbözik, hogy míg Sp. a

kultusz valamennyi nyilatkozatait az ősök kultusza következményeinek és elágazásainak mondja p. o. magát a fetisizmust is, melyet ő csak a lelketlen tárgyak imádlására vonatkoztat, addig szerzőnk a fetisizmus ideáját vagy, mint ő mondja, teoriáját egy általános világnézetnek tartja, melynek *következménye* részben maga az ősök kultusza is a mennyiben nem képzelhető ezen a kultusz azon hit nélkül, hogy a lelketlen hulla is még bir egy benne lakó lélekkel, mely akar és működik és befolyással van az élők sorsára.

A vallásoknak a G. d. R. által követett szempontokból kiinduló osztályozása egyik kísérlet volna azon tudományos problema megoldása körül, melyre nézve már eddig is oly sokféle módzatok kiálkoztak, és melynek mostani állásáról és megoldása különféle módjairól a *Magyar Tanügy* 1878-iki 187—184. lapjain bővebben szólottam. A kísérlet ezen része kritika alá nem vehető addlg, míg a De Rialle-féle munka második kötetének megjelenésekor nem fogjuk láthatni, miképen alkalmazza a szerző ezen első kötetben felállított teoriáját azon népek vallásaira melyek bő és positiv adattárt hagytak hátra az utó kornak vallásuk fejlődéséről és ezen fejlődés egyes fakairól. De azt az egyet már most is látjuk, hogy G. de Rialle alig fog ezen theoria segítségével megbirkózhatni a *mythosz eredetének* fontos kérdésével. A fetisizmus maga, mint a vallás fejlődés első foka mögött, van a mythoszalkotás foka. Akár önálló historiai egyének, akár pedig a napsugarakat elűző viharral azonosnak tartotta a régi indogermán ember *Hermès*-t, sem a fetisizmus sem a polytheizmus teoriájával még nem magyarázhatja a pozitívnak nevezett philosophia ezen alaknak tulajdonított baromlopást: akár minek mondja ezen philosophia *Heraklész*-t, akár őznek, akár szellemnek, az ő theoriája nem fog utmutatást adhatni az *Augeiasz* istállója kitisztításának jelentéséről sem pedig arról, hogy mily összefüggés van az *Augeiasz* neve és az *αἴγλη* = napsugár görög szó között; sem arról, hogy *Zeüs*, már akár a nap istene, vagy a nap maga, miért szökteti meg Európét, kinek nevét a szkr. *Urvasi* (= hajnal)-ban találták, mely név ugyanazon etymologiai elemekből van componálva mint a görög *Εἰρ-ωπη*. Nem fog az eddig hallottak folytán a positiv philosophia arról sem

felvilágosítást adhatni, hogy a nap istenének, vagy a hold istenének annyi meg annyi *biztos* neve sőt egyénisége van egyenkint a különféle indogermán népek mythológiáiban; hisz a fetisista tárgylelkek „condensátója“ szükségképen azt követelné, hogy a condensált istenegyen már csak *egy* egyén legyen; különben nincsen semmi értelme a condensatio processusának. De még mindennél sokkal érthetlenebbek a positivisták mythológiája folytán azon mythoszi alakok, melyek sem a fetisista sem pedig a polytheista vallás rendszerében nem jelentenek isteni lényeket. Hogyan támad *Kerberos* alakja? Minek *amvizálása* vagy egyénítése ez? Az összehasonlító mythologia azt pontosan tudja: tudja nevezetesen azt, hogy Kerberos a következő szanszkrit *szónak* egyénítése: Sarvara, és ezen magyarázatot hogy nem csak *sejti*, hanem mint mondám *tudja*, számos tudományos bizonyítékkal erősíti, és még számosabb bizonyítékot bir felhozni azon tétele mellett, hogy az isteni hősök és egyéb mythoszi alakok nevei valamikor tagjai voltak azon gazdag synonymiának, melyvel az ősemler a természet tárgyait és tüneményeit elnevezte, melyek nagyrészt a nyelvfejlődés régibb fokának képviselőinél megtartották apellativ értéküket, későbbi fokok képviselőinél pedig egyénített tulajdon nevekké váltak. Itt nem kérdés aztán mért nem istenek mindnyájan? mert a mythológiának kiinduló pontja nem az imádás vagy félelem, hanem a természeti tárgyakról való beszéd. Hogyan lett a *mythoszi alakok* egynémelyikéből *theologiai alak*, az egy más kérdés, melyen a „Mythologie comparée“-nak nem kezdődnie, hanem befejeződnie kellene. A mythologiai problema egyes mozzanatai fejlődési sorrendjének felforgatása a positivistá philosophia képviselői által a mythologia keletkezésének kérdését erőszakkal szakítatja azon összefüggésből, melybe természete szerint tartozik: a népek psychológiája összefüggéséből, melynek során a mythologia eredetének kérdése egy fokon áll a nyelv eredetének kérdésével. A kategorizálás és hamis generalizáció pedig megfosztja józan analogia alkotásától. G. d. R. nr szerint a chinai vallás nem egyéb magasra fejlődött fetetizizmusnál, mert magát az eget és a földet imádják, nem pedig ezen tárgyak mögött lappangó szellemeket. De kérdem, mi különbség van ezen felkiáltás között

„*o ciel bleu, abaisse tes regards etc.*“ (209. lap) melylyel a (chinai) fetisimádó szól istenéhez, a fetis-éghez, és ilyféle megszólítás között: „Ó szőke Apollon!“ stb. mi különbség az „Ég-anya“ és „Föld-anya“ között, a mint azokat a chinai fetisizmus felfogja, és a görög római *Jupiter* és *Γη (Αη) μήτης* között (különben *Ζευς* és *Γαῖα*)? Csak *Jupiter* és *Demeter* isten fogalmak nem keletkeztek a fetisizmus fokán? A *primitív* mythologiai elemek teljes elhanyagolása az, a mi G. d. R. „összehasonlító mythológiáját“ jellemezi. Szerinte, Tylor nyomán, az összes mythologiai processus az „animism.“ folytán fejlődött, mely műszo szerzőinknél az ismeretesebb és elterjedtebb „fetisizmus“-sal van helyettesítve. De semmi összefüggésben nem helyezi ezt az animismust az ember lelki életének törvényeivel. Az animismust körülbelül egy hypothezis rangjára akarják emelni, minőkkel a physikában szoktunk élni némely természeti tünemények megmagyarázására. És ez magában véve e téren sem volna oly eljárás, mely a tudományos kutatás módszerével ellenkeznék, ha nem ismernők azokat a pszichologiai törvényeket, melyek a mythoszalkotás alapját képezik. Ezen törvények, melyek nem kizárólag a mythoszalkotásban, hanem a szellemi fejlődés tényének egy egész nagy sorában nyilatkoznak, az *apperceptió* törvényei. Nem találkozunk ezekkel de Rialle ur munkájának eddig megjelent százsz fejezetében. Innen van aztán, hogy a mythologia tüneményeinek megmagyarázására rég túlélt nézetekhez folyamodik, melyeket mint a positivista philosophia következetes eredményeit tekinteti az olvasóval. Nézzük p. o. miből indul ki az *állatok kultuszának* megmagyarázásában? „Azon korszak melyben az állatokat beszélő tethetiséggel ruházták fel, minden kétségen kívül a fetisizmus korszaka volt. Számunkra már régóta elmúlt ezen korszak, de még folyton tart a barbar népek egy egész nagy tömege között, melyek lélekkel látván el a növényeket és köveket, még annál inkább tekintik az állatokat az emberrel egyrangú, gyakran nálánál még felsőbb rangú lényeknek. Az állatoknak és embereknek ezen közössége a fetisizmus korszakában természetesen a zoolatria sokféle tüneményeinek keletkezésére adott alkalmat. A fetisimádó nem tekinti ön magát mint a természet kormányzóját; az oktalan állatokat még inkább mint a növényeket, mint a vizet, mint a

köveket, észszel bíró lényeknek tekinti, melyeknek élete és cselekvései valami megmagyarázhatlan titokszerű dolognak tűnnek fel előtte“. Ezután a fetisimádó népek alacsony kulturfokáról, életük egyszerűségéről szól, mely az állattól oly csekély távolságban tartja őket. — Épen így magyarázták az állatok kultuszát régente is, és mindaddig állnak azon ellenvetések, melyek ezen magyarázási mód ellen minden időben felhozattak. Különösen egy ellenvetésen feneklik meg ezen magyarázás mód, még pedig nemcsak az állatok kultuszára hanem a fetisizmus teljes körére nézve. A fetisizmus theoriájából az következne, hogy az ember a külső természet *minden egyes* árgyát imádja, különbség nélkül, minden követ, minden állatot, minden fát stb. De tényleg ez nincsen így; hanem az imádás tárgyai csak némely állatok, némely fák, némely kövek, és az imádás leginkább ezen tárgyak valamely különös megkülönböztető sajátosságán alapszik. A kökultusz azon példái, melyek a 18 és kk. lapokon vannak felhozva, mindnyájan *bizonyos* rendkívüli és szembeötlő alakkal bíró kövekre vonatkoznak; épen így van ez a *növény kultusz* körére nézve is és maga G. d. R. ur különösen ki is emeli ezen körülményeket. „Les Lapons“ például 19 lapon „ont une vénération particulière pour les pierres teida qui sont de formation naturelle, mais remarquables pour l'étrangeté de leur aspect“; vagy 50. l. az osztyákokról „Ce qui l'avait“ (le méléze) „surtout désigné à leur piété c'était sa conformation singulière“ Honnan van továbbá, hogy némely fetisista népnél csak a növény kultuszt, egy másiknál mint p. o. a kattereknél csakis a szellem kultuszát találjuk? Mindezen tünemények ellentmondanak annak az általános theoriának, melyből. G. d. R. kiindul és reá utalnak azokra a pszichologiai magyarázatokra, melyekre a „mythologisták“ építik mythologiai tudományukat. Ezen iskola magyarázatait G. d. R. még czáfolatra sem méltatja; alig említi ezen mythologiai iskola létezését. Pedig nem a legközből vannak kapva azon megjegyzések, melyeket Kuhn 1874-ben a kövek szerepéről a solaris mythoszban közzétett („Über die Entwicklungsstufen der Mythenbildung.“) Ugyanezen tudós a „Herabkunft des Feuers und des Göttertrankes“ czimű pályáttörő munkájában a fákról szóló mythoszoknak is kijelölte helyét a sola-

ris mondák különösen az ember nem eredetéről szóló mondák körében, és ezen munka eredményeinek tekintetbe vétele lényegesen megmáskította volna mindazon állításokat, melyeket szerzőnk munkájának rövid 4. fejezetében olvasunk „a növények kultuszáról”. Különben a növények mythológiájáról szólván, hiba volna ha elhallgatnánk a *mythologia aj áramlatairól*” szóló cikkünkben egy jeles munkát, melyet a szellemes *Angelo deubernatis* e tárgyról a legujabb időben írt, és melyben szótári alakban egybeállítja mindazon mythologikus tractatiókat, melyek a növényvilágra vontkoznak¹⁾ Ezen munka nem rendszert, hanem adattárt nyújt és e tekintetben nem áll a szerző zoologiai mythológiájának magas színvonalán. Szerző maga is csak előmunkálatot lát e könyvében egy nagyobb: „Dictionnaire général comparé des mythologies”-hez, minőt mint értesülünk a jeles *Roscher*, a classici mythológiára korlátozva, már is nemsokára közre bocsát. Említsük meg még azt, hogy A. d. G. könyvében, mely épen az elődök kutatásainak felhasználásában, lehetőleg kimerítő teljességre törekszik, az olvasó legnagyobb csodálkozásra nem találja nyomát egy igen jeles munkának, mely a *germán* növénymondákra nézve igen lényeges szolgálatot tesz, t. i. *Deutsche Pflanzen-sagen*, gesammelt und gereiht von Ritter von *Perger* (Stuttgart 1864.)

Annál is feltűnőbb, hogy G. d. R. ur egészen elhanyagolja az animismus theoriáján kívül levő mythologiai szempontokat, mert a munkájában feldolgozott anyag minduntalan oly mythoszi elbeszéléseket mutat fel, melyek a Kuhn-Müller-féle mythoszmagyarázatok támaszául szolgálhatnak. Nézzünk csak egyet:

„Bien que les Eskimaux du Grönland” így szól a 149-ik lapon „paraissent peu adon és à l’astrolatrie, ils n’een possèdent pas moins un mythe lunaire intéressant: la lune est un être masculin *Anningat*, amoureux de sa soeur, *Mullino*, le soleil, qu’il poursuit à travers le ciel. Bizarre coïncidence avec la légende de *Mityun*, le chat-lune des Australiens, ainsi qu’avec celle des *Khasias* de l’Inde qui croient que la lune est un individu épris chaque mois de

¹⁾ *Mythologie des plants*. Paris 1878. Az I. kötet jelent meg eddig; a második kötet már sajtó alatt van.

sa belle mère qui lui jette de la cendre au visage, ce qui produit les taches de la lune.“ Ezen pár sorban Girard de Riaille akarata ellenére a *solaris mythologia* diadalát hirdeti. Az eszkimók azt mondják, hogy a hold üldözi férjét a napot, az ég boltozatán; az ausztrálieiak szólnak a holdról mint macskáról, egy ind nép-nél a hold küzd anyósával, a nappal, a ki hamut hint arczába a küzdelem között.

Ha már most beh bizonyítják, hogy a Diana szó = a hold, és *Endymion* szó = a leáldozó nap — és ezt csak beh bizonyították a mythologus nyelvészek — és ha a Diana-Endymion mythosz változatai százszor meg százszor vannak egybekötve oly nevekkel, melyeknek solaris és lunaris természetét minden kétely fölé helyezték: mért folyamodik a fetisizmus teoriájához, hogy ily számtalanszor ismétlődő mythologiai tüneményeket megmagyarázhasson? Ha a *chat-lune* Ausztráliában normális tünemény, miért kelljen az állatok mythologiai szerepét azon tiszteletből magyarázni, melylyel a barbar népek az állati világ irányában viseltetnek? És épen az ausztráliei mythosz az, mely, mint azt *Gerland* feldolgozásából látjuk (Waitz, *Anthropologie* VI. kötetében) lépten-nyomon mutatja nekünk, hogy az emberi szellem mythoszi alkotásai csakis azon módszer alapján érthetők, mely a pozitívista világban a „solar theory“ nevezet alatt vált irtozás tárgyává, és melyet nem szűnnek hangos „Apage,“ kiáltásokkal száműzni a tudományos módszerek sorából.

Végül e cikkem befejezése előtt még egy irodalmi jelenségre akarom figyelmeztetni ezen folyóirat olvasóit. Müller Miksa már fentt érintett legújabb könyve az, mely a híres tudós ugynevezett „*Hibbert-lectures*“-eit tartalmazza,¹⁾ hét felolvasást, „a vallás keletkezéséről és fejlődéséről, megvilágítva India vallásaiból“. (London 1878.) Ezen felolvasások között a második ily cím alatt: „A fetisizmus-e a vallás primitív alakja?“ a fetisizmus kérdését sokoldalú bírálat alá fogja, és kimutatja, hogy nincsen a vallásnak nyilatkozási formája, mely pusztán a fetisizmus körébe tartoznék; hanem hogy a fetisizmus, ahol előfordul, min-

¹⁾ Ezekről a Magyar Tanügyben 1878. 175. lap. „Az összehasonlító vallástudomány módszeréről“ czinű cikkben szólottam.

dig egy alsóbb rendű nyilatkozása az illető törzs vagy nép magasabb rendű vallásos felfogásának. Müller új munkájának csakis ezen egy pontjára figyelmeztethetem ezuttal az olvasókat, ezen czikknek nem lévén feladata az *összehasonlító mythologia* új termékeit jellemezni, hanem az ellenséges rendszerek legujabb áramlatait bemutatni és bírálni.

Goldziher Ignác.

Mutatvány Csengeri János magyar Catullusából.

Catullus nászdala.

Manlius Torquatus és Vinia Aurunculeia menyekzőjére.

Urania múzsa sarja
Helikonnak szent lakója:
Hymen, ki a gyenge szüzet
A férfival egybe fűződ
Üdvöz légy ó Hymenaens!

Jó illatu majoranna
Virágát köss a hajadba;
Fogd a fátyolt, jöjj vidámon.
Arany sarúd' hadd meglátnom
Azon a hófehér lábon.

A nap édes örömének
Csengő hangon a nászének
Ajakadról hadd zenegjen:
Ropd a tánczot és kezedben
Lobogó fáklya rezegjen.

Mert Vinia megy ma férjhe'
— Jó szerencse hadd kísérje —
Manliushoz, a ki mellett
Vénus méltó mással lehet,
Hogy Páriszhoz közeledett.

Mint a mirtusz lombos fákon
Megragyog a ringó ágon,
A kit nymphák nevelgetnek,
Gyöngy harmattal öntözgetnek
Kellemetes játékszernek.

Erre siess tehát, rajta!
 Bérezeidre mit se hajtva,
 Sem árnyékos barlangodra,
 A hova hűs vizét ontja.
 Aganippe hullánifodra.

És az úrnőt haza vezesd.
 Férje után kit vágy epeszt;
 Szerellemmel eszét osztán
 Minden felől behálózod ám,
 Mint tát befut a borostyán.

Rajta tik is, szűz leányok!
 Ily nap virrad majd reátok;
 Velem együtt ezt mondjátok:
 Ó jöjj Hymen, Hymenaeus,
 Üdvöz légy ó Hymenaeus!

S ha megérti, hogy mi végre
 Hívjuk az ő tisztségére;
 Jöjjön annál szívesebben
 Vezérül a szerelemben
 S egyesítse őket ketten.

Hogy szerelmest megsegítsen,
 Ki náladnál kegyesb isten?
 Istenek közt az emberek
 Jobban kit is tiszteljenek.
 Náladnál ó Hymenaeus?

Hozzád esd az apa gondja,
 A hajadon neked oldja
 Keblén meg a szűzi övet.
 Az új házastéged követ,
 Mert kíváncsi s tart is tőled.

A viruló lánygyermeket
 Anyaölből kiveheted,
 Nyers ifjuhoz elvezeted.
 Jövel Hymen, Hymenaeus,
 Üdvöz légy ó Hymenaeus!

A szerelem sem örülhet
 Jó hírnévnek te nélkülöd,
 Boldoggá csak te teheted ;
 Összemérni hát te veled
 Vajjon melyik istent lehet ?

Családot a ház nem nyerhet,
 Apa körül nincsen gyermek
 Nélküled s te megteheted ;
 Összemérni hát te veled
 Vajjon melyik istent lehet ?

Föld, a ki nem ismer téged,
 Honfiaknak nem ad létet,
 Te, hogy adjon, megteheted :
 Összemérni hát te veled
 Vajjon melyik istent lehet ?

Nyiljék meg az ajtó-závar !
 Jövel szűz : a fáklya rád vár.
 Lángüstöke libben-lobban.
 Nemes szived félve dobban,
 Sirsz mentedben egyre jobban.

Ó Vinia, ne sirj tovább,
 Semmi veszély nem jő reád.
 Nincs gyönyörűbb asszony nálad ;
 Ily napkeltét más nem láthat.
 Szébb nap égre nem is szállhat.

Igy diszeleg épp világra
 A jácintnak szép virága
 Valami dús, pompás kertben
 De te késel, a percz reppen :
 Jöjj ifju nő sebesebben !

Ifju asszony siess, kérlek,
 S halld meg, a mit mondok néked.
 Lásd mint ragyog a sok fáklya
 Libeg-lobog arany lángja ?
 Ifju asszony siess már na !

Nem könnyelmű a te férjed.
 Bűn útjára soh' se téved.

Soh' sem is tart szeretőket
Hó kebledre ha nem dőlhet,
Nyugta se lesz távol tőled.

Mint a szőlő venyigéje
Bornl a fa törzstökére :
Úgy leszen ő az öledben ...
De az idő tova reppen :
Jöjj ifju nő sebesebben !

Feljebb fiuk a fáklyátok !
Fátyolosan jó — látjátok ?
Zengjen a dal, ezt mondjátok :
Dicsőség a szent Hymennek,
Hódolat a nagy istennek !

Az enyelgő bohó játék
Hadd kezdődjék, mire vár még ?
Kurafi a diót hozza,
A fiuk közt széjjel ossza,
Mert urától meg van fosztva.

Diót ide, lusta gyerek.
Már eleget játszálsz velek ;
A fiuknak rögtön szétoszd.
Nász istenét szolgáljuk most :
Rajta fizekő, a diót hozd !

Fiú ! füstös rég az állad,
Ütközik már a szakállad.
Most a borbély lenyírhatja :
Ó te szegény isten adta ...
Oszd a diót, kurafattyá !

Mondják, ó férj, gonosz nyelvek,
Kedves neked e szép gyermek ...
Férjek szebbet-jobbát nyernek !
Dicsőség a szent Hymennek,
Hódolat a nagy istennek !

Tudjuk, olyat nem tevék te,
Hogy pirulnod kelljen érte,
Csakhogy más a férj törvénye !

Dicsőség a szent Hymennek,
Hódolat a nagy istennek !

S te menyasszony, azon kérlek,
Tedd meg, mire kér a férjed,
Mer' osztán majd más felé megy !
Dicsőség a szent Hymennek,
Hódolat a nagy istennek !

Ime a ház, milyen áldott.
S minő boldog benne párod,
Mert te vagy az úrnő ám ott.
Dicsőség a szent Hymennek,
Hódolat a nagy istennek !

Mig csak az a kor nem jő el,
Hogy reszketeg aggott fővel
Reá hagyod, ki mit művel.
Dicsőség a szent Hymennek,
Hódolat a nagy istennek !

Lábacskád isten nevében
Fényes ajtón általlépjen ;
A küszöbhez ám ne érjen !
Dicsőség a szent Hymennek.
Hódolat a nagy istennek !

Bibor ángyon, ime nézzed
Oda bent van a te férjed,
Teste-lelke sovárg érted.
Dicsőség a szent Hymennek,
Hódolat a nagy istennek !

Az ő keble szint' ugy lángol,
Mint a tied, égő vágtyól :
De még nagyobb ott a mámor.
Dicsőség a szent Hymennek,
Hódolat a nagy istennek !

A menyasszony puha karját
Visza vőfély ne is tartsd hát.
A férjének nyomban add át.
Dicsőség a szent Hymennek.
Hódolat a nagy istennek ;

Tisztes hölgyek, kik egy férjet,
De senki mást nem ösmértek,
A lyányt ágyba helyezték.
Dicsőség a szent Hymennek,
Hódolat a nagy istennek.

Fiatal férj, jöhetsz most már.
A szobádban hölgyed ott vár.
Mint egy fehér liliomszál;
Ajka meg oly virágnyló.
Mint a piros rózsabimbó.

S férjem uram bizony szinte
Vagy olyan szép te is, mint e'.
Venus hozzád se mostoha . . .
De az idő repül tova,
Ne vesztegelj, siess oda!

Jó, hogy nem is álltál meg itt:
A jó Vénus majd megsegít.
A mi után epedt lelked,
Azt most ime mind elnyerted,
Nem titok már a szerelmed.

Járja köztük ezer játék,
Mit soha meg nem számlálnék.
A Zahara futó porát
A csillagok nagy táborát,
Szamba venném tán hamarább.

Kedvetekre csak játszatok,
S hamar teljék meg házatok.
Hisz ily ősi névre szégyen,
Hogy utódok nekül légyen,
Ha viruljon erejében.

S kis Torquatus hamar légyen
Édes anyja lágy ölében
S félig nyitott piczi szája
Kaczagjon rá az atyjára
Kis kacsóját felé tárva.

Szakasztott az apja mássa
Legyen úgy hogy bárki lássa,

Idegen is megösmérje
S édes anyja szűz erénye
Honlokára legyen vésve.

Anyja felől e dicséret
Fiára is örök fényt vet.
Telemachosnak fejére
Ekképp' szállott örökségbe
Penelope dicsősége

A játékból elég, lányok!
Az ajtókat bezárjátok.
S te boldog pár, élj örömben.
Ifjúságban ép erőben,
Halhatatlan szerelemben!

Csengeri János.

NYILT TÉR.¹⁾

Tekintetes szerkesztő ur! Méltóztassék megengedni, hogy a Xen. és Plat. Symposionja fölött irt szerény tanulmányomnak H. B. ur által a „Phil. Közl.” multkori számában történt elbírálása alkalmából, a nyilvánosan megtámadottaknak mindenha megadatni szokott önvédelmi joggal én is élhessek. Igérem, hogy tárgyvilágos leszek.

Első és fővádpontja bírálónak, hogy sem X. sem Pl. Symp.-ját, sem nagyjában, sem egyes pontjaiban meg nem értettem.

Ilyen megszólásra más nyilván olyan fogadjistént mondana, amilyen a jónap volt. Én azonban oldalvágások nélkül ezennel rendre czáfolom kifogásait, s így a vádat nemcsak megdöntöm, de terhelő erejét H. urra is háritom.

Nézzé csak jól meg, akit érdekel az igazság, mit ró meg bíráló Xen. Symp. 11., 19., 21. pontjánál az én kivonatomban — és azt fogja látni, hogy részint szabadabban, de nem hamisan fejeztem ki az értelmet; részint hogy ugyanazt mondjuk mind a ketten, csak más-más szavakkal. Pl. a 19. pontban. Bíráló: „gyalázatot tárgyává teszi.” Én: „csuffá teszi.” Ez idem per idem.

A 12. l. azt irtam: „Aki tudja, hogy testét szeretik, nem gondol tovább semmivel.” Bíráló ehhez azt jegyzi meg: „De biz gondol.

¹⁾ E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget.

Szerk.

legalább Xen. szerint avval, hogy szép maradjon.“ De biz épen Xen. szerint nem gondol, mert VIII. 26. egyenesen kimondja : *ὅς μὲν ἂν εἰδῇ, οἷον . . . ἀρξεν τοῦ ἐραστοῦ, εἰκὸς αὐτὸν τὰλλα ἡγαδιουργεῖν*. A két utolsó szó pedig azt teszi : *minden egyébben könnyelmű, tehát még szépségével se gondol*. — Nos, melyikünk nem érti a szöveget?

H. B. ur még alább ezt írja : „Hát meg ezt (e h. ezt meg) ki érti : „Maga Zeus a legjobb példa.“ s kérdi : „mire?“ Pedig nyomban ott következik hogy mire : arra, hogy a mythologia — mert Zeus csak mythol. személy, vagy mi? — az is a tiszta szerelem becsült volta mellett bizonyít. Bíráló szerint „*ki bírná ezt M. ur előadásából kivenni?*“ Kivenni csak német bírná; kiolvasni ki tudná minden épeszü magyar ember. — Különben ha engem nem lehetett megérteni, nézzük csak milyen vakítóan világos H. ur magyarázata (504. alul) : „Xen. a kérdéses helyen csak azt mondja, hogy a nemeslelkű platonikus paederastára nézve *a legjobb dolog az, hogy* fiukedvesét az erényre akarván szoktatni, saját magának is erényesnek kell lennie, hogy jó példával járuljon elő kedvesének.“ Ha ez magyarul van, német legyenek!

H. ur szerint Platont sem értettem jobban. Nevezetesen azt betűztem ki belőle — szerinte roszul — hogy a régi kettős emberek, miután Zeus szétfelelte őket, „*hátukkal összetűnaszkodtak, hogy újra egygyé nőjenek*.“ Ez, igaz. így nincs benne Platonban; de az benne van (190 A). hogy hajdanában olyan volt az ember. mint ha most mi ketten egymás hátához támaszkodunk; hogy ezek az arcz és mell átellenében, tehát hátukon keresztül hasítottak; hogy (191 B) újra össze kívántak nőni : *συνπλεκόμενοι ἀλλήλους ἐπιθυμοῦντες συμφῶναι*. Összenőni csak azon részükkel akarhattak, mely azelőtt közös volt — tehát *hátukkal*; de mivel a magyar hátával nem *ölelkezik*, hát *összetámaszkodtak*, hogy . . .

Most jön az igazi! Plat. 182 B. szószerint így hangzik : *ἔν Πηλιδί μὲν γὰρ καὶ ἐν Βοιωτοῖς, καὶ οὐ μὴ σοφοὶ λέγειν, ἀπλῶς γεννομένηται καλὸν τὸ χαρῆσθαι ἐρασταῖς, καὶ οὐκ ἂν τις εἴποι οὔτε νέος οὔτε παλαιὸς ὥς αἰσχρὸν, ἵνα, οἷμαι, μὴ πράγματ' ἔχουσι λόγοι περιούμενοι πεῖθειν τοὺς νέους, ἵτε ἀδύνατοι λέγειν*. — Ezt a helyet én 27. l. úgy értelmeztem. hogy ama két vidék azért hagyja helyben a paederastiát, mert ha rosszalná azt, kötelességévé válnék az ifjakat arról lebeszélni; de mert a szóban ügyetlenek, kényelemből elnézik ezen üzelmet. Bíráló ellenben ezt nézte ki belőle : Azért van ott „a törvény által helyesnek és szépnak találva a paederastia, mert különben nagyon *nehézökre esnék* a beszédben járatlan elisbelieknek és boeotoknak *az ifjakat* (e h. ifjakat) *az ezekre nézve semmi élvezetesen* (e. h. élvezettel sem). *járó tettek elkövetésére rábeszélni*.“ Ebben két absurdum van mondva : 1. Ezen népek szükségesnek találták, hogy ifjaik a paederastiát üzzék. 2. Ha nem üzték volna ifjaik, kötelességüknek ismerték volna *arra őket rábeszélni*. Mégis H. urnak áll fölebb, ő meri rámfogni, hogy nem értem a szöve-

get. s „észnelküli következtetésektől“ hemzseg munkám! Vak ne vezessen!

A p. 177 így végződik: ἀλλὰ τόχῃ ἀγαθῇ καταρχέτω Φαίδρος καὶ ἐγκομιάζέτω τὸν Ἐρωτα; mire Phaidros rögtön rá is kezd, hogy μέγας θεός ὁ Ἐρως καὶ θανάσιος. Az Erosra vonatkozás ezen szemetszuro világos volta mellett is azt vitatja ellenem bíráló (505. l.): „Mit M. ur szerint Phaidros az Eros dicsőítésére felhoz, *Platonnál a paederastia dicsőítésére van mondra.*“ Nyilvánvaló ebből, hogy bíráló azt a beszédet soha se is látta. ha látta is, nem értette.

Második vádpont. hogy fölületes vagyok. Ennek bizonyítékául rámfogja, hogy az „*elcappunk szakítva feleinktől, mint az arkadok a lacedaemonoktól*“ mondatot úgy értettem, hogy csak 385. Kr. u. hasogatta kettőbe Zeus az embereket. Pedig pontosan értesültem a magyarázatos kiadásból: „Mantineia. die vorzüglichste Stadt der Arkader. zerstörten die Spartaner gleich nach dem Antalkidischen Frieden unter Agesipolis II. 385 v. Chr. im Winter des 4. J. der 98. Ol. und zerstreuten die Einwohner in benachbarten Flecken; daher das Wort *διοικίζω*. S. Clinton Fast. Hell. 385, 2. Über den Anachronismus die (Engelmann kiad.) Einleitung (S. XXVIII).“ — Olyan ostoba hiedelemnek rólam való föltétele tehát csak H. B. urat bélyegzi meg.

A következő adat legjobban jellemzi bíráló pontosságait. „Egy társulat, melynek — bíráló szerint — csak egy tagja zenész. M. urnál négytagu daltársulat.“ Ilyet csak az irhatott, aki nem olvasta vagy nem értette Xen. Symp. II. fej. 1. p. *ἐρχεται αὐτοῖς ἐπὶ κῶμον Συρακούσιος τις ἀνθρώπος, ἔχων τε ἀλληγοῖδα ἀγαθὴν καὶ ὀρχησιρίδα . . . καὶ παῖδα . . . πᾶν καλῶς καθαρῶς . . .* Mert egy *ἀλληγορίς* meg egy *παῖς καθαρῶς* talán csak Pesten is két zenész, vagy mi? Egy társulat, melynek főnöke, a syracusai ember, szinte játszik (v. ö. IV, 55) s ezenkívül még egy tánczosnőt, egy fuvolyásnőt, meg egy cziterás gyereket számlál tagjai közé: ugyan mi, ha nem négytagu daltársulat? Melyikünk hát a fölületes, bíráló uram?

P. 9. szerint „Philippos a táncz után nagyot huzott a kancsóból. s kínálta vele Socratest.“ Bíráló ehhez azt jegyzi meg, hogy erről Xen.-nál egy szó sem áll. Nem ám. mert a magyar szó nem *áll*, hanem *van* vagy *nincs* valahol; de az ott „áll“ a syracusai beszédében (II, 23): *ἐγὼ γοῶν διψῶ καὶ ὁ παῖς ἐγγεῖται μοι τὴν μεγάλην φιάλην* — és erre nyomban megszóllal Socrates: *πίνειν μὲν, ὦ ἄνθρωπε, καὶ ξοῖς πᾶν δοκεῖ.*

Harmadik bűnöm, hogy nem találni értekezésemben semmi újat. Ez, kérem. sophista szájába való beszéd. Mindenesetre nagyon jártas bíráló ur a platoni irodalomban, ha egy kérdésnek a legjelesebb specialis munkák nyomán való fejtegetésében sem talál semmi újságot. Különbben részemről újat nem is ígértem, de igenis vállalkoztam arra, aminek ura is maradtam, hogy Rottig, Böckh, Hug, Pamer stb. után

tételemet a fölöstás módja szerint önálló criticával végig dolgozom. Ha ez neki az én helyzetemtől nem elég, vagy ha valami világra szóló találmányt vár tőlem : mentse ki erőm csekély volta mellett az esz-
közök és alkalom hiánya. Neki módjában állott jobb bírálatot csinálni,
még sem csinált! . . .

Mindennek dacára is meg merem kérdeni : hol olvasta már a két Symp. eszméinek (22—27) közltem részletes párhuzamát? ki rendelte már a Xen. Symp. elsőbbsége mellett fölhozható nyomósabb érveket oly átnézetesen (28—34. l.)? vakon követem-e (34—41. l.) Boekht? — Bíráló urnak egyébként nagyon is részletező figyelme néhány kényelmes nagyotmondással üti el ezen kérdéseket (503. l.); pedig épen az lett volna fő tiszte megmutatni, miként lett volna észszerűbb kezelnem ezen pontokat. Ezt azonban nem tette; — nyilván félt, hogy amit mondana, vagy nagyon új találna lenni, vagy pedig arra is azt fogná mondani egy nála is különb platonista, amit ő az én munkámról : hogy nincs benne semmi új. Kétségtelen, hogy ha nem új — tehát okvetlenül másokból ollózott — nézeteimnek forrásait pontiglan kimutatja, jobban lepipál engem is, jobban lekötelezi a Közlöny olvasóit is, mint irigy rágalmaival.

A negyedik vádpont irányomat korholja. Három kikapott helyből, melyekről ma már, a viszonyok változtával, szívesen elismerem magam is, hogy nem tudományos értekezésbe valók, műveletlen hangunak, póriasnak nevezi irányomat. Néhány kivető szólam még tán nem tesz egy mivecskét póriassá; különben is ez izlés dolga. Én sohasem tartoztam, de nem is fogok soha azok közé tartozni, akik urhatnám nagy-
zással akarják elkedőzni, hogy nem tudják a magvas élő nyelvnek hasznavehető népszólásait, sem azok közé, akik a tudományt csak czilinderben, frakkban és kesztyűben ismerik el tudománynak. Beszéljen s írjon H. B. nr. a többi könyvből-magyarokkal „pestiessen“; én már csak amellettt maradok, amire magyar anyám, magyar nevelés, meg népismeret szoktatott. Hanem ha H. B. urnak már a választékoság e hiánya is szurja szemét, hogy mert annak kritikusává szegődni, mikor csakugy törti-marja a magyar nyelvet? Azokon kívül, melyeket főlebb utközben érintettem, reptében még a következőkre akadok : 503. l. „Sajátságos meglepetéssel tekint vissza ezen értekezés olvasója a tanulmánya tárgyát képező opus czimlapjára mindaddig, míg az első hűt (Nem igaz, csak öt) oldalon át nem vergődött.“ Ez tautologia; e h. tekint vissza ezen ért. olvasója a czimlapra. „Az olvasó mély szégyenérzettel kénytelen hallania“ e. h. hallani. „Xen. és Pl. Symposionjai“ e h. Symposionja. „Zeusnek (e h. Zeusnak) M. ur által ő maga tudja minék bebizonyítására felhozott tetteit.“ Szép egy mondat (l. 504. l. alul)! — Alább „a középfajból kiváltak“ helyett (l. nálam 17. l.) egyszer „kiváltak“, másszor „kiválogatottak“ van. négy sor közben, idézve. E kétszeri hamis idézés vagy roszakaratból, vagy figyelmetlenségből.

vagy a „kiválni“ szónak nem ismeréséből eredett. Mindegy : H. B. ur egyik esetben sem termett kritikusnak. A köv. kaesban így ír : „... az ifjakat (e h. ifjakat) az ezekre nézve semmi *élvezetesen* (e. h. élvezettel sem) járó tettek.“ De ezek talán sajtóhibák, mint nálam volt „berlini“ „berni“ helyett. Alább egyszer Phaidros, egy sor mulva Phaedros van írva. 506. l. 7. sor : *Ch.* előtt, e h. *Chr.*, helyesebben *Kr.* e. Mindezek méltó koronájául a záró szóban, midőn az ifjuság megrontása fölötti bánat, a hazai irodalom méltóságának sürgetése, s az én hitvány voltam miatti bosszankodás magasztos érzelmei lepik meg, ezt a harmadik normálban is szekundába sodró bakot lövi : „oly *értekezéseket* nyomtat ki az ember, *melyben*“ ...

Az ilyen bíráló jobb, ha megveszi Simonyi nyelvtanát meg Anti-barbarusát, s ha ezt a kettőt jól áttanulta, irálygyakorlatul lefordítja Ovidiusból Midast, és elmélikedik rajta.

Fehértemplom. 1879. évi november 1.

Dr. Molnár István Lajos.
főgymn. r. tanár.

Minthogy Molnár urnak bírálatomra tett bőbeszédű észrevételei oly hosszúra terjedtek, részemről kötelességemnek tartom a t. szerkesztőség vendégszeretetével vissza nem élni, s megjegyzéseimet lehető rövidre szabni. Nem akarom tehát M. ur magyarságát zaklatni, a bírálatomban előforduló szépszámu sajtóhibák (M. ur szemében persze mind megannyi tertiára méltó nyelvhiba) védelmére sem akarom felhozni, hogy bírálatom első részének is csak első correcturáját néztem át, annak bebizonyításával sem akarom időmet tölteni, hogy értekezésének több botrányos botlását M. ur ellenem még csak védelmezni sem merte ; hanem egyszerűen legújabb ellenvetéseivel tartom magamat.

Xen. Symp. 8, 11 így szól Kalliasnak Autolykoshoz való szerelméről : *τεκμαίρομαι δὲ ἐπὶ τοῦ ἐρωμένου καλοζήγαθίᾳ καὶ οὐ σε ὅτῳ τὸν πατέρα αὐτοῦ παρκαλεζάμενοι εἰς τὰς πόλεις τοῦτον συννοσῆας. οὐδὲν γὰρ τοῦτων ἐστὶν ἀπόκρυφον πατρὸς τῷ καλῷ τε καὶ ἀγαθῷ ἐρωστῇ.* Azaz hogy Kallias szerelme „mennyei“ (*οὐρανία*) vagy „platonicus“, kitűnik abból is, hogy ellenkező esetben a kedvesével való találkozásokra nem hívna meg annak atyját is. — És M. ur még most is azt meri állítani, hogy jól fogta fel e helyet, midőn így adja értelmét „Calliast bizonyára a tisztább szerelem köti kedvenczéhez ; az ennek derék jelleméből [erről e helyen szó sincs mondva] és abból is kitetszik, mert atyja magával meri őt hozni Callias lakomáira [Xen. egészen mást mond a *συννοσῆας*-val] holott ha féltene ettől, nem hozta volna el hozzá!“

Hogy valakit a közgyalázat tárgyává tenni, és valakit *csuffi* tenni, (mi annyi is lehet, mint elrutítani) ugyanaz, azt is aligha fogja valaki M. urnak elhinni.

Xen. Symp. VIII 26 így szól : *ὁ τῶν παιδικῶν ὁ μὲν ἄν εἰδῇ ὅτι ὁ τοῦ εἶδος ἐπαρκῶν ἄρξει τοῦ ἐραστοῦ, εἰκὸς αὐτὸν ἄλλα ἡγαδιουργεῖν ὅς δ' ἂν γυνώσκῃ ὅτι ἂν μὴ καλὸς καὶ μαθὼς ᾖ, οὐ καθεξεί τὴν γλιάν, τοῦτον προσίκει μᾶλλον ἀρετῆς ἐπιμελεῖσθαι.* Világos ebből, hogy az, kit csak szépsége miatt szeretnek, csak szépségével gondol. de a többivel (*ἄλλα*) t. i. mint a mondat második feléből kitűnik, az *ἀρετῆ*-vel nem törődik. — Nos, melyikünk nem érti a szöveget?

Ennek nyomában M. ur azt veti szememre, hogy nem értettem, mit p. 12. Zeusról stb. mondott. De hogy ezt szememre vethesse, jónak látta az általam idézett passus első felét. melyben a badarság nagyobb része rejlik. elhallgatni. második felébe pedig olyasmit beleinterpretálni, mit az ember a legjobb jóakarát mellett sem képes abban megtalálni. Mondhatom, tisztességes eljárás!

Hogy M. ur Platót sem érti. azt természetesen szintén nem akarja nekem elhinni, hanem most is azt állítja, hogy a Zeus által kettéhasított emberek *hátukkal* támaszkodtak össze, hogy ismét egybe-nöhessenek. Mily hibásan képzei magának M. ur e platói monstrumot. világosan mutatja a görög szöveg, de nehogy kétségbeesésbe helyezzem szegény M. urat. magyar fordítás hijában csak a Schleiermacher-féle német fordítást idézem : „Sobald er [Zeus] einen zerschnitten hatte, befahl er dem Apollon ihm das Gesicht und den halben Hals herum-zudrehen, nach dem Schnitte hin, damit der Mensch seine Zerschnittenheit vor Augen habend sitzsamer würde, und das übrige befahl er ihm auch zu heilen. Dieser also drehte ihm das Gesicht herum, zog ihm die Haut von allen Seiten über das, was wir jetzt den Bauch nennen herüber, und fügte die Brust einpassend zusammen.“ Hasukkal tehát. nem pedig hátukkal kellett volna M. urnak őket összetámasztani.

Hogy Plat. Symp. 182 B ismét az én értelmezésem helyes. bizonyítja Schleiermacher fordítása is „In Elis nämlich und unter den Böotern und wo sonst man nicht geschickt ist im Reden. da ist es schlechthin zur Sitte geworden, dass man für schön hält zu willfahren den Liebhabern, und keiner, weder jung noch alt wird sagen, es sei schändlich, damit sie, meine ich, nicht erst Mühe haben, wenn sie versuchen müssten durch Reden die Jünglinge zu bewegen, weil sie nämlich unvermögend sind zu reden.“ M. ur azt állítja, hogy ezen egyes egyedül helyes értelmezésben két absurdum van mondva. I. „Ezen népek szépségesnek találták, hogy ifjaik a paederastiát üzzék.“ Ez absurdum? A M. ur által oly jól ismert Xen. Symp. cap. 8. 32—34-ben is ott áll. hogy Thebabeliek és az Elisiek *ρόμιον*-nak tartották a paederastiát azért hogy ifjaiakból derekabb harczosok váljanak. „II. ha nem üzték volna ifjaik, kötelességüknek ismerték volna *arra őket rábeszélni.*“ Az, hogy kötelességüknek ismerték volna, nem tűnik ki az általam is helyeselt felfogásból, bár az sem volna absurdum, tekintve a paederastiának az Elisiek által bevallott politikai célját.

Ha M. ur figyelemmel olvasta volna Phaidros beszédét Platónnál, észrevehette volna, hogy csaknem mindaz, mit Phaidros az Eros dicsőítésére mond, az ἔρως és az ἔρως egymáshoz való viszonyára vonatkozik, és ezen cardinális pontra kellett volna M. urnak értekezésében súlyt fektetni.

P. 28 azt mondta volt M. ur „Egy más chronologiai adat Aristophanes beszédében akad, aki azt mondja: *el vagyunk szakítva* feleinktől. Mivel ez az elszakadás csak 385-ben adta magát elő, ebből azt kell következtetni, hogy Plátón a maga Symposionját okvetlenül ezen idő után írta.“ Így M. ur. Platónnál Aristophanes azt mondja „Régentén ἔρ' ἔμεν. Most pedig igazságtalanságunk miatt az Isten által *el vagyunk választva egymástól* (széjjelhasítva) *ugy mint az Arkadok a Lakedaemonbeliek által.*“ (Az Arkadok ezen elszakítása történt 385-ben.) Hasonlítsa valaki össze Aristophanes ezen állítását M. ur érvelésével, s mondja meg igazán, nem-e badarság ez utóbbi?

Hogy egy négytagu társulatot, mely egy táncosnőből, egy fuvo-lyásból, szintén tánczó (és cziporázó) gyerekből és a vezetőből áll, és leginkább gymnastikus produktióival állt elő, helyesen lehet négy tagból álló *daltársulatnak* (*Liedergesellschaft*) elnevezni, még M. ur fejtegetései után is kétségbe merem vonni. — Érdekes különben M. ur azon furfangos fogása, hogy (IV. 55-re hivatkozva) e társulat fejről szintén azt állítja, hogy „játszik.“ Az idézett helyen a kérdéses egyén azt mondja magáról, hogy *νευρόσπαστα*-t (marionettet) szokott muto-gatni. Valóban szakavatott feje egy *daltársulatnak*!

Xen. II. 23 mint a M. ur idézte hely is mutatja, azt mondja: „Philippos belefáradván az ugrádozásba, így szólt: szomjas vagyok, tölts meg nekem a fiu a nagy serleget. Erre Kallias: Öntsön be nekünk is! Rajtad nevetvén, mi is szomjasak lettünk. Sokrates pedig: Nekem is jónak látszik, hogy igyunk.“ És M. urnak van bátorsága azt állítani, hogy ezen hely tartalmát helyesen adta így „Philippos nagyot huzott a kancsóból s kínálta vele Socratest!“

Most még rövidebben végezhetek. Nem akarom elrontani M. urnak az örömet, melyet értekezésében talált. Örüljön isten hírével összeállításainak és párhuzamainak (én VII. osztálybeli tanulóimnak adok fel ilyesmiket), örüljön azon öntudatának, hogy Rettigből, Pamerből „önálló criticával“ (cf. titulus bibendi, Józsi, palánk, Juliska) tákolta össze értekezését, örüljön zamatos „szegény-legény“-es magyarságának, és busuljon velem együtt azon, hogy remek értekezése fejében nem „cum laude“ vagy „summa cum laude“ tudori oklevelet kapott. Szegény, megérdemelte volna!

H. B.

Válaszul dr. Heinrich Alajos urnak. Dr. ur az ungvári főgymnasium ez idei értesítőjében megjelent, *algyrnasiumi ifjaknak és nem szakembereknek szánt földrajztörténeti értekezésem*et a Philologiai Közlöny lapjain ismertetni, resp. bírálni volt szives és hogy ezen *nem nehéz* feladatát hogyan oldotta meg, elmondom.

Segédeszközeimet kifogásolja. Felfogás dolga, vajjon algyrnasiumi tanulók számára irt fejtegetésekhez elegendők-e azon munkák, a melyeket felhasználtam. vagy nem; azon vádja pedig, hogy sem az ókor íróit. sem az újabb kor termékeit nem ösmerem, bebizonyításra vár. Avagy dr. úr tudományát egy formán tálalná elő, midőn algyrnasiumi tanulókhoz és midőn a tudós világ számára ír?

Azt mondja bíráló ur, hogy a bevezetést majdnem szóról-szóra fordítottam Ritterből. *Daniel.*¹⁾ a nélkül hogy megnevezné a forrást, szóról-szóra átveszi a bevezetést Ritter könyvéből. És Dánielt ezért megtámadni még senkinek sem jutott eszébe. pedig munkája közkézen forog! —

Ismertetésének vesszőparipája, értekezésemből épen nem izolált mondatokat kikapni és azokon nyargalni. Így azután sikerül ellenmondásokat előteremtenie ott, a hol minden más elfogulatlan olvasó a logikai egymásutánt elősmerni kénytelen. Most is azt mondom, hogy a földrajzról, mint tudományról az ókorban nem lehet szó. Ezt Ritter és Humboldt teremtték meg. De azért a földrajz-tudomány eredete igenis azon népeknél keresendő, kik „először jelennek meg a történelem színpadján mint cultur nép“. Mert más szerintem a tudomány eredete, elemei és más megint maga a tudomány.²⁾ Herodot érdemeiből semmit sem tagadok el, értekezésemben lelkiismeretes kutatónak, nagy ismeretekkel bíró fáradhatlan buvárnak nevezem őt, de tagadom, hogy a földrajznak, mint tudomáynak lett volna birtokában. Arra nézve egy, bár különben nagy becsű, rendszertelen anyaghalmaz nem elegendő. Ptolemaeus földrajzi ismeretei sem mondhatók tudomáynak, geocentricus világnézete nem az, egyéb tekintetben pedig munkája szintén pusztá anyaghalmaz. Vele együtt a többi ókori tudósé; de azért nem kisebbitem érdemeiket! — Polybius, Pausanias, Dicaearchus, Aristoteles, Eratosthenes vagy Hipparchus igen sokat tettek a tudomány, illetve a földrajz érdekében; az ugyan sokat köszön nekik, mindazonáltal *rendszeres geographiai tudomáynak* birtokában egy sem volt. Csak egy kis jóakarát kell hozzá. mi azonban bírálatra készülő fiatal tudósainknál (?) vajmi ritkán van meg; mindez értekezésemből kiviláglik; és nem olyan furcsa az mint bir. ur hiszi!

Azt mondja dr. ur: „az aegyptomiak földrajzi ismereteinek tárgyalásánál Herodot a forrása“! Hogyan egyezteteti meg ezen állítását a

¹⁾ Handbuch der Geographie. Leipzig. 1874. I. 4.

²⁾ Daniel más szavakkal ugyanezt mondja. I. 19. 24. 25.

birálat elején kimondott azon vádjával, hogy a forrásokat (az ókori írókat) nem ösmerem? — Egyébiránt, hogy *Herodot Aegyptomra* vonatkozólag az újabbkori művek mellett (pl. *Brugsch: Die Geographie des alten Aegyptens*) használható. azt egyebek között *Mannert*³⁾ munkájából láthatja. *Herodot Aegyptomot* jobban ösmerte, mint Európát!

Nem igaz, mondja bir. ur, hogy a régiek az ónt valaha *Indiából* kapták volna. Erre nézve forrásaim *Ritter*⁴⁾ és *Mangold*.⁵⁾ Elösmerem azonban, hogy dr. ur véleménye e tekintetben elfogadhatóbb, mert az általam is tekintélynek elősmert *Movers* mellett még *Müllenhoffra*⁶⁾ is támaszkodhatik.

„Be nem bizonyított az is, hogy a phöniciék *Madeirát* és a *canári szigeteket* ösmerték”. Állításomat föntartom. Támaszkodom e tekintetben *Diodorusra*, kinek regényes szigete, melyre a vihartól üzött *phönikiék Lybiával* szemben vetődtek. — *Aristotelesre*, kinek gyönyörű szigete, melyre igen sok carthagói évenként kivándorolt. míg azt a tanács halálbüntetés alatt meg nem tiltotta, nem más, mint *Madeira*, vagy a *canári* csoport. Ugyanez értendő *Plato Atlantis* alatt is”).

„Hanno utazását szóról-szóra fordítja, (ez egyszerűen nem igaz) de hogyan: „Ök ezen embereket gorilláknak nevezték el“ sat. Itt a dr. ur ismét kedvencz eszközhöz nyúlt. összefüggéséből kiszakít egy kifejezést és nevetségessé teszi tartalmát. Hanno és utitársai igenis szöktek. tehát embereknek nézték azokat és így ezen (általok ilyeneknek nézett) embereket nevezték el gorilláknak.

„Homer geogr. ismeretei még nagyon korlátoztak. Honnan tudja azt szerző? Homernak nem volt szándéka földrajzi compendiumot írni:“ Válaszom: *Homer Ilias és Odysseájából*). Egyébiránt Homer geogr. ismereteivel a többi között *Vosz, Schönmann, Schlichthorst, Schlegel, Uckert, Zeune, Völkler* s a t. foglalkoztak s egy sem állítja, hogy a hőskorbéli görögöknek geogr. ismeretei. melyek Homernál össze vannak

³⁾ *Conrad Mannert, Geographie der Griechen und Römer. Nürnberg 1799. I. 18.*

⁴⁾ *Ritter, Geschichte der Erdkunde. Berlin. 1861. 35. I. 1). j.*

⁵⁾ *Mangold, Világtörténelem, Ókor. Budapest. 1878. 50. I.*

⁶⁾ *Deutsche Alterthumskunde. S. 24.*

⁷⁾ *L. Humboldt*nál. *Kömsös* II. 163; *Daniel*-nél: „*Madeira, die Canarien waren ihnen bekannt*“. I. 5. I. Legbiztosabban szól *Dancker*: „*Es kann danach wohl nicht bezweifelt werden, dass die Phöniker Madeira und die canarischen Inseln besucht haben*“. *Geschichte des Alterthums. Leipzig 1874. 4-te Lief. S. 196.*

⁸⁾ A ki *Straboval* foglalkozott. nem tehet ily kérdést. *L. Strabonis Geographica. Lipsiae. 1866. 1—8.* Szerinte *Homer: ἀρχαί τε καὶ γέωγραφία*. I. 1.

foglalva, kiterjedtek voltak Pedig Homernak nem volt szándéka földrajzi compendiumot írni⁹⁾).

E kérdésére: „hát a miletusi *Hecataeus* munkája hiába való volt?” azt felelem ilyen *munka* nem létezik. Csak fragmentumok maradtak fen *Plinius*, *Strabo*, *Diog. Laertius* s m. munkáiban. És miért nem említi inkább *Anaximandert*, ki a föld kerületét határozza meg, földgömböt készített, nap fogyatkozásokat előre mondott, sőt a föld ösmert részeiről térképeket is csinált, melyeket *Hecataeus* azután megjavított és írott magyarázatokkal látott el s kit *Strabo* is *Eratosthenessel* együtt *Hecataeus*-sal elsőnek nevez Homer után¹⁰⁾)?!

„Herodot csak egy munkát írt“. Én az ókorban neki tulajdonított „Homer biographiá“-ját épen úgy soroltam Her. munkái közé, mint közönségesen a „*Βιographie*“-t a Homer munkáihoz számítják, bár mindenki meg van győződve, hogy ezt Homer nem írta.

Scylla neve két l-lel iratik¹¹⁾).

A felhozottak talán eléggé fogják indokolni azon ítéletünket, hogy a bírálat szerzője teljesen elégtelen készletséggel fogott munkájához — mondhatnám joggal, ha olyan „udvarias“ (?) akarnék lenni, mint dr. ur; úgy pedig csak ezt mondom, hogy:

„Wer selber Grund zu Spott und Tadel gibt,

Ist stets geneigt auf Andre loszuziehen. Tartüffe.

Üngvárott. 1879. október 23-án.

Schürger Ferencz.

főgymn. r. tanár.

Schürger ur expectorációira röviden felelhetek: Ismertetésemben tett kifogásaim legnagyobb részének jogosultságát utaga levén kénytelen elismerni, nem tehet egyebet, minthogy tévedését mentegeti. — Hogy a phöniciék nem Indiából kapták az őnt, elismeri; hogy az mit Sch. ur híres gorilla-embereiről megjegyeztem, alapos volt, szintén Sch. ur magyarázatából tűnik ki; vagy talán azt hiszi Sch. ur, hogy azt mondhatja az ember: „a sziget lakosait gorilláknak nevezték el“ a helyett, hogy „a szigeten tartozkodó gorilla majmokat embereknek nevezték?“ (l. különben Peschel. *Gesch. d. Erdk.* II. Aufl. p. 23).

Az általa közlött anyag silányságát avval mentegeti Sch. ur, hogy értekezését nem tudósok, hanem algymnasiumi tanulók számára

⁹⁾ Homer földrajzi ismereteiről fogalmat szerezhethet magának dr. ur, ha *Reclus Elisée*: „A föld“ cz. munkájában (magyarra ford. Királyi Pál és Révész Samu) az 5. ábrát megnézi, mely a földet a homerosi énekek szerint ábrázolja. I. K. 43. l.

¹⁰⁾ *Strabo* I. 8.

¹¹⁾ *L. Passow*: *Handwörterbuch der griechischen Sprache.* Leipzig 1857.

írta. Mintha bizony a népszerű előadást az különböztetné meg a tudományostól, hogy abban szabad téves dolgokat állítani. ebben pedig nem! Különben mióta lehet vagy szükséges valamely tudomány történetét algyrnasiumi tanulók számára popularizálni?

Recenzióban azt állítottam, hogy *nincsen bebizonyítva*, hogy a phöniciék Madeirát és a Canári szigeteket üsmerték. Mi következik Sch. ur fejtegetéséből? Az hogy több tudós azt *hiszi*, hogy az a pár mesés sziget Afrika partján Madeira vagy a Canári szigetek. Mióta szokás tudományos kérdést szavazat többséggel eldönteni? Hasonló bizonyítékok alapján azt is bizonyították, hogy a Chinaiak Californiában és a phöniciék Nyugat-Indiában voltak.

Homer költeményeiből. daczára Sch. urnak, a Homeri kor földrajzi ismereteinek csak egy részét határozhatjuk meg. Homer költeményeit (különösen az Odysseát) különben Kirchhoff, Weber, Gerland stb. kutatásai óta más szemmel nézzük! Hasonlóképen Homer és Herodotos hasonlata (a tulajdonított munkákat illetőleg) nem más mint üres, hiába való beszéd!

Furcsa, hogy a kérdésemre: „hát a miletosi Hekataeos munkája hiába való volt?” azt feleli Sch. ur: „az ilyen *munka* nem létezik. csak fragmentumok maradtak fenn”. Mondtam-e, hogy H. műve fenn maradt? És munkája nem birt-e nagy befolyással a földrajz fejlődésére?

Abban igaza van Sch. urnak, hogy Scylla neve két l-vel iratik. Birálatomban Skyla sajtóhiba Skylax helyett, a hogy kell írni a nevet, nem pedig Skyllaxnak, mint Sch. ur teszi. Felesleges volt tehát Passowra hivatkozni!

Brugsch azt állítja, hogy Herodotos Aegyptomot jól ismeri, nem pedig azt, hogy ezen ország történetében (Sesostris!) megbízható forrás.

Abból, hogy Ritter munkái egy részének kiadója (Daniel) Rittert kiírja, nem következik, hogy Sch. urnak is szabad azt tenni. Plágiumját különben nem támadtam meg, hanem csak constatáltam.

A bevezést Sch. ur fejtegetései daczára még mindig kénytelen vagyok érthetetlen zagyaléknak mondani. A tudomány akkor kezdődik, mikor a természeti tüneteményeket már nem az önkény működésének, hanem bizonyos törvényeknek tulajdonítjuk, és őket ezekre visszavezetjük. Ez pedig az ókorban elegendő mérvben történt; Sch. ur ugy látszik rendszeres munka (v. tudomány alatt) Daniel, vagy Kloedenféle compendiumot ért. Az ókorban valóban létezett a földrajz mint tudomány és létezett rendszeres földrajzi mű is (Strabo), még sokkal eszmedusabb mint a két említett compendium.

Budapest, 1879. november hó 2-án.

Dr. Heinrich Alajos.
egyet. m. tanár.

